

आनन्दगिरिकृतटीका

शाङ्करभाष्यसंवलित

श्रीमद्भगवद्गीता ।

श्रीधरस्वामिकृतसुबोधिनीटीकासमुद्भासिता च

—:०:—

वि ष, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृता

—

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रिता ।

—

इं १८७६

Jaikrishna Public Library

19292 ..... Date 2.22.62

शाङ्करभाष्यस्य—उपक्रमणिका ।

श्रीं नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः समहीपा च मेदिनी ॥

आनन्दगिरिटीका ।

दृष्टिं मयि विशिष्टार्थां कृपापीयूषवर्धिणीम् ।

हेरम्ब देहि प्रत्यूहजेड्वू हनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वक्तृपद्मे कृहसंप्रसृतं निष्ठाकृतं विश्वविभागनिष्ठम् ;

साध्येतराभ्यां परिनिष्ठितान् तं वासुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥२॥

प्रत्यञ्जमच्युतं नत्वा गुरूनपि गरीयसः ।

क्रियते शिष्यशिष्यायै गीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठेत्युपायोपेयभूतनिष्ठाद्वयमधिकृत्य प्रवृत्तं गीता-
शास्त्रं व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारो विज्ञोपज्ञवोपशमनादिप्रयो-
जनप्रसिद्धये प्रासाणिकव्यवहारप्रमाणकमित्देवनातस्वानुस्मरणं मङ्गला-
चरणं सम्यादयम् अवशेषेणेतिहासपुराणयोर्व्याचिख्यासितगीताशास्त्रे-
खैकवाक्यतामभिप्रेत्य पौराणिकश्लोकमेकमेवान्त्यामिषिषयसुदाहरति
नारायण इति । व्यापो नारा इति प्रोक्ता व्यापो वै नरसूनुवः । अयनं
तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः सृष्ट इति सृष्टिसिद्धः स्थूलदृशां नारायण-
शब्दार्थः सूक्ष्मदर्शिनः पुनराचक्षते नरशब्देन चराचरात्मकं शरीर-
जातमुच्यते तत्र नित्यसन्निहिताः चिदाभासाजीवा नारा इति निरुच्यन्ते
तेषामयनमाश्रयो नियामकोऽन्त्यामी नारायण इति, यमधिकृत्यान्त्या-
मिब्राह्मण्यं श्रीनारायणख्यमत्मान्भावञ्चाधीयते तदनेन शास्त्रप्रतिपाद्यं
विशिष्टं तत्त्वमादिष्टं भवति । ननु परस्यात्मनो मायासम्बन्धादन्त्यामित्वं
शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं च वक्तव्यमन्यथा कूटस्थसङ्गाविषयादितोयस्य तद्-
त्रौणात्तथा च शुद्धतासिद्धौ कथं यथोक्तापरदेवता शास्त्रादावनुस्मर्यते

'गुरुं हि तत्त्वस्यानुस्मरणमभीष्टफलवदभीष्टं तत्राह परोव्यक्तादिति
 अव्यक्तमव्याकृतं मायेत्यनर्थान्तरं तस्मात् परो व्यतिरिक्तः तेनासंस्पृष्टो
 यमपरः अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः गृहीतः तत्त्वतो मायासम्बन्धा-
 भावेऽपि कल्पनया तदीयसङ्गतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामित्वादिकसुद्धेयम् ।
 यस्मादोश्वरस्य व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्ते साक्षिसिद्धेऽपि कार्य-
 लिङ्गकमनुमानसुपन्यस्यति अण्डमिति । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं
 हिरण्यगर्भं तत्त्वमण्डलमित्यभिलष्यते तद्व्यक्तात् पूर्वोक्तादुत्पद्यते
 प्रसिद्धादिश्रुतिसृष्टिवादिषु हिरण्यगर्भस्य मूलकारणादुत्पत्तिस्तथा च
 कार्यलिङ्गादव्यक्ताभिव्यक्तिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भे श्रुतिसृष्टिसमधि-
 गतेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति
 अण्डस्येति । उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्थानरिभेभूरादयो
 लोका विराडात्मका वर्तन्ते कार्यं हि कारणास्थानर्भवति तेन हिरण्यग-
 र्भान्भूता भूरादयो लोका विराडात्मानस्तेन सृष्टा इति तस्मिन्नाहिरण्य-
 गर्भसिद्धिरित्यर्थः । लोकानेव पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकविराडात्मत्वेन
 व्युत्पादयति सप्रदीपेति । सा पृथिवी व्यभवदिति श्रुतौ विराजो जन्म
 सङ्कीर्त्तितमित्यङ्गीकारादशेषदीपोपेता पृथिवीत्यनेन सर्वलोकात्मको
 विराडेवोच्यते, च शब्देन विराजो हि हिरण्यगर्भे पूर्वोक्ताण्डात्म-
 न्यन्मर्भावस्ततः सम्भवोक्तुल्लभ्यते, परमात्मा हि स्वाज्ञानद्वारा जगदशेष-
 सृष्ट्याद्य स्वात्मन्येवान्मर्भावाखण्डैकरससञ्चिदानन्दात्मना स्वे महिम्नि
 तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायणशब्देनाभिधेयसुक्तं नरा एव नारा-
 जीवास्त्वम्पद्वाचराः तेषामयनसधिष्ठानं तत्पद्वाचरं परं ब्रह्म तथा
 च कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाचरस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य
 ब्रह्ममात्रत्वादब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते तेनार्थाद्विषयविषयिभावः
 सम्बन्धोऽपि ध्वनितः परोव्यक्तादित्यनेन मायासंस्पर्शाभावोक्त्या सर्वा-
 नर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावलक्षणो मोक्षोऽपि विवक्षितस्तेन च तत्-
 कामस्याधिकारो द्योतितः परिशिष्टेन तुशब्देन वस्तुनो वास्तवमद्वितीय-
 त्वभावेदितं तेन च वस्तुद्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुपाय-
 भूतकर्म्मनिष्ठायाश्चावान्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम् ।

स भगवान् सृष्टेदं जगत् तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरी-
च्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राह्या-
मास वेदोक्तं, ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य
निवृत्तिधर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

ननु नैव साध्यसाधनभूतं निष्ठाद्वयमत्रभगवता प्रतिपाद्यते
ब्रह्मणाभ्यर्चितस्य भगवतो भूमिभारोपहारार्थं वसुदेवेन देवक्यामाविर्भूतस्य
तादर्थ्येन मध्यमं पृथासुतं प्रथितमहिमानां प्रेरयितुं धर्मयोरिच्छा-
लुप्तमानत्वादतो नास्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयं परापरविषयभावमनुभवितुमश-
मिति तत्र भगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्यप्रौव्याङ्गस्य द्वयस्थापनार्थमेव
प्रादुर्भावाभ्युपगमाद्भारपरिहारस्य चार्थिकत्वादर्जुनं निमित्तीकृत्या-
धिकारिणं स्वधर्मप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठायासवतारयितुं गीताशास्त्रस्य
प्रणीतत्वादुचितमस्य निष्ठाद्वयविषयत्वमिति परिहरति स भगवान्निष्ठा-
दिना धर्मद्वयमर्जुनायोपदिदेशेत्यन्ते न भाषेत् । तत्र नेदं गीताशास्त्रं
व्याख्यातुमुचितमाप्तप्रणीतत्वानिर्द्धारणान्तथाविधशास्त्रान्तरवदित्याशङ्क्य
मङ्गलाचरणस्योद्देश्यं दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतुराप्तत्वनिर्द्धारणार्थं सर्व-
ज्ञत्वादिप्रतिज्ञापूर्वकं सर्वजगज्जनयितृत्वमाह स भगवानिति । प्रकृतो
नारायणाख्यो देवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपि प्रपञ्चसृष्ट्याद्य व्यर्वास्थितो
न च तस्यानाप्तत्वमीश्वरानुष्टहीतानामाप्तत्वसिद्ध्या तस्य परमाप्तत्वसिद्धे-
रित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चातुर्वर्ण्यप्रादिविशिष्टं हिरण्यप्रगर्भ-
दिलक्षणं जगत्तद्व्यवस्थितिमास्यात् शक्यते व्यवस्थापकाभावाच्च च पर-
श्वेवेश्वरस्य व्यवस्थापकत्वं वैषम्यादिप्रसङ्गात्तत्राह तस्य चेति । सृष्टस्य
जगतो मर्यादाविरहितत्वे शङ्किते तदीयां व्यवस्थां कर्तुं शिच्छन् व्यव-
स्थापकमालोच्य चक्षस्यापि चक्षत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथाविधधर्ममधि-
गत्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य धर्मस्य साध्यत्वभावतया साधयितारम-
न्वरेणासम्भवात्तस्यैव तदनुष्ठातृत्वानभ्युपगमात् प्राणिप्रभेदानामधर्म-
प्रायाणां तदयोगात् कुतस्तदीया सृष्टिरित्याशङ्क्याह मरीचप्रादीनि ।

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्ष-
णश्च । तत्रैको जगतः स्थितिकारणं, प्राणिनां साक्षाद्भ्यु-
दयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिः
श्रेयोर्धिभिरनुष्ठेयमानो दीर्घेण कालेन । अनुष्ठातृणां

तेषां भगवता सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतूनां यागदानादिप्रवृत्तिसाध्यं धर्म-
मनुष्ठातृभक्तिगतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानसुपपन्नमित्यर्थः । चैत्यव-
न्दनादिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि वेदोक्तमिति । ननु नैतावता
जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्मं प्रति-
नियतत्वेऽपि निवृत्तिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात्तत्राह ततोऽन्या-
श्चेति । निवृत्तिरूपस्य धर्मस्य शमदमाद्यात्मनो गमकमाह ज्ञानेति ।
विवेकवैराग्यातिशये शमाद्यातिशयो गम्यते ततो विवेकादि तस्य गमक-
मित्यर्थः । धर्मे बहुविदां विवाददर्शनाज्जगतः स्वेच्छे कारणीभूतधर्मा-
नरमपि स्रष्टव्यमस्तीत्याशङ्क्याह द्विविधो हीति । अतिप्रसङ्गप्रसङ्ग-
व्युद्भवत्तयि, प्रकृतं धर्मं लक्षयति प्राणिनामिति । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो-
ऽभ्युदयार्थिनं साक्षाद्भ्युदयहेतुः निःश्रेयसार्थिनं परस्परनिःश्रेय-
सहेतुर्निवृत्तिलक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निःश्रेयसहेतुरिति विभागः,
ज्ञानस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वेऽपि शमादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं ज्ञाना-
तिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तम् । यद्येवं धर्मं लक्ष्यते तर्हि
वर्ण्यत्वमाश्रमिबन्धोपेक्ष्य सर्वैरेव पुरुषार्थाधिभिर्होवपि धर्मो यथायोग्य-
मनुष्ठेयावित्यनुष्ठातृनियमासिद्धिरित्याशङ्क्याह ब्राह्मणाद्यैरिति । अर्थि-
त्वाविशेषेऽपि श्रुतिसृष्टितपर्थोक्तोचनयानुष्ठानात् नियमसिद्धिरित्यर्थः ।
नित्यनैमित्तिकेषु यावज्जीवमनुष्ठानं कास्येषु करणांशे रागाधीना
प्रवृत्तिरिति कर्त्तव्यतांशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेयानुष्ठानमिति
विभागमभिप्रेत्याह दीर्घेणेति । अथ यथोक्तधर्मवशादेव जगतो विव-
क्षितस्थितिसिद्धेर्भगवतो नारायणस्यादिकर्त्तुरनेकानर्थकलुप्प्रितयदीरपदि-
पहासमवादान्यस्यैव कस्यचिदनाप्तस्य वैषम्यनैर्ह्ययवतो विवृत्तपरिपह-

कामोद्भवाद्भोग्यमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्द्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल सम्बभूव, ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्यादैदिको धर्मः तदधीनत्वाद्दर्शाश्रमभेदानाम् ।

स च भगवान् ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशी-

द्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमिति कुतोऽस्याप्रपञ्चीतत्वं तत्राह ध्यनुष्ठा-
तणामिति । यद्यथा यथाक्तशङ्कायां दीर्घेणेत्यारभ्योत्तरं महता कालेन
कृतत्रोतात्वये द्वापरावसाने साधकानां कामक्रोधादिपर्वकादिविवेकादधर्म-
वाङ्मत्याद्दर्शान्भिरादधर्माभिष्टब्धेषु जगतो मर्यादाभेदे तदायां मर्यादा-
मात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छन् प्रकृतो भगवानेतदर्थेन चातुर्वर्ग्या-
दिसंरक्षणार्थं लीलाभागं सायाशक्तिप्रयुक्तं सेच्छाविग्रहं जप्त्वाहेत्यर्थः ।
भौमस्य ब्रह्मणो पुत्रं वसुदेवादजीजनत् इति स्मृतिमनुस्मृत्यैवैवमनुद्य-
व्याचष्टे भौमस्येति । अंगेनेति सेच्छानिर्मितेन सायाश्रमेण स्वरूपे-
षोत्तर्यः किलेत्या मन्त्रं पौराणिकी प्रसिद्धिरनूयते, न हि भगवतो-
व्यतिरिक्तस्येदं जन्मेति युज्यते बह्विधागमविरोधाद्धिति भावः । ननु
वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्म यदा यदा हि धर्मस्येत्यादिदर्शनात्
किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमिति तत्राह ब्राह्मणत्वस्य हीति ।
अथापि वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याह-
द्वाह तदधीनत्वादिति । ब्राह्मणं हि पुरोधाय क्षत्रादिप्रतिष्ठां प्रति-
पद्यते याजनाध्यापनयोस्तद्धर्मत्वात्तद्द्वारा च वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापना-
दतो ब्राह्मण्ये रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमन्त्रे सत्यमदादिभि-
रविशेषादनीश्वरत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिकतं विशेषमाह स चेति ।

कल्याणोऽव्ययो भूनातामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वभायया देहवान् इव जात इव लोकानुग्रहं कृवन् लक्ष्यते, स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिष्टक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधी निमग्नायोपदिदेश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यद्योपदिष्टं विद्व्यासः सर्वज्ञी भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

ज्ञानं जगत्प्रिर्धपरिच्छित्तिरैश्वर्यमीश्वरत्वं स्वातन्त्र्यं शक्तिस्तदर्थनिर्वर्तनसामर्थ्यं बलं सहायसम्पत्तिः वीर्यं पराक्रमवत्त्वं तेजस्तु प्रागल्भ्यसद्यत्वं एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति पर्यन्ते तथा च तस्य शरीरादिमन्त्रेऽपि नामदादिमास्यमित्यर्थः । यद्यैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिघनस्य नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतजन्मादि सम्भवति नहि भूतानामीशिता स्वतन्त्रः स्वात्मनोऽनर्थं स्वयमेव सम्पादयितुमर्हति न चास्य देहादिपक्षे किमपि फलमुपलभ्यते तत्राह त्रिगुणात्मिकासिति । सिद्धजितदेहादिगतवैकल्पसिद्धप्रथमिदं विशेषणं तस्याव्यापकत्वं वक्तुं वैष्णवीमित्युक्तम् । ईश्वरपारवश्यं तस्या दर्शयति स्वामिति । तस्याश्च पतिभासमात्रशरीरत्वमेव न तु वस्तुत्वमित्याह मायामिति । तस्याः नानाविधकार्याकारेण परिणामित्वं सूचयति मलप्रकृतिमिति । ईश्वरस्य प्रकृत्यधीनत्वं पारयति बभौकत्येति । नित्यत्वं कार्याकारविरहितत्वं शुद्धत्वमकारणत्वं बुद्धत्वमजडत्वं सुक्तत्वं अविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यराहित्यम् । नच नित्यत्वादयः संसारावस्थायासमन्तो मोक्षावस्थायां सम्भवन्तीति युक्तमित्याह स्वभाव इति । देहपक्षे प्राधान्यं मायाया दर्शयितुं पुनः स्वभाययेत्युक्तम् । स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान इति श्रुतिमाश्रित्याह देहयानिति । इवकाराभ्यां देहादेरवस्तुत्वेन कल्पितत्वं द्योत्वते धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्याभ्युदयनिःश्रेयसतत्परत्वापादनं लोकातु-

तद्विदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्वि-
ज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणयानकैर्विद्वत्पदार्थवाक्यार्थन्याय-

ग्रहः, यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वादिलक्षणश्चायमीश्वरः स्वतो
दृश्यते तथापि यद्योक्तमायाशक्त्या देहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुग्रह-
मादधानो न स्वभावविपर्ययं पर्येतीत्यर्थः । ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य
न मन्देश्चिप प्रवर्त्तत इति न्यायादीश्वरस्याप्रकामतया कृतकत्वस्य प्रयो-
जनभावादनुग्राहाणाच्चाद्वैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वाच्च धर्मद्वयसुप-
देश्चुचित्त्वमिति तत्राह स्वप्रयोजनेति । कल्पितभेदभाञ्जि भूतान्युपा-
दाय तदनुग्रहेच्छया चैत्यवन्दनादिविलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं निमि-
कल्याप्रकामोऽपि भगवानुपदिष्टवानित्यर्थः । अर्जुनस्योपदेशापेक्षास्तीति
दर्शयितुं मिश्रणमिष्टं प्रोकेति । ननु भूतानुग्रहे कर्त्तव्ये किमित्यर्जु-
नाय धर्मद्वयं भगवतोऽपदिशते तत्राह गुणाधिकैरिति । प्रचयं
गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनाय उपदिष्टेति सन्त्वन्तः । कथं
तथापि सुगतोपदिष्टधर्मवदयमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणिको-
पादेयतासुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्तत्वाच्चास्य तत्तुल्यत्वमित्युक्तमित्यभि-
प्रेत्य शिष्टपरिगृहीतत्वाच्च मैवमित्याह तं धर्ममिति । अधर्मे धर्मैर्द्वि-
वेदव्यासस्य जातेत्याशङ्क्याह सर्वज्ञ इति । कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं
नारायणं प्रभुमिति ऋतेः सज्जनोपकारकभगवदवतारत्वाच्च व्यासस्य
नान्यथाविद्धिरित्याह भगवानिति ।

गीताशास्त्रस्याप्रपृषीतत्वमपाकृत्य व्याख्येयत्वसुपपादितसुपसंहरति
तद्विदमिति । पौरुषेयस्य वचसो मूलप्रभाषाभावेनाप्राप्तागर्थाविति मत्वा
विशिनमिष्टं समस्तमिति । शास्त्राक्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसम्भवे किमिति
व्याख्यानमित्याशङ्क्याह दुर्विज्ञेयार्थमिति । पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्वि-
ग्रहो वाक्ययोजना आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणमित्या-
दिक्रमेणस्य शास्त्रस्य पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात् किमर्थमिदमारभ्यते
गतार्थत्वात्तत्राह तदर्थेति । गीताशास्त्रार्थस्य प्रकटीकरणार्थं पद-
विभागस्तदर्थोक्तिः समासद्वारा वाक्यार्थनिर्देशस्तत्प्रापेक्षितो न्यायश्चाक्षेप-

मध्यत्यन्तविक्रानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं
विवेकतोऽर्थनिर्द्धारणार्थं संचेपतो विवरणं करिष्यामि ।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संचेपतः प्रयोजनं परं निःश्रे-
यसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणं, तच्च सर्वकर्मस-
म्प्रासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्वस्माद्भवति तथेममेव गी-

समाधानलक्षणो वृत्तिभारैर्दर्शितस्तथापि तथाविधमेव शास्त्रं शास्त्रपरि-
चयन्युन्यैः सखञ्जयाससञ्जप्रवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेन अनेकार्थेन च गृहीत-
मालक्ष्य तद्बुद्धिमनुरोद्भुमिदमारब्धव्यमित्यर्थः । येषां प्राचीने व्याख्याने
बुद्धिरप्रविष्टा तेषां सम्प्रतितने एतस्मिन्नसौ प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियम-
स्तत्वाहं विवेकत इति । पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्द्धारणार्थोपन्यासः
संकीर्णवद्भातीति न तत्र केपाञ्चिन्मनीषा सम्पन्नपति प्रकृते त्वसंप्रकीर्ण-
तया तत्तत्पदार्थनिर्णयोपयोगिन्यायो विव्रियते तेनात्र मन्दमध्यमयोरपि
बुद्धिरवतरतीत्यर्थः । क्रिञ्चानपेजिताधिकग्रन्थसद्भावाच्च प्राचीने व्याख्याने
श्रोतृणां प्रवृत्तिरत्र त्वपेक्षितात्मन्ये विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः
स्यादिति मत्वाहं संचेपत इति ।

ननु अनाप्तप्राणीतत्वाद्यभावेऽपि नेदं शास्त्रं व्याख्येयं विषयाद्यनु-
बन्धस्थानभिहितत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्याशङ्क्य सर्वव्यापाराणां प्रयो-
जनार्थत्वादादौ प्रयोजनमाह तस्येति । प्रसाधितप्रमाणस्य व्याख्येय-
त्वेन मनसि सन्निहितस्य गीताशास्त्रस्य संचेपतः संग्रहः सम्प्रशिङ्घ-
तत्वमेकवाक्यत्वं तेनेदं परमं फलं यच्चिञ्चितं श्रेयोनिःश्रेयसं कैवल्यं
अवान्तरफलन्तु तत्र तत्रवान्तरवाक्यभेदेन मनोनिष्पन्नादि विवेक्ष्यते
निःश्रेयसञ्च द्विविधं निरतिशयसुखाविभांशो निःशेषानर्थोक्त्विञ्चित्तत्र तत्रा-
द्यसुदाहरति परमिति । द्वितीयं दर्शयति सहेतुकस्येति । संसारो-
परमस्यात्यन्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य पुनरुत्पत्त्ययोग्यत्वं तच्च साप-
भूक्षादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तेदेव साधयितुं सहेतुकस्येत्युक्तम् ।
अहं फलं ससञ्ज्ञितादेकाकिनो वा कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रति-

तार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तं स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः
पदवेदनं इत्यनुगीतासु किञ्चान्यदपि तत्रैवोक्तं नैव धर्मी
न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीन-
स्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् । ज्ञानं सन्नप्रासलक्षणमिति च ।
इहापि चान्ते उक्तमर्जुनाय सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं
शरणं व्रजेति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मी
वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स च देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि

पाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमभिधित्समानः समाधत्ते तच्चेति । आत्मज्ञान-
निष्ठाशेषत्वेन कर्मनिष्ठात्वोच्यते प्राधान्येन त्वात्मज्ञाननिष्ठैवात्र प्रतिपाद्यते
इत्यर्थः । ननु शेषिणी निष्ठा कृतो न भवति सन्नप्रासात् कर्मनिष्ठायाः
शेषत्वात्तत्राह सर्वेति । सन्नप्रासद्वारेणासन्नदनुष्ठितश्रवणादेः शेषिणी
निष्ठा सिद्धति शेषत्वञ्च कर्मणस्तत्र परस्परायत्वमित्यर्थः । ननु यज्ञदान-
तपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तदिति वाक्यशेषात् सञ्चितमात्मज्ञानफल
प्रतिपाद्यते नेत्याह तथेति । सर्वकर्मसन्नप्रासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठा रूपं
धर्मं निःश्रेयससाधनं प्रयोजनं प्रागुक्तं परामृशति इममेवेति । वक्तृ-
भेदादभिप्रायभेदाशङ्कां वारयति भगवतैवेति । उक्तमनुगीतास्त्विति
सम्बन्धः, ब्रह्मणः पदं पूर्वोक्तं निःश्रेयसं तस्य वेदनं लाभस्तत्र
विशिष्टो ज्ञाननिष्ठा रूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः । यज्ञदानादिवाक्यस्य
तु तद्व्याख्यानावसरे तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मत्यागस्य भगवत्त्वेऽभिप्रेतत्वे
वाक्यानन्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति तत्रैवेति । धर्माधर्मापूर्वसंशर्गित्वे
हेतुमाह भवेति । क्रियाहयसम्बन्धाभावात्तन्निर्वृत्त्या पूर्वोभ्याससम्बन्धे
प्राप्तमर्थमाह यः स्यादिति । यागादिवाह्यकरणव्यापारविरहितत्वं
तूष्णीमित्युच्यते किञ्चिदचिन्तयन्नित्यन्तःकरणव्यापारामोऽभिप्रेतः द्विवि-
धकरणव्यापारविरहितः सन् प्रागुक्तो योऽधिकारी केवलमेकस्मिन्नद्वितीये
ब्रह्मण्यासनमवस्थानं तत्र लीनस्तस्मिन्नेव समाप्तिभागी स्यात्तस्या सं-
ज्ञातसमाधिनिष्ठस्य सर्वकर्मात्यागहेतुकं ज्ञानं उक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न

सन् ईश्वरापणबुद्ध्यानुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभि-
सन्धिवर्जितः, शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण
ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते तथा
चेममर्थमभिसन्धाय वक्ष्यति ब्रह्माख्याधाय कर्मणि यत-
चित्ता जितेन्द्रियाः । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्म-
शुद्धये इति । इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं पर-
मार्थतत्त्वस्य वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभि-

केवलमनुगोतास्त्रेव यथोक्तं ज्ञानसक्तं किन्तु प्रकृतेऽपि शास्त्रे समाप्त-
वसरे दर्शितमित्याह इहापीति । नन्वत्र निवृत्तिलक्षणधर्मात्मकं सस-
न्नप्राप्तमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं इत्यादौ प्रवृत्ति-
लक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धर्मयोश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राह व्यस्यु-
दयार्थोऽपीति । ननु वर्णभिराश्रमभिश्चानुष्ठेयत्वेनान्यत्र विहितस्यापि
तस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन
मोक्षं प्रति प्रतिपक्षत्वात् सत्यं तथापि फलाभिलाषमन्तरेणेश्वरार्थधिया
कृतस्य बुद्धिशुद्धिहेतुत्वात्तस्यैह वचनमित्याह स च देवादीति । फलाभि-
सन्धिद्वारा कृतः सन्निति शेषः । प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तशुद्धि-
हेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कृतो मोक्षाधिकारे निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याह
शुद्धेति प्रतिपाद्यते प्रायुक्तो धर्म इति शेषः । यदुक्तं फलाभिसन्धि-
वर्जितमीश्वरैर्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धये भवतीति तत्र वाक्यशेष-
मनुकूलयति तथा चेति । शास्त्रस्य प्रयोजनं साधनसक्तमनूद्य विषयं
दर्शयति इममिति । दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाहयद्वारा साध्यसाधन-
भावः सम्बन्धो विशेषणविषयविषयित्वमिति विवक्षित्वाह विशेषत इति ।
एवमनुबन्धनययिशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानाहमित्युपसंहरति विशिष्टेति ।
सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वे फलितमाह यत इति । एवं गीता-
शास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाहयविषयस्य परापराभिधेयप्रयोजनवतो
व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य व्याख्यातुकामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्या-

व्यञ्जयन् विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवन्नीताशास्त्रं यत-
स्तदर्थविज्ञानेन समस्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यतः
क्रियते मया, अत्र च धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि ।

यस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह अत्र चेति गीताशास्त्रे
प्रथमाध्याये प्रथमश्लोके कथामन्वन्वप्रदर्शनपरे स्थिते स्तीति यावत् ।

स्वामिकृतटीका—उपक्रमणिका ।

शेषाशेषसुखव्याख्याचातुर्यं न्वे कवक्लत' ।

दधानमद्भुतं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥

श्रीमाधवं प्रणम्योमाधवं विश्वेशमाद्रात् ।

तद्भक्तियन्त्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुबोधिनीम् ॥ २ ॥

भाष्यकारमतं सम्यक् तद्ग्राख्यातुर्गिरस्तथा ।

यथामति समालोक्य गीताव्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥

गीता व्याख्यायते यस्याः पाठमात्रादयत्नतः ।

मेयं सुबोधिनी टीका सदा ध्येया मनीषिभिः ॥ ४ ॥

इह खलु सकललोकहितावतारः परमकारुणिको भगवान् देवकी-
नन्दनस्तत्त्वाज्ञानविजृम्भितशोकमोहभ्रंशितविवेकतया निजधर्मपरि-
त्यागपरधर्माभिसन्धिनमर्जुनं धर्माज्ञानरहस्योपदेशज्ञानेन तस्माच्छोक-
मोहसागराद्दुष्धार । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं लक्षणद्वैपायनः सप्रभिः
श्लोकगतैरुपनिबन्ध । तत्र च प्रथमः श्रीकृष्णसुखाद्विनिःसृतानेव
श्लोकानलिखत् कांश्चित् तत्सङ्गतये स्वयञ्च व्यरचयत्, यथोक्तं गीता-
माहात्म्ये गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविक्ररैः । या स्वयं
पद्मनाभस्य सुखपद्माद्विनिःसृतेत्यादि । अत्र तावद्दर्शनक्षेत्रे इत्यादिना
विषीदद्भिद्मन्त्रवीदित्यन्तेन मन्येन श्रीकृष्णार्जुनसंवादादप्रस्तावाव कथा
निष्पद्यते ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥१॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

तत्रैवमक्षरयोजना धृतराष्ट्र उवाचेति । धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षु-
र्वीह्य चक्षुरभावाद्वाह्यमर्थं प्रत्यक्षयित्तमनीशः सन्नभ्यासवर्तिनं सञ्जय-
मात्मनो हितोपदेशारं पृच्छति धर्मक्षेत्र इति । धर्मस्य तद्गुणेश्च क्षेत्रमभि-
वृद्धिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः सङ्गताः युयुत्सवो
योद्धुकामास्तो च केचिन्मदीयाः दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे युधि-
ष्ठिरादयस्तो च सर्वे युद्धभूमौ सङ्गताः भूत्वा किं अकुर्वत कृतवन्तः ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ।

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि । भोः सञ्जय ! धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे
धर्मक्षेत्र इति कुरुक्षेत्रविशेषणं एषामादिपुरुषः कश्चित् कुरनामा बभूव
तस्य कुरोर्धर्मस्थाने मामकाः मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योद्धु-
म्भन्तः समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत किं कृतवन्तः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानौकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यामुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

किमस्मदीयं प्रबलं बलं प्रतिलभ्यं धीरपुरुषेर्भीष्मादिभिरधिष्ठितं परेषां भयमाविरभूत् यद्वा पञ्चद्वयहिंसानिर्मत्ताधर्मभयमासीद् येन एते युद्धादुपरमेरुर्द्धित, एवं पुत्रपरवगम्य पुंत्वस्त्रे जामिनिविष्टस्य छतराद्रस्य प्रश्ने सञ्जयस्य प्रतिवचनं दृष्टेत्वादि । पाण्डवानां भयप्रसङ्गे नास्तीत्येतत्तु शब्देन द्योत्यते प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञो भयं प्रभूतं प्रादुर्बभूव पाण्डवानां पाण्डुसुतानां युधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं छटद्युम्नादिभिरतिष्ठैर्वैष्णवाधिष्ठितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्य त्वस्तद्दृश्यो दुर्योधनो राजा तदा तस्यां संग्रामोद्दयोगावस्थायासाचार्यं द्रोणनामानमात्मनः शिञ्जितारं रञ्जितारञ्च श्लाघयन्नुपसंगम्य तदीयं समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्दिग्मद्दृश्यत्वेऽपि तेजस्वित्वादेव वचनमर्थसञ्चितं वाक्यसुक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

स्वा० टी० । सञ्जय उवाच दृष्टेत्वादि । पाण्डवानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनयाधिष्ठितं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाणं वचनमुवाच ॥ २ ॥

पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य ! महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

तदेव वचनमुदाहरति पश्येति । एतामस्मदभ्यासे महापुरुषानपि भवत्पुत्रसुखानपरिगम्यथ भयलेशशून्यामवस्थितां चमूमिमां सेनां पाण्डुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिरानीतां महतीमनेकाक्षौहिणीसंहितामचोभ्यां पश्येत्साचार्य्यं दुर्योधनो नियुक्ते, नियोगद्वारा च तस्मिन् परेषामवघ्नां विघ्नापयन् क्रोधातिरेकसत्पादथितसत्सहते । परकीयसेनाया वैषिट्याभिधानद्वारा परापरपक्षेऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूत्रयज्ञाचार्य्यस्य तद्विरसनं सुकरमिति मन्वानः सद्ग्राह्य व्यूहामिति । राज्ञो द्रुपदस्य

शुक्लव शिष्यो धृष्टद्युम्नो लोके ख्यातिसुपगतः स्वयञ्च शास्त्रास्त्रविद्या-
सम्पन्नो महामहिमः तेन व्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमाञ्चभूम् किमिति न
प्रतिपद्यसे किमिति या नृशत्रुसीत्यर्थः ॥ २ ॥

स्त्रा० टी० । तदेव वचनमाह पशुरतामित्यादिनवभिः श्लोकैः,
पशुरेत्यादि । हे आचार्य्य ! पाण्डवानां महतीं विततां चभू' सेनां
पशुर, तव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां व्यूहरचनयाधि-
ष्ठिताम् ॥ २ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रमभाजो बहवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं पर-
पक्षस्य विवक्षयन्नाह अत्रेति । तस्यां हि प्रतिपक्षभूतायां सेनायां
शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रकुशलाः भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपक्ष-
बीर्याभ्यां तुल्याः युद्धभूमावुपलभन्ते । तेषां युद्धशौण्डीरं विषदीकृत्वा
विशिनष्टि महेष्वासा इति । इषुरस्यतेऽस्मिन्निति वृत्त्यन्त्या धनुस्त्वद्वेष्यते
तश्च महदन्यैरपृष्टपत्रं तद्वेषां ते राजानस्तथा विवक्षन्ते । तानेव
परसेनामध्यमध्यासीनान् परपक्षात्तरागिणो राज्ञो विश्वापयति युयु-
धान इत्यादिना सौभद्रो द्रौपदेयाश्चेत्यन्तेन ॥ ४ ॥

स्त्रा० टी० । अत्रेत्यादि । अत्रास्त्रा चन्वा इषवो वाया अस्त्रान्ते
क्षिप्यन्ते एभिरिति इष्वासा धनुंसि महान् इष्वासा येषां ते महेष्वासाः
भीमार्जुनौ तावदत्रातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां समाः शूराः सन्ति ।
तानेव नामभिर्निर्द्दिशति युयुधान इति । युयुधानः सात्विकः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित् कुन्तिभोजश्च सैव्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

किञ्च धृष्टकेतरिति । स्वप्नम् ॥ ५ ॥

स्त्रा० टी० । किञ्च धृष्टकेतरिति । चेकितानो नाम एको राजा,
नरपुङ्गवः नरन्नेष्टः सैव्यः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्त्वाद्दनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विषयज्ञि
सर्वं एवेति ॥ ६ ॥

स्त्रा० टी० । युधामन्यु रिति । विक्रान्तो युधामन्युर्नाभैकः, सौभ-
द्रोऽभिमन्युः द्रौपदेयाः द्रौपद्यां पञ्चभ्यो युधिष्ठिरार्दभ्यो जाताः पुत्राः
प्रतिविन्दादयः पञ्च । महारथादीनां लक्षणं, एको दश सहस्राणि
योधयेदुयस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रबोधश्च महारथ इति श्रुतः ।
अमितान् योधयेदुयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । एधो चक्रेण यो योद्धा
तत्प्रूनोऽर्द्धरथस्तु सः ॥ ६ ॥

अस्माकन्तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ! ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

यदेवं परकीयं बलमिति प्रभूतं प्रतीत्यातिभीतवदभिदधाधि
हन्त सन्निरेव परैरिष्यतामलं विषहापहेष्येत्याचार्यार्थिभिप्रायणा-
शङ्क्य ब्रवीति अस्माकमिति । तृशब्देनान्तरत्पन्नमपि स्वकीयं भवं
तिरोद्धानो घृष्टनामात्मनो द्योतयति ये खल्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः
समुत्कर्षणुपस्तान्मयोच्चमानाच्चिबोध निश्चयेन महत्तनादपधारयेत्यर्थः ।
यद्यपि त्वमेव त्रैवर्णिकेषु त्रैविद्यदृष्टेषु प्रधानत्वात् प्रतिपत्तुं प्रभवसि
तथापि नदीयसैन्यस्य ये सुख्यास्तानहं ते तृभ्यं सञ्ज्ञार्थमसंख्येषु तेषु
मध्ये कतिचिद्भामभिर्दृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं
करोमि नत्वज्ञातं किञ्चित्तव ज्ञापयामीति सत्वाह द्विजोत्तमेति ॥ ७ ॥

स्त्रा० टी० । अस्माकमिति । निबोध बुद्धस्व, नायका नेतारः
संज्ञार्थं सव्यक् ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च द्रुपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८ ॥

कानेष स्वसेनानिविष्टान् पुरुषधौरेयानास्त्रौत्रभवपरिहारार्थं परि-
गच्छन्ति भवानित्यादिना ॥ ८ ॥

स्वा० टी०। तानेवाह भवानिति द्वाभ्याम् । भवान् द्वीषः स्वमित्रं
संप्रभं जयतीति तथा, सौमदन्तिः सोमदन्त्य इति भूरिन्धवाः ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशास्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

द्रोणादिपरिगणनस्य परिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वं व्याचक्षेयति अन्ये
चेति । सर्वेऽपि भवन्तमारभ्य मदीयपुत्रनायां प्रविष्टाः स्वजीवितादपि
सङ्घं स्पृहयन्तोत्याह मदर्थ इति । यत्तु तेषां शूरत्वमुक्तं तद्विद्वान्
विशदयति नानेति । नानाविधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्रागत्यायुधानि
प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा । बहुविधायुधसम्पत्तावपि
तत्प्रयोगे नैपण्याभावे तद्वैफल्यमिति चेन्नेत्याह सर्व इति ॥ ९ ॥

स्वा० टी०। मदर्थे मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तु मध्यमविता इत्यर्थः ।
नाना अनेकानि शस्त्राणि प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदा
निपुणाः ॥ ९ ॥

अपर्याप्तं तदस्त्राकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तन्त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

राजा पुनरपि स्वकीयभयाभावे हेतुत्वरमाचार्यं प्रत्यावेदयति
अपर्याप्तमिति । अस्त्राकं अस्त्रिदमेकादशसंख्याकास्त्रौहिणीपरिगणित-
नपरिमितं बलं भीष्मेण च प्राथमतमहामहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो
रक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थं, एतेषां पुनस्तदल्पं सप्तसंख्यका-
स्त्रौहिणीपरिमितं बलं भीमेन च चपनबुद्धिना कृशलताविकलेन
परिपालितमपर्याप्तमस्त्रानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः, अथवा तद्विदमस्त्राकं
बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तमपरिमितमष्टसंख्यकस्यमेतेषां पाण्डवानां
बलं भीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं सोढुं शक्यमित्यर्थः, अथवा
तत् पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्त्राकसम्बन्धं भीष्माभिरक्षितं

भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तद्योच्यते, इदं पुन-
रस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्य्याप्तं परिभवे समर्थं भीष्माभिरक्षितं
भीष्मो दुर्बलहृदयो यस्मादस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमभिरक्षितः तस्मादस्माकं न
किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वा० टी० । ततः किमत आह अपर्याप्तमित्यादि । तत्तथाभूतैर्धी-
रैर्युक्तमपि भीष्मोष्माभिरक्षितमपि अस्माकं बलं सैन्यं अपर्याप्तं तैः
सह योद्धुमसमर्थं भाति, इदन्त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीष्माभिरक्षितं
सैन्यं पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिनष्टत्वसुक्ता भीष्मोपेत्येन तदनु-
सुणत्वं द्रोणादीनां प्रार्थयते अयनेष्विति । कर्त्तव्यविशेषद्योती च
शब्दः, समरसमारम्भसमये योद्धानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वोपरादि-
दिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनान्युच्छन्ते सेना-
पतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रकृतं प्रविभाग-
मप्रत्याख्याय भवानश्रुत्यामा कर्णश्रेत्येवमादयो भवन्तः सर्वेऽवस्थिताः
सन्तो भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु तस्य हि रक्षणे सर्वमस्मदीयं बलं
रक्षितं स्यात् परबलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्मात्स्माभिरक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । तस्माद्भवद्भिरेव वर्तितव्यमित्याह अयनेष्विति । अय-
नेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्त्वां स्वां स्वां रणभूमिं अपरित्य-
ज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्तु तद्यान्यैर्युद्धमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न
हन्येत तथा रक्षन्तु, भीष्मबलेनास्माकं जीरनमिति भावः ॥ ११ ॥

तस्य संजनयन् हृषं कुरुटङ्गः पितामहः ।

सिंहनादं विनदोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

तमेवमाचार्यं प्रति संवादं कुर्वन् भयाविष्टं राजानं दृष्ट्वा तट-
भ्यासवर्त्तो पितामहसद्बहुत्वात्परोधार्थं इत्यं कृतवानित्याह तस्मेति ।

राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतसुहृत्सासविशेषं परपरिभवद्वारा स्वकीय-
विजयद्वारकं सम्यगुत्पादयन् भयं तदीयमपनिनीषुरक्षैः सिंहनादं
कृत्वा शङ्खमापूरितवान् किमिति दुर्योधनस्य हर्षसुत्पादयितुं पिता-
महो यतते कुरुद्वज्ज्वात्सल्य कुरुराजत्वात् पितामहत्वाच्चास्य दुर्योधन-
मत्यापनयनार्थं प्रवृत्तिरुचिता तदुपजीवितया तद्वशत्वाच्च तस्य सिंह-
नादे शङ्खशब्दे च परेषां हृदयव्यथां सम्भाव्यते दूरादेवारिनिवहं प्रति-
भवजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

स्वा० टी०। तदेवं बहूमानयुक्तं राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मं किं कृत-
वान् तदाह तस्येत्यादि । तस्य राज्ञो हर्षं कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चै
महान्तं सिंहनादं कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १० ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहस्रैवाभ्यहन्यन्तः सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्पक्षैस्तैस्ते राजभिः शङ्खा-
दयो वाद्यविशेषा भट्टिति शब्दवन्तः सम्पादिताः स च शङ्खादिप्रयुक्तश-
ब्दस्तुमुलो बहूलं भयं परेषां परिह्योतयन्नासीदित्याह तत इति ॥१३॥

स्वा० टी०। तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमाजोक्य सर्वतो युद्धोत्-
सवः प्रवृत्त इत्याह तत इत्यादिना । पणवा मर्द्दनाख्यानका गोमुखाश्च
वाद्यविशेषाः सहस्रा तत्पणवादेवाभ्यहन्यन्त वादिताः, सशब्दः शङ्खा-
दिशब्दस्तुमुलो महानभूत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तै महति स्यन्दनेस्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदधमतुः ॥१४॥

एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिसालक्ष्य परिसरवर्तिनौ केशयार्जुनौ श्वेतै-
र्हयैरतिबलपराक्रमैर्युक्तौ महत्यप्रवृत्त्ये रथे व्यवस्थितावप्राकृतौ शङ्खौ
पूरितवन्नाविस्त्राह ततः श्वेतैर्हयैरिति ॥ १४ ॥

स्वा० टी०। ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह तत इत्यादि

पशुभिः । स्यन्दने रथे स्थितौ सन्तौ कृष्णार्जुनौ शङ्खौ प्रकर्षेण
दधत्त वादयामासतः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौरुण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भौमकर्मा वृकोदरः १५

तयोः शङ्खयोर्हृषीकेशोऽप्यत्र देवदत्तं पाञ्चजन्यमिति । केशवाजुं-
नयोर्युद्धाभिमुख्यं दृष्ट्वा संहृष्टः सारथ्येन समररसिको भीमसेनोऽपि
युद्धाभिमुखोऽभूदित्याह पौरुण्ड्रमिति ॥ १५ ॥

स्त्रा० टी० । तदेव विभागेन दर्शयन्नाह पाञ्चजन्यमिति । पाञ्च-
जन्यादीनि नामानि श्रीकृष्णादशङ्खानां, भीमं धारं कर्म यस्य सः ॥१५॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

एतेषां देवैर्गणैः प्रहृष्टं प्रतीत्य परिपालनायकाश्रमासाद्य राज्ञो
युधिष्ठिरस्यापि प्रहृष्टं दर्शयति अनन्तेति । ज्यायस्यं भ्रातृणामनु-
सरणमावश्यकमिति मत्वा तयोर्यथीयसोर्भ्रातोरपि प्रहृष्टिमाह नकुल
इति ॥ १६ ॥

स्त्रा० टी० । अनन्तेति ; नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ, सहदेवो
मणिपुष्पकं नाम ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टदुम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

अन्येषामपि तत्पत्नीयाणां राज्ञामैकमत्यं विज्ञापयन् धृतराष्ट्रस्य
दुराशां सङ्गत्यो व्युदस्यति काश्यश्चेत्यादिना ॥ १७ ॥

स्त्रा० टी० । काश्यश्चेति । काश्यः काशीराजः, कथम्भूतः परमः
चेष्टः इष्वासो धनुर्यस्य सः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वथः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दधसुः पृथक् पृथक् १८

दृपद इति । परमेष्वासादिविशेषलक्षणचतुष्टयं प्रत्येकं सम्ब-
ध्यते ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । दृपद इति । हे पृथिवीपते ! धृतराष्ट्र ! ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीञ्चैव तुसुलोऽभ्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

तैस्तैराजभिः शङ्खानांपूरयद्गिरापादितो महान् घोषस्तुसुलोऽति-
भैरवो नभश्चान्तरीक्षं पृथिवीञ्च भुवनं लोकत्रयं सर्वमेव विशेषेणानु-
क्रमेण नादयन् नादयुक्तं कुर्वन् धार्तराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां हृदया-
न्वन्मःकरणानि व्यदारयत् विदारितवान् युज्यते हि तत्प्रेरितशङ्खघोष-
श्रवणात् त्रैलोक्याक्रोशे तसुप्रशृङ्खलां तेषां हृदयेषु दोधूयमानत्वं तदाह
सघोष इति ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । स च शङ्खानां नादन्वदीयानां महामयं जनयामसेत्याह
सघोष इत्यादि । धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि विदारितवान्,
किं कुर्वन् नभश्च पृथिवीञ्चाभ्यनुनादयन् प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ।
हृषकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ! ॥ २० ॥

दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेव भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पार्थादीनां
पाण्डवानां तद्वैपरीत्यामिदानीमुदाहरति अथेत्यादिना । भीतिप्रत्युप-
स्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि धैर्यं सत्पाद्य व्यवस्थितान्प्रचलितानेव
परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य अनुमन्तं वानरवरं ध्वजलक्षणत्वेनादायावस्थि-
तोऽर्जुनो भगवन्ममाह इति सम्बन्धः । किमाहेत्यपेक्षायामिदं वक्ष्यमाणं
हेतुमद्बचनमित्याह वाक्यमिति । कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति
नत्वाह प्रवृत्त इति । शस्त्राणामिषुपासप्रवृत्तीनां सम्पातः ससुदायस्त-
स्मिन् प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सतीति यावत् । किं कृत्वा भगवन्तं प्रत्युक्त-

वानरित तदाह धनुरिति महोपतिशब्देन राज्ञा पृष्ठापशुः सञ्जयेन सम्बोधते ॥ १० ॥

स्वा० टी० । एतस्मिन् समये श्रीकृष्णमर्जुनो विद्यापयासासेत्वाह स्वयेत्वादि चतुर्भिः श्लोकैः, अथेत । अथानन्तरं महाशब्दानन्तरं व्यवस्थितान् युद्धोद्योगेऽवस्थितान् कृपिध्वजोऽर्जुनः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच ।

सेनयोर्बभौमध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ! ॥२१॥

तदेव गायत्रीवधन्वनो वाक्यमनुकामति सेनयोरिति । उभयोरपि सेनयोः सन्निहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन स रथ्ये सर्वेश्वरो नियुज्यते, किं हि भक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तस्मिन्योगं क्लमुचितं युक्तं हि भगवतो भक्तपारवर्ग्यं, अच्युतेति सम्बोधनतया भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतं प्राप्नोतीत्युच्यते ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । तदेव वाक्यमाह सेनयोरित्यादि ॥ २१ ॥

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्ध कामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्रमे ॥ २२ ॥

मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं तदेव रथस्थापनस्थानं निर्धारयति यावदिति । एतान् प्रतिपक्षत्वेन प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रोणादीन्स्त्राभिः शार्ङ्गं योद्धुमपेक्षायतो यावद्भगत्वा निरीक्षतुमहं क्षमः स्यां तावति प्रदेशे रथस्थ स्थापनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किञ्च पृष्टे युद्धपारम्भे बहयो राजानोऽसुष्यां युद्धभूभाषणस्थले तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यः न हि कश्चिदपि मम गतप्रतिष्ठतिरस्ति इत्याह कैर्मयेति ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । ननु त्वं योद्धा न त्वं युद्धपेक्षकस्तथाह कैर्मयेत्यादि । कैः सह मया योद्धव्यम ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

घातं राष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

प्रतियोगिनामभावे कथं तव युद्धौत्सुक्यं फलवद्भवेदिति तस्माद्
योत्सृजानानिति । ये केचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽपि कुर्वन्ने
समवेतास्तानहं योत्सृजानान् परिगृहीतप्रहरणोपायानतितरां संपास-
कस्तुक्तुकाहपक्षभे, तेन प्रतियोगिनां वाञ्छित्यमित्यर्थः । तेषामस्माभिः
सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वं प्रकल्प्यते तस्माद् धार्तराष्ट्रेणेति ।
हृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्व्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणेपायनप्रतिपाद्यमानस्य
युद्धाय संरक्षं कुर्यतो युद्धे युद्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुं निच्छन्वो राजानः
समागताः दृश्यन्ते, तेन तेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वस्यपपक्षभि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । योत्सृजानानिति । धार्तराष्ट्रस्य दुर्व्योधनस्य प्रियं
कर्तुं निच्छन्वो य इह समागतास्तानहं दृष्ट्वाभि यावत् तावदुपभवोः
सैनयोर्मध्ये मे रथं स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ! ।

सेनयोर्भयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥

एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानर्हिसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात्
नं निवर्त्तयिष्यतीति हृतराष्ट्रस्य सनीषां दुर्वृत्तियुः सञ्जयो राजानं प्रस्तु-
त्त्वानित्वाह सञ्जय इति । भगवतो हि भूभारापहारार्थं प्रष्टव्य-
र्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिबन्धि प्रतिबन्धमानस्य परोक्षसहस्रत्वं
स्वाभिप्रायाहङ्गलमनुष्ठानमादर्शयति एवमिति ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । ततः किं वृत्तम् इत्यपेक्षायां सञ्जय उवाच एवमुक्त्वा
इत्यादि । गुडाका निद्रा तस्या ईशेन जितनिद्रेणार्जुनेन एवसत्तः सन्,
हे भारत ! हे हृतराष्ट्र ! ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषाञ्च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥२५॥

भीष्मद्रोणादीनामन्येषाञ्च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान्
किं कृतवानिति तदाह उवाचेति । एतानभ्यासे वर्त्तमानान् कुरुन् कुरु-
वंशप्रसूतान् भवद्भिः सार्द्धं युद्धार्थं संगतान् पश्य दृष्ट्वा च यैः सहस्र-
युयुत्सा तयोपावर्त्तते तैः साकं युद्धं कुरु नो खल्वेतेषां शस्त्रास्त्रशिष्या-
वतां महीक्षितासुपेक्षोपपद्यते, सारथ्ये तु न मनःखेदनीयमित्यर्थः ॥२५॥

स्वा० टी० । भीष्मेति । महीक्षितां राज्ञाञ्च प्रसूततः सम्मुखे रथं
स्थापयित्वा हे पार्थ । एतान् कुरुन् पश्येति श्रीभगवानुवाच ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृन्थ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

एवं स्थिते महानधर्मो हिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धादपरिरंसा
पार्थस्य सम्प्रवृत्तेति कथयति खल्वेत्यादिना । सम्प्रत्या भगवदभ्यनुज्ञाने
समरसमारम्भाय सम्प्रवृत्ते सतीत्येतदुच्यते सेनयोरुभयोरपि स्थितान्
पार्थोऽपश्यदिति सम्बन्धः । अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः श्वशुराः भा-
र्याणां जनयितारः सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृतयः ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । ततः किं वृत्तमित्याह तत्रेत्यादि । पितृन् पितृव्यान्
इत्यर्थः, पुत्रान् पौत्रानिति दुर्योधनादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तान्
इत्यर्थः सखीन् मित्राणि सुहृदः कृतोपकारांश्चापमग्रत् ॥ २६ ॥

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून्वस्थितान्
रूपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥२७॥

सेनाद्वये व्यवस्थितान् यथोक्तान् पितृपितामहादीनाञ्चोक्त्य परम-
रूपापरशः सन्नर्जुनो भगवन्सुक्लवानित्याह तानिति । विषीदन् ब-
न्धोक्तानां पितृादीनां हिंसासंरम्भनिबन्धनं विषादसुपतापं कुर्वन्नि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । ततः किं कृतवान् इत्याह तानिति । सेनयोरुभयोरपि

समीक्ष्य कथया महत्या गृहीतो विषस्युः सन् इदमर्जुनोऽब्रवीत् इत्यु-
त्तरस्यार्द्धं श्लोकवाक्यार्थः आविष्टो व्याप्तः ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण ! युयुत्सून् समवस्थितान् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ॥२८॥

तदेवेदं शब्दवाचनं वचनमुदाहरति दृष्ट्वेति । आत्मीयं बन्धुगणं
युद्धेच्छया युद्धभूमावुपास्थितसुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति सीदन्तीति ।
देवांशस्यैवार्जुनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्वात्मानात्मीयाभिमानवतस्तत्प्रियस्य
युद्धारम्भे तनुस्तद्युत्समङ्गदर्शिनः शोको महानासीदित्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह दृष्ट्वेमानित्यादि, यावदध्याय-
समाप्ति । हे कृष्ण ! योद्धुमिच्छतः पुरतः सम्यगवस्थितान् स्वजनान् बन्धु-
जनान् दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि सीदन्ति विशीर्यन्ते २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ॥२९॥

अङ्गेषु व्यथा मुखे परिशोषश्चेत्युभयं शोकनिङ्गुसक्तं सम्प्रति वेपथु-
प्रभृतीनि भीतिनिङ्गान्युपन्यस्यति वेपथुश्चेति । रोमहर्षो रोमशां
गात्रेषु पुलकितत्वम् ॥ २९ ॥

स्वा० टी० । किञ्च वेपथुश्चेत्यादि । वेपथुः कम्पः, रोमहर्षो
रोमाङ्गः स्रंसते निपतति, परिदह्यते श्वेतः सन्त्यते ॥ २९ ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केयव ! ॥३०॥

किञ्चाभैर्यमपि सवृत्तमित्याह नचेति । भोहोऽपि महान् भवती-
त्याह भ्रमतीवेति । विपरीतनिमित्तप्रतीतेरपि भोहो भवतीत्याह
निमित्तानीति । तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि बाणनेत्रशर-
णादीनि ॥ ३० ॥

स्ना० टी० । अपि च न च शक्नोमीत्यादि । विपरीतानि निमित्तानि अनिष्ट सूचकानि शकुनादीनि पशुप्राणि ॥ १० ॥

न च श्रेयो नु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।

न काङ्क्षे विजयं लुप्या ! न च राज्यं सुखानि च ॥३१

युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मादुपरिरंषा जायते इत्याह न चेति । प्राप्तानां युयुत्सुनां हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं शक्यानीति कुतो युद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याह न काञ्च इति ॥३१॥

स्ना० टी० । किञ्च न चेत्यादि । आहवे युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयः फलं न पशुप्राणि । विजयादिकं फलं किं न पशुप्राणीति चेत् तत्राह न काङ्क्षे इति ॥ ३१ ॥

किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ।

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥३२

किमिति राज्यादिकं सर्वाकांक्षितत्वात् न कांक्षसे तेन हि पुत्र-
भ्रातादीनां स्वास्थ्यमाधातुं शक्यमितप्राशङ्क्याह किमिति । राज्यादी-
नामाक्षेपे हेतुमाह येषामिति ॥ ३२ ॥

स्ना० टी० । एतदेव प्रपञ्चयति किं नो राज्येन इत्यादिसार्ध-
द्वयेन ॥ ३२ ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्यक्त्वा धनानि च ।

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥३३

तानेव विशिनष्ट आचार्या इति ॥ ३३ ॥

स्ना० टी० । त इमे इति । यदर्थमन्नाकं राज्यादिकमपेक्षितं ते
एते प्राणघनादित्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः अतः किमन्नाकं
राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।

एतान्न हन्तु मिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ! ॥३४॥

मातुला इति । श्याला भार्याणां भ्रातरौ घृष्टदुस्त्रप्रभृतयः । श्वशुरपि क्षराज्यपरिपन्थिष्वततायिषु कृपाबुद्ध्या स्वधर्मात् युद्धात् पूर्वोक्तभोहादिवशात् प्रच्युतिं प्रदर्शयति एतानिति । जिघांसन्तं जिघां-
षीवादिति न्यायादेतेषां हिंसा न दोषायेत्याशङ्क्याह घ्नतोऽपीति ॥३४॥

स्वा० टी० । ननु यदि कृपया त्वमेताम् हिंस तर्हि त्वामेते
राज्यलोभेन हनिष्यन्वेव अतस्त्वमेतान् हत्वा राज्यं भुङ्क्तेति तत्राह
एतानित्वादिसाङ्गेन । घ्नतोऽपि अस्मान् सारयतोऽपि एतान् ॥ ३४ ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किन्तु महीकृते ।

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्यात् जनार्दन ! ॥३५॥

पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि जनमेतेषामिष्यते न च तत्प्राप्तिः समी-
हितेति कैमतिकन्यायेन दर्शयति अपीति । न हि महदपि त्रैलोक्य-
वत्त्वं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं स्पृहयति पृथिवी-
प्राप्त्यर्थं पुनर्बन्धुवधं न अहंभामीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । दुर्योधनादीनां
शत्रूणां निपत्ते प्रीतिप्राप्तिसम्भवाद्युद्धं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह निह-
त्वेति ॥ ३५ ॥

स्वा० टी० । अपीति । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः तत्प्राप्त्यर्थ-
मपि हन्तुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्तये इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।

तस्मान्नाहर्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ! रेहृ

यदि पुनरपी दुर्योधनादयो न निवृत्तोरन् भवन्तस्मार्हि तैर्निगृ-
हीता इःखिताः स्मुरित्वाशङ्क्याह पापमेवेति । यदि इमे दुर्योधना-

दयो निहोषानेवास्मान् युद्धभूमौ हन्युस्तदैतानग्निदो गरदश्चेत्यादिसुख-
 षोमेतानाततायिनो निहोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पाप पूर्वमेव पापिनः
 समान्येदित्यर्थः । अथवा यद्यथेते भवन्वाततायिनस्तथाप्येतानतिशो-
 च्यान् दुर्योधनादीन् हिंसित्वा तत्कृत पापमस्मानेवाश्रयेदतो नास्माभिरेते
 हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा गुरुभ्रात्रसुहृत्प्रभृतीनेतान् हत्वा वयमात-
 तायिनः स्वामः ततश्चैतान् हत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव
 समाश्रयेदति युद्धादुपरमणमस्माकं अयस्करमित्यर्थः । फलाभावादनर्था-
 सम्भवाच्च परहिंसा न कर्त्तव्या इत्युपसंहरति तस्मादिति । किञ्च
 राज्ञसुखमुद्दिश्य युद्धसुपक्रम्य तेन च स्वजनपरिह्वये सुखसुपपद्यते तेन
 न कर्त्तव्यं युद्धमित्याह स्वजनं हीति ॥ ३६ ॥

स्त्रा० टी० । ननु च अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 चेतदारापहारी च षडेते आततायिनः । इति स्मरणादग्निदाहा-
 दिभिः षड्भिर्हृतुभिरेते तावदाततायिनः, आततायिनाञ्च बधो युक्त
 एव, आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिबधे दाषो
 हन्तुर्भवति कश्चेति वचनात् तत्राह पापमेवेत्यादिसाङ्गेन । आत-
 तायिनमायान्तमित्यादिकमर्थशास्त्रं तच्च धर्मशास्त्रात्तु दुर्बल यथोक्तं
 याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु
 बलयुद्धर्मशास्त्रमिति स्मृतिः इति तस्मादाततायिनामथेतेषामाचार्या-
 दीनां बधेऽस्माकं पापमेव भवेत् अन्याय्यत्वात् अधर्मत्वाच्चैतद्धर्मस्य,
 असुखं वेद वा न सुखं स्यात् इत्याह स्वजनं हीति ॥ ३६ ॥

यद्यथेते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३७॥

कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायाञ्च प्रवृत्तिस्तत्राह यद्य-
 पीति । लोभापहतवृद्धित्यात्तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्
 प्रवृत्तिविस्मयः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्त्रा० टी० । ननु चैतेषामपि बन्धुवधदोषे समाने यद्येते बन्धु-
 वधमङ्गीकृत्यापि युद्धे पृवर्त्तन्ते तथैव भवानपि पृवर्त्ततां किमनेन वि-

भादेनेत्याह यद्यपीति द्वाभ्याम् । राण्डलोभेनोपहतं भ्रष्टविवेकं चेतो
वेषं ते एते दुर्बोधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यन्ति ॥ ३७ ॥

**कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्हिन ! ॥ ३८ ॥**

परेषामिवास्मकमपि प्रवृत्तिविस्मयः सम्भवेदिति चेन्नेत्याह कथ-
मिति । कुलक्षयेति कुलक्षये मित्त्वद्गोहे च दोषं प्रपश्यद्भिर्जनाभिस्तदोष-
शब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं तदज्ञाने तत्परिहारासम्भवादतोऽस्मात्
पाषाणद्विष्टस्वर्धं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति पापपरिहारार्थनामस्माकं न
युक्ता युष्मे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्त्रा० टी० । कथमिति । तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भिर्जनात् पापात्
निवर्त्तितुं कथं न ज्ञेयं निष्टत्तावेव बुद्धिः कर्त्तव्येतर्यर्थः ॥ ३८ ॥

**कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥३९॥**

कोऽसौ कुलक्षये दोषो यद्दर्शनाद् युष्माकं युद्धादुपरतिरपेक्ष्यते
तत्राह कुलेति । कुलस्य हि क्षये कुलसम्बन्धिनश्चिरन्तना धर्मास्तत्तदग्नि-
होलादिक्रियासाध्या नाशसुपयान्ति कर्तुरभावादित्यर्थः । धर्मनाशेऽपि
किं स्यादिति चेत् तत्राह धर्म इति । कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव
नष्टे कुलक्षयकरस्य कुलपरिशिष्टमखिलमपि तदीयोऽधर्मोऽभिभवत्य-
धर्मभूयिष्ठं तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

स्त्रा० टी० । तदेव दोषं दर्शयति कुलक्षय इत्यत्रादि । सनातनाः
वरम्पराप्राप्ताः उत अपि अशिशुः कृत्स्नमपि कुलं अधर्मोऽभिभवति
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

**अधर्माभिभवात् कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दृष्टासु वाष्ण्ये ! जायते वर्णसङ्करः ॥४०॥**

कुलक्षयकृतेऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यादिति तत्राह

अधर्मेति । पापप्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्यति किं प्रदुष्यति तत्राह स्त्रीष्विति ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । ततश्च उधर्माभिभवादित्रादि ॥ ४० ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ४१ ॥

पथैश्चङ्करस्य दापपर्यवसायितामादर्शयति सङ्कर इति । कुलक्षय-
कराणां दागान्तरं सचिनोति पतन्तीति । कुलक्षयकृता पितरो निरय-
गास्मिन् सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह लुप्तति । पुत्रादीनां कर्तृष्णामभावात्
लुप्ता पिण्डोदकस्य च क्रिया येषां ते तथा ततश्च प्रेतत्वपराहृत्तिकार-
ण्याभावाद्भ्रूकपतनमेवावश्यकमापतेदित्यर्थ ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । एषां सति सङ्कर इतित्रादि एषां कुलघ्नानां पितरः
पतन्ति इति यत्रपतन् लुप्ताः पिण्डोदकक्रिया येषां ते तथा ॥ ४१ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ४२

कुलक्षयकृतापतेरुदाहृतेर्दोषैर्वर्णसङ्करैर्भजां तदनुक्ता वंशप्रयु-
क्ताश्च धर्मा भर्मा समुत्साद्यन्ते तेन कुलक्षयकारणाद् युद्वाहुपरतिरेव
श्रेयसीत्याह टोपैरिति ॥ ४२ ॥

स्वा० टी० । उक्तदापसुपसङ्करति टोपैरित्यादिद्वाभ्याम् । उत्-
साद्यन्ते लुप्यन्ते जातिधर्मा वर्णधर्माः कुलधर्माश्चेति चकारादाश्रमधर्मा-
दयोऽपि गृहान्ते ॥ ४२ ॥

उत्पन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥

किञ्च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु च उत्पन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां मनु-
ष्याणामभिधत्तानां नरकपतनप्रौढ्यादनष्टंकरमिदमेव हेयमित्याह उत्प-

क्रेति । यथोक्तानां मनुष्याणां नरकपातस्यावश्यकत्वे प्रमाद्यमाह
इत्यनुशुशुमेति ॥ ४३ ॥

स्वा० टी० । उत्सन्नेति । उत्सन्नाः कुलधर्माः येषामिति उत्सन्न-
जातिधर्मादीनामप्युपलक्षणं अनुशुशुम श्रुतवन्तो ययं प्रायश्चित्तमकुर्वीषाः
पामेधभिरता नराः । अपश्चात्तापिनः पापा निरयान् यान्ति दारुणा-
नित्यादिवचनेभ्यः ॥ ४३ ॥

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥

राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं
शुषदोषविभागविज्ञानवतामतिक्रमेति परिभ्रष्टहृदयः सन्नाह अहो
वतेति ॥ ४४ ॥

स्वा० टी० । बन्धुवधाध्यवसायेन सन्त्यमान आह अहो वते-
त्यादि । स्वजनं हन्तुमुद्यता इति यत् एतन्महत् पापं कर्तुमध्यवसायं
कृतवन्तो वयं अहो वत इहत् कष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धातृराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४५ ॥

यद्येवं युद्धे विसुखः सन् परपरिभवप्रतीकाररहितो वर्त्तयास्तर्हि
त्वां शस्त्रपरिग्रहरहितं शत्रुं शस्त्रपाणयो धातृराष्ट्रा निगृह्णीयुरित्या-
शङ्कग्राह यदीति । प्राणत्यागादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणभ्रतामहिंसेति
भावः ॥ ४५ ॥

स्वा० टी० । एवं सन्तप्रः सन् मृत्युमेवाशंसमान आह यदि
मामित्यादि । अकृतप्रतीकारं इहा तुष्णीमुपविष्टं मां यदि हनिष्यन्ति
तर्हि तद्धननं मम क्षेमतरं अत्यन्तहितं भवेत् पापास्त्रिष्यत्तेः ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा जर्जनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विद्वज्य सशरं चापं शोकसंविग्णमानसः ॥४६॥
 इति श्रीमहाभारते शतसाहस्राणां संहितायां
 वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमगवद्गीतासू-
 पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सैन्यदर्शनो
 नाम प्रथमोऽध्यायः ।

यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तानं सञ्जयो धृतराष्ट्रं राजानं प्रति प्रवेदित-
 वान् तमेव प्रवेदनप्रकारं दर्शयति एवमिति । प्रदर्शितेन प्रकारेण भग-
 वन् प्रति विज्ञापनं कृत्वा शोकमोहाभ्यां परिभूतमानसः सञ्जर्जुनः
 संख्ये युद्धमध्ये शरेण संहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योत्स्येऽहमिति ब्रुव-
 न्मध्ये रथस्य सख्यासमेव श्रेयस्करं मत्त्वोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

स्त्रा० टी० । ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच एवमुक्ते-
 त्यादि । संख्ये संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशत् उपविवेश
 शोकेन संविग्णं प्रकम्पितं मानसं चित्तं यस्य स तथा ॥ ४६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सञ्जय उवाच ।

तन्तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
 विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

आहंसा परमो धर्मो भिक्षाशनश्चेत्येवं लक्षणया बुद्ध्या बुद्धवै-
 सुखमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपत्नीणां राज्यैश्वर्यमप्रचलितमयधार्म्यं स्वस्थ-
 हृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपनेष्यामीति मनोपया सञ्जयस्तं प्रत्यु-
 क्तवानित्याह सञ्जय इति । परमेश्वरेण स्मार्थमाख्योऽपि कथ्यात्मन्वे
 बहसा नार्जुनः सम्भार विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वा-
 न्नाथापि तं भगवान्नोपेक्षितवानितप्राह तं तथेति । तं प्रकृतं पार्थं तथा
 स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कथया करुणयाविष्टमधिहितमशुभिः पूर्णं समा-
 कुले चेक्षणे यस्य तं अशुव्याधतरलाक्षं विषीटलं शोचन्नमिदं वक्ष्यमाणं
 वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं स्तदितवानिति मधुसूदनो
 भगवानुक्तयाह त यथोक्तमर्जुनसुपेक्षितवानितप्रर्थः ॥ १ ॥

स्वा० टी० । द्वितीये शोकसन्प्रमर्जुनं ब्रह्मविद्यया ।

प्रतिबन्ध्य हरिश्चक्रे स्थितराजस्य लक्षणम् ॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षयां सञ्जय उवाच तं तथेति । अशुभं पूर्णं
 आकुले रक्षणे यस्य तं तथा उक्तप्रकारेण विषीटलमर्जुनं प्रति मधु-
 सूदन इदं वाक्यमुवाच ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन ! ॥ २ ॥

किन्तुवाक्यमितपेक्षयासाह श्रीभगवानिति । कुतो हेतोस्त्वा
 त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कश्मलमलिनं शिष्टगर्हितं युद्धात् पराङ्मुखत्वं
 विषमे सम्यस्याने समुपस्थितं प्राप्तमनार्थैः शास्त्रार्थमविद्धिः जुष्टं सेवि-
 तमस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं प्रत्यवायकारणमिह चाकीर्त्तिकरमयशस्करमर्जुन-
 नाम्ना प्रख्यातस्य तव नैतत् युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

स्वा० टी० । तदेव वाक्यमाह कुत इति । कुतो हेतोस्त्वा त्वां
 विषमे सङ्घटे इदं कश्मलमुपस्थितमयं मोहः प्राप्तो यत आर्यैरसेवितम-
 स्वर्ग्यमधर्म्यमयशस्करश्च ॥ २ ॥

मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय ! नैतत् त्वयुपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परन्तप ! ॥ ३ ॥

पुनरपि भगवानर्जुनं पत्राह क्लैव्यमिति । क्लैव्यं क्लिवभावमधैर्यं
मा सा गमः मा गाः हे पार्थ ! पृथाननय ! न हि त्वयि महेश्वरेष्वापि
कृताहवे प्रख्यातपौरुषे महामहिमन्येतदुपपद्यते क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं
हृदयदौर्बल्यं मनसो दुर्बलत्वमधैर्यं त्यक्तोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु हे
परन्तप ! परं शत्रुं तापयतीति तथा सम्बोध्यते ॥ ३ ॥

स्ना० टी० । मा क्लैव्यमिति । तस्मात् हे पार्थ ! क्लैव्यं कातर्यं
मा गच्छ न प्राप्तुं हि, यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यं न भवति, क्षुद्रं
तच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं तत्राह युद्धायोत्तिष्ठ, हे परन्तप ! शत्रु
तापिन् ! ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणञ्च मधुसूदन ! ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि मजार्हावरिसूदन ! ॥४॥

एवं भगवता प्रतिबोध्यमानोऽपि शोकाभिभूतचेतस्वाटप्रतिबुध्यमानः
सञ्जुनः स्वाभिप्रायमेव प्रकृत भगवन्तं प्रत्युक्त्वान् कथमित्यादिना ।
भीष्मं पितामहं द्रोणञ्चाचार्यं सङ्घोरे रणे हे मधुसूदन ! इषुभिः यत्न
वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र कथं बाणैर्योत्स्य इति भावः,
सायकैस्तौ कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये, तौ हि पूजार्हौ कुसुमा-
दिभिरर्चनयोग्यौ, हे अरिसूदन ! सर्वानेवारीन् यत्नेन हृदितवानिति
भगवानेवं सम्बोध्यते ॥ ४ ॥

स्ना० टी० । माहं कातरत्वेन युद्धादुपरतोऽस्मि किन्तु युद्धसा-
न्यायत्वाद्धर्मत्वाच्चेत्प्राह अर्जुन उवाच कथमिति । भीष्मद्रोणौ
पूजार्हौ पूजायामर्हौ योग्यौ तौ प्रति कथमहं योत्स्यामि तत्रापी-
षुभिर्यत्न वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र बाणैः कथं योत्स्या
मीत्यर्थः हे अरिसूदन ! शत्रुविमर्हन ! ॥ ४ ॥

गुरून् हत्वा हि महानुभावान्
 श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
 हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
 भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

राज्ञां धर्मोऽपि युद्धे गुर्वादिबधे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पाप-
 कारोषं ब्रूते गुरूनिह । गुरून् भोगद्रोणादीन् भ्रातादींश्चात्र प्राप्नान्
 अहिंसित्वा महानुभावान् महामाहात्म्यान् सुनाध्ययनसम्पन्नान् श्रेयः
 प्रशस्यतरं युक्तं भोक्तुमभ्यवहत्तुं भैक्ष्यं भिक्षाणां समूहः भिक्षाशनं
 ऋषादीनां निषिद्धमपि इह लोके व्यवहारमभौ न हि गुर्वादिहिंसया
 राज्यभोगोऽपेक्ष्यते किञ्च हत्वा गुर्वादीनर्थकामानेव भुञ्जीय न मोक्ष-
 मनुभवेयमिहैव भोगो न स्वर्गः । अर्थकामानेव विप्रिनिति भोगानिति ।
 भुञ्जत इति भोगास्तान् रुधिरप्रदिग्धान् लोहितलिम्पानिवातप्रलगाहि-
 तानतो भोगान् गुरुबधादिसाध्यान् परितप्रज्य भिक्षाशनमेव युक्त-
 नितप्रर्थः ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । तर्हि तानहत्वा तव देहयात्रापि न स्यादिति चेत्तत्राह
 गुरूनिहिति । गुरून् द्रोणाचार्य्यादीन् हत्वा परलोकविरुद्ध्यगुरुबधसक्तत्वे ह
 लोके भिक्षाशनमपि भोक्तुं श्रेय उचितम् । विपक्षे तु न केवलं परल-
 दुःखं किन्त्वहैव च नरदुःखमनुभवेयमित्याह इत्येति । गुरून् हत्ये-
 हैव रुधिरैश्च प्रदिग्धान् प्रकर्षेण लिम्पानर्थकामात्मकान् भोगानह
 भुञ्जीयायीयाम् । यद्वा अर्थकामानिति गुरूणां पित्रोपणम्, अर्थदृष्ट्या-
 कुलत्वादेते तावद्युद्धात्त निवर्त्तेरं स्तस्मादेतद्वधः प्रसज्ये तैवेत्यर्थः, तथा
 च रुधिरैर् प्रति भीष्मोक्तम्, अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न
 कश्चिद् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽन्वप्रथेन कौरवैरिति ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्मोगरीयो
 यद्वा जयेम यदि वा नोजयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजौविषाम

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

क्षत्रियाणां स्वधर्मत्वाद् युद्धमेव अर्थस्करमितप्राथङ्कप्राह न चैतदिति । एतदपि न जानोमो भैक्ष्ययुद्धयोः कतरं नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्ष्यं हिंसाशून्यत्वादत युद्धं स्ववृत्तित्वादिति सन्दिग्धा च जयस्थितिः किं सास्यमेवोभयेषां यद्वा वयं जयेमातिशयेमहि यदि वा नोऽस्मान् धार्तराष्ट्रा दुर्व्योधिनाटयो जयेयुः जातोऽपि जयो न फलवान् यतो यान् वन्धुन् हत्वा न जिजाविषामो जीवितुं नेच्छामस्ते एवावस्थिताः, प्रमुखे संमुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापतत्रानि तस्माद्भैक्ष्याद् युद्धस्य श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च यद्यधर्ममङ्गीकरिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयः पराजयो वा गरीयान् भवेदिति न ज्ञायत इत्याह न चैतदिति । द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरं किञ्चाम गरीयोऽधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः । तदेव इयं दर्शयति यद्वेति । यद्वा एतान् वयं जयं जेप्यामः यदि वा नोऽस्मान्नेने जयेयुर्जेप्यतीति । किञ्चास्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह यानिति । यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवैते संमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मं संमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मै

शिष्यस्तेऽहं श्राधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

समधिगतसंसारदोषजातस्याततरां निर्बन्धस्य रुद्धस्य रूपसन्नस्या-
त्मोपदेशसंयुक्तस्योऽधिकारं सूचयति कार्पण्येति । योऽत्मां स्वत्सामपि
स्वच्छति न क्षमते स रूपणस्तद्विधत्वादर्खिलोऽनात्मविदप्राप्तपरमपुरुषार्थतया
रूपस्यो भवति यो वा एतदन्तरं मार्ग्यविदित्वात्मात्तोकात् मैति स रूपण

इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यं दैन्यं तेन दीपेषापहतो दूषितः स्वभावश्चित्तमस्थेति विग्रहः, सोऽहं पृच्छाम्यनुयुञ्जे त्वा त्वां धर्मसंभूद-
चेताः धर्मो धारयतीति परं ब्रह्म तस्मिन् संभूदभिवेकतां गतं चेतो
यस्य ममेति तथाह सुक्तः किं पृच्छसि, यद्भिश्चित्तमैकान्तिकमनापेक्षिकं
श्रेयः स्यान्न रोगनिवृत्तियदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं वा
तन्निःश्रेयसं मे मद्यं प्रब्रूहि नापुत्रायाशिक्ष्यायेति निषेधात् न
प्रवक्तव्यमिति सा मस्याः यतः शिष्यस्तेऽहं भवामि शाध्यनुशाधि मां
निःश्रेयसं त्वामहं प्रपन्नोऽस्मि ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । कार्पण्येत्यादि । तस्मादेतान् हत्वा कथं जीविष्याम
इति कार्पण्यं, दोषः कुलक्षयकृतः, ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः
शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं त्वां पृच्छामि, तथा धर्मं संभूदं चेतो यस्य
सः, युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मोऽधर्मो वेति सन्दिग्धचित्तः
सन्दिग्धार्थः, अतो मे यद्भिश्चितं श्रेयः स्यात्तद्ब्रूहि, किञ्च तेऽहं शिष्यः
शासनाहोऽतस्त्वां प्रपन्नं शरणं गतं मां शाधि शिष्य ॥ ७ ॥

**न हि प्रपश्यामि ममापनुदराह
यच्छोकसुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नसृष्टं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥**

कृतो निःश्रेयसमेवेच्छसि तत्राह न हीति । यस्माच्च प्रपश्यामि
किं न प्रपश्यामि ममापनुदराहपनयेद् यच्छोकसुच्छोषणं प्रतपनमिन्द्रियाणां
तन्न पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिसौ भविष्यति
नेत्याह अवाप्येति । अविद्वज्जमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तद् युक्तं राज्यं
राज्यः कर्मप्रजारक्ष्यप्रशासनादि तदिदमस्यां भूमाववाप्यापि शोका-
पनयकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्तौ शोकापनयसौ
भविष्यति नेतत्राह सुराणामपीति । तेषामाधिपत्यं अधिपतित्वं
स्वात्मनिन्दित्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नापगच्छेदित्यर्थः ॥८॥

स्त्रा० टी० । त्वमेव विचार्यं यद्युक्तं तत् कुर्विति चेत्तत्राह
नहि प्रपश्यामीति । इन्द्रियाणासुष्णोषणमतिशोककरं मदीयं शोकं
यत् कर्म अपनुद्यादपनयेत्तदहं न प्रपश्यामीति यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं
सन्तुष्टं राक्षं प्राप्तुस्थानि तथा सुरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्तुस्थानि एव-
मभीष्टं तत्तत्सर्वमवाप्त्वापि शोकापमोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥८॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्यदिति गोविन्दमुक्त्वा तृष्णीं वभूवह ॥९॥

एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन् प्रति प्रकाशितं सञ्जयो राजान-
सावेदितवानितत्राह सञ्जय इति । एवं प्रायुक्तप्रकारेण भगवन् प्रतुक्त्वा
परन्तपोऽर्जुनो न योत्स्ये न संप्रहृष्टिष्ये अतप्रन्नासहृद्योक्तप्रसङ्गादिति
गोविन्दमुक्त्वा तृष्णीमब्रुवन् वभूव किञ्चेत्प्रर्थः ॥ ९ ॥

स्त्रा० टी० । एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं हतवानित्यपेक्षायां सञ्जय उवाचएवमिति ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ! ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विषादं कुर्वन्त-
मतिदुःखितं शोकमोहाभ्यां अभिभूतं स्वधर्मात् प्रच्युतप्रायं प्रतीतत्र
प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदान्नासार्थं हे भारत ! भरतान्वय ! इत्येवं
संबोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचनमूचिवानि-
तत्राह तमुवाचेति ॥ १० ॥

तदेव वचनमुदाहरति श्रीभगवानिति ।

स्त्रा० टी० । ततः किं हसन्तितत्रत आह तमुवाचेति । प्रहसन्निवेनि
प्रसङ्गस्यः सञ्चितप्रर्थः ॥ १० ॥

देहात्मनोरनिवेकात् अस्मैवं शोको भवतीति तद्विवेक प्रदर्शनार्थं

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति परिहृताः ॥११॥

शाङ्करभाष्यम् ।

दृष्ट्वा तु पाण्डुवानीकमित्यारभ्य न योष्य इति गोविन्द-
मुक्त्वा तूष्णीं बभूव हेत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसं-
सारदुःखबीजभूतदोषोद्भवकारणहेतुप्रदर्शनार्थत्वेन व्या-
ख्येयो ग्रन्थस्तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजन-
सम्बन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैते इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त-
स्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथं
भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतवि-
वेकविज्ञानः स्वत एव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रहृत्तोऽपि तस्माद्
युद्धादुपरराम परधर्मञ्च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते
तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभा-
वत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्म

ष्य । अतीतसन्दर्भस्थे लक्ष्मणरोत्यमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभाग-
मवगमयति दृष्ट्वा त्विति । धर्मं क्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इत्यादिराद्यज्ञोक्तस्तावदेकं
वाक्यं शास्त्रस्य कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात्, दृष्ट्वेत्यारभ्य यावत्
तूष्णीं बभूव हेति तावच्चैकं वाक्यं, इत आरभ्य इदं वच इत्येतदन्तो
ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः । नन्वाद्याज्ञेयस्य युक्तमेकवाक्यत्वं
प्रकृतशास्त्रस्य महाभारतेऽवतारावद्योतितत्वाद्निमित्तस्यापि सम्भवत्येक-
वाक्यत्वमर्जुनाश्चास्यार्थतया प्रहृत्तत्वात्तन्मध्यमस्य तु कथमेकवाक्यत्वमित्या-
शङ्क्यार्थैकत्वादित्याह प्राणिनामिति । शोको मानससन्नापो मोहो

प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिस-
न्धिपूर्विकैव साहङ्कारा च भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मो-
पचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखादिप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनु-
परतो भवतीति अतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च
सर्वकर्मसन्नप्रासपूर्वकादात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति

विवेकाभावः आदिशब्दस्तदवान्तरभेदार्थः, स एव संसारस्य दुःखात्मनो
बीजभूतो दोषस्तस्योद्भवे कारणमहङ्कारो ममकारस्तद्धेतुरविद्या च तत्-
प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना । संवृत्तीमर्थं विदुषोति तथाहीति ।
राज्यं राज्यः कर्म परिपालनादि पूजाहं गुरवो ह्योषादयः पुत्राः स्वे-
नोत्पादिताः सौभद्रादयः सम्बन्धान्तरमन्तरेण स्नेहगोचरा गुरुपुत्रप्रभ-
तयो मित्तशब्दे नोच्यन्ते उपकारनिरपेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानु-
रागभाजो भगवत्प्रसुखाः सुहृदः स्वजना ज्ञातयो दुर्योधनादयः सम्ब-
न्धिनः श्वशुरश्यालप्रभृतयो क्रुपदष्टष्टदुस्त्रादयः परपम्परया पित्रपिता-
महादिष्वनुरामभाजो राजानो बान्धवास्तेषु यद्योक्तं प्रत्ययं निमित्तीकृत्य
यः स्नेहो यश्च तैः सह विच्छेदो यच्चैतेषामुपघाते पातकं या च लोक-
गर्हं सर्वं तन्नमित्तं ययोरात्मनः शोकमोहयोस्तावेतौ संसारबीजभूतौ
कथमित्यादिना दर्शितावित्यर्थः । कथं पुनरनयोः संसारबीजयोरर्जुने
सम्भावना उपपद्यते न हि प्रथितमहामहिम्नो विवेकविज्ञानयतः स्व-
धर्मो प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहाशनर्थं हेतुसम्भावित्वावित्याशङ्क्य विवेकति-
रस्कारेण तयोर्विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणकारणत्वादनर्थाघायकयोरस्ति
तस्मिन् सम्भावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति । भिष्यया जीवनं प्राण-
धारणमादिशब्दादशेषकर्मसन्नप्रासकक्षयं पारिव्राज्यमात्माभिध्यानमि-
त्यादि नृत्तते किञ्चार्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं शोकमोहत्वा-
दस्मदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौ शोकमोहौ प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमात-
व्यमित्याह तथा चेति । शोकमोहादीत्यादिशब्देन मित्याभिमानस्नेह-
गर्हादयो नृत्तन्ते स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्मदादीनामपि

तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थं अर्जुनं निमित्तीकत्वाद्
भगवान् वासुदेवः अशोच्यानित्यादि ।

तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसत्रासपूर्वकादात्मज्ञाननि-
ष्ठाभावादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्नि-
होत्रादिश्रीतस्मार्त्तसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति

स्वधर्मे^० प्रवृत्तानां विहितकरणत्वाद्यभावाच्च शोकादेः संसारवीजतेति
दृष्टान्तस्तु साध्यविकलतेति चेत्तत्राह स्वधर्म इति । कामादीनामित्या-
दिब्रह्मादविशेषानोन्द्रियागत्यादीयान्ते फलाभिसन्विक्तद्विषयेऽभिप्रायः
कर्त्तृत्व भोक्तृत्वाभिमानोऽहङ्कारः । प्रायुक्तप्रकारेण वागादिव्यापारे
वति किं सिध्यति तत्राह तत्रेति । शुभकर्मानुष्ठानेन धर्म्मोपचया-
दिष्टं देवादिकन्ध ततः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्म्मोपचया-
दनिष्टं तिर्यग्मादिजन्ध ततो दुःखप्राप्तिः व्याभिन्नकर्मानुष्ठानादुभास्मां
धर्म्माधर्म्माभ्यां मनुष्यजन्ध ततः सुखदुःखे भवतः एवमात्मकः संसारः
सन्ततो वर्त्तत इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषाञ्च शोकमोहयोः संसारवीज-
त्वसुपपादितसुपसंहरति इत्यत इति । तदेवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीया-
ध्यायैकदेशसहितस्यात्मज्ञानोत्पन्ननिवर्त्तनीयशोकमोहाख्यसंसारवीजप्रदर्श-
नपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्त्तकस्य क्तज्ञानो-
पदेशे तात्पर्यं दर्शयति तयोश्चेति । तद् यथोक्तं ज्ञानसुपदिदिक्षु-
त्पदेष्टुमिच्छन् भगवानाहेति सम्बन्धः । सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं
ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षतीत्युक्तं अर्जुनं प्रत्येषोपदेशादित्याशङ्क्याह
अर्जुनमिति । न हि तस्याभवस्थामर्जुनस्य भगवता यथोक्तं ज्ञानसुप-
देष्टुमिष्टं किन्तु स्वधर्म्मानुष्ठानादुबुद्धिशुभुत्तरकात्मित्यभिप्रेत्योक्तं
निमित्तीकत्वेति ।

सर्वकर्मसत्रासपूर्वकादात्मज्ञानादेव केवलात्^० कैवल्यप्राप्तिरिति
मीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो व्याख्यातः सम्प्रति दृष्टिकतामभिप्रेतं
निरसितमनुवदति तत्रेति । निश्चरितः शास्त्रार्थः सति सप्रम्या
पुराणस्यते । तेषासक्तिमेव विद्वत्तदादौ वैज्ञानिकसम्भुपगमं पृत्या-

सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकश्चाहुरस्यार्थस्य
 अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि, कर्मण्येवाधि-
 कारस्ते, कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमित्यादि । हिंसादियुक्तत्वाद्दे-
 दिकं कर्म अधर्मायेतोयमप्याशङ्का न कार्या, कथं अत्रं कर्म
 युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसादिलक्षणमत्यन्तक्रूरतर-
 मपि स्वधर्म इति कृत्वा नापर्माय, तदकरणे च ततः
 स्वधर्मं कोर्त्ति च हित्वा पापमवाप्ससीति ब्रुवता यावज्जी-
 वादित्युतिचोदितानां स्वकर्मणां पश्वादिहिंसालक्षणा-
 नाञ्च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं
 भवतीति ।

दिशति सर्वकर्मैति । वैदिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युदसितं मातृ-
 पदं स्नातृण्य कर्मणा समुच्चयं निरसितमवधारणम् । व्यभ्यास-
 सम्बन्धं धुनीते केवलादिति । नैपेत्येवकारः सम्बध्यते । केन तर्हि
 प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिप्रकारणमित्याशङ्क्याह किं तर्हीति । किं तत्र
 प्रमापकमित्याशङ्क्य इदमेव शास्त्रमितप्राह इति सर्वास्त्विति । यथा
 प्रयाजानुयाजाद्युपकृतमेव दग्धैर्षमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौत-
 स्नानार्त्तकर्मोपकृतमेव ब्रह्मज्ञानं कैवल्यं साधयति विमतं सेतिकर्त्तव्य-
 ताकमेव रूपफलसाधकं कारणत्वाद्दग्धैर्षमासादिवत् तदेवं ज्ञानकर्म-
 समुच्चयपरं शास्त्रमितप्रर्थः, इति पदमाहुरितप्रनेन पूर्वेषु सम्बध्यते ।
 पौर्वापर्यपर्यालोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्द्धारितमितप्रा-
 शङ्क्याह ज्ञापकश्चेति । न केवलं ज्ञानं सृक्तिहेतुरपि तु ससृजित-
 मितप्रस्यार्थस्य स्वधर्मनिनुष्ठाने पापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं
 गमकमितप्रर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्रमाय-
 मितप्राह कर्मण्येवेति । तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति कुरु कर्मोति ।
 नन् न हिंसात् सर्वा भूतानि इतप्रादिना प्रतिभिद्वत्वेन हिंसादेरनर्थ-

तदसत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात् बुद्धिद्वया-
श्रयसोरथोच्यानिव्यादिना ग्रन्थेन भगवता यावत् स्वधर्म-
मपि चावेद्येत्यतदन्तेन ग्रन्थेन यत् परमार्थात्मतत्त्वनिरू-
पणं कृतं तत् सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्-
विक्रियाभवाद्कर्त्तात्मेति प्रकरणार्थनिरूपणात् या
जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते
सांख्याः एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तस्य
कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाध-

हेतुत्वावगमात्तदुपेत वैदिकं कर्माधर्मायेति नानुष्ठातुं शक्यते तथा च
तस्य सापेक्ष्यज्ञानेनं ससञ्चयो न सिध्यतीति सांख्यमतमागच्छ परिहरति
हिंसादीति । आदिशब्दादुच्छेदभक्षणं गृह्यते । यथोक्तशब्दा न कर्त्त-
व्येतत्प्रत्वाकांक्षापूर्वकं हेतुमाह कथमित्प्रादिना । स्वशब्देन क्षत्रियो
विवक्ष्यते । युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यूषायश्रयणात्तस्य तं प्रति नित्य-
त्वेनावश्यकर्त्तव्यत्वप्रतीतेर्गुर्वीदितिंसायुक्तमतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति
हेतुत्वनरमाह तदकरणे चेति । आचार्यादितिंसायुक्तमतिक्रूरमपि
युद्धं नाधर्मायेति ब्रुवता भगवता श्रौतानां हिंसादिदुष्कृतानामपि कर्मणां
दूरतो नाधर्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थ-
हिंसानिषेधार्थत्वात् क्रतुविषये चोदितहिंसायास्तदविषयत्वात् कृतो
वैदिककर्म्मनिष्ठाननुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः, ज्ञानकर्मसञ्चयात् कैवल्यसिद्धि-
रित्युपसंर्भुमितिशब्दः ।

यसावदुब्रह्मज्ञानं सेतिकर्त्तव्यताकं स्वफलसाधकं करणत्वादिति
ब्रह्मज्ञानं तद्गुणयति तदसदिति । न हि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ
स्वफले सहकारि क्रिञ्चिदपेक्षते तथा च व्यभिचारादसाधकं करणत्व-
नित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे ससञ्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि
विभागवचनविरुद्धमित्याह ज्ञानेति । सांख्यबुद्धियोगबुद्धियेति बुद्धि-
ईदम् । तत् सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातुं सांख्यशब्दार्थमाह

नानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः सा
 येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः, तथा च भगवता
 विभक्ते हे बुद्धी निर्दिष्टे एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे
 त्विमां शृण्विति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगिन निष्ठां
 सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति पुरा वेदात्मना मया प्रोक्तेति, तथा
 च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगिन निष्ठां विभक्ताञ्च वक्ष्यति कर्म-
 योगिन योगिनामित्येवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिञ्चाश्रित्य हे निष्ठे
 विभक्ते भगवतेनाक्ते ज्ञानकर्मिणीः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वा-
 नेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वान्मन्त्रं पश्यता । यद्यैत-
 द्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे, एतमेव प्र-
 ब्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति सर्वकर्म
 मन्त्रामं विधाय तच्छेषेण किं प्रजया करिष्यामी येषां नो-
 ऽयमात्मानं लोक इति । तत्रैव च प्राग्द्वारपरिग्रहात्
 पुरुषस्यात्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं
 पुत्रं द्विप्रकारञ्च वित्तं मानुष्यं देवञ्च, तत्र मानुष्यं
 वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिधनं विद्याञ्च देवं वित्तं

अशोच्यानित्यादिना इति । अशोच्यानित्यादिना स्वधर्ममपि चावेच्छेत्ये-
 तदलं वाक्यं यावद्भूयिष्यात् तावता ग्रन्थेन यत् परमार्थभूतमात्मतत्त्वं
 भगवता निरूपितं तद् यथा सम्यक् व्याख्यायते प्रकाशयते सा वैदिकी
 सम्यक्बुद्धिः संख्या तया प्रकाशयत्वेन सम्बन्धिप्रकृतं तत्त्वं सांख्य-
 मित्यर्थः । सांख्यशब्दार्थसङ्गा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वदश्च सांख्यान्
 व्याकरोति तद्विषयेति । तद्विषया बुद्धिः सांख्ये बुद्धिरिति सम्बन्धः ।
 तानेव प्रकटयति आत्मन इति । न जायते च्यते वेत्यादिप्रकरणार्थ-
 निरूपणद्वारेणात्मनः ब्रह्मभावविक्रियासम्भवात् कूटस्थोऽसाविति वा

द्विलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयतेति अविद्याकामवत एव
सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि, तभ्यो व्यत्याय
प्रव्रजन्तीति व्युत्थानमात्मानमेव लोकाभिच्छतोऽकामस्य
विहितम् । तदेतद्भिभागवचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौत-
कर्म्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ।

बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः तत्पराः सन्नप्राप्तिनः सांख्या इत्यर्थः ।
सम्पत्ति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातुकामो योगशब्दार्थमाह
एतस्या इति । यथाक्त्वबुद्धुत्पन्नौ विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तद्विष-
त्तकत्वात् पूर्वमेव तदुत्पत्तेरात्मनश्च देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षया 'वर्ष्मा-
धम्म' निष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो भोक्तव्य युज्यते
योग्यः सम्पद्यते तेन भोक्तृनिष्ठये परम्परया साधनीभूतप्रागुक्तधर्मानु-
ष्ठानात्मको योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विभजन् योगिनो विभजते
तद्विषयेति । उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतं दर्शयति तथा चेति ।
सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननिष्ठेत्ये तदपि भगवतोऽभिमतमित्याह तयोश्चेति ।
ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते
तेन सन्नप्राप्तिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमाप्तिस्तां कर्म-
निष्ठातो व्यतिरिक्तां निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान् वक्ष्यतीति योजना ।
लोकैऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानव । ज्ञानयोगेन सांख्याना-
मित्ये तद्वाक्यसुक्ताथंविषयमर्थतोनुदति पुरेति । योगबुद्ध्याश्रया कर्म-
निष्ठेत्यत्रापि भगवदनुमतिमादर्शयति तथा चेति । कर्मैव योगः कर्म-
योगस्तेन हि बुद्धिशुद्धिद्वारा भोक्तृहेतुज्ञानाय पुमान् युज्यते तेन
निष्ठां कर्मिणां ज्ञाननिष्ठातो विलक्षणं कर्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति
भगवानिति योजना । निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तसुप-
संहरति एवमिति । कथा पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभ-
ज्योक्तमित्याशङ्क्याह ज्ञानकर्मणोरिति । कर्म हि कर्तृत्वाद्यनेकत्व-
बुद्ध्याश्रयं, ज्ञानं पुनरकर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयं तदुभयमित्यं विद्ब्रह्मधन-

न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ज्ञायसी चेत् कर्म-

साध्यत्वानैकावस्थस्यैव पुरुषस्य सम्भवत्वतो युक्तमेव तयोर्विभागवचन-
मित्यर्थः । भगवदुक्तविभागवचनस्य सूत्रत्वेन श्रुतिमुदाहरति यथेति ।
तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वाक्यं पठति एतन्नेवेति । प्रकृतमात्मानं निम्ब-
विश्रप्तिस्त्वभावं वेदितुमिच्छन्तः त्रिविधेऽपि कर्मफले वैदग्ध्यभाजः स्वर्गादि-
कर्मणां परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाः भवन्तीति पञ्चमलकारस्त्रीकारेण
सद्यःप्रासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणाद्यवादेन किं प्रजनेत्यादिना
मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः । ननु फलाभावात् प्रजाक्षेपो मोक्षपद्यते
एवैतच्छोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विदुषां प्रजासाध्य-
मनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणाभावादात्मनश्चासाध्यत्वात्क्षयो युक्तिमानिति
विवक्षित्वाह वेधामिति । इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः । तस्माच्चेव
ब्राह्मणे कर्मनिष्ठावाक्यं दर्शयति तत्रैवेति । प्रकृतत्वमतत्वदर्शित्वेना-
ज्ञत्वं स च ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्यार्थज्ञानार्थं
धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पुत्रादित्यं
सोऽकामयन् जाया मे स्यादित्यादिना कामितयानिति श्रुतमित्यर्थः ।
वित्तं विभजते द्विप्रकारमिति । तदेव प्रकारद्वैरूप्यमाह शानुष्यमिति ।
मानुष्यं वित्तं व्याचष्टे कर्मरूपमिति । तस्य फलपर्यवसायित्वमाह
पितृलोकैति । देवं वित्तं विभजते विद्याञ्चेति । तस्यापि फलनिष्ठत्व-
माह देवेति । कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाह चाधि-
दोति । अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्मणां सोऽकामयतेत्यादिना दर्शि-
तानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि तात्पर्यं दर्शयति तेभ्य
इति । कर्मसु विरक्तस्यैव सद्यःप्रासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा प्रागुदाहृतश्रुत्या
दर्शितेत्यर्थः । अवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात्
तस्मिन्नेन भगवतो विभागवचनेन शास्त्रस्य सद्यःपरात्पतिज्ञातमप-
बाधितमिति बाधितं किञ्च सद्यःपरो ज्ञानस्य श्रौतेन आर्त्तनं वा कर्मणा
विवक्ष्यते यदि प्रथमं तत्राह तदेतदिति ।

सद्यःप्रासोऽभिप्रेते पुत्रानुपपत्तिं दोषान्तरमाह न चेति । तानेवा-

णस्ते इत्यादिः, एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भग-
वता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं
भगवत्यधारोपयेत् सृष्टैव ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धि-
रिति किञ्च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चयः उक्तः स्यात्
अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति यच्छ्रिय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि
सुनिश्चितमिति कथमुभयोरुपदेशे सत्यन्यतरविषय एव प्रश्नः
स्यात् न हि पित्तप्रशमनाधिनी वैद्ये न मधुरं शीतलञ्च
भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरं पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति
प्रश्नः सम्भवति । अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधा-
रणनिमित्तः प्रश्नः कल्पितः, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रति
वचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्यं-
त्वं स्नान्तोऽसौति, न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं, पृष्ठादन्य-
देव ह्ये निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् । नापि

रूपपत्तिं प्रकटयति एकपुरुषेति । यदि ससृष्टयः शास्त्रार्थो भगवता
धियाश्चित्तज्ञदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनोक्तमर्जुनेन च
श्रुतं तत् कथं तदसम्भवमनुक्तमश्रुतञ्च मिथ्यैव श्रुता भगवत्यारोपयेन्न
च तदारोपादते किमिति मां कर्मण्येवातिक्रूरे युद्धलक्षणे नियोजयसि
इति प्रश्नोऽवकल्प्यते तथा च प्रश्नालोचनया पृष्टप्रतिवक्तारोः शास्त्रार्थ-
तया ससृष्टयोऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः । किञ्च ससृष्टयपक्षे
कर्मणोपेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुक्तमर्जुनेन चाश्रुतं कथमसौ
तस्मिन्नारोपयितुमर्हति ततश्चानुवादवचनं श्रोतुरनुचितमित्याह
बुद्धेश्चेति । इतश्च ससृष्टयः शास्त्रार्थो न सम्भवत्यन्यथा पञ्चमादाव-
र्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह किञ्चेति । ननु सर्वान् प्रत्युक्तोऽपि
ससृष्टयेनार्जुनं प्रत्युक्तोऽस्त्विति तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याशङ्क्याह
यदीति एतयोः कर्मतत्त्वागयोरिति यावत् । ननु कर्मणोपेक्षया कर्म-

स्मार्त्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं, किञ्च तत्रियस्य युद्धं स्मार्त्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्मात् किं कर्मणि घोरं मां नियोजयसीत्यु पालम्भोऽनुपपन्नस्तस्मात् गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्त्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं पर-

त्वागपर्यकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्वात्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्नोत्वाह न हीति । तथैव समुच्चये पुरुषार्थसाधने भगवता दर्शिते सत्यन्यतरगोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः । समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति शङ्कते अथेति । अज्ञाननिमित्तं प्रश्नसङ्गीकृत्यापि प्रत्याक्षटे तथापीति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरानुसन्धानसम्भवादित्यर्थः । प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति मयेति । व्यावर्त्यं संशमादर्शयति नत्विति । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति घृष्टादिति । श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति पक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति नापीति । श्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभागवचनामादिशब्ददृष्टहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वं पञ्चमादौ प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनेव स्मार्त्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः । द्वितीयपक्षासम्भवे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति । समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवाच्चेदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति तस्मादिति । विशुद्धब्रह्मात्मज्ञानं स्वफलसिद्धौ न सहकारिसापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्भ्रान्ताजित्तत्त्वज्ञानवत् अथवा वक्ष्यः सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वात् रज्जुसर्पादिवदिति भावः ।

ननु कुर्याद्विद्वांस्रथा सकृत्सिकीर्षुर्कोकसङ्गुहमिति वक्ष्यमाणत्वात् कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति तत्राह यस्त्विति । चोदनाच्चत्नानुसारेण विधितोऽनुष्ठेयस्य कर्मणो धर्मत्वाद्द्रापरमात्मस्य तथात्वाभावा-

मार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्पूर्वं यथा- प्रवृत्तिस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत् कर्म येन ब्रह्मेः समुच्चयः स्यात् यथा भगवतो वासुदेवस्य अत्रधर्मो चेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलमभिसम्बन्धकाराभावस्य तुल्यत्वात् विदुषः, तत्त्व- विज्ञाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसम्बन्धे, यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकर्मलक्षणधर्मानुष्ठाना- याहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिक्ते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत् काम्यमग्निहोत्रादि भवति, तथा च दर्शयति भगवान् कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यते इति । अत्र यच्च पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति तत्त, प्रविभज्य विज्ञेयं, तत् कथं, यदि तावत्

तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानान्मूल्यस्याधिकारप्रतिपत्त्यभावाद्वागादिप्रवृत्ती- नामविद्याशेषतो जायमानानां कर्माभासत्वात् कुर्याद्विद्वानितरादि वाक्यं न समुच्चयप्रापकमितिभावः, वाग्ब्रह्मार्थं द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्य- साधनान्तसंग्रहार्थः । सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्तयति परमार्थेति । तदेवाभिनयति एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्श- नार्थं कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वाच्च मोक्षं फलमस्मीति शेषम् । किञ्च ज्ञानिनो वागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन तत्फलेन समुच्चयते फलाभि- सन्धिविकल्पप्रवृत्तत्वाद्ब्रह्मकारविधुरप्रवृत्तिस्वाहा भगवत् प्रवृत्तियदित्याह यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति तत्त्वविदिति । ब्रूयस्वं ब्रह्मैवास्मिन्मिति मन्वानो पिहान् प्रवृत्तिं तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन यच्छति रूपादियद्दृश्यदृष्टधर्मत्वायोगात् किन्तु कार्यकारणसंघातत्वेनैव

पूर्वं जनकादयः तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्मणः स्युस्ते लोक-
संग्रहार्थं गुणागुणेषु वृत्तं न्त इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमा-
स्थिताः । कर्मसन्नप्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धि-
मास्थिता न कर्मसन्नप्राप्तं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः । अथ न ते
तत्त्वविद् ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्व-
शुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय
इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान् सत्त्वशुद्धये
कर्म कुर्वन्तीति, स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति

प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते तत्सत्त्वविदो व्याख्यानभिज्ञाटनादौ अहङ्कारस्य
त्वप्प्रादिफलाभिसम्बन्धाभासत्वान्नासिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः । ननु ज्ञानो-
दयात् प्रागवस्थायांमिश्रोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनाच्च तत्त्व-
दर्शनिष्ठप्रवृत्त्यादेराभासत्वमिति तत्राह यथा चेति । स्वर्गादरेव
कास्यमानत्वात् कामस्तदर्थिमः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादि-
साधनस्यानुष्ठानार्थमग्निभाषाय व्यवस्यतस्य तस्मिन्नेव कास्ये कर्मणि
प्रवृत्तस्याङ्गकृतं केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादिनिर्वर्त्तय-
तो न तत्कास्यं भवति नित्यकास्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात् कामो-
पबन्धानुपबन्धकृतत्वात् तथा विदुषोऽपि विध्यधिकाराभावाद्वागादिप्रवृ-
त्तीनां कर्माभासतेत्यर्थः । यिद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनु-
मतिमुपन्यस्यति तथा चेति । ननु विद्वद्वापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्
तद्वापारस्य कर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राह यञ्चेति ।
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयैव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपत्ते कृतो विभज्यार्थज्ञान-
मिति पृच्छति तत् कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि तत्त्वविदः
प्रवृत्तकर्मणः स्युराहो खिदतत्त्वविद् इति विकल्पप्रथमं प्रत्याह
यदीति । तत्त्ववित्त्वे कथं प्रवृत्तकर्मत्वं कर्मणामकिञ्चित्करत्वादित्या-
शङ्काह ते लोकेति । तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तियुक्ता सर्वान्ना-

मानव इत्युक्त्वा सिद्धिप्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठा वक्ष्यति सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्मेत्यादिना, तस्मान्नीतासु केवलादेव तत्त्व-
ज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः, यथा
आयमर्थस्तथा प्रकरणयो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

तत्रैवं धर्मसंभूतचेतसो मिथ्याज्ञानवतो महति शोक-
सागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भ-
गवान् वासुदेवस्तं ततः कृपयार्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञा-
नायावतारयन्नाह ।

षुदासीनत्वादित्याशङ्काह गुणा इति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिद्वारा
तत्त्वविदां प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह ज्ञानेनेति ।
उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति कर्मेति । कर्मण्येत्यादौ बाधितानुवृत्त्याभासो
नृहते । द्वितीयमनुवदति अथेति । तत्र वाक्यार्थं कथयति ईश्वरेति ।
विभज्य विज्ञेयत्वं वाक्यार्थस्योक्तसुपसंहरति इति व्याख्येयमिति ।
कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थे वाक्यार्थं प्रमाणयति
एतन्नेवेति । योगिनः कर्म कुर्वन्तीत्यादिवाक्यमर्थतोऽनुवदति सत्त्वेति ।
स्वकर्मणा इत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वक्ष्यतीत्याशङ्काह
स्वकर्मणेति । स्वकर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता
लभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात् कर्मणां मुक्तिहेतुतेत्यप्ये-
स्फुटी भविष्यतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मासम्भवे फलितसुपसं-
हरति तस्मादिति । ननु यद्यपि गीताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं
तथापि तन्मध्ये श्रूयमाणं कर्म तदङ्गमङ्गीकर्तव्यं प्रकरणप्रामाण्यादिति
समुच्चयसिद्धिस्तस्याह यथा चेति । अर्थशब्देनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्य-
हेतुरिति नृहते ।

दत्तकृतामभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वाभिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्पितः
सकलशोभानित्यस्मात् प्राक्तनयन्वसन्दर्भस्य प्रायुक्तं तात्पर्यार्थमनू-
द्याशोभानित्यादेः स्वधर्ममपि चावेच्छेत्येतदन्वयस्य समुदायस्य तात्पर्यं नाह

अशोचानित्यादि । न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः
सदृत्तत्वात् परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोचान-
न्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्वि-
नाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति, त्वं प्रज्ञावतां
बुद्धिमतां वादांश्च वचनामि च भाषसे तदेतन्मौढ्यं

तत्रेति । अत्र हि शास्त्रे त्रीणि काण्डान्यष्टादशसंख्याकानामध्यायानां
षट्कृत्वितयसुपादाय त्रैविध्यात्, तत्र पूर्वषट्कात्मकं पूर्वकाण्डं त्वम्पदार्थं
विषयी करोति, मध्यमषट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्पदार्थं गोचरयति,
अन्तिमषट्कलक्षणमन्तिमं काण्डं पदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थमधिकरोति
तज्ज्ञानसाधनानि तत्र तत्र प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते तज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात्,
तच्चज्ञानमेव केवलं कैवल्यसाधनमिति च सर्वत्र विगीतं, एवं पूर्वोक्त-
रीत्या गीताशास्त्रार्थं परिनिश्चिते सतीति यावत्, धर्मे समूहं कर्त्तव्या-
कर्त्तव्यविवेकविकलं चेतो यस्य तस्य भिव्याज्ञानवतोऽहङ्कारमकारवतः
शोकाख्यसागरे दुरुक्षरे प्रविश्य क्लिश्यतो ब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञान-
मात्मज्ञानं तदतिरेकेणोद्भरणासिद्धेः तमतिभक्तमतिस्निग्धं शोकादुद्धर्तु-
मिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानार्थं तं अर्जुनमवतारयन् पदार्थपरिशोधने
प्रवर्त्तयन्नादौ त्वम्पदार्थं शोकधयितुमशोचानित्यादिवाक्यमाहेति
योजना ।

यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सत्यक्
ज्ञानं वाक्यादुदेतीति ज्ञानाधिकारिणामभिप्रेत्याह अशोचानित्यादीति ।
यन्नु कैश्चिदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मयाधात्मद्रदर्शनविधवाक्यार्थमनेन
ल्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरित्युक्तं तदयुक्तं कृतियोभ्यतैकार्थसमवेत-
श्रेयःसाधनतायाः पराभिमतनियोगस्य वा विध्यर्थस्यात्प्रापृतीयमानस्य
कल्याणाहेत्वभावात्, न च दर्शने पुरुषतन्त्रत्वरहिते विधेययामादिविलक्षणे
विधिरूपपद्यते कल्याणभूतस्याहार्थत्वात् तव्यो न विधिमधिकरोतीत्यभि-
प्रेत्य व्याचष्टे न शोच्या इति । कथं तेषामशोच्यत्वमित्युक्ते भीष्मादि-

पाण्डित्यविरुद्धमात्मनि दर्शयत्यन्त इवेत्यभिप्रायः यस्मा-
द्गतासून् गतप्राणान् मृतान् अगतासून् गतप्राणान् जीव-
तश्च न अनुशीलन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः, पण्डा आत्मविष-
या बुद्धिर्देषां ये हि पण्डिताः पाण्डित्यं निर्विद्येति श्रुतेः,
परमार्थतस्तु नित्यानशोच्यानुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभि-
प्रायः ॥ ११ ॥

अनुदवाच्यानां शोच्यत्वं तत्पदलक्ष्याणां वेति विकल्पप्राद्यं दूषयति
सद्गुणत्वादिति । ये भीष्मादिशब्दैरुच्यन्ते ते श्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीता-
चारवत्त्वान्न शोच्यतामश्रुवीरक्षित्यर्थः । द्वितीयं पुन्याह परमार्थेति ।
अरजते रजतबुद्धिवदशोच्येपु शोचप्रबुद्धप्राभ्रान्तोऽसीत्याह तानिति ।
अनुशोचनप्रकारमभिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकटयति ते स्त्रियन् इति । पुत्र-
भार्यादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यते, इत्यनुशोचितवानस्तीति
सम्बन्धः । विरुद्धार्थाभिधायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयति त्वं
प्रज्ञावतामिति । उत्सन्नकुलधर्माणामित्यादीनि वचनानि । किमेता-
वता फलितमिति तदाह तदेनदिति । तन्मौख्यमशोच्येपु शोचप्रदृष्टि-
त्वमेतत् पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनभाषित्वमिति यावत् । अर्जुनस्य
पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्माज्ञानमित्याह यस्मादिति । ननु सूक्ष्म-
बुद्धिभाक्त्वमेव पाण्डित्यं न त्वात्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्याशङ्क्याह ते
हीति । पाण्डित्यं पण्डितभावमात्मज्ञानं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा
बाल्येन तिष्ठासेदिति वृहदारण्यकश्रुतिसुक्तार्थासुदाहरति पाण्डित्य-
मिति । यथोक्तं पाण्डित्यराहित्यं कथं समायगतमित्याशङ्क्य
कार्यदर्शनादित्याह परमार्थतस्त्विति । यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्शयति
अत इति ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । अशोच्यानित्यादि । शोकस्याविषयीभूतानेव बन्धु-
जनान्शोचोऽनुशोचितवानसि वृद्धेभान् सज्जनान् कृष्णेत्यादिना, तत्र

कुतस्त्वा कश्चलमिदं विपमे सुसुपस्थितमित्यादिना मया बोधितोऽपि पुनश्च प्रजायतां पण्डितानां वादान् शब्दान् कथं भीष्ममहं संख्य इत्यादीन् केवलं भाषसे न . तु पण्डितोऽसि यतः पण्डिता गतास्त्वं गत-प्राणान् बन्धू नगतास्तश्च जीवतोऽपि बन्धुर्हीना एते कथं जीविष्यन्तीति नानशोचन्ति पण्डिताः विवेकिनः ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

कुतस्ते अगोच्याः यतो नित्याः कथं न तु एव जानु कदाचिद्दहं नामं किन्त्वासमेव अतोतेषु देहोत्पत्ति-विनाशेषु घटादिषु त्रियदिव नित्यमेवाहमासमित्यभि-प्रायः, तथा न त्वं नासोः किन्त्वासीरेव, तथा नेमे जनाधिपाः नासन् किं त्वासन्नेव, तथा न चैव न भविष्यामः किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्मद्देहविनाशा-दुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणो-त्यर्थः देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण ॥१२॥

नित्यत्वमशोचत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिजानीते कुत इतयादिना । नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादिति चोदयति कथमिति । आत्मा न जायते प्रागभावमून्यत्यान्तरविषाणव-दिति परिहरति न त्वेवेति । किञ्चात्मा नित्यो भावत्वे सतप्रजात-त्वाद्गतिरेके घटवदितप्रनुमानान्तरमाह न चैवेति । यन्तु कैश्चिदात्म-याथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति नित्यतादिना श्लोकचतुष्टये-नेतयादिष्टं तद्सद्भिर्गेषवचने हेत्वभावात् सर्वत्रैवात्मयाथात्म्यप्रतिपादना-विशेषादितप्राशयेन पदच्छेदः पदार्थैर्क्तिर्विप्रहोवाक्ययोजनेति त्वितय-मपि व्याख्यानान्ङ्गं प्रतिपादयति नित्यत्यादिना । नन्वात्मनो देहोत्पत्ति-विनाशयोक्त्यतिविनाशपरिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिविरुद्धतया काला-

त्वयापदिष्टमिति नेत्याह अतीतेष्विति । चराचरव्यपात्रयस्तु
 स्यादिति न्यायेनात्मनोजन्मविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्मविनाशाविषयत्वा-
 द्भिर्हपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहित्यमिति भावः । यद्यपि तवेश्वरस्य
 जन्मराहित्यं तथापि कथं ममेत्याशङ्क्याह तथेति । तथापि भीष्मादीनां
 कथं जन्माभावस्तत्राह तथा नेम इति । द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुत्त-
 राहं व्याचष्टे तथेत्यादिना । ननु देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशा
 भावेऽपि महास्वर्गमहाप्रबलययोस्तस्याग्निविष्कुलिङ्घट्टान्तश्रुत्या जन्म-
 विनाशावेष्टव्यावित्ताशङ्क्य नात्माश्रुतेरिति न्यायेन परिहरति त्विष्यतीति ।
 यावद्विकारन्तु विभागो लोकावदिति न्यायेन भिन्नत्वादिकारित्वमात्मना-
 मनुमीयते भिन्नत्वञ्च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याह देहेति ॥ १२ ॥

स्ल० टी० । अशोच्यत्वे हेतुमाह न त्वेषामिति । यथाहं
 परमेश्वरो जातु कदाचिद्धीक्षाविग्रहस्याविर्भावतिरोभावतो नासमिति तु
 नैवापि त्वासमेवानादित्वात्, न च त्वं नासीनाभूरपि त्वासीरेव,
 इमे च जनाधिपा नृपा नासन्निति तु नापि त्वासन्नेव मदशत्वात्, तथातः
 परमित उपरि न भविष्यामी न स्यास्याम इति च नैवापि तु स्यास्याम
 एवेति जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

**देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥**

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह देहिनः
 देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवतः आत्मनः अस्मिन्
 वर्त्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमार
 भावो बाल्यावस्था यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था जरा
 वयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येताः तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविल-
 क्षणास्तासां प्रथमावस्था नाशेन नाशो द्वितीयावस्थोपज-
 नेनोपजनमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयादती-

यावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः, धीरो धीमांस्तत्रैव सति न मुञ्चति न मोह-
मापद्यते ॥ १३ ॥

ननु पूर्वं देहं विहायापूर्वं देहसुपादायास्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्ति-
विनाशवत्त्वविभ्रमः संसृज्जवेदति शङ्कते तत्रेति । अशोच्यत्वप्रतिज्ञायाम्
नित्यत्वे हेतुव्रते सतीति यावत् । अयवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रिया-
भावादात्मनो नित्यत्वसुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादय-
तोत्याह दृष्टान्तिमिति । न केवलमागमादेवात्मनो नित्यत्वं किन्त्ववस्था-
न्तरवच्छन्मानन्ते पूर्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याह देहिन इति । देहवत्त्वं
तस्मिन्नहं समाभिमानभाक्त्वं, तास्मानिति निर्द्धारणे षष्ठी, आत्मनः
श्रुतिस्त्वयुषपत्तिभिर्नित्यत्वज्ञानं, धीमानित्यत्र धीर्विबध्यते, एवं सतीति
तत्त्वतो विक्रियाभावान्नित्यत्वे समधिगते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । नन्वीश्वरस्य तव जन्ममरणान्मृत्युत्वं सत्यमेव जीवा-
नान्तु जन्ममरणे प्रसिद्धे तत्राह देहिन इति । देहिनो देहाभिमानिनो
जीवस्य यथास्मिन् स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्थास्तद्देहनिबन्धना एव न
स्वतः पूर्वावस्थानाशेषवस्थानरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्याभिज्ञानात्तथै-
वेतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिबन्धनैव न तु तावतात्मनो
नाशो जातमात्मस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात्, अतो
धीरो धीमांस्तत्र तयर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुञ्चति आत्मैव मृतो जातश्चेति
न मन्यतइति ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! ॥१४॥

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य
आत्मेति विजानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो
मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमित्तो मोहो दुःखसं-

योगादिनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्कग्राह
 मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति
 शीतोष्णान्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयो-
 गास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखञ्च प्रय-
 च्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः
 मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित्
 सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतस्वरूपं सुखदुःखे
 युनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतीऽतस्ताभ्यां पृथक्
 शीतोष्णयोर्ग्रहणं, यस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः
 आगमापायशीलाः तस्मादनित्या उत्पत्तिविलयरूपत्वात्,
 अतस्तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व तेषु हर्षवि-
 षादं माकार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मनः शुच्यादिप्रसिद्धे नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहा-
 भावेऽपि प्रकारान्तरेण शोकमोहौ स्यातामत्याशङ्कामनुद्योत्तरत्वेन
 श्लोकमवतारयति यदित्यादिना । शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च
 प्राप्तं निमित्तोक्तव्यं यो मोहादिर्दृशते तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश-
 मानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणमशोच्यानित्यत्वं यो विद्याधिकारी
 सूचितस्तस्य तितिक्षुः समाहितो भूत्वेति श्रुतेः तितिक्षुत्वं विशेषणमि-
 होपदिशते । व्याख्येयं पदसुपादाय करणव्युत्पत्त्या तस्येन्द्रियविषयत्वं
 दर्शयति मात्रा इत्यादिना । षष्ठीसमासं दर्शयन् भावव्युत्पत्त्यास्पर्शाशब्दा-
 र्थमाह मात्राणांमिति । तेषामर्थक्रियामादर्शयति ते शीतेति । सम्प्रति
 शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वसुमेव समासान्तरं दर्शयन्
 विषयाणां कार्यं कथयति अथ वेति । ननु शीतोष्णप्रवृत्तेः सुखदुःख-
 प्रदत्वस्य सिद्धत्वात् किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखाभ्यां पृथक् ग्रहण-
 मिति तत्राह शीतमिति । विषयेभ्यस्तु पृथक्कथनं तदन्तर्भूतयोरेव तयोः

सुखदुःखहेत्वोरानुकूल्यप्रतिकूल्ययोरुपलक्षणार्थं अध्यात्मं हि शीतसुष्णं वानुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा सम्पाद्य वाह्याविषयाः सुखादि जनयन्ति । नतु विषयेन्द्रियसंयोगस्यात्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्रयुक्तशीतादेरपि तथा-त्वात्तन्निमित्तौ हर्षविषादौ तस्मिन्नापन्ना वित्याशङ्कोत्तराङ्गं व्याचष्टे यस्मादित्यादिना । अत्र च कौन्तेय भारतेति सम्बोधनाभ्यासुभयकुल-शुद्धस्यैव विद्याधिकारित्वमिति एतदेव द्योत्यते ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । ननु तानहं न शोचामि किन्तु तद्वियोगादिदुःख-भाजं मामेवेति चेत्तत्राह मात्वास्पर्शा इति । मीयन्ते ज्ञायन्ते विषया व्याभिरिति मात्वा इन्द्रियवृत्तयस्मासां स्पर्शाविषयैः सह सम्बन्धास्ते शीतो-ष्णादिप्रदा भवन्ति ते स्वागमापायवत्त्वादनित्या अभ्यरा अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्र यथा जनातपादिर्लृङ्गर्गास्तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीतोष्णादि प्रयच्छन्ति एवमिदमयोगविद्योगा अपि सुखदुःखादि प्रयच्छन्ति तेषाञ्चा-स्थिरत्वान् सहजं तव धीरस्योचितं न तु तन्निमित्तहर्षविषादपारमश्य-मित्यर्थः ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ! ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यादिति शृणु यं हीति । यं हि पुरुषं समे दुःखसुखे यस्य तं सम-दुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेति यद्योक्ताः शीतोष्णादयः, सनित्यानित्यस्वरूपदर्शननिष्ठो ब्रह्मसहिष्णुरमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः, कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

अधिकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं नोपयुक्तं केवलस्य तस्य पुमर्थाहेतु-त्वादिति शङ्कते शीतेति । विवेकवैराग्यादिसहितं तन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा

तदर्थमिति परिहरति श्लेषनि । तितित्तमाद्यस्य विवक्षितं चाभसुप-
 लब्धयति यं हीति । हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिषाधनसम्पत्त-
 यश्चरते धीमन्मिति । नित्यानित्यविवेकभागित्वमेतच्चोभयं वैराग्यादे-
 रूपलक्षणम् । नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानं साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिण-
 मनूय त्वं पदार्थज्ञानवतस्तस्य मोक्षौपयिकवाक्यार्थज्ञानयोगप्रतामाह
 सनित्येति ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाफल-
 त्वादित्याह यं हीति । एते मात्मास्पर्शा यं पुरुषं न व्यथयन्ति नाभि-
 भवन्ति, समे दुःखसुखे यस्य तं सतैरविच्छेद्यमाणो धर्मज्ञानद्वारामृतत्वाय
 मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

इतश्च शोकमोहावृत्तत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं
 यस्मात् नासत इति । नासतो विद्यमानस्य शीतोष्णादेः
 सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता, न हि
 शीतोष्णादिसकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सद्भवति
 विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचरति यथा घटादिसंस्थानं
 चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्वतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा
 सर्वा विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसज्जन्मप्रध्वं
 साभ्यां प्रागूर्ध्वज्ञानुपलब्धेः कार्यस्य घटादिमृदादिकार-
 णस्य तत्कारणस्य च तत्क णव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं
 तदसत्त्वे सर्वा भाव प्रसङ्ग इति चेन्न सर्वत्र बुद्धिद्वयोप-
 लब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति
 तत्सत् यद्विषया व्यभिचरति तदसत् इति सद-
 सद्भिर्भागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धि सर्वैरुपलभ्येते

समानाधिकरणेन नीलोत्पलवत् सन् घटः सन् पटः
सन् हस्तौत्थेभं सर्वत्र तयोर्बुद्धिर्घटादिषु द्विव्यभि-
चरति तथा च दर्शितं न तु सुबद्धिः तस्मात् घटा-
दिषु द्विविषयोऽसन् व्यभिचारात् न तु सद्वुद्धिविषयोऽव्य-
भिचारात्, घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्वुद्धि-
रपि व्यभिचरतीति चेत् न पटादावपि सद्वुद्धिदर्शनात्
विशेषणविषयैव सा सद्वुद्धिरतोऽपि न विनश्यति, अथ
सद्वुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यते इति चेन्न
पटादावदर्शनात्, सद्वुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति
चेत् न विशेष्याभावात् सद्वुद्धिः विशेषणविषया सती
विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किं विषया स्यान्न तु
पुनः सद्वुद्धिविषयाभावात् एकाधिकरणत्वं घटादिवि-
शेष्याभावेन युक्तं इति चेत् न सद्वुद्धिसुदकमिति मरीच्या-
दावन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यं दर्शनात् तस्माद्दे-

आः । अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतार-
यति इतश्चेति । इतः शब्दार्थमेव स्फुटयति यस्मादिति । यतः शीतादेः
क्लेशादिहेतोरनात्मनो नास्ति यस्तुत्वं वस्तुनश्चात्मनो निर्विकारत्वेनैक-
रूपत्वं अतो सुसुक्ष्मो विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्तमित्याह नेत्यादिना ।
कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनात्मनासत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य विशि-
नष्टि सकारणस्येति । नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थम् ।
असतः अन्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावात् अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह
न हीति । विमतमतात्त्विकमप्राप्त्याणकत्वात् रज्जुसर्पवत्, न हि
धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्वावेदकं प्राभाष्यं कल्पयते विषयस्य दुर्नि-
रूपत्वाद्गतोऽग्निर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः । कथं पुनरभ्रक्षादिविषयस्य
शीतोष्णादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह विकारो हीति ।

हादेह^१न्दस्य च सकारणस्या सतो न विद्यते भाव इति,
तथा सतश्च आत्मनः अभावोऽविद्यमानता न विद्यते
सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचामः, एवमात्मानात्मनोः सदस-
तीरुभयोरपि दृष्टः उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत् सदेवासद-

ततश्च विमतं मिथ्या आगमापायित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति फलितमाह
विकारश्चेति । वाचारम्भणश्रुतेः द्वैतमिथ्यात्वे अस्तुत्याहकत्वं दर्शयितुं
चकारः । किञ्च कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्पप्राद्यं दूषयति
यथेति । निरूप्यमाणमन्तर्विहस्येति शेषः विमतं कारणाच्च तत्त्वतो-
भिद्यते कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यर्थः । इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यं
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथेति न्यायादितप्राह जन्मेति ।
यदि कार्यं कारणादभिन्नं तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः
तादात्म्येनावस्थानन्तु न युक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात् ।
कार्यकारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विश्रमत्वादि-
त्यभिप्रेत्याह ऋदादीति । कार्यकारणविभागविज्ञीनं वस्तुव नास्तीति
मन्वानस्योदयति तदसत्त्व इति । अतुष्टत्तव्याहत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुष्टत्ते च
व्याहत्तानां कल्पितत्वात्कल्पितं सर्वभेदकल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु
सिद्ध्यतीति परिहरति न सर्वत्वेति । सम्प्रति सतो वस्तुत्वे प्रमाणमनु-
मानसुपन्यस्यति यद्विपयेति । यद्व्याहत्तेष्वनुष्टत्तं तत्तमर्थं सत् यथा
सर्पधारादिष्वनुगतो रज्जादेरिदमंशः, विमतं सत्प्रमव्यभिचारित्वात्
सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । व्याहत्तस्य कल्पितत्वे प्रमाणमाह यद्विपयेतप्रा-
दिना । यद्व्याहत्तं तन्निश्चया यथा सर्पधारादि, विमतं मिथ्या व्यभि-
चारित्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः, इतनुमानद्वयमनुष्टत्तं सतोऽकल्पितत्वं
असतश्च कल्पितत्वं स्थितमिति शेषः । ननु नेदमनुमानद्वयसुपपद्यते
समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनो विभागाभावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह
सदसदिति । उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्प्रनुमानादिव्यवहारो
निर्वहति प्राविभासिकविभागेन वियोगात् परमार्थस्यैव तत्रैतत्त्वे केव-

सदेवेति तु अनयोयैथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः, तदिति सर्व-
नाम सर्वञ्च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं
ब्रह्मणा याथात्म्यं तदद्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिन-
स्तैस्तत्त्वदर्शिभिस्तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनं दृष्टिमाश्रित्य शोकं

अव्यतिरेकाभावादतत्त्वैः । कुतः सदसद्विभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं
बुद्धिविभागस्यापि तन्नामात्तत्त्वाच्च सर्वत्वेति । व्यवहारभूमिः सप्त
भ्यवे । बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभागप्रतिभासहेतुतेति
भावः । बुद्धिद्वयमदरुध्य सदसद्विभागे सतः सामान्यरूपतया विशेषा-
काङ्क्षायां सामान्यविषय इव वस्तुनी वस्तुभूते स्थातामिति चेत्तत्त्वाच्च
समानाधिकरण इति । पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्धयोरुपचर्यते,
सोऽयमिति सामानाधिकरण्यबहुतः सन् इत्यादि सामानाधिकरण्यमेक
वस्तुनिष्ठं वस्तुभेदे भटपटवारिव तटप्रोगादित्यर्थः । नीलसुतृपल्लमिति
यदुसंधः स्मिन्निषयतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वान्न वस्तुैक्यनिषयत्व-
मिति चेन्नोक्त्याह न नीलैति । न हि सामान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च
तद्भागे भेदाभेदौ च विकल्पावनो जातव्यक्तयोः सामानाधिकरण्यं
नीलोत्पलनोरिव न गौणं किन्तु व्यावृत्तमनुवृत्ते कल्पितमित्येकनिष्ठ-
मित्यर्थः । सामान्यविशेषयोरुक्त्याद्यं गुणगुणत्वादावितिदृश्यत्वं वर्णमिति ।
तस्यै हि तत्रापि विकल्पदोषापिति भावः । सामानाधिकरण्यदानुपपत्त्या
इव वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य विशेषावेव वस्तुनीति पक्षं
प्रतिक्षिपति तयोरिति । बुद्धिव्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं व्यावृ-
त्तानां विशेषाणामवस्तुत्वमित्याशङ्क्याह तथाचेति । विकारो हि स
इत्यादायिति शेषः । न चैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य द्वैरूप्य-
विरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्यभिचारात्, बोध-
स्यापि सतस्तत्त्वात्वादित्याह न त्विति । व्यभिचरतीति पूर्वेण सम्बन्धः ।
विशेषाणां व्यभिचारित्वे सतश्चाव्यभिचारित्वे फलितसुषुसंहरति तस्मा-
दिति । असत्त्वं कल्पितत्वम् । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति व्यभिचारा-
दिति । सदबुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह

मोहञ्च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि
इन्द्रानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्निष्ठ्यावभासतेति
मनांस व्यस्य तितिचस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

अव्यभिचारादिति । सद्वुद्धिव्यभिचारद्वारा बोध्यस्यापि व्यभिचारा-
त्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते । घटे पिनष्ट इति । सद्वुद्धे-
ष्टमात्रवुद्धिवद्विषयत्वाभावाच्च घटनाशे व्यभिचारोऽस्ति इति परि-
हरति न पटादाविति । सद्वुद्धेरघटविषयत्वे निरालम्बत्यायोगात्
विषयान्तरं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह विशेषणेति । सतोऽकल्पितत्वहेतो-
रव्यभिचारित्वस्यासिद्धिसुद्धृत्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारित्व-
स्यासिद्धिं शङ्कते सदिति । यथा सद्वुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वात्
अव्यभिचारिणी अव्यभिचारः सतो दर्शितस्तथा घटवुद्धिरपि घटे नष्टे
घटान्तरे दृष्टे त्वव्यभिचारात्तदव्यभिचारासिद्धौ विशेषान्तरेष्वपि कल्पित-
त्वहेतोः व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः । घटवुद्धेरन्तान्तरे दृष्टत्वेऽपि पटादा-
वदृष्टत्वेन व्यभिचारात् पटादिविशेषेष्वपि व्यभिचारित्वसिद्धिरित्यु-
त्तरमाह न पटादाविति । विशेषाणामेवं व्यभिचारित्वे सतोऽपि तदु-
पपत्तेरव्यभिचारित्वहेतुसिद्धितादयस्यमिति शङ्कते सद्वुद्धिरिति ।
घटादिनाशदेशे तदुपरक्ताकारेण सत्त्वाभावेऽपि नासत्त्वं घटाद्यभावा-
धिष्ठानतया भानादित्याह न विशेष्येति । यथा सर्वगतता जातिरित्यत्र
स्वशब्दसुशब्दादिव्यक्तभावदेशे गोत्वं व्यञ्जकाभावाच्च व्यज्यते न गोत्वाभा-
वात् तथा सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यञ्जकाभावाच्च भाति न स्वरूपा-
भावादित्युक्तमेव प्रपञ्चमिति सदित्यादिना । सप्रतियोगिकविशेषणत्व-
व्यभिचारेऽपि स्वरूपाव्यभिचाराद्युक्तं मनःसत्यत्वमिति भावः । द्वयोः
सतोरेव विशेषणविशेष्यत्वदर्शनात् घटसतोरेपि विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः
सत्त्वभौव्यात् घटादिविकल्पितत्वानुमानं सामानाधिकरण्यधीयाधित-
मिति चोदयति एकेति । अनुभवमनुसृत्य प्राधितविषयत्वसुज्ञानुमानस्य
निरस्यति नेत्यादिना । घटादेः सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषराहित्ये
कल्पितसुपसंहरति तस्मादिति । प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्ताविति शब्दः ।

ननु नेदं व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतानुसृत्यविवक्षायां शास्त्रत-
 ज्ञाध्यविरोधात् केनापि पुनर्दुर्विदग्धेन स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदिति
 चेत् सैवं किमिदं द्वैतप्रपञ्चस्य गूढ्यत्वं किन्तुच्छत्वं किं सद्विलक्षणत्वं
 नाद्योऽनभ्युपगमात् द्वितीयानभ्युपगमे तु तवैव शास्त्रविरोधो भाष्य-
 विरोधश्च सर्वं हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य सत्यत्वानधिकरणत्वसाध-
 नेनाद्वैतसत्यत्वे पर्यवसितमिति त्रैविद्यादृष्टैस्तत्र तत्र प्रतिष्ठा-
 पितं तथा च प्रज्ञेपाशङ्कासम्प्रदायपरिचयाभावादिति द्रष्टव्यम् ।
 अनात्मजातस्य कल्पितत्वे नावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादं व्या-
 ख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेन वस्तुत्वप्र-
 साधनपरतया व्याकरोति तद्येति । नन्वात्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशिषु
 तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टनाशेऽपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वा-
 न्नैवमित्याह सर्वत्वेति । ननु कदाचिदसदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागसतो
 घटस्य जन्मना सत्त्वाभ्युपगमात् सच्च कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते स्थितिकाले
 सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सदसतोरव्यवस्थितत्वाविशेषादु-
 भयोरपि हेयत्वसुपादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राह एयमिति । तुशब्दो
 दृष्टशब्देन सम्बध्यमानो दृष्टिमयधारयति न हि प्रागसतो घटस्य सत्त्व-
 मसत्त्वे स्थितं सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत् प्राप्ति-
 तरेतरान्प्रयत्नमन्तरेणैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावसत्त्वमनवकाशि भवेत्
 एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः । कथं तर्हि सतोऽसत्त्वम-
 सतश्च सत्त्वं प्रतिभाति इत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह तत्त्वेति ।

तस्य भावस्तत्रं न च तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किञ्चिदस्ति । प्रकृतं
 प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे तदित्यादिना । ननु सदसतोरन्यथात्वं
 केचित् प्रतिपद्यन्ते केचित्तु तयोरुक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाभिगच्छन्ति
 तत्र केषां मतमपितव्यमिति तत्राह त्वमपीति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोदव्यं
 अत्यन्तं तत्र हने च कदाचिदात्मनो नाशः स्यादित्याशङ्क्य तत्त्वविचारतः
 सर्वं सोदुं शक्यमित्याशयेनाह नासतो विद्यत इति । असतोऽनात्म-

धर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते, तथा सतः
सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावो विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतो रन्तो
निर्णयो दृष्टः कैः तत्त्वदर्शिभिरवस्तुयाथार्थ्यैर्दिभिः एवम्भूतविवेकेन सह-
स्वेत्त्वर्थः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुं मर्हति ॥१७

किं पुनस्तत् यत् सदेव सर्वदास्तीत्युच्यते अविना-
शीति । अविनाशि न विनष्टं शीलं यस्येति तु शब्दः सतो
विशेषणार्थः तद्विद्धि विज्ञानीहि, किं येन सर्वमिदं जग-
त्ततं व्याप्तं सदास्थं न ब्रह्मणा साक्षाशमाकाशानिव वटादयः
विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येति उपचयापचर्या न
याति इत्यव्ययं तस्याव्ययस्य नैतत् सदास्थं ब्रह्म स्वं न कृतेण
व्येति न व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत् नायत्मीये-
नात्मीयाभावात् यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं
ब्रह्म व्येत्यन्ताऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित् कर्त्तुं-
मर्हति न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईवरी-
ऽप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

ननु सति सामान्यं स्वरूपं वा प्रथमे तस्य विशेषे सापेक्षतया
प्रलयदशायामशेषविशेषविनाशे विनाशः स्यान्न चात्मादयो विशेषास्तदापि
मर्त्नोति वाच्यं आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाद्भेदाकारात् प्रल-
यावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वाद्भेदाद्विद्ये त्व
स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वाद्द्विनाशित्वमनुदत्तत्वेन तस्यैव सामान्यतया
प्रागुक्तदोषानुशक्तिरिति मन्वानश्चोदयति किं पुनरिति । सामान्यविशेष-
भावस्यैवमखण्डैकरसंभेदेयादि श्रुतिप्रमितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु
प्रकृतं सद्विद्यन्तमित्युत्तरमाह उच्यते इति । आत्मनः सदात्मनो विना-

शराहिव्यभिज्ञाने सर्वजगद्गुणकत्वं हेतुमाह येनेति । आत्मनो विनाशा-
भावं युक्तिमाह विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो
वा नाशस्तस्य व्यते वाच्य इत्याह अविनाशोति । देहादिद्वैतस्य अनुच्यते ततः
सतो विशेषोऽयं स्वतो नाशराहिव्यञ् । तस्य द्योतको निपातः इत्याह तुभ्यं
इति आकाङ्क्षापर्यक्तं विशेष्यं दर्शयति क्लिप्तित्वादिना । अभितसविनाश-
व्यापकत्वादाकाशवत् न हि प्रसितनेवाटाच्छरणं किन्तु प्रसिद्धमपीति
भावः । न द्वितीय इत्याह विनाशमिति । न स्वल्पाभ्य विनाशं कर्तुं
अक्षिप्रवर्तते सस्वप्नः । विनाशस्य सावशेषत्वनिरवशेषत्वास्या द्वैरा-
श्यभास्यत्र व्याकरोति अदर्शनमिति । न अक्षिप्रस्याभावं कर्तुं शक्नो-
तीत्युक्तं हेतुमाह अव्ययमिति । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्यंति स्वस्व स्वना-
वेति एकत्वात्प्राप्ते दूषयति नेतदिति । न हि निरवशेषत्वं स्वावशेषाप-
चक्षुरूपव्ययः स्यात्सीतप्रवृत्तस्य दृष्टान्तमाह देहादिद्वैत । द्वितयं
निरव्यति नापाति । तत्र व्यतरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति । द्विषे-
ऽपि व्यतीतये क्लिप्तमाह अत इति । किञ्च प्रज्ञा परतो न भयतप्रा-
प्तत्वात्प्राप्तदिव्यमाह न क्षिप्रवर्तते । आत्मत्वहेतोरसिद्धिसुदृशत आत्मा
नेति । तादात्म्यं स्यात्तत्र वेति हेतु त्रियत । अस्तु तत्रैव स्वयमेव
ब्रह्म आत्मनो नाशतः स्वयमिदं दृष्टान्तमाह तत्र च आत्मनोति ॥ १७ ॥

स्वाऽपी । तत्र अनुसन्धानमविनाशं कर्तुं सामान्येभ्योक्तं विशेष-
णतो दर्शयति विनाशमिति । तत्र न समिदं भागस्य पापं प्रसिद्धं देहादि-
ततः सत्त्वत्वेन व्याप्तं तदात्मस्वरूपमविनाशे विनाशमृत्युं विद्धि
जानाहि । ततः हेतुमाह विनाशमिति ॥ १७ ॥

**अन्तवन्त इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्गुणस्य भारत ! ॥१८॥**

किं पुनस्तदसत् यत् स्वात्मसतां व्यभिचरतीत्युच्यते
अन्तवन्त इति । अन्तो विनाशो विद्यते येषां ते अन्तवन्तो
यथा नृगदृष्टिणाकादौ सदृशद्विरनुवृत्ता प्रमाणरूपणान्ते

विच्छेद्यते स तस्या अन्तस्तथेमे देहा स्वप्नमायादेहादिव-
 चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतीऽनाग्निनाऽप्रमेय-
 स्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ताविवेकिभिरित्यर्थः, नित्यस्या-
 न्नाग्नि इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वात्कीर्त्तयेनागस्य च
 यथा देहो भस्मीभूतोऽदृश्यं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽपि
 यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते
 तवानाग्निो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनामस्मन्माऽस्ये-
 त्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनः प्रा-
 भूदिति नित्यस्यानाग्निो नैत्याह अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य
 प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः । नन्वागमेनात्मा परि-
 च्छेद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वं नात्मनः स्वतः सिद्धत्वात् । स च

आ०टी० । सदसतोऽनन्तरपक्षतयाः स्वरूपाव्यभिचारित्वेन परमार्थतया
 सन्निर्धारितमितानीमसन्निति धारयिष्ये पृच्छत किं पनरिति । असदे-
 वेति निर्धारितत्वात् पुद्गलस्य निरवकाशत्वभाषणं नून्य व्याप्यं विव-
 क्षितमसन्नं धारयितुं तस्य सावकाशत्वमाह यत् स्वाप्नंति । देहादेरना-
 त्मवर्गस्य प्रकृतमच्छन्दविषयतेनप्राह उच्यते इति । तेषां स्वातन्त्र्यं
 व्युद्ध्यति नित्यस्येति । आकाशादिव्याप्यत्वं विगिनष्टि शरीरिणो इति ।
 परिणामनित्यत्वं व्यवच्छिन्नंति अनाग्नि इति । तस्य पुनरुक्ताद्विषयत्व-
 माह अप्रमेयस्येति । देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चरूपत्वाद् युद्धे स्वधर्मे
 पृथक्त्वापि तव न हिंसादिदोषसम्भावनेनप्राह तस्मादिति । ननु देहा-
 दिषु सद्वृद्धेरनुवृत्तेस्तस्याविच्छेदाभावात् कथमनवत्वं तेषामिष्यते
 तत्राह यथेति । तथे मे देहाः सद्वृद्धिभाजोऽपि प्रमाणतो निरूपणा-
 यामवमाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः । देहत्वादिना च जाय-
 हेहादेरन्तवत्वं सम्प्रतिपक्ष्यदनुमातुं शक्यमित्याह स्वप्नेति । शरीरा-
 देरन्तवन्तत्वेऽपि प्रयाहरूपेणात्मनस्तत्सम्बन्धस्यानन्तत्वमाशङ्क्यप्राह नित्य-

ह्यस्मिन्नि प्रमातरि प्रमित्सीः प्रमाणावेषणा भवति न हि
पूर्वमित्यमह्नित्यात्मानं अप्रमाय पथात् प्रमेशपरिच्छेदाय
प्रवर्त्तते न ह्यत्मा नाम कस्यचिदप्रमिद्धो भवति शास्त्रं
त्वन्त्यं प्रमाणं अतद्वन्मार्ध्यारीपणमात्रनिवर्त्तकत्वेन प्रमाण-
त्वमात्मनः गतिपद्यते न त्वज्ञाताशेज्ञापकत्वेन तथा च श्रुतिः
यत् मासादपराचाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति यस्मा-

स्येति । प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणात् तदात्मना देहाद्यभावे
सबन्धनिर्द्धिरित्योभसन्वायाक्त विवेकिभिरिति । पदद्वयस्यैकार्थत्वमा-
शङ्क्य निरस्यतानयस्येत्यादिना । नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिरूपं काश-
द्वैविध्यं प्रतिज्ञातकतदर्थति यथेत्यादिना । नागस्य निरुपेपदेन
मायनेपत्वेन च सिद्धे द्वैविध्यो फलितमाह तदिति । विशेषणार्थं
कूटस्थनित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः । अन्वयविशेषणसाधोपादाने
परिणामिनित्यत्वमात्मनः शङ्क्येत्यनिष्टापत्तिपाशङ्क्याह कन्वयेति ।
धोपानादन्वयविशेषणमाश्रित्या प्रमेयत्वमाक्षिपति कान्त त । दृतज्ञातकी-
नाप्रमेयत्वमित्याह प्रत्यक्षादनेति । तत्र चागमप्रवृत्त्येकतया एवैव-
स्थापामात्मं च परिच्छिद्यत तस्मिन्नेतज्ज्ञानत्वसुशावातज्ञानज्ञापकं प्रमाण-
मिति च प्रमाणरक्षणार्थत्वेः । एतदप्रमेयनिव्यादिश्रुतिमनुसृत्य परि-
हरति नेत्यादिना । कथं मानसकपेक्ष्यात्मनः सित्वमित्याशङ्क्योक्तं
प्रिहणोति सिद्धे हीति । प्रमित्योः प्रमेयमिति शेषः । तदेव व्यति-
रेकसुखेन विप्रदद्यति न हीति । आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्
प्रमाणभन्वेषणीयमित्याह न ज्ञात्सेति । प्रत्यक्षादेरनात्क वषयत्वाद्
तत्र चाज्ञातज्ञाततादाव्यवहारसम्भवात्प्राप्त्यासात्तस्य च व्यतिहारिकत्वा-
द्विशिष्टे तत्पत्रजायपि केवले तदप्रवृत्तेर्यथापि नात्मनि तत् प्रामाण्यं
तथापि तद्विदितश्रुत्या शास्त्रस्य तत्र महतिरवश्यम्भाविनीत्याशङ्क्याह
शास्त्रमिति । शास्त्रेण प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि गतिपादिते प्रमाणादिभिः
गस्य व्याहृतत्वाद्गुणमस्यात्त्वमपौरुषेयतया निर्हीणत्वाद्वागमस्य प्रामा

दिवं नित्योऽविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युद्धस्व युद्धादुपरमं
माकार्षीरित्यर्थः, न ह्यत्र युद्धकर्त्तव्यता विधीयते युद्धे
प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूप्लीमास्तेऽतस्तस्य
कर्त्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते तस्माद् युद्धस्वे-
त्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

न्यनित्यर्थः । तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य स्वतः
सिद्धत्वे नाविषयत्वाद्ज्ञातज्ञापनायोगादित्याशङ्क्य स्वतोभासमानोऽपि
प्रतीचौ मनुष्योऽहं कर्त्ताहमित्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्व-
र्म्माणसमधारोपगमेनात्मनि प्रतीयमानत्वात् तस्मात्त्वनिवर्त्तकत्वेनात्मनो
विषयत्वमनापाद्यैव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते सिद्ध्यन्तु निवर्त्तकत्वादिति
न्यायादित्याह अतद्वर्त्तेति । षटाटाविव स्फुरणादिशयजनकत्वेन किमि-
त्यात्मनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशङ्क्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषादिति
सत्त्वाह नत्विति । ब्रह्मात्मनोमानापेक्षामन्तरेण स्वतः स्फुरण्ये प्रमाण-
माह तथा चेति । सालादन्यापेक्षामन्तरेणापरोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मकं
यद्ब्रह्म न च तस्यात्मनाऽर्थान्तरत्व सर्वाभ्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्त-
भासा व्याचक्षते योजना । अत्र यत्त्वनादिनामित्य प्रतिपादा फलितं
निगमयति तस्मादिति । स्य भेदवृत्तिचेत्तन्निषेधे तात्पर्यं दर्शयति
युद्धादिति । आत्मनो नित्यत्वादित्यस्वरूपरूपपाद्य युद्धकर्त्तव्यत्वविधानात्
ज्ञानकर्म्मसमुद्भयाऽत्र भार्तीत्याशङ्क्याह न चेति । युद्धमेति वचना-
त्तत्प्रवर्त्तकत्वविधिरस्तीत्याशङ्क्याह युद्ध इति । कथं तर्हि, कथं
भीष्महमित्याशङ्क्य युद्धोपरमपरं वचनमिति तत्राह शोकेति ।
यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिः तर्हि भगवद्ब्रह्मचरस्य का गतिरित्याशङ्क्याह
तस्येति । भगवद्ब्रह्मचरस्य प्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेः स्वाभा-
विकत्वे फलितमाह तस्मादिति ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । आगमापावधर्मेकं सन्दर्शयति अन्तवन्त इति ।
नित्यस्य सर्वदेकरूपस्यात एवानाशिनोऽप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मन इमे

सुखदुःखादिधर्मकादेहा उक्तास्तत्त्व दर्शिभिः, यस्मादेयात्मनो न विनाशो
न च सुखदुःखादिसम्बन्धस्तस्मान्मोहजं शोकं त्यक्त्वा युद्धस्य स्वधर्मं सा
न्याचीरित्यर्थः ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्तार्थं गीताशास्त्रं न
प्रवर्त्तकमित्येतत् पार्थस्य साचीभूते ऋषा वा निनाय
भगवान् यत्तु मन्यसे युद्धे भौष्मादयो मया हन्यन्ते अहमेव
तेषां हन्त्येत्येषा बुद्धिमृषैव ते कथं य एनमिति । य एनं
प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानीति हन्तारं हननक्रियायाः
कर्त्तारं यथैनमन्यो मन्यते हतः देहहननेन हतोऽहमिति
हननक्रियायाः कर्मभूतं तावुभौ न विजानीतो न ज्ञात-
वन्तां प्रविवेकेनात्मानमहं प्रत्ययविषयं हन्ताहं हतोऽहमप्रह-
पिति देहहननेन आत्मानं जी विजानीतस्तावात्मस्वरूपा-
नभिज्ञावित्यर्थः, यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः
कर्त्ता भवति न च हन्यते न च काम भवतीत्यर्थः अवि-
क्रियत्वात् ॥ १९ ॥

श्रुतिनाशितं तद्विहीयत्व पूर्वाङ्गेन तत्प्रदार्थसमर्धनसुनराङ्गेन
निरीश्वरवादस्य परिणामवादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभान-
स्यौपचारिकत्वप्रदर्शनार्थं सन्तवन्त इत्यादि वचनमिति केचित्, अस्तु
नामायमपि पन्थाः, पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थस्योत्प्रेक्षाभावात्सत्त्वं निरा-
कर्तुं भन्तव्यं भगवानानीतवानिति श्लोकद्वयस्य सङ्गतिं दर्शयति शोक-
मोहादीनि । तत्र प्रथममन्त्रस्य सङ्गतिमाह यत्त्विति । प्रत्यक्षनिबन्धन-
त्वादसुव्यावृद्धेर्नृपात्वभयुक्तमित्याक्षिपति । कथमिति । प्रत्यक्षसाक्षान्

प्रसूतत्वेनाभासत्वात् तत्कृता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति य एनमिति ।
 हन्ता चेन्नन्यते हन्तुं इत्याद्या ऋषमर्थतोदर्शयित्वा व्याचष्टे य एन-
 मिति । हन्तारं हतञ्चात्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्या शङ्काह
 हन्ताहमिति । हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञान मित्यत्र हेतु माह यस्या-
 दिति । आत्मनोहननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति
 अविक्रियत्वादिति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । तदेवं भीष्मादिस्त्वु निमित्तः शोकोनिवारितोय-
 चात्मानोहनृत्वनिमित्तं दुःखसुखं एताञ्च हन्तुमिच्छामोत्यादिना
 तदपि तद्देव निर्निमित्तमित्याह य एनमिति । एनमात्मानमात्मनोहन
 नक्रियायां कर्मत्वयत् कर्तृत्वस्यपि नास्तौत्तर्यः । तत्र हेतुर्नाय-
 मिति ॥ १६ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२० ॥

कथमविक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः न जायते नो-
 त्पद्यते जनिलक्षणा तु वस्तु विक्रियानात्मनो विद्यत इत्यर्थः,
 तथा न म्रियते वा तत्र वाशब्दस्यार्थे न म्रियते चे-
 त्यन्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते, कदाचिच्छब्दः
 सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न
 कदाचिन्म्रियत इत्येवं, यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रि-
 यामनुभूय पश्चादभविता अभावं गन्ता न भूयः पुन-
 स्तस्मान्न म्रियते यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्यु-
 च्यते लोके, वाशब्दान्न शब्दाच्चायमात्मा भूत्वा वा भविता

देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते यो ह्यभूत्वा भविता
स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽती न जायते यस्माद्देवं
तस्मादजी यस्मान्न स्त्रियते तस्मान्नित्यश्च, यद्यप्याद्यन्तयोर्वि-
क्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति
तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थैः स्वशब्दैरेव
प्रतिषेधः कर्त्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिममस्तविक्रि-
याणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना ।
शाश्वत इत्यपन्नगलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शश्वद्भवः
शाश्वतो नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च
नापि गुणक्षयेणापक्षयः अपक्षयविपरीतापि तृद्विलक्षणा
विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति यो ह्यवयववागमेनोपक्षीयते
स वर्द्धतेऽभिनव इति शोच्यते अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्

तदेव साधयितुं न जायते स्त्रियते वा विपश्चिदित्यादिमन्वान्तरम-
यतारयति कथमिति । सर्वविक्रियाराहित्य प्रदर्शनेन हेतुं विषदयन्
मन्त्रमेव पठति न जायत इति । जन्ममरणविक्रियाद्वय प्रतिषेधं
साधयति नायमिति । अयमात्मा भूत्वा न भविता न भूत्वा भूयो
भवतिेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते किन्तु
सर्वमेव विक्रियाजातमित्याह अज इति वाच्यमर्थसङ्गा विवक्षितमर्थ-
माह जनिलक्षणेति । विकल्पार्थत्वं व्यायर्त्तयति वेति । निष्पन्न-
मर्थं निर्दिशति नेत्यादिना । सम्बन्धमेवातिनयति न कदाचिदिति ।
अन्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नाशमित्यादि व्याचष्टे यस्मादिति । उक्त-
मेव व्यनक्ति योहीति । आत्मनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावाच्चास्ति
मृत्युरित्यर्थः । आत्मनोजन्माभावेऽपि हेतुरिच्छेय विवक्षित इत्याह वाच-
न्दादिति । अमृत्येति हेतुः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् । उक्त-
मेवार्थं साधयति योहीति । जन्माभावे तत्पूर्विकास्तिविक्रियापि

पुरापि नवएवेति पुरा णो न बर्हेत इत्यर्थः, तथा न ह्यन्यते
 न विपरिणम्यते ह्यन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे, हन्ति-
 रच विपरिणामार्थे द्रष्टव्यःऽपुनरुक्ततायै न विपरिणमत
 इत्यर्थः, अस्मिन् मन्त्रे षड्भावविकारालौकिकवस्त्विक्रिया
 आत्मनि प्रतिधिष्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियाराहित आत्मेति
 वाक्यार्थः, यस्माद्देवं तस्माद्गुणौ तौ न विजानीत इति
 पूर्वेषु मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥ २० ॥

नात्मनोऽस्तीत्याह यस्मादिति । प्राणवियोगादात्मनोऽनुरभापे सावशेष-
 नाशाभाववर्द्धनशेषनाशाभावोऽपि सिध्यतीत्याह यस्मादिति । ननु
 जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धे सन्निये-
 धार्थं न पृथक् यतितव्यमिति तत्राह यद्यपीति । स्वशब्दे र्भ्रमवर्त्त-
 विक्रियानिषेधवाचकरिति यावत् । आर्धकैःऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्ध-
 तथा शाब्दोनिषेधेन पृथगर्थवानित्याशङ्क्याह अतुक्तानामिति । नित्य-
 शब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन् व्याकरोति शाश्वत इत्या-
 दिना । अपक्षयोऽह स्वरूपेण वा स्याद्गुणापचयतोर्वेति विकल्पत्र
 क्रमेण दूषयति नेत्यादिना । पुराणपदस्यागतार्थत्वं कथयति अपक्ष-
 येति । तदेव स्फुटयति योहीति । न म्रियते वेत्यनेन चतुर्थपादस्य
 पौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्याचष्टे तथेत्यादिना । ननु हिंसार्थो हन्तिः
 म्रियते तत्कथं विपरिणामो निधिष्यते तत्राह हन्तिरिति । हिंसा-
 र्थत्वसम्भवं किमित्यर्थान्तरं हन्ते रिष्यते तत्राह अपुनरुक्तताया इति ।
 हिंसार्थत्वे मृत्तिनिषेधेन पौनरुक्त्यं स्यात्तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्व-
 नेष्टव्यमित्यर्थः । पूर्वावस्थान्तराणां स्थान्तरापरिपरिणामः तदर्थं
 चेदत्र हन्तिरिष्यते तदानिष्यन्नमर्थमाह नेति । न जायते इत्यादि-
 मन्त्रार्थं सुपसंहरति अस्मिन्निति । षष्ठां विकाराणामात्मनि प्रतिषेधे
 फलितमाह सर्वेति । आत्मनः सर्वविक्रियाराहित्येऽपि किमायात-
 मित्याशङ्क्याह यस्मादिति ॥ २० ॥

स्वा० टी० । न ह्यन्यत इत्येतदेव षड्भावविकारान्मुन्यत्वेन दृढ-
यति नेति । न जायत इति जन्मप्रतिषेधः, न क्षियत इति विनाश-
प्रतिषेधः, वाशब्दौ चार्थे, न चायं भूत्वा उत्पद्य भविता भवति
अस्तित्वं भजते किन्तु प्रागेव स्वतः सद्व्युप इति जन्मानन्तरास्तित्वलक्ष्य-
द्वितीयविकारप्रतिषेधस्तत्र हेतुः यस्मादजः यो हि जायते स जन्मानन्-
तरमस्तित्वं भजते न तु यः स्वत एवास्ति स भूयोऽप्यन्यदस्तित्वं भजत
इत्यर्थः, नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धि प्रतिषेधः, शाश्वतः यश्चङ्गव
इत्यपक्षय प्रतिषेधः, पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः, पुराऽपि नव
एव न तु परिणामतो रूपान्तरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः, यद्वा भवितेत्य-
स्यानुपपन्नं कृत्वा भूयोऽधिकं यथा भवति तथा न भवितेति वृद्धिप्रतिषेधः,
अजो नित्य इति चोभयं दृढप्राद्यभावे हेतुरिति न पौनरुक्त्यम् ।
तदेवं जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नष्टतीत्येवं
सांख्यादिभिरुक्ताः षड्भावविकारा निरस्ताः, यदर्थमेते विकारा निरस्तास्तं
प्रस्तुतं विनाशाभावसुपसंहरति न ह्यन्यते ह्यन्यमाने शरीर इति ॥ २० ॥

वेदा विनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः
कर्त्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यनेनावि-
क्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति ।
वेद विजानाति अविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं
विपरिणामरहितं यो वेदेति सम्बन्धः एनं पूर्वेण मन्त्रे षो-
क्तलक्षणमजं अव्ययं उपजनापक्षयरहितं कथं केन प्रका-
शेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति
कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति न कश्चित् कश्चित्
हन्ति न कश्चित् किञ्चित् घातयतीत्युभयत्राप्येव एवाद्यः

प्रशार्थासम्भवात् हेत्वर्थस्य अविक्रियत्वस्य च तुल्यत्वाद्द्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवता हन्ते-
स्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन विदुषः किञ्चित् कर्मासम्भवे हेतु-
विशेषं पश्यन् कर्माख्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति । ननुक्तमिव आत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासम्भवकारण-
विशेषः, सत्यमुक्तो न तु सकारणविशेषोऽन्यत्वाद्द्विदुषोऽवि-
क्रियत्वादात्मन इति । नन्वविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न सम्भवतीति चेन्न विदुष आत्मत्वान्न देहादिसंघातस्य विहत्ता अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाक्षेपो युक्तः कथं स पुरुष इति यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन् बुद्धि-

आ०टी० । पूर्वश्लोकार्थस्त्वैवोत्तरत्वापि प्रतिभानात् पौनरुक्त्यभावात् इत्याहुवात्पूर्वकस्तत्तद्व्योक्तमवतारयति य एनमित्यादिना । कर्तृत्वाद्य-
भिमानविरोधाद्द्वैतकूटस्यात्मनिश्चयसामर्थ्यात् प्राप्तं विदुषः संन्यासम् ।
विद्यापरिपाकार्थमभ्यनुजानाति वेदेति । पदद्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्य-
भाह् अविनाशिनमित्यादिना । प्रश्नोऽपि सम्भवति किमिति तत्र उल्लेखेन व्याख्यायते तत्राह उभयत्वेति । उत्तरत्र प्रतिवचनादर्शना-
न्नात्र प्रश्नः सम्भवतीत्यर्थः । विषञ्चितं प्रकरणार्थं निमग्नवति हेत्वर्थस्येति । अविक्रियत्वं हेत्वर्थस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वा-
दिति यावत् । यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति ह्यन्यर्थ एवाक्षिप्यते तत्राह हन्तेरिति । उक्तं हेतुमाक्षेप्तुं गृह्णति विदुष इति । अभिप्रायमप्रतिपद्यमानो हेतुविशेषं पूर्वोक्तं आरयति नन्विति । उक्तमप्रीकृत्याक्षिपति सत्यमिति । विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मण्यस्य वेद्यस्य विरुद्धमत्वेन दहनं तद्विनवद्भिस्तत्त्वाद्द्विदुषः सर्वकर्मत्वात्वेन अशौ कारणविशेषः स्यादित्याह अन्यत्वादिति । अविक्रियत्वादिति श्लोदः ।

हृत्त्वविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धा आत्मा कल्पते एव-
मेवात्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिहृत्ताविद्यया अनत्यरूपयैव
परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते विदुषः कर्मासम्भव-
वचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्य विदुषो
विहितानौति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते । ननु विद्याप्यवि-
दुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधाना-
नर्थक्यात् तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति
विशेषो नोपपद्यते इति चेद्वानुष्ठेयस्य भावाभाव-
विशेषोपपत्ते रग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रा-
दिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्त्तव्यं मम
कर्त्तव्यमित्येवंप्रकार विज्ञानवतोऽविदुषो यथानुष्ठेयं
भवति न तु तथा न जायत इत्यात्मस्वरूपविध्यर्थ-
ज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति किन्तु

तथापि क्लृप्तस्यमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपाद्यमानस्य कुतो विक्रिया सम्भवेत्
ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याह नन्विति । अयमात्मा ब्रह्मेत्यादि
श्रुत्या समाधत्ते न विदुष इति । किञ्च विद्वत्ताविशिष्टस्य वा केवलस्य
वा नाद्योऽविशिष्टस्य विद्वत्तायां विशेषणस्यापि तदुब्रह्मसङ्गात् च विशेष-
णयोभूतसङ्घातस्याचेतनत्वाद्ब्रह्मायुक्तेत्याह न देहादीति । द्वितीये तु
जीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह अत इति । किञ्च प्राणाणिकविरुद्धधर्म-
वत्स्यासिद्धत्वात् प्रातिभाषिकस्य च विश्वप्रतिविम्बयोरनैकान्त्याङ्गे दातुणा-
नायोगात् जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलितमाह इति तस्येति ।
नन्वविक्रियस्य ब्रह्मरूपतया सर्वकर्मासम्भवे विदुषो विद्वत्तापि कथं
सम्भवति न हि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विद्यालक्षणाविक्रिया स्वीक्रिया
अविह्वलर्हति तत्राह यथेति । अहटेन्द्रियादिसहस्रतमनःकरणं
प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं परिगतं बुद्धिहृत्तिसृच्यते तत्र प्रतिविम्बितं

बाहं कर्त्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्त्तृत्वादिविषय-
ज्ञानादन्यत् नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते यः पुनः
कर्त्ताहमिति वेत्तग्राह्यानं तस्य ममेदं कर्त्तव्यमिति
अवश्यभाविनी बुद्धिः स्वात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति
तं प्रति कर्म्माणि सम्भवन्ति स चाविद्वान् सभी ती न
विजानीत इति वचनात् विशेषितस्य च विदुषः कर्म्मा-
क्षेपवचनात् कथं स पुरुष इति तस्माद्विशेषितस्य अवि-
क्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्म्मसंन्यास एवा-
धिकारोऽतएव भगवान्मारायणः सांख्यान् विदुषोऽविदु-
षश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति ज्ञानयोगेन
सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनामिति तथा च पुत्रा-

चेतन्यं अभिव्यञ्जकबुद्धिदृष्ट्यविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवह्रियते तेना-
त्मोपलब्धा कल्पन्ते, तज्जाविद्याप्रयुक्तमिथ्यासम्बन्धनिबन्धनं तथैवा-
ध्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकयाक्योत्यबुद्धिदृष्टिद्वारा विद्वानात्मा
व्यपदिश्यते, न च मिथ्यासम्बन्धेन पारमार्थिकायिक्रियत्वविहितरक्ती-
तप्रर्थः । अहं ब्रह्मेति बुद्धिदृष्टेन्मौष्णावस्थायामपि भावादात्मनः
स्वविशेषत्वमाशङ्क्य तस्य यावदुपाधिसत्त्वमेवेत्प्राह्य असत्येति । ननु
कूटस्थस्यात्मनो मिथ्याविद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्म्माधिकारनिवृत्तौ कस्य
कर्म्माणि विधीयन्ते न हि निरधिकाराणां तेषां विधिरितप्राशङ्क्यप्राह
विदुष इति । कर्म्माण्यविदुषो विहितानीति विशेषमाक्षेपति नन्विति ।
कर्म्मविधानमविदुषो विदुषश्च विद्याविधानमिति विभागे का हानिरि-
तप्राशङ्क्यप्राह्य विदितेति । विद्याया विदितत्वं लब्धत्वं कर्मविधिः
अविदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागासम्बन्धे फलितमाह्य तत्रेति ।
धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्य भावात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालञ्च तदभावात्
ब्रह्मज्ञानहीनश्चैव कर्मविधिरिति समाधत्ते आनुष्ठेयस्येति । विशेषो-

थाह भगवान् व्यासो द्वाविमावथ पत्यानावि-
 त्यादि तथा च क्तिवापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात् संन्या-
 सश्चेत्येतमेव विभागं पुनः पुनर्हर्षयिष्यति भगवान्
 अतत्त्वविदहृष्टारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते तत्त्व-
 वित्तु नाहं करोमीति तथा च सर्वकर्माणि मनसा
 संन्यस्यान्त इत्यादि, तत्र केचित् पण्डितस्मन्या वदन्ति
 जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्त्तकोऽहमात्मेति
 न कस्यचित् ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन् सति सर्वकर्मसं-
 न्यास उपदिश्यते तन्न न जायत इत्यादिशास्त्रोप-
 देशानर्थक्य प्रसङ्गात् यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्दर्मा-
 धर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुंश्च देहान्तरसम्बन्धिज्ञानञ्चोत्-
 पद्यते तथा च शास्त्रात् तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वा कर्त्तृत्वै-
 कत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोपपद्यते इति प्रष्टव्याम्ते, करण-

पपत्तिमेव प्रपञ्चयति अग्निहोत्रादीति । ननु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं
 विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रष्टत्तेरनुपपत्तेस्तथाविध ज्ञानवता कर्मांशुषे य-
 मिति चेत्तत्राह कर्त्ताहमिति । आत्मनि कर्त्ता भोक्तेतेषु विज्ञानमवत्वेऽपि
 ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोऽनुष्ठेयं कर्मेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तात्म-
 ज्ञानवदुन्नह्यज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात् कर्मप्रष्टत्तावुपकरिष्यतीत्याशङ्क्याह
 नत्विति । अनुष्ठेयविवरोधित्वादेविक्रियात्मज्ञानस्येति शेषः । ननु ब्राह्म-
 त्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्त्ताहमित्यादिज्ञानोत्पत्तौ कर्मविधिः
 सावकाशः स्यादिति नेत्याह नाहमिति । कारणाभावादिति शेषः,
 कर्त्तृत्वादिज्ञानमन्यदित्युक्तम् । अनुष्ठानाननुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदु-
 षोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति इत्येष इति । नन्वात्मविदो न चेद-
 नुष्ठेयं किञ्चिदस्ति कथं तर्हि विद्वान् यजेतेत्यादिशास्त्रात्तं प्रति कर्माणि
 विधीयन्ते तत्राह यः पुनरिति । आत्मनि कर्त्तृत्वादिज्ञानापेक्षया

नोपरत्वादिति चेन्न मनसैवानुद्दृष्टव्यमिति श्रुतेः शास्त्रा-
 चार्थोपदेशजनितश्रमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने
 करणं तथा च तदधिगमायानुमाने आगमै च सति
 ज्ञानं नोत्पद्यते इति साहसमात्रमेतत् ज्ञानञ्चोत्पद्य-
 मानं तद्विपरीतमज्ञानं अवश्यं बाधत इत्यभ्युपग-
 न्तव्यं तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताहं हतोऽन्मौल्युभौ तौ
 न विजानीत इत्यत्र चात्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं
 कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वञ्चाज्ञानकृतं दर्शितं तच्च सर्वक्रिया-
 स्वपि समानं कर्तृत्वाद्देरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः
 विक्रियावान् हि कर्त्तात्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति
 कुर्विति तदेतद्विशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कलृत्वं
 हेतुकर्तृत्वञ्च प्रतिषेधति भगवान् विदुषः कर्माधिकारा-

कर्मस्वधिकृतत्वज्ञाने तथाविधं पुरुषं प्रति कर्म्मार्ण विधीयन्ते स च
 प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते न खल्वकर्त्तृत्वादिज्ञानवत्स्तद्विपरी-
 तकर्त्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । कर्म्मसम्भवं ब्रह्मविदो
 हेत्वन्तरमाह विशेषितस्येति । वेदादिनाशिनमित्यादिनेति श्रेयः ।
 यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म तथापि विविदिषोः स्यादित्यागङ्गाह तस्मा-
 दिति । विद्वया विरुद्धत्वादिष्यमाणमोक्षप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः ।
 यद्यपि सुसुक्षोराश्रमकर्म्मार्ण्यपेक्षितानि तथापि विद्या तत्फललाभ्यामविरु-
 द्धान्येव तान्यभ्युपगतान्यन्यथा विविदिषा संन्यासविविपरोधादित्यभि-
 प्रेत्योक्तोऽर्थे भगवतोऽनुमतिमाह अतएवेति । विदुषो विविदिषोश्च
 संन्यासेऽधिकारोऽविदुषस्तु कर्म्मणीति विभागस्येत्वादित्यर्थः । अधि-
 कारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह तथा चेति ।
 अध्ययनविधिना स्वाध्यायपाठे त्वैवार्थिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रियामार्गो
 ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेना वेदितवित्यर्थः । आदिशब्दाद्

ऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति सम्बन्धो न देहे आस्त इति चेन्न सर्वत्रात्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य, संपूर्वस्तु न्यासशब्दोऽत्र त्यागार्थो न निक्षेपार्थः, तस्माद्गीताशास्त्रे

तत्रमपि निरुपादानं भावकार्यस्योपादाननियमाच्च चानात्मा तदुपादान-
मात्मनि तत्प्रतिभानाच्च चात्मैव तदुपादानं कूटस्थस्य तस्या विद्या विना
तदयोगादितप्राह अविक्रियत्वादिति । कर्तृत्वाभावेऽपि कारयितृत्वं
स्यादितप्राशङ्कप्राह विक्रियत्वानिति । आत्मनि कर्तृत्वादिप्रतिभान-
स्थानाद्यनिर्विश्वरूपज्ञानमुपादानं तस्मिन्निश्च तत्त्वज्ञानादितुत्क्रमिदानीं
कर्तृत्वकारयितृत्वयोरावद्याकृतत्वे भगवतोऽनुमतिं दर्शयति तदेतदिति ।
विदुषो एदि कर्माधिकाराभावो भगवतोऽभिमतः तस्मिन् कृतं तस्य
जीवतोऽधिकारः स्यादिति पृच्छति क्व पुनरिति । ज्ञाननिष्ठाया-
मितुत्कं स्मारयति उक्तमिति । तदज्ञभूते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याधि-
कारोऽस्तीतप्राह तथेति । वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो न प्रतिभारित
मानसानामेव कर्मणां विशेषणमात् तप्रागावगमादिति शङ्कते
नन्विति । विशेषान्तरमाश्रित्य दूषयति न नवेति । मनसेति विशेष-
णात्मानरोक्षेव कर्मसु सर्वशब्दः सकृच्चितः स्यादिति शङ्कते मानसाना-
मिति । सर्वात्मना मनोव्यपारतप्रागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्व-
कर्मसंन्यासं सिद्धतीति परिहरति नेतप्रादिना । मानरोक्षपि कर्मसु
संन्यासे सद्वाचाच्च वागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते शास्त्रीयाणा-
मिति । अन्तानीतप्राशास्त्रीयवाक्याय ईकारणान्यशास्त्रीयाणि मान-
सान तानि च सर्वानि कर्माणि तर्थाः । वाक्यशेषमादाय दूषयति न
नवेति । न हि विपकवद्वा सर्वाणि कर्माणि अशास्त्रीयाणि संन्यस्य
तिष्ठतीति युक्तं नैव कुर्वन्नितप्रादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च सर्वत्यागहेतो-
स्तुल्यत्वादित्यर्थः । भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषे सद्बुद्धिं
दर्शयन्नाशङ्कते मरिष्यत इति । संन्यासो जीवतवस्थायामेवात्र विवक्षित
इतत्त्र लिङ्गं दर्शयन्नन्तरमाह न नवेति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति न

आत्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारी न कर्मणीति तत्र
तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

हीति । अन्वयविशेषाव्याख्यानेन लिङ्गासिद्धिं चोदयति अकुर्वत इति ।
विवेकवशाद्विशेषाग्यपि कर्माणि देहे यद्योक्ते निःक्षिप्याकुर्वन्कारयञ्च
विद्वानवतिष्ठते तथा च देहे कर्माणि संन्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्च सुख-
भासनमिति सम्बन्धसम्भवात् विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वा-
भावाज्जीवतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः, अथवा कुर्वत इत्यादि पूर्वत्वैव
सम्बन्धनीयं, लिङ्गासिद्धिं चोदयन्तु देहे संन्यस्येत्प्रारभ्योन्नेयम् । आत्मनः
सर्वत्राविक्रयत्वनिर्धारणाद्देहसम्बन्धमन्तरेण कर्तृत्वकारयितृत्वात्प्राप्तेर-
प्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गपरिहाराद्यर्थमस्मादुक्त एव सम्बन्धः साधीयानिति समा-
घत्ते न सर्वत्रेति । श्रुतिषु स्मृतिषु चेतर्पथः । किञ्च सम्बन्धस्याका-
ङ्क्षासिद्धिभियोग्यताधीनत्वादाकाङ्क्षावशादस्मदभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह
व्यासनेति । भवदिएस्तु सम्बन्धो न सिध्यतप्राकाङ्क्षाभावादिनप्राह तद-
नपेक्षत्वाच्चेति । संन्यासशब्दस्य विक्षेपार्थत्वात्तस्य चाधिकरणसापेक्ष-
त्वादस्मदिएस्तु सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्याह सपूर्वास्त्विति । अन्यथोपसर्गवैय-
र्थ्यादित्यर्थः । मनसा विवेकविज्ञानेन सर्वकर्मां परितः प्रज्यास्ते देहे
विद्वानितप्रस्यैव सम्बन्धस्य साधुत्वं मत्तोपसंहरति तस्मादिति । सर्व-
व्यापारो परमात्मनः सर्वकर्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात्
प्रयोजकज्ञानवतोवैधे संन्यासेऽधिकारः सम्यग्ज्ञानवतस्त्ववैधे स्वाभाविके
फलत्वात्तीति विभागमभ्युपेतप्रोक्तेऽर्थे वाक्यशेषानुगुणम् दर्शयति इति
तत्र तत्रेति ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । अतएवहृन्तृत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः सिद्ध इत्याह
वेदाविनाशिनमिति । नित्यं दृष्ट्विष्टुम्यं अव्ययमपक्षयश्च न्यं अजं
अविनाशिनञ्च यो वेद स पुरुषः कं हन्ति कथं वा हन्ति एवम्भूतस्य
बधे साधनाभावात्, तथा स्वयं प्रयोजको भूत्वान्येन कं घातयति कथं
वा घातयति न कश्चिदपि कथञ्चिदपीत्यर्थः, अनेन मय्यपि प्रयोजक-
त्वदोषद्वयं आकाशीरित्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

भावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कण्ठं स पुरुष इत्यादिना, क्व पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना, ननु मनसेति वचनात्त वाचिकानां कायिकानाञ्च सत्यास इति चेत् न सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् मानमानामिव सर्वकर्माणामिति चेन्न मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वा वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे कर्मानुपपत्तेः शास्त्रीयाणां वाक्काय-

यत् वेदाः प्रतिष्ठिता इत्यादि गृह्यते । उक्तयोर्भागयोस्तुल्यतां परिहर्तुं सदाहरणान्तरमाह तथेति । बुद्धिशुद्धिद्वारा कर्म तत्फलयोगैराग्योदयात् पूर्वं कर्ममार्गो विहितो विरक्तस्य पुनः सन्ध्यासर्पको ज्ञानमार्गो दर्शितः स चेतरेणादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः । उक्तविभागे पुनरपि वाक्यशेषानुकूल्यमादर्शयति एतमेवेति । अहङ्कारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्यानं अतन्वविदिति । तन्वविप्सिति श्लोकमवतार्य तात्पर्यार्थं संगृह्णाति नाहमिति । पूर्वेण क्रियापदेनेति शब्दः सम्बध्यते । विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति तथा चेति । आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसम्प्रहार्यः । अतिक्रियात्मज्ञानात् कर्मसंन्यासौ दर्शिते मीमांसकमतसत्यापयति तत्रेति । आत्मनो ज्ञानक्रियाशक्त्याधारत्वेनाविक्रियात्वाभावादविक्रियात्मज्ञानं संन्यासकारणीभूतं न सम्भवतीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावाद्वा मानाभावाद्देति विकल्पग्राह्यं दूषयति नेत्यादिना । न तावदविक्रियात्माभावो न जायते स्मियते नेत्यादिशास्त्रस्याप्रवाक्यतया प्रमाणस्थान्तरेण कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह यथा चेति । पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यं सिद्धं विज्ञानसदाहरति कर्तुं चेति । कर्मकाण्डादज्ञाते धर्मादौ विज्ञानोत्पत्तयस्त् ज्ञानकाण्डादज्ञाते ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धाप्रमाणत्वाविशेषादित्यर्थः । ज्ञानस्य मनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या

कर्मणां कारणानि ज्ञानज्ञानि मनोव्यापाराणि वर्ज्य-
वित्वान्यानि सर्वकर्माणि मनसा सश्रयास्त इति चेन्न
नैव कुर्वन्नकारयन् इति विशेषणात् सर्वकर्मसंन्यासो-
ऽयं भगवतोक्तो, मरिष्यती न जीवत इति चेन्न भव-
हारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः न हि
सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं सम्भवत्यकुर्वती-

मनोगोचरत्वनिरासात्तज्ज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते करण्येति । श्रुतिभा-
षित्व परिहरति न मनसेति । तत्त्वमस्यादिवाक्योक्त्य मनोवृत्त्यैव शास्त्रा-
चार्योपदेशमनुसृत्य द्रष्टव्यं तत्त्वमिति श्रूयते स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि
ब्रह्मात्मवस्तुवाक्योक्त्यबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारालम्बनं भवतीति
मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धं करणागोचरत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो
मनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरित्याशङ्क्या संस्कृतमनोवृत्त्यविषया सेति मन्वानः
सद्वाह शास्त्रेति । सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुप्राहकाभावात्साक्षात्कर्मविक्रि-
यात्मकज्ञानस्य तु महर्हतीत्याशङ्क्याह तथेति । तस्याविक्रयस्यात्मनोऽधि-
गत्यर्थं विभक्तो विकारो नात्मवर्म्भो विकारत्वाद्भयाभिमतविकारवदि-
तप्रवृत्ताने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपपागमे च सत्येव तस्मिन्नेत्यद्वैते ज्ञानमिति
वचः साहसमात्मं सत्येव माने मेयं न भातीति वदित्यर्थः । ननु यद्योक्तं
ज्ञानस्यत्वमपि ज्ञानायोपादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य प्रीतिवत्त्वं
तद्वाह ज्ञानञ्चेति । अथश्रुतिमिति प्रकाशप्रदत्ते स्तनो निवृत्तिव्यतिरेकेष्वानु-
पपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः । नन्व-
ज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तद्विदित्तिरेव ज्ञानं न तु तद्विदित्तं कथमिति तद्वाह
तश्चेति । कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्या-
शङ्क्याह अत्र चेति । विभक्तं ज्ञानाभावे न भवत्प्रपादानत्वात्कृदा-
दिवदिति भावः । ननु ज्ञानक्रियायाश्च न हिंस्यादिति निषिद्धत्वात्
तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेतप्राह
तश्चेति । न तावदात्मनि कर्तृत्वादिनित्यत्वं कर्तृत्वप्रसङ्गात् ज्ञानि-

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्य-
 न्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

प्रकृतन्तु वक्ष्यामः, तदात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं
 तत् किमिवेत्युच्यते वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि
 जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परि-
 त्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽप-
 राधिन्यानि तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्य-
 न्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा पुरुषवद-
 विक्रय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मनोऽविक्रयत्वेन कर्मासम्भवं प्रतिपाद्याविक्रयत्वहेतुसमर्थ-
 नाद्येमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतं त्विति । किं तत् प्रकृतमिति
 शङ्कमानं प्रत्याह तत्रेति । अविनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रयत्व-
 मित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकसुत्यापयति तद्विद्या-
 दिना । आत्मनः स्वतोऽविक्रयाभावेऽपि पुरातनदेहत्यागे नूतनदेहो-
 पादाने च विक्रयावस्त्वध्रौव्यादविक्रयत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह वासां-
 सीति । शरीराणि जीर्णानि यद्योहानिं गतानि स्वग्वलीपक्षिता-
 दिसङ्गतानीत्यर्थः । वासांसं पुरातनानां परित्यागे नवानाद्युपादाने
 त्वागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकहृत्पत्ववदा-
 त्मनो देहत्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रयत्वमिति वाक्यार्थमाह पुरुष-
 वदिति ॥ २२ ॥

स्त्रा० टी० । नन्वात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयशरीरनाशं पक्षी-
 बोच्च शोचामीति चेत्तत्राह वासांसीति । कर्मनिबन्धनानां देहानाम्
 वश्यम्भावित्वात् शीर्षदेहनाशे न शोचापकाश्च दृक्काः ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

कस्मादविक्रिय एवेत्याह नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोति तथा न चैनं क्लेदयन्त्यापोऽपां हि सावयवस्य वस्तुनः आर्द्रां भावकरणेन अवयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तत्र निरवयव आत्मनि सम्भवति तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं त्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥ २३ ॥

पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तं विक्रियाभाक्त्वादात्मनोऽसिद्धमविक्रियत्वमिति शङ्कते कस्मादिति । यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्त्यतो युक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्याह आहेत्यादिना ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । कथं हन्तीत्यनेनोक्तं वधसाधनाभावं दर्शयन्न विनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति नैनमिति । व्यापो न क्लेदयन्ति मृदुकरणेन शिथिलं न कुर्वन्ति ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ।

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥२४॥

यत एव तस्मात् अच्छेद्योऽयमिति, यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतानि एनं आत्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मात् नित्योऽनित्यत्वात् सर्वगतः सर्वगतत्वात् स्थाणुरित्येतत् स्थिरत्वाद्ब्रह्मोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरन्तनी न

कारणात् कुतश्चिन्निष्पन्नोऽनित्यवदित्यर्थः, न तेषां श्लो-
कानां पौनरुक्त्यं चोदनीयं यतः एकैनेव श्लोकेनात्म-
नानित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं न जायते म्रियते वा
इत्यादिना तत्र यद्देवात्मविषयं किञ्चिदुच्यते तदेतस्मात्
श्लोकार्थान्नातिरिच्यते, किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिद-
र्थत इति दूर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमा-
पाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्
वासुदेवः कथं न नाम संसारिणां असंसारित्वं बुद्धि-

आ० टी० । पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यताभावं
कारणमाह यत इति । पूर्वार्द्धसुत्तरार्द्धे हेतुत्वेन योजयति यस्मादिति ।
नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं सूचयति नित्यत्वादित्यादिना ।
न च नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं सर्वगतत्वस्येति वाच्यं
तेषामेवाप्रामाण्यकत्वेन व्यभिचारानवतारान्न सर्वगतत्वेऽपि विक्रिया-
शक्तिमत्वमात्मनोऽस्तीति युक्तं विभुत्वेनाभिभते नभसि तदनुपलम्भाच्च च
विक्रियाशक्तिमत्त्वे स्थैर्यमास्थ्यात् शक्यं तथापिधस्य नृदादेरस्थिरदर्श-
नादितप्राशयेनाह स्थिरत्वादिति । स्वतोऽनित्यत्वेऽपि कारणाद्वाश-
सम्भवादुत्पत्तिरपि सम्भवितेति कुतश्चिरन्तत्त्वमितप्राशङ्क्याह न कारणा-
दिति । आत्मनोऽविक्रियत्वस्य न जायते म्रियते वेत्प्रादिना साधितत्वा-
नस्यैव पुनरभिधाने पुनरुक्तिरितप्राशङ्क्याह न तेषामिति । अनाशङ्क-
नीयस्य चोदस्य प्रसङ्गं दर्शयति यत इति । अतो वेदाविनाशिनमित्यादौ
न शङ्कते पौनरुक्तप्रमिति शेषः । कथं तत्र पौनरुक्तप्राशङ्क्या समुन्निषति
तत्राह तत्वेति । वेदाविनाशिनमित्यादिक्लोकः सप्रम्या परास्मृत्यते,
श्लोकशब्देन न जायते म्रियते वेत्प्रादिरुच्यते । नन्विह श्लोके जन्ममर-
णाद्यभावोऽभिज्ञयते, वेदेत्प्रादौ पुनरपक्षयाद्यभावो विवक्ष्यते तत्र
कथमर्थातिरेकाभावनादाय पौनरुक्तप्रश्नोदयते तत्राह किञ्चिदिति ।
कथं तर्हि पौनरुक्तं न चोदनीयमिति मन्वसे तत्राह दूर्बोधत्वादिति ।

गोचरतामापन्नं सद्व्यक्तं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्या-
दिति । किञ्च अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविष-
यत्वान्न व्यज्यते इति अव्यक्तोऽयमात्मा अतएवाचिन्त्यो-
ऽयं यद्वीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यते अयं
त्वात्मानिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्योऽतएवाविकार्यो यथा क्षीरं
दध्यातश्चनादिना विकारि न तथा अयमात्मा निरवय-
वत्वाच्चाविक्रियो न हि निरवयवं किञ्चिद्विक्रियात्मकं
दृष्टमविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मीच्यते ॥ २४ ॥

पुनःपुनर्विधानभेदेन यस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्रायमाह कथं न्विति ।
त्वं पदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेतुन्तरमाह किञ्चेति । आत्मनो
नित्यत्वादिलक्षणस्य तद्यैव प्रथा किमिति न भयति तत्राह अव्यक्त इति ।
मा तर्हि प्रत्यक्षत्वं भूदनुभेयत्वं तस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह अत
एवेति । तदेव प्रपञ्चयति यद्गीति । अतीन्द्रियत्वेऽपि सामान्यतो
दृष्टविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य कूटस्थेनात्मना व्याप्तिशुद्धिभावात्तत्रैव-
मित्याह अविकार्य इति । अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति ।
किञ्चात्मा न विक्रियते निरवयवव्यवत्वात् । घटादिति व्यतिरेकानुमान-
माह निरवयवत्वाच्चेति । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का क्षति-
रित्याशङ्क्याह न हीति । सावयवस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनात् विक्रिया-
वत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्वि सावयवं सक्रियं क्षीरादि
तद्दध्यादिना विकारमापद्यते न च आत्मनः श्रुतिप्रमितनिरवयवत्वस्य
सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वाद्भावं विकार्यो भवितुमलमिति फलितमाह
कविक्रियत्वादिति ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । तत्र हेतुमाह अच्चेद्य इति साङ्गेन । निरवयवत्वा-
दच्चेद्योऽङ्केद्यश्च समूर्त्तत्वाददाहः इवत्वाभावादशोषश्च इति, इतश्च
चेदादियोग्यो न भवति यतो नित्योऽविनाशी सर्वगतः स्यात्तुः स्थिरश्च

भावो ह्युपान्तरापत्तिशून्यः अचलः पूर्वरूपा परित्यागी, सनातनोऽनादिः
अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः, अचिन्त्यो मनसोऽप्यविषयः, अविकार्यः कस्मिं-
न्द्रियाणामयगोचर इत्यर्थः । उच्यते इति नित्यत्वाद्भियुक्तोक्तिं
प्रमाणयति ॥ २४ ॥

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५ ॥

तस्मादेवं यद्योक्तप्रकारेणैवमात्मानं विदित्वा त्वं नानु-
शोचितुमर्हसि हन्ताहमेषां मयैते हन्यन्ते इति ॥ २५ ॥

आत्मयाथात्म्योपदेशमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य व्याख्यानमुपसं-
हरति तस्मादिति । अव्यक्त्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वनिन्यत्वसर्वगतत्वाद्वि-
रूपो यस्मादात्मा निर्द्धारितस्तस्मात्तथैव ज्ञातुश्चित्तस्तज्ज्ञानस्य फलवन्त्वा-
दित्यर्थः । प्रतिषेध्यमनुशोकमेवाभिनयति हन्ताहमिति ॥ २५ ॥

स्वा० टी० । उपसंहरति तस्मादेवमिति । तदेवमात्मनो जन्मविना-
शाभावाच्च शोकः कार्यं इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो ! नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते अथ चैनमिति ।
अथ चेत्यभ्युपगमार्थः एनं प्रकृतमात्मानं नित्यं जातं
लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातोजात इति
वा मन्यसे तथा प्रति तत्तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे
मृतं मृतोऽमृत इति तथापि भाविन्यपि आत्मनि त्वं
महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो नाशो नाशवतो
जन्म चेत्येताववश्यम्भाविनाविति ॥ २६ ॥

आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरज्ञोक्तानुपपत्तिरित्याशङ्काह
आत्मन इति । अनित्यत्वमिति हेदः, शक्यानां लोकायतानां वा
पतमिदमा परान्मृश्यते । अतोऽर्जुनस्य पूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यं नृत्वापि

तस्मिन्निर्द्धारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्तरमताभ्युपगमः शङ्कितस्तदर्थो निपा-
तद्वयप्रयोग इत्याह अथ चेति । प्रकृतस्यात्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य
पुनःपुनर्जातत्वाभिमानो मानाभावादसम्भावीत्याह लोकेति । नित्य-
जातत्वाभिनिवेशे पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशो व्याहृतः स्यादित्या-
शङ्क्याह तथेति । परकीयमतमनुभाषितमभ्युपेत्याहोवत महत्कार्यं
कर्तुं व्यवसिता ययमित्यादेस्तदोयशोकस्य निरवकाशत्वमित्याह तथापीति ।
एवमर्जुनस्य दृश्यमानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुंमयोग्यत्वे
हेतुमाह जन्मवत इति । जन्मवतो नाशो नाशयतश्च जन्मेत्येतावयव्यं
भाविनौ मिथो व्याप्राविति योजना ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म तद्विनाशे च विनाश-
मङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह अथ चैनमिति । अथ यद्यप्ये-
नमात्मनं नित्यं सर्वदा तत्तद्देहे जाते जाते मन्यसे तथा तत्तद्देहे
मृते मृतञ्च मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोश्च जन्ममरणयोरालगा-
मित्वात्तथापि त्वं शोचितं नार्हसि ॥ २६ ॥

**जातस्य हि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्योऽर्थ न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥**

तथा च सति जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो
ध्रुवाऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्ममृतस्य च तस्मा-
दपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्योऽर्थे न
त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

तयोरवशप्रभावित्वे सत्यनुशोकस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह तथा
चेति ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । कुत इत्यत आह जातस्य हीति । हि यस्माज्जातस्य
स्वारम्भककर्मक्षये मृत्युर्ध्रुवो निश्चितः मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा
जन्मापि ध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्योऽर्थोऽवश्यम्भाविनि जन्ममरण-
लक्षणे अर्थे त्वं विद्वान् शोचितं योग्यो न भवसि ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

कार्यकारण संघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यतः अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्त मदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्राभवादि कार्यकारण-संघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि मरणाद्दृष्ट्वा मव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथा चोक्तं अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नास्तीति तव न तस्य त्वं इत्या का परिदेवनेति तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभ्रुतष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

व्यात्मानसुद्दिश्यानुशोकस्य कर्तुं मयोग्यत्वे ऽपि भूतसंघातात्मकानि भूतानुद्दिश्य तस्य कर्मव्यवसाहक्याह कार्येति । समनन्तरकौकस्तव हेतुरित्याह यत इति । चाक्षुषदर्शनमात्रं वृत्तिं व्यावर्त्तयति अनुपलब्धिरिति । न हि यथोक्तसंघातरूपाणि भूतानि पूर्वसुत्पत्तेरूपलभ्यन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशभाङ्ग भवन्तीत्यर्थः । किं तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमिष्यते तदाह उत्पन्नातीति । उत्पत्तेरुद्भवं मरणाच्च पूर्वं व्यवहारिकं सत्त्वं मध्यमेषां व्यक्तमिति तथोच्यते जन्मानुसारित्वं विलयस्य युक्तमिति सत्त्वा तात्पर्यार्थमाह मरणादिति । उक्ते ऽर्थे पौराणिकसम्प्रतिमाह तथाचेति । तत्रैत्यस्यार्थमाह अदृष्टेति । पूर्वमदृष्टानि सन्ति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्नष्टानि तदेवं भ्रान्तिविषयतया घटिकायन्त्वयञ्चक्रीभूतेषु भूतेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्य नावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥२८॥

स्ला० टी० । किञ्च देहादीनां स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्ममरणे शोको न कार्य इत्याह अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तं प्रधानं

तदेवादि उत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि कारणात्मना स्थितानामेवोत्पत्तेः । तथा व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं जन्म-
भरणान्तरालं स्थितिलक्षणं येषां तानि व्यक्तमध्यानि, अव्यक्ते निधनं
लयो येषां तानीमान्येवम्भूतान्येव, तत्र तेषु का परिदेवना क्रः शोक-
निमित्तो विलापः, प्रतिबुद्धस्य स्रष्टृदृष्टवस्तुष्विव शोको न युज्यत
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

आश्चर्यग्रवत् पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यग्रवदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यग्रवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृतात्मा किं त्वामिवैकं उपालभेत् सा-
धारणे भ्रान्तिनिमित्ते, कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेत्यत आह
आश्चर्यग्रवदति । आश्चर्यग्रवदाश्चर्यं अदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्मा-
दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यग्रवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति
कश्चिदाश्चर्यग्रवेनं वदति तथैव चान्यः आश्चर्यग्रवच्चैनमन्यः
शृणोति श्रुत्वा दृष्टोक्ताप्यात्मानं वेद न चैव कश्चिदथ वा
योऽयं आत्मानं पश्यति स आश्चर्यग्रवत्तुल्यो यो वदति यश्च
शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवत्यतो दुर्बोऽत्र आत्मे-
त्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

अर्जुनं प्रत्युपालम्भं दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात्तं
प्रत्युपालम्भो न सम्भवतीति मन्वानः सन्नाह दुर्विज्ञेय इति । तथा चा-
त्माज्ञाननिमित्तविपलम्भस्य साधारणत्वादसाधारणोपालम्भस्य निरवका-
शतेत्याह किं त्वामेवेति । अहम्भत्ययंवदात्वादात्मनो दुर्विज्ञेयत्वमसिद्ध-
मिति शङ्कते कथमिति । विशिष्टस्यात्मनोऽहं प्रत्ययस्य दृष्टत्वेऽपि केवलस्य

तदभावादस्ति दुर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति आह्वेति । आश्चर्यं वदति
 आद्येन पादेनात्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते,
 द्वितीयेन च तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वोक्तेस्तदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यते, तृती-
 येन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोत्रविरलता विवक्षिता, श्रवणदर्श-
 नोक्तीनां भात्रेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासलभ्यत्वं चतुर्थेना-
 भिमतमिति विभागः । आत्मगोचरदर्शनादुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः
 साधयति आश्चर्यं वदति । संप्रत्यात्मनि द्रष्टुर्बुद्धुः श्रोतुः साक्षात्कर्तुश्च
 दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति अथवेति । व्याख्यानद्वयेऽपि
 फलितमाह चत इति ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपि लोके शोचन्ति आत्मा ज्ञानादे-
 वेतप्राशयेन आत्मनो दुर्ज्ञेयतामाह आश्चर्यं वदति । कश्चिदेनमात्मानं
 शास्त्राचार्योपदेशाभ्या पश्यन्नाश्चर्यं वत् पश्यति सर्वगतस्य नित्यज्ञानानन्द-
 स्वभावस्यात्मनोऽनौकिकत्वं तन्द्रजालकवदघटमानं पद्मप्रतिव विस्मयेन
 पश्यति असम्भावनाभिभूतत्वात्, तथाश्चर्यं वदेवान्यो वदति, शृणोति
 चान्यः, कश्चित् पुनर्विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापि न वेद, चशब्दा-
 दुक्त्वापि दृष्ट्वापि न सम्यक् वेदति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

देही नित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।

तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्व शोचितुमर्हसि ॥३०

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन् ब्रूते देहीति । यस्मा-
 देही शरीरी नित्यं सर्वावस्थान्मबध्दो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च
 तत्रावधोऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्थावरादिषु
 स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽपि अयं देही
 न बध्दो यस्मात्तन्माझीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं
 शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

श्लोकान्तरसुत्थापयति अथेति । आत्मनोदुर्ज्ञानत्वदर्शमानन्तर-

मिति यावत्, वस्तुवृत्तापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यत्वं प्रकरणाद्यर्थः ।
 देहे बध्यमानेऽपि देहिनो बध्यत्वाभावे फलितमाह यस्मादिति ।
 हेतुभागं विभजते सर्वस्येति । फलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्जं व्याचष्टे
 तस्माद्गोष्ठादीनीति ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । तदेव मध्यत्वमात्मनः संक्षेपेणोपदिक्ष्यशोच्यत्वमुपसं-
 हरति देहीति । स्वार्थः ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न सम्भ-
 वतीत्युक्तं । न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किन्तु स्वध-
 र्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं । तम-
 प्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचक्षितुं अर्हसि क्षत्रियस्य स्वा-
 भाविकाद्वर्मात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः, तत्र युद्धं पृथिवी-
 जयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थञ्चेति धर्मादनपेतं परं
 धर्म्यं, तस्मात् धर्मात् युद्धात् श्रेयोऽन्यः क्षत्रियस्य न विद्यते
 हि यस्मात् । ३१ ॥

श्लोकान्तरमवतारयन् वृत्तं कीर्त्तयति इहेति । पूर्वश्लोकः सप्रत्यर्थः,
 यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोहयोरसम्भवं न भवति
 किन्तु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति सम्बन्धः, स्वकीयं जात्रधर्ममनुसन्धाय
 ततश्चलनं परिहर्त्तव्यमित्यर्थः । यद्धि क्षत्रियस्य धर्मादनपेतं श्रेयःसाधनं
 तदेव मयानुवर्त्तितव्यमित्याशङ्क्याह धर्म्यादिति । जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं
 स्वधर्ममेव विशिनष्टि क्षत्रियस्येति । पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थः,
 प्रचक्षितुमयोग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति स्वाभाविकादिति । स्वाभाविक-
 स्वमशास्त्रीयत्वमिति शङ्कां वारयितुं तात्पर्यमाह व्यात्मेति । व्यात्मनः
 स्वस्वार्जुनस्य स्वाभाव्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मा-

दित्यर्थः । धर्मार्थं प्रजापरिपालनार्थञ्च प्रयतमानस्य युद्धादुपरिंशा
अज्ञातव्येत्याशङ्क्याह तच्चेति । ततोऽपि अथेत्कारं किञ्चिदनुष्ठानं
युद्धादुपरतिरुचितेत्याशङ्क्याह तस्मादिति । तस्माद् युद्धात् प्रचलन-
मनुचितमिति शेषः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । यज्ञोक्तमर्जुनेन वेपथुश्च शरीरे न इत्यादि तदर्थ-
युक्तमित्याह स्वधर्ममपीति । आत्मनो नाशाभावादेवैतेषां हननेऽपि
विकम्पितं नार्हसि, किञ्च स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकम्पितं नार्हसीति
सम्बन्धः । यज्ञोक्तं न च अथेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहव इति
तत्राह धर्मोदिति । धर्मोदनपेतान्व्याख्याद्युद्धादन्यत् ॥ ११ ॥

यदृच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाटतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

कुतश्च तदुयुद्धं कर्त्तव्यं इत्युच्यते यदृच्छयेति । यदृ-
च्छ्या चाप्रार्थितमागतमुपपन्नं स्वर्गद्वारमपाटतमुद्घाटितं
ये एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ ! किन्न सुखि-
नस्ते ॥ ३२ ॥

युद्धस्य गुर्वीद्यनेकप्राणिहंसात्मकस्याहिंसाशास्त्रविरोधाच्चास्ति
कर्त्तव्यतति शङ्कते कुतश्चेति । अग्नीधोभीयहिंसाद् युद्धमपि क्षत्रियस्य
विहितत्वादनुष्ठेयं सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह
उच्यते इति । तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिकामुष्णिकस्यापि सुखाभावा-
दुपरतिरेव ततो युक्ता प्रतिभातीत्याशङ्क्याह यदृच्छयेति । चिरेण
चिरतरण कालेन च यागाद्यनुष्ठायिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति युध्य-
मानास्तु क्षत्रिया बहिर्मुखताविहीनाः सहस्रैव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन
तव कर्त्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानेन स्फुटयति यदृच्छयेत्यादिना । इहा-
सुखं च भाविसुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूतयुद्धसिद्धेस्तादर्थ्येनो-
त्थानं शोकमोहौ हित्वा कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वा० टी० । किञ्च महति अथेति स्वयमेवोपस्थिते सति कुतो

विकल्पसे इत्याह यदृच्छयेति । यदृच्छया अप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्नोमी-
 दशं युद्धं सुखिनः सुभाष्या एव लभन्ते यतोऽनिवारणं स्वर्गद्वारमे-
 वैतत्, यदा य एवंविधं युद्धं लभन्ते त एव सुखिन इत्यर्थः, एतेन
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवेति यदुक्तं तन्निरस्तं
 भवति ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कौर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३

एवं कर्त्तव्यताप्राप्तमपि अघेति । अथ त्वमिमं धर्म्यं
 धर्मादिनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् तत-
 स्तदकारणात् स्वधर्मं कौर्त्तिञ्च महादेवादिसमागमनि-
 मित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

स्वधर्मस्य युद्धस्य अज्ञया करणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रदर्श्य
 तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगताथशब्दार्थं कथयति
 एवमिति । विहितत्वं फलवत्त्वमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः, अन्यार्थं
 पुनश्चेदित्यनूद्यते, महादेवादीत्यादिशब्देन महेन्द्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३३ ॥

स्दा० टी० । विपक्षे दोषमाह अथ चेदिति ॥ ३३ ॥

अकौर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकौर्त्तिर्मरणदतिरिच्यते ॥३४॥

न केवलं स्वधर्मकौर्त्तिपरित्यागः अकौर्त्तिमिति ।
 अकौर्त्तिञ्चापि युद्धे भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययां दीर्घ-
 कालां धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चा-
 कौर्त्तिर्मरणदतिरिच्यते सम्भावितस्य चाकौर्त्तिर्वरं मरण-
 मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

युद्धाकरणे अत्रियस्य प्रत्यवायमासुभिर्गुणपादा शिष्टगर्हालक्षणं

दीर्घकालभाविनसैहिकमपि प्रत्यवायं प्रतिबन्धयति न केवलमिति ।
युद्धे स्वमरणसन्देहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोऽद्वया स्नात्प्रसंरक्षस्य
अयस्करत्वादित्याशङ्क्याह धम्नात्केति । मान्दानामकीर्तिर्भवति मरणा-
दपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह सम्भावितस्येति ॥ १४ ॥

स्ना० टी० । किञ्च अकीर्तिर्मिति । अव्ययां शान्तीं, सम्भा-
वितस्य बद्धमतस्य, अतिरिच्यतेऽधिका भवति ॥ १४ ॥

भयाद्गणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषाञ्च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

किञ्च भयादिति । भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धादुप-
रतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महा-
रथा दुर्योधनप्रभृतयः के मंस्यन्ते इत्याह येषाञ्च त्वं दुर्यो-
धमादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा
पुनस्त्वं यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥

इतश्च त्वया युद्धं कर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति । प्राप्तिषु कृपया
नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशङ्क्याह भयादिति । महारथानेव विशिनष्टि
येवाञ्चेति । दुर्योधनादिभिस्तत्रोपहास्यतानिरसनार्थं संपाप्ते प्रहृष्टिर-
वश्यन्भावनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्ना० टी० । किञ्च भयादिति । येषां बद्धगुणत्वेन त्वं
पूर्वं सम्मतोऽभूस्व एव भयात् संपाप्तासिदृष्टं त्वां मन्थेरन्, ततश्च पूर्वं
बद्धमतो भूत्वा लाघवं लघुतां यास्यसि ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं तु किम् ॥३६॥

किञ्च अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान्
च बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः

कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निभृतकवचादि युद्धनि-
मित्तं तस्मात्सतो निन्दा प्राप्तेर्दुःखात् नु किं ततः कष्टतर-
दुःखं नास्त्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतश्च त्वं युद्धादुपरमं साकाशीरित्याह किञ्चेति । ननु भीष्म-
द्रोणादिबधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धाच्चिदृत्तः स्वसामर्थ्य-
निन्दादिशत्रुघ्नतं सोढुं शक्यामीत्याशङ्कन्नाह तत इति ॥ ३६ ॥

स्वा० टी० । किञ्चावाच्यवादानिति । अवाच्यान् वादान् वच-
नानर्हान् शब्दांस्तवाहितारुक्त्वथो वदिष्यन्ति ॥ ३६ ॥

**हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय हतनिश्चयः ॥३७॥**

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः किं हतो वेति । हतो
वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा कर्णा-
दीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीं उभयथापि तव लाभ एवेत्यभि-
प्रायः यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय हतनिश्चयः
जेष्यामि शत्रुन् मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तर्हि युद्धे गुर्वादिबधवशान्मध्यस्थनिन्दा ततो निवृत्तौ शत्रु-
निन्देत्युभयतः पाशरञ्जुरित्याशङ्कन्नाह युद्धे पुनरिति । जये परा-
जये च लाभभ्रौव्याद् युद्धार्थाद्ःत्यानभावशक्यमित्यहं तस्मादिति ।
न हि परिशुद्धकुलस्य क्षत्रियस्य युद्धायाद्युक्तस्य तस्मादुपरमः साधीया-
नित्याह कौन्तेयेति जये पराजये चेत्येतदुभयथेत्युच्यते जयादिनियमा-
भावेऽपि लाभनियमे क्लिप्तमाह यत इति । हतनिश्चयत्वमेव विषदयति
जेष्यामीति ॥ ३७ ॥

स्वा० टी० । यज्ञोक्तं न चैतद्विद्वा इति तस्माह हतो वेति पशु-
.क्षयेऽपि तव लाभ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

तत्र युद्धं स्वधर्मं इत्येवं बुध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावय-
कृत्वै त्ये तत् तथा च लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा
ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व नैवं युद्धं कुर्वन् पापफलमवाप्-
स्यसि इत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

पापभीक्ष्णतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा बोद्धात्वं यत्क्रोधीत्याशङ्गाह
तन्नेति । युद्धस्य स्वधर्मतया कर्त्तव्यत्वे सतीति यावत् । सुहृच्छीवन-
भरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः समताकरणं कथमिति तत्राह
रागद्वेषाविति । लाभः यत्क्रोधादिप्राप्तिः स्वलाभस्तद्विपर्ययः न्यायेन
युद्धेनापरिभूतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयः तयोः लाभा-
लाभवोर्षयाजययोश्च समताकरणं समानमेव, रागद्वेषावकृत्योत्थे तद्दर्शयितुं
तद्यत्सुक्तं, यद्योक्तोपदेशवशात् परमार्थदर्शनप्रकरणे युद्धकर्त्तव्यतोक्तेः
वस्तुत्वपरत्वं यास्तस्य प्राप्तमित्याशङ्गाह एव इति । क्षमियस्य तव
धर्मभूतयुद्धकर्त्तव्यताह्वादाप्रसङ्गानतत्त्वादस्योपदेशस्य नानेन निषेच वस्तु-
त्वं विध्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आ० टी० । वदयुक्तं पापमेवात्रनेदक्षामिति तत्राह सुख-
दुःखे इति । सुखदुःखे समे कृत्वा तथा तयोश्च कारणभूतौ लाभ-
लाभावपि तयोरेपि कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा एतेषां
समत्वे कारणं दर्शयिष्यादराहित्यं, युज्यस्व वदन्तौ भव सुखदुःखाद्यनि-
कारणं इत्यादि स्वधर्मं बुद्ध्या बुध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एषा तेऽभिहित्वा सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।
युद्धाय युक्तो यथा पापं । कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

श्रीकर्मोपापनयनाय लौकिकी न्यायः स्वधर्ममपि चा-

वेत्सेत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण परमार्थदर्शनं
 त्विह प्रकृतं तन्वोक्तमुपसंक्षिपते एषा तेऽभिहितेति । शास्त्र-
 विषयविभागप्रदर्शनाय इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषय-
 विभागे उपरिष्ठात् ज्ञानयोगे सांख्यानां कर्मयोगेन यो-
 गिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यति
 श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहियन्तीत्यत आह एषा ते
 इति । एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थं वस्तुवि-
 वेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतु-
 दोषनिवृत्तिकारणं, योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया
 हृन्प्रहरणपूर्वकमीश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने

आ० टी० । ननु स्वधर्ममपि चावेत्सेत्यादिश्लोकैर्न्यायावष्टम्भेषु
 शोकमोहापनयनस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंक्षिप्तव्ये किमिति
 परमार्थदर्शनमुपसंक्षिपते तत्राह शोकेति । स्वधर्ममपीत्यादिभिरतीत-
 श्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्वादेवधशङ्कानिमित्तयोः सम्यग्-
 ज्ञानप्रतिबन्धकयोरपनयार्थं वर्षान्ममकृतं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि
 सिध्यति नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि
 दर्शितस्तथापि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः । किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं
 तदाह परमार्थेति । न त्वेवाहं जात नासमित्यादि सप्तम्या परा-
 वृत्त्यते, उक्तं न जायते म्रियते वा कदाचिद्धेत्यादिनोपपादित-
 मित्यर्थः । उपसंहारप्रयोजनमाह शास्त्रेति । तस्य वस्तुद्वारा
 विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थ-
 दर्शनोपसंहार इत्यर्थः । ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभागः
 प्रदर्श्यते उत्तरत्वं तद्विभागप्रदर्शितप्रतिपत्त्योः सम्बन्धादिति तत्राह इह
 हीति । शास्त्रप्रतिपत्तेः श्लोकप्रतिपत्तेः श्लोकप्रतिपत्तेः श्लोकप्रतिपत्तेः
 स्वजनमित्यर्थः । उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तन्मेषोपसंहारमव-

समाधिधीर्न च इनामनन्तरमैवोत्थमानां बुद्धिं मृणुः । ताञ्च
 बुद्धिं शीतिं प्ररोचनार्थं बुद्ध्याः कृत्वा श्लेषविषय्याः बुद्धौ
 हे पार्थ । कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो वक्षः कर्मबन्धः तं
 प्रहास्य मीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्ते रित्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

तारयति अत आहृति । परमार्थात्तत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठासुक्तासुप-
 बंहृत्सु वक्ष्यमाणां संशुद्धाति योगेत्विति । तामेव बुद्धिं विशिष्टफल-
 वत्त्वेनाभिष्टौति बुद्धयेति । तत्रोपसंहारमार्गं विभजते एषेत्यादिना ।
 बुद्धिशब्दस्थान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्तयति ज्ञानमिति । तस्य च-
 कारिनिरपेक्षस्य विशिष्टफलवत्त्वमाचष्टे साक्षादिति । शोकमोहौ
 रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुर्हीनः साज्ञानं
 तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेक-
 बन्धनगतसाधनत्वादित्यर्थः । योगे त्विनामिच्छादि व्याकुर्वन् भोगवद्भक्ष
 प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यञ्चिननि तत्प्राप्तीति । प्रकृतमु-
 क्तुपयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन परावृश्यते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रकटयति
 निःसङ्गतयेति । फलाभिसंख्यवैधुर्ष्यं निःसङ्गत्वम् । बुद्धिस्तुतिप्रयो-
 जनमाह प्ररोचनार्थमिति । अभिष्टुता हि बुद्धिः अज्ञातव्या सत्व-
 बुद्ध्यातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः । कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या
 कर्मबन्धस्य कृतो निवृत्तिर्न हि तत्त्वज्ञानबन्धरेण समूलं कर्म ज्ञातुं
 शक्यमित्याशङ्क्याह ईश्वर इति ॥ ३८ ॥

सा० टी० । उपदिष्टं ज्ञानयोगसुपसंहारंस्तथाधनं कर्मयोगं
 प्रकौति एषेति । सव्यक् स्थायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वजनयेति । संश्लेष
 सव्यग्ज्ञानं तस्यां प्रकाशमानसात्कृतत्वं साक्षं तस्मिन् करोतीवा बुद्धि-
 रेषा तवाभिहितता एवमभिहिततायापि तव चेदात्मतत्त्वमस्मिन्नेवं न
 भवति तस्मिन्तःकरणबुद्धिद्वारात्मतत्त्वापरोक्षार्थं कर्मयोगे प्रियमहं बुद्धिं
 श्लेषु कृत्वा बुद्ध्या बुद्धः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः संसृ-
 त्प्रसादसम्पापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं नश्यं प्रकर्षेण हास्यसि त्वत्प्रसि ॥ ३८ ॥

नेहाभिक्रमनाथोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यसंघर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

किञ्चान्यत् नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभि-
क्रमनाथोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाथो नास्ति
यथा ज्ञप्त्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्नि कफसत्वमि-
त्यर्थः किञ्च नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते किन्तु
भवति स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः
संसारभयात् जन्ममरणादिसंघात् ॥ ४० ॥

ननु कर्माहुतानस्मानैकान्तिककसत्वेनाकिञ्चित्कारत्वाद्नेकानर्षकसु-
चित्तत्वेन दोषवत्याश्च योगबुद्धिरपि न च्छेयेति तत्राह किञ्चेति ।
अप्यस्य किञ्चिदुच्यते कर्माहुतानस्यावश्यकत्वे तत्कारणमिति यावत् ।
कर्मणा सह कर्माधेरहुतानुपवच्यत्वाद्नेकान्तरावसम्भवात्तत्फलस्य च
साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यत्वैककिञ्च जन्मन्वसम्भवादर्थादुद्योगी-
श्वंस्तेतानर्षं च नियतेदित्याशङ्क्याह नेहेति । प्रतीकत्वेनोपासकस्य
नकारस्य पुनरन्वयानुगुणत्वेन नास्तीत्यनुवादः । यत्तु कर्माहुतानस्मानै-
कान्तिककसत्वेनाकिञ्चित्कारत्वसङ्गतं तत् दूषयति यथेति । जपिवाचि-
ज्यादेरारम्भस्थानियतफलं सम्भावनाभासोपनीतत्वाच्च तथा कर्मणि वैदिके
प्रारम्भस्य फलमनियतं युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः । यत्तु कर्मने-
कानर्षकसुचित्तत्वेन दोषवदनुष्ठानमिति तत्राह किञ्चेति । इतोऽपि
कर्माहुतानभावस्यकमिति प्रतिज्ञाय हेत्वनन्तरमेव स्फुटयति नापीति ।
चिकित्सायां हि क्रियमाणायां व्याध्दतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवा-
योऽपि सम्भाव्यते कर्मपरिपाकस्य दुर्विकेकत्वाच्च तथा कर्माहुतानेदोषोऽस्ति
विहितत्वादित्यर्थः । संप्रति कर्माहुतानस्य फलं पृच्छति किं त्विति ।
उत्तराह व्याकर्मन्विवक्षितं फलं कथयति स्वल्पमपीति । स्वल्पज्ञानो-
त्पादनद्वारेण रक्षयं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नितिप्रमत्तुं
भयस्यपत्नी भवति पर्यङ्गपावन इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ४० ॥

शा० टी० । ननु त्वयादिवत् कर्मणां कदाचिद्विज्ञानाच्छब्देन फले
 व्यभिचारान्मन्वाद्यङ्गवैशुष्येन च प्रत्यवायसम्भवात् कुतः कर्मयोगेन
 कर्मवन्वग्रहाण तत्राह नेहेति । इह निष्कामकर्मयोगेऽभिज्ञानस्य
 प्रारम्भस्य नाशो निष्कलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव
 विज्ञवैशुष्यगत्याद्यसम्भवात् । किञ्चास्य धर्मस्य ईश्वराराधनार्थकर्मयोगस्य
 स्वल्पमपि कृतं महतो भयात् संसारलक्षणाच्चायते रक्षति न तु काव्य-
 कर्मवत् किञ्चिदङ्गवैशुष्यदिना नैष्कल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च बह्यमाणलक्षणा सा
 व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धि-
 रितरबिपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक् प्रमाण-
 जनितत्वादिह श्रेयो मार्गे हे कुरुनन्दन ! याः पुनरितरा-
 बुद्धयोयासां शाखाभेद प्रचारवशादनन्तोऽपरोऽनुपरतः
 संसारोऽपि नित्यप्रततो विस्तोर्णी भवति प्रमाणजनितवि-
 वेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्यु-
 परमते ता बहुयो बहुशाखाबह्व्यः शाखा यासां ता बहु
 शाखा बहुभेदा इत्येतत् प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः
 केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां
 इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्धन्तराण्यपि काणादादिशास्त्रप्रसि-
 द्धानि विद्यन्ते तथा च कथं बुद्धिद्वयेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह
 वेदमिति । वेदेनाप्रमाद्यभूता बुद्धिरित्याह व्यवसायात्मिकेति । बुद्ध-
 न्तराण्यविवेकबुद्धान्यप्रमायाणीत्याह बहुशाखा इति । व्यवसाया-

तिकाया बुद्धेः श्रेयो मार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह इतरेति । प्रकृत-
बुद्धिद्वयामेक्षया इतरा विपरीताशाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता व
बुद्धयस्तासां शाखाभेदः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् । तत्र हेतुः
सव्यगिति । निर्दोषवेदेवाक्यस्यत्वाद्गुणसुपायोमेवभूतं बुद्धिद्वयं शाखात्
पारम्पर्याभ्यां संसारहेतुबाधकमित्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे याः
पुनरिति । प्रकृतबुद्धिद्वयामेक्षयार्थान्तरत्वमितरत्वम् । तासामनर्थहेतुत्वं
दर्शयति यासामिति । अप्रामाणिकबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्तप्रा जाय-
मानानामतोत्र बुद्धिपरिणामविशेषः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिः
तद्दशाटित्येतत्, अन्यन्तत्वं सव्यग्ज्ञानमनरेण निवृत्तिविरहितत्वं,
अपरत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारणविरहितत्वम् । अनुपरत्वं
स्फोरयति नित्येति । कथं ताह तद्विद्वन्त्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्वाहा
प्रमाणेति । अन्यव्यतिरेकाख्येनानुमानेनागजेन च पदार्थपरिभोधन-
परेण परिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तां निमित्तीकृत्य समुत्पन्न-
सव्यग्बोधानुरोधत् प्रकृता विपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते तास्वसंख्या तासु
व्यावृत्तासु सतीषु निरालम्बनतया संसारोऽपि स्यात्प्रमशक्तु वस्तु परतो
भवतीत्यर्थः । याः पुनरित्युपक्रान्ता तत्त्वज्ञानापनोद्या संसारास्यदीभृता
विपरीतबुद्धिरनुकर्मति ता बुद्धय इति । बुद्धीनां वृत्तस्यैव कृतो बद्ध-
शास्त्रित्वं तत्राह बद्धभेदा इत्येतदिति । एकैकां बुद्धिं प्रति शाखा-
भेदोऽवान्तरविशेषस्तेन बुद्धीनामसंख्यत्वं प्रख्यातमित्याह प्रतिशास्त्रेति ।
बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिप्रदोतनार्थोऽहिशब्दः । सव्यग्ज्ञानवतां यथोक्तबुद्धि-
भेदभाक्त्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य प्रत्याह केषामित्यादिना ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । कृत इत्यपेक्षायासुभयार्थवैषम्यमाह व्यवसायात्मिका
केति । इह ईश्वराराधनक्षेत्रे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्तैश्च
भ्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति, अव्यव-
सायिनान्तु ईश्वराराधनवर्हिर्षु स्थानां कामिनां कामानामानन्त्यादगन्ता-
न्तापि कर्मफलशुषककल्पादिप्रकारभेदाद्बुद्धशाखासु बुद्धयो भवन्ति,
ईश्वराराधनार्थं हि नित्यं वैभक्तिकञ्च कर्म किञ्चिदङ्गवैशुषेऽपि न

नश्यति यथा जङ्गुयाक्तया कुर्व्यादिति हि तद्विधीयते । न च वैशुक्ल-
जपीश्वरोद्देशेनैव वैशुक्लोपशब्दात् न तु तथा काव्यं कर्म अतो महद्द्वैष्य-
मिति भावः ॥ ४१ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्यविपश्चितः ।

वेदवाद्दरताः पार्थ ! नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति तेषां यामिमामिति ।
यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पित इव वृक्षः शोभमानां
श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति के अविप-
श्चितः अल्पमेधमां विवेकिन इत्यर्थः । वेदवाद्दरता इति,
वेदवाद्दरताः बह्वर्थवाद्फलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु
रताः हे पार्थ ! नान्यत् स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्म-
भ्याऽस्तीत्येवं वादिनी वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

यदि साख्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव सर्वेषां चित्ते
किमिति स्थिरा न भवति तत्राह येधामिति । तेषामिमां पुष्पितां वाचं
प्रवदन्ति तथापहृतचेतसां कामिनाम् । कामवशाच्चक्षयात्मिका बुद्धिर्न
प्रायः स्थिरा भवतीत्याह यामिति । इमानित्यध्ययनविध्युपात्तत्वेन
प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते, वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेष-
बहुलामित्यादौ प्रष्टव्यम् । किंशुको हि पुष्पशानी शोभमानोऽनुभूयते
न पुनः रूपभोग्यफलभागी लक्ष्यते तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका श्रूय-
माणदृश्यायां रमणीया वागुपलभ्यते साध्यसाधनसम्बन्धे प्रतिभानाच्च
त्वेन निरतिशयफलभागिनी भवति कर्मानुष्ठानफलस्य नित्यत्वादिति
तत्राह पुष्पितामिति । वाक्यत्वेन लक्ष्यते अर्थवत्प्रतिभानाद्वस्तुतस्तु
न वाक्यमर्थाभासत्वादित्याह वाक्यलक्षणांमिति । प्रयत्नशृणां वेदवाक्य-
तात्यर्थं परिज्ञानाभावं सूचयति अविपश्चित इति । वेदवादा वेदवाक्यानि
तानि च बह्वनामर्थवादानां फलानां साधनानाञ्च विशेषाणां प्रकाशकारि

तेषु रतिराशक्लिकान्निवृत्तं तद्वत्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह वेद्वादेति ।
कर्षकाण्यनिवृत्तं फलं कथयति नान्यदिति । ईश्वरो वा मोक्षो वा
नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाः सम्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वा० टी० । ननु कामिनोऽपि कष्टान् कामान् विहाय व्यव-
हायात्कामेषु बुद्धिं किमिति न कुर्वन्ति तत्राह यामिभामिति ।
यामिभां पुष्पितां विषलतावदापाततो रमणीयां प्रकृष्टां परमार्थफल-
परामेव वदन्ति वार्चं स्वर्गादिफलश्रुतिं तेषां तथा वाचापहृतचेतसां
व्यवहायात्कामा बुद्धिर्न समाधौ विधेयत इति तृतीयेनाम्ययः । किमिति
तथा वदन्ति यमोऽविपश्चितो मूढाः । तत्र हेतुर्वेद्वादरता इति । वेदे
ये वादा अर्थवादाः, अक्षय्यं ह वै चातुर्भाष्याजिनः सुकृतं भवति,
तथा, अपाम सोमममृता अभूमेत्याद्याः, तेष्वेव रताः प्रीताः, अत एवातः
परमम्यदीश्वरतत्त्वं प्राप्यं नास्तीति वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

ते च कामात्मेति । कामात्मानः कामस्वभावाः काम-
परा इत्यर्थः । स्वर्गेति स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थी येषां
ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं
कर्मफलं जन्मैव कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददा-
तीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषन्त्यते
क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः ते
बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः यथा वाचा बाहु-
ल्येन प्रकाशयन्ति, भोगैश्वर्यगतिं प्रतिभोजस्य ऐश्वर्यस्य
भोगैश्वर्ये तद्योगतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति-
साधनभूतास्ते क्रियाविशेषाः तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्ती
मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

प्रकृतान् प्रवक्तुं न विवेकिनो व्यवसायात्मिका बुद्धिभाङ्गावच्छादित्वात्
 विधान्मरेण विधिर्नष्टे ते चेति । तेषां संसारपरिवर्तकामपरिदर्शनार्थं
 प्रकृतं वाचयेव विधिर्नष्टे जन्मेति । ननु पुंसां कामस्यभावत्वमनुक्तं
 चेतनस्यैवावतकादात्मत्वानुपपत्तेरिति तत्राह कामपरा इति । तत्परत्वं
 तत्तत्फलकारित्वेन तत्तदुपायेषु कर्मस्यैव प्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकात्
 ज्ञानाद्बुद्धिस्तत्त्वम् । ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थविशेषा-
 बोद्धोपाये ज्ञाने भवत्याभिसुख्यमिति नेत्याह ज्ञेति । तत्परत्वं
 तद्विद्ये वाच्यतया तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवचम् । उच्चा-
 वचनध्वनदेहप्रभेदपुरुषं जन्मवाचो यथोक्तफलप्रदत्वमप्रामाण्यनिश्चय-
 यद्भानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह क्रियेति । क्रियाश्चासनुष्ठानानां
 यानदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः सप्ताहानेकाहसप्त-
 षण्णोक्तैश्च वाचि प्राचुर्येण प्रतिभान्नीत्यर्थः । कचं वचोक्तायां
 वाचि क्रियाविशेषार्था वाङ्मन्येनावस्थानमित्याशङ्क्य प्रसाद्यत्वेनैत-
 द्विषद्वति ज्ञेति । तथापि तेषां बोद्धोपायत्वोपपत्तेस्तद्विज्ञानं
 बोद्धाभिसुख्यं भविष्यति नेत्याह भोगेति । यथोक्तं वाचनमिवदतां
 पर्यवसानं दर्शयति तदुपपत्तयामिति ॥ ४२ ॥

खा० टी० । अत एव कामात्मान इति । कामात्मानः कामा-
 कुञ्चितचित्ता अतः ज्ञे एव परः पुरुषार्थो येषां ते । जन्म च तत्र
 कर्माणि च तत्फलानि च प्रददातीति तथा तां, भोगैश्वर्ययोर्भक्तिं
 प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्ते ब्रह्मवा यस्यां तां प्रवदन्ती-
 त्वमुच्यते ॥ ४२ ॥

**भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथापहतचेतसाम् ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥**

तेवास्य भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्य-
 ऐश्वर्यश्चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रवणवतां तदात्मभूतानां
 तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचा अपहतचेतसामाख्यादित-

विवेकप्रज्ञानं व्यवसायात्मिका सांख्ये यीने वा या बुद्धिः
समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समा-
धिरन्तःकरणं बुद्धिः तस्मिन् समाधौ न विधीयते न
स्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु कर्त्तृकारणनिष्ठानां कर्त्तानुष्ठायिनामपि बुद्धिरुद्दिहारेणानः-
करणे साध्यसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसम्भवात्प्रतो मोक्षो भविष्यति
नेत्याह तेषाम्नेति । तदात्मभूतानां तयोरेव भोगैश्वर्ययोगात्मकत्तव्य-
त्वंनादोषितयोरभिनिविष्टे चेतसि तादात्म्याध्यासवतां बहिर्लक्षणा-
मित्यर्थः । तथापि शास्त्रानुसारिण्या विवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिका
बुद्धिस्तोषासुदेष्टृतीत्याशङ्क्याह तयेति । ननु समाधिः संप्रज्ञातासंप्रज्ञा-
तभेदेन द्विधोच्यते तत्र बुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तः सन् कथं निषिध्यते
तत्राह समाधीयत इति ॥ ४४ ॥

ज्ञा० टी० । ततश्च भोगैश्वर्येति । भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानाम-
भिनिविष्टानां तथा पुष्पितया वाचापहृतमालुप्तं चेतो येषां समाधिसि-
त्तैकायं परमेश्वराभिमुखत्वमिति यावत् तस्मिन् निश्चयात्मिका बुद्धिर्न
विधीयते, कर्त्तृकर्त्तरि प्रयोगः, सा नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ! ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां यत् फलं
तदाह त्रैगुण्येति । त्रैगुण्य विषयाः त्रैगुण्यं संसारो त्रिषयः
प्रकाशयितव्ये तेषां वे वेदास्त्रैगुण्य विषयास्तन्तु निस्त्रै-
गुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः निर्द्वन्द्वः
सुखदुःखहेतु सप्रतिपक्षी पदार्थी इन्द्रगण्डबाष्पी ततो
निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वस्थः
सत्त्वगुणाश्रितो भव तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपाज्जनं

योग उपासस्य रक्षणं क्षेमः योगक्षेमप्रधानस्य त्रैयसि प्रह-
त्तिर्दुष्करा इत्यतो निर्वीगक्षेमो भवात्प्रवान् प्रमत्तश्च भव
एष तत्रोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुदेत्प्रतीत्याशङ्क्याह य
एवमिति । तर्हि वेदार्थतया चाभासता प्रवृत्तिरुदेत्त्याशङ्क्याह निष्क-
गुणप्र इति । भवेति पदं निर्द्वादिविशेषणेष्वपि प्रत्येकं सम्बध्यते
त्वयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यपापव्याभिर्भक्तैर्न तत्फलसम्बन्धकत्वः
समाहारस्त्वे गुणप्रमियद्गीकृत्य व्याचष्टे संसार इति । वेदगन्देनात्र
कर्माकाण्डमेव गृह्यते तदभ्यासवतां तदर्थांनुष्ठानद्वारा संसारप्रोव्याप्त
विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्त्तव्य-
मित्याशङ्क्याह त्वं त्विति । कथं निस्त्वे गुणप्रो भवेति गुणत्वस्य
राहित्यं विधीयते नित्यसत्त्वस्यो भवेति वाक्यशेषविरोधादित्याशङ्क्याह
निष्काम इति । सपतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वं, पदार्थौ शीतोष्णा-
दिलक्षणौ । निष्कामत्वे इन्द्राद्भिर्गतत्वं शीतोष्णादिसिद्ध्युत्वं हेतु-
सङ्गा तत्रापि हेत्वपेक्षायां सदा सदुगुणाश्रितत्वं हेतुमाह नित्येति ।
योगक्षेमव्यावृत्तचेतसो रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टे सत्त्वभावे समाश्रितत्व-
मशक्यमित्याशङ्क्याह तथेति । योगक्षेमयोजीवनहेतुतया पुरुषार्थसा-
धनत्वान्नियोगक्षेमो भवेति कुतो विधिरित्याशङ्क्याह योगेति । योगक्षेम-
प्रधानत्वं सर्वस्य स्वारसिकमिति ततो निर्गमनमशक्यमित्याशङ्क्याह
आत्मवानिति । अप्रसादो मनसो विषयपारवश्यशून्यत्वम् । अथ यथो-
क्तोपदेशस्य सुसुक्ष्मविषयत्वादजुनस्य सुसुक्ष्मत्वमिह विवक्षितमिति नेत्याह
एष इति ॥ ४५ ॥

स्वा० टी० । ननु स्वर्गादिकं परमं फलं यदि न भवति तर्हि
किमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्ते तत्राह तैगुण्यविधेया
इति । त्रिगुणात्मकाः सत्त्वासायेऽधिकारिण्यस्तांइत्यर्थं कर्माण्यसम्बन्ध-
प्रतिपादका वेदाः, तन्नु निष्कैगुणप्रो निष्कामो भवत्येव तत्रोपदेशमाह
निर्द्वादिः सुसुक्ष्मः स्वशीतोष्णादियुगलानि इन्द्रानि तद्भिर्हेतोः भवन्ति

वृक्षोत्पत्तयः । कचमित्यत आह नित्यवृक्षस्यः सन् धैर्यमवबल्ये-
 त्त्वर्थः, तथा निर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीकारो योगः प्राप्तपावनं केनस्तद्वृक्षतः,
 आत्मवानप्रमत्तः, न हि दन्ताकुलस्य योगक्षेमव्याघृतस्य च प्रभादिन-
 क्षैशुष्प्रातिक्रमः सम्भवतीति ॥ ४५ ॥

यावानर्थं उदपाने सर्वतः संसृतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि
 तानि नापेक्षन्ते चेत् किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त
 इत्युच्यते शृणु यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेक-
 क्षिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः
 ज्ञानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सङ्ग-
 तोदकेऽपि योऽर्थः तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः,
 एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु
 कर्मसु, योऽर्थो यत् कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः
 परमार्थं तत्त्वं विजानतो योऽर्थो यत् विज्ञानफलं सर्वतः
 सङ्गतोदकस्यानोयं तस्मिंस्तावानेव संपद्यते तत्रैवान्तर्भव-
 तीत्यर्थः । यथा कृताय विजितायाधरेषाः संयन्त्येवमेनं
 सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्चित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्त-
 द्वेद यत् स वेदेति श्रुतेः, सर्वं कर्माखिलमिति च वक्ष्यति,
 तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मस्यधिकृतेन कूप-
 तडागाद्यर्थं ज्ञानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

इदराधेयप्रिया कर्मसांभवादेऽपि कर्मकारनाभावाद्देफलं योगसा-
 र्वज्ञेति ज्ञानानः श्रुते सर्वेष्विति । कर्मकारणं कर्मकारणं प्रति-

जानीते उच्यते इति । किं तत्फलमित्युक्ते तद्विषयज्ञोक्तमत्रतारयति
 ऋषिभिरिति । यथाऽप्याने कूपदौ परिच्छिन्नोदके स्नानाचमनादयोऽर्थो
 यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतः संप्लुतोदके ससृष्टेऽन्-
 भवति परिच्छिन्नोदकानामपरिच्छिन्नोदकांशत्वात्तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु
 कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते स तावानात्म-
 विदः स्वरूपभूते सुखेऽन्भवति परिच्छिन्नानन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान-
 भावाभ्युपगमादेतस्यैवानन्दास्त्रान्यानि भूतानि मात्मानुपजीयन्तीति श्रुतेः
 तथा चापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफ-
 ल्यमित्याह यावानिति । उक्तमर्थमक्षरयोजनवा प्रकटयति यथेति ।
 उदकं पीयतेऽस्तिन्निति व्युत्पत्त्या कूपदिपरिच्छिन्नोदकविषयत्वसुद-
 पानशब्दस्य दर्शयति कूपेति । कूपदिगतस्याभिधेयस्य ससृष्टेऽन्भावा-
 सम्भवात् कथमित्यमित्यमित्याशङ्कार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्युत्-
 पादयति फलमिति । यत्फलत्वेन लीयते तत्फलमित्युच्यते तत् कथं
 तडागादिकृतं ज्ञानपानादि तथेत्याशङ्क्य तस्यात्पीयसो नाशोपप-
 त्तेरित्याह प्रयोजनमिति । तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य ससृष्टमिति-
 प्रयोजनमात्मत्वमयुक्तान्यस्यान्यात्मत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह तत्रेति । घटा-
 काशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्यान्-
 भावः सम्भवति तत् प्राप्तावितरामेक्षाभावादित्यर्थः । पूर्वाहं दृष्टान्त-
 भूतमेवं व्याख्याय दाष्टान्तकसुत्तराहं व्याकरोति एवमित्यादिना ।
 कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति यत् कर्मफलमिति । सोऽर्थो विज्ञानतो
 ब्रह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव संपद्यते इति सम्बन्धः । तदेव स्पष्टयति
 विज्ञानेति । तस्मिन्नन्भवतीति शेषः । कथं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्भव-
 तीत्यत्र प्रमाणमाह सर्वमिति । यत् किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति
 तत् सर्वं स पुरुषोऽभिसमेति प्राप्नोति यः पुरुषस्तद्देद विज्ञानाति यद्वस्तु
 सर्वैक्योवेद तद्देद्यमिति श्रुतेरर्थः । कर्मफलस्य सगुणज्ञानफलेऽन्भावः
 सर्वगविद्यायां श्रूयते कथमेतावता नियुक्तज्ञानफले कर्मफलान्तभावः
 सम्भवतीत्याशङ्क्याह सर्वमिति । तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्त्तव्या तावतैव कर्म-

फलस्य लब्धतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याह तस्मादिति । योग-
मार्गस्य निष्फलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥

स्वा० टी० । ननु वेदोक्तनानाफलत्यागेन निष्कामतयेश्वराराधन-
विषया व्यवसायात्मिका बुद्धिः क्वबुद्धिरेवेत्याशङ्क्याह यावानिति । उदकं
पीयते यस्मिंस्तदुदकानं वापीकूपतडागादि तस्मिन् खल्लोदके एकत्र
कक्षार्थस्यासम्भवात्तत्र तत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान् स्नानपाना-
दिरर्थः प्रयोजनं भवति तावान् सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः संग्रुतोदके सहाहृते
एकत्रैव यथा भवति एतं यावान् सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कमेफलरूपोऽर्थ-
स्तावान् सर्वोऽपि विजानतो व्यवसायात्मिका बुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य
ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात्, एतस्यैवान-
स्यान्यानि भूतानि मात्मारूपजीवन्तीति श्रुतेः । तस्मादियमेव बुद्धिः
क्वबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

तव च कर्मणोति । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां
तेन तव तत्र च कर्म क्वेती मा फलेऽधिकारोऽस्तु कर्मफल-
लक्षणा मा भूत् कदाचन कस्याच्चिदप्यवस्थायामित्यर्थः यदा
कमे फले लक्षणा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः एवं
मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्मफललक्षणाप्रयुक्तः कर्मणि
प्रवर्तते तदा कमेफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् यदि कर्मफलं
नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्म-
ण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

तर्हि परम्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव
पुरुषार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृहयति मनो
मदीयमित्याशङ्क्याह तव चेति । तर्हि तत्फलभाभिवाधोऽपि स्यादिति

नेत्याह मा फलेष्विति । पूर्वोक्तनेवार्थं प्रपञ्चयति मा कर्माति । फलाभि-
सन्ध्यसम्भवे कर्माकरणमेव श्रद्धधामीत्याशङ्क्याह मा त इति । ज्ञानानधि-
कारिणोऽपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति कर्मणोऽप्येवेति । कर्मणोऽप्येवेव-
कारार्थमाह न ज्ञानेति । न हि तत्रात्राह्णस्यापरिपक्वकृपायस्य
सुख्योऽधिकारः सिद्धतीत्यर्थः । फलैस्तर्हि सम्बन्धो दुर्वारः स्यादि-
त्याह तत्रेति । कर्मणोऽप्यधिकारे सतीति सप्रस्यर्थः । फलेष्वधिकाराभावं
स्फोरयति कर्मेति । कर्मानुष्ठानात् प्रागुक्तं तत्काले चेत्येतत् ।
कटाचनेति विवक्षितमित्याह कस्याञ्चिदिति । फलाभिसम्बन्धे दोष-
माह यदेति । एवं कर्मफलव्यप्याहारेणेत्यर्थः । कर्मफलहेतुत्वं विवक्ष्यति
यदा हीति । तर्हि विफलं क्लेशात्मकं कर्म न कर्तव्यमिति शङ्कामनु-
भाव्य दृश्यति यदीत्यादिना । अकर्मणि ते सङ्गो माभूदित्युक्तमेव स्पष्टयति
अकरण इति ॥ ४७ ॥

स्वा० टी० । तर्हि सर्वाणि कर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव
भविष्यन्तीत्यभिसम्बन्धाय प्रवर्त्तते किं कर्मणोऽप्यशङ्क्य तद्वाग्यत्राह
कर्मणोऽप्येवेति । ते तत्र तत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मणोऽप्यधिकारस्तत्फलेषु
बन्धहेतुषु अधिकारं कामो मास्तु । ननु कर्मणि कर्ते तत्फलं
स्यादेव भोजने कर्ते तन्निर्वादित्याशङ्क्याह मेति । मा कर्मफलहेतुर्भूः
कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्थस्य स तथाभूतो मा भूः, कास्यमानस्यैव स्वर्गादेर्नि-
योज्यविशेषणत्वेन फलत्वात्कामित फलं न स्यादिति भावः, अतएव
फलं बन्धकं भविष्यतीति तस्मात् भयाटकर्मणि कर्माकरणेऽपि तत्र सङ्गो
निष्ठा मास्तु ॥ ४७ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।

सिद्धसिद्धयोः समोभूत्वा समत्वंयोग उच्यते ॥४८

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि
कर्तव्यमित्युच्यते योगस्थेति । योगस्थः सन् कुरु कर्माणि
केवलमीश्वरार्थं तत्रापोश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा

धनञ्जयफलदृष्ट्याशून्त्रेण क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा
ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः तद्विपर्ययजा असिद्धिस्तयोः सि-
द्धसिद्धीरपि समस्तुष्यो भूत्वा कुरु कर्माणि कोऽसौ योगो
यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत् सिद्धसिद्धीः समत्वं योग
उच्यते ॥ ४८ ॥

आसक्तिरकरणेन युक्ता चेत्तर्हि क्लेशात्मकं कर्म किञ्चिद्दिशं कर्त्तव्य-
मित्याशङ्कामनूद्य क्लेशान्तरभवतारयति यदीत्यादिना । वक्ष्यमाण-
योगसिद्धिं तद्विधौ भूत्वा कर्माणि क्लेशात्मकान्यपि विहितत्वाद्नुठेया-
नीत्याह योगस्यः सद्भिति । कर्मानुष्ठानस्थोद्देश्यं दर्शयति केवलमिति ।
फलान्तरापेक्षामन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठानमित्यर्थः । तर्हि
ईश्वरसन्तोषोऽभिलाषगोचरीभूतो भविष्यति नेत्याह तत्रापीति । ईश्वर-
प्रसादनार्थं कर्मानुष्ठाने स्थितेऽपीत्यर्थः, सङ्गं त्यक्त्वा कुर्वति पूर्वेण
सम्बन्धः । चाकाङ्क्षितं प्रसित्वा सिद्धिशब्दार्थमाह फलेति । तद्विपर्य-
यजा सत्त्वाशुद्धिजन्या ज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत् । कर्माननुत्तिततो
योगसिद्धिं शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति कोऽसावित्या-
दिना ॥ ४८ ॥

स्वा० टी० । किं तर्हि योगस्य इति । योगः परमेश्वरैकपरता
तत्र स्थितः कर्माणि कुरु, तथा सङ्गं कर्त्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवल-
मीश्वरान्शयेणैव कुरु, तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्धसिद्धीः समो भूत्वा
केवलमीश्वरार्थेणैव कुरु, यत एवम्भूतं समत्वमेव योग उच्यते सङ्गिन्त-
समाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ ह्यपणाः फलहेतवः ॥४९ ॥

यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मात्तं
एतस्मात् कर्मणः दूरेणेति । दूरेणातिविप्रकर्षेण अन्यमेव

अवरमधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियो-
गात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वात्
हे धनञ्जय ! यत् एवं ततः योगविषयायां बुद्धौ तत्परि-
पाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणम-
न्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः, यतो वरं कर्म
कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः फलदृष्ट्याप्रयुक्ताः सन्तः
यो वा एतद्वचरं गार्ग्यं विदित्वास्मात्प्रोक्तात् प्रैति स कृपण
इति श्रुतः ॥ ४६ ॥

किमिति योगस्येन तत्त्वज्ञानसुदृश्यं कर्म कर्तव्यं फलाभिला-
षेऽपि तदनुष्ठानस्य कुलभत्वादिप्राशङ्क्यं यथोक्तयोगयुक्तं कर्म सुवृत्त-
नन्तरलोकसुखापयति यत् पुनरिति । अवरं कर्मबुद्धिसम्बन्धविरुद्धमिति
शेषः । बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगार्थानं प्रकर्षं सूचयति बुद्धीति । बुद्धि-
सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकथितकथेयोभावे परस्परं नियच्छति
बुद्धाविति । यत् फलेच्छयापि कर्मानुष्ठानं मुकरमिति तत्राह लक्षणेति ।
निकृष्टं कर्मैव विगिनष्टि फलार्थिनेति । कस्मात् पतियोगिनः सका-
काशादिदं निकृष्टमिच्छाशङ्क्यं प्रतीककृपादाय व्याचष्टे बुद्धीत्यादिना ।
फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निकृष्टत्वे हेतुमाह जन्मेति । सम-
त्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः तद्धीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्टत्वे फल-
तमाह यत् इति । योगविषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः । बुद्धिशब्दा-
र्थान्तरमाह तत्परिपाकेति । तच्छब्देन समत्वबुद्धिसम्बन्धितं कर्म गृह्यते
तस्य परिपाकस्तत्फलभूता बुद्धिशुद्धिः । शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा
विवर्जितमर्थमाह अभयेति । सप्रभीमविवर्जित्वा द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा
वाक्यार्थमाह परमार्थेति । तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह यत् इति ।
फलहेतुत्वं विदुषोति फलेति । तेन परमार्थज्ञानशरणत्वेव युक्तेति
शेषः । परमार्थज्ञानवाङ्मूर्खानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति यो वा
इति । अस्थित्वादिशेषणमेतदित्युच्यते ॥ ४६ ॥

स्वा० टी० । कास्यन्तु कर्मातिनिष्कृष्टमित्याह दूरेणेति । बुद्ध्या
व्यवसायात्मिकया क्तः कर्मयोगो बुद्धियोगो बुद्धिसाधनभूतो वा
तस्मात् सकाशादन्यत् साधनभूतं कास्यं कर्म दूरेणावरमत्यन्तमपकृतं,
हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणमाश्रयं कर्मयोगमन्विच्छन्ननुतिष्ठ,
यदा बुद्धौ शरणं तातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः, फलहेतवस्तु सकामाः
नराः कृपणा दीनाः, यो वा एतदक्षरमर्वादिवा मार्गं ! अस्माक्योक्तात्
प्रैति स कृपण इति श्रुतेः ॥ ४६ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ०

समत्व बुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत् फलं प्राप्नोति
तच्छृणु बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वकर्मविषयया बुद्ध्या
युक्तो बुद्धियुक्तः स जहाति परित्यजति इच्छास्मिन् लोके
उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः
तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व योगो हि कर्मसु
कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्त्तमानस्य या मिद्ध्यामिद्धोः
समत्वबुद्धिरीश्वरापेतचेतस्त्वया तत् कौशलं कृश्लभाव-
स्तद्वि कौशलं यद्वन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या
स्वभावात् निवर्त्तन्ते तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥

पूर्वाक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्या-
शङ्क्याह समत्वेति । बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्निति श्रेयः ।
बुद्धियोगस्य फलवन्त्वे फलितमाह तस्मादिति । पूर्वाहं व्याचष्टे बुद्धीत्या-
दिना । ननु समत्वबुद्धिमात्राच्च पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता परमार्थदर्शनवत-
स्तद्विद्वत्प्रसिद्धेरिति तत्राह सत्त्वेति । उत्तरार्हं व्याचष्टे तस्मादिति ।
स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं मनोयोजनीयमित्याशङ्क्याह
योगो हीति । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यानेव दर्शितफलसिद्धेरनास्था

स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशङ्क्याह स्वधर्माख्येऽपि । ईश्वरार्पितचेतस्त्वेषा
कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति
योजना । कर्मणां बद्धस्वभावत्वात् तदनुष्ठाने बन्धावद्धः स्वादित्याशङ्क्य
कौशलमेव विपटयति तद्वीति । समत्वबुद्धेरेव फलत्वे स्थिते फलित-
सुपसंहरति तस्मादिति ॥ ५० ॥

स्वा० टी० । बुद्धियोगयुक्तस्य श्रेष्ठ इत्याह बुद्धियुक्त इति ।
सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयादिप्रापकं ते उभे इहैव जन्मनि
परमेश्वरप्रसादेन त्यजति तस्मान्तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व
यतः कर्मसु यत् कौशलं बन्धकानामपि तेषामीश्वराराधनेन भोक्षपरत्व-
सम्पादकचातुर्यं स एव योगः ॥ ५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१

यस्मात् कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्तेति व्यवहृ-
तेन सम्बन्धः इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यां जातं
बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्ता हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा
परित्यज्य मनोषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः
जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात्
विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्भोगाख्यं गच्छन्त्यना-
मयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथ वा बुद्धियोगाद्बन्धव्ये-
त्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वैतः संप्लतोदकस्थानीया
कर्मयोगजा सत्त्वशुद्धिर्द्विर्गिता साक्षात् सुकृतदुष्कृतप्रहाणा-
दिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृततत्फलपरित्यागेऽपि कथं भोक्षः
स्वादित्याशङ्क्याह यस्मादिति । समत्वबुद्ध्या यस्मात् कर्मानुष्ठीय-
माणं दुरितादि तत्राजयति यस्मात् परम्परयासौ मुक्तिहेतुरि-

तत्पर्यः । मनोपिण्डो हि ज्ञानातिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्माख्यं कर्मावृत्तिघ्नस्ततो जातं फलं देहप्रदं ते हित्वा जन्मलक्षणाङ्गभ्राष्ट्रि-निर्मुक्तावैष्णवं पदं सर्वसंसारसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकोयोजनया दर्शयति कर्मजमित्प्रादिना । इष्टो देहो देवादिलक्षणोऽनिष्टो देहस्तिर्यगादिलक्षणस्तत्प्राप्तिरेव कर्मणो जातं फलं तदुच्यते बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्दलादेव परितः प्रज्य बन्धविनिर्मुक्तिपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यभाजो भवन्तीत्यर्थः । बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः सम्प्रति परम्परां परिहृत्य सुकत-दुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धेः बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथयति अथ वेति । अनयाच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेनानयाच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन् बुद्धिप्रन्तरादिशेषं दर्शयति सर्वत इति । व्यसाधारणं निमित्तं तस्यानिर्दिष्टं कर्मेति । यद्योक्तबुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह साक्षादिति । जन्मबन्धविनिर्मुक्तादिरादिशब्दार्थः ॥ ५१ ॥

स्वा० टी० । कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारसाह कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्म वर्ज्या मनोपिण्डो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन विनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामय सर्वोप-द्रवरहितं विष्णोः पदं मोक्षार्थं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

वदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यत इत्य च्छते यदिति । यदा यस्मिन् काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनात्मानात्मविवेकबाधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्त्तते तत्ते तव बुद्धि-र्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति अतिशुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यासि निर्वेदं

वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतञ्च ते
निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे परमार्थलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यतया बुध्यते
तस्मात् कर्मणः सकाशादितरत् कर्म तथार्थिघोहे शत्रून्तबुद्धिसम्बन्धविधुर-
मतिशयेन निष्कृष्यते ततश्च परमार्थबुद्धिसुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठानव्यं
परिच्छिन्नफलान्तरसुद्देश्यत्वं तदनुष्ठाने कार्पण्यप्रसङ्गात्, किञ्च परमार्थ-
बुद्धिसुद्देश्यत्वाभावात् कर्मानुष्ठानतः करणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसिद्धौ
जीवत्येव देहे सुखतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति तथा च परमार्थदर्शन-
लक्षणयोगार्थं मनोधारायितव्यं योगशब्दितं परमार्थदर्शनसुद्देश्यतया
कर्मस्वनुष्ठानतो नैपुण्यमिष्यते यदि च परमार्थदर्शनसुद्देश्यत्वं तद्दुःखताः सन्तः
समारभेरन् कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धिशुद्ध्या ज्ञानिनो भूत्वा
कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धना सुक्तिभाजो भवन्तीत्येवमस्मिन् पक्षे
लोकत्वयाक्षराणि व्याख्यातव्यानि । यथोक्तबुद्धिप्राप्तकालं प्रश्नपूर्वकं
प्रकटयति योगेति । श्रुतं श्रोतव्यं दृष्टं दृष्टव्यमित्यादौ फलाभिलाषप्रति-
बन्धात्सोक्ता बुद्धिरुद्देश्यतोत्याशङ्क्याह यदेति । विवेकपरिपाकावस्था काल-
गच्छेनेच्छते । कालुष्यस्य दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन् विशिनष्टि येनेति ।
तदनर्थरूपं कालुष्यं तवेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनम् । बुद्धिशुद्धिफलस्य विवेकस्य
प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति तदेति । अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं
श्रोतव्यादिशब्देन म्हाते । उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति श्रोतव्यमिति ।
यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन्नात्मविषये नैष्कल्यं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वा० टी० । कदाचं तत्पदं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायासाह यदेति
हाभ्याम् । मोहो देहादिज्जात्मबुद्धिस्तदेव कलिलं गहनं, कलिलं
गहनं विदुरित्यभिधानकोषच्छ्रुतेः, ततश्चायमर्थः, एवं परमेश्वराराधने
क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिर्देहाभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं
दुर्गं विश्लेषणातिरिच्यते, तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदं
वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यासि तयोरेतनुपादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्य-
शीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

मोहकलिलालयहारिण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत् तच्छृणु श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकमाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नाना प्रतिपन्ना अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रस्त्वैत्यर्थः । श्रुतिविप्रतिपन्ना विनिष्ठा सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनोत्येतदचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतद्, इदन्तःकरणं तदा तस्मिन् काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥५३॥

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यासिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति शङ्कते मोहेति । प्रागुक्तविवेकादिशुक्त्वबुद्धेरारम्भनि स्थैर्यावस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह तत् गृह्णन्ति । एतं कालविशेषाख्यं यस्तु तच्छब्देन गृह्यते, बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विपटयति अनेकेति । नानाश्रुतिविप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति विक्षिप्तेति । उक्तं हेतुद्वयमनुसूय वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थं, नैश्चल्यं विक्षेपरहित्यं, अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं, विक्षेपो विपर्ययो विकल्पः संशय इति विवेकः, विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः समाधिस्तत्रैव निष्ठा ॥ ५३ ॥

स्वा० टी० । ततश्च श्रुतीति । श्रुतिभिर्नानानौकिकवैदिकार्थश्रवणैर्विप्रतिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यति, समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरस्तस्मिन्नश्चला विषयान्तरैरनालक्षणा अत एवाचला अभ्यासपाटवेन तत्रैव स्थिरा च सती तदा योग्यं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच ।

स्थित प्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ! ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्पृष्ठ

प्रश्नवोजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणं भुत्सया स्थितप्रज्ञस्येति । का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञस्य स्वयं वा किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं किम्भाषणं व्रजनं वा तस्य किं कथमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

सन्धासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिवचनं प्रश्नवोजं पृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह लब्धेति । लब्धा समाधायात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा परमाष्टिर्दानलक्षणा येन तस्मैति यावत् । ननु तस्य भाषा तत्कार्यानुरोधिनी भविष्यति किमिवसौ विजिज्ञास्यते तत्राह कथमिति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविशेषतया प्रश्नमप्यतारयत् तद्विद्यासाधनबुभुक्षया विशिनष्टि समाधिस्थस्येति । तस्यैवार्थक्रिया पृच्छति स्थितधीरिति ॥ ५४ ॥

स्वा० टी० । पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुरर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति । स्वाभाविके समाधौ स्थितस्य अत एव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य भाषा का, भाष्यते व्यनयेति भाषा लक्षणमिति यावत्, स केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः, तथा स्थितधीः किं कथं भाषणमासनं व्रजेत्तच्च कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते । ५५ ॥

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लांकेन पृच्छति, यो ह्यरादित

एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्ती यश्च
 कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्येति, प्रजहातीत्यारभ्याध्या-
 यपरिसमाप्तिं पर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनञ्चोपदि-
 श्यते सर्वत्रैव हृद्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि
 तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यन्नसाध्यत्वात् यानि यन्न-
 साध्यानि साधनानि लक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभग-
 वानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति
 परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामान्
 दृच्छाभेदान् हे पार्थ ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि
 प्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधार-

आ०टी०। प्रश्नाक्षराणि व्याख्याय वाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्येति । प्रति-
 बचनमवतारयितुं पातनिकां करोति यो ह्रीति । हिगच्छेन कर्मसंन्यास-
 कारणीभूतविरागतासम्पत्तिः सूचयते, आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति
 यावत्, ज्ञानभेदयोगो ब्रह्मात्मभावप्रापकत्वात्तस्मिन्निष्ठापरिसमाप्तिस्तस्या-
 मित्यर्थः, कर्मैव योगस्तेन कर्माण्यप्रसंन्यस्य तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त इति
 शेषः । ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वैधार्थे वाक्यभेदात्
 च लक्षणमेव साधनं कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वानु-
 पपत्तेरिति तत्राह सर्वत्रैवेति । यद्यपि प्रकृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं
 तद्रूपेण फलत्वाच्च साधनत्वमधिगच्छति तथापि जिज्ञासोस्तदेव प्रयत्न-
 साध्यतया साधनं सम्पद्यते लक्षणञ्चात्र ज्ञानसामर्थ्यलक्षणमूद्यते न
 विधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्तेन जिज्ञासोः साधनानुष्ठानाय
 लक्षणानुवादादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्यर्थः । अन्तेऽर्थे
 भगवद्वाक्यस्यत्यापयति वानीति । लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्यान्ययन्न-
 साध्यानीति शेषः । स्थितप्रज्ञस्य का भावेति प्रथमप्रज्ञस्योत्तरमाह प्रज-
 हातीति । कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यं कामान्ननिष्ठत्वं कैश्चि-

शानिभित्तशेषे च सत्युत्तमत्तस्यैव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत
 उच्यते आत्मनि एव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव वाह्य-
 लाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलं
 प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकजा
 प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलोकै-
 षणः संन्यासी आत्मारामः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥५५॥

दिपुत्रे तदयुक्त तेषां मनोनिष्ठत्वश्रुतेरित्याशयवानाह मनोगतानिति ।
 आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्यञ्चोद्यमनुवदति सर्वकामेति । तर्हि
 प्रपत्तिकाभावाद्द्विदुषः सर्वप्रपत्तेरुपशान्तिरिति नेत्याह शरीरेति । उन्मादवा-
 गुन्मात्तो विवेकधिरहितर्वाद्भ्रमभागी प्रकर्षेण मदमनुभवन् विद्यमानमपि
 विवेकं निरसयन् भ्रान्तपद्मप्रवहरन् प्रमत्त इति विभागः । उत्तरार्द्ध-
 मवतार्य व्याकरोति उच्यते इति । आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि
 सम्बन्धं द्योतयति स्वेनैवेति । वाह्यलाभनिरपेक्षत्वेन तुष्टमेव स्पष्टयति
 परमार्थेति । स्थितप्रज्ञपदं विभजते स्थितेति । प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्व-
 कामविरामावस्था तदेति निर्दिशते । उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तेति ।
 आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्वेष्वान्यागात्मकं संन्यासमासाद्य
 श्रवणाद्याद्युक्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवासक्त्या विषयवैसृष्ट्येन तदुक्त-
 भूतं परितुष्टिं तत्रैव प्रतिब्रजमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

स्वा० टी० । अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव
 स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथ-
 यन्नेवान्तरङ्गानि ज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति, तत्र प्रथम-
 प्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति द्वाभ्याम् । सबन्धि स्थितान् कामान्
 यदा प्रकर्षेण जहाति । त्यागे हेतुमाह आत्मनीति । आत्मन्येव
 स्वस्तिन्येव परमानन्दरूप आत्मना स्वयमेव तुष्ट इत्यात्मारामः सन् यदा
 शुद्धविषयाभिजातांस्त्वजति तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थितप्रज्ञ
 उच्यते ॥ ५५ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

किञ्च दुःखेष्विति । दुःखेष्वध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नो-
द्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः
तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा लक्षणा यस्य नाग्निरि-
वेत्थनाद्याधाने सुखान्यनुवर्द्धते स विगतस्पृहः वीतराग-
भयक्रोधः रागश्च भयञ्च क्रोधश्च वीता विगता रागभयक्रोधा
यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञा मुनिः
संन्यासी तदीच्यते ॥ ५६ ॥

लक्षणभेदानुवाटद्वारा विविदिपोरेष कर्त्तव्यान्तरसुपटिशति किञ्चेति ।
ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि आदिशब्देनाधिभौति-
कानि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवानयर्थादिनिमित्तानि
दुःखानि गृह्यन्ते, तेषूपलब्धेष्वपि नोद्विग्नं मनो यस्य स तथेति सम्बन्धः ।
नोद्विग्नमित्येतदप्राचष्टे न प्रक्षुभितमिति । दुःखानामुक्तानां प्राप्तां परि-
हाराक्षमस्य तदनुभवपरिभावितं दुःखरुद्देगत्तेन सहितं मनो यस्य न
भवति स तथेत्याह दुःखप्राप्ताविति । मनो यस्य नोद्विग्नमिति पूर्वेण
सम्बन्धः सुखान्यपि दुःखवत् त्विविधानीति मत्वा तथेत्युक्तं, तेषु प्राप्तेषु
सत्सु तेभ्यो विगता स्पृहा लक्षणा यस्य स विगतस्पृह इति योजना ।
अज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्द्धते लक्षणा विदुषस्तु नैवमित्यत्र वैध-
र्यदृष्टान्तमाह नाग्निरिवेति । यथा हि दाह्यस्येत्थनादेरभ्याधाने
वर्द्धिविवर्द्धते तथाज्ञस्य सुखान्युपगतान्यनुविवर्द्धमानाऽपि लक्षणा विदुषो न
तान्यनुविवर्द्धते न हि वज्ररदाह्नसुपगतमपि दग्धुं विष्टिद्विमधिगच्छति
तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृणोद्देगौ न कर्त्तव्यावित्यर्थः । रागादयस्तु
तेन कर्त्तव्या न भवन्तीत्याह वीतेति । अनुभूताभिनिवेशे विषयेषु रञ्जना-
त्मकसृष्ट्याभेदो रागः, परेषोपलतस्य गालनेत्यादिविकारकारणं भयं,
क्रोधस्तु परवशीकृत्यात्मानं स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्द्विवृत्तिविशेषः ।

ननु ते इति सुनिरात्मविदित्यङ्गीकृत्याह संन्यासीति । सुखदुःखादिविष-
यवृत्त्यादे रागादेशाभावावस्था तदेत्युच्यते ॥ ५६ ॥

स्मा० टी० । किञ्च दुःखेष्विति । दुःखेषु प्राप्तेष्वपि अहङ्कार-
मनुभितं मनो यस्य सः सुखेषु विगता स्पृहा यस्य सः । तत्र हेतुवीता
अपगता रागभयक्रोधा यस्यात्, तत्र रागः प्रीतिः, स सुनिः स्थित-
धीरुच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्त्रेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

किञ्च यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्व-
प्यनभिस्त्रेहः स्त्रेहवर्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छु-
भमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न
तुष्यति न हृष्यत्यशुभञ्च प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः, तस्यैव
हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥५७॥

सुखदुःखभेदानुवादद्वारा त्रिविदिषोरेव कर्त्तव्यानुरसुपदिशति
किञ्चेति । विवेकवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां
प्रतिपद्यतामित्याशङ्क्याह यः सर्वत्रेति । ननु देहजीवनादौ स्पृहा
शुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो त्रिविदिषोश्चावर्जनीयौ इति
प्रज्ञास्यैर्यासिद्धिस्तत्राह यो सुनिरिति । तत्तदिति शोभनवत्त्वेना-
शोभवत्त्वेन या प्रसिद्धयं प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव विभजते शुभमिति ।
विषयेष्वभिष्वङ्गाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्यैर्यै कारण-
मित्याह तस्येति ॥ ५७ ॥

स्मा० टी० । कथं भागेतेत्यस्योत्तरमाह य इति । यः सर्वत्र
सुखमित्यादिष्वपि अनभिस्त्रेहः स्त्रेहशून्यः अत एव बाधितानुद्वेष्ट्या तत्त-
च्छुभमनुकूलं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशंसति अशुभं प्रतिक्लृप्तं प्राप्य न
द्वेष्टि न निन्दति किन्तु केवलसुदासीन एव भावते, तस्य प्रज्ञा प्रति-
ष्ठितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

किञ्च यदा संहरत इति । यदा संहरते सम्यक् उप-
संहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः
यथा कूर्मो भयात् खान्यङ्गान्युपसंहरति सर्वतः एवं ज्ञान-
निष्ठ इन्द्रियाणोन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते तस्य
प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

जिज्ञासोरेव कर्त्तव्यान्तरं सूचयति किञ्चेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो
वैशुख्यस्य प्रज्ञास्यैर्ये कारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह
यदेति । सुसुचुषा मोक्षहेतुं प्रज्ञां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः
सर्व्याणीन्द्रियाणि विशुद्धानि कर्त्तव्यानीति श्लोकव्याख्यानेन कथयति
यदेत्यादिना । उपसंहारः स्वशक्त्यापादनं, तस्य च सम्यक्त्वमतिदृढ-
त्वम् । अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञस्य ह्यं व्यावर्त्तयति ज्ञाननिष्ठायामिति ।
इन्द्रियोपसंहारस्य प्रलयरूपत्वं व्यावर्त्त्य सङ्कोचात्मकत्वं दृष्टान्तेन
दर्शयति कूर्म इति । दृष्टान्तं व्याकरोति यथेति । दार्ष्टान्तिके योजयन्
ज्ञाननिष्ठापदन्तत्वं प्रवर्त्तयति एवमिति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैशुख्य-
करणं प्रज्ञास्यैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरति तस्येति ॥ ५८ ॥

स्वा० टी० । किञ्च यदेति । यदा चायं योगी इन्द्रियार्थेभ्यः
शब्दादिस्यः सकाशादिन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहरति अनायासेन ।
संहारे दृष्टान्तमाह कूर्म इति । अङ्गानि करचरणादीनि कूर्मो यथा
स्वभावेनैवाकर्षति तद्वत् ॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽयस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ५९ ॥

तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापि इन्द्रियाणि निवर्त्तन्ते
कूर्मोऽङ्गानीव संक्रियते न तु तद्विषयोरागः स कथं संक्रियत

इत्युच्यते विषया इति, यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषय-
शब्दवाचानीन्द्रियाण्यथवा विषया एव निराहारस्य अना-
ङ्गियमाणविषयस्य देहिमः कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि
निवर्त्तन्ते देहिनी देहवतः रसवर्जं रसो रागो विषयेषु
यः वृं वर्ज्यित्वा रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वच्छन्दतः
स्वरमेव प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादि दर्शनात् सोऽपि
रसो रञ्जनरूपः मूर्खोऽस्य यतः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म
दृष्टोपलभ्याहमेव तदिति वर्त्तमानस्य निवर्त्तन्ते निर्वीजं
विषयविज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः नासति सम्यग्दर्शने रसस्य
उच्छेदस्तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः स्थैर्यं कर्त्तव्यमित्य-
भिप्रायः ॥ ५८ ॥

इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैसुख्येऽपि तद्विषयरागानुवृत्तौ कथं प्रज्ञा-
लाभः स्यादिति गृह्यते तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्रस्यर्थः, विषयानना-
हरतस्तदुपभोगविमुखस्येत्यर्थः । रागश्चेन्नोपसंक्षियते न तर्हि प्रज्ञालाभः
सम्भति रागस्य तत्परिपन्थित्वादिति सत्वाह स कथमिति । रागनिवृ-
त्त्युपायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यते इति । विषयोपभोगपराङ्मुखस्य
कुतो विषयपरावृत्तिस्तत्परावृत्तिश्चाप्रस्तुतेत्याशङ्क्याह यद्यपीति ।
निराहारस्येत्यस्य व्याख्यानमनाङ्गियमाणविषयस्येति, यो हि विषय-
प्रवणो न भवति तस्यात्यन्तिके तपसि क्लेशात्मके व्यर्पितस्य विद्याङ्गी-
नस्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद् यद्यपि संक्षियन्ते तथापि रागो
विशिष्यते स च तत्त्वज्ञानार्द्रच्छेद्यत इत्यर्थः । रसशब्दस्य नाधुर्यादि-
षड्विधरसविषयत्वं निषेधति रसशब्द इति । दृष्टप्रयोगमन्तरेण कथं
प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह स्वरसेनेति । स्वेच्छयेति यावत्, रसिकः स्वेच्छा-
वशवतीं रसज्ञो विवाञ्छतामेच्छतस्मानेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य निर्दृष्टि-
स्तत्वाह सोऽपीति । दृष्टमेवोपलक्ष्यपर्यायां स्पष्टयति अहमेवेति ।
रागापगमे सिद्धमर्थमाह निर्वीजमिति । ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण

रागो मापनञ्छति चेत्तदपनमाहते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदयायोमादितरेत्र-
राश्रयतेति नेत्वाह नासतीति । इन्द्रियाणां विषयपारवश्ये विवेकद्वारा
परिहृते स्वस्रो रागो व्यावर्त्तते, नतश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या सृष्ट्यास्यापि
रागस्य सर्वोत्तमा निवृत्त्युपपत्तेर्नैतरेतराश्रयतेत्यर्थः । प्रज्ञास्थैर्यस्य
सफलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ॥ ५६ ॥

स्वा० टी० । ननु नेन्द्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य
लक्षणं भवितुमर्हति जडानामाहुराणासुपवासपरास्याञ्च विषयेष्व-
प्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह विषया इति । इन्द्रियैर्विषयणामाहरणं
ग्रहणमाहारः निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहा-
भिमानीनोऽज्ञस्य विषयाः प्रायशो विनिवर्त्तन्ते तदुभयो निवर्त्तत
इत्यर्थः । किन्तु रसो रागोऽभिलाषस्तद्वर्जं अभिलाषश्च न निवर्त्तत
इत्यर्थः, रसोऽपि रागोऽपि परं परमात्मानं दृष्ट्वास्य स्थितप्रज्ञस्य
स्वतो निवर्त्तते नशत्रुतीत्यर्थः । यद्वा निराहारस्य उपवासपरस्य विषयः
प्रायशो निवर्त्तन्ते क्षुधासन्तप्रस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् किन्तु रसवर्जं
रसापेक्षा तु न निवर्त्तत इत्यर्थः, शेषं समानम् ॥ ५६ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

सम्यग्दर्शनेनलक्षणं प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदावि-
न्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने
दोषमाह यत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात्
अपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितो भिधाविनोऽपीति व्यव-
हितेन सम्बन्धः इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विष-
याभिसुखं हि पुरुषं विद्वोभयन्त्याकुलीकुर्वन्त्याकुली-
कृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यती विवेक-
विज्ञानयुक्तो मनोयतस्तस्मात् ॥ ६० ॥

श्लोकान्तरमवतारयति स्वयन्दर्शनेति । मनसः स्वयशत्वादेव प्रज्ञास्यैर्यं सम्भवे किमर्थमिन्द्रियाणां स्वयशत्वापादनमित्याशङ्काच्च यथा-
 टिति । ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि
 व्यावर्तन्ते किं तत्र प्रज्ञास्यैर्यं चिकीर्षता कर्तव्यमिति तत्राह यततो
 हीति । विषयेषु भूयोदोषदर्शनमेव प्रयत्नः, हिशब्दस्य यथादर्शस्य
 समाप्तौ सम्बन्धं यच्छति । अपिशब्दस्य प्रयत्नं कर्तव्यतोऽपीति सम्बन्धं स्-
 हीत्वा सम्बन्धान्तरमाह पुरुषस्येति । प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति विषयेति ।
 विज्ञोभस्याकुलीकरणस्य फलमाह व्याकुलीकृत्येति । प्रकाशमेवेत्युक्तं
 विषययति पश्यत इति । विपश्चितो विदुषोऽपि प्रकाशशब्दितिविवेकास्त्व-
 विज्ञानं युक्तमेव मनोहरलीन्द्रियाणीति सम्बन्धः । हिशब्दार्थमनूद्य
 तस्मादिन्द्रियाणि स्वयमेव स्थापयितव्यानीति पश्येण सम्बन्धमभिसम्वायाह
 यतस्तस्माटिति ॥ ६० ॥

स्वा० टी० । इन्द्रियसंबन्धमं विना स्थितप्रज्ञता न सम्भवति
 अतः साधकावस्थायां तत्र महान् प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह यततोऽपीति
 हाभ्याम् । यततो मोक्षार्थं प्रयतमानस्य विपश्चितो विवेकिनोऽपि मन
 इन्द्रियाणि प्रसभं बलाद्धरन्ति यतः प्रसाथीनि प्रमथनशीलानि क्षोभका-
 णीत्यर्थः ॥ ६० ॥

**तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः ।
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥**

तानोनि । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं
 कृत्वा युक्तः समाहितः सत्यासीत् मत्परोऽयं वासुदेवः सर्व-
 प्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परः नान्योऽहं तस्मादित्यासीत्-
 त्यर्थः, एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वक्तन्ते
 अभ्यामवशात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

इन्द्रियाणां स्वयशत्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह तानीति ।

एवमासीनस्य किं स्यादिति तदाह वशे हीति । समाहितस्य विज्ञेप-
विकलस्य कथमासनमित्यपेक्षायामाह मत्पर इति । परापरभेदशङ्काम-
पांक्त्यासनमेव स्फोरयति नान्योऽहमिति । उत्तरार्द्धं व्याकरोति एव-
मिति । हिमञ्चार्थं स्फुटयति अभ्यासेति । परस्मादात्मनो नाहमन्यो-
ऽस्मीति प्रायुक्तानुसन्धानस्यादरेण नैरन्तर्यं टोर्षकालानुष्ठानमामर्थ्यादि-
त्यर्थः अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणि संयतानी-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं तस्मात् तानीति । युक्तो योगी तानीन्द्रि-
याणि संयम्य मत्परः सन्नासीत यस्य वशे वशवर्त्तीनीन्द्रियाणि एतेन
च कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेत्युत्तरं भवति ॥ ६१ ॥

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेष्वपजायते ।

सङ्गात् संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते६२

अपेदानिं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायत
इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयान् शब्दादिविषयविशेषान्
आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिः तेषु
विषयेष्वपजायते उत्पद्यते मङ्गात् प्रीतिः संजायते समुत्-
पद्यते कामः लक्षणा तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात्
क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

समनन्तरलोकद्वयतात्पर्यमाह अथेति । पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्य-
मथशब्दार्थः । तद्विषयत्वराहित्यापस्यां दर्शयति इदानीमिति । पराभवि-
ष्यतो मङ्गान्मनर्थं गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत्,
सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिद-
मित्युक्तं, विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वं प्रीतिरासक्तिरिति
साधारणासक्तिभावं नृह्यते तद्व्युत्पत्त्या शक्तिरुक्ता प्रतिबन्धेन प्रणा-
शेन वा प्रतिहतिः ॥ ६२ ॥

स्वा० टी० । याज्ञोन्द्रियसंयमाभावे दोषसङ्घा मनःसंयमाभावे दोषसाह ध्यायत इति द्वाभ्याम् । गुणबुद्ध्या विषयान् धावनः पुंस्-
स्त्रोषु बहु आसक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति कामाच्च
केनचित् प्रतिहतात् क्रोधो भवति ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥६३

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्य्याकार्य्य-
विषयविभ्रमः भवतीति' सम्बध्यते क्रुद्धो हि संमूढः सन्
गुरुमप्याक्रोशति संमोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्य्योप-
देशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः
स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात्
बुद्धेर्नाशः कार्य्याकार्य्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य
बुद्धेर्नाश उच्यते बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तावदेव हि
पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्य्याकार्य्यविषयविवेक-
योग्यं, तद्योग्यत्वे नष्ट एव कुरु यो भवत्यतः तस्यान्तः-
करणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवती-
त्यर्थः ॥ ६३ ॥

क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन द्रढयति क्रुद्धो हीति । आक्रोशस्य-
धिक्त्वपि तद्योग्यत्वमपेक्षितं । संमोहकार्य्यं कथयति संमोहादिति ।
स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति शास्त्रेति । क्षणिकत्यादेश
तस्याः स्वतो नाशसम्भवाच्च संमोहाधीनत्वं तस्येत्यागङ्गाह स्मृतीति ।
स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति तत्राह कार्य्येति ।
ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणशो न प्रकल्प्यते तत्राह ताव-
देवेति । कार्य्याकार्य्यविवेचनयोग्यान्तःकरणाभावे स्वतोऽपि पुरुषस्य

करणाभावात्पगततत्त्वविवेकविवक्षया नष्टत्वव्यपदेशः । तदेतदाह पुरु-
षार्थेति ॥ ६३ ॥

स्वा० टी० । किञ्च क्रोधादिति । क्रोधात् सम्भोक्तः कार्या-
कार्यविवेकाभावः, ततः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचक्षणं
भ्रंशः ततो बुद्धेश्चेतनाया नाशः दृष्टादिष्विवाभिभवः, ततः प्रणश्यति
स्मृतस्तुल्यो भवति ॥ ६३ ॥

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्ष-
कारणमिदमुच्यते रागद्वेषेति । रागद्वेषविमुक्तैः रागद्वेष-
द्वेषश्च रागद्वेषौ तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभा-
विकी तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां विमुक्तैः श्रोत्रादिभि-
रिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्पुलभमानः आत्मवश्यैरा-
त्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो-
विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति
प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

विषयाणां अरण्यमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन
जीवनार्थं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यत इत्याशङ्क्य
दृष्टानुवादपूर्वकसुत्तरसङ्कोकतात्पर्यमाह सर्वानर्थस्येति । अनर्थमूलकध-
नानन्तर्यमथशब्दार्थः । परिहर्तव्ये निर्णीते सति तत्परिहारोपाय-
जिज्ञासां दर्शयति इदानीमिति । रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यत्वानु-
भवदर्शनार्थो हिशब्दः, शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेधार्थं स्वाभाविकीत्युक्तं
तमेत्यविकृतानधिगत्य प्रयोगवर्जनीयानशनपानादीन् देहस्थितिहेतु-
निति यावत् । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्त्या वर्जनी-
यैत्वपि सा स्थादित्याशङ्क्याह आत्मेति । अन्तःकरणाधीनत्वेऽपीन्द्रियाणां
तद्नियमात्तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह विधेयात्मेति ॥ ६४ ॥

स्वा० टी० । नन्विन्द्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धु-
म-
गच्छत्वः।दय दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह
रागद्वेष इति द्वाभ्याम् । रागद्वेषरहितैर्विगतदोषैरिन्द्रियैर्विषयां-
शरक्षुपभुञ्जानोऽपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति । रागद्वेषराहित्यमेवाह
आत्मेति । आत्मनो मनसो वश्यैरिन्द्रियैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो-
यस्येति । अनेनैव कथं व्रजेतेत्यस्य चतुर्थमत्रस्य स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयानु-
गच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते प्रसाद इति । प्रसादे
सर्वदुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतरूप-
जायते किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु
शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समन्तात् अव-
तिष्ठते आत्मस्वरूपेणैव नियन्त्रीभवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेत-
सोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषत्रिसुक्ते-
रिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति
वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वन्न स्वास्थ्यप्रमास्यात् शक्यमित्याश-
येन घृच्छति प्रसाद इति । श्लोकार्जुनोत्तरमाह उच्यते इति । सर्वदुः-
खहान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि प्रकृतं प्रज्ञास्यैर्यं कथं सिद्धमित्याशङ्क्याह
प्रसन्नोति । बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह किञ्चेति । तस्मात् बुद्धिप्रसा-
दार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः श्लोकद्वयस्याक्षरोत्यमर्षसङ्गा तादृपर्यार्थ-
सुपसंहरति एवमिति । युक्तः समाहितो विषयपारवश्यन्मुखः उच्यते
वापत् ॥ ६५ ॥

स्वा० टी० । प्रसादे सति किं स्यादित्याह प्रसाद इति ।

प्रसादे सति सर्वदुःखमायस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवती-
त्यर्थः ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

येषु प्रसन्नता स्तूयते नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः बुद्धिरात्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितान्तः-
करणस्य न चायुक्तस्येति न चास्य अयुक्तस्य भावना आत्म-
ज्ञानाभिनिवेशः तथा च नास्य भावयतः आत्मज्ञानाभिनिवे-
शमकुर्वतः शान्तिरुपशमो न विद्यते अशान्तस्य कुतः सुखं
इन्द्रियाणां हि विषयसेवा तृष्णातो निवृत्तिर्या तत् सुखं,
न विषयविषया तृष्णा, दुःखमेव हि सा, न तृष्णायां सत्यां
सुखस्य गन्धमात्रमपि उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

किं पुनः सत्वशुद्धैरेव यथोक्तबुद्धिः सिध्यति नेत्याह सेयमिति ।
असमाहितस्यापि बुद्धिमात्मसत्पद्यमानं प्रतिभातीत्याशङ्क्य विचिन्तयित्वा
आत्मस्वरूपेति । न हि विचिन्तयित्वा आत्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेत्तुमर्ह-
तीत्यत्र हेतुमाह न चेति । आत्मज्ञाने शब्दादापाततो जाते स्वतिसन्ना-
नानुकरणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेति चोच्यते । न चासौ
विचिन्तयित्वा सिध्यतीति हेत्वर्थं विवक्षित्वाह आत्मज्ञानेति । भावनाद्वारा
साक्षात्काराभावेऽपि का क्षतिरित्याशङ्क्याह तथेति । असमाहितस्य
भावनाभावादिति यावत् । आत्मन्यापाततो ज्ञाते त्रयथाद्यादृष्टिरूपं
स्वतिसनातन्वानस्यापरोक्षबुद्धिभावेनानर्थनिवृत्तिः सिद्धतीत्याह उपशम
इति । क्लान्तिवृत्तानर्थस्य परमानन्दसागराद्विभक्तस्य संसारवारिधौ निम-
ग्नस्य सुखाविभागे न सम्भवतीत्याह अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवितो
वैषयिकं सुखं सम्भवतीत्याशङ्क्याह इन्द्रियाणां हीति । तृष्णाद्यस्य
आत्मप्रसिद्धमानुभविकस्य सुखत्वमिति वक्तुं हि शब्दः । विषयसेवा-

दृष्ट्यापि विषयोपभोगद्वारा सुखसुपलब्धमित्याशङ्क्याह दुःखमेवेति ।
तत्रापि हि गच्छोऽनुभवद्योती । तदेव स्पष्टयति नेत्यादिना ॥ ६६ ॥

सा० टी० । इन्द्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेक-
सुखेनोपपाद्यति नास्तीति । अयुक्तस्यावशीकृतेन्द्रियस्य नास्ति बुद्धिः
शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रज्ञैव नोत्पद्यते कुतश्चस्याः
प्रतिष्ठावात्ता इत्यत्राह नचेति । न चायुक्तस्य भावना ध्यानं,
भावनया हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति सा चायुक्तस्य यतो नास्ति ।
न चाभावयत आत्मा ध्यानमकुर्वतः शान्तिरात्मनि चित्तोपरमः, अशान्तस्य
कुतः सुखं मोक्षानन्दः इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवान्मसि ॥६७॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तौत्युच्यते इन्द्रियाणामिति ।
इन्द्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वविषयेषु प्रवर्त्तमानानां
यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्त्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन
प्रवृत्तं मनोऽस्य यतर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां नाश-
यति, कथं, वायुर्नावमिवान्मस्युदके जिगमिषतां मार्गा-
दुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्त्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां
हृत्वा मनोविषयां कल्पनां करोति ॥ ६७ ॥

आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरस्युत्पादयति अयुक्तस्येति । विज्ञप्रचेतसो
भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेतुत्वात्तरेण साधयति
इन्द्रियाणामिति । यत्पदोपात्तं मनस्तत्पदेनापि स्पृहते, इन्द्रियाणां
श्रोत्रादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं मिथो विभक्त्यपहृष्टं
तेनेति यावत् । इष्टान् व्याकरोति उदक इति । यस्मात्तस्मादयुक्तस्य
नेतृपद्यते बुद्धिरिति योजना ॥ ६७ ॥

सा० टी० । नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येति चेत्तत्राह इन्द्रियाणामिति ।

इन्द्रियाणां भवशीकृतानां स्वरं विषयेषु चरतां मध्ये यदैकैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयते अथशीकृतं सदिन्द्रियेषु सह गच्छति तदैकैकमिन्द्रिय-मस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविधिप्रां करोति किञ्च वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरन्तीति, यथा प्रमत्तस्य कथंधारस्य नावं वायुः ससृष्टे सर्वतः परिभ्रामयति तद्वदिति ॥ ६७ ॥

तस्माद् यस्य महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

यततो हीत्युपन्यस्तस्यार्थस्थानिकधोपपत्तिमुक्त्वा तच्चार्य-मुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात् यस्य यतः हे महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

यततो हीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्यामपि कथ्य-मानत्वादिति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति यततो हीत्यादिना । ध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवचनसुद्धेयम् । तच्छब्दापेक्षितार्थो-क्तिद्वारा श्लोकभवतारवति इन्द्रियाणामिति । असमाहितेन मनसा यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसस्य प्रज्ञामपहरन्ति तस्मादिति योजना ॥ ६८ ॥

स्वा० टी० । इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वे साधनत्वं लक्षणत्वञ्चो-क्तमुपसंहरति तस्मादिति । साधनत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः, लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः । महाबाहो इति संबोधयन् वैरिनिन्द्ये समर्थस्य तत्रात्रापि सामर्थ्यं मनोदिति सूचयति ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा प्रथमतो मुनेः ॥ ६९ ॥

यीऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः समुत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थित प्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्त्तते-
ऽविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्ये तमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह
यानिशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी
तमःस्वभावत्वात् निशा सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानां, किं तत्प-
रमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयो यथा नक्तञ्चराणामहरेव
सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तञ्चरस्थानीयानां अज्ञानिना
सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वागोचरत्वादतद्वबुद्धीनां,
तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धौ जागर्त्ति
संयमौ संयमवान् जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः, यस्यां याह्ययाह-
कभेदलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रती-
त्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशा अवि-

द्या० टी० । आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्या-
प्तस्य कर्मणीत्ये तस्मिन्नर्थे समनन्तरलोकमवतारयति योऽयमिति । अविद्या-
निवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिस्ये तन्निरवृत्तिरेव कथमित्याशङ्क्याह अविद्याया-
श्चेति । स्फुटीकुर्वन् वाह्याभ्यन्तरकरणानां पराक् प्रत्यक् प्रवृत्तियत्तथा-
विधे दर्शने च मिथो विरुध्यते परागदर्शनस्थानाद्यात्मावस्थाविद्याका-
र्यत्वादात्मदर्शनस्य च तद्विवर्त्तकत्वात्तत्त्वात्मदर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो
निवृत्तौयादित्याहेति योजना । सर्वप्राणिनां निशा पदार्थाविवेककरी-
त्वत्त हेतुमाह तमःस्वभावत्वादिति । सर्वप्राणिसाधारण्ये प्रसङ्गां निशा
दर्शयित्वा तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रज्ञपूर्णकं विषयदयति किं तदित्या-
दिना । स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्य कथमज्ञानं
प्रति निशात्वमित्याशङ्क्याह यथेति । तत्र हेतुमाह व्यगोचरत्वादिति ।
अतद्वबुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्ते द्वैतप्रपञ्चे महत्त्वबुद्धीनामप्रतिपक्ष-
त्वात् परमार्थतत्त्वं निशेवाविदुषामित्यर्थः । तस्यामित्यादि व्याचष्टे

धारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेरतः कर्माण्यविद्या-
वस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां विद्यायां हि सत्यामु-
दिति सवितरि शार्वरमिव तमःप्रणाशमुपगच्छत्यविद्या प्राप्ति-
द्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभे-
दरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्य-
माणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं
कर्त्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्त्ता प्रवर्त्तते नाविद्यामात्र-

तस्याभिति । निशावदुक्तायामवस्थायाभिति यावत्, योनीति ज्ञानी
कथ्यते । द्वितीयाहं विभजते यस्याभिति । प्रसृप्राणां जागरणं विरुद्ध-
मित्याशङ्क्याह प्रसृप्रा इवेति । परमार्थतत्त्वमनुभवतो निवृत्ताविद्यास्य
संन्यासिनो हैतावस्था निशेत्सल हेतुमाह अविद्यारूपत्वादिति । पर-
मार्थावस्था निशेत्सविदुषां विदुषान्तु हैतावस्था तर्धेति स्थिते फलित-
माह अत इति । अविद्यायस्यायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभाना-
दित्यर्थः । विद्योदयेऽपि तत्प्रतिभानाविशेषात् पूर्वमिव कर्माणि विधी-
वेरक्षित्याशङ्क्याह विद्यायाभिति । अविद्यानिवृत्तौ बाधितानुवृत्त्या
विभागभानेऽपि नास्ति कर्मविधिर्विभागानिवेशाभावादित्यर्थः ।
अविद्यावस्थायामेव कर्मणीत्युक्तं व्यक्तीकरोति प्रागिति । 'विद्योदयात्
पूर्वं बाधकाभावाद्बाधिता विद्या क्रियादिभेदमापाद्य प्रमाणरूपया
बुद्ध्या ग्राह्यतां प्राप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्हेतुत्वादित्य-
र्थः । न विद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति नाप्रमाणेति । उत्पन्ना-
याश्च विद्यायां अविद्यायाः निवृत्तत्वात् क्रियादिभेदानमप्रमाणमिति
बुद्धिरूपपद्यते तया गृह्यमाणा यथोक्तविभागभागिन्यप्यविद्या न कर्म-
हेतुत्वं प्रतिपद्यते बाधितत्वेनाभासतया तद्हेतुत्वायोगादित्यर्थः ।
विद्याविद्याविभागोनेोक्तमेव विशेषं विदृष्योति प्रमाणभूतेनेति । यथो-
क्तं वेदेन कामनाजीवनादिमतो मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्त्तव्य-
मिति मन्यानः सन् कर्मप्रज्ञोऽधिक्रियते तं प्रतिबाधनविशेषवादिनो

मिदं सर्वं निशेवेति यस्य तु पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्यात्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारी न प्रवृत्तौ तथा दर्शयिष्यति तद्बुद्ध्यस्तदात्मान इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारः तत्रापि प्रवर्त्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति चेत् न स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्त्तकप्रमाणापेक्षता आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणात्वस्य न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे मति पुनः प्रमाण प्रमेयव्यवहारः सन्निति प्रमातृत्वं ह्यात्मनोनिवर्त्तयत्यन्तं प्रमाणं निवर्त्तयद्देव चा प्रमाणीभवति स्वप्नकाल प्रमाणमिव प्रबोधे लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिर्हेतुत्वादर्शनात् प्रमाणास्य तस्मात् नात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥६८॥

वेदस्य प्रवर्त्तकत्वात् 'दयर्षः । सर्वमेवेत्येवमित्यामात्रं हैतं निशेवेति ज्ञानस्तु न प्रवर्त्तने कर्मणाति व्यावर्त्तयति नाविप्रेति । विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत्तस्याधिकारस्त्वर्थे कर्मण्युप्राक्तं यथेति । तस्य आत्मज्ञस्य फलभूमसंन्यासाधिकारे वाक्यमेवं प्रमाण्यति तथा चेति । प्रवर्त्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्मस्त्वव विदुषो ज्ञाननिष्ठायामपि प्रवृत्तेरनुपपत्तेरान्यथणो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते तत्रापीति । किंसात्मज्ञानं विधिसेवतेति किं साक्षात् साध्यः तस्य स्वरूपविषयस्य यथा प्रमाणप्रमेयसदृशत्वेऽप्यनमेक्षत्वादिष्योक्तं न नास्तीति । न द्वितीय इत्याह न हीति । प्रवर्त्तकप्रमाणाशङ्कितस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मनसासाध्यत्वादिति हेतुमाह आत्मत्वादेति । आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्यनमेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेयव्यवहारं प्रतिनियमार्थं विध्यमेक्षायादित्याशङ्क्याह तदन्तत्वाच्चेति । सर्वेषां प्रमाणानां प्रमाणात्प्रमाणाज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वाच्च तत्पति-

निवृत्तत्वाच्चानिमो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति न हीति ।
 अर्थाधिपतवदात्ताधिगमेऽपि किमिति बभोक्तो व्यवहारो न भवती-
 व्यापत्त्याह प्रमादत्वं हीति । तद्विदत्तो कथमद्वैतज्ञानस्य प्रामाण्यप्रति-
 त्वाच्चत्प्राह निवर्त्तयदेवेति । निवर्त्तयदद्वैतज्ञानं स्वयं निवृत्तेर्न प्रमाद्य-
 नित्यत्वं दृष्टान्ताह स्वप्नेति । आत्मज्ञानस्य विध्यमपेक्षत्वे हेतुनन्तरमाह
 लोके चेति । व्यवहारभूमौ हि प्रामाण्यस्य वस्तुनिश्चयफलपर्वन्तत्वे सति
 प्रवर्त्तकविधिसामेक्षत्वानुपलब्धादद्वैतज्ञानमपि प्रामाण्यत्वाच्च विधिमपेक्षते
 रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवतस्तद्विषयविधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्ये-
 नैव शिष्यत्वान्तस्य कर्मसंन्यासेऽधिकारो न कर्म्मणीत्युपसंहरति तस्मा-
 दिति ॥ ६६ ॥

स्वा० टी० । ननु न कश्चिदपि प्रसुप्त इव दर्शनादिव्यापारशून्यः
 सर्वोत्पन्ना निवृत्तीतेन्द्रियो लोके दृश्यते अतोऽसम्भावितमिदं लक्षण-
 मित्याचक्ष्प्राह या नियेति । सर्वेषां भूतानां या निशा निशेव
 निशा आत्मनिष्ठा अज्ञानध्वान्ता दृष्टमतीनां तस्यां दर्शनादिव्यापाराभा-
 वात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमी निवृत्तीतेन्द्रियो जागर्त्ति प्रबुध्यते
 यस्यान्तु विषयनिष्ठायां भूतानि जागर्त्ति प्रबुध्यन्ते सा आत्मतत्त्वं पश्य-
 नोसुनेर्निशा तस्यां दर्शनादिव्यापारस्तस्य नास्तीत्यर्थः । एतदुक्तं
 भवति यथा दिशाम्बानासुलूकादीनां रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे एव
 अज्ञानस्योन्मीलितान्तस्यापि अज्ञान्येव दर्शनं तु विषयेषु अतो नासम्भा-
 वितमिदं लक्षणमिति ॥ ६६ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

विदुषस्त्यक्तेषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्नत्व-
 खंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपाद-

विद्यामाह आपूर्त्येति । आपूर्त्यमाणमद्विरचलप्रतिष्ठं प्रच-
लतया प्रतिष्ठा प्रवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः
सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्यमविक्रियमेव सन्तं यदत्
तद्वत् कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं मुनिं
समुद्रमिवापोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रली-
यन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति नेतरः
कामकामी काम्यन्त इति कामाः विषयास्तान् कामयितुं
शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

नन्वसंन्यासिनापि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्
किमिति विदुषः संन्यासो नियम्यते तत्राह विदुष इति । व्यापातज्ञान-
वतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाभ्यः सर्वाभ्योऽभ्युत्थितस्य अत्रणाटि-
द्वारा सस्यस्यसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य संन्यासिनो मोक्षो नान्यस्य
विषयलक्षणापरिभूतस्य इत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयित्तुमिच्छन् रागद्वेष-
विरक्तैस्तु इति श्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहृति योजना । अङ्गः सस्यस्य
समन्तात् पूर्वभाषणत्वे दृष्टिहासवनी तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्काह
अचलेति । न हि सस्यस्योत्कृष्टात्मकं प्रतिनियतं रूपं कदाचिद्विद्यते
सुप्तते वा तेन तदीया स्थितिरैकरूपैवेत्यर्थः । तत्तन्नादेवाद्येदापः सस्य-
ज्ञानमिच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रयावत्त्वात्प्रतिष्ठा स्यादित्याह्वाराह स्वात्म-
स्थिति । इच्छाविशेषाः विषयाण्यामसन्निधौ विदुषि निर्बिकारे प्रवि-
शन्तोऽपि सन्निधाने तस्मिन् प्रविशन्तो विकारभाषादयेयुरित्याशङ्काह
विषयेति । प्रवेशं विषदयति सर्वत इति । योऽकाम इत्यादि श्रुतेर्विषय-
विरक्तस्य निष्कामस्य मोक्षो न कामकासकस्येत्याह स शान्तिमिति ॥ ७० ॥

सा० टी० । ननु विषयेषु दृष्टभावे कथमसौ तान् भुङ्क्त इत्य-
वेक्षायामाह आपूर्त्यभाषमिति । नानानदनदीभिरापूर्त्यभाषमप्यचल-
प्रतिष्ठमनतिज्ञानमभ्यांमेव सस्यं पुनरप्यग्या काशो यथा प्रविशन्ति
तथा कामा विषयाः यं सुनिमनर्हति' भोगैरविक्रियमाणमेव प्रारब्ध-

कर्मभिराक्षिप्ताः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं कैवल्यं प्राप्नोति न तु काम-
कामी भोगकामनाशीलः ॥ ७० ॥

**विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥**

यस्मादेवं तस्माद्विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्
यः सत्यासी सव्वानशेषतः कार्त्स्न्येन चरति जीवनमात्र-
चेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि
निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन् निर्मम इति ममत्व-
वर्जितः शरीरजीवनमात्राविषयपरिग्रहेऽपि ममेदामत्य-
भिनिवेशमन्वितः निरहङ्कारो विद्यावत्त्वानभिचालसम्भा-
वनारहित इत्यर्थः स एवम्भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं
सर्वसंसारदुःखापरमत्वलक्षणां निर्वाणस्यामधिगच्छति
प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यदि गृहस्थेनापि कनसा समत्ताभिसानं हित्वा कूटस्थं ब्रह्मात्मानं
परिभावयता ब्रह्मनिर्वाणसाध्यते न पुनं तर्हि मरुट्पाटिवडुम्बनजं-
त्याशङ्कप्राह यस्मादिति । शब्दादिविषयप्रवणस्य तरलच्छान्देदभागिनो
न सुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात् पूर्वोक्तमन्वयं निगमयित्वाभनन्तरं
वाक्यमित्यर्थः । अग्नेप्रविषयत्यागे जीवनमपि कथमित्याशङ्कप्राह जीव-
नेति । सम्भ्रमद्रागद्वेषादिके देशे निवासव्यावृत्त्यर्थं चरतीत्येतद्रूपशब्दे
पर्यटतीति । विहाय कामानित्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति शरीरेति ।
निस्पृहत्वसङ्गता निर्ममत्वं पुनर्वदन् कथं पुनरुक्तिमार्थिकीं न पशुप्रसो-
त्याशङ्कप्राह शरीरजीवनेति । सत्यहङ्कारे समकारस्यावशप्रकृत्याद्विर-
हङ्कारत्वं व्याकरोति विद्यावत्त्वादीति । स शान्तिमाप्नोति इत्युक्तसुप-
संहरति स एवम्भूत इति । संन्यासिनो पोक्षमपेक्ष्यमायस्य सर्वकाम-

परित्यागादीनि क्रोकोक्तानि विशेषणानि यत्नसाध्यानि तत्सम्पत्तिफलस्तु
कैवल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

ज्ञा० टी० । यस्मादेवं तस्मात् विहायेति । प्राप्तान् कामान्
विहाय त्यक्त्वा उपेक्ष्य अप्राप्तेषु च निश्चिह्नः यतो निरहङ्कारः अग्न
एव तद्भोगसाधनेषु निर्म्ममः सन्ननडटिर्भूत्वा यश्चरति प्रारब्धवशेन
भोगान् भुङ्क्ते यत्र कुत्रापि गच्छति वा स शान्तिं प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-
नित्पसु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुन संवादे सांख्ययोगो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ।

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयने एषा ब्राह्मीति । एषा यद्योक्ता
ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वकर्मसंन्यस्य ब्रह्मरूपेणै-
वावस्थानमित्येतत् हे पार्थ ! नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा
विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति स्थित्वास्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यद्यो-
क्तायामन्तकालेऽपि अन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं
मोक्षमृच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं
यो ब्रह्मण्ये वावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र तत्र संज्ञेपविस्तराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठां अधिकादिप्रहृत्स्वर्थ-
 त्वेन स्तोत्रसुत्तरश्लोकमवतारयति शैषेति । गृहस्थः संन्यासीत्युभावापि
 चेन्मुक्तिभागिनौ किं तर्हि कष्टेन सर्वथैव संन्यासेनेत्याशङ्क्य संन्यासि-
 व्यतिरिक्तानामन्तरायसम्भवाद्मेचितः संन्यासो सुसुप्त्तोरित्याह
 एषेति । स्थितिमेव व्याचष्टे सर्वमिति । न विमुह्यतीति पुनर्नञ्जोतु-
 कर्षणमन्वयार्थं संन्यासिनो विमोहाभावेऽपि गृहस्थो धनहात्यादि-
 निमित्तं प्रायेण विमुह्यति विलिप्तः सन् परमार्थविवेकरहितो भवती-
 त्वर्थः । यद्योक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्यां
 स्थित्वा तामिमामायुपश्चतुर्थेऽपि भागे कल्पेत्यर्थः । अपिशब्दस्त्वचितं कैश्च-
 तिकन्यायमाह किञ्च वक्तव्यमिति । तदेवं तत्त्वं पदार्थौ तद्वैक्यं
 वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिस्तदुपायश्चेत्येतेषामेकैकत्र श्लोके
 प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयसुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । उक्तां ज्ञाननिष्ठां सुवच्चुपसंहरति एषेति । ब्राह्मी
 स्थितिर्ब्रह्मज्ञाने निष्ठा एषा श्यं विधा एनां परमेश्वराराधनेन विशु-
 द्धान्तःकरणः पुमान् प्राप्य न मुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति ।
 यतोऽन्तकाले मृत्युसमयेऽपि अस्यां क्षणमात्रं स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं
 ब्रह्मणि लयमृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यं वाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नो-
 तीति । शोकपङ्कनिमग्नं यः सांख्ययोगोपदेशतः । उज्जहारार्जुनं
 भक्तं सकृष्णः शरणं मम ॥ ७२ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते माता बुद्धिर्जनार्दन ! ।
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव

शाङ्करभाष्यम् । शास्त्रस्य प्रवृत्तिवृत्तिविषयभूते हे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्च, तत्र प्रजहाति यदा कामा नित्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासकर्त्तव्यतामुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतीक्ष्णैषा ब्राह्मी स्थितिरित्यर्जुनाय च कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सङ्गोऽस्त्वकस्मिणीति कर्मैव कर्त्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिसुक्तवान्, तदेतदालम्ब्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच, कथं भक्ताय श्रेयोऽर्थिने यत् साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां

आ० टी० । पूर्वोत्तराध्याययोः सन्धेयं पूर्वोक्तध्याये वृत्तमर्थं संक्षिप्या-
तुवदति शास्त्रस्येति । गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं
भगवतोपदिष्टमित्यर्थः । प्रहुरर्जुनस्याभिप्रायं निर्देष्टुं वृत्तमर्थान्तरं कथ-
यति तत्रेति । अध्याययोर्बुद्धिद्वयनिर्धारणं वा सप्रत्यर्थः, पारमार्थिके
तत्त्वे तज्ज्ञानं तद्विघ्नानामशेष कामत्यागिनां काममूलानां कर्मणामपि
प्रतिपत्तिकर्मवन्त्यागं कर्त्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि मोक्ष-
साधने विकल्पससृज्यवोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तरप्रप्रवृ-
त्तिरित्याशङ्क्याह उक्तेति । अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्रवीजं दर्श-
यितुस्तन्मर्थान्तरमनुभाषते अर्जुनाव चेति । सांख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्म-

कर्मणि दृष्टानेकार्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयः-
 प्राप्तिफले नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य
 तदनु रूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिप्रश्नापाकरणवाक्यश्च
 भगवतो युक्तं यद्योक्तं विभागविषये शास्त्रे । केचित्त्व-
 र्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः
 प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्मना सम्बन्धग्रन्थे गीतार्थो
 निरूपितः तत्प्रतिकूलश्चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरू-
 पयन्ति, कथं तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्रमिणां
 ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तः
 पुनर्विशेषितश्च यावज्जीवं श्रुतिचोदितानि कर्माणि परि-
 त्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यते इत्येतद्विकान्तेनैव

त्यागसङ्गा पुनस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वं कथं मिथोविरुद्धं ब्रवीतीत्याशङ्क्याह
 योगेति । यथा सांख्यबुद्धिमाश्रितानां संन्यासद्वारा तद्विघानां कृतार्थतोक्ता
 तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कुर्वतोऽपि कृतार्थत्वसङ्गतमित्याशङ्क्याह न
 तत एवेति । दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादिति दर्शनादिति शेषः ।
 बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं करोतीत्याह तदेतदिति ।
 साक्षादेव श्रेयःसाधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदित्युच्यते, तद्विपरीतं
 कर्म स्वस्यानुषंग्यत्वे नोक्तमेतदिति निर्दिश्यते भगवदुक्तेऽर्थे संदिहमानस्य
 निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति । पूर्वोत्तराध्याययोरुत्थाप्योत्थापक-
 लक्षणा सकृत्तिरित्यर्थः । अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्याकुलत्वं प्रश्न-
 पूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना । यदि साक्षादेव श्रेयःसाधनं सांख्य-
 शब्दितं परमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्कारूपं तदन्यस्मै श्रेयोऽर्थिने भक्ताय
 श्रावयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोऽर्थिनमिव कर्मणि पूर्वोक्तविपरीते
 कथं भगवान्प्रियोक्तुमर्हति इत्यर्जुनस्य पर्याकुलीभावो युक्त इति
 सम्बन्धः । ज्ञाननिष्ठातो वैपरीत्यं श्लोकरहितं कर्म विधिगटि इति ।

प्रतिबिम्बमितीह त्वात्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवं श्रुति-
 चोद्दितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः तत् कथमोद्दृश्यं
 विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भववान् श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थम-
 वधारयेत् तत्रैतत् स्यात् गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन
 केवलादेव ज्ञानाभ्योचः प्रतिबिम्बते न त्वात्रमान्तराणामि-
 त्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव, कथं सर्वाश्रमिणां ज्ञान-
 कर्मणाः समुच्चयो गीतायास्मिन् निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञा-
 येह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानाभ्योचं ब्रूयात् आत्र-
 मान्तराणां अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षयैतद्वचनं केवलादेव

युद्धे हि क्षत्रकर्मणि दृष्टोऽनेकोऽनर्थो गुरुभ्रातृहिंसादिभ्यो न सन्त्यजेन
 बुद्धिपुद्गिहाराऽपि वर्तमाने जन्मन्येव फलमित्यन्यते यम भक्तस्य
 न्येयोऽर्थिनो नियोगो भगवता युक्तो न भवतीति शेषः । यथोक्तं निमित्तं
 प्रत्यक्ष युक्तं तदनुपपत्त्यात्तस्मिन् श्रौतकथाह तदनुपपत्तेति । ज्ञान-
 निष्ठानां कृतार्थतया कर्मनिष्ठानान्तु न तथेत्सुक्ते विभागभानिशास्त्रमित्यत्र
 लोकेऽपि चित्वादिवाक्यस्याऽपि श्रौतकालं दर्शयति प्रश्नेति । साक्षादेव
 श्रेयःसाधनसन्धेभ्यो भगवतोक्तं न तु मर्यादिति यत्वा व्याकुलीभूतः
 वन् युक्ततीति स्वाभिप्रायेण सन्धेभ्युक्ता इतिकाराभिप्रायं दूषयति
 केचित्त्विति । ज्ञानकर्मणोः सत्सुखवधारयिष्यं प्रश्नाङ्गीकारे सत्सुखा-
 वधारणेनैव प्रतिवचनस्यचित्तं न तथा भगवता प्रतिवचनस्यक्तं तथा च
 पुत्रस्य सत्सुखविवक्षयत्वावगमात् पुत्रसुक्तेषावसुखविवक्षयत्वात्तदोर्निधो-
 विरोधो इतिकारणते स्यादित्यर्थः । किञ्च केवलं पुत्र प्रतिवचनस्योरेव
 चरन्ते परस्परविरोधो न भवत्यपि तु परेषां सत्सुखेऽपि पूर्वापर-
 विरोधोऽस्तीत्याह यथा चेति । आत्मनाइतिकारैरिति वाच्यं, सन्धेभ्य-
 यन्वो मोक्षसाक्षात्कारयोर्दुष्वातः, इत्येति दृतीयाध्यायारम्भं परावृ-
 धति । अथेव सिद्धसंज्ञाकाङ्क्षायाह कथमिति । पूर्वोत्तरविरोधं यतो-
 र-

ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्त्तं कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यते इत्येतदपि विरुद्धं कथं गृहस्थस्यैव स्मार्त्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानाद्भोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुं, किञ्च यदि मात्रसाधनत्वेन स्मार्त्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्यन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्यतां स्मार्त्तैरेव समुच्यो न श्रौतैः अथ श्रौतैः स्मार्त्तं च गृहस्थस्यैव समुच्यो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्त्तकर्ममात्रममुच्चितात् ज्ञानाद्भोक्ष इति, तत्रैवं

वित्तं सम्बन्धग्रन्थोक्तमथेननुवदति तत्रेति । परकीया वृत्तिः सप्रम्या ससृष्टिरुच्यते, सम्बन्धग्रन्थे तावदवमर्थं उक्त इति सम्बन्धः । तमेवाथं विषदयति सर्वेषामिति । सर्वकर्मसन्ध्यासर्पकज्ञानादेव केवलात् केव-
ल्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य पर्यावसानाच्च ससृष्टयो विवक्षितस्तत्रेत्याशङ्क्याह पुनरिति । उक्तो गीतार्थो वृत्तिकारैरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषितत्वाच्चाविर्वाक्षतो भवितुमुत्सृष्टते तथा च श्रौतानि कर्माणि स्वज्ञानानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्नतं नियमेनैव यावत्कीवश्रुतिभिर्वि-
प्रतिषिद्धत्वाच्चाभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः । तथापि कथं निधो विरोध-
धीरित्याशङ्क्याह इह त्विति ।

प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे ससृष्टयो गीतार्थः प्रतिपाद्यत्वेन वृत्ति-
कृता प्रतिज्ञातः श्रौतकर्मपरित्यागश्च श्रुतिविरोधादेव न सम्भवतीत्युक्तं
ततोऽथाध्यायारम्भे पुनः संन्यासिनं ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्मनिष्ठेत्या-
श्रमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमाच्चिधोविरोधो
दर्शितः स्यादित्यर्थः । ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तत्रैव वृत्तिकृता
असम्भवमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याशङ्क्याह तत् कथमिति । न
हि इह भगवान् द्विरुक्तमर्थमभिधत्ते सर्वज्ञस्य परमात्मस्य विरुद्धार्थ-

सति गृहस्थस्यायसबाहुन्यात् श्रौतं स्मार्त्तञ्च बहुदुःखरूपं
 कर्म गिरस्यारोपितं स्वात्, अथ गृहस्थस्यैवायासबाहुन्यात्
 तत्कारणाश्लोचः स्यान्नाश्रमान्तरायां श्रौतनित्यकर्मरहित-
 त्वादिति तदप्यसत् सर्वोपनिषत्स्वितिहामपुराणयोग-
 शास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षुः सर्वकर्मसत्यासविधाना-
 दाश्रमविकल्पसमञ्चविधानाच्च श्रुतिसृष्ट्याः सिद्धस्तर्हि
 सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो न मुमुक्षुः सर्वकर्म-
 सत्यासविधानात् पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
 व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति, तस्मात् सत्यासमेपां तपसा-
 मतिरिक्तमाहुः न्यास एवात्यरेचयदिति न कर्मणा न
 प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरिति च ब्रह्मचर्यादेव

वादित्वायोगात् किन्तु तदभिप्राया परिज्ञानादेव व्याख्यातुं विरुद्धार्थ-
 वादितेत्यर्थः । भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभावेऽपि श्रौतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं
 प्रतीत्य व्याचक्षाणो हत्तिकारो नापराध्यतीत्याशङ्क्याह श्रौतावेति ।
 अर्जुनो हि श्रौता सोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन्न विरु-
 द्धमर्थमवधारयितुमर्हति तथा च परस्मैव विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः ।
 विरोधं परिहरन्नाशङ्कते तत्रेति । सञ्चल्यप्यन्ये हि हत्तिकारस्यैत-
 दभिप्रेतं गृहस्थानामेव सतां परिपक्वज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचो-
 दितान्निहोत्राट्टियागेन केवलादेवापातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमनेष्वसाध्यानां
 यावज्जीवादिशास्त्रैरसौ निषिध्यते नतु स्वरूपेणैव कर्मत्यागो ज्ञाना-
 न्मोक्षो वा निषेधुमिष्यते तृतीये पुनरध्याये कर्मत्यागिनां गृहस्थेभ्यो
 व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यते अतो भिक्षुविषयत्वा-
 द्निषेधाभ्यसुज्ञानयोर्न विरोधाशङ्केत्यर्थः । विरोधान्तरेण विरोधं दर्शय-
 न्मुत्तरमाह एतदपीति । विरोधमेवाकाङ्क्षाहारा साधयति कश्चित्त्वा-
 दिना । श्रौतं कर्म गृहस्थानामवधारणमुच्येयमिष्यतेनाभिप्रायेण तेषां

प्रव्रजेदित्याद्याः श्रुतयः स्वज धर्ममधर्मेषु समे सत्त्वानृते
 स्वज, येन स्वजसि तं स्वज, संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा चार-
 दिदृक्षवा । प्रव्रजनव्यक्ततोदाहाः परं वैराग्यमाश्रिता इति
 दृष्टव्यतिः, परमात्मनि यो रक्तो यो रक्तोऽपरमात्मनि सर्व-
 वषाविनिर्मुक्तः स भेष्यं भोक्तुमर्हति, कर्मण्या बध्यते जन्तु-
 विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पार-
 दर्शिन इति शुकानुशासनं, इहापि च सर्वकर्माणि मनसा
 संशयं त्वादि, मोक्षस्य चाकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थात्,
 नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानीति चेत् नासंन्यासिविषय-
 त्वात् प्रत्यवायप्राप्तेने ह्यग्निकार्याद्यकरणात् संन्यासिनः

केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निधिष्यते नतु मृहस्यानां ज्ञानमात्रावस-
 मोक्षं इति विद्वान्मोक्षां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते आत्मजा-
 नराशासपि आर्त्तेन कर्मण्या समुच्चवाभ्युपगमादिति चोदयति ऋषेति ।
 यतस्त्वद्वराष्ट्रं वचनमेवाभिनयति केवलादिति । नतु मृहस्यानां
 श्रौतकर्मराहित्येऽपि इति आर्त्ते कर्मणि कृतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते
 येन निषेधोक्तिरर्थवती तत्राह तत्रेति । प्रकृतवचनमेव सप्तम्यर्थः, प्रधानं
 हि श्रौतं कर्म तद्वाहित्ये इति आर्त्तस्य कर्मणः इतोऽयसद्भावमभिप्रेत्य
 ज्ञानस्य केवलत्वसुकृमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः । मृहस्यानामेव
 श्रौतकर्मसमुच्चयो नाम्नेषां अन्वेषान्तु आर्त्तेनेति पक्षपाते हेत्वभावं
 जन्मानः इन् परिहरति एतदपीति । तमेव हेत्वभावं पुनश्चारा
 विद्वद्योति कथमित्यादिना । मृहस्यानां श्रौतकार्त्तकर्मसमुच्चयितं ज्ञानं
 उक्तिहेतरित्यभ्युपगमात् केवलकार्त्तकर्मसमुच्चयितासतो न उक्तिरिति
 निषेधो युज्यते अहरेतवान्तु आर्त्तकर्ममात्रसमुच्चयितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति
 विभागे नास्ति हेतरित्यर्थः । पक्षपाते कारणं नास्ति इत्युक्त्वा पक्षपात-
 परित्यागे कारणमस्तीत्याह किञ्चेति । मृहस्यानामपि ब्रह्मज्ञानं

प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणां असंन्यासि-
नामपि न तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य
प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या कथमसतः मज्जायेतत्य-
सतः सज्जन्मासश्वश्रुतेः यदि विहिताकरणाद्यसम्भवा-
स्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्देहस्तदानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमि-
त्युक्तं स्यात् विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात्
तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं
स्यान्न चैतद्विष्टं तस्मान्न संन्यासिनां कर्मण्यतो ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयानुपपत्तिः, ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिरि-
त्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च, यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये
ज्ञान कर्म च समुच्चयेन त्वया एकेनानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्

आर्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वादूर्द्ध्वरेतःसुव्यवस्थित-
ब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातत्यागे हेतुं स्फुटयति यदीत्यादिना । यदि
मृहस्यानां ब्रह्मज्ञान आर्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षस्य
हेतुरिति विवक्षितं तदा तान् प्रति यावज्जीवश्रुतिर्विरुध्येत, यदि
आर्त्तैरापि कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितं तदा
सिद्धसाध्यतेति प्रागुक्तमभिप्रेत्य चोदयति अथेति । आश्रमालंकाराणां
तर्हि कोलादेव ज्ञानान्मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थप्रमित्याशङ्क्याह
ऊर्द्ध्वरेतसां त्विति । यथाक्ते विभागे गार्हस्थ्यं क्लेशात्मकं कर्म बाहुल्यात्
अनुपादेयमापदोतेति दूषयति तत्रेति । साधनभूयस्त्विति न्यायमा-
श्रित्य शङ्कते अथेति । क्लेशबाहुल्योपेतं श्रौतं आर्त्तं च बहु कर्म
तस्यादुष्ठानात् मृहस्यस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः । एकवारनिरस्यं
दर्शयति नाश्रमालंकाराणामिति । तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जी-
वादिश्रुतिर्विहितापश्यानुष्ठेयकर्मराहित्यं हेतुं सूचयति श्रौतेति ।
शास्त्रविरोधे न्यायस्य निरवकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति तदपीति ।

ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता
 बुद्धिरित्यर्जुनाय चेत् बुद्धिकर्मणी त्वयानुष्ठेये इत्युक्त्वा
 या च कर्मणी ज्यायसी बुद्धिः साप्युक्तावेति तत् किं
 कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशवेति उपालम्भो वा प्रश्नो
 वा न कथञ्चनोपपद्यते न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नि-
 नुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी
 चेदिति विवेकतः प्रश्नः स्यात् यदि पुनरकस्य पुनपस्य
 ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् युगपदनुष्ठानं न सम्भवतीति भिन्न-
 पुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पृथक्कृतं स्यात् ततोऽयं प्रश्नो उप-
 पन्ना ज्यायसी चेदित्यादिरविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि

शेकाश्रमस्यसृष्ट्या गार्हस्थ्यव्यैष प्राधान्यादनधिकतान्यादिविषयं कर्म-
 मन्यासविधानमित्याशङ्क्याह ज्ञानाद्भवेनेति । न खल्वनधिकता-
 नामन्वादीनां मन्यासः श्रवणाद्याष्टि-द्वारा ज्ञानाद्गं भयितुमशकं तेषां
 श्रवणाद्याभ्याससामर्थ्यादतः श्रुत्यादीनां विरोधे नास्ति गार्हस्थ्यस्य
 प्राधान्यमित्यर्थः । तस्य प्राधान्याभावे हेत्वन्तरमाह आश्रममिति । ब्रह्म-
 चर्यं समाप्य गृह्णी भवेत् गृह्णाद्गृही भूत्वा पुत्रजेत् यदि वंतरथा
 ब्रह्मचर्यादेव पुत्रजेत् गृह्णाद्वा पनाहेति श्रुतौ तस्याश्रमविकल्पमेकं
 द्रुवते इति यमिच्छेत्तमावसेत्यादि स्मृतौ चाश्रमाणां ससृज्येन विकल्पेन
 चाश्रमान्तरमिच्छन् प्रतियिधानाद् गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः । यदि
 सर्वेषामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिसमूहत्वं तर्हि तन्दाश्रमविहितकर्मणां
 ज्ञानेन सहसृज्यः सिध्यतीति शङ्कते सिद्धस्तर्हीति । यद्यपि ज्ञानोत्पन्ना-
 वाश्रमकर्मणां साधनत्वं तथाऽपि ज्ञानसृत्पन्नं नैव फले सहकारित्वेन
 मान्यपेक्षते अन्यथा सन्यासविध्यनुपपत्तेरिति दूषयति न सहसृज्योदिति ।
 ब्रह्मासविधानमेवामुक्तामिति व्युत्थायेत्यादिना । श्रवणाभ्यां वैश्वख्येनी-
 ज्ञानं तत्परित्यागः आश्रमसम्बन्धनन्तरं तत्र विहितकर्मकलापा-

भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नीपपद्यते न
चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयं अस्माच्च भिन्न-
पुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्श-
नात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः तस्मात् केवलादेव
ज्ञानात्माच्च इत्येषोऽर्थो निश्चिर्ता गीतासु सर्वोपनिषत्सु

नुष्ठानमपि कर्तव्यमित्याह अथेति । प्रागुक्तानां सत्यादीनामल्पफलत्वा-
त्प्राप्तस्य च ज्ञानद्वारा मोक्षफलत्वादित्याह तस्मादिति । अतिरिक्त-
मतिशयत्वं महाफलमिति यावत् । प्रकृतकर्मभ्यः सकाशात्प्राप्त एवा-
तिशयवानासौटिश्यते इति वाक्यान्तरं पठति न्यास एवेति । लोकद्वय-
हेतुं सावनतयं पतित्यज्य संसाराद्विरक्ताः संन्यासपूर्वकाटात्मज्ञानादेव
प्राप्रवन्तो मोक्षमित्याह न कर्मणेति । सति तैराग्ये नास्ति कर्मादिप्रा-
प्त्या सामर्थ्या कार्यापिज्ञानमपने रित्याह ब्रह्मचर्यादेवेति । इत्याद्याः
सर्वकर्मसन्त्यासविनाशिन्यः श्रुतयो भवन्तीति श्रेयः आत्मानमप्ये लोकमि-
च्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यस्य ग्रहार्थमादिपदसः । तत्रैव कर्त-
व्यत्वाच्चरति त्यजेति । धर्मावर्तयोः सत्यान्वयथाश्च संसाररम्भकत्वान्मु-
मुक्षुणा तत्प्रागे प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । त्यक्तत्वभिमानस्याऽपि तत्त्वतः
स्वरूपसन्ध्याभावात् तदुच्छ्रयमविशिष्टमित्याह येनेति । अनुभवानु-
सारेण प्रसादतामसुखस्य संसारस्य दुःखफलत्वमालक्ष्य मोक्षहेतुसम्यक्-
ज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यमनुष्ठेयमित्यनुपपत्तिविधिसमुपन्यस्यति
संसारमिति । तत्त्वज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव कर्मसंन्यासे सामर्थ्याभिद-
धानो विनियोगविधिं सूचयति परमिति । ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं
फलविभागं कथयति कर्मणेति । उक्तं फलविभागमनूय ज्ञाननिष्ठानां
कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यत्वमाह तस्मादिति । वाक्यभेदेऽपि सर्वकर्मसंन्यासो
विशिक्षितोऽस्तीत्याह इहापीति । ज्ञानार्थिनो मुमुक्षोः संन्यासविध्यनु-
पपत्तिबाधितं सकृच्चयवधिवचनमित्युक्तमिदानीं मोक्षस्वभावलोचन-
याऽपि सकृच्चयवचनमनुचितमित्याह मोक्षस्य चेति । अत्रुर्वन्विहितं कर्म

च ज्ञानकर्म्मणोरिकं वद निश्चित्येति चैकत्रिषयेव प्रार्थनानु-
पपन्नोभयोः समुच्चयसम्भवे कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च
ज्ञाननिष्ठासम्भवमञ्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ज्ञायसो
चेदिति । ज्ञायसी चेद्यादि कर्मणः सकाशात्ते तव मता

निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसज्जं चोन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति
सूतेः सुतक्ष्णामपि प्रत्यवाय निवृत्तये कर्त्तव्यं नित्यकर्मैति शङ्कते
नित्यानीति । यो यस्मान् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणात् प्रत्यवायो
भवति न तु कर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणात् प्रत्यवायः सम्भव-
तीति दूषयति नासंन्यासीति । तदेव स्पष्टयति न हीति । सनिद्रोभाध्य-
यनाद्यकरणात् प्रत्यवायः संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकोदा-
हरणमाह यथेति । अकरणात् प्रत्यवायोत्पत्तिमस्युपेत्योक्तं सम्प्रति
प्रतिषिद्धकरणादेव प्रत्यवायो न त्यकरणादभावात् भावोत्पत्तिर्लोकवेद-
विरुद्धत्वादित्याह न तावदिति । नतु नित्यकर्मविधायी वेदस्तदकरणात्
प्रत्यवायो भवतीति ब्रवीति तत्कथमकरणात् प्रत्यवायो न भवतीति श्रुति-
भाश्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तत्राह यदीति । विहितस्याकरणे
सत्यनर्थप्राप्तेर्न नित्यकर्मविधायी वेदोऽनर्थकरत्येनाप्रमाणमित्याश-
ङ्क्याह विहितस्येति । न हि विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिप्रलक्ष्णं
फलं भवतेष्यते भूमादिना नयनपीडादि दुःखं तु प्रत्यक्षमेवाकरणे
च प्रत्यवायोत्पत्तिरुभयथाऽपि पुरुषस्यानर्थकरोवेदोऽप्रमाणमेव स्यादि-
त्यर्थः । नन्वभावस्याऽपि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदः सम्पाद्यतिप्रति तथा
च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे फलप्रतीति मेत्याह
तथा चेति । लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणेन शास्त्रमन्त्रतन्त्रीकाराद-
पूर्वशक्त्याधानायोगात् ज्ञापकमेव शास्त्रमित्यर्थः । कारकत्वे च तस्या-
प्रमाणव्यमप्युक्तं स्यादित्याह कारकमिति । भवतु शास्त्रस्याप्रमाण्य-
मित्याशङ्क्यापौरुषेयतया अशेषदोषानागन्धितत्वान्मैवमित्याह न चेति ।
अनिर्वाच्यानुपलम्बस्य संवेदनसमावधाने कारणं सनीहितसाधनज्ञानं
तु चरन्त्यासादि पृष्टात्कारणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरति तस्मादिति ।

अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जगद्गर्भ ! यदि बुद्धिकर्मणो समु-
चिते दृष्टे तदैकं श्रेयः साधनमिति कर्मणो जगद्गर्भो बुद्धि-
रिति कर्मणोऽतिरिक्तं कारणं बुद्धिरनुपपन्नं अर्जुनेन
कृतं स्यात् किं तदेव तस्मात् फलतोऽतिरिक्तं स्यात् तथा
च कर्मणः चैयस्कारो भगवतोऽज्ञा बुद्धिरत्रैयस्कारश्च कर्म
कुर्विति मां प्रतिपादयति तत् किञ्च, कारणमिति भगवत

अकारणात् प्रत्युपायोत्पत्त्यवच्छेदकत्वान्नार्थः । संज्ञाविनां ज्ञाननिष्ठानां
कर्मसंन्यासित्वादेव कर्मवच्छेदे फलितमाह अत इति । बहुश्रयानुपपत्तौ
हेत्वन्तरमाह ज्यायसीति । पुत्रानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति यदि हीति ।
बहुश्रयोपदेहे पुत्रैकदेशानुपपत्ते च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्जुना-
वेति । गर्भग्येष्टाधिकारतो वा फलेषु कदाचनेति अर्जुनं प्रत्युपदेशानं
प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोक्तेति युक्तं तत् किञ्चित्पाद्युपायवचनमित्याह-
ङ्गुत्राह न चेति । येन कल्पनेन ज्यायसी चेदित्यारम्भ इत् किं कर्म-
णोऽनुपायवच्छेदात् पुत्रः स्यात्तथा न युक्तं कल्पयित्वा दृष्टा तेऽभि-
हितता वाञ्छते बुद्धिरिति वचनविरोधादिति योजना । किञ्चिन् वच्चे
तर्हि पुत्रस्योपपत्तिरित्याहङ्गुत्राह वदीति । भगवदुक्तेऽर्थे प्रत्युपदेशा-
भावात् पुत्रः स्यादित्याहङ्गुत्र पूर्वोक्तमेवाधिकं विवक्षया स्मरत्यति अवि-
वेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं पुत्रानुपपत्त्यादि-
त्याहङ्गुत्राधिकं दर्शयति न चेति । भगवतः सर्वज्ञत्वपूर्वविरोधाद्-
ज्ञानाधीनप्रतिवचनानुमादित्वर्थः । इतश्च बहुश्रयः शास्त्रार्थो न भव-
तीत्याह अस्मावेति । अस्मिन् शास्त्रार्थो विवक्षितस्तस्माद् वेववादिति ।
ज्ञानकर्मणोः बहुश्रयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह ज्ञानेति । वाक्यशेषवशा-
दपि बहुश्रयस्याशास्त्रार्थतेत्याह कुत कथंवेति । प्राचनिकेन ह्यव्यञ्ज-
यन्नेन वचनप्रकार्यसंपादकत्वेन तद्विपरिवादनोऽस्य वन्द्यं
नास्ति नौनदङ्गुप्रमिति मत्वा प्रतिपदं व्याख्यातुं पुत्रैकदेशं
बहुत्वमावदति ज्यायसी चेदिति । वेदाद्येत् प्रमास्यमिति बहुद्वेष्यत्वात्

उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं कश्चात् कर्मणि घोरे क्रूरे
हिंसात्मके मां नियोजयति केशवेति च यदाह तत्र
मीपपद्यते ॥ १ ॥

निश्चयार्थं व्यावर्तयति यदिति । बुद्धिगन्धस्थानः करणविषयत्वं
व्यवच्छिनत्ति ज्ञानमिति । पूर्वार्द्धस्याक्षरयोजनां कृत्वा ससृज्याभावे
तात्पर्यमाह यदीति । इष्टे भगवतीति शेषः, एकं ज्ञानं कर्मासृ-
जितमिति यावत्, ज्ञानकर्मणोरभेदे ससृज्ये ससृजितस्य श्रेयःसाधन-
स्यैकत्वात् कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः । एकमपि
साधनं फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यादित्याशङ्क्याह न हीति । न च
केवलात् कर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षित्वा पृथक्-
करणं ससृज्यपक्षे प्रत्येकं श्रेयःसाधनत्वानभ्युपगमादिति भावः ।
पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धस्यापि ससृज्यपक्षे तुल्यानुपपत्तिरित्याह तथेति ।
दूरेण ह्यवरं कर्मेत्यत्र कर्मणः सकाशात् बुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता
कर्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्म कर्मण्येवाधि-
कारस्ते मा फलेष्विति स्निग्धं शिष्यं भक्तञ्च मां प्रति कुर्वति भगवान्
प्रतिपादयति तत्र कारणानुपलम्भादयुक्तमतिक्रूरे कर्मणि भगवतोमन्त्रि-
योजनमिति यदङ्गुनो ब्रवीति तत्र ससृज्यपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥१॥

स्वा० टी० । एवं तावद्गोच्यानन्वयोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं
मोक्षसाधनत्वेन देहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता तदनन्तरमेवा ते ऽभिहित्वा
सांख्ये बुद्धियोगित्वमां शृणु इत्यादिना कर्म चोक्तं न च तत्रोर्ध्व-
प्रधानभावः स्पष्टं दर्शितः, तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य निष्क्रियत्वानियते-
न्द्रियत्वनिरहङ्कारत्वाद्याभिधानादेवा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति च प्रथं ससृज्य-
संहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रेयस्त्वं भगवतोऽभिप्रेतं भव्या-
नोऽर्जुन उवाच ज्यायसी चेदिति । कर्मणः सकाशान्मोक्षेऽनन्तरकृत्वेन
बुद्धिर्जायसी अधिकतरा श्रेया चेत्तव सन्मता तर्हि किमर्थं तस्माद्-
युध्यसेति तस्मादुत्तिष्ठेति च वारं वारं वदन् घोरे हिंसात्मके कर्मणि
मां प्रवर्त्तयसि ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसोव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

अथ सात्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः
अर्जुनेन चावधारितश्चेत् तत् किं कर्मणि घोरं मां नियो-
जयसौत्यादि कथं युक्तं वचनं, किञ्च व्यामिश्रेणेति व्यामि-
श्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम मन्दबु-
द्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभानि तेन मम बुद्धिं मोह-
यसौवेति मम मन्दबुद्धेर्व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वन्तु
कथं मोहयस्यती ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसोवेति ममेति त्वं
तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरैकपुरुषानुष्ठानासम्भवं यदि
मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वा इदमेवा-
र्जुनस्य योग्यं बुद्धिगन्तव्यस्थानरूपमिति निश्चित्य वद
ब्रूहि येन ज्ञानेन कर्मणा वान्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां
इति वदुक्तं तदपि नोपपद्यते यदि हि कर्मनिष्ठायां गुण-
भूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत् कथं तयोरेकं वदेति
एकविपद्यैवार्जुनस्य शश्रूषा स्यान्न हि भगवतोक्तमन्यतर-
देव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव ह्यमिति येनाभयप्राप्तय-
सम्भवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

आ० टी० । यत्तु वृत्तिकारैरुक्तं श्रौतेन सात्तेन च कर्मणा समुच्चयो
सहस्यानां श्रेयःसाधनमितरेषां सात्तेनैवेति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्वृत्ति-
रितमिति तदेतदनुवर्दति अथेति । तथापि तत् किमित्याद्युपादान-
वचनमनुपपन्नं कर्ममात्रसमुच्चयवदित्तो भगवतो नियोजनाभावाद्दिति
दूषयति तत् किमिति । इतश्च प्रश्नः सहस्यवानुसारी न भवतीत्याह

किञ्चेति । भगवतो विविक्लार्थवादित्वादुक्तं व्यामिश्रैवेत्यादिवचन-
 मित्यायद्ग्राह यद्यपीति । यदि भगवद्वचनं सङ्कीर्णमिव ते भाति
 तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिव्यामोहनमेव तस्य विवक्षितमिति किमिति
 मोहयसीवेत्युच्यते तत्राह नमेति । ज्ञानकर्मयो मियो विरोधात्
 युगपदेकप्रधाननुष्ठेयतया भिन्नकर्तृके कथ्येते तथा च तयोरन्यतर-
 किञ्चेव त्वं नियुक्तो नस्त ते बुद्धिव्यामोहनमभिमतमिति भगवतो मतमनु-
 वदति त्वमिति । तदेकमित्यादिभूकाङ्क्षेनोत्तरमाह तत्रेति । उक्तं
 भगवतमतं सप्तम्या पराव्यग्रते एकमित्युक्तप्रकारोक्तिः । एकमित्युक्तेव
 स्फुटयति बुद्धिमिति । निश्चयप्रकारं प्रकटयति इदमिति । योग्यत्वं
 स्पष्टयति बुद्धीति । अस्य हि चञ्चिवस्य सतोऽनःकरणस्य देहयुक्तेः
 समरसमारम्भावस्थायान्नेदेमेव ज्ञानं कर्म वाप्युच्यमिति निर्द्धार्यं ब्रूहि
 इत्यर्थः । निश्चितान्वतरौक्तौ तेन श्रोतुः श्रोत्रेवाग्निफल्गवाह
 येनेति । तदेकमित्यादिवाक्यस्याप्यरोत्यमर्थहृक्का सञ्चयस्य शास्त्रार्थत्वा-
 भावे तात्पर्यमाह यदि हीति । शुभभूतमपि इत्यादिना प्रधानभूतमपि
 चेति विवक्षितं न त्वभयप्रान्नसम्भवमात्मनो सन्वयमानस्यार्जुनस्यान्यतर-
 विषया शुभ्रं वा भविष्यति नेत्याह न हीति । यथोक्तभगवद्वचनमात्रे
 ह्यप्रान्नसम्भवमुद्ग्रा नाम्यतरप्रार्थना सम्भवतीत्याह येनेति । न हि
 तत्राविधं भगवद्वचनं भवतेऽ' भगवतः सञ्चयवादिताप्रीकारादतस्तद-
 भाषाडुक्तमुद्ग्रा न युक्तान्वतरप्रार्थनेत्यर्थः ॥ २ ॥

आ० टी० । नह्यस्यैहि बुद्ध्याच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्या
 इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रेष्ठत्वसक्तमेवेत्यायद्ग्राह व्यामिश्रैवेति ।
 क्वचित् कर्मप्रशंसा क्वचित्ज्ञानप्रशंसैत्वेवं व्यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव
 बह्वार्थं तेन मे मतिसुभयत्वं दोषायितां कुर्वन् मोहयसीव परस्वकार्थि-
 कस्य तव मोहकत्वं नास्त्वैव तथापि व्याम्या मयैवं भाति इतीवशब्दे-
 नोक्तं, अत एवयोर्मध्ये सङ्गं तदेकं निश्चितं वदेति । बह्वार्थं
 इदमेव श्रेयःसाधकमिति निश्चितं वेदावहितेन श्रेयोभोग्यनृणां
 प्राप्त्वादि तदेकं निश्चितं वदेत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच, लोकेऽस्मि-
न्निति । लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां तैर्वर्णि-
काणां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयताव्यर्थं
पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युद्यनिःश्रेयस-
प्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायं आविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्व-
ज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ ! अपाप ! तत्र का सा द्विविधा निष्ठे-
त्याह ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन
सांख्यानामात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादिव कृत-
सत्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरि-
व्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता कर्मयोगेन
कर्मैव योगः कर्मयोगेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां
निष्ठा प्रोक्तित्यर्थः, यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं
कर्म च समुच्चित्वानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु
वेदेषु चोक्तं कथमिहाज्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्ट-
भिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात्, यदि पुन-
रर्जुनो ज्ञानं कर्म च हयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां
तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत
तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात्तच्चा-
युक्तं, तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥

आ० टी० । ससुञ्जयविरोधितया मन्त्रं व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रति-
वचनसुत्यापयति मन्त्रेति । येयं व्यवहारभूमिरूपलब्धते तत्र त्वैवर्षिकाः
ज्ञानं कर्म वा शास्त्रीयमनुष्ठातुमधिक्रियन्ते तेषां द्विधा स्थितिर्भया
प्रोक्तेति पूर्वार्द्धे योजयति लोकोऽस्त्विति । स्थितिमेव व्याकरोति
अनुष्ठेयेति । पूर्वं प्रयत्नमसङ्गं प्रदर्शयन् प्रवक्तारं विशिनष्टि सर्गाटा-
विति । प्रवचनस्यायथार्थत्वशङ्कां वारयति सर्वज्ञेनेति । अर्जुनस्य
भगवदुपदेशश्रवणे योग्यत्वं सूचयति अनेनेति । निर्द्वारणार्थं तत्रेति
सम्भवी, ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योगशब्दितं युज्यते अनेन
ब्रह्मणेति व्युत्पत्तेस्तेन निष्ठेत्यनुवर्त्तते उक्तज्ञानोपायसुपटिदिशुः
संख्यशब्दार्थमाह आत्मेति । तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्त्तयति ब्रह्म
चर्येति । तेषां जपादिपारवशेन श्रवणादिपराङ्मुखत्वं पराकरोति
वेदान्तेति । उक्तविशेषणवतां सुख्यसंन्यासित्वेन फलावस्थत्वं दर्शयति
परमज्ञमेति । कर्म वर्णाश्रमविहितं धर्माख्यं तदेव युज्यते तेनाभ्यु-
दयेनेति योगस्तेन निष्ठा कर्मिणां प्रोक्तेत्यनुपङ्गं दर्शयन्नाह कर्मैवेत्या-
दिना । एवं प्रतिवचनवाक्यस्यान्येवाक्षराणि व्याख्याय तस्यैव तात्-
पर्यार्थं कथयति यदिति चेति । इदस्यापि दुष्प्रोषत्वमाशङ्क्याह उक्तमिति ।
ज्ञानस्यापि मूलविकलतया विभ्रमत्वमाशङ्क्याह वेदेष्विति । तस्या-
शिष्यत्वबुद्धान्यथाकथनमित्याशङ्क्याह उपसन्नायेति । तथापि तस्मिन्
स्रौटामीन्यादन्यथोक्तिरित्याशङ्क्याह प्रियायेति । अथेति च भिन्न-
पुरुषकर्तृकं निष्ठाद्वयं तेन ससुञ्जयो भगवदभीष्टः शास्त्रार्थो न भवतीति
शेषः । नन्वर्जुनस्य प्रेक्षापूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मश्रवणानन्तरसुभयनिर्दे-
शानुपपत्त्या ससुञ्जयानुष्ठानं सम्पत्स्यते तद्वृत्तिरिक्तानान्तु ज्ञानकर्मयो-
भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रत्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मतं
कल्पते तस्माज्जुनेऽनुरागातिरेकादितरेषु च तदभावादिनि तत्राह यदि
पुनरिति । अत्रमाख्यभूतत्वमनाप्तत्वम् । न च भगवतो रागादिमन्वे-
नानाप्तत्वं युक्तं समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्मित्यादिविरोधादित्याह तच्चेति ।
निष्ठाद्वयस्य भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनिर्देशफलसुपसंहरति तस्मादिति ॥१॥

स्त्रा० टी० । अतोत्तरं श्रीभगवानुवाच, लोकेऽस्मिन्निति । अय-
 मर्थः यदि मया परस्परनिरनेष्टं लोचसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठा-
 द्वयसक्तं स्यात्तर्हि द्वयोर्मध्ये यद्गुह्यं स्यात्तदेकं वदेति तदीयः पुत्रः
 यद्गच्छते न तु मया तद्योक्तं किन्तु दास्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठायाः शुष्णपुधान-
 भूतयोस्तयोः स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः एकस्या एव तु प्रकारभेदमात्रमधिकारि-
 भेदेनोक्तमिति अस्मिन् शुद्धाशुद्धान्ःकरणतया द्विविधे लोकेऽधिकारि-
 जने द्वे विधे प्रकारौ यस्याः सा द्विविधा निष्ठा मोक्षपरता पुरा पूर्वा-
 ध्याये मया सर्वज्ञेन प्राक्ता स्पष्टमेवोक्ता । प्रकारद्वयमेव निर्दिशति
 सांख्यानं शुद्धान्ःकरणानां ज्ञानभूमिकारूढानां ज्ञानपरिपाकार्थं
 ज्ञानयोगेन ध्यानादिना निष्ठा ब्रह्मपरतोक्ता तानि सर्वाणि संयस्य
 युक्त आसीत् मत्पर इत्यादिना सांख्यभूमिकामनारूढानाम् अन्तःकरण-
 शुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्म-
 योगेन निष्ठा धर्म्यादि शुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यत इत्या-
 दिना, अत एव तव चित्तशुद्ध्याशुद्धिरूपावस्थाभेदेन द्विविधापि निष्ठा
 एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृण्वति ॥ १ ॥

न कर्मणामनारम्भान्नेष्कर्म्यं पुरुषोऽनुते ।

न च सन्नप्रसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः तच्च स्थितमनि-
 राकरणात्तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं
 भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते
 माच्च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषयमनसं
 अर्जुनं कर्म नारभे इत्येवं मन्वानमालक्षणाद् भगवन् ! न
 कर्मणामनारम्भादिति । अथ वा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्पर-
 विरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरैतरा-
 नपेक्षयोरिव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठा-

प्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह भगवान् न कर्मणेति । न कर्मणामनारम्भात्प्रारम्भात् कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मानि जन्मान्तरे वानुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः यथादर्शतलप्रख्ये पश्यात्मात्मानमात्मनोत्यादि स्मरणादनारम्भादनुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् पुरुषो नाश्रुते न प्राप्नोतीत्यर्थः

व्या० टी० । किमिति भगवता बुद्धेर्ज्यायस्त्वं ज्यायसी चेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राह यदर्जुनेनेति । किञ्च ज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिप्रेतोऽन्यथा तदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह तस्याश्चेति । तर्हि विभागवचनानुरोधाददर्जुनस्यापि संन्यासपूर्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भविष्यति नेत्याह साञ्चेति । बुद्धेर्ज्यायस्त्वमुपेत्यापीत चकारार्थः, अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहेति सम्बन्धः । अन्तरेणापि कर्माणि अथवादिभिर्ज्ञानावाग्निर् भविष्यतीति परबुद्धिमनुरुध्य विश्रान्तिं कर्मेति । विभागवचनवशात्समुच्चयश्चेदुभयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमन्यथा कर्मवत् ज्ञानमपि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थं साधयेदित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरमाह अथ वेति । तर्हि ज्ञाननिष्ठापि कर्मनिष्ठावत् निष्ठात्वाविशेषात् स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह ज्ञाननिष्ठा इति । न हि रज्जुतत्त्वज्ञानसत्त्वज्ञं फलसिद्धौ सहकारिसामेक्ष्यमालक्ष्यते तद्येदमपि चोत्पन्नं मोक्षाय नान्यदपेक्ष्यते

कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्रुत इति वचनात्तद्विपर्ययात्
 तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमश्रुत इति गम्यते, कस्मात् पुनः
 कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्रुत इत्युच्यते कर्मा-
 रम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् न ह्युपायमन्तरेणोपियोत्पत्ति-
 रस्ति कर्मयोगोपायत्वञ्च नैष्कर्म्यं लक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुता-
 विह च प्रतिपादनात् श्रुतौ तावत् प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेद्यस्य
 वेदतोपायत्वे न तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविद्वन्ति
 यज्ञेनेत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादित-
 मिहापि च संन्यासस्तु महावाहो दुःखमाप्तुमयोगतः

तदाह धन्योति । यस्य चैतत् कर्मति श्रुताविष कर्मशब्दस्य क्रियमाण-
 यस्तुविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे क्रियाणामिति । ताश्च नित्यनैमित्तिकत्वेन
 विभजते यज्ञादीनामिति । अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठितानां कर्मणां बुद्धि-
 शुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कृतो ज्ञानोत्पत्तिर्जन्मान्तर-
 कृतानां कर्मणां वा तथात्वे गृहस्थादीनामेहिकानि कर्माणि न
 ज्ञानहेतवः स्युरित्याशङ्क्या नियमं दर्शयति इहोति । नेमानि सत्त्व-
 शुद्धिकारणान्युपात्तद्विरतप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याह उपात्तेति । तर्हि
 तावतैव कृतार्थानां कृतो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तत्राह तत्कारणत्वेनेति ।
 कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्व मानमाह ज्ञानमिति । अनारम्भ-
 शब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्यावर्त्तयति अननुष्ठानादिति । नैष्कर्म्यः
 संन्यासिनः कर्म ज्ञानं नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे नैष्कर्म्यमिति । कर्मा-
 भावावस्थां व्यवहिनन्ति ज्ञानयोगेनेति । तस्याः साधनपक्षपातित्वं
 व्यावर्त्तयति निष्क्रुयेति । कर्मानुष्ठानोपायत्वञ्च ज्ञाननिष्ठा स्वतन्त्रा
 पुमर्थहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थव्यतिरेकवचनस्यान्वये पर्यवसानं मत्वा
 व्याचष्टे कर्मणामिति । तद्विपर्ययमेव व्याचष्टे तेषामिति । उक्तेऽर्थे
 हेतुं प्रुच्छति कस्मादिति । जिज्ञासितं हेतुमाह उच्यत इति । उपा-

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये यज्ञो दानं तप-
 खैव पावनानि मनीषिणामित्यादि प्रतिपादयिष्यति, ननु
 चाभयं सर्वभूतभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यं माचरेदित्यादौ कर्तव्यक-
 र्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यं प्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणाम-
 नारम्भान्नैष्कर्म्यमितिप्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं
 कर्मरन्ध्रेणेति प्राप्तमत आह न च संन्यसनादेवेति नापि
 संन्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्
 सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न
 प्राप्नोति ॥ ४ ॥

यत्वेऽपि तद्भावे कुतो न नैष्कर्म्यप्रसिद्धिर्गत्याशङ्क्याह न हीति ।
 ज्ञानयोगं प्रति कर्मयोगस्य उपायत्वे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति कर्मयोगेति ।
 श्रौतसुपायोपेयत्वप्रतिपादनं प्रकटयति श्रुताविति । यत्तु गीताशास्त्रे
 कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वोपपादनं तदिदानीमदाहरति
 इहापि चेति । न कर्मणामित्यादिना पञ्चाङ्गं व्याख्यायोत्तराङ्गं
 व्याख्यातुमाशङ्कयति नन्विति । आदशब्देन शान्तो दान्त उपरतश्चित्तः
 संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादौ गृह्यते । तत्रैव लोकप्रसिद्धिं
 मनुकूळयति लोके चेति । प्रसिद्धतरं यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो
 विमुच्यते निवर्त्तनाद्वि सर्वतो न वेत्ति दुःखमरायणीत्यादिदर्शनादिति
 शेषः । लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह अतश्चेति । तत्रोत्तर-
 त्वेनोत्तराङ्गंभवतार्थं व्याकरोति अत आक्षेप्यादिना । एवकारार्थमाह
 केवलादिति । तदेव स्पष्टयति कर्म इति । उक्तमेव नञ्मनुकूळ्य क्रिया-
 पदेन सङ्गतिं दर्शयति न प्राप्नोतीति ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । ततः सम्यक्चित्तशुद्धयं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमो-
 चितानि कर्माणि कर्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्धभावेन ज्ञानानुत्पत्ते-
 रित्याह न कर्मणामिति । कर्मणां अनारम्भात् अननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं

ज्ञानं नाश्रते न प्राप्नोति । ननु चैतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्तीति श्रुत्या संन्यासस्य भोक्ताङ्गत्वश्रुतः संन्यासादेव भोक्तो भवि-
ष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्कोक्तं न चेति । न च चिन्तगुडिं विना
कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धं भोक्तं समधिगच्छति प्राप्नोति ॥४॥

**न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥**

कस्मात् पुनः कारणात् कर्म संन्यासमात्रादेव केवलात्
ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणं पुरुषो नाधिगच्छतीति
हेत्वाकाङ्क्षाशामात्रं न ज्ञाति । न हि यस्मात् क्षणमपि
किञ्चित् कालं जातु कदाचित्पि कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्
स न कस्मात् कार्यते हि यस्मादवश्य एव कर्म सर्वः प्राणी
प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः अन्न इति
वाक्यगेषा यतो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचारत इतः सांख्यानां
पृथक्करणादज्ञानामिव हि कर्मयोगो न ज्ञानिनां ज्ञानि-
नान्तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतःशून्याभावात् कर्मयोगो
नोपपद्यते तथा च व्याख्यानं विदाविनाशिनमित्यत्र ॥ ५ ॥

आपटी। उक्तोऽर्थे बुभुक्षितं चेतुं । न, सत्त्वरजस्तमोः कर्मदापयति कस्मादिति ।
कस्मात् कर्म संन्यासादेव सिद्धिमपि गच्छतीति पूर्वेण सम्बन्धः । कदाचित्
क्षणमात्रमपि न कश्चिदकर्मकृतश्चेतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तराङ्गं व्याचष्टे
कस्मादिति । सर्वशब्दात् ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन् कर्म कार्यते ततश्च
ज्ञानवत्तः संन्यासवचनमनवकाशं स्यादित्याशङ्क्याह अन्न इतीति । तमेव
वाक्यगेषां वाक्यशेषावष्टम्भेन स्पष्टयति यत इति । व्यात्मज्ञानवतो गुणै-
रविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव सत्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन
कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्याजितकार्यकरणसङ्घातस्य क्रियासु
प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः । ज्ञानयोगेभेत्त्यादिना उक्तन्यायाच्च वाक्यशेषोपप-

स्तिरित्वाह सांख्यानमिति । ज्ञानिनो गुणप्रयुक्तचलनाभावेऽपि स्वाभाविकचलनबलात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ज्ञानिनां त्विति । प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलनासम्भवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति तथा चेति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । कर्मणाञ्च संन्यासस्तेष्वनासक्तिभावं नतु स्वहृदयेणाशक्यत्वादित्याह न हि कश्चिदिति । जातु कस्याञ्चिदप्यवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी अज्ञानो वा अकर्मकत् कर्मागतकुर्वाणो न तिष्ठति । अत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैरागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वैःऽपि जनः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्तते व्यशोऽस्वतन्त्रः सन् ॥ ५ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६

यस्वनात्मज्ञचोदितं कर्म नारभरत इति तदसदेवेत्याह कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि ज्ञप्त्यादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्निन्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा विरूढान्तःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

आ० टी० । आत्मज्ञवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्माकर्तृत्वतो न प्रत्ययायः शरीरेन्द्रियसङ्घातं नियन्तुमसमर्थस्य मूर्खस्यापि संन्याससम्भवादित्याशङ्क्याह यस्त्विति । तस्य चोदिताकरणं तच्छब्देन परास्मृत्यते तदसदिति । मिथ्याचारत्वादिति भावः । मिथ्याचारतामेव वर्णयति कर्मेन्द्रियाणीति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । अतोऽज्ञं कर्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियाणीति । वाक्पाण्ड्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि संयम्य निगृह्य देो मनसा भगवद्व्यापकत्वेन इन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन्नास्तेऽविशुद्धतया मनसा आत्मनि स्वैर्थाभावात् स मिथ्याचारः कपटाचारो दान्भिक उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।
कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमशक्तः स विशिष्यते ॥७॥

यस्त्विति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि
मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! कर्मैन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः,
किमारभते इत्याह कर्मयोगमशक्तः सन् फलाभिसन्धिव-
र्जित स विशिष्यते इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जायते विषयान्तरदर्शनध्रौव्यात्
मिथ्याचारस्तेन प्रत्ययायित्वसुक्ता विहितमनुतिष्ठतस्तस्यैव फलाभिलाष-
विकलस्य सदाचारत्वेन वैशिष्ट्यमाचष्टे यस्त्विन्द्रियाणीति । विहित-
मनुतिष्ठतो मूर्खात् कर्म त्यजतो वैशिष्ट्यमक्षरयोजनया स्पष्टयति यस्तु
पुनरिति ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । एतद्विपरीतः कर्मकर्ता तु अष्ट इत्याह यस्त्विन्द्रि-
याणीति । यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा नियम्य ईश्वरपराणि कृत्वा
कर्मैन्द्रियैः कर्मरूपं योगसुपायमारभतेऽनुतिष्ठति अशक्तः फलाभिलाष-
रहितः स विशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्ध्या ज्ञानयान् भवती-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

यत एवमतो नियतं नित्यं शास्त्रोपादिष्टं यो वस्मिन्
कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत् कुरु त्वं
हे अर्जुन ! यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्माद्-
कर्मणोऽकरणादनारम्भात्, कथं शरीरयात्रा शरीरस्थिति-
रपि च ते तव न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽ-
करणात् अतो दृष्टः कर्माकर्मणोरर्थविशेषो लोके ॥ ८ ॥

आ० टी० । कर्मात्तुष्टायिनो वैशेष्यसुपदिष्टमनूद्य तदनुष्ठानमधिक्रतेन कर्त्तव्यमिति निगमयति यत इति । उक्तमेव हेतुं भगवदसुमतिक्रमेण स्फुटयति कर्मेति । इतश्च स्वया कर्त्तव्यं कर्म्मोत्याह शरीरेति । तच्चियतं तस्याधिक्रतस्येति सम्बन्धः । स्वर्गादिफले दर्शपूर्णमासादावधिक्रतस्य तस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि फलायेति । नित्यं कर्म्मोति नियमेन कर्त्तव्यमित्यत्र हेतुमाह यत इति । हि शब्दोपात्तसुक्तमेव हेतुमनुषदति यस्मादिति । करणस्याकरणाज्जग्रावत्त्वं प्रत्नपूर्वकं प्रकटयति कथमिन्यादिना । सत्येव कर्मणि देहादिचेष्टाद्वारा शरीरं स्यात्तुं पारयति तदभावे जीवनमेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह अत इति ॥ ८ ॥

आ० टी० । नियतमिति । यस्मादेवं तस्माच्चियतं नित्यं कर्म-सम्बन्धोपासनादि कृत् हि यस्मादकर्मणः सर्वकर्मणोऽकरणात् सकाशात् कर्मकरणं ज्ञायोऽधिकतरम् । अन्यथा अकर्मणः सर्वकर्मभ्युत्थस्य तत्र शरीरनिर्वाहोऽपि न भवेत् ॥ ८ ॥

**यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥**

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्त्तव्यमिति तदप्यसत् कथं यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतयज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत् क्रियते तदयज्ञार्थं कर्म तस्मात् कर्मणोऽन्यत्रानेन कर्मणा लोकोऽयमधिक्रतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन् समाचर निवर्त्तय ॥ ९ ॥

आ० टी० । कर्मणा बध्यते जन्तुरिति एतेर्बन्धार्थं कर्म तत् न श्रेयोऽर्थिना कर्त्तव्यमित्याशङ्कामनूद्य दूषयति यस्मैत्यादिना । कर्माधिक्रतस्य तदक-

रश्मयुक्तमिति प्रतिज्ञातं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना । कथा-
सन्निभन्तरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्वाणस्य बन्धाभावात् तादर्थ्येन कर्म कर्त्त-
व्यमित्याह तदर्थमिति । यज्ञार्थं कर्मेत्युक्तं न हि कर्माथमेव कर्मे-
त्यागङ्गा व्याचष्टे यज्ञो वै विष्णु रिति । कथं तर्हि कर्मणा बध्यते
जन्तुरिति स्मृतिसूत्राह तस्मादिति । ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृतस्य कर्म्मणो
बन्धार्थत्वाभावे फलितमाह अत इति ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । सांख्यास्तु सर्वमपि कर्म बन्धकत्वाच्च कार्यमित्याहु-
स्तस्मिन्नाहुर्व्याह यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णु रिति श्रुतेः, तदारोधा-
नार्थात् कर्म्मणोऽन्यात् तदेकं विना लोकोऽयं कर्मबन्धनः कर्मभिर्बध्यते न
त्वीश्वराराधनार्थेन कर्मणा अतस्तदर्थं विष्णुदीत्यर्थे सत्सङ्गो निष्कामः
सन् कर्म सत्यमाचर ॥ ९ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेप वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

इतथाधिक्ततेन कर्म कर्त्तव्यं सहिति । सह यज्ञा यज्ञ-
सहिताः प्रजास्त्रयोवर्णास्ता सृष्ट्वात्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादा-
वुवाचीकृतवान् प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्रस-
विष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वमेप वो यज्ञः युक्ताक-
मस्तु भवतु इष्टकामधुक् इष्टानभिप्रेतान् कामान् फलवि-
शेषान् दोग्धीतीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

स्वा० टी० । नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिक्ततेन कर्त्तव्यत्वे
हेत्वन्तरपरत्वे नामन्तरस्योक्तमवतारयति इतश्चेति । कथं पुनरनेन यज्ञेन
वृद्धिरस्याभिः शक्या कर्त्तुमित्याशङ्क्याह एष इति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्त्तव्यं चैव इत्याह सह-
यज्ञा इति चतुर्भिः । यज्ञेन सह वर्त्तन् इति सहयज्ञा यज्ञाधिकता
ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरा सर्गादौ सृष्टेदमुवाच ब्रह्मा अनेन यज्ञेन

प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरामतिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः, तत्र हेतुः एव यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टान् कामान् दोग्धीति तथा अभीष्ट-भोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः, अत्र च यज्ञपहणभावशककर्मोपलक्षणार्थं, काम्य-कर्मप्रशंसा तु प्रकरणेऽसङ्गतापि सामान्यतोऽकर्मणः कर्म श्रेष्ठमित्ये तदर्थ-मित्यदोषः ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

कथं देवानिति । देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्द्धयत अनेन यज्ञेन ते देवा भावयन्तु आप्यायन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मा-नेव परस्परमन्योन्यं भावयतः श्रेयःपरमपि मोक्षलक्षणं ज्ञानप्राप्तिं क्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयो वावा-प्स्यथ ॥ ११ ॥

आ० टी० । कथं पुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते न हि देवता-प्रसादादृते स्वर्गादिरभ्युदयो लभ्यते नापि सम्यग्दर्शनमन्तरेण निःश्रेयसं सेद्धुं पारयतीति शङ्कते कथमिति । तत्र ज्ञाकेनोत्तरमाह देवानिति । सुसुक्ष्मत्वबुभुक्षुत्वविभागेन श्रेयसि विकल्पः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । कथमिष्टकामदोग्धा यज्ञो भवेदित्यत्राह देवानिति । अनेन यज्ञेन य्यं देवान् भावयत हविर्भागैः संवर्द्धयत ते च देवा वो युष्मान् संवर्द्धयन्तु इष्टादिनाऽज्ञोत्पत्तिद्वारेण, एवमन्योन्यं संवर्द्धयन्तो देवाश्च युयञ्च परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।

तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः॥१२॥

किञ्च इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रा-

दीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्द्धितास्तीषिता इत्यर्थः, तैर्देवैर्दत्तान् भोगानप्रदायादत्त्वा आनृत्यमकृत्वेत्यर्थः एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयन्ति स्तौन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

आ० टी० । इतश्चाधिकतरेण कर्म कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । कथमन्नाभिर्भाविताः सन्तो देवा भावयिष्यन्ति अस्मानिति तदाह इटानिति । यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि कथं स्त्रीपशुपुत्रादि-सिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वोद्धृतं व्याकरोति इटानभिप्रेतानिति । पञ्चादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगा निवर्त्तनीयोऽन्यथा प्रत्ययाद्यप्रसङ्गादित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे तैरिति । आनृत्यमकृत्वेत्ययमर्थः, देवानामृषीणां पितृणाञ्च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोषमनापाद्य स्वकीयं कार्यं कारण-सघातमेव पोष्टं भुञ्जानस्तस्करो भवतीति ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । एतदेव स्पष्टीकृतं कर्माकरणे दोषमाह इटानिति । यज्ञैर्भाविता देवा इष्टप्रादिद्वारेण वो युष्मभ्यं भोगान् दास्यन्ति हि अतो देवैर्दत्तानन्नादीनेभ्यो देवेभ्यः पशुयज्ञादिभिरदत्त्वा यो भुङ्क्ते स तु चौर एव ज्ञेयः ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाग्निः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३

ये पुनः देवयज्ञादीन्निर्वृत्तत्र तच्छिष्टमग्नममृताख्यम-
शितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाग्निः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकि-
ल्बिषैः सर्वैः पापैश्चुल्लगादिपद्मशूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादि-
जनितैश्चान्यैर्ये त्वात्मभरयो भुञ्जते ते त्वघं पापं स्वयमपि
पापाः ये पचन्ति पाकं निर्वृत्तयन्ति आत्मकारणादा-
त्कहेतोः ॥ १३ ॥

श्लो० टी० । देवादिभ्यः संविभागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वसङ्का-
 तदस्येषां सर्वदोषराहित्यं दर्शयति ये पुनरिति । यज्ञशिष्टाशिनो ये
 पुनस्ते तादृशाः सन्तः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते इति योजना । तैर्देवानित्यादि-
 नोक्तं निगमयति भुञ्जत इति । देवयज्ञादीनित्यादिगच्छेन पितृयज्ञो
 अनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञाः गृह्यान्ते, चुक्लीयच्छेन
 पिठरधारणाद्यर्थाक्रियां कुर्वतो विन्यासविशेषवत्स्रयो स्यावाणो विवक्षन्ते
 आदिगच्छेन कण्डनी मेघणी माञ्जान्युदककुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो
 गृहीतास्तान्ये तानि पञ्चप्राणिनां शूनास्थानानि हिंसाकारणानि
 तत्प्रयुक्तैः सर्वैरपि बुद्धिपूर्वकैर्देवैर्मुच्यन्ते इति सम्बन्धः, प्रमादो-
 विचारव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वकसुपनतं पादपातादिकार्यं तेन प्राणिनां
 हिंसा सम्भाव्यते आदिगच्छेनाशुचिसंस्पर्शादि गृहीतं, तदुत्प्लेष पापै-
 र्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते, उक्तं हि, कण्डनं मेघणं चुक्ली उदककुम्भश्च
 भार्जनम् । पञ्च शूना गृहस्यस्य पञ्चयज्ञात् प्रणश्यतीति । पञ्च शूना
 गृहस्यस्य चुक्ली मेघण्यवस्कारः कण्डनी चैव कुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहय-
 क्षिति च, अस्यायमर्थः, या यथोक्ताः पञ्चसस्यका गृहस्यस्य शूनास्ता-
 वो वाहयज्ञापादयन् वर्त्तते तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकञ्च बध्यन्ते तत्
 प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठानात् प्रणश्यतीति महायज्ञानुष्ठान-
 स्तुत्यर्थम् । तदनुष्ठानविमुखान् निन्दति ये त्विति । आत्मस्मरि-
 त्वमेव स्मोरयति ये पचन्तीति । स्वदेहेन्द्रियपोषणार्थमेव पाकं कुर्वन्तं
 देवयज्ञादिपराङ्मुखानां पापभूयस्त्वं दर्शयति भुञ्जत इति । पाठक्रम-
 स्वर्थक्रमादपवादनीयः ॥ १२ ॥

श्लो० टी० । इतश्च यजन् एव श्रेष्ठा नेतर इत्याह यज्ञशिष्टा-
 शिन इति । वैश्वदेवादिपञ्चावशिष्टं येषन्निति ते पञ्चशूनादिकतैः सर्वैः
 किल्बिषैर्मुच्यन्ते, पञ्चशूनाश्च श्रुतावुक्ताः कण्डनी मेघणी चुक्ली उदककुम्भी
 च भार्जनी । पञ्च शूना गृहस्यस्य ताभिः स्वर्गं न गच्छति । ये
 स्वात्मनो भोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पापा इराचारा-
 ष्वमेव भुञ्जते ॥ १२ ॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

इतसाधिक्रतेन कर्म कर्त्तव्यं जगत्सकप्रवृत्तिहेतुहि
कर्म कथमित्युच्यते अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताहोहित-
रेतःपरिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि पर्जन्याद्-
दृष्टेरन्नस्य सम्भवः अन्नसम्भवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यः अन्नो
प्राहिताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टि-
र्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमु-
द्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो यस्य
यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

आ० टी० । देवयज्ञादिकं कर्माधिक्रतेन कर्त्तव्यमित्यत्र हेतुनरमितः
शब्दोपात्तमेव दर्शयति जगदिति । ननु भुक्तमन्नं रेतोहोहितपरिणति-
क्रमेण प्रजारूपेण जायते तच्चाद्यं दृष्टिसम्भवं प्रत्यक्षदृष्टं तत् कथं कर्मस्यो
जगत्सकप्रवर्त्तकत्वमिति शङ्कते कथमिति । पारम्पर्येण कर्मस्यसृष्टे-
स्तत्वं साधयति उच्यते इति । उक्तेऽर्थे सृष्ट्यन्तरं संवादयति अन्ना-
दिति । तत्र हि देवताभिध्यानपूर्वकं तदुद्देशेन प्राहिताहुतिरपूर्वतः
गता रश्मिद्वारेणादित्यमारुह्य दृष्टप्राप्तना पृथिवीं प्राप्य प्रीतिववाद्यज्ञ-
भावभाषणं संस्कृतो भूया युक्रयोणितरूपेण परिणता प्रजाभावं प्राप्नो-
तीत्यर्थः । यज्ञः कर्मसमुद्भव इत्ययुक्तं स्वस्यैव स्रोद्भवे कारणत्वाद्योगा-
दित्याशङ्क्याह ऋत्विमिति । इत्यदेवतयोः संप्राहकचकारः ॥ १४ ॥

आ० टी० । जगत्सकप्रवृत्तिहेतुत्वादि कर्म कर्त्तव्यमित्याह
अन्नादिति त्रिभिः । अन्नाद्युक्रयोणितरूपेण परिणताङ्गूतान्मुस्यद्युक्ते
अन्नस्य च सम्भवः पर्जन्याद्दृष्टेः, स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति, स च
यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणा यजमानादिव्यापारेण सम्बन्धव्यवृत्त इत्यर्थः,

अमो प्राहिताङ्गितः सव्यगादित्यरुपतिष्ठते. आदिवाङ्मायते दृष्टि-
र्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

तच्च एवं विधं कर्म कुतो जातमित्याह कर्मेति । तच्च
कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेद स उद्भवा यस्य तत कर्म ब्रह्मोद्भवं
विद्धि विजानीहि ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवं अक्षरं ब्रह्म
परमात्मा समुद्भवा यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः.
यस्मात् साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्तत्पुरुषनिष्वासवत्
समुद्भवं ब्रह्म तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सत्
नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

आ० टी० । यदपूर्वहेतुत्वेन कर्मोक्तं तत् किं चैत्ववन्दगादि किं
वाग्निहोत्रादि इति सन्देहानं प्रत्याह कर्मेति । किमिति कर्मणो ब्रह्मो-
द्भवत्वस्य सर्वस्य तदुद्भवत्वाविशेषादित्याशङ्क्याह ब्रह्म वेद इति । ब्रह्म
तर्हि वेदाख्यमनादि निधनमिति तत्राह ब्रह्म पुनरिति । अक्षरात्मनो
वेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न सम्भवतीत्याशङ्क्याह अक्षर-
मिति । ब्रह्मेत्वक्षरमेवोक्तं, तत् कथं तस्मादेवोद्भवतीत्याशङ्क्या ब्रह्म-
शब्दार्थसुक्तमेव कारयति ब्रह्म वेद इति । नत् ब्रह्मर्थादितस्य वेदस्यापि
योरुपेयत्वात् प्रामाण्यसन्देहात् कथं तदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म निर्द्धार-
रहितं शक्यते तत्राह यस्मादिति । कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं
सर्वगतत्वे विशेषायोमादित्याशङ्क्याह सर्वगतमपीति ॥ १५ ॥

आ० टी० । तथा कर्मेति । तच्च यजमानादिव्यापाररूपं कर्म ब्रह्मोद्भवं
विद्धि ब्रह्म वेदस्यैवात् प्रवृत्तं जानीहि, तच्च वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरात् पर-
ब्रह्मणः सहज्जुतं जानीहि, अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्वचो दो
यजुर्वेदः सारवेद इति श्रुतेः, यत एवमक्षरादेव यज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तमभिधेते

यज्ञज्ञानात् सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनो-
पायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यत इति उद्यमस्या सदा लक्ष्मी-
रिति वत् । यद्वा यस्माज्जगच्चक्रस्य मूलं कर्म तस्मात् सर्वगतं मन्वार्थ-
वादैः सर्वेषु भूतार्थास्थानादिषु यतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा
यज्ञे तात्पर्येण प्रतिष्ठितं अतो यज्ञादि कर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥१६॥

एवमिति । एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं
प्रवर्त्तितं नानुवर्त्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायु-
रघं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति
वावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैरारमणमाक्नोडा विषयेषु यस्य
स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ ! स जीवति तस्माद्-
ज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणात्; प्रागात्मज्ञा-
ननिष्ठायोग्यताप्राप्ते स्मादर्थेन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृते-
नानात्मज्ञेन कर्तव्यमित्येतत् न कर्मणामनारम्भादित्यत
आरभ्य शरीरयात्रापि च तेन प्रमिथ्येदकर्मण इत्येवम-
न्तेन प्रतिपाद्य यज्ञार्थात् कर्मणीऽन्यत्रेत्यादिना मोघं पार्थ !
स जीवतीत्येवमन्तेनाऽपि ग्रन्थेन प्राग्भङ्गिकमाधिकृतस्याना-
त्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोष-
संकोर्त्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

आ०टी० । अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्त्तनीयमन्येष्वरा-
ज्ञातिर्लङ्घनस्तस्य प्रत्यवायः स्यादित्याह एवमिति । न कर्मणामनारम्भा-
दित्यादिनोक्तमुपसंहरति तस्मादिति । जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणाह-
वर्त्तने वृथा जीवनमवसाधनं यस्मात्तस्माज्जीवता नियतं कर्म कर्तव्य-

मित्यर्थः । यद्यच्चिह्नतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यनेनेति विचिन्वते
ज्ञाननिष्ठेनापि तत् कर्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनु-
वदति प्रामाण्येन । न हि ज्ञानकर्माणोर्विरोधात् ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं
शक्यते तथा चानात्मज्ञेनैव चित्तशुद्ध्यादिपरम्परया ज्ञानार्थं कर्माहु-
तेवमिति प्रतिपादितमित्यर्थः । तर्हि यत्रार्थादित्यादि किमर्थं न हि
ज्ञान ज्ञाननिष्ठा प्रतिपाद्यते कर्मनिष्ठा तु पूर्वमेवोक्तत्वाच्चात्र वक्तव्येत्या-
शङ्क्य वृत्तमर्थान्तरमनुवदति प्रतिपाद्येति । प्रासङ्गिकमज्ञस्य कर्मकर्तव्य-
सोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावत्, बहुकारणमीश्वरप्रसादो देवताप्रोतिष्ठेत्या-
दिदोषसंकोर्तनं तैर्हीत्या न प्रदायेत्यादि ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थसिद्धये
कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं तस्मात्तत्कुर्यातो ह्येव जीवितमित्याह एवमिति ।
परमे श्वरात्मभूताद्देवास्त्वब्रह्मणः पुरुषाणां कर्माणि महतिस्ततः कर्मा-
निष्पत्तिस्ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो भूतानि भूतानां पुनराद्यैव कर्मा-
महत्तिरित्येवं प्रवर्तितं चक्रं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति अघं पाप-
रूपमायुर्दृश्य सः, यत इन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमति न त्वीश्वराराधनाद्यै
कर्माणि व्यतो मोघं व्यर्थं स जीवति ॥ १६ ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तञ्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीय-
माहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामात्मविदो
ज्ञानयोगिमेव निष्ठामात्मविद्धिः सांख्ये रनुष्ठेयप्राप्तेनैवे-
त्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवे-
कप्रतिपत्त्यर्थमेव चेतमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः
सन्तो ब्रह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणा-
दिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं

चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यकार्यमस्ति
इत्येवं श्रुत्वर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयिषितमावि-
ष्कुर्वन्नाह भगवान् यस्त्विति । यस्तु सांख्य आत्मज्ञान-
निष्ठ आत्मरतिः आत्मनि एव रतिर्न विषयेषु यस्य स
• आत्मरतिरेव स्याद्भवेत् आत्मतप्तश्च आत्मनैव तप्तो नावरसा-
दिना स मानवो मनुष्यः संन्यासी आत्मन्येव च सन्तुष्टः
सन्तो यो हि बाह्यार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्यात्म-
न्येव च सन्तुष्टः सर्वतो विगततृष्ण इत्येतत् य ईदृश
आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विन्दते नास्तीत्यर्थः ॥१७॥

धा०टी०। एतमर्थमेवं विभज्यान्व्यानन्तरज्ञोऽस्मात्प्रोक्तस्त्वेनावतारयति
एवमिति । अर्जुनस्य प्रश्नमित्येवमर्थमाशङ्क्याह भगवानिति सम्भवः ।
नन्वेषा शङ्का नात्रकाशमासादयत्यनात्मज्ञेन कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं
विशेषितत्वादित्याशङ्क्याह स्वयमेवेति । किमर्थं श्रुत्वर्थं स्वयमेव भगवा-
नत्र प्रतिपादयति इत्याशङ्क्याह शास्त्रार्थमेवेति । गीताशास्त्रस्य सर्व-
व्यासं ज्ञानमेव शक्तिसाधनमर्थो नाथान्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्वर्थं
संक्षिपति कीर्त्तयतीत्यर्थः । तमेव श्रुत्वर्थं संक्षिपति एवमिति । सिद्ध-
श्चेदात्मवेदनमनर्थकं तर्हि व्युत्थानाटोत्याशङ्क्यापातिकविज्ञानफलमाह
निवृत्तेति । दाह्याण्यप्यहणं तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमिति
ज्ञापनार्थम् । क्लेशात्मकत्यादेवेषानां ताभ्यो व्युत्थानं कर्त्तव्यं स्वाभा-
विकत्वादाविधत्सितमित्याशङ्क्याह मिथ्येति । मिथ्यात्वं चरन्तीति
वचनं व्युत्थाननिरुद्धमित्याशङ्क्याह शरीरेति । तर्हि तददेव तेषामस्मि-
होत्पाद्यपि कर्त्तव्यमापद्येतेत्याशङ्क्या व्युत्थापितमात्मफलवदस्मिहो-
त्पादेरनुष्ठापकभावान्नावमित्याह न तेषामिति । यथोक्तं श्रुत्वर्थमस्मिन्
गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटी-
कृतं कर्त्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमे ज्ञानयोगेन सांख्यानानामिति
चोद्यपरिहारस्यपदसंयति इत्येवमिति । आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गराजिप्तं

इष्टं तदनात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति ज्ञात्वाह यस्तु सांख्य इति । किञ्च आत्मज्ञस्य ज्ञानेनात्मनैव परित्यज्यत्वाद्वाङ्मनादिना साध्या तद्विपरिष्टा तेन विद्यार्थिना संन्यासिनापि नाङ्गरसादावासक्तिर्युक्ता कर्तु-
मिन्याह आत्मतत्त्व इति । किञ्च आत्मविदः सर्वतो नैतच्छ्रेयं इष्टं तदनात्मविदा विद्यार्थिना कर्तव्यमित्याह आत्मन्येवेति । रतिरति-
सन्तोषाणां मोदप्रमोदानन्दवदवान्तरभेदः, अथवा रतिर्विषयासक्तिः तद्विषयविशेषसम्पर्कजं सुखं सन्तोषोऽभीष्टविषयमात्मज्ञाभाधीनं सुख-
सामान्यमिति भेदः । नन्वात्मरतेरात्मतत्त्वस्यात्मन्येव सन्तुष्टस्यापि किञ्चित् कर्तव्यं सक्तये भविष्यतीति नेत्याह य ईदृश इति ॥ १७ ॥

शा० टी० । तदेवं न कर्मणामनारम्भादित्यादिना अज्ञस्यान्तःकरणशुद्धयं कर्मयोगशुक्ता ज्ञानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति द्वाभ्याम् । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य सः, ततश्चात्मन्येव तत्त्वज्ञः स्वानन्दानुभवेन निर्वृतः, अतएवात्मन्येव सन्तुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्तस्य कर्तव्यं कर्म नास्तीति ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

किञ्च नैवति । नैव तस्य परमात्मरतः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति अस्तु तर्ह्य कृतेन अकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्रारम्भरूपः आत्मज्ञानिलक्षणो वा नैवास्ति न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयः व्यपाश्रयणं आलम्बनं कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति येन तदर्थो क्रियानुष्ठेया स्यात् त्वं एतस्मिन् सर्वतः संभ्रतोऽकस्यानीये सम्यग्दर्शने वर्त्तसे ॥ १८ ॥

शा० टी० । इतश्चात्मविदो न किञ्चित् कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । अथ्युदयनिः-

श्रेयसयोरन्यतरत् प्रयोजनं कृतेन कृतनेनात्मविदो भविष्यतीत्याशङ्काह
 नैवेति । प्रत्यवायनिवृत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानाय वा कर्म
 स्यादित्याशङ्काह नेत्यादिना । ब्रह्मादिषु स्वावगान्तेषु भूतेषु कश्चिद्भूत-
 विशेषमात्रित्व कश्चिदर्थो विदुषः साध्यो भविष्यति तदर्थं तेन कर्त्तव्यं
 कर्मत्याशङ्काह न चेति । तत्राद्यं पदमादत्ते नैवेति । तं व्याचष्टे
 तस्येति । आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्युद्यानर्थित्वं निःश्रेयसस्य च प्राप्त-
 त्वात् कृतं कर्मार्थमिदमर्थः । आत्मविदा चेत् कर्म न क्रियते
 तर्हि तेमाकृतम तस्यानर्था भविष्यतीति तत्प्रत्याख्यानार्थं तस्य
 कर्त्तव्यं कर्मेति शङ्कते तर्ह्येति । द्वितीयपादेनोत्तरमाह नेत्या-
 दिना । अतो न तन्निरवच्यर्थं कृतमथेवदिति शेषः । द्वितीयं
 भागं विभज्यते न चास्येति । व्यपान्त्रयणमानस्वनं नेति सम्बन्धः ।
 पदार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह किञ्चिदिति । भूतविशेषस्याश्रितस्यापि
 क्रियाद्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वाह येनेति । तर्हि मयापि
 यद्योक्तं तत्त्वमात्रित्य त्याज्यमेव कर्मैत्यर्जुनस्य मतमाशङ्काह न
 त्वमिति ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । तत्र हेतुमाह नैवेति । कृतेन कर्मणा तस्यार्थः
 पुण्यं नैवास्ति न चाकृतेन कश्चन कोऽपि प्रत्यवायोऽस्ति निरहङ्कार-
 त्वेन विधिनिप्रेधातीत्यात् । तथापि तद्ज्ञेयं न प्रियं यदेतन्मनुष्या
 विदुरिति श्रुतेर्भोक्ते देवकृतविघ्नरुन्मवात्तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः
 सेव्या इत्याशङ्कोक्तं मीभूतेषु ब्रह्मादिस्वावगान्तेषु कश्चिदर्थव्यपान्त्रयः
 आश्रय एव व्यपान्त्रयः अर्थं भोक्ते आश्रयणीयोऽस्य नास्तीत्यर्थः, वि-
 ज्ञाभावस्य श्रुत्यैयोक्तत्वात्, तथा च श्रुतिः । तस्य ह न देवाश्च
 नामभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां सम्भवतीति, ह नेत्यव्ययमप्यर्थं, देवा अपि
 तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य अभूत्यै ब्रह्मभावप्रतिबन्धाय नेशते न शक्नुयन्तीति
 श्रुतेरर्थः । देवकृतास्तु विज्ञाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव यदेतद्ब्रह्म
 मनुष्या विदुस्तदैवेषां देवानां न प्रियमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रिय
 त्वोक्त्या तत्रैव विघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् ॥ १८ ॥

तस्मात्सक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति परुषः ॥१६॥

यत एव तस्मादिति । तस्मात्सक्तः संसर्गवर्जितः सततं सवेदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्त्तय असक्तो हि यस्मात् समाचरन्नीश्वराय कर्म कुर्वन् परमाप्नोति पूरुषः मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिदारेणत्यर्थः ॥ १६ ॥

शा० टी० । सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यत इति । तस्मात् ज्ञाननिष्ठाराहृत्यादिति यावत् । मोक्षमेवापेक्षमात्रस्य कर्म कर्मणि फलान्तरवति नियोगः स्यादित्याशङ्क्याह असक्तो हीति ॥ १६ ॥

शा० टी० । यस्मादेवं भूतस्य ज्ञानिन एव कर्मानुपयोगो नाम्बस्य तस्मान्त्वं कर्म कर्तव्यमित्याह तस्मादिति । असक्तः फलसङ्करहितः सन् कार्यमवश्यकर्त्तव्यतया विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्म सम्यगाचर हि यस्मात्सक्तः कर्माचरन् पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिदारा प्राप्नोति ॥१६॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

यस्माच्च कर्मणैवेति । कर्मणैव हि तस्मात् पूर्वं कृत्रियाः विहांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयो यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकोऽयं मन्यते पूर्वैरपि जन-

कादिभिरप्यजानद्विरिव कर्त्तव्यं कृतं कर्म तवता नावश्य-
मन्येन कर्त्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथापि
प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्थोन्मार्गप्रवृत्ति-
निवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन् कर्त्त-
मर्हसि ॥ २० ॥

आ०टी० । यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी अथवादिभिरजस्रं ब्रह्मणि
निष्ठात् शक्नोति तथापि क्षत्रियेण त्वया विहितं कर्म न त्याज्यमित्याह
सम्बन्धेति । तस्मात्त्वमपि कर्म कर्त्तुमर्हसीति सम्बन्धः । इतो-
ऽपि त्वया विहितं कर्म वर्त्तव्यमित्याह लोकेति । पूर्वाङ्गं
विभजते कर्मणैवेति । कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिमाप्तिरुच्यते
कमेत्यजां चि सम्यग्दर्शनवतां प्रसिद्धा संसिद्धिरिति तत् किं जनका-
दयोऽपि प्राप्स्यस्यग्दर्शनाः स्युः उत अप्राप्स्यस्यग्दर्शना भवेयुरिति
विकल्पप्रथमं प्रत्याह यदीति । लोकसंप्रहार्यं कर्मणा सहैव
संसिद्धिमास्थिता इति सम्बन्धः । कर्मणा सहैवेत्येतत् व्याकरोति
असम्यस्यैव कर्मेति । तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति । जनकादीनां
सत्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्धकर्मवशात् कर्मापरित्यक्त्यैव लोकसंप्रहार्यं
प्रवर्त्तमानानां ज्ञानमाहात्म्यादुपपन्ना संसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयमनूद्य
पूर्वाङ्गंनोत्तरमाह अथेत्यादिना । द्वितीयार्द्धव्यावर्त्याभाशङ्कासत्यापयति
अथेति । अज्ञेनाकृतार्थेन कृतं कर्मेत्येतावता ज्ञानवता कृतकृत्येन
न तत् कर्त्तव्यमित्युक्तमङ्गीकरोति तथापीति । तर्हि नयापि
ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्त्तव्यमित्याशङ्काजुर्नस्य कर्त्तव्यमेव
कर्मेत्युत्तरार्द्धव्याख्यानेन कथयति प्रारब्धेति ॥ २० ॥

आ० टी० । अत्र सदाचारं प्रमाणायति कर्मणैवेति । कर्मणैव
सुखसन्तः सन्तः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ता इत्यर्थः, यद्यपि त्वं
सम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माक्षरं भद्रमेवेत्याह लोकसं-
प्राप्त्यादि । लोकस्य संप्रहः स्वधर्मे पूर्वर्त्तनं नवा कर्मणि कृते

जनः सर्वोऽपि करिष्यति अन्यथा ज्ञानिदृष्टान्तेनाज्ञो निजप्रभं निजं
कर्म त्यजन् पतेदित्येवं लोकरक्षणमपि तावत् प्रयोजनं पश्यन् कर्म कर्तु-
मेवार्हसि न त्यक्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥

यद् यदा चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥ २१ ॥

लोकसंग्रहः किमर्थं उच्यते यद्यदिति । यद्यत् कर्म
आचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरति इतरो जनस्त-
दनुगतः किञ्च श्रेष्ठो यत् प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं
वा लोकस्तदनुवर्त्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

शा० टी० । ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसंहारार्थमपि न प्रवर्त्तितव्यमित्या-
शङ्कासुत्याप्य परिहरति लोकेत्यादिना । श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वेनाभिसृतो
यद्यदाद्वाहितं प्रतिपिबु वा कर्मानुवर्त्तति तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्त्तते
तेन विद्यावतापि लोकसर्व्यादास्थापनार्थं विहितं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दशयति
किञ्चेति ॥ २१ ॥

खा० टी० । ऊर्ध्वकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात्तदाह यद्यदिति ।
इतरः प्राकृतोऽपि जनस्तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रं तद्वि-
दित्तिशास्त्रं वा यत् प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुसरति ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं विषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

यद्यत्र लोकसंग्रहकर्त्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तद्वि मां
किं न पश्यसि नेति । न मे मम पार्थ ! नास्ति न विद्यते
कर्त्तव्यं त्विष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि कश्चाज् अन-
वाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथापि वर्त्त एव च कर्म-
स्यहम् । २२ ॥

आ०टी०। कृतार्थस्यापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्म कर्त्तव्यमित्युक्त्वा तत्रैव भागवतमतसुदाहरणत्वेनोपन्यस्यति यदित्यादिना । अप्राप्तस्य प्राप्तये तथापि कर्त्तृत्वसम्भवात् न किञ्चिदपि विद्यते कर्त्तव्यमिति कथ-
सुक्तमित्याशङ्क्याह नानवाप्तमिति । पुत्रीकसुपादाय व्याख्यानद्वारा विद्यावतोऽपि कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति नेत्यादिना । अत्रयार्थं पुनर्न-
जोऽनुवादः । भगवतो मे नास्ति कर्त्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारा स्फोर-
यति कस्मादित्यादिना । प्रयोजनाभावे त्वयापि नातुष्टेयं कर्मेत्या-
शङ्क्य लोकसंग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति मत्वाह तथापीति ॥२२॥

आ० टी० । अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह न मे इति त्रिभिः ।
हे पार्थ ! मे कर्त्तव्यं नास्ति यतस्त्रिष्वपि लोकेष्वनवाप्तमप्राप्तं
अप्राप्तव्यं प्राप्यं नास्ति तथापि कर्मणि वर्त्त एव कर्म करोम्ये-
वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥२३॥

यदि हि पुनरहं न वर्त्तेयं जातु कदाचित् कर्मण्य-
तन्द्रितोऽनलसः सन् मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्तं मार्गमनुव-
र्त्तन्ते मनुष्याः हे पार्थे ! सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

आ०टी०। लोकसंग्रहोऽपि न ते कर्त्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्याह
यदि हीति ॥ २३ ॥

आ० टी० । अकरणे लोकस्य नाशं दर्शयति यदि ह्यहमिति ।
जातु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन् यदि कर्मणि न वर्त्तेयं कर्म
नानुतिष्ठेयं तर्हि ममैव वर्त्तं मार्गं मनुष्या अहवर्त्तन्तेऽनुवर्त्तेरिति-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४

तथा च को दोष इत्याह उत्सीदेयुर्वनश्येयुरिति सर्वे
 लोकाः लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्व्यां
 कर्म चेदहं किञ्च सद्हरस्य च कर्ता स्यां तम कारणेनोप-
 हन्त्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तस्तदुपहृतिं उप-
 हननं कुर्यामिति यः । ममेखरस्याननुरूपमापद्येन यदि पुन-
 रहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविद्वन्वो वा तस्याप्यात्मनः
 कर्त्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्त्तव्य इति ॥ २४ ॥

आ० टी० । अहस्य तव मागांनुवर्त्तित्वं मनुष्याणामुत्तममेवेत्यायद्दुः-
 खयति तथाचेत्यादिना । ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्त्तिनामपि कर्मात्-
 पपत्तेरिति हेतुमाह लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्म कर्त्तव्यमित्याह
 किञ्चेति । यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः । सद्हरकरणस्य कार्यं कथयति ते-
 नेति । प्रजोपहृतिरपि प्राप्यते चेत् किं तथा तय स्यादिति तत्राह प्रजाना-
 मिति । त्यामनाचरन्मनुष्यतां सर्वेषां को दोषः स्यादित्यपेक्षायामीश्वरस्य
 कृतार्थतया कर्मांनुष्ठानाभावे तदनुवर्त्तिनामपि तदभावादेव स्थितहेत्व-
 भावात् पृथिव्यादिभूतानां विनाशप्रसङ्गाद्ब्रह्मात्मधर्मव्यवस्थानुपपत्तेर्या-
 धिभूतानां प्राणभृतां पापोपहृतत्वप्रसङ्गात् परानुग्रहार्थं प्रवृत्तिरीश्वर-
 स्येत्युक्तं सख्यति लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वीष्यस्य कर्त्तव्याभिमानेन ज्ञाना-
 मिभवे प्राप्ते प्रत्याह यदि पुनरिति । कृतार्थबुद्धित्वे हेतुमाह व्यात्म-
 विदिति । यथावदात्मानमवगच्छन् कर्त्तव्यात्वाभिमानाभावात् कृतार्थो
 भवत्येवेत्यर्थः । अर्जुनादन्यत्रापि ज्ञानवति कृतार्थबुद्धित्वं कर्त्तव्यत्वाद्य-
 अभिमानहीने तुल्यमित्याह अन्यो नेति । तस्य तर्हि कर्मांनुष्ठानमफल-
 त्वादनयकाशमित्याशङ्क्याह तस्मापीति । कर्त्तव्य इत्यात्मविदापि परानु-
 ग्रहाय कर्त्तव्यमेव कर्मत्याहेति शेषः ॥ २४ ॥

आ० टी० । ततः किमत आह उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुः
 अस्मि लोकेन नश्येयुः ततश्च यो वर्णसद्दुरो भवेत्साम्यहमेव कर्त्ता स्यां
 भवेत्, एवमहमेव प्रजा उपहन्त्यां मन्त्रिणीकुर्वामिति ॥ २४ ॥

**सक्ताः कर्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।
कुर्याद्विदांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहः ॥२५॥**

सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिदविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! कुर्याद्विदानात्मवितया असक्तः सन् तद्वत् किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुर्दया कर्तुमिच्छः लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

श्लो० टी० । इष्टान्दार्ष्टानिकरूपं लोकं व्याकरोति सक्ता इत्यादिना । असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानं फलाभिमुख्यं वाक्कर्मैर्जनितं यावत् ॥ २५ ॥

श्लो० टी० । तस्मादात्मविदोऽपि लोकसंग्रहार्थं तत्कल्पया कर्मकार्यमेवेत्युपसङ्गरति सक्ता इति । कर्माणि सक्ताः अभिनिविष्टाः सन्तो बधाऽस्ताः कर्माणि कुर्वन्ति असक्तः सन् विद्वानपि तथैव कुर्यात्लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छः ॥ २५ ॥

**न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥२६॥**

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुर्ममात्मविदः कर्तव्यमस्त्वन्यस्य वा लोकसंग्रहसक्ता ततस्तस्वात्मविद इदमुपदिश्यते नेति । बुद्धेर्भेदा बुद्धिभेदः मया इदं कर्तव्यं भोक्तव्यञ्चास्य कर्मणः फलमिति निश्चयरूपाया बद्धेर्भेदनं चान्ननं बुद्धिभेदस्तत्र जनयेत्तपादयेदज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानां आसङ्गवतां किन्तु कुर्यात्तयांजयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

श्लो० टी० । इत्तमन्द्योत्तरल्लोकमवतारयति एवमिति । कर्तव्यं कर्मेति

शेषः । पूर्वाह्णमेवं व्याख्याय उत्तरार्द्धं प्रकृपूर्वकं स्वतन्त्रं व्याचष्टे किन्तु कुर्यादिति । सर्वकर्माणि कारयेत्तेषु प्रीतिं कुर्वन्निति शेषः । कथं कारयेदित्याकाङ्क्षायामाह तदेवेति ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । ननु कथया तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह न बुद्धिभेदमिति । अज्ञानामत एव कर्मसङ्गिनां कर्मासङ्गानामकर्तृत्वोपदेशेन बुद्धेर्भेदमन्यथात्वं न जनयेत् कर्मणः सकाशाद्बुद्धिविचालनं न कुर्यात् अपि तु योजयेत् सेवयेत् अज्ञानं कर्माणि कारयेदित्यर्थः, कथं, युक्तोऽवहितो भूत्वा स्वयमाचरन् सन्, बुद्धिविचालने कृते सति कर्मसु अज्ञानवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

अविद्वान् अज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वगजस्तमसा गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतैर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रोपाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारस्तेन विविधं मूढः आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

अज्ञानां कर्मसङ्गिनामित्युक्तं तेनोत्तरश्लोकस्य सङ्गतिमाह अविद्वानिति । कर्तृत्वमात्मनो वास्तवमित्यभ्युपगमाद्द्विद्वान् कथं कुर्वन्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याशङ्क्याह प्रकृतेरिति । कर्मस्वविदुषः शक्तिप्रकारं प्रकटयन् व्याकरोति प्रकृतेरित्यादिना । प्रधानशब्देन सायाशक्तिरुच्यते, अविद्ययेत्युभयतः संबध्यते ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । ननु विदुषापि चेत् कर्म कर्तव्यं तर्हि विद्वद-
विदुषोः को विशेष इत्याशङ्क्योभयोर्विशेषं दर्शयति प्रकतेरिति द्वा-
भ्याम् । प्रकतेर्गुणैः प्रकृतिकाथैरिन्द्रियैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि
कर्मणि तान्यहमेव कर्ता करोमीति मन्यते । अत्र हेतुः अहमिति ।
अहङ्कारेणैन्द्रियादिष्वत्माध्यासेन विमूढबुद्धिः सन् ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
गुणागुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

यः पुनर्मन्यते तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो !
कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभा-
गस्य च तत्त्वविदित्यर्थः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषया-
त्मकेषु वर्तन्ते नास्मिति मत्वा न सज्जते सक्तिं न
करोति ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । अज्ञस्य कमेसु शक्तिमुक्त्वा विदुषस्तदभावमभिदधाति यः पुन-
रिति । तत्त्वं यावार्थं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्वविदिति उ शब्देनाज्ञा-
द्विशिष्टो निर्दिष्टः । अत्र पूर्वकं द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे कस्येत्यादिना ।
गुणानामेव गुणेषु वर्तमानत्वमयुक्तं निर्गुणत्वात्तेषामित्याशङ्क्य विभ-
जते गुणा इति । कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रदर्शितरात्मनस्तु शूद्रस्य-
त्वान्नैवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित् कर्मसु दृढतरं कर्तव्याभिमानं न करो-
तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । विद्वान्स्तु तथा न मन्यत इत्याह तत्त्वविदिति ।
बाहो गुणात्मक इति गुणेश्वरः आत्मनो विभागः न मे कर्मणीति कर्म-
णोऽप्यात्मनो विभाग तस्योर्गुणकर्मविभागोऽस्तत्त्वं वेत्ति इति न
सज्जते कर्तृत्वान्निवेशं न करोति । अतः गुणा इति । गुणा
इन्द्रियाणि गुणसु विद्यन्ते वर्तन्ते । ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसंभूटाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् २६

ये पुनः प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः समग्रक् मूढाः संमो-
हिताः सन्तः सज्जन्तेः गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु व्यं
कर्म कर्मैः फलायेति, तान् कर्मसङ्गिनोऽकृतस्त्रविदः कर्म-
फलमात्रदर्शिनो मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृतस्त्रविदात्मवित्
स्वयं न विचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तत्र कुर्या-
दित्यर्थः ॥ २६ ॥

आ० टी० । विद्वानविद्वानित्युभापि प्रकृत्य विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं
कुर्यादित्युपसंहरति ये पुनरिति । प्रकृतेरुक्तायाः गुणैर्देहादिभिर्विकारैः
संभूटास्तास्मात्कर्मण्येन मन्यमाना ये ते गुणानां तेषामेव देहादीनां
कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सर्त्तं दृढतरामात्मीयबुद्धिं कर्षन्तीत्याह
प्रकृतेरित्यादिना । तेषामनात्मविदां स्वयमात्मविदुर्बुद्धिभेदं नापादये-
दित्याह तानित्यादिना ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । न बुद्धिभेदमित्युपसंहरति प्रकृतेरिति । यैः प्रकृते-
र्गुणैः एत्त्वादिभिः संभूटाः सन्तो गुणेषु इन्द्रियेषु तत्कर्मसु च
सज्जन्ते तानकृत्स्नविदो मन्दमतीन् कृत्स्नवित् सर्वज्ञो न विचाल-
येत् ॥ २६ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशौर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन सुमुच्छ्रया कर्म
कर्त्तव्यमित्युच्यते मयीति । मायं वासुदेवं परमेश्वरं सर्वज्ञं
सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निश्चिप्याध्यात्मचेतसा
विवेकबुद्ध्याहं कर्त्तेश्वराय भृत्यवत् करामीत्यनया बुद्ध्या

किञ्च निराशीः त्यक्ताशीः निर्भ्रमो ममभावश्च निर्गती
यस्य तव स त्वं निर्भ्रमो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगत-
सन्तापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

आ० टी० । यद्यपि कर्म्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तथापि मोक्षमाद्येन तेन कर्म
त्वक्तव्यं भोक्षस्य कर्म्मसाध्यत्वाच्च त त्वेन कर्म कर्त्तुं शक्यं कर्मणः
सामेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते कथमिति । ज्ञाकेनोत्तरमाह उच्यत
इति । यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारणमाह व्यध्या-
त्केषु । प्रियं कर्त्तुं इमेव व्याकरोति व्यहमिति । दर्शितरीत्या कर्मसु
प्रवृत्तस्य कर्त्तव्यान्तरमाह किञ्चेति । त्यक्ताशीः फलप्रार्थनाहीनः
सन्नित्यर्थः, निर्भ्रमो भूत्वा पुत्रभ्रात्रादिष्विति शेषः । ननु युद्धे
नियोगो नापपद्यते पञ्चस्वात्वादिहृसात्मनस्तस्य सन्तापहेतोः नियोग-
विषयत्वाद्योगादिति तत्राह विगतेति ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । तदेव तत्त्वविद्यापि कर्म्म कर्त्तव्यं त्वन्तु नाद्यापि
तत्त्वविदतः कर्मैव कुर्वित्याह मदीति । सर्वाणि कर्म्मणि मयि
सन्त्यस्य समर्प्यायात्वाचेतसाऽन्नयस्यधीनोऽहं कर्मे करोमीति दृष्ट्या
निराशीर्निकाशोऽत एव सत्फलसाधनं मदीति कर्मैव समता-
मृत्यश्च भूत्वा विगतज्वरस्त्यक्तशोकश्च भूत्वा युध्यस्व ॥ ३० ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

अद्वावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

यदेतन्मम मतं कर्म कर्त्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं
तत्तथा ये म इति । ये मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्ति अनु-
वर्त्तन्ति मानवा मनुष्याः अद्वावन्तः अहं धानाः अनसूय-
न्तोऽसूयाश्च मयि परमगुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽ-
प्येवभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

आ० टी० । प्रकृतं भगवतो मतस्य प्रमाणमनुसृत्यैवानुतिष्ठतां कर्मवृत्ति-

कथं कथयति यदेतदिति । शास्त्राचार्योपदिष्टे अदृष्टार्थे विन्दासवत्त्वं
अहंभानत्वं, गुणेषु दोषाविष्कारणमस्यया, अपि यथोक्तायासुक्तेरसम्ब-
न्धयोतनार्थः ॥ ११ ॥

शा० टी० । एवं कर्माहुष्ठाने गुणमाह ये मे इति । महाक्ये
अहंभान्तोऽनसूयन्तो दुःखात्मके कर्मणि प्ररर्त्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वन्स
वे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्ति तेऽपि शनैः कर्म कुर्वाणाः सम्यग्ज्ञानिवत्
कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ११ ॥

ये त्वेतद्भ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतत् मम मतं अभ्यसू-
यन्तो निन्दन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्त्तन्ति मे मतं सर्वेषु
ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते सर्वज्ञानविमूढास्तान् विनष्टान्
नाशं गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

शा० टी० । भगवन्मताननुवर्त्तिनां प्रत्याययित्वं प्रत्याययति ये त्विति ।
तद्विपरीतत्वं भगवन्मतानुवर्त्तिभ्यो वैपरीत्यं, तदेव दर्शयति एतदि-
त्यादिना । अभ्यसूयन्स्तत्त्वासन्तमपि दोषसुद्धानयन्त इत्यर्थः, सर्व-
ज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि, प्रमाणाप्रमेयप्रयोजनविभागतो विवि-
क्तवत् ॥ ३२ ॥

शा० टी० । विपक्षे दोषमाह वे त्वेतदिति । ये तु नानुतिष्ठन्ति
तानचेतसो विनेकशून्यान् अत एव सर्वस्मिन् कर्मणि अहंविषये च यज्ञ-
ज्ञानं तत्र विमूढाच्चष्टान विद्धि ॥ ३२ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

कक्षात् पुनः कारणात् त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः

परधर्माननुतिष्ठन्ति स्वधर्मञ्च नानुवर्त्तन्ते तत्प्रतिकूलाः
 कथं न विभ्यति तच्छासनातिक्रमदोषात् तत्राह सदृश-
 भिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति कस्याः स्वस्याः
 स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो
 वर्त्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव
 सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्मूर्खस्तस्मात् प्रकृतिं
 यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः निषेधरूपः किं करि-
 ष्यति मम चान्यस्य वा ॥ ३३ ॥

आ०टी०। भगवन्मतानुवर्त्तनमन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्मानुष्ठाने
 च कारणं पृच्छति कस्मादिति । भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्या-
 शङ्काह तत्प्रतिकूला इति । राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्शनात्
 भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात् तत्प्रतिकूलत्वं भयकारण-
 नित्यर्थः । उत्तरत्वेन श्लोकमयतारयति सदृशमिति । सर्वस्य प्राणि-
 वर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे कैश्चित्कन्यायं सूचयति ज्ञानवानपीति ।
 सर्वैर्गणैर्पि भूतान्यनिच्छन्त्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टा गच्छन्तीति निगमयति
 प्रकृतिसिति । भूतानां प्रकृतेरधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवता नियोज्येत्या-
 शङ्काह निग्रह इति । का पुनरिय प्रकृतिर्यदनुसारिणी भूतानां
 चेष्टेति पृच्छति प्रकृतिर्नामेति । भगवदभिप्रेता प्रकृतिं प्रकटयति
 पूर्व्वेति । व्यादिगच्छेन ज्ञानेच्छादि सगृह्यते । यद्योक्तः संस्कारः
 स्वसत्त्वया प्रवर्त्तकश्चेत् प्रलयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि
 वर्त्तमानेति । सर्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकिप्रवृत्तेरतथात्वादभिश्चा-
 विशेषादिति न्यायमनुस्मरन्नाह ज्ञानवानिति । ज्ञानवतामज्ञानवताञ्च
 प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह तस्मादिति । प्रकृतिं यान्ति प्रकृति-
 सदृशीं चेष्टां गच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि सर्वेऽपि भूतानि इत्यर्थः । प्रकृते-
 र्भगवता तत्तुल्येन वा केनचित् निग्रहमाशङ्क्यावतारितचतुर्थपा-
 दस्वाधीनेद्वितं पूरयति मम चेति ॥ ३३ ॥

आ० टी० । ननु तांहे महाप्रज्ञत्वादिन्द्रियाणि विषयज्ञानिन्द्रियाणाः सन्तः सर्वेऽपि स्वभवेनैव किं नासुतिष्ठन्ति तत्राह सदृश-
 भिति । प्रकृतिः प्रज्ञाकर्मसंस्काराधीनः स्वभावः स्वस्थाः स्वकीयाया
 प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमदृश इव गृणदापज्ञानवानपि चष्टते किं पुनर्व-
 क्रम्यमज्ञचेष्टत इति, यस्माद्गुणानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति
 अनुवर्तन्ते एवञ्च सतीन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्विधीयन्त्यादि-
 त्वर्थः ॥ ३३ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

यदि सर्वा जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च
 प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः
 शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्ये-
 न्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये इष्टे शब्दादौ
 रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यम्भा-
 विनौ तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्यते
 शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वयं नागच्छेत् या

आ० टी० । सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तिन्ये लौकिकवैदिकपुरुषकार-
 रविषयाभावाद्द्विधनिषेधानर्थक्यमिति शङ्कते यदीति । ननु यस्य न प्रकृ-
 तिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भवादर्थात्त्वं तद्विषये विधिनिषेधयोर्भविष्यति
 नेत्याह न चेति । शङ्कितदोषं श्लोकेन परिहरति इदमित्यादिना ।
 नोपस्थायाः सर्वकरस्यामोचरत्वं दर्शयति सर्वेति । प्रत्यर्थं रागद्वेषयोर-
 व्यवस्थायां प्राप्नोते प्रत्यादिशति इष्ट इति । प्रतिविषयं विभागेन
 तयोरेव्यतरस्यावश्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभावप्रयुक्त्या प्रायुक्तं दृषण्यं
 कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह ब्रवीति । तयोरेत्याद्यवतारितं भागं

हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैः स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्त्तयति यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानञ्च भवति यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशस्तात्कालो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेद्यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकत्तोरौ तस्कराविवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

विभजते शास्त्रार्थस्येति । प्रकृतिवशत्वादुजनीयं नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याह याज्ञीति । रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्त्तित्वे स्वधर्मत्यागादिद्वारमित्युक्तमितानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकृतिपारवश्यं परिहर्तुं शक्यमित्याह यदेति । मिथ्याज्ञाननिबन्धनौ हि रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वाद्बन्धेयम् । रागद्वेषयोर्भूतनिवृत्त्या निवृत्तौ प्रतिबन्धध्वसे कार्यसिद्धिनिमित्तत्वाद्योक्तं तदेति । एतकारणान्ययोग्यगच्छेदकत्वं दर्शयति नेति । पूर्वोक्तं नियोगमुपसंहरति तस्मादिति । तत्र हेतुमाह यत्र इति । हिशब्दोपात्तो हेतुर्भवति इति प्रकाशतः स च पूर्वेण तच्छब्देन सम्बन्धीयः । पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥

स्वा० टी० । नन्वेवं प्रकृत्यधीमेव चेत् पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिविधेय-
शास्त्रस्य वैधर्म्यं प्राप्तिमित्याशङ्क्याह इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति
योपसया सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तं, अर्थे स्वस्वविषये क्नुक्त्वे
रागः प्रतिबुद्धे द्वेष इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यमभावितौ, ततश्च
तदनुष्ठापे प्रवृत्तिरिति भूतानां प्रकृतिः, तथापि तयोर्वशवर्त्ती न भवे-
दिति शास्त्रेण नियम्यते हि यस्मात्स्य मुक्त्योक्तौ परिपन्थिनौ प्रति-
पक्षौ, अयं भावः, विषयस्मरणदिना रागद्वेषादुत्पाद्यादानवर्द्धितं पुरुष-
धर्मोऽतिगम्भीरे क्षीतसीव प्रकृतिवशान् प्रवर्त्तयति शास्त्रं तु नतः
प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबन्धके परमेस्वरभजनादौ तं प्रवर्त्तयति

ततश्च गम्भीरञ्चोतःपातात् पूर्वमेव नायमाश्रित इव नानर्थं प्राप्नोति,
तदेवं स्वाभाविकीं पञ्चादिसदृशीं प्रवृत्तिं त्यक्त्वा धर्मे प्रवर्त्तितव्य-
मित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

**श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥**

तत्र रागद्वेषप्रयुक्ती मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा पर-
धर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत् श्रेयानिति । श्रेयान्
प्रशस्यतरः स्वधर्मः स्वकीयधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽपि
अनुष्ठेयमानः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् सादृश्येन सम्पा-
दितादापि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः पर-
धर्मे स्थितस्य जीवितात् कम्मात् परधर्मो भयावहः नरका-
दिलक्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥

आ०टी०। रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपत्तयः प्रकटयितुं परमतोपन्यास
द्वारा समनन्तरञ्चोक्तगपतारयति तत्रेत्यादिना । व्यवहारभूमिः सप्रत्यर्थः ।
शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रतिपत्तिमेव प्रत्याययति परधर्मोऽपीति । स्वधर्मवदि-
त्यपेक्षार्थः । अनुमानं दूषयन्नुत्तरत्वेन श्लोकमत्यापयति तदसदिति ।
स्वधर्मादुद्युद्वाद्द्वन्द्वानां परिव्राट्धर्मस्य भिन्नाशनादिनक्षणस्य स्वानु-
ष्ठेयतया मयापि कर्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे श्रेयानिति ।
उक्तेऽर्थे मन्त्रप्रश्नक हेतुमाह कर्मादित्यादिना । स्वधर्ममवधूय परधर्म-
मनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृतदोषस्य दुष्परिहरत्वान्न तत्त्यागः स्वाधीया-
नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वा०टी० । तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत् कर्तुं म-
शक्यत्वात् परधर्मस्य चार्हिसादेः सुकरत्याद्भमत्वाविशेषाच्च तत्र प्रव-
र्त्तितमिच्छन् प्रत्याह श्रेयानिति । किञ्चिदङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्
प्रशस्यतरः स्वनुष्ठितात् सकृत्साकृच्च पूज्यो कृतादपि परधर्मात् सकाशात् ।

तत्र हेतुः स्वधर्मे युद्धादौ प्रवर्त्तमानस्य निधनं मरणमपि अथ स्वर्गादि
प्रापकत्वात् परधर्मन्तु परस्य भयावहो निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ॥१५॥

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापञ्चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णैय ! बलादिव नियोजितः ॥३६॥

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् पुंसो रागदेषौ ह्यस्य
परिपन्थिनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च यदुक्तं
तत् मन्त्रिमं निश्चितश्चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच
ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत् कुर्व्यामिति अथेति ।
अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञेव मृत्योऽयं पापं
कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वाष्णैय ! वृष्णि
कुलप्रसूत ! बलादिव नियोजितो राज्ञेवत्युक्ता दृष्टान्तः ॥३६॥

आ० टी०। प्रागेयानर्थमूलस्योक्तत्वात् पुनस्तज्ज्ञानसाधया प्रज्ञानुपपत्ति-
रित्याशङ्काह यद्यपीति । विक्षिप्तं विविधेषु प्रदेशेषु क्षिप्तं दर्शित-
मिति यावत्, अनवधारितमनेकलोक्तत्वात्नेकधा वा विवेककामादिभिर्वि-
कल्पितत्वादित्यर्थः । नन्वनर्थमूलं परिहर्त्तव्यं तत् किमिति ज्ञातुमिष्यते
तत्राह ज्ञाते हीति ! कुर्व्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः । वाक्या-
रम्भार्थत्वमथशब्दस्य गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं व्याकरोति अथेत्यादिना ।
अनिच्छतोऽपि बलादेव दुश्चरिते प्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे राज्ञेवेति ।
विनियोज्यत्वस्येच्छासाधेयत्वात्तदभावे तदसिद्धिमाशङ्क्य प्रायुक्तं कारयति
राज्ञेवेत्युक्त इति ॥३६॥

स्वा० टी० । तयोर्न वशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशक्यं मन्वानो-
ऽर्जुन उवाच अथेति । वृष्णैर्वेशेऽवतीर्णो वाष्णैयः हे वाष्णैयः ! अन-
र्थरूपं पापं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पूरुषः पापं
चरति, कामक्रोधौ विवेकबलेन निरन्वतोऽपि पूरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिः

दर्शनात्, अन्योऽपि तयोर्भूलभूतः कश्चित् प्रवर्तको भवेदिति सम्भाव-
नया पुनः ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि भगवानु-
वाच ऐश्वर्यप्रस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ
मोक्षस्य षष्ठां भग इतीङ्गणा । ऐश्वर्यादि षट्कं यस्मिन्
वासुदेवे नित्यमप्रतिबन्धत्वेन सामख्येन च वर्तते उत्-
पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामवि-
द्याञ्च स वाचो भगवानिति । उत्पत्त्यादिविषयञ्च विज्ञानं
यस्य स वासुदेवो वाचो भगवानिति, काम इति । काम एष
सर्वलोकवशं कुर्वन् शत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां
स एष कामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः
क्रोधोऽप्येष एव रजोगुणसमुद्भवो रजस्य तद्गुणस्य रजो-
गुणः समुद्भवो यस्य सः कामी रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य
वा समुद्भवः कामो ह्यद्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्त्त-
यति तृणया ह्यहङ्कारितः इति गुणदुःखिनां रजःकार्यं
सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते महाशनो महदशनम-
स्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा कामेन प्रेरितो जन्तुः
पापं करोति अतो विद्ध्येनं काममिह संसारे वैरिणम् ॥३७॥

आ० टी० । सम्प्रतिर्पत्तिवचनं प्रकरोति श्लेषिति । तस्य
वैपरीत्यं स्फोरयति बवेति । अप्रसूते किमिति प्रसूयते तत्राह

यं त्वमिति । भगवच्छब्दार्थं निह्वीरयितुं पौराणिकं वचनमुदाहरति ऐश्वर्यस्येति । समपश्येत्येतत् प्रत्येकं विशेषणैः सम्बध्यते, अथगच्छेन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते । उदाहृतवचसस्तात्पर्यमाह ऐश्वर्यादीति । स वाच्यो भगवानिति सम्बन्धः । तत्रैव पौराणिकं वाक्यान्तरं षठ्ति उत्पत्तिमिति । भूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः सम्बध्यते कारणार्थौ चोत्पत्तिप्रलयशब्दौ क्रियामात्रस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवादागतितर्गतिसत्त्वागामिन्यौ सम्पदापदौ सूच्येते । वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह उत्पत्त्यादीति । वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते, समपश्येति सम्पत्तिसमुच्चयार्थश्चकारः । उत्कलक्षणे भगवान् किसुक्तवानिति तदाह काम इति । कामस्य सर्वलोकगतत्वं विप्रदयति यच्चिमिच्छेति । तथापि कथं तस्यैव क्रोधत्वं तदाह स एष इति । कामक्रोधयोरेव हेयत्वद्योतनार्थं कारणं कथयति रजोगुण इति । कारणद्वारा कामादेरेव हेयत्वसंज्ञा कार्यद्वारापि तस्य हेयत्वं सूचयति रजोगुणस्येति । कामस्य पुरुषप्रवर्त्तकत्वमेव न रजोगुणजनकत्वमित्याशङ्क्याह कामो हीति । तत्रैवानुभवानुसारिणीं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति तद्व्याप्तिं हीति । तस्य योग्यायोग्यविभागमन्तरेण बहुविधत्वं दर्शयति महाशन इति । बहुविधत्वप्रयुक्तं कर्म निर्दिशति अत इति । सर्वविधत्वेषुपि कृतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह कामनेति । कामस्योक्तविशेषणवत्त्वे फलितमाह अत इति ॥ ३७ ॥

स्वा० टी० । कक्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम एष क्रोध एष इत्यादि । यस्त्वया पृष्टो हेतुरेष काम एव, ननु क्रोधोऽपि पूर्वत्वयोक्त इन्द्रियस्येन्द्रियस्वार्थ इत्यत्र, सत्त्वं नासौ ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्येष काम एव हि केनचित् प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते पूर्वो पृथक्क्रोकोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेणैकाकृत्योच्यते, रजोगुणात् समुद्भवतीति तथा, अनेन सत्त्वपृष्ट्या रजसि क्षयं नीते सति कामो न जायत इति सूचितं, एनं काममिह मोक्षमार्गं वैरिणं विद्धि, अयञ्च वक्ष्यमाणक्रमेण हन्तव्य एव यतो नासौ दानेन सन्वातं शक्य इत्याह

सहायनो सहृदयनं यस्य दुष्पूर इत्यर्थः, न च साक्षा सन्वातं
शक्यो यतो सर्वापाप्मा अत्युच्यः ॥ ३० ॥

धूमेनाव्रियते वह्नि र्यथादर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति धूमेनेति । धूमेन
सहजेनाव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा
वादर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुना आवृत
आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

व्या०टी० । उत्तरश्लोकमवतारयति कथमिति । अनेकदृष्टान्तोपादानं
प्रतिपत्तिर्यौकर्यादिभिः । सत्त्वस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवह्निं प्रति आवरकत्व-
विद्वद्गर्थं विशिनष्टि अप्रकाशात्मकेनेति ॥ ३८ ॥

स्वा० टी० । कामस्य वैरित्वं दर्शयति धूमेनेति । धूमेन सहजेन
यथा वह्निराव्रियते आच्छाद्यते यथा चादर्शो मलेन आगन्तुकेन यथा
चोल्बेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भः सर्वतो निरुद्ध आवृतस्तथा प्रकारत्वयेणापि
तेन कामेनावृतमिदम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय ! दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

किं पुनस्तदिदं शब्दवाच्यं यत् कामेनावृतमित्युच्यते
आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा
ज्ञानी हि जानात्यनेन अहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवातः दुःखी
च भवति नित्यमेव अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु
मूर्खस्य स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्यं
दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णायाहं दुःखित्वमापादित इति
न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी किंरूपेण कामरूपेण

काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन
पूरणमस्येति दुःपूरोऽतस्तेनानलेन नास्थालं पर्याप्तिविद्यत
इत्यनलस्तेन ॥ ३६ ॥

आ० टी० । समान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टुं आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तर-
ल्लोकमवतारयति किं पुनरिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणसिद्धार्थं ज्ञानिनो
नित्यवैरिण्येत्यादिशेषणम् । प्रतीकमादाय व्याचष्टे आहतमित्यादिना ।
ज्ञानिनां प्रति वैरित्वेऽपि नित्यवैरित्वं कामस्य कथमित्याह ज्ञानी
हीति । अनर्थमाप्तिमन्तरेण कामस्य प्रसङ्गावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते, अतः-
शब्देन कामप्रसक्तिरेव परामृश्यते, नित्यमेवेत्युत्पत्त्यवस्था कार्यावस्था
च कामस्य कथ्यते । ननु सर्वस्यापि कामात्मता न प्रशस्तेति कामो
नित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमित्याशङ्क्याह न त्विति ।
अज्ञस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुपपाटयति स हीति । कार्यप्राप्तिप्राग-
वस्था पूर्वमित्युक्त्वा, अज्ञं प्रति वैरित्वे सत्यपि कामस्य नित्यवैरित्वाभावे
फलितमाह अत इति । स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञाना-
भ्यामवान्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा प्रकृतं वैरिण्यमेव स्फोर-
यति किं रूपेणेत्यादिना ॥ ३६ ॥

स्वा० टी० । इदं शब्दनिर्दिष्टं दर्शयन् वैरित्वं स्फुटयति आह-
तमिति । इदं विवेकज्ञानं एतेनाहतं, अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः
सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरित्वं प्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्य-
नर्थातुसम्भानाद्दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिण्येत्युक्तम् । किञ्च विषयैः पूर्य-
माणोऽपि यो दुष्पूरः अपर्यमाणस्तु शोकसनापहेतत्वादनलतल्यः अनेन
सर्वान् प्रतिवैरित्वसक्तम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमाहत्य देहिनम् ॥४०॥

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी
सर्वस्येत्त्वपेक्षायामाह ज्ञाते हि शरीरधिष्ठाने सुखेन निव-

र्हणं कर्तुं शक्य इति इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

आ० टी० । कामस्य निराश्रयस्य कार्यकरत्वाभावं मत्वा प्रअपूर्वकमाश्रयं दर्शयति किमधिष्ठान इति । कामस्य नित्यवैरित्वेन परिजिहीर्षितस्य क्रिमित्यधिष्ठानं ज्ञायते तत्राह ज्ञाते हीति । इन्द्रियादीनां कामाधिष्ठानत्वं प्रकटयति एतैरिति । नन्वेताभिरिति वक्तव्ये कथमेतैरित्युच्यते तत्राह इन्द्रियादिभिरिति ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयन् जयोपायमाह इन्द्रियाणीति हाभ्याम् । विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भावादिन्द्रियाणि च मनस्य बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादां नियम्य भरतर्षभ ! ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

यत एवं तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ ! पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि परित्यज हि ब्रह्मात् एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतस्य आत्मादीनामवरोधः विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयांजर्जनाविज्ञानयोः श्रयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशस्तन्नाशं प्रजहि आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आ० टी० । तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्तव्यत्वमाह उच्यते इति । तस्यादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति यावत्, पूर्वं कामविरोधात्

प्रागवस्थायामित्यर्थः । तेषु नियमितेषु मनोबुद्धोर्नियमः सिध्यति तत् प्रवृत्तेरितरप्रवृत्तिव्यतिरेकेणाफलत्वादिति भावः, पापमूलतया कामस्य तच्छब्दवाच्यत्वसुद्वेयम् । कामस्य परित्यज्यत्ये वैरित्वं हेतुः, तमेव हेतुं साधयति ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदभावेदयति ज्ञानमित्यादिना ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं तस्मादिति । तस्मादादौ विभोहात् पूर्वमेवेन्द्रियाणि मनो बुद्धिञ्च नियम्य पापमानं पापरूपमेतन्नं कामं हि स्फुटं प्रज्जिघ्र्वा घातय, यद्वा प्रज्जिघ्र्वा परित्यज, ज्ञानभाक्त्वविषयं विज्ञानं शान्तीयं तयोर्नाशनं, यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासजं तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीतेति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेर्यः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामं यत्, जहि इत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादित्युच्यते इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि आत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सूक्ष्मप्रान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डितास्तयेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पात्मकं तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्धयन्तेभ्याऽभ्यन्तरोऽयं देहिनं इन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामा ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं बुद्धेः परतस्तु सः स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ॥ ४२ ॥

स्वा० टी० । पूर्वोक्तमनस्य कामत्यागस्य दुष्करत्वं मन्वानो रसोऽप्यस्येत्युक्तमेव स्पष्टीकर्तुं प्रत्यपूर्वकं लोकान्तरभवतारयति इन्द्रियाणीत्यादिना । पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्म्मोन्द्रियाण्यपि वागादीनि स्पृह्यन्ते । किमपेक्षया तेषां परत्वं तत्राह देहमिति । तथापि केन प्रकारेण परत्वं

तदाह सौक्ष्म्येति । आदिशब्देन कारणत्वादि गृह्यते । इन्द्रिया-
मेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं परत्वं कथयति
तथेति । मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावतिदिशति तथा मनसस्त्विति ।
ये बुद्धेरित्यादि व्याचष्टे तथेत्यादिना । आत्मनो यथोक्तविशेषणस्या-
प्रकृतत्वमाशङ्क्याह यं देहिनमिति ॥ ४२ ॥

स्वा० टी० । यत्र चित्तप्रणिधानेनेन्द्रियाणि नियन्तुं शक्यन्ते
तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि
देहादिभ्यो व्याहृत्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाच्च
अतएव तद्वृत्तिरिक्लत्वमप्यर्थादुक्तं भवति, इन्द्रियेभ्यश्च संकल्प्यात्मकं मनः
परं तत्प्रवृत्तकत्वात्, मनसस्तु निश्चयात्मिका बुद्धिः परा निश्चयपूर्वक-
त्वात् सकल्पस्य, यस्तु बुद्धेः परतस्तत्साधित्वेनावस्थितः सर्वान्तरः स
आत्मा तं विमोहयति देहिनमिति देहिशब्दोक्त आत्मा स इति परा-
मृषप्रते ॥ ४२ ॥

एव बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ॥४३
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां भौष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासुप-
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो
नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ततः किं एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या
ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक् स्तम्भनं कृत्वा स्वेनैवात्मना संस्कृ-
तेन मनसा सम्यक् समाधयेत्यर्थः, जघ्नेनं शत्रुं महा-

बाहो ! कामरूपं दुरासदं दुःखेनासदः आमादनं प्राप्ति-
र्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ।

आ० टी० । इन्द्रियादिसमाधानपूर्वकमात्मज्ञानात् कामजयो भव-
तीत्युपसंहरति एवमित्यादिना । संकृतं मनो मनःसमाधाने हेतुरिति
सूचयति संस्तभ्येति । प्रकृतं शत्रुमेव विशिनष्टि कामरूपमिति ।
तस्य दुरासदत्वे हेतुभाक्तं दुर्विज्ञेयेति । अनेको विशेषस्तादृशो मत्ता-
शनत्वादिसुदनेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्रधान्येनोक्ता उपेयात्तु ज्ञान-
निष्ठागुणत्वेनेति विवेक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । उपसंहरति एवमिति । बुद्धेरेव विषयेन्द्रियादि-
जन्याः कामादिविक्रियाः आत्मा तु निर्विकारस्तत्सार्क्षीत्येवं बुद्धेः
परमात्मानं बुद्ध्या आत्मना एवंभूतया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या आत्मानं
मनः संस्तभ्यः निश्चलं कृत्वा कामरूपिणं शत्रुं जहि माय्य दुरासदं
दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । स्वधर्मेण यमाराध्य भक्त्या
सुक्तामिता बुधाः । तं कृष्णं परमानन्दं तोषयेत् सर्वकर्मभिः ॥ ४३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

द्रुमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिच्छवाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

श्रीभगवानुवाच । योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठा-
लक्षणः स संन्यासः स कर्मयोगोपायः यस्मिन् वेदार्थः परि-
समाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च गोतासु च सर्वास्वय-

मेव योगी विवक्षितो भगवता अतः परिसमाप्तं वेदार्थं
मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति भगवान् । इमं अध्यायद्वये-
नोक्तं योगं विवक्षते आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवान् अहं जग-
त्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय तेन योगबलेन
युक्तास्ते समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुं ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते
जगत् परिपालयितुमलं अव्ययमव्ययफलत्वान्न ह्यस्य सम्यक्-
दर्शननिष्ठा लक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं वेति स च विवस्वान्
मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाव्रवीत् ॥१॥

आ० टी० । पूर्वाभ्यामध्यायाभ्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वात्
वेदार्थस्य च समाप्तत्वात् वक्तव्याशेषाभावात् उक्तयोगस्य कृतिमत्त्वं
शङ्कानिवृत्तये वंशकथनपूर्विकां स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवा-
निति । तदेतद्भगवद्वचनं वृत्तानुवादद्वारेण प्रस्तौति येयमिति । उक्त-
मेव योगं विभज्यानुवदति ज्ञानेति । संन्यासेनेतिकर्तव्यतया सहितस्य
ज्ञानात्मनो योगस्य कर्माख्यो योगो हेतुरतश्चोपायोमेयभूतं निष्ठाद्वयं
प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । उक्ते योगद्वये प्रमाणसुपन्यस्यति यस्मिन्निति ।
अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्फुटयति यस्मिन्निति । प्रवृत्त्या
लक्ष्यते ज्ञायते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते ज्ञानयोग इति विभागः ।
यद्यपि पूर्वोक्तध्यायद्वये दशोक्तनिष्ठाद्वयं व्याख्यातं तथापि वक्ष्यमाणा-
ध्यायेषु वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याह गीतासु चेति । कथं तर्हि समन-
न्तराध्यायस्य प्रवृत्तिरत आह अत इति । वंशकथनं सम्प्रदायोपन्यासः
सम्प्रदायो देशश्च, अक्षत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्या योगः स्तुतौ पर्यवस्यति ।
गुरुशिष्यपरम्परोपन्यासमेवानुक्रामति इममिति । इममित्यस्य सन्न-
हितं विषयं दर्शयति अध्यायेति । योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्म-
योगोपायत्वमित्यर्थः । स्वयमज्ञतार्थानां प्रयोजनव्यप्राप्तां परार्थ-
प्रवृत्त्यसम्भवाद्भगवतस्तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात् कृतार्थता कल्पनीयेत्याह
विषयस्त इति । अव्ययवेदमन्वत्त्वादव्ययत्वं योगस्य गमयितव्यं

क्लिमिति भगवता हतार्थेनापि योगप्रवचनं हतमिति तदाह जगदिति । कथं यद्योक्तेन योगेन क्षत्रियाणां बलाधानं तदाह तेनेति युक्ताः क्षत्रिया इति शेषः, ब्रह्मण्यन्देन ब्राह्मण्यत्वजातिरुच्यते । यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तेन च ब्राह्मण्यत्वं तथापि कथं रक्षणीयं जगदशेषं रक्षितमित्याशङ्क्याह ब्रह्मेति । ताभ्यां हि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठान-द्वारा रक्षितं शक्यमित्यर्थः । योगस्याव्ययत्वे हेतुत्वरमाह अव्ययफल-त्वादिति । ननु कर्मफलयदुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षत्रियणुत्वमनुमी-यते नेत्याह न हीति । अपुनरावृत्तिश्रुतिप्रतिहतमनुमानं न प्रमाणी-भवतीति भावः । भगवता विवस्वते प्रोक्तो योगस्तत्रैव पथ्यवस्यतीत्या-शङ्क्याह स चेति । स्वपुत्रायेत्युभयत्र सम्बध्यते, आदिराजायेत्याकोः सूर्य्यवंशप्रवर्त्तकत्वेन वैशिष्ट्यमुच्यते ॥ १ ॥

स्वा० टी० । आविर्भावतिरोभायावाविष्कर्त्तुं स्वयं हरिः । तत्त्व-स्यदविवेकार्थं कर्मयोगं प्रशंसति ॥ एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायक-ज्ञानयोगो मोक्षसाधनत्वेनोक्तस्तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणविधानेन तत्त्वं पदार्थदिवेकार्तिना च प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं तावत् परम्परामाप्तत्वेन स्तुवन् श्रीभगवानुवाच । इममिति त्रिभिः । अव्ययफलत्वादव्ययं इमं योगं पुराहं विवस्वते आदित्याय कथितवान्, स च स्वपुत्राय मनवे आङ्गदेवाय प्राह, स च मनुः स्वपुत्रायेत्याकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्परामाप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥२॥

एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्परामाप्तमिमं राजर्षयो राजनश्च ते ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिमं योगं स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संप्रप्तो हे परन्तप ! आत्मनो विपन्नभूताः परे उच्यन्ते तान् शीर्ष्यतेजो-गभस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परन्तपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

आ० टी० । यथोक्ते योगे परम्परागते विशिष्टजनसम्पत्तिमुदा-
हरति एवमिति । तस्य कथं सम्पत्ति वक्तव्यत्वं तदाह स काशेनेति ।
पूर्वाङ्गं व्याकरोति एवमित्यादिना । ऐश्वर्यं सम्पत्तिमत्त्वं राजत्वं
तेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षणमत्वमृषित्वमिहेति भगवतोऽर्जुनेन सह
संव्यवहारकालो गृह्यते । परन्तप्रेति सम्बोधनं विभजते आत्मन
इति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । एवमिति एवं राजानश्च ते ह्यपयश्चेति अन्येऽपि
राजर्षयो निमिप्रसूखाः स्वपित्वादिभिरिच्छाकुप्रसूखैः प्रोक्तमिमं योगं
विदुर्जानन्ति च, अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह हे परन्तप ! शत्रु-
तापन ! स योगः कालवशादिह लोके नष्टो विशिष्टः ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

दुर्बलान् अजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य
लोकश्चापुरुषमस्वन्धिनं स एवायमिति । स एवायं मया
ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोऽसि मे सखा
चासीति रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगं ज्ञानमित्यर्थः ॥३॥

आ० टी० । किमिति वर्त्तमाने काले प्रकृतो योगः सम्प्रदाय-
रहितोऽभूदित्याशङ्क्याधिकार्यभावादित्याह दुर्बलानिति । तदेव दौर्बल्यं
प्रकृतोपयोगित्वेन व्याकरोति अजितेन्द्रियानिति । यद्यपि काम-
क्रोधादिप्रधानान् पुरुषान् प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानो योगो
नष्टो विशिष्टसम्प्रदायः सञ्जातस्तथापि योगादते पुरुषार्थो लोकस्य
लभ्यते चेत् किमनेन योगोपदेशेनेत्याशङ्क्य यथोक्तयोगाभावे परमपुरु-
षार्थाप्राप्तेर्नैवमित्याह लोकश्चेति । पूर्वे योगो विशिष्टसम्प्रदायोऽधुना
त्वन्धयोगो मदर्थसुच्यते भगवतेत्याशङ्क्याह स एवेति । कस्मादन्यस्मै
कस्माच्च पुरातनो योगो नोक्तो भगवतेत्याशङ्क्याह भक्तोऽस्येति । उक्त-
नधिकारिणं प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे हेतुमाह रहस्यं हीति । अनादि

वेदेषु हत्वात् योगंश्च पुराणवत्त्वं भक्तिः शरण्यनुद्धृता प्रीतिस्तथा युक्तो
निजस्वरूपमवेक्ष्य भक्तो विवक्षितः समानवयःस्निग्धः सहायः सखेत्सु-
च्यते । एतदिति कथं योगो विशेष्यते तत्राह ज्ञानमिति ॥ १ ॥

शा० टी० । स एवायमिति । स एवायं योगो विच्छिन्नो सख्य-
दाये इति पुनश्च मया ते तुभ्यसक्तो यतस्त्वं मम भक्तोऽपि सखा च
अन्यस्मै मया नोच्यते हि यस्माद्दितदुत्तमं रक्षस्वम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा भूत् कस्यचित्
बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन् अर्जुन उवाच
अपरमिति । अपरमर्वाक् वसुदैवगृहे भवतो जन्म परं
पूर्वं सर्मादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत् कथमेत-
द्विजानीयामविरुद्धान्तया यस्तमेवादौ प्रोक्तवानिमं योगं
स एव त्वमिदानीं मद्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

शा० टी० । भगवति चोक्त्यानीश्वरत्वशङ्कां निवर्त्तयित्वा
चोद्यसङ्गावयति भगवतेति । परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवद्भवस्वित-
स्थानीश्वरत्वसमेत्य तद्वचने शङ्कितविप्रतिषेधश्चेति शेषः, भगवतो निज-
रूपसमेत्य नेदं चोद्यं किन्तु लीलाविषयं नृहीनेति वक्तुं चोद्य-
निवेत्तुञ्जम् । एतच्छब्दार्थमेव स्फुटयति यस्त्वमिति ॥ ४ ॥

शा० टी० । भगवतो विवस्वन्तं प्रति योगोपदेशात्सम्भवं पश्य-
न् अर्जुन उवाच अपरमिति । अपरं स्वर्वाचीनं तव जन्म परं प्राक्कालीनं
विवस्वतो जन्म तस्मात्प्राप्तमातनत्वाच्चिरन्तनाय विवस्वते त्वमादौ योगं
प्रोक्तवानित्येतत् कथमहं जानीयां प्राप्तं शङ्कुयास् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्य परन्तप ! ॥५॥

या वासुदेवेऽनीश्वरा सर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन्
श्रीभगवानुवाच । यदर्धो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः बहूनीति । बहूनि
मे मम व्यतीतानि अतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हे
अर्जुन । तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्य न जानीषे
परन्तप ! धर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वाद्दहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तमत्यस्वभावत्वाद्नावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं ह
परन्तप ! ॥ ५ ॥

आ० टी० । भगवत्प्रज्ञानं मनुष्यत्वशङ्कां वारयितुं प्रतिवचन-
रुवतारयति या वासुदेव इति । अन्यथा प्रश्ने कथमाशङ्कान्तरं परि-
हृत्युं भगवद्बचनमित्याशङ्क्य प्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यदर्धो हीति ।
यस्य शङ्कितस्य विरोधस्य परिहारार्थः तस्य प्रश्नमेव परिहारं यक्तुं
भगवद्बचनमित्यर्थः । व्यतीतानेकजन्मवत्त्वं समैव नासाधारणं किन्तु
सर्वप्रमाणसाधारणमित्याह तव चेति । तानि प्रमाणाभावाद् प्रति-
तानीत्याशङ्क्याह तानीति । ईश्वरस्यानाद्यतत्त्वज्ञानत्वादित्यर्थः । किमिति
अहं तानि मम न प्रतीयन्ते तवाद्यतत्त्वज्ञानत्वादित्याह न त्वमिति ।
तान् परिहृत्युं तत्परिभवार्थं प्रवृत्तत्वात्तव ज्ञानावरणं विज्ञेयमित्याह
परन्तपेति । अर्जुनस्य भगवता शङ्कातीतानेकजन्मवत्त्वे हृत्येऽपि ज्ञान-
मेव हेतुमाह धर्मा इति । आदिशब्देन रागदोषादयो गृह्यन्ते ।
अनातीतं भगवत्संज्ञानसंकीर्णं ज्ञानत्वे हेतुमाह अहमिति ॥५॥

आ० टी० । ह्यपान्तरेणोपदिष्टयागित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवा-
नस्य बहूनीति । तान्यहं वेद वेदं अल्पप्रविद्याशक्तित्वात् त्यन्तु न
वेदं वेदं अविद्याद्यतत्वात् ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नत्रयात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाद्यात्ममायया ॥ ६ ॥

कत्रं तर्हि तत्र नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मे-
त्युच्यते अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथात्र-
यात्मा अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन् तथा भूतानां
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां ईश्वर ईश्वरशीलोऽपि सन् प्रकृतिं
मायां मम वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां यस्या वग्ने सर्वं जगत्
वर्तते यथा मोहितः सन् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति
तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव
भवामि जात इवात्ममायया न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

चा० टी० । ईश्वरस्य कारणाभावात् जन्मैवायुक्तमतीतानेक-
जन्मवत्त्वन्तु दूरंत्सारितमिति शङ्कते कथमिति । वस्तुतो जन्माभावेऽपि
मायावशाज्जन्म सम्भवतीत्युत्तरमाह उच्यते इति । पारमार्थिकजन्मा-
योगे कारणं पूर्वाङ्गानानद्यु प्रातिभाषिकजन्मसम्भवं कारणमाह प्रकृति-
मिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रत्यादेष्टुमात्ममाययेत्युक्तम् ।
वस्तुतो जन्माभावं कारखानुवादभागं विदृष्येति अजोऽपीत्यादिना ।
प्रातिभाषिकजन्मसम्भवं कारणकथनपरछत्तराङ्गं विभजते प्रकृतिमित्या-
दिना । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति मायामिति ।
तस्याः स्नातन्वयं निराकृत्य ज्ञेयदधीनत्वमाह भवेति । तस्याश्च अधि-
करणद्वारेणावच्छिन्नत्वं सूचयति वैष्णवीमिति । मायाशब्दस्यापि प्रज्ञा-
नामसु पाठाद्विज्ञानशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह त्रिगुणात्मिकामिति । तस्याः
कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति यस्या इति । जगतो मायावशवर्जित्व-
मेव स्फुटयति यवेति । यथा लोके कश्चिज्जातो देहवानाकच्छन्ने
एवमहमपि मायामाश्रित्य तथा स्वप्नया सम्भवामि तेन मायावश-
मीश्वरस्य जन्मेत्याह तां प्रकृतिमित्यादिना । सम्भवामि इत्युक्तमेव

विभजते देहवानिति । अत्रादादेरिव तथापि पारमार्थिकत्वाभिमानो जन्मादिविषये स्यादित्याशङ्क्य प्रायुक्तस्वरूपपरिचानवत्त्वादीश्वरस्य जैव-
मित्याह न परमार्थन इति । आहतज्ञानवतो लोकस्य जन्मादिविषये
परमार्थत्वाभिमानः सम्भवतीत्याह लोकवदिति ॥ ६ ॥

सा० टी० । ननु अत्रादेस्तव कुतो जन्म अधिनाशिनश्च कथं पुनः
पुनर्जन्म येन बहूनि मे व्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्य तव पुण्यपापविही-
नस्य कथं वा जीववत्त्वमेतत् आह अजोऽपीति । सत्यमेवं तथापि
अजोऽपि जन्मग्रन्थोऽपि सन्नहृतं तथाऽव्ययात्मापि अनन्तरस्वभावोऽपि
सन् तथा ईश्वरोऽपि कर्मपारतन्त्र्यरहितोऽपि सन् कृपायया सम्भवानि
सस्यगप्रभ्युत्तज्ञानबलवीर्यादिशक्तैरेव भवामि, ननु तथापि प्रोक्तशकता-
त्कालिकदेहग्रन्थस्य च तव कुतो जन्म इत्यत उक्तं स्वां शुद्धसत्त्वात्मिकां
प्रकृतिमधिधाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्यां स्वेच्छयावतरामी-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

तत्र जन्म कदा किमर्थं वेत्युच्यते यदेति । यदा यदा
हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनाम-
भ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य अभावो भवति भारत ! अभ्युत्थानं
समुद्भवोऽधर्मस्य तदा तदात्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

आ० टी० । यदीश्वरस्य मायानिवन्धनं जन्मेत्युक्तं तस्य प्र-
पूर्वकं कालं कथयति तत्रेत्यादिना । चातुर्वर्ण्ये चातुरात्रम्ये च वधा-
वदत्तुष्टीयमाने नास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विशिनष्टि वर्ण्येति ।
वर्ण्येरात्रमैसादाचारैश्च लप्यते प्रायते धर्मः तस्येति यावत् । धर्महानौ
समस्तपुरुषार्थभङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याह प्राणिनामिति । न च यथो-
क्तवर्षधर्मस्य हानिः सोढुं शक्नो भवानित्याह भारतेति । न केवलं
प्राणिनां धर्महानिरेव भवततो मायाविषयस्य परिपद्ये हेतुरपि तु

तिप्रामर्शमष्टाक्षरपीत्याह व्यभ्युत्थानमिति । यदा यदेति पूर्वेषु
अम्बुजः ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । कदा सम्भवधीत्यपेक्षायासाह यदा यदेति । ग्लानि-
हानिः व्यभ्युत्थानसाधिक्यम् ॥ ७ ॥

**परित्वाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥**

जितश्च परित्वाणयेति । परित्वाणाय परिरक्षणाय
साधूनां मन्त्र रेखाणां विनाशात् च दुष्कृतां पापकारिणां
किञ्च धर्मसंस्थापनार्थाय साध्यक् स्थापनं तदर्थं सम्भ-
वामि युगे युगे एतियुगम् ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । यद्येते काले कृतकत्वस्य भगवतो मायाकृते जन्मानि
सम्भवेति शरीरमाह कर्मशून्यत्वादिना । यथा साधूनां रक्षणसहा-
धूना निश्चयम् भगवद्वतारकाले तथा पापान्तरमपि तदाभूतीत्याह
किञ्चित् । धर्मो हि स्थापित जगदेव स्थापितं भवत्यन्वयादिभिन्नव्यादि
जगदसद्वतनाशित्वर्थम् ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । तिस्रसिन्धुपेक्षायासाह परित्वायेति । साधूनां
स्ववर्धनार्थाय रक्षणाय, दुष्टं कर्म वर्धनीति दुष्कृतलोषा वधाय च,
गर्वं धर्मसंस्थापनार्थाय साधु रक्षणाय दुष्टवधाय च धर्मं स्थिरीकर्तुं युगे
युगे तज्जगदस्य कथासामान्यार्थं, न चैवं दुष्टनिग्रहं कुर्यात्तदपि नेहैर्ग्यं
शङ्कनीयं यथाहुः । वातान्ते तापान् कारुण्यकारण्यं यथाभेकं, तद्वत्
सङ्गेशस्य निःशुभं कर्मोपरिति ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ! ॥९॥

जन्मिति । तत् जन्म मया कृतं कर्म च साधूनां परि-
त्राणादि मे प्रम दिव्यमप्राक्तवमैश्वरमेवं यद्योक्तं यो वेत्ति

तत्त्वतः तत्त्वेन यथावच्छक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं
नैति न प्राप्नोति मामित्यागच्छति समुच्यते अर्जुन । ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । मायामयमीश्वरस्य जन्म न वास्तवं तस्यैव च जगत्प-
रिपालनं कर्म नान्यस्येति ज्ञानतः श्रेयोऽवाप्तिं दर्शयन् विपक्षे प्रत्यवायं
रूचयति तच्छब्देत्यादिना । यथोक्तं मायामयं कल्पितमिति यावत्,
वेदनस्य यथावत्त्वं वेदास्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वं याद पुनर्भगवतो
वास्तवं जन्म साधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैव कर्म क्षत्रियस्येति विव-
क्ष्यते तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादिः संसारो दुर्भारः स्यादिति
भावः ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह
जन्मेति । स्वेच्छया कृतं नम जन्म कर्म च धर्मपालनरूपं टिव्यमन्तौ-
किर्कं तत्त्वतः परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहमिममानं त्यक्त्वा पुन-
र्जन्म संसारं नैति न प्राप्नोति किन्तु मापेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मासुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

नैष मोक्षगार्ह इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि
वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधाः रागश्च भयञ्च क्रोधश्च राग-
भयक्रोधाः वीता विगता येत्यन्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मथा
ब्रह्मविद् ईश्वराभेददर्शिनी भासिव च परमेस्वरसुपाश्रिताः
केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः बहवाऽनिके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव
च परमात्मनिषयं तपस्ते न ज्ञानतपसा पूता, परां शुद्धिं
गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः
इतरतपानिरपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य सिद्धं ज्ञानतपसेति
विशेषणम् ॥ १० ॥

आ०टी० । सम्प्रति प्रस्तुतभोक्तृमार्गस्य नूतनत्वेनऽन्यस्यितत्वमाशङ्क्य
परिहरति नैव इति । मन्त्रयत्वस्य मङ्गावगमनेनापौनरुक्त्यं दर्शयति
अङ्गाविद् इति । आत्मनो भिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन वा अङ्गणो वेदनं
व्यावर्त्तयति ईश्वरेति । अमेददर्शनेन सृष्टिश्च न्य कर्माशुभानं प्रत्यक्षे
भावेवेति । तदुपाश्रयत्वमेव विप्रदयति केवदेति । नाशुभान्प्रिता इति
केवलज्ञाननिष्ठत्वसङ्गा ज्ञानतपसा पूता इति तिसर्थं पुनरुच्यते तत्राह
इतरिति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । कथं जन्मकर्मज्ञाने स्वतर्पाद्भिः स्थापितं व्याह
धीतरागेति । अहं शुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपालनं करोमीति मदीयं परम-
कारुणिकत्वं ज्ञात्वा धीता विगता रागभयक्रोधा येष्टस्यो चर्त्तिसिपाभा-
वान्मन्त्रया मदकचित्ता भूत्वा भक्तिधोपाश्रिताः सन्तो भूयः सत्त्वत्वं उदा-
त्तज्ञानं तपस्य ततपरिपाकहेतुः स्वधर्मः । इति ॥ १० ॥ तेन
ज्ञानतपसा पूता शुद्धा निरस्ता ज्ञानतत्कार्यं सत्त्वा मङ्गायं भक्तसायुज्यं
प्राप्ता बहवः, न त्वन्नेव प्रष्टुतोऽयं मङ्गमार्ग इत्येव, तत्रैव तावदाहं
वेद सगोर्वाख्यादिना विद्याविद्योपाश्रया तत्त्वं पदार्थाणि रजोवै
प्रदर्शनं ईश्वरस्य चाविद्याभावेन नित्यशुद्धतास्तीवरे चक्षुःसादनत्व-
ज्ञानेनाज्ञाननिष्ठयोः शुद्धस्य स्वतश्चिदेन तदैकस्यैवमित्येव ॥ १० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥११॥

तव तर्हि रागद्वेषी स्तः येन केभ्यश्चिदेवात्मभावं प्रय-
च्छसि न सर्वेषा इत्युच्यते ये यथेति । ये यथा येन प्रका-
रेण तेन प्रथोजनेन यत्फलार्थिनया मां प्रपद्यन्ते तां-
स्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यहमनुग्रहायहं इत्यतः तेषां
मां चं प्रत्यक्षं प्रत्यनर्थित्वान्न ह्येकस्य सुसुचुत्वं फलार्थि-
त्वञ्च युगपत् सम्भवति अती ये यत्फलार्थिनः तान् तत्-

फलप्रदानेन ये यथांशकारिणस्तत्फलार्थिनो मुमुक्षवश्च
 तान् ज्ञानप्रदानेन ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्
 मोक्षप्रदानेन तथा आर्त्तानार्त्तिहरणेत्येवं यथा येन
 प्रकारेण मां प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः, न पुनः
 रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा किञ्चिद्भजाभि सर्व-
 थापि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मागमिषुवर्त्तन्ते ये
 मनुष्याः यत् फलार्थितया यस्मिन् कर्मस्यधिकताः ये
 प्रयतन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते हे पार्थ । सर्वज्ञः सर्व-
 प्रकारैः ॥ २१ ॥

आ० टी० । ईश्वरः सर्वभ्यो भूतस्थो मोक्षं प्रयच्छति चेत् प्रागु-
 क्तविशेषणवैयर्थ्यं यदि तु केन्द्रविशेष मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तत्र रागादि-
 मत्त्वादभीष्टरत्नाप्रतिरिति शङ्कते तत्र तर्हीति । ये मनुजन्तस्यो
 मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति फलान्तरार्थितया तत्तदमा-
 यानुष्ठापनेन तत्तदेव ददातीति नास्त्ये रागद्वेषादिति शङ्कते उच्यते
 इति । मुमुक्षुणां मोक्षमात्रकारित्वेऽपि फलान्तरार्थितया फलान्तरा-
 रित्वमित्याशङ्क्य फलमत्र उपपत्तेरिति न्यायेन तत्र मनुष्यरायन्तवैश-
 दनुर्वर्त्तित्यभाषण्यकमित्याह ममेति । भगवत्कर्मणि तत्र सर्वपामेव
 केवल्यमकल्पं किमिति नानुग्रहात् तत्राह नेपयति । अश्रुदय-
 निःश्रेयसार्थत्वं प्रायेणवैचित्त्यादिकस्यैव किं न स्यादिति शङ्क्य पर्या-
 येण तदनुपपत्तिं साधयति न हीति । मुमुक्षुणां फलार्थितया विभागे
 स्थिते सत्यनुग्रहविभागं फणितमाह अत इति । फलप्रदानानुग्रहत्वा-
 नीति सम्बन्धः । नित्यनेमित्तिकसम्पानुष्ठापनासुः फलार्थित्वामात्रे
 सति सुसुप्तत्वे कथं तेष्वनुग्रहः स्यादिति तत्राह ये यथांशेति ।
 ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्वं सम्बन्धः । सन्ति कर्मिण्यन्तसर्वकर्मार्थो
 ज्ञानिनो मोक्षप्रेषामेच्छमाणास्तेष्वनुग्रहप्रकारं ददति ये ज्ञानिन
 इति । कौशल्याः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहितता भगवन्तसेवार्थि-

अनुवर्त्तते तेषु भगवतोऽनुपह्वयेन दश्यन्ति तदेति ।
 पूर्वाह्णव्याख्यानसुपसंहरति इत्येवमिति । भगवतोऽनुपह्वे निमित्तात्मरं
 निवारयति न घ्नरिति । कर्त्तारित्वे सुसुप्तत्वे च जन्तूनां भगवद्गु-
 सरत्त्वभावशत्रुकमित्युत्तरार्द्धं विभजते सर्वथापीति । सर्वान्तर्यामिणं ज्ञेयं
 तेनात्मना परस्त्वैश्वरस्यावस्थानं, धार्मो ज्ञानकर्मलक्षणः मनुष्यस्य ह्यथा-
 दितरेषामीश्वरकार्गानुवर्त्तित्वमप्युदासः स्यादित्यागङ्गाया इति यत्फलमेति ।
 सर्वप्रकारैर्भगवत्कार्गमनुवर्त्तन्ते इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ११ ॥

आ० टी० । ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेक-
 शरणानामेषात्त्वभावं दृष्ट्वा नान्येषां सकामानामित्यत आह वे इति ।
 यथा येन प्रकरणेन सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजन्ति
 तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजापि अमृतह्लासि मत्तु सकामा
 मां विहायेन्द्रादीनेव वे भजन्ते तानहृष्टमेव इति मन्तव्यं यतः सर्वशः
 सर्वप्रकारैरिन्द्रादिसैवका अपि ममैव पत्नं भजनकार्गमनुवर्त्तन्ते इन्द्रा-
 दिरूपेष्वपि ममैव सेव्यत्वात् ॥ ११ ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२

यदि तवेश्वरस्य रागादिदोषाभावः तदा सर्वप्राणिषु
 अनुजिष्टचायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि
 सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षुवः सन्तः कस्मा-
 त्तामैव सर्वं न प्रतिपद्यन्ते इति शृणु तत्र कारणं काङ्क्षन्त
 इति । अभिलषन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थ-
 यन्ती यजन्ते इहान्निन् लोके देवता इन्द्राग्न्वाद्याः अथ
 योन्वां देवतामुपास्ते ऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद् यथा
 पशुरिव स देवानामिति श्रुतैः तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां
 फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मात्मानुषे लोके मनुष्य-

लोके हि शास्त्राधिकारः क्षिप्रं हि मानुषे लोके इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान्मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषाञ्च वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणा जाता ॥ १२ ॥

आ० टी० । अनुयाह्याणां ज्ञानकर्मानुरोधेन भगवता तेष्वनुग्रह-
विधानात्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवतस्तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव
सर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहेच्छातुल्या प्राप्ता न च तस्यां सत्यामेव फलस्यात्मीयसः
सम्पादने सामर्थ्यं न तु भगवतो मरुतो मोक्षारण्यस्य फलस्य प्रदानेऽ-
शक्तिरिति युक्तमप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तत्र सर्वफलप्रदानसा-
मर्थ्यात्तथा च यथोक्तानुजिष्टचायां सत्यां त्वयि च यथोक्तसामर्थ्यवति
सति सर्वे फल्युफलादभ्युदयात् विमुखा मोक्षमवापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वमेव
किमिति न प्रतिपद्येरन्निति चोदयति यदीति । मोक्षापेक्षाभावात्तदु-
पायभूतज्ञानादपि वैमुख्याद्भगवत्प्राप्त्यभावं जेतुमभिव्रानः समाधत्ते
शृण्वति । कर्मफलसिद्धिमिच्छता किमिति मानुषे लोके देवतापजन-
मिष्यते तत्राह क्षिप्रं हीति । कर्मफलसम्पत्त्यर्थिनं षष्ट्युपलब्धविभाग-
दर्शिनं तद्दर्शने कारणमात्मज्ञानमित्यत्र वृहदारण्यकश्रुतिसुदाहरति
अथेति । अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमधेत्युक्तम् । उपायनं भेददर्शन-
मित्यनूद्य कारणमात्मज्ञानं न तत्रेति दर्शयति नेति । यथास्मदादीनां
हृत्त्वहृनादिना पशुरूपकरोत्येवमज्ञो देवादीनां यामादिभिरूपकरोती-
त्याह यथेति । किमिति ते फलाकाङ्क्षिणो भिन्नदेवतायाजिनो ज्ञान-
मार्गं मापेक्षन्ते तत्रोत्तरार्द्धसुत्तरत्वेन योजयति तेषामित्यादिना ।
यथाद्यथोक्तानामधिकारिणां कर्मप्रयुक्तं फलं लोकविशेषे भटिति
मिष्यति तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादस्ति वैमुख्यमित्यर्थः । मानुषलोक-
विशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याह मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु
बहिर् कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्क्या क्षिप्रविशेषणस्य तात्पर्यमाह क्षिप्र-
विति । क्वचित् कर्मफलसिद्धिरविवक्ष्येन भवत्येत्यत्र तु विश्वेनेति

विभागे को हेतुरित्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह मानुष इति ।
मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः श्रेष्ठप्राप्तदभिस्तथानां ज्ञानभागैस्तत्त्वं प्राक्तिक-
मित्युपसंहरति तेषामिति ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे त्वां न भजन्तीत्यत
आह काङ्क्षन् इति । कर्मणां सिद्धिं कर्मफलं काङ्क्षन्ः प्रायेणेह
मनुष्यलोके इन्द्रादिदेवता एव यजन्ते न तु साक्षान्मामेव हि दृष्ट्वात्
कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं श्रेष्ठं भवति न तु ज्ञानफलं कैवल्यं दुष्प्राप्य-
त्वाज्ज्ञानस्य ॥ १२ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्वाकर्त्तारमव्ययम् ॥१३॥

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारी नान्येषु
लोकेष्विति नियमः किं निमित्त इति अथ वा वर्णाश्रमादि-
प्रविभागोपेताः मनुष्या मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते सर्वश इत्युक्तं
कस्मात् पुनः कारणात् नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्त्तन्ते नान्य-
स्येत्युच्यते चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णा-
श्चातुर्वर्ण्यं मदेश्वरेण सृष्टम्त्पादितं ब्राह्मणाऽस्य मुखमा-
सीदित्यादिश्रुतेः गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्म-
विभागशश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तत्र सात्त्विकस्य सत्त्व-
प्रधानस्य ब्राह्मणस्य यज्ञी दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि
सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य जत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि
कर्माणि तम उपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि
कर्माणि रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शूश्रूषैव कर्म-
त्वेव गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः
तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु अतो मानुषे लोके इति

विशेषणं, हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य समादिः कर्मणः कर्त्तृ-
त्वात्तत्फलेषु युज्यसे अतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर
इत्युच्यते यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणां कर्त्तार-
मपि सन्तं तथापि मां परमार्थतो विद्वत्कर्त्तारमत एवा-
व्ययमसंसारिणश्च मां विद्धि ॥ १३ ॥

आ० टी० । मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमित्यनेन द्वारेण कर्मा-
धिकारनियमे कारणं पृच्छति मानुष एवेति । आदिशब्देनावस्थाविशेषा
विवक्ष्यते । प्रकारान्तरेण वृत्तानुवादपूर्वकं चोद्यमस्त्यापयति अथ वेद्या-
दिना । पुत्रहयं परिहरति उच्यते इति । तर्हि तव कर्तृत्वभोक्तृत्वसम्भ-
वाद्भेदादित्यस्त्वनेनानीश्वरत्वमित्याशङ्काह तस्येति । ईश्वरस्य विष्म-
सृष्टिं विदधानस्य सृष्टिवैषम्यनिर्व्याहकं कथयति गुणेति । गुणविभागेन
कर्मविभागत्वेन । चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिभेवोपदिष्टां स्पष्टयति तत्वेत्यादिना ।
पुत्रहयप्रतिविधानं प्रकृतस्य संहरति तच्चेदिति । मनुष्यलोके परं वर्णा-
श्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारः तत्रैव वर्णादेरीश्वरेण सृष्टत्वात् लोक-
ान्तरेषु तत्र वर्णादेरीश्वरमेव चातुर्वर्ण्यश्रमादिविभागभागिनोऽधिका-
रिणोऽनुवर्त्तन्ते तेनैव वर्णादेस्तद्ग्राह्यापारस्य च सृष्टत्वात्तदनुवर्त्तनस्य युक्त-
त्वादित्यर्थः । तस्येत्यादि द्वितीयभागापोद्यं चोद्यमस्तु इति हन्तेति ।
यदि चातुर्वर्ण्यश्रमादिकर्त्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो नियमोऽभिमतस्तर्हि तद्विषय-
सृष्ट्यादेस्तद्ग्राह्यापारस्य च धर्मादेर्भिवर्त्तकत्वात्तत्फलस्य कर्त्तृगामि-
त्वात् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोस्त्ववि प्रसङ्गात् नित्यसृक्तत्वादि ते न स्यादित्यर्थः ।
मायाया कर्त्तृत्वं परमार्थतत्त्वाकर्त्तृत्वमित्युभयपुगवात्तत्त्वसृक्तत्वादि विध्य-
नीत्पुत्रमाह उच्यते इति । मायाप्रवृत्तेन संव्यवहारेण चातुर्वर्ण्यश्र-
मादेस्तद्ग्राह्यापारस्य यद्यपि कर्त्तृत्वं तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्त्तारं
विधीति योजना । अकर्त्तृत्वादेवाभोक्तृत्वसिद्धिरित्याह अत एवेति ॥१३॥

आ० टी० । मनु केचित् सकामतया प्रवर्त्तन्ते केचित्किञ्चान-
तमेति कर्मवैधित्वात् मत्कर्त्तृत्वात् प्राज्ञाद्यादीनामुत्तममध्यमार्थादेवैधित्वात्
कर्त्तृत्वस्य कर्म वैषम्यं नास्तीत्याशङ्काह चातुर्वर्ण्यप्रभिति । चत्वारो-

वर्षा एवेति चातुर्वर्ष्यं स्वार्थे षष्ठ्यप्रत्ययः, अयमर्थः सप्तप्रधाना
ब्राह्मणास्तेषां शमदमादीनि कर्माणि, सप्तरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां
शौर्य्ययुद्धादीनि कर्माणि रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषाञ्च क्षत्रियाणि-
ज्वादीनि कर्माणि, तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषाञ्च क्षेत्रिकगृह्युषादीनि
कर्माणीत्येवं गुणानां कर्मणाञ्च विभागेऽचातुर्वर्ष्यं मदैव खलमिति
सत्यं तथाप्येवं तस्य कर्त्तारमपि फलतोऽकर्त्तारमेव मां विद्धि, तत्र
हेतरव्ययं आसक्तिराहित्येन अमरहितम् ॥ १३ ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

येषान्तु कर्मणां कर्त्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषा-
मकर्त्तैर्वाहं यतः नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति
देहाद्यारम्भकत्वेनाहङ्काराभावात् न च तेषां कर्मणां फलेषु
मे स्पृहा तृष्णा येषान्तु संसारिणां अहं कर्त्तृत्यभिमानः
कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान् कर्मणि लिम्पन्तीति
युक्तं तदभावात् न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि
सामान्यत्वेनाभिजानाति नाहं कर्त्ता न मे कर्मफले स्पृहेति
स कर्मभिर्निबध्यते तस्यापि न देहाद्यारम्भकानि कर्माणि
भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ष्या० टी० । ईश्वरस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोर्द्वैततोऽभावे कर्मतत्फले सम्बन्ध-
वैधुष्यं फलतीत्याह येषां त्विति । कर्मतत्फलसंसर्गशून्यमीश्वरं मां
पश्यन्तो दर्शनानुरूपं फलं दर्शयति न भाविति । तानि कर्माणीति
येषां कर्मणामहं कर्त्ता तवाभिमतस्यापीति वावत् । देहेन्द्रियाद्यारम्भ-
कत्वेन तेषां कर्मणापीश्वरे संसर्गभावे तस्य तत्कारणावस्थायावहाङ्कारा-
भावं हेतुं करोति । अहङ्काराभावादिति । कर्मफलद्वेष्याभावाद्देश्वरं

कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह न चेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति वेपं स्विति । तदभावात् कर्मफलं कर्तव्यमिमानस्य बत्फलेषु स्पृहायाद्याभावादित्यर्थः । ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि ज्योत्स्य किमायातमित्याशङ्क्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे इत्येवमिति । अभिज्ञानप्रकारमभिमनयति नाहमिति । ज्ञानफलं कथयति स कर्मभिरिति । कर्माद्यन्धं विदुषि विषदयति तस्यापीति ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । तदेव दर्शयन्त्याह न मापिति । कर्माणि विश्व-
रूपेणादीन्यपि मां न लिम्पन्ति व्यासक्तं न कुर्वन्ति निरहङ्कारत्वादाप्त-
कामत्वेन मम कर्मफले स्पृहाभावाच्च, मां न लिम्पन्तीति किं वक्तव्यं,
यतः कर्मलेपराहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बध्यते
मम निर्लेपत्वकारणं निरहङ्कारत्वमिस्पृहात्वादिकं जानतस्तस्यायहङ्का-
रादिशैथिल्यात् ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

नाहं कर्त्ता न मे कर्मफले स्पृहेति एवमिति । एवं
ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः कुरु तेन
कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्त्तव्यस्तस्मात्त्वं
पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वादयद्यनात्मज्ञस्त्वं तदात्मशुद्धयर्थं तत्त्वविश्वे-
लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना-
तनं कृतं निर्वर्त्तितम् ॥ १५ ॥

शा० टी० । तत्र कर्मतत्फलसम्बन्धाभावे तथा ज्ञानवतश्च तद-
सम्बन्धे ममापि किं कर्मण्येत्याशङ्क्य कर्मणि कर्त्तृत्वाभिमानं तत्फले
स्पृहायाद्वाकृत्वा सुमुक्षुवत् त्वया कर्म कर्त्तव्यमेवेत्याह नाहमित्यादिना ।
एवमिति नाहं कर्त्तव्येवमादि परावृत्त्यते, तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन
हेतुनेत्यर्थः । कर्मैवत्वोपकारार्थमाह नेत्यादिना । त्वं यद्दस्य क्रिया-
पदेन सम्बन्धः । तस्मादिदं उक्तमेव एकं टयति पूर्वैरिति । यदुक्तं किं मम

कर्मणेति तत्र त्वमसौ वा तत्त्वविद्वा यद्यज्ञस्तदा चित्तशुद्धयं कुरु कर्म-
न्याह यदीति । द्वितीयं पत्याह तत्त्वविदिति । कुरु कर्म त सम्बन्धः ।
पूर्वैर्भूद्दुराचरितमित्येतावन्ना किमिति विवेकयता मया तत् कर्त्तव्य-
मित्याशङ्क्याह जनकादिभिरिति । ते तदैव संपाद्य कर्म कृतयन्तो न
तदिदानीमप्रामाण्यकत्वादपुष्टे यमित्याशङ्क्याह पूर्वतरमिति ॥ १५ ॥

आ० टी० । ये यथा मामित्यादिचतुर्भिः श्लोकैः प्रासङ्गिकमी-
शरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमन्वहारयति
इयमिति । अहङ्कारादिराहित्येन कृतं कर्म बन्धकं न भवतीत्येव ज्ञात्वा
पूर्वैर्जनकादिभिरपि सुसुष्ठुभिः सत्त्वशुद्धयं पूर्वतरं युगान्तरेष्वपि कृतं
तस्मात्त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ञज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् १६

तत्र कर्म चेत् कर्त्तव्यं त्वदचनादेव करोम्यहं किं
विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं
कर्माकर्माण्य कथं किं कर्मेति । किं कर्म किञ्चाकर्मेति
कवयो मेधाविनोऽपि अत्रास्मिन् कर्मादिविषये मोहिताः
मोहं गताः अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म्म च प्रवक्ष्यामि
यत् ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्षसे अशुभात् संसारात्,
न चैव त्वया मन्तव्यं कर्म्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्ध-
मकर्म्म नाम तदक्रिया तूणीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति ॥१६

आ० टी० । कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति । मनुष्यलोकः सप्त-
स्वर्गः । कर्म्मणि महतो वैषम्यस्य प्रियमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्व-
तरत्वेन च विशेषितस्य तस्मिन् प्रवृत्तस्तव कुरुते युक्तं विशेषणमिति
परिहरति उच्यते इति । कर्म्मणि देहादिचेष्टारूपे लोकप्रसिद्धे
नास्ति वैषम्यमिति शङ्कते कथमिति । विज्ञानवतामपि कर्म्मादिविषये

व्यामोहोपपत्तेः सुतरानेव तत्र तद्विषये व्यामोहसम्भवात्तदपोहार्थवान्-
वाक्यापेक्षयादस्ति कर्माणि वैषम्यमित्युत्तरमाह किं कर्मेति । तत्र
कर्मेत्याकारानुबन्धेनापि पदं छेत्तव्यम् । कर्मादिप्रवचनस्य प्रयोजन-
माह यज्ञज्ञात्वेति । तत्कर्माकर्म्म चेति सम्बन्धः, अतो मेधाविनोऽपि
अथोक्ते विषये व्यामोहस्य सत्तादित्यर्थः । कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वात्-
द्विषये न किञ्चिदुबोद्धव्यमिति चोद्यमनूद्य निरस्यति न चेति ॥ १६ ॥

शा० टी० । तच्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न बोध-
परम्परामात्रेणेत्याह किं कर्मेति । किं कर्म कीदृशं कर्म करणं किम-
कर्म्म कीदृशं कर्माकरणं इत्यस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः, अतो
यज्ञज्ञात्वा यदनुष्ठायाशुभां संसारान्मोक्षस्य सुप्तो भविष्यति तत् कर्मा-
कर्म च तुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १६ ॥

कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिः ॥ १७ ॥

कस्मात् उच्यते कर्मण इति । कर्मणः शास्त्रविहितस्य
हि यस्मात् अप्यस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्चास्त्येव विकर्मणः
प्रतिषिद्धस्य तथा अकर्मणश्च तूष्णीभावस्य बोद्धव्यमस्तीति
त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यो यस्मात् गहना विषमा दुर्ज्ञेया
कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्म्मविकर्मणां
गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

शा० टी० । तत्र हेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमननरं लोकभवतारयति
कस्मादिति । त्रिष्वपि कर्माकर्म्मविकर्मणोऽपि बोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्या-
हारस्त्वस्मात्तदीय प्रवचनमर्थवदिति योजना । बोद्धव्यसङ्गात्वे हेतुमाह
वस्मादिति । त्रितयं प्रकृत्यान्यतमस्य गहनत्वप्रवचनमुक्तमित्याद्यद्वयान्य-
तमगहनस्योपलक्षणार्थत्वमुपेत्य विषयितमर्थमाह कर्मादीनामिति ॥ १७ ॥

शा० टी० । ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकं

अकर्म च तदव्यापारात्मकं अतः कथमुच्यते कथयोऽप्यत्र मोहं प्राप्ता
इति तत्राह कर्मण इति । कर्मणो विहितव्यापारस्यापि तत्त्वं
बोद्धव्यमस्ति न तु लोकप्रसिद्धमालमेव, अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापि
तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणः निषिद्धव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति,
यतः कर्मणो र्गतर्गज्ञाना, कर्म इत्युपलक्षणार्थं कर्माकर्मविकर्मणां
तत्त्वं दर्शित्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादियेदोऽद्वयं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञात-
मुच्यते कर्मणोति । कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापार-
मात्रं तस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्ये-
दकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वान् प्रवृत्तिनिवृत्त्यो-
र्वस्वप्राथैव हि सर्वे एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्या-
भूमावेव कर्म यः पश्येत् यः पश्यति स बुद्धि-
मान् मनुष्येषु स युक्तो योगो च कृत्स्नकर्मकृत् समस्त-
कर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी, ननु
किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यकर्मणि

व्या० टी० । उत्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुपादत्ते किं पुनरिति ।
प्रथमपादस्याक्षरोत्पत्त्यर्थं कथयति कर्मचीत्यादिना । द्वितीयपादशाऽपि
शब्दप्रकाशितमर्थं निर्दिशति अकर्मणि चेति । कर्माभावे यः कर्म
पश्यतीति सम्बन्धः । प्रष्टसेरेव कर्मत्याज्यत्वेस्तदभावत्वात्तत्र कर्म
कर्मदर्शनमयानुश्लेषद्वयोरपि कारकावोनत्वनिषेधमभिप्रेत्याह कर्तृ-
तन्त्रत्वादिति । प्रष्टत्वाविव निवृत्तावपि कर्मदर्शनमविरुद्धमिति शेषः ।
ननु निवृत्तेर्वस्त्वधीनत्वात् कारकनिवन्धनाभावाच्च तत्र कर्मदर्शनं युज्यते

च कर्मति, न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र
 विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा, नन्वकर्मैव धरमार्यतः सत्कर्म-
 वदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत् तत्र
 यथा भूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मैष्यकर्म यः पश्ये-
 दित्यादि, अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति
 च यथा भूतं दर्शनमुच्यते, न च विपरीतज्ञानादशुभान्मो-
 क्षणं स्यात् यत् ज्ञात्वा मोक्षस्येऽशुभादिति चोक्तं तस्मात्
 कर्माकर्मणो विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहण-
 निवृत्त्यर्थं भगवता वचनं कर्मैष्यकर्म यः इत्यादि न चात्र
 कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे वदराणोव नाप्यकर्माधि-
 करणं कर्मास्ति कर्माभावत्वात्कर्माणोऽतो विपरीते गृहीते
 एव कर्माकर्मणो लौकिकैः यथा सृगलपिण्कायामृदकं
 शक्तिकायां वा रजतं, नन् कर्मैव सर्वेषां न क्वचित्

तत्राह परस्मिन् । क्रियाकारः फलव्यवहारस्य सर्वस्य पितृव्यावस्थायां न
 प्रवृत्तत्वाद्दत्तसंसर्गशून्यत्वात् प्रवृत्तिर्विद्वत्तावपि यः कर्म पश्यति स
 अनृषेण बुद्धिमानिति सन्त्वयः । कर्मण्यकर्म च कर्मिण च कर्म पश्यतो
 बुद्धिमत्तं युक्तं समस्तकर्म कृतञ्च कथमित्याशङ्क्याह इति स्तूयत इति ।
 शोकस्य शब्दोच्चेऽर्थे दर्शितं तात्पर्यार्थपरिज्ञानान्निवृत्तिविरोधं शब्दते
 नन्विति । कथमिदं विरुद्धमित्याशङ्क्याह कर्मिणो तः । मिथयसप्तमी वा
 स्यादधिकरणसप्तमी वेति विकल्पप्राप्तेऽन्याकारं ज्ञानसन्धारलम्बनमिति
 स्पष्टो विरोधः स्यादित्याह न ह्येति । अन्यत्पान्यात्मतायोगात् कर्माकर्म-
 णोर्गनेदासम्भवात्कर्माकारं कर्मावलम्बनं ज्ञानसयुक्तमित्यर्थः । द्वितीयं
 दूषयति तत्रेति । कर्मण्यधिकरणे ततो विरुद्धमकर्म कथमाधेयं द्रष्टुं
 द्रष्टुमीडे न हि कर्माकर्मणोर्मिथोविरुद्धयाराधाराधेयभावः सम्भ-

व्यभिचरति तत्र नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगति-
केषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात् दूरेषु चक्षुषोऽसन्निवृत्तेषु
गच्छत्सु गत्यभावदर्शनादेवमिहाप्यकर्मणि अहं कर्तामीति
कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्नि-
राकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि, तदेतदुक्त-
प्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्त विपरीतदर्शनभाविताया मौमुक्षु-
मानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमव-

वतीत्यर्थः । विषयसंप्रतीकमेव सिद्धान्तो परिचरति नन्वनेविति ।
लोकस्य सदृष्टेः ईश्वरकर्मजितस्य परमार्थता ब्रह्माकर्मादित्यमेव सत्
भ्रान्त्या कर्मसिद्धिं क्रियादिना प्रतिभातीत्युक्तार्थः । परस्परान्यसमु-
पेत्योक्तं तथेति । यथा स्वत्वकर्मब्रह्मकर्मवदुपनयते तथा कर्म सक्रिय-
मेव द्वैतं अक्षये ब्रह्मण्यधिष्ठाने संसृष्टं तद्ब्रह्मातीत्युक्तयोजना ।
कर्माकर्मणोरितरेतराध्यामे सिद्धे सस्यगदर्शनसिद्धयर्थं भगवतो वचन-
सुचितमित्याह तत्रेति । यथा यदिदं रजतमिति प्रातएकं ताटदानीं
शुक्तिमूलं पश्येति भ्रमसिद्धरजतरूपं पश्यान्वादेन तदभिधानं शुक्तिभा-
वसुपदिश्यते तथा भ्रमसिद्धकर्माद्यात्मकपश्यान्वादेन तदभिधानं कर्मा-
दिरहितं कूटस्थं ब्रह्म भगवता व्यपदिश्यते तथा च भगवद्भवनमविरुद्ध-
मित्याह अत इति । इतथाध्यागपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं तदभिधानस्य
कर्मादिरहितस्य निविशेषस्य ब्रह्मणो भगवता बोध्यमानत्वात् तत्र
विरोधाशङ्कावकाशा भवतीत्याह बुद्धिसत्त्वादिति । कूटस्यात् ब्रह्मणोऽ-
न्यस्य सर्वस्य मायामानत्वात् अन्यज्ञानादुत्तुद्धिसत्त्वपुक्तत्वसर्वकर्मज्ञत्वानाम-
नुपपत्तेरत्र च बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वादितिर्दिष्टात् ब्रह्मज्ञानादेव
तदुपपत्तेः सर्वसंक्रियार्हितं ब्रह्मज्ञानमेव निश्चितमित्यर्थः । बोध-
शब्दस्य सस्यगज्ञाने प्रसिद्धत्वात् कर्माकर्मणिकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यम-
स्तीति वदता सस्यगज्ञानोपदेशस्य विवक्षितत्वादपि कूटस्थं ब्रह्मात्माभि-

वार्थावतार्थं चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्,
 दुर्विज्ञेयत्वज्ञानक्षयवस्तुनः अव्यक्तोऽयमचित्क्योऽयं न जायते
 म्रियते इत्यादिनात्मनि कर्मभावः श्रुतिस्मृतित्यागप्रसिद्ध
 उक्तो वक्ष्यमाणश्च तस्मिन्नात्मनि कर्मभावे अकर्मणि कर्मवि-
 परीतदर्शनमत्यन्तनिरूढं यतः किं कर्म किमकमेति
 कवयोऽप्यत्र मोहिताः देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यध्यारांप्याहं
 कर्त्ता ममैतत् कर्म मयास्य कर्मणः फलं भोक्तव्यमिति च
 तथाहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरागामोऽकर्मा सुखी

प्रेतमित्याह बोद्धव्यमिति । फलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्थं ब्रह्मा-
 त्माभिप्रेतं प्रतिभातोऽप्याह न चेति । सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्र न श्रुत-
 मित्याशङ्काह यं ज्ञात्वेति । आध्यारोपायमार्गार्थं भगवद्वचनमविरुद्ध-
 मित्युपपादितमुपसंहरति तस्मादिति । तद्विपर्ययेत्यत्र तच्छब्देन पाणिनो
 गृह्यन्ते । विषयमप्रमीपरिग्रहेण परिहारभविधायापिकरणसप्रमीपक्षे
 दर्शितं दूषणमङ्गीकारेण परिहरति न चेति । व्यवहारभूमिरित्युच्यते ।
 योग्यत्वे सत्यनुपकश्चैत्यर्थः । अकर्मधिकरणं कर्म न सत्यवतीत्यत्र
 हेत्यन्तरमाह कर्माभावत्वादिति । न हि तुल्यस्याधिकरणत्वं कश्चिद्-
 दृष्टमित्यर्थः । निरूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरणाधिकारिव्यभावा-
 समभवे फलितमाह यत इति । शास्त्रपरिचयविरहित्यामध्यारोपमुदा-
 हरति यथेति । कर्माकर्मणोरारोपितत्वमुक्तमवृत्त्यमानः शङ्कते
 नन्विति । कर्म कर्मैवेत्यत्र कर्म चाकर्मैवति दृष्टव्यं, विमतं सत्यमव्यभि-
 चारित्वात् ब्रह्मवदित्यर्थः । तत्र भावं तत्त्वतो नाव्यभिचारिकर्मत्वाद्यौ-
 स्थस्य तदव्यभिचयगमनवदित्यव्यभिचारित्वं कर्मण्यसिद्धमिति परिहरति
 तत्रेति । अकर्म च तत्त्वतो नाव्यभिचारिकर्माभावत्वात् दूरप्रदेशे चैतस्यै-
 वादिषु गच्छत्वमेव चक्षुषा सिद्धिधाननिष्ठेषु दृश्यमानगत्वभावादित्याह
 दूर इति । दूरत्वादेव विषेषतः सन्निकर्मविरहितेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुः-

स्वामिति काय्यं करणाश्रयव्यापारो परमं कर्मैव तत्कृतञ्च
सुखित्वमात्मन्यध्वारोप्य न करोमि किञ्च तूष्णीं सुखमास-
नित्यभिमन्यते लोकस्तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापन्नस-
नायाह भगवान् कर्मस्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अत्र च
कर्म कर्मैव सत् काय्यंकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिये
आत्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते
अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्त्रे-
ष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलीम्येनातोऽकर्म कर्माभावं यथा-

सञ्चकृतेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनादिति योजना । गतिरहितेषु तद्वत्
गतिदर्शनवत् प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रये कर्मदर्शनं सक्रिये च हैतप्रपञ्चे चित्ति-
मत्सु चैत्रादिषु गरुभावदर्शनवत् कर्माभावस्य विपरीतदर्शनं येन हेतुना
सम्भवति तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगवद्ब्रह्मणमिति दाष्टी-
न्लोकं निगमयति एवमित्यादिना । ननु कर्म तदभावयोरारोपि-
तत्वादविक्रियस्य ब्रह्मणो ज्ञानमात्माभिप्रेतं चेदव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न
जायते ष्वियते वेत्यादिना पौनरुक्त्यं प्राप्तं तत्रैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारत्व-
स्योक्तत्वादिति तत्राह तदेतदिति । तदेतदात्मनि शङ्कितं सक्रियत्वमव-
कृदकं प्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्त्वमेक्षयात्यन्तविपरीतदर्शनं
मिथ्याज्ञानं तेन भावित्वं तत्संस्कारप्रचयवत्त्वं ततोऽतिशयेन मोहभाष-
यमानो लोकः श्रुतमपि तत्त्वं विकृत्य पुनर्यत्किञ्चित् प्रसङ्गमापाद्य
सक्रियत्वमेवात्मनश्चोदयतीति पुनः पुनस्तत्त्वभूतसुखरं भगवानभिधुष्ये
वस्तुमस्य दुर्विज्ञेयत्वात् पुनः पुनः प्रदिपादनं तत्तदुत्थमनिराकरणार्थमुप-
युञ्जते तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः । असङ्गदुक्तप्रतिवचनमेवावु-
च्यते अव्यक्तोऽयमिति । कर्माभाव उक्त इति सम्बन्धः । उक्तस्य न
जायते ष्वियते वा विपरिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतसृजतावसङ्गत्वादिन्यायेन च
प्रसङ्गत्वमस्तीत्याह श्रुतीति । न केवसङ्गतः कर्माभावः किन्तु सर्वकर्माणि

भूतं गत्वभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत् अकर्मणि च काष्ठी-
करणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मन्यध्यारोपिते तूष्णीम-
कुर्वन् सुखमाप्ते इत्यहङ्काराभिमन्धिहेतुत्वान्तस्मिन् अकर्मणि
च कर्म यः पश्येत् य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स वृद्धिमान्
बण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृतस्त्रकर्मकृच्च सोऽशुभा-
न्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् कथं
नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठेयमानानां तत्-

जनसा संन्यस्येत्यादौ यत्प्रमाणञ्चेत्याह यत्प्रमाणञ्चेति । ननु कर्मणां
देहादिनिर्वर्त्तकत्वेन तौ विध्यात् कूटस्थस्वभावस्यात्मनोऽसङ्गत्वान्तदव्यापार-
रूपस्य कर्मणोऽप्रसिद्धत्वात् न तस्मिन्नकर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं
विध्यतीत्याशङ्काह तस्मिन्निति । कर्मैव विपरीतं तस्य दर्शनमिति यावत्,
अहं कर्त्तेत्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवात् कर्मभ्रमस्तावदात्म-
न्यत्यन्तरुदोऽस्तीत्यर्थः । आत्मनि कर्मविभ्रमोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह यत
इति । आत्मनो निष्क्रियत्वे कृतस्त्रस्मिन् यद्योक्तो विभ्रमः सम्भवेदि-
त्याशङ्काह देहेति । इदानीमात्मन्यकर्मभ्रमसुदाहरति तत्रेत्यादिना ।
यथा युक्तौ स्वाभाविकमरूप्यत्वं रूप्यत्वमारोपितं तदभावोऽध्यारोप्याभाव-
त्वादारोपपक्षपाती तथात्मनोऽपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं पुनरध्यस्तं
तदभावत्वात् कर्माभावोऽप्यध्यस्त एवेति मन्वानः सन्नपसंहरति तत्रेद-
मिति । आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिके सिद्धे सति एवं कर्मणांत्वा-
द्विचक्षणं तत्परिहारार्थं भगवानुक्तवानित्यर्थः । सम्प्रत्युक्तेऽर्थे श्लोका-
ण्यसमनुद्धं दर्शयितुं कर्मणीत्यादि व्याचिख्यासुः भूमिकां करोति अत्र
चेति । व्यञ्जहारभूमौ कार्यकारणाधिकरणं कर्म स्वेनैव रूपेण व्यव-
स्थितं सदात्मन्यविक्रिये कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वैरोपितमित्यत्र
हेतुमाह यत इति । अविबर्त्तनान्तु कर्त्तृत्वाभिमानः सुतरामिति वक्तु-

फलाभावादकर्माणि तान्युच्यते गौश्या वृत्त्या तेषाञ्चा-
करणमकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्माच्यते गौश्वेव-
वृत्त्या तत्र नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत् फला-
भावाद् यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न
प्रयच्छतीति तद्वत् तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः
पश्येत् नरकादि प्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति, नैतत् युक्तं
व्याख्यानमेवं ज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यत ज्ञात्वा मोक्ष-

मपि शब्दः । आत्मनि कर्मरहिते कर्मारोपे दृष्टान्माह नदीति । एव-
मात्मनि कर्मारोपसुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे अत इति । आरोग्यवशा-
दात्मनिष्ठत्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः पश्येत् स बुद्धि-
मानिति सम्बन्धः अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्यक्त्वम । तत्र दृष्टान्त-
माह गत्वभाषमिनेति । द्वितीयपादं व्याकरोति अकर्मणि चेति । अध्या-
रोपमभिनयति तृष्णीमिति । अकर्मणि कर्मदर्शने युक्तिमाह अरु-
द्धारेति । पर्व्वार्द्धानोक्तमनूद्योत्तरार्द्धं विभजते य एवमिति । आत्मनि
कार्यकरणसङ्घातसमारोपद्वारेण तद्ग्रापारमात्रे कर्मणि शुक्तिकाया-
मिव रजतमारोपिते विषये तदभावमकर्म वस्तुतो यो रजताभावमदृष्ट-
मवति अकर्मणि च सङ्घातव्यापारोपरमे तद्गारा स्वात्मन्यहं तृष्णी-
मासे सुखनित्यारोपिते गोचरे कर्माहङ्कारहेतुकं यस्तत्त्वतो मन्यते
सकृप्यतदभावविभागहीनशुक्तिमात्रवदात्ममात्रं कर्म तदभावविभागमन्यं
मूढस्य परमार्थतोऽवमच्छन् बुद्धिमानित्यादिस्तुतियोग्यतां गच्छतीत्येषं
स्वाभिप्रायेण लोके व्याख्याय अत्र वृत्तिकारव्याख्यानस्युत्पापयति अय-
मिति । अन्यथा व्याख्यानमेव प्रकटयति कथमित्यादिना ।
ईश्वरार्थेनानुष्ठाने फलाभाववचनं व्याहृतमिति मत्वाह किवेति । नित्या-
नामकर्तृत्वमप्रसिद्धमित्याहङ्कार फलरहित्यगुणयोगात्तेष्वकर्मत्वव्यवहारः
सिध्यतीत्याह गौश्वेति । नित्यानामकरणं सुखदृष्ट्यैवा कर्मवद्व्याख्य-

शेषभादिति भगवतोक्तं वचनं बाध्यते, कथं नित्यानाम-
 गुष्ठानादशुभात् स्यान्नाम मोक्षणं न तु तेषां फलाभाव-
 ज्ञानात् हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन
 चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा न च भगवतैवेहीक्तं एतेना-
 कर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तं न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं
 कर्त्तव्यतयेह चोच्यते, नित्यस्य तु कर्त्तव्यतामात्रं न चाक-
 रणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात् किञ्चित् फलं

मित्याह तेषाञ्चेति । इत्थं कर्मशब्दस्य प्रत्यवायाख्यफलहेतुत्वगुण-
 बोधात् गौणत्वेव दृष्ट्या प्रवृत्तिरित्याह तच्चेति । पातनिकामेवं कृत्वा
 श्लोकाक्षराधि व्याचष्टे तत्केत्यादिना । अकर्मणि चेत्यादि व्याकरोति
 तथेति । स बुद्धिमानित्यादिपूर्ववत् । परकीयं व्याख्यानं व्युत्पन्नं
 नेतदिति । नित्यं कर्म्मकर्म नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानात् दुरितनिवृ-
 त्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनं दृष्टिकारमते बाधितं स्यादित्यर्थः । धर्मेण पाप-
 मपनुदतीति श्रुतेर्नित्यानुष्ठानात् दुरितनिवर्त्तयेणप्रसिद्धेऽसदनुष्ठानस्य फला-
 न्तराभावात्तदकर्मेति ज्ञात्वानुष्ठाने क्रियमाणे कथमशुभस्यो नेति शङ्कते
 कथमिति । श्लेषश्लेषरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मतेति अरण्यात् कर्मणा-
 त्त्वन्विका शुभस्यथाभावेऽप्यङ्गीकृत्य परिहरति नित्यानामिति । नित्यानु-
 ष्ठानादशुभस्येऽपि नास्ति प्रकरणे तद्विवक्षितं यत् ज्ञात्वा मोक्षसेऽशु-
 भादिति ज्ञानादशुभस्य प्रतिज्ञातत्वात् न तज्ज्ञानफलाभावविषय-
 मेवित्यनित्याह न त्विति । अशुभस्य फलाभावाज्ञानकार्यत्वाभावात्
 न फलाभावज्ञानाद्यः सिध्यतीत्यर्थः । किञ्चातीन्द्रियोऽर्थः प्राज्ञाधि-
 बीयते न च नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र यास्तमे-
 चीत्याह न ह्येति । नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभनिवृत्ति-
 फलत्वेन चोदितमस्तीत्याह नित्यकर्मेति । भगवद्वचनमेवात्र प्रमा-
 णमित्याशङ्काह न चेति । साधारणमेव यत् ज्ञात्वेत्यादि भगवतो

स्यान्नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितं नापि कर्माकर्मेति
मिथ्यादर्शनाद्गुभाभ्यान्नाशं न च बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्न-
कर्मकदित्यादि च फलरूपपद्यते स्तुतिर्वा मिथ्याज्ञानमेव
हि साक्षाद्गुभरूपं कृतीऽन्यस्माद्गुभाभ्यान्नाशं न हि
तमस्तमसो निवर्त्तकं भवति, ननु कर्मणि चाकर्मदर्शनं

वचनं न तु नित्यानां फलाभासं ज्ञात्येति विगोपविषयमित्यर्थः ।
अगुभानाज्ञासासम्प्रदग्नेन कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणन्यायेनाकर्मणि
कर्मदर्शनेन निराकराति एतेनेति । नामादिषु फलाय ब्रह्मदृष्टिवद-
कर्मण्यपि फलार्थं कर्मदर्शिवधानाज्ञागुभानाशंयानुपपत्तिरित्यागङ्गाह
न हीति । अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्त्तव्यतामात्रं परमते विवक्षितमत-
स्याकर्मणि कर्मदर्शनेन विधीयते, तत्फलार्थेति कल्याणपरस्य सिद्धा-
नारविशुद्ध्याह नित्यस्य त्विति । परमतेऽपि नित्यस्य कर्त्तव्यता-
मात्रमत्र ज्ञाकं न विवक्षितं किन्तु नित्यानुष्ठाने प्रवृत्तिसिद्धयर्थं
नित्यकारणात् प्रत्ययाद्यो भवतीति ज्ञानमपि कर्त्तव्यत्वेनात्र विवक्षित-
मेवेत्याशङ्क्याह न चेति । न तात् प्रवृत्तिरस्य विज्ञानस्य फलं नियो-
गादेव तदुपपत्तेर्नापि फलान्तरमनुपलब्धादतोऽफलत्वात्कारणात् प्रत्य-
याद्यो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः । किञ्चाकरणे
कर्मदर्शिविधारणकरणानन्वयत्वेन प्रधानत्वात् ज्ञेयत्वं वक्तव्यं तच्च
तुच्छत्वाद्गुपपन्नमित्याह नापीति । अकरणस्यासतो नामादिगोपय-
त्वेन दर्शनासम्भवेऽपि सामानाधिकरण्येनेदं रजतमितिवदृशेनं भविष्य-
तीत्याशङ्क्याह नापि कर्मेति । आदिशब्देन सर्वोत्कर्षादि गृह्यते,
फलयत्त्वं स्तुतिर्वा सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं न मिथ्याज्ञानस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।
अग्रे मिथ्याज्ञानमपि फलवदुपलब्धमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानस्यागुभावि-
रोधित्याह तस्मात्तद्विधितिरित्याह मिथ्याज्ञानमेवेति । अगुभादेवागुभा-

अकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तत् मिथ्याज्ञानं किं तर्हि
 गौणं फलभावाभावनिमित्तं न कर्माकर्मविज्ञानादपि
 गौणात् फलस्याश्रवणान्नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनया
 कश्चिद्विशेषो लभ्यते स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां
 फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति तत्र
 व्याजेन परव्यामोहरूपेण कमेण्यकर्म यः पश्यदित्यादिना
 किं तत्रैवं व्याचख्यानानेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामो-
 हार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यान्न चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन

निवृत्तौ दृष्टान्माह न हीति । अविशेषपूर्वकमिदं रजतमिति सदसतोः
 सामाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानं युक्तं कर्माकर्मणोस्तु विवक्षेन भासतोः
 सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिद्धदेयदत्तयोरिव गौणं न मिथ्याज्ञानं इति
 शङ्कते नन्विति । कर्माकर्मैति दर्शने फलाभावो गुणः अकर्मकर्मैति दर्शने
 तु फलाभावो गुणस्तद्विनिमित्तमिदं ज्ञानं गौणमिथाह फलेति । यथो-
 क्तज्ञानस्य गौणत्वेऽपि प्रासाधिकफलाभावापन्नतद्गौणत्वतोचितेति
 दूषयति नेत्यादिना । कर्माकर्मैत्यादि गौणं विज्ञानोपन्यासव्याजेन नित्य-
 कर्मकर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वप्रदूषणमित्याशङ्क्याह
 नापीति । ज्ञानादशुभमोक्षणस्य श्रुतस्य ज्ञानिरश्रुतस्य नित्यानुष्ठानस्य
 कल्पनेत्यनेन व्यापारगौरवेण न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उक्तमेव
 प्रपञ्चयति स्वशब्देनेति । नरकपातः स्यादतो विधेरवानुष्ठेयानि तानीति
 शेषः । यथोक्तवाचकशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसम्भवे भगवतो व्याज-
 वचनकल्पनमनुचितमित्याह तत्रेति । प्रकृते श्लोके वृत्तकृतां व्याख्यानानेन
 परमाप्रसवे भगवतो विप्रसम्भकत्वमापादतमिति तदीयं व्याख्यानमुपे-
 क्षितव्यमिति फलितमाह तत्रैवमिति । नित्यकर्म्यानुष्ठानसिद्धयर्थं
 व्याजरूपमिति भगवद्वचनमुचितमित्याशङ्क्य स्वशब्देनापीत्यादि प्राशु-
 क्तपरिधायापि तदनुष्ठानबोधनसम्भवान्नापमित्याह न चेतदिति । वस्तु-

रक्षणीयं वस्तुनापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं वस्तुत्वं
सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तं, कर्मस्वेवाधिकार इत्यत्र
हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति सर्वत्र च
प्रशस्तं सुबोद्धव्यञ्च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमि-
त्युच्यते न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति ततप्रत्युपस्थापि-
तश्चावस्थाभामं नापि नित्यानामकरणादभावात् प्रत्यवायो-
त्पत्तिर्नामतो विद्यते भाव इति वचनात् कथमसतः सज्जा-
येतेति च द्योतं असतः सज्जन्मप्रतिषेधात् असतः सदुत-

शब्देन नित्यकर्म्यानुष्ठानमुच्यते । यथात्मप्रतिपादनं सुबोधत्वसिद्धयर्थं
पौनःपुन्येन क्रियते तथा नित्यानामपि कर्मणां अनुष्ठानं कर्मण्य-
कर्मत्वादि । शब्दान्तरेषां च्यमानं सुबोधं स्यादिति भगवतः शब्द-
न्तरं युक्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावात्प्रतिषेधत्वाद्
नापीति । किञ्च पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टरूपदृष्टत्वाद् तस्य सु-
बोधनार्थं शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह कर्मण्येवेति । कर्माकर्मादि-
विज्ञानव्याजेन नित्यकर्म्यानुष्ठानकर्तव्यतायां तात्पर्यमित्येतत्पराकृत्य
कर्म्याकर्मादिदर्शनं गोषामिति पक्षे दूषणालम्बाह सर्वत्र चेति । लोके
वेदे च यथा प्रशस्तं देवतादितत्त्वं यञ्च कर्तव्यमनुष्ठानाहंमन्नि-
होत्वा हि तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते, न निष्कृत्य काकदन्तादि कर्मण्य-
कर्मदर्शनं अकर्मादि च कर्मदर्शनं गोषत्वानेवाप्रशक्तमकर्तव्यञ्च
नातस्तद्बोद्धव्यमात वचनमर्हतीत्यर्थः । किञ्च कर्म्यादर्भायामात्तत्वाद्गौ-
षमपि तद्विषयज्ञानमिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह
न चेति । मिथ्याज्ञानस्य बोद्धव्यत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्धव्यता-
सिद्धेर्दित्याशङ्क्य वक्ष्याभासत्वान्मैवमित्याह तत्प्रत्युपस्य पितहेति ।
यत्पुनरकरणात् प्रत्यवायहेतुत्वं अकरणे गौत्वा दृप्त्या कर्मशब्दप्रयोगे
विधिसिद्धिर्न तद्दूषयति नापीति । अकरणात् प्रत्यवायो भवतीत्यत्र

पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भवेत् सच्चाप्यसद्भवेदित्युक्तं स्यात् ।
 तच्चाप्ययुक्तं सर्वप्रमाणविरोधान्न च निष्फलं विदध्यात्
 कर्मशास्त्रं दुःखरूपत्वात् दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्य-
 त्वानुपपत्तेः तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमे अनर्थयैवा-
 भयथापि करणे अकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात्
 स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्यते मोक्ष-
 फलायेति ब्रुवतः तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म इत्या-
 दैस्तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

श्रुतिस्मृतिविरोधमभिधाय युक्तिविरोधमभिदधाति असत इति । असत-
 सद्रूपेण भवनमभवनञ्च निःस्वरूपत्वादनुपपन्नं निरस्तमस्ततत्त्वस्य कि-
 ष्वत्तत्त्वाभ्युपगमे सर्वप्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह तच्चेति । यन्तु
 नित्यानां फलराहित्यं तत्कार्मण्यन्दप्रयोगे निमित्तमिति तच्चिरस्थिति न
 चेति । न केवलं विध्युद्देशे स्वफलाभायाच्चित्यानां विध्यनुपपत्तिरपि
 त्र धात्वर्थस्य ह्येशात्मकत्वात्तत्र श्रुतफलाभावे नैव विधिरवकाशमासा-
 दयेदित्याह दुःखेति । दुःखरूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्य-
 त्वात्तद्विषयो विधिः स्यादिति चेत्तेत्याह दुःखस्य चेति । स्वर्गादफला-
 भावेऽपि नित्यानामकरणनिमित्तनिरयनिवासार्थं दुःखरूपाणामपि
 स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्काह तदकरणे चेति । फलान्नराभावेऽपि मोक्षसाध-
 नत्वात् सुसुक्ष्मा नित्यानि कर्माणि अन्वष्टेयानि इत्याशङ्काह स्वाभ्यु-
 पगमेति । दृष्टिकारव्याख्यानासङ्गान्ने फलितसुपसंहरति तस्मादिति ।
 कोऽसौ यथाश्रुतोऽर्थः श्लोकस्येत्याशङ्काह तथा चेति ॥ १८ ॥

स्ना० टी० । तदेव कर्मादीनां दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयन्नाह कर्मणीति ।
 परमेश्वराराधनलक्षणे कर्मणि कर्मविषये अकर्म कर्मेदं न भवतीति यः
 पश्येत्तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बन्धकत्वाभावात्, अकर्मणि च विहितकरणे
 कर्म यः पश्येत् प्रत्यवायोत्पादकत्वेन बन्धहेतुत्वात्, मनुष्येषु कर्म
 कुर्वाणेषु च बुद्धिमान् व्यवसायात्मकबुद्धिमत्वाच्छ्रेष्ठः, तं प्रकीर्ति स युक्तो

योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाभेः, स एव कृत्स्नकर्मकर्ता च सर्वतः
संश्रुतोऽकस्मिन्नीये च तस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मफलानामन्तर्भावात्, तदेव-
मारूढोः कर्मयोगाधिकारावस्यायां न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्त
एव कर्मयोगः स्यधीकृतस्तत्प्रपञ्चरूपत्वाच्चास्य प्रकरणस्य न पौनरुक्त्य-
दोषः, अनेनैव योगारूढावस्यायां यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिना यः
कर्मज्ञानुपयोग उक्तस्तस्याप्यर्थात् प्रपञ्चः कृतो वेदितव्यः, यदा रूढोरपि
कर्म बन्धकं न भवति तदारूढस्य कृतो बन्धकं स्यादित्यत्रापि लोको
युज्यते, यद्वा, कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे वर्त्तमानेऽप्यात्मनो देहादि-
व्यतिरेकानुभवेन अकर्म स्वाभाविकं नैष्कर्म्यमेव यः पश्येत् तथा अक-
र्मणि च ज्ञानरहिते दुःखदुःखा कर्मणां त्यागे कर्म यः पश्येत्तस्य प्रत्य-
साध्यत्वेन मिय्याचारत्वात्, तदुक्तं कर्मेन्द्रियाणि संयम्येत्यादिना, य
एवंभूतः स तु सर्पि मनुष्येषु बुद्धिमान् पण्डितः, तत्र हेतुयतः कृ-
त्स्नानि सर्वाणि यदृच्छया प्राप्नानि आकारादीनि कर्माणि कुर्वन्नपि
स युक्त एव अकृतात्मज्ञानेन समाधिस्य एतेत्यर्थे अनेनैव ज्ञानिनः
स्वभावादापन्नं कनञ्जभक्षणादिकं न दोषाय अन्नस्य तु रागतः हृतं
दोषायेति । विकर्मणोऽपि तत्त्वं निरूपितं दृष्टव्यम् ॥ १८ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

तदेतत् कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते यस्येति । यस्य
यथाक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि
समारभ्यन्ते इति समारम्भाः, कामसङ्कल्पवर्जिताः कामे-
स्ततकारणैश्च सङ्कल्पैर्वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ति
प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेतु जीवनमात्रार्थं
तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं
तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि

कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधाः ब्रह्म-
विदः ॥ १६ ॥

आ० टी० । कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोत्रसुत्तरहोक्तं प्रसीति
तदेतदिति । यथोक्तदर्शित्वं पूर्वोक्तदर्शनसम्पन्नत्वम् । समारम्भशब्दस्य
कर्मविषयत्वं न ह्यद्या किन्तु व्युत्पत्त्येत्याह समारभ्यन्त इतीति ।
कामसङ्कल्पवर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशङ्क्याह सुधैवेति ।
उद्देशफलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्रवृत्तेन निवृ-
त्तेन वा तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादिति विकल्पप्र क्रमण निरस्यति
प्रवृत्तेनेत्यादिना । ज्ञानाग्नीत्यादि विभजते कर्मादायिति । यथोक्तज्ञानं
योग्यमेव दहति नायोग्यमिति विवर्जितत्वान्नस्मिन्नग्निपटम् । यथोक्त-
विज्ञानविरहिणामपि वैशेषिकादीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां
पण्डिताभासत्वं विवक्षित्वा विभिन्नदि परमार्थत इति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । कर्मण्यकर्म यः पश्येद्विव्ययेन चादर्थार्थापत्तिभ्यां
यदुक्तमर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति यस्येति पशुनि । सन्न्यगारभ्यन्त इति
समारम्भाः कर्माणि कास्यत इति कामः फलं तस्य कृत्येन वर्जिता यस्य
भवन्ति तत् पण्डितवाङ्मयः, अत्र चेतुर्यतस्मैः समारम्भैः शुद्धे चित्ते
सति जातिन ज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मतां भीतानि कर्माणि यस्य तं,
आरूढावस्थायां तु कामः फलचेतुरपिपयः तदर्थमित्द कर्तव्यमिति
कर्तव्यविषयः सङ्कल्पस्ताभ्यां वर्जिताः । शेषं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥२०

यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा
संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि
प्राक्विवेकतः प्रवृत्तः यस्तु प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालमृत-
पद्मात्मसम्यग्दर्शनेनः सात् स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् स-
साधनं कर्म परित्यजत्येव स कुतश्चिन्मितात् कर्मपरि-

त्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्र-
योजनाभावान्नोक्तसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव
किञ्चित् करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्मोक्त-
मेव सम्पद्यत इत्येतदर्थं दृग्दृशिष्यत्राह त्यक्तेति । त्यक्त्वा
कर्मस्वभिमानं फलासङ्गञ्च यथोक्ते ज्ञाने नित्यत्वज्ञाने निरा-
काङ्क्षा विषयेष्वित्यर्थो निराश्रय आश्रयरहित आश्रयो
नाम यदाश्रित पुरुषार्थं सिमाधयिष्यति, दृष्टादृष्टेष्टफल-
साधनाश्रयरहित इत्यर्थः तेनेवन्भूतेन स्वप्रयोजनाभावात्
समाधनं कर्म परित्यक्तवानेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासम्भ-
वात् लोकसंग्रहचिकीषेया शिष्टविग्रहणापारजिहीर्षया वा
पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियत्वात् दर्शनसम्पन्नत्वान्नेव
किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

आ० टी० । चित्तकाले च कर्मणि प्रवृत्तापि सति विवेके तत्र
न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याङ्गो करोति यस्त्विति । चित्तकाले चित्तमभिनवेशेन
प्रवृत्तस्य चित्तकालान्तरमभिनवेशाभावात् प्रवृत्तप्रसङ्गेषुपि जीवनमात्र-
सुद्दिश्य प्रवृत्तप्राप्त्यासः सम्भवेत्यर्थः । सत्यपि विवेके तत्तत्साक्षात्कारा-
नुभवात् कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तत्यागः स्यादित्याशङ्क्याह यस्तु पार-
ब्धेति । त्यक्तेत्यादि समनन्तरणोरुपगतारयित्वा भूमिकां कृत्वा तदवता-
रणप्रकारं दर्शयति न कृतशक्ति । लोकसंग्रहादिनिमित्तं विवक्षितं
कर्म परित्यागासम्भवे सति तस्मिन् प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किञ्चित्किति
सम्बन्धः । कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मेति कथमुच्यते तत्राह स्वप्रयो-
जनाभावादिति । कथं तर्हि कर्मणि प्रवृत्तं तत्राह लोकेति ।
प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वाभावं पश्चादभिज्ञाविशेषादिति न्यायेन व्यावर्त्त-
यति पूर्ववदिति । कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनाञ्च विशेषः स्यादित्या-
शङ्क्य कर्मादौ सङ्गासङ्गाभ्यामित्याह कर्मणीति । उक्तेऽर्थे समनन्तर-

शुक्रमवतारयति ज्ञानाग्नीति । एतमर्थं दर्शयिष्यन्निमं शुकमाहृति
 योजना । यथोक्तं ज्ञानं कूटस्थात्मदर्शनं तेन स्वरूपभूतं सस्वं साक्षा-
 दनुभूय कर्मणि तत्फले च सङ्गमपास्य विप्रयेषु निरपेक्षश्चेष्टते विद्या-
 नित्याह त्यक्त्वोत्यादिना । इष्टसाधनसपेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वमित्याशङ्क्य
 विशिनष्टि निराश्रय इति । यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलसाधनसुच्यते
 आश्रयरहितं इत्यस्यार्थं स्पष्टयति दृष्टेति । तेन ज्ञानवता परुषेणैव-
 म्भूतेन त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिना विभेदितेनेत्यर्थः, ततः समा-
 घानात् कर्मणः सकाशादिति यावत् । निर्गमासम्भवे हेतुमाह लोके-
 त्यादिना । पूर्ववत् ज्ञानोदयात् प्रागवस्थावाभिनेत्यर्थः अभिप्रवृत्तोऽपि
 लोकादृष्टेति शेषः, नैव करोति किञ्चिदिति स्वदृष्ट्येति दृष्टव्यम् ॥१०॥

स्वा० टी० । किञ्च त्यक्त्विति । कर्मणि तत्फले चामक्तिं त्यक्त्वा
 नित्येन निजानन्देन तत्प्रः अतएव यागजेमार्थमाश्रयणीयवर्जितः एवं-
 भूतो यः स्वाभाविके विहिते वा कर्मणि अभितः प्रवृत्तोऽपि किञ्चिदपि
 नैव करोति तस्य कर्म अकर्मतापापद्वय इत्यर्थः ॥ १० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्विषम् ॥११

यः पुनः पूर्वीक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भादुन्नह्यणि
 सर्वान्तरं प्रत्यगात्मनि निष्कृते सञ्ज्ञातात्मदर्शनः सदृष्टा-
 दृष्टेष्टविषयाशीर्विर्वाजिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजन-
 मपश्यन् समाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टां
 यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निरिति ।
 निराशीर्निर्गताः आगिपो यस्मात् स निरागोः, यत
 चित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा वाह्यः कार्यकरणसङ्घा-
 तस्तावभावपि यतो संयतो येन स यतचित्तात्मा त्यक्तस-
 र्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः

शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्म तत्राप्यभि-
मानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषम-
निष्टरूपं पापं धर्मञ्च धर्मीऽपि समुच्चारनिष्टरूपत्वात्
किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् किञ्च शरीरं केवलं कर्मेत्यत्र
किं शरीरनिर्वर्त्यं शरीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्मिच्छरीर-
स्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्मेति किञ्चाती यदि
शरीरनिर्वर्त्यं शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्र-
प्रयोजनं शरीरमित्युच्यते यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म
शरीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्ध-
मपि शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विकृडाभि-
धानं प्रसज्येत शास्त्रोक्तं कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः
शरीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगाच्च
वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विविप्रतिषेधविषयं धर्मधर्मशब्द-

आ० टी० । सत्यपि विक्रमेपके कर्मणि कूटस्थात्मानुसन्धानस्य सिद्धे
केवल्यहेतुत्वे विक्रमेभावे सुतरां तस्य तद्देतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह यः
पुनरिति । पूर्वोक्तविपरीतत्वं लोकसंग्रहादिनिरपेक्षत्वं, तदेव वैप-
रीत्यं स्फोरयति प्रागेवेति ससाधनसर्वकर्मसंन्यासे शरीरस्थितिरपि
कथमित्याशङ्क्याह शरीरेति । तर्हि तथाविधचेष्टानिश्चितेस्तथा सस्य-
गुत्तानतर्हिर्मुखस्य कृतो सुक्लिरित्याशङ्क्य यथोपदिष्टचेष्टायामनाटरान्धै-
रमित्याह ज्ञाननिष्ठ इति । इति दर्शयितुमियं श्लोकं प्राहेति पूर्ववत्
आश्रयः प्रार्थनाभेदास्तथाविशेषाः । आश्रयं विदुषो निर्गतत्वे हेतु-
माह यतेति । चित्तपटात्मनः संयमनं कथमित्याशङ्क्याह आत्मा बाह्य
इति । इयोः संयमने सत्यर्थसिद्धमर्थमाह त्वक्तोति । सर्वपरिष्कपरि-

वाच्यं कुर्वन्नाप्नोति किंस्त्विममित्युक्तं स्यात् तत्रापि वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किंस्त्विवप्राप्तश्चनं विरुद्धमापद्येत प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृशादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगास्त्वगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्यं अन्यदकुर्वन्स्तरैव शरीरादिभिः शरीरस्थितमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाप्नोति किंस्त्वमेवभूतस्य पापशब्दवाच्याकिंस्त्विवप्राप्तसन्मवात् किंस्त्विवं संसारं नाप्नोति ज्ञानाग्निदग्ध-

भागे देहस्थितिरपि दुःस्वा स्याद्विद्याशब्दाद् शरीरमिति । मात्वशब्देन पौनरुक्त्यादनर्थकं केवलं पदमित्याशङ्क्याद् बलापीति । शरीरं केवलमित्यादौ शरीरपदार्थं स्फुटीकर्तुं सुभयथा संख्यावनया विकल्पयति शरीरमिति । शरीरनिर्वर्त्यं शरीरमित्यस्मिन् पक्षे किं दूषणं शरीरस्थितिमात्रं शरीरमित्यस्मिन् वा पक्षे किं फलमिति पूर्ववदी पृच्छति किञ्चात इति । शरीरनिर्वर्त्यं शरीरमित्यस्मिन् पक्षे सिद्धान्ती दूषणमाह उच्यते इति । शरीरेण यद्विर्वर्त्यं तत् किं प्रतिषिद्धं विहितं वा प्रथमे विरोधः स्यादित्याह यदेति । प्रतिषिद्धाचरणेऽपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः । हिमीये विहितकरणे बलानिष्टप्राप्ताभावादप्राप्त तथैव स्यादित्याह शास्त्रीयञ्चेति । दृष्टप्रयोजनं कारीर्यादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनं स्वर्गहावनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति विभागः । शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शरीरमभिमतमिति पक्षे दूषणान्तरमाह शरीरमिति । वाचा मनसा चाकर्मान्योऽनुष्ठाने संख्याविनो भवत्येव किंस्त्विवप्राप्तिरित्याशङ्क्याद् बलापीति । वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा किंस्त्विवप्राप्तिः संख्याविनः स्यादिति

सर्वकर्मत्वाद्प्रतिबन्धेन मुच्यत इवेति पूर्वोक्तमस्यगदर्शन-
फलान्वाट एषैषः, एवं शरीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य
परिग्रहे निरवय्यं भवति ॥ २१ ॥

विकल्पप्राप्ते जपध्यनविधियरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति प्रति-
प्रिद्धेति । शरीरनिर्वन्त्यं कर्म शरीरमिति पक्षमेवं प्रतक्ष्य द्विती-
यपक्षे लाभं दर्शयति यदा त्विति । अन्यदेहस्थितिप्रयोजनात् कर्मचः
सकाशादिति शेषः । तत्रापि विदुषः स्मृतप्रा न प्रवृत्तरिति सूचयति
लोकैति । विद्वानुक्तया रीत्या वर्त्तमानो नाप्नोति किंत्वप्रमित्यत्र विवक्षि-
तमर्थमाह एतन्मूनस्येति । विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितहेतुव्यतिरिक्त-
मकुर्वत इत्ययः । शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किंत्वप्रमित्यस्योक्त्वा
प्रकारेण परिग्रहे शरीरं केवलमिति विशेषणद्वयं निर्द्दोषं विध्य-
तीति फलितमाह एवमिति ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । किञ्च निराधीरिति । निर्गता आशेषः कामना
यस्मात्, यतं नियतं चित्तमात्मा शरीरं च यस्य, त्वक्ताः सर्वे परि-
पचा येन सः, शरीरं शरीरमात्रनिर्वन्त्यं कर्त्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्म
कुर्वन्नपि किंत्वप्रं बन्ध न प्राप्नोति योगरूढपक्षे शरीरनिर्वहमात्रोप-
योगि स्वाभाविकं भिक्षाटनादि कुर्वन्नपि किंत्वप्रं विहितकरणनिमित्त-
दोषं न प्राप्नोति ॥ २१ ॥

यदृच्छोलाभसन्तुष्टो इन्द्रातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेताः परि-
ग्रहस्याभावान् याचनादिना शरीरस्थितौ कर्त्तव्यतरायां
प्राप्तयामवार्चितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छयेत्यादिना वचने-
नानुज्ञातं यतः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिहारमाविष्कु-
र्वन्नाह यदृच्छ इति । यदृच्छो लाभसन्तुष्टोऽप्रार्थितोऽयत्नतो

लाभो यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः संजातान्प्रत्ययः इन्द्रा-
तोता इन्द्रैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽविषखाचत्तो
इन्द्रातीत उच्यते विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः
समस्तुष्यो यदृच्छया लाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च य एवम्भूतो
यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समो हर्ष-
विषादवर्जितः कर्मादौ अकर्मादिदर्शी यथा भूतात्मदर्शन-
निष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिच्चाटनादिकर्मणि शरी-
रादिनिर्वर्त्य नैव किञ्चित् करोम्यहं गुणागुणेषु वर्तन्ते
इत्येवं सदा सम्परिचक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्य-
न्नैव किञ्चिद्भिच्चाटनादिकं कर्म करोति लौकिकव्यवहार
सामान्यदर्शने न तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिच्चाट-
नादौ कर्मणि कर्ता भवति भिच्चाटनादिचेष्टास्वपि अक-
र्तृत्वाद्यनुमन्यानमेव विदुषः स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणा-
दिजनितनाकर्तृत्व एव पराध्यारोपितकर्तृत्व शरीर-
स्थितिमात्रप्रयोजनं भिच्चाटनादिकं कर्म कृत्वापि न
निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्ध
त्वादित्यनवाद एवैषः ॥ २२ ॥

आ० टी० । पूर्वश्लोकेन सद्भूतिं दर्शयन्नुत्तरश्लोकस्युत्थापयति
त्यक्तेति । अच्चादेरित्यादिशब्देन पादुकाच्छादनादि षट्कृते, याचनादि-
नेत्यादिपदेन सेवाकृष्याद्युपादीयते, भिच्चाटनार्थसुदयोगात् प्राक्काले
केनापि योग्येन निवेदितं भैक्ष्यमयाचितं अभिशस्तं पतितञ्च वर्जयित्वा
सद्भूत्यमन्तरेण पञ्चभ्यः सप्तभ्यो वा षट्श्रेभ्यः समानीतं भैक्ष्यमसंक्रुप्तं
सिद्धमन्नं भक्तजनैः स्वसमीपसुपानीतसुपपन्नं यदृच्छया स्वकीयप्रयत्न-
व्यतिरेकेणेति यावत्, आदिशब्देन माधुकरमसंक्रुप्तं प्राक् प्रणीतमया-

चितं तात्कालिकोपपन्नञ्च भैक्ष्यं पञ्चविधं स्रुतमित्यादि षट्कृते, ध्यावि-
ष्कुर्वन्नित् वाक्यमाहेति योजनीयम् । परोत्कर्षार्थमर्षपूर्विका स्वस्योत्-
कर्षा वाञ्छा विगता यस्मादित व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्थमाह
निर्वैरिति । सन्नेपतो दर्शितमर्थं विषययति य एवम्भूत इति । तथापि
प्रकृतस्य यतर्भिन्नाटनादौ कर्तृत्व प्रतिभाति तदभावे भिन्नाटनाद्यभावे
न जीवनाभावात्सङ्गादित्याशङ्क्याह लोकेति । लौकिकैरविवेकिभिः
सह व्यवहारस्य ज्ञानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुषापि सामान्येन
दर्शनात् तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिदानपि लोक-
दृष्ट्या भिन्नाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं
तत्राह स्वानुभवेनेति । यदृच्छेत्पाटपाटव्यं व्याख्याय कृत्वापीत्यादि-
चतुर्थपाटं व्याचष्टे स एवमिति । भिन्नाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा
विदुषो वदन्त्वाभावेऽपि कर्म्मालेखेण निवृत्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह बन्धेति ।
ज्ञानान्निदग्धत्वादित्येवं शरीरं केवलमित्यादावुक्तस्यायमनुवाद इति
योजना, यद्योक्तस्य कर्मणो युक्त्या महाविरोधाभ्युपगमसूचनार्थोऽपि
शब्दः ॥ २० ॥

स्वा० टी० । किञ्च यदृच्छालाभेति । अप्रार्थितोपस्थितो लाभो
यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः, इन्द्रानि शीतोष्णादीन्तीतोऽतिक्रान्तस्तत्तदन-
शील इत्यर्थः, विमत्सरो निर्वैरः, यदृच्छालाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च
समो हर्षविषादगहितः, य एवम्भूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथं
विक्षिप्तं स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वा बन्धं न प्राप्नोति ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य सुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा
सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नः सात तदास्या-
त्मनः कर्त्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते

कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत्तस्मिन् कर्मण्यभि-
 प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति स इति च कर्माभावः
 प्रदर्शितः यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्येति ।
 गतसङ्गस्य सर्वतोऽतिवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्मादिवन्धनस्य
 ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञाने एव अवस्थितं चेतो यस्य सोऽयं
 ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निर्ध-
 र्तयतः कर्म समयं सहायेण कर्मफलैः वर्तते इति
 समयं कर्म तत्समयं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥२३॥

आ० टी० । गतसङ्गस्येत्यादिश्लोकस्य व्यवहितेन सम्बन्धं वक्तुं
 वृत्तं कीर्त्तयति त्यक्तेति । अनेन श्लोकेन नैव किञ्चित् करोति स
 इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति सम्बन्धः । कस्य कर्माभावप्रदर्शन-
 मित्याशङ्कयामाह यः प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मां सन् योऽपतिष्ठते तस्य
 कर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्द्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शना-
 न्नैवमित्याह यदेति । ननु ज्ञानयतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः
 कर्मपरित्यागधौव्यात् कर्माभाववचनमप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह
 प्यात्मन इति । लोकसंघट्टाटिनिमित्तं प्रागेवोक्तमविद्यावस्थायामिव
 पूर्ववदित्युक्तम् । एवं वृत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयति यस्येति । यद्योक्त-
 स्यापि विद्यावतो मुक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मांतुष्ठानोपलम्भात्ततो वन्धा-
 रम्भः सम्भाव्येतेत्याशङ्क्याह यज्ञायेति । धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन
 रागद्वेषादिसंघट्टः, तस्य बन्धनत्वं करणव्युत्पत्त्या प्रतिपत्तव्यं, यज्ञ-
 निवृत्त्यर्थं यज्ञशब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसम्पत्त्यर्थमिति
 यावत् । ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म परिशुद्धितं परि-
 हरति कर्मेति । समग्रं षोडशीकृत्य व्याचष्टे सचेत्यादिना ॥ २३ ॥

आ० टी० । किञ्च गतेति । गतसङ्गस्य निष्कामस्य रागादिभि-
 र्मुक्तस्य ज्ञानेऽवस्थितं चेतो यस्य, यज्ञाय परमेश्वराराधनार्थं कर्म

चरतः सतः समयं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते.
आरुद्धयोमपक्षे यज्ञाय यज्ञरक्षार्थं लोकसंपहार्यं कर्म कुर्वत
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भम-
कुर्वन् समयं प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मेति ।
ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्ब्रह्मविरग्नावर्षयति
तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा
शुक्लिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति
यथा यद्रजतं तच्छुक्लिकैवेति ब्रह्म अर्पणमित्यसमस्ते पदे
यदपेणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः,
ब्रह्म हविस्तथा यद्ब्रह्मविद्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य
तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदमग्निरपि ब्रह्मैव यत्र
ह्यते ब्रह्मणा कर्ता ब्रह्मैव कर्त्तव्यर्थः, यत्तेन हुतं हवन-

आ० टी० । नाभुक्तं चीयते कर्मति स्मृतिमात्रित्य शङ्कते कस्या-
दिति । समस्तस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य हैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन बाधि-
तत्वात् ब्रह्मविदो ब्रह्ममात्रस्य कर्म प्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह
उच्यत इति । ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वक्रियाकारकफलजातं हैतमित्यत्र
हेतुत्वेनानन्तरङ्गोक्तमवतारयति यत इति । अर्पणशब्दस्य करणाविष-
यत्वं दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरण्यं साधयति
येनेति । यद्रजतं सा शुक्तिरिति वत् बाधायाभिदं सामानाधिकरण्य-
मित्याह तस्येति । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतार-

क्रियापि तत् ब्रह्मैव यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ।
 ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समा-
 धिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना
 ब्रह्मैव गन्तव्यमेवं लोकसग्रहं चिकोर्षुणापि क्रियमाणं
 कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्धुपमृदितत्वात्तदेव सति
 निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं
 यज्ञत्वसम्पादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे
 प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति अन्यथा
 सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानम-
 नर्थकं तस्माद्ब्रह्मैवदं सर्वमित्यभिजानतः विदुः सर्वकर्मा-

यति तद्वदुच्यते इति । उक्तमेवार्थं स्पष्टयति यथा यदिति । समा-
 संख्यां व्यावर्त्तयति ब्रह्मेति । पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति यदर्प-
 णेति । ब्रह्महृद्विरिति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना । यदर्-
 पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह
 तथेति । अथेति षष्ठी ब्रह्मविदमधिकरोति । पर्यवदसमासमाशङ्क्य
 व्यावर्त्तयन् पदान्तरमवतार्य व्याकरोति तथेति । प्रागुक्तासमासवदिति
 व्यतिरेकः । तत्र विवक्षितमर्थमाह अग्निरपीति । ब्रह्मणेति पद-
 स्याभिमतमर्थमाह ब्रह्मणेति । कर्ता ह्येत इति सम्बन्धः । कर्ता
 ब्रह्मणः सकाशाद्गतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह ब्रह्मैवेति ।
 उक्तमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह यत्तेनेति । ब्रह्मैव तेनेत्यादिभागं विभ-
 जते ब्रह्मैवेत्यादिना । ब्रह्म कर्मेत्याद्यवतार्य व्याकरोति ब्रह्मेति । कर्मत्वं
 बुद्धणो ज्ञेयत्वात् प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यम् । एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य अज-
 रार्थबुद्ध्या तात्पर्यार्थेमाह एवमिति । निवृत्तकर्मणं सद्ग्रासिनं प्रति
 कथमस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह निवृत्तेति । यथा वाह्ययज्ञानु-
 ष्ठानामशेषाजस्य सद्ब्रह्मात्मकयज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं

भावः कारकबुद्धिप्रभावाच्च, न हि कारकबुद्धिरहितं यन्नाख्यं
कर्म दृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्मशब्दसमर्पितदेवता-
विशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्र्भिमानफलाभिसन्धि-
मच्च दृष्टं नोपसृद्धितक्रियाकारककर्मफलभेदबुद्धिमत्-
कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितञ्च इदन्तु ब्रह्मबुद्धि-
पसृद्धितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिमत्कर्मातोऽकर्मव
तत् तथा च दर्शितं कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्
करोति सः गुणागुणेषु वर्तन्ते नैव किञ्चित् करोमीति
युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यादिभिस्तथा च दर्शयन् तत्र तत्र

स्तुत्यर्थं सुतरास्यपपद्यते तेन स्तुतिन्नाभात् कल्पनायाः स्वाधीनत्वाद्देव्यर्थः ।
ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनमभिनयति यदर्पणादीति । केन प्रमात्येनात् यज्ञत्व-
सम्पादनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीना विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानानपपत्ये-
त्याह अन्यथेति । ज्ञानस्य यज्ञत्वे सम्पादिते फलितमाह तस्मादिति ।
व्यात्मवेदं सर्वमित्यात्मव्यतिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वं प्रतिपाद्यमानस्य
कर्माभावे हेत्वन्तरमाह नारकीति । कारकबुद्धिस्तदभिमानस्याभावेऽपि
किमिति कर्म न स्यादित्याशङ्क्याह न हीति । उक्तमेवान्यव्यतिरे-
काभ्यां द्रढयति सर्वमेवेति । इन्द्रायेत्यादिना शब्देन समर्पितो देवतावि-
शेषः सम्प्रदानं कारकमादिशब्दाद्ब्रह्मादिकरणकारकं तद्विषयबुद्धि-
मत्कर्तास्त्रीत्यभिमानपूर्वकं मोक्षफलमस्येति फलाभिसन्धिमच्च कर्मदृष्टमिति
योजना । अन्ययमुक्त्वा व्यतिरेकमाह नेत्यादिना । उपसृद्धिताक्रिया-
दिभेदविषया बुद्धियस्य तत्कर्म तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको मोक्षे फल-
मस्येति योऽभिसन्धितेन रहितञ्च न कर्मदृष्टमित्यन्वयः । तथापि
ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे क्रियायातमित्याशङ्क्याह इदमिति । यद्विदं
ब्रह्मविदो दृश्यमानं कर्म तदहमस्मि ब्रह्मन्ति बुद्ध्या निरालतकारकादि-
भेदविषयबुद्धिमदतश्च कर्मैव न भवति तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं कार-

क्रियाकारकफलभेदबुद्धुपमर्दं करोति, दृष्टा च कामाग्नि-
होवादौ कामोपमर्देन काम्यादग्निहोवादिहानिस्तथा मति-
पूर्वकामतिपूर्वकत्वादीनां एवंविधेन कारकात्मनां कर्मणां
कार्यविशेषस्यारब्धत्वं दृष्टं तथेहापि ब्रह्मबुद्धुपमृदिताप-
णादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धुर्वाह्यचेष्टामात्रेण कर्माऽपि
विदुषोऽकर्म सम्पद्यतेऽत उक्तं समयं प्रविलीयत इति ।
अत्र केचिदाहुयद्ब्रह्म तदर्पणादीनि ब्रह्मैव किलार्पणा-
दिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म

कादिव्यावर्त्तमानं व्याप्यं कर्मापि व्यावर्त्तयति तत्त्वैवदः शरीरादिचे-
ष्टाकर्माभावः कर्म व्यापकरहितत्वात् सुषुप्तचेष्टादित्यर्थः । ज्ञानवतो
दृश्यमानं कर्माकर्मेवेत्यत्र भगवदनुमतिमाह तथा चेति । ब्रह्मविदो
दृष्टं कर्म नास्तीत्युक्तेऽपि तत्कारणानुपमर्दात् पुनर्भविष्यतीत्याशङ्काह
तथा च दर्शयन्निति । अविद्वानपि विद्वानपि कर्मणि प्रवर्त्तमानो
दृश्यते तथापि तस्य कर्माकर्मेवेत्यत्र दृष्टान्तमाह दृष्टा चेति । विद्वत्कर्मापि
कर्मत्वाविशेषादित्तरकर्मवत् फलारम्भकमित्यपि शङ्का न युक्तेत्याह
तथेति । इदं कर्मेव कर्त्तव्यमस्य च फलं भोक्तव्यमिति मतिस्तत्पूर्वका-
ण्यतत्पूर्वकारिण च कर्माणि तेषामवान्तरभेदसंग्रहार्थमादिपदम् । दाष्टा-
न्तिकमाह तथेति । सप्रम्या विद्वत्प्रकरणं परादृष्टं पञ्चौ समानाधि-
करणे । उक्तेऽर्थे पूर्ववाक्यमनुकूलयति अत इति । ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य
स्वव्याख्यानसङ्गा स्वयथ्यव्याख्यानमनुवदति अत्रेति । प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसि-
द्धविधानस्य न्यायत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशङ्काह
ब्रह्मैवेति । किलेत्यस्मिन् व्याख्याने सिद्धान्तिनोऽसंप्रतिपत्तिं सूचयति
कर्त्तृकर्मकरणसम्प्रदानाधिकरणरूपेण पञ्चविधेन ब्रह्मैव व्यवस्थितं कर्म
करोतीत्यङ्गीकारात्तदप्रसिद्धाभावात्तदनुवादेनापेणादिष्वविरुद्धस्तदुद्वेष्टिवि-
धिरित्यर्थः । इतिविधिपक्षे सिद्धान्तादिशेषं दर्शयति तत्रेति । अर्पणा-

करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिर्नवर्तते किन्त्वपणादिषु ब्रह्म-
बुद्धिराधीयते यथा प्रतिमादौ विष्णादिबुद्धिर्यथा च नामादौ
ब्रह्मबुद्धिरेवं सत्यमेवमपि स्याद् यदि ज्ञानयज्ञस्त्यर्थं
प्रकरणं न स्यात् अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमने-
कान् यज्ञशब्दितान् क्रियातिशेषानुपन्यस्य श्रेयान् द्रव्यम-
याद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ इति ज्ञानं स्तौति अत्र च समर्थमिदं
वचनं ब्रह्मापणमित्यादिज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने अन्यथा
सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादौनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानम-
नर्थकं स्यात् ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत्
ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्म-

दृष्टु कर्त्तव्यां ब्रह्मबुद्धिं दृष्टान्ताभ्या स्पृश्यति यद्येत्यादिना । दृष्टिवि-
धाने विधेयदृष्टे मानसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभङ्गः
स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति सत्यमेवमिति । विधितस्मितदृष्टिस्तुतिपर-
मेव प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य प्रकरणपर्यालोचनया ज्ञान-
स्तुतिरेवात्र प्रतिभातीति प्रतिपादयति अत्र त्विति । किञ्च ब्रह्मार्पण-
मन्त्रश्चापि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ मानर्थ्यं प्रतिभातीत्याह अत्र चेति ।
नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टं कुर्वतामपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवक्षितेति पक्षभेदा-
सिद्धिरिति चेत्तत्राह ये त्विति । यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपास्यं तथा-
र्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्यर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्म-
विद्या यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मैव तेन
गन्तव्यमिति ब्रह्मप्राप्तिप्रफलाभिधानादपि दृष्टिविधानमग्निरिति च न
चेति । न चार्पणाद्यालम्बना दृष्टिर्ब्रह्मप्रापयत्यप्रतीकालम्बनाद्यतीति
न्यायविरोधादिति भावः । दृष्टिविधानेऽपि नियोगबलादेव स्वर्गवददृष्टो
भोक्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याह विरुद्धचेति । ज्ञानादेव कैवल्यसङ्गा मार्गान्त-
रूपवादिन्या श्रुत्या विरुद्धं भोक्तव्यं अविद्यानिवृत्तिक्षणस्य दृष्टस्य नैयोगि-

विद्योक्तेषु विवक्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वान् ज्ञानस्य न
 च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते ब्रह्मैव तेन गन्त-
 व्यमिति चोच्यते विरुद्धञ्च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं
 प्राप्यत इति प्रकृत विरोधश्च सम्यग्दर्शनञ्च प्रकृतं कर्म-
 ण्यकर्म यः पश्येदित्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहा-
 रात् श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्वप ! ज्ञानं
 लब्धा परं शान्तिमित्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्व-
 न्नुपचीणोऽध्यायः तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे
 प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नं तस्माद्यथा
 व्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

कत्ववचनमित्यर्थः । दृष्टिनियोगान्मोक्षो भवति इत्येतत् करणाविरुद्ध-
 ञ्चेत्याह प्रकतेति । तदेव प्रपञ्चयति सम्यग्दर्शनञ्चेति । अन्ते च सम्य-
 ग्दर्शनं प्रकृतमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः तस्यैवेति । सम्यग्ज्ञानेनोप-
 क्रम्य तन्मोक्षकारेऽपि सध्ये किञ्चिदन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषय-
 त्वमित्याशङ्क्याह श्रेयानिति । प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो
 दर्शनविधिमिति फलितमाह तत्वेति । ब्रह्मार्पणमन्ते परकीयव्याख्या-
 नासम्भवे स्वकीयव्याख्यानं व्यस्यतमित्युपसंहरति तस्मादिति ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । तदेव परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वं
 बन्धकरत्वाभावात्कर्मेव आरूढावस्थायान्तु अकर्त्तृकज्ञानबाधितत्वात् ।
 स्वाभाविकमपि कर्म अकर्मेवेति कर्मण्युक्तं यः पश्येदित्यनेन नोक्तः
 कर्मप्रविलयः प्रपञ्चतः इदानीं कर्मणि तदङ्गेषु च ब्रह्मैवानुसूतं
 पश्यतः कर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति । अर्थतेऽनेनेत्यर्थं जिह्वादि
 तदर्प ब्रह्मैव, अर्थमाणं हविरपि घृतादिक ब्रह्मैव, ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्
 ब्रह्मणा कर्त्ता कृतं, होमोऽग्निश्च कर्त्ता च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः एव
 ब्रह्मण्येव कर्त्तासकौ समाधिश्चित्तैकाग्रं यस्य तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्यं
 च तु फलान्तरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

तत्र अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तु-
त्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपलक्ष्यन्ते दैवमेवेत्यादिना । दैवमेव
देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनामी दैवो यज्ञस्तुमेवापरे यज्ञं
योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः, ब्रह्माग्नौ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म यत्साक्षात्परोक्षाद्
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्यादिवचनोक्तमथनायादिसर्वमं-
सारधर्मवार्जितं नीति नीतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मगव्दे-
नाच्यते ब्रह्म च तद्भाग्यं सहामादिकरणत्वविवक्षया ब्रह्मा-
ग्निस्तस्मिन् ब्रह्माग्नावपरंऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञगव्दवाच्य
आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् तमात्मानयज्ञं पर-
मार्थतः परमेव ब्रह्म मन्तं बृहदाद्युपाधिसयुक्तमध्यस्थसर्वोपा-
धिधर्मकलाहुतिरूपं यज्ञेनैवात्मनैवीकृतवणेनोपजुहति प्रति-
क्षिपन्ति सांपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरू-
पेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्व-
दर्शननिष्ठाः सन्त्यासिन इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ध्या० टी०। ज्ञानस्य यज्ञत्वं संपाद्य पूर्वश्लोके स्थिते मलयधुना तस्यैव
ज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञान्तरनिर्देशार्थमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह तत्रेति ।
सर्वस्य अथ यःसाधनस्य मुख्यगौणवृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन् आदौ यज्ञहयमा-
दर्शयति दैवमेवेति । प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे देवा इति । सम्यग्ज्ञा-
नाख्यं यज्ञं विभजते ब्रह्माग्नाविति । तत्र ब्रह्मशब्दार्थं मुख्यवदम्भेन
स्पष्टयति सत्यमिति । यदजमन्वदधिपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमा-
नन्दत्वेन परमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति । तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन

ज्ञानत्वमौपचारिकमित्याशङ्क्याह यत्साक्षादिति । जीवब्रह्मविभागे कथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि यः आत्मेति । परस्मैवात्मत्वं सर्वस्माद्देहादेरव्याकृतान्नादान्तरत्वेन साधयति सर्वान्तर इति । विधि-
सुखं सर्वमेवापनिषदाक्यं ब्रह्मविषयमादिशब्दार्थः । निषेधसुखं ब्रह्मवि-
षयसुपनिषदाक्यमशेषमेवार्थतो निबध्नाति अशनायेति । ब्रह्मण्यग्नि-
शब्दप्रयोगे निमित्तमाह सहोमेति । बुद्ध्याकूटतया सर्वस्य दाह-
कत्वाद्विलयस्य वा हेतुत्वादिति द्रष्टव्यम् । यज्ञशब्दस्यात्मनि-
त्वं पदार्थे प्रयोगे हेतुमाह आत्मनामस्विति । आधाराधेयभावेन वास्तवभेदं ब्रह्मात्मनोर्व्यावर्तयति परमार्थत इति । कथं तर्हि
होमो न हि तस्यैव तत्र होमः सम्भवतीत्याशङ्क्याह बुद्ध्यादीति ।
उपाधिषंसंयोगफलं कथयति अध्येस्तेति । उपाध्यध्यासद्वारा तद्धर्माध्यासे
प्राप्तमर्थं निदिशति आहुतीति । इत्यम्भूतलक्षणां तृतीयामेव व्याक-
रोति उक्तेरिति । अशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेति
यावत् । आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति सोपाधिकस्येति । पर
इत्यस्यार्थं स्फोरयति ब्रह्मेति ॥ २५ ॥

स्वा० टी० । तदेवं यज्ञत्वेन सम्पादितं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं
ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्तत्वात् सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवं स्तोत्रमधिकारि-
भेदेन ज्ञानोपायभूतान् ब्रह्मन् यजानाह दैवमित्यादिभिरर्थाभिः । देवा
इन्द्रवरुणादय इज्यन्ते यज्ञान्, एवकारेणेन्द्रादिषु ब्रह्मबुद्धिराहित्यं
दर्शितं, तदेवं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पथ्युपासते अज्ञयानुतिष्ठति, अपरे
तु ज्ञानयोगिनो ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञेनैवोपायेन ब्रह्मार्पणमित्याद्युक्तप्रका-
रेण यज्ञसुपजुह्वति यज्ञादिसर्वकर्मणि प्रविलापयन्तीत्यर्थः, सोऽयं
ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६

सोऽयं समग्रदर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु

प्रक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः श्रियान् द्रव्यमयात्
यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप इत्यादिना स्तुत्यर्थं श्रोत्रा-
दीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाख्ये योगिनः संयमाग्निषु
प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनं संयमा एवाग्नि-
यस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः शब्दादीन्
विषयानख्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति इन्द्रियाख्ये वाग्नयस्ते-
ष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं
मन्यन्ते ॥ २६ ॥

श्रु० टी० । उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य देवयज्ञादिषु यज्ञेषु ब्रह्मार्पणमित्या-
दिश्लोकैरुपक्षिप्यमाणत्वं दर्शयति सोऽयमिति । उपक्षेपप्रयोजनमाह
श्रियानिति । सम्प्रति यज्ञद्वयसंपन्त्स्यति श्रोत्रादीनीति । वाहानां
करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात् कथं संयमाग्निश्चितं बहुवचन-
मित्याशङ्क्याह प्रतीन्द्रियमिति । संयमानां प्रत्याकारातिकरणत्वेन
व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वादग्नित्वं व्यपदिशति संयमा
इति । विषयेभ्योऽनवर्तमानानीन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति संयमयज्ञं संक्षिप्य
दर्शयति इन्द्रियेति । श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शब्दाद्विषयहोमस्य तत्तदि-
न्द्रियैस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्य सर्वमाधारणत्वमाशङ्क्य प्रतिषेधान्
वर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्राप्तान् विषयान् भुञ्जते । तैस्तैरि-
न्द्रियैरिति निवृत्तं होमं विषययति श्रोत्रादिभिरिति ॥ २६ ॥

श्रु० टी० । श्रोत्रादीनीति । अन्ये नैष्ठिका ब्रह्मचरिणस्तत्तदिन्द्रि-
यसंयमरूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रविश्यापयन्ति इन्द्रियाणि निरुध्य-
संयमप्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः, इन्द्रियाख्ये वाग्नयस्तेषु शब्दादीनख्ये गृहस्था
जुह्वति विषयभोगसमयेऽप्यनासक्ताः सन्नोऽग्नित्वेन भावितेषु इन्द्रियेषु
हविर्देन भावितान् शब्दादीन् प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

किञ्च सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणोवायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माख्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानाग्निदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते जुहति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

आ० टी । यजान्तरं कथयति किञ्चेति । इन्द्रियाणां कर्माणि अयणमननादीनि आत्मनि संयमो धारणाध्यानसमाधिलक्षणः । सर्वमाप व्यापारं निरुध्य आत्मनि चित्तसमाधानं कुर्वन्तीत्याह विवेकेति ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । किञ्च सर्वाणीति । अपरे ध्याननिष्ठाबुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि अयणदर्शनादीनि कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाण्यादीनां कर्माणि वचनोपादानादीनि प्राणानाञ्च दृशानां कर्माणि प्राणस्य बह्निर्गमनं अपानस्थाभोगमनं व्यानस्य व्यायामाकुञ्चनप्रसारणादीनि समानस्यासितपीतादीनां सद्यन्नयनं अटानसोर्ध्वनयनं उद्गारे नाग व्याख्यातः कूर्म उन्मीलने ऋतः, कर्करः क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे, न जहाति ऋतञ्चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः इत्येवं रूपाणि जुहति आत्मनि संयमो ध्यानैकाग्रं स एव योगः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येयविषयेण दीपिते प्रज्वलति ध्येयं सम्यग् ज्ञात्वा तस्मिन्ननः संयम्य तानि सर्वाणि कर्माणि उपरमयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तोर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञास्तपो यज्ञो येषां तपस्विनां

ते तपोयज्ञा योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्ष्यो
योगी यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च
स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासी यज्ञो येषां ते स्वाध्याय-
यज्ञाः ज्ञानयज्ञाः शास्त्रार्थपरिज्ञान यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः
साध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संश्रितव्रताः
सम्यक् श्रितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते
संश्रितव्रताः ॥२८॥

आ० टी० । यज्ञषट्कमपतारयति द्रव्येति । तत्र द्रव्ययज्ञान्
पुरुषानुपादाय विभजते तीर्थेष्विति । तपस्विनां यज्ञबुद्ध्या तपोऽनुष्ठितानां
नियमवतां इत्यर्थः, प्रत्याहारदीप्त्यादिगुणैः समनियमासनध्यानधा-
रणसमाधयो गृह्यन्ते, यथाविधि प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणिस्वाद्यङ्गविधि-
मनतिक्रम्येति यावत्. व्रतानां तीक्ष्णीकरणमतिदृढत्वम् ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । किञ्च द्रव्ययज्ञा इत्यादि । द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां
ते द्रव्ययज्ञाः कञ्च चान्द्रायणादितप एव यज्ञो येषां ते तपो यज्ञाः
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणसमाधिः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः
स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमन्नादिना यत्तदर्थज्ञानं तदेव यज्ञो येषां ते यद्वा
वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधा यतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक्श्रितं
निश्रितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।

प्राणापानगतौ रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ।

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥२९॥

किञ्च अपान इति । अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रवि-
पन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः,
प्राणेऽपानं तथापरे जुह्वति रेचकाख्यञ्च प्राणायामं कुर्वन्ती-

त्वे तत्, प्राणायामगती रुद्धा सुखनामिकाभ्यां वायोर्नि-
र्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते
प्राणायामगती एतैरुद्धा निरुध्य प्राणायामपरायणाः
प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
किञ्च अपर इति, अपरे नियताहारा नियतः परिमितः
आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदान्
प्राणभेदेष्वेव जुह्वति यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियते इतरान्
वायुभेदांस्तस्मिन् जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति ॥२८॥

आ० टी० । प्राणायामाख्यं यज्ञरुदाहरति किञ्चेति । प्राणायाम-
परायणाः सन्तो रेचकं पूरकञ्च कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह प्राण्येति ।
प्राणायामयोगती श्वासप्रश्वासौ निरुध्य किं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह
किञ्चेति । प्राणायामगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा पुनः पुनस्वायुजभं
कुर्वन्तीत्यर्थः, आहारस्य परिमितत्वं हितत्वमेध्यत्वोपलक्षणार्थम् ।
प्राणानां प्राणेषु होममेव विभजते यस्येति । जितेषु वायुभेदेष्वजितानां
तेषां होमप्रकारं प्रकटयति ते तत्रेति ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अपाने इति । अपानेऽधोदत्तौ प्राणमूर्ध्व-
इति पूरकेषु जुह्वति पूरककाले प्राणमपानेनैकीकुर्वन्ति तथा कुम्भकेन
प्राणायामयोर्द्वौधोगती रुद्धा रेचककालेऽपानं प्राणे जुह्वति एवं पूरक-
कुम्भकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपरे इत्यर्थः किञ्च अपरे इति
अपरे त्वाहारसंकोचमभ्यस्यन्तः स्वयमेव जीर्णमाणेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रि-
यज्ञप्तिवद्यं होमं भावयन्तीत्यर्थः यद्वा अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेषुपावं
तथापर इत्यनेन पूरकरेचकयोरान्वयं मानयोर्हंसः सोऽहमित्यनुहोमतः
प्रतिहोमतस्याभिव्यक्त्यमानेनाजपामन्त्रेण तत्त्वं पदार्थैक्यं व्यतीहारेण
भावयन्तीत्यर्थः, तदुक्तं योगशास्त्रे, सकारेण बहिर्याति हकारेण विद्येत्
पुनः । प्राणसत्त्वं स एवाहमहं स इति चिन्त्येदिति । प्राणायामगती
रुद्धेत्यनेन श्लोकेन प्राणायामयज्ञा अपरे कथ्यन्ते, तन्नायमर्थः, द्वौ भागौ

पूरयेदन्नैर्जलेनैकं प्रपूरयेत् भारतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् इत्ये-
वादिवचनोक्तो निवृत आहारो येषां ते कुम्भकेन प्राणायानगती इत्या
प्राणसंयमनपरायणाः सन्तः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुम्भकेन
हि सर्वे प्राणा एकीभवन्ति तत्रैव लीयमानेष्विन्द्रियेषु ह्यंभं भावबन्त-
त्यर्थः, तदुक्तं योगशास्त्रे, यथा यथा सदाभ्यासात्मानसः स्थिरता भवेत्
यायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तद्येति ॥ २९ ॥

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः ।

यज्ञशिष्टाश्चतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥३०॥

सर्वं इति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः
यज्ञैर्यथोक्तैः क्षयितो नाशितो कल्मषो येषां ते यज्ञक्षयित-
कल्मषाः एवं यथाज्ञानं यज्ञान् निर्वर्त्यं यज्ञशिष्टाश्चतभुजो
यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टञ्च तदश्चतश्च यज्ञशिष्टाश्चतं
तत् भुञ्जत इति यज्ञशिष्टाश्चतभुजो यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा
तच्छिष्टेन कालेन यथा विधिचीदितमन्नमश्नात्यं भुञ्जत
इति यज्ञशिष्टाश्चतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं
चिरन्तनं सुसुखवशेत् कालातिक्रमापेक्षयेति शब्दसामर्थ्यात्
गम्यते ॥ ३० ॥

आ० टी० । प्रकृतान् यज्ञानुपसंहरति सर्वेऽपीति । यथोक्तयज्ञ-
निर्वर्तनानन्तरं लीये कल्मषे किं स्यादित्याशङ्क्याह एवमिति । यथो-
क्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविशेषितस्य पुरुषस्य प्रत्यवायं
दर्शयति नायमिति पाटान्तरेण । कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेन
कालेन विहितान्नुभुजां ब्रह्मपाप्मिरित्याशङ्क्य सुसुखत्वे सति चित्त-
शुद्धिद्वारेत्याह सुसुखवशेदिति । तत्किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विव-
क्षितः, तथा च गतिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य नतिनिर्देशसामर्थ्यात्
क्रमशुक्तिरत्वाभिप्रेतेत्याह काशातीति ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । तदेवमुक्तानां द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह सर्वेऽ-
 येते इति । यज्ञान् विन्दति लभन् इति यज्ञविदो यज्ञज्ञा इति वा
 यज्ञैः क्षयितं नाशितं कल्मषं यैः यज्ञान् कृत्वायज्ञिककालेऽनिभिन्नमन्त्र-
 मन्त्ररूपं भुञ्जत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नु-
 वन्ति ॥ ३० ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ! ॥३१॥

नायमिति । नायं लोकः सर्वप्राणिमाधारणोऽप्यस्ति
 यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य
 कुतोऽन्यो विग्नितसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ! ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । तृतीयं पादं व्याचष्टे नायमिति । विग्नितं कैमुति-
 कन्यायमाह कुत इति । साधारणलाकाभावे पुनरसाधारणलोकप्राप्ति-
 र्दूरनिरस्तोत्यर्थः । यथोक्तेऽर्थं बुद्धिसमाधानं करुकुलप्रधानस्यार्जुनस्य
 अनायासलभ्यमिति यक्तुं कुरु सत्तमेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । तदकरणे दोषमाह नायमिति । अयमत्यसुखोऽपि
 मनुष्यलोकोऽयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानरहितस्य नास्ति कुतोऽन्यो बहुसुखः
 परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथः कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२ ॥

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता
 विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगमप्रमाणाः
 ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते तद्यथा वाचि हि प्राणं
 जुहुम इत्यादयः कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्
 विद्धि तान् सर्वाननात्मजान् निर्व्यापारो ह्यात्मा अतएवं
 ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽणुभात् न मद्वापारा इमे निर्व्यापाराऽह-

मुदासीन इत्येवं ज्ञात्वाम्नात् सम्यग्दर्शनात् मोक्षस्य
संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

आ० टी० । यज्ञानां यज्ञानां वेदमूलत्वेनोत्प्रेक्षानिवन्धनत्वं
निरूपयति एवमिति । आत्मव्यापारसाध्यत्वसुक्तकर्मणामाशङ्क्य द्रूपयति
कर्मजानिति । आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह एवमिति । कथं
यथोक्तानां यज्ञानां वेदस्य सुखे विस्तीर्णत्वमित्याशङ्क्याह वेदद्वारेणेति ।
आत्मनोऽदृग्गम्यमानत्वमेवोदाहरति तद्व्यथेति । एतद्व्यथं वै तत् पूर्वं
विदांस आच्छ्रित्युपक्रम्याध्ययनाद्याक्षय्यं हेत्वाकाङ्क्षायासुक्तं वाचि
हीति । ज्ञानशक्तिसद्व्ययं क्रियाशक्तिसद्व्ययं चारोऽत्र विवक्षितः, प्राये
वा वाचं यो हेतुः प्रथमः स एवाप्यय इति वाक्यमार्तिशब्दार्थः, ज्ञान-
शक्तिसतां क्रियाशक्तिसतां वान्यान्व्योपनिप्रनयत्वा-टभायेनाध्ययनासिद्धि-
रित्यर्थः । कर्मणामात्मव्यापारजन्यत्वाभावे हेतुमाह निर्व्यापारो
हीति । तस्य च निर्व्यापारत्व फलवत्त्वज्ञातव्यमित्याह एत इति ।
एवं ज्ञानमेव ज्ञापयन् उक्तं व्यनक्ति नेत्यादिना ॥ ३२ ॥

स्वा० टी० । ज्ञानयज्ञं स्तोत्रसुक्तान् यज्ञानुपसंहरति एवं बहु-
विधा इति । ब्रह्मणो वेदस्य सुखे पितृता वेदेन साक्षाद्द्वेष्टता इत्यर्थः,
तथापि तान् सर्वान् यज्ञानुपसंहरति कर्मजनितानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्
विद्विजानीति आत्मनः कर्मणाऽगोचरत्वात् एवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन्
संसारविमुक्तो भवित्यसि ॥ ३० ॥

श्रेयान् द्रव्यमवाद्दयज्ञान्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पा-
दितं यज्ञाश्च अनेकविधा उपदिश्यामैः सिद्धपुरुषार्थप्रयो-
जनैर्ज्ञानं सूयते कथं श्रेयानिति । श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्य-
साधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः हे परन्तप ! द्रव्यमयो

हि यज्ञः फलस्यारम्भको न ज्ञानयज्ञः फलस्यारम्भकोऽतः
 श्रेयान् प्रशस्यतरः कथं यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलं
 अप्रतिबद्धं पार्थ ! ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोद्क-
 स्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजि-
 तायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्चित्
 प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदयत् स वेदेति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

आ० टी० । कर्मयोगेऽनेकधाभिहिते सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य कर्मा-
 त्मकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञानमनाद्रियमाश्रमर्जुनमालक्ष्य वृत्तानुवाद-
 पूर्वकसुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह ब्रह्मेत्यादिना । सिद्धेति, सिद्धं पुरु-
 षार्थभूतं पुरुषार्थेक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तैरनन्तरोपदिष्टै-
 रिति यावत् । प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकटयति कथमित्यादिना ।
 ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञात् प्रशस्यतरत्वे हेतुमाह श्रेयानिति । द्रव्यसाधन-
 साध्यादित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि । ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वा-
 विशेषात् द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रपञ्चयति द्रव्यमयो
 ङ्गीति । फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः, न फलारम्भको न कस्यचित् फलस्योत्-
 पादकः किन्तु नित्यसिद्धस्य मोक्षस्य अभिव्यङ्गक इत्यर्थः । तस्य प्रशस्यत-
 रत्वे हेत्यन्तरमाह यत इति । समस्तं कर्मैत्यग्निहोत्रादिकसुच्यते
 अखिलमविद्यमानं खिलं शेषोऽस्येत्यन्त्यं महत्तरमिति यावत्, सर्व-
 मखिलमिति पदद्वयोपादानमसङ्कोचार्थम् । सर्वं कर्म ज्ञानेऽन्तर्भवतीत्यत्र
 कान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति यथेति । चतुरायके हि द्युते कश्चिदायः
 चतुरङ्कः सन् कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्येनाधरे-
 यास्तस्मादधस्ताद्भाविनस्त्वद्वेकाद्भास्ते तादापरकलिनामानः संयन्त्यायाः
 संगच्छन्ति चतुरङ्के खन्वाये त्विद्वेकाद्भायानामन्तर्भावो भवति महामं-
 ख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भाववशात्स्मादादेवमेनं विद्यायन्तं पुरुषं सर्वं तदा-
 मिसुख्येन समेति सङ्गच्छति किं तत् सर्वं यद्विदुषि पुरुषेऽन्तर्भवति तदाह
 यत्किञ्चिदिति । प्रजाः सर्वा यत् किमपि साधुकर्म कुर्वन्ति तत् सर्व-

सं कत्वविभागस्तदाहरति यथेति । दृष्टान्तात्स्वरूपं दाष्टान्तिकभाषणे
 ज्ञानाग्निरिति । योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमग्नेरप्रतिबन्धापेक्षयति विव-
 क्षित्वा विगिनष्टि सम्यगिति । दाष्टान्तिकं व्याचष्टे ज्ञानमेवेति ।
 ननु ज्ञानं साक्षादेव कर्मदाहकं किमिति नोच्यते, निर्वीजं करोति
 कर्म इति किमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह न हीति । ज्ञानस्य स्वप्रमेया-
 वरणाज्ञानापाकरणे सामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वाटविक्रियब्रह्मात्मज्ञानमपि
 तदज्ञानं निवर्त्तयन् तज्जन्यकर्तृत्वभ्रमं कर्मबीजभूतं निवर्त्तयति
 तद्विद्वत्तौ च कर्माणि न स्यात् पारयन्ति न तु साक्षात् कर्मणां
 निवर्त्तकं ज्ञानं व्यज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति व्याप्तेस्तदनिवृत्तौ तु पुन-
 रपि कर्मोद्भवसम्भवादित्यर्थः । ज्ञानस्य साक्षात् कर्मनिवर्त्तकत्वाभावे
 फलितमाह तस्मादिति । सम्यग्ज्ञानं मूलभूताज्ञाननिवर्त्तनेन कर्म-
 निवर्त्तकमिदञ्चेदारब्धफलस्यापि कर्मणो निवृत्तिप्रसङ्गात् ज्ञानोदयसम-
 कालमेव शरीरपातः स्यादित्याशङ्क्याह सामर्थ्यादिति । ज्ञानोदयसम-
 समयमेव देहापोहे तत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टं ज्ञानं फलवदिति भगवदभि-
 प्रायस्य बाधितत्वप्रसङ्गादाचार्यलाभान्यथानुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसम्पा-
 दकमज्ञानलेशं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रारब्धफलं कर्म
 नश्रुतीत्याशङ्क्याह येनेति । तर्हि कथं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म-
 सात् करोतीत्युक्तं तत्राह स्यत इति । ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां
 निवृत्त्यनुपपत्तेरनारब्धफलानि यानि कर्माणि पूर्वं ज्ञानोदयादस्मिन्नेव
 जन्मानि कृतानि ज्ञानेन च सह वर्त्तमानानि प्राचीनेषु ज्ञानेकेषु जन्म-
 स्तज्जितानि तानि सर्वाणि ज्ञानं कारणनिवर्त्तनेन निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥१७॥

शा० टी० । ससृष्टवत् स्थितस्यैव पापस्य व्यतिकूलजनमत्वं न तु
 पापस्य नाश इति भ्रान्तिं दृष्टान्तेन वारयन्नाह यथैषासोति । एषांसि
 काष्ठानि प्रदीप्नोऽग्निर्यथा भस्मीभावं नयति तथात्मज्ञानस्वरूपोऽग्निः
 प्रारब्धकर्मफलव्यतिरिक्तानि सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ॥१७॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

यत एवमतः न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते हि यस्मात् तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धौ योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महता आत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

व्या० टी० । नन्वन्येनैव परमपरिशुद्धिकरेण केनचित्श्रमेधादिना परमपुरुषार्थसिद्धेरन्यमात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्याह यत इति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तुल्यं परशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपयुक्तमिह व्यवहारभूमौ नास्तीत्यर्थः । तत्पुनरात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति भ्रष्टं नोऽतुपद्यते तत्राह तत् ज्ञानं स्वयमिति । सद्यता कालेन यथाक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नः तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजना, सर्वेषां भ्रष्टं ज्ञानानुदयो योग्यतावैभूत्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

स्वा० टी० । तत्र हेतुमाह न हीति । पवित्रं शुद्धिकरं इह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्मेव तर्हि सर्वेऽपि किमिति आत्मज्ञानमेव नास्तीत्यादिनाह तत् स्वयमिति साद्धेन । तदात्मविषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धौ योग्यतां प्राप्नोति स्वयमेवनायासेन लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अज्ञावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते अज्ञावानिति । अज्ञावान् अज्ञानलभते ज्ञानं अज्ञानलुत्वेऽपि भवति कश्चिन्नन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरुपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्धुः उपाये अज्ञावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तिः

मित्यर्थः । एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यायन्तं पुरुषं विशिनष्टि यस्तदिति । किं तदित्युक्तं तदेव विषटयति यत् स इति । सरैको यत्तत्त्वं वेद तत्तत्त्वं योऽन्याऽपि जानाति तमेन सर्वं साधु कर्माभिसमेतीति योजना ॥ ३३ ॥

स्वा० टी० । ज्ञानयत्तस्तु अथ इत्याह अयानिति । द्रव्यमयाद-
मात्मव्यापारजन्याद्वाद्यज्ञाज्ज्ञानयत्तः अथः, यद्यपि ज्ञानस्यापि
मनोव्यापाराधोनत्वमस्येव तथाप्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य मनःपरिणामे
अभिव्यक्तिमात्रं न तज्जन्मत्वमिति द्रव्यमयाद्द्वेषः, अथेत्वे हेतुः सर्वं
कर्माखिल फलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अन्तर्भवतीत्यर्थः सर्वं तदभि-
समेति यत् किञ्चित् प्रजा साधु कर्मातीत्युते ॥ ३३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

तदेताद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते तद्वि-
द्वीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्या-
चार्यानिभगमप्र प्रणिपातेन प्रकर्षण नौचैः पतन प्रणिपातो
दीर्घनमस्कारः तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का
चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषणैवमादिना प्रश्रये-
णावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं
यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्दयथावत्तद्दर्शन-
शौलाश्च न भवन्ति अपरे तु भवन्त्यती विशिनष्टि तत्त्व-
दर्शिन इति, ये मस्यगद्दर्शनस्तीरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यचमं
भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

स्वा० टी० । यदेवं प्रश्रयतरामिदं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्-
प्रप्निरिति वृत्तति तदेतदिति । ज्ञानं प्राप्नो मस्यासन्नसुपायसुपदिशति
उच्यत इति । तद्विज्ञानं गुरुभ्यो विद्विगुरुष्वश्च प्रणिपातादिभिरुपायै-

रावर्जितचेतसो यदिष्यन्तीत्याह तद्विद्मीति । उपदेष्टृत्वसुपदेशकर्तृत्वम् । इरोक्षज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह उपदेष्यन्तीति । तदिति प्रेषितं ज्ञानसाधनं गृह्यते येन विधिनेति विशेषदर्शनात् यद्वा येनाचार्यावर्जन-प्रकारेण तदुपदेशवशादपेक्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्य्येभ्यो लभस्वेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति आचार्यानिति । एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते, एवमादिना विद्मीति पूर्वेषु सम्बन्धः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे प्रश्नयेत्येति । प्रश्नयो भक्तिश्रद्धापूर्वको निरतिशयोऽवनतियशेषः, यथोक्तविशेषणं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रशस्यतममित्यर्थः । विशेषणस्य पौनरुक्तिपरिहारार्थमर्थभेदं कथयति ज्ञानवन्नोऽपीति । ज्ञानिन इत्युक्त्वा पुनस्तत्त्वदर्शिन इति ब्रुवतो भगवतोऽभिप्रायमाह ये सम्बन्धिनि । बहुवचनञ्चैतदाचार्य्यविषयं बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा चेति सामान्य-न्यायाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वात्मज्ञानमधिकृत्य आचार्य्यबहुत्वं विवक्षितं तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्य्यमात्रोपदेशादेयोदयसम्भवात् ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । एवं भूतात्मज्ञाने साधनमाह तदिति । तज्ज्ञानं विद्धि जानीहि प्राप्तुं हीत्यर्थः, ज्ञानिनां प्रणिपातेन नमस्कारेण ततः परिप्रश्नेन कुतोऽयं मम संसारः कथं या निवर्त्तते इति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषया च, ज्ञानिनः शास्त्रज्ञानतत्त्वदर्शिनोऽपरोक्षानुभव-सम्पन्नाश्च ते त्वभ्यं ज्ञानसुपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति ॥ १४ ॥

**यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥**

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनं यदिति । यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोह-मेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव ! किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्-

संख्यानीमानि भूतानीति अथो अपि मयि वासुदेवे परमे-
श्वरे चेमानोति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रव्य-
सीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

आ० टी० । विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे प्राप्ते
वति समनन्तरवचनमपि योष्यविषयमर्थवद्भवतीत्याह तथा चेति ।
अतस्तस्मिन् विशिष्टे ज्ञाने त्वदीयभोहापोहहेतौ निष्ठावता भवता
भवितव्यमिति शेषः । तत्र निष्ठाप्रतिष्ठायै तदेव ज्ञानं पुनर्विशिनष्टि
वेनेति । यज्ज्ञात्वेत्युक्तं ज्ञानायोगादित्याशङ्क्य प्राप्रयत्नत्वमधिपूर्वस्य
गभेरङ्गीकृत्य व्याकरोति अधिगम्येति । इतश्चाचार्योपदेशस्य ज्ञाने
फलवति प्रतिष्ठावता भवितव्यमित्याह किञ्चेति । जीवे चेश्वरे चोभ-
यत्र भूतानां प्रतिष्ठितत्वप्रतिनिर्देशे भेदेवादानुमतिः स्यादित्याशङ्क्याह
चोक्तचेति । मूलप्रमाणाभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह
सर्वेति ॥ ३५ ॥

आ० टी० । ज्ञानफलमाह यज्ज्ञात्वेति साङ्ख्यैस्त्रिभिः । यज्-
ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्बन्धुवधादिनिमित्तं मोहं न प्राप्स्यसि । तत्र
हेतुर्येन ज्ञानेन भूतानि प्रहपुत्रादीनि स्वाश्रित्याविवृम्भितानि आत्म-
न्येवाभेदेन द्रव्यसि । अथो समनन्तरं आत्मानं मयि परमात्मन्यभेदेन
द्रव्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापिभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

किञ्चित्तस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं अपीति । अपि चेदसि
पापिभ्यः पापकृत्तमः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकृत्
पापकृत्तमः यदसि भवसि सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव
प्लवं ज्ञानप्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं सन्तरि-
ष्यसि धर्मोऽपीहमुच्यते पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

व्या० टी० । ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसं प्रशंसैति किञ्चेति । पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नसम्भावितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्धप्रथमस्त्रीकृत्य ब्रवीति अपि चेदिति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिवर्त्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति सर्वमिति । स्वधर्मे निवृत्तेऽपि धर्मरूपप्रतिबन्धात् ज्ञानवतोऽपि मोक्षः सम्भवतीत्याशङ्क्याह धर्मोऽपीति । इहेत्यध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ॥ १६ ॥

व्या० टी० । किञ्च अपि चेदिति । सर्वेभ्योऽपि पापकारिभ्यो यद्यप्यतिशयेन पापकारी त्वमसि तथापि सर्वं पापसमुद्गं ज्ञानप्लवेनैव जानपोतेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यति ॥ १६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ३७

ज्ञानं कथं नागयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते यथेति । यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यक् इद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात् भस्मीभावं कुरुतेऽर्जुन एवं ज्ञानमिव अग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा निर्वीजं करोतीत्यर्थः, न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः तानि कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्त्तुं शक्नोति तस्मात् सम्यक् दर्शनं सर्वकर्माणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वादुपभोगिनैव क्षीयतेऽतीयान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावोनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥ ३७ ॥

व्या० टी० । ज्ञाने सत्यपि धर्माधर्मयोरुपलम्भात् कुतस्तयोस्ततो निवृत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानस्य धर्माधर्मानिवर्त्तकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयितुमन्तरश्लोकमवतारयति ज्ञानमिति । योग्यायोग्यविभागेन निवर्त्तकत्वानिव-

तानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियो योगी य एवम्भूतः
 अद्वावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्रणि-
 पातादिस्तु वाह्यानैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिस्म-
 वात् न तु तथा तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानल-
 भ्युपायः किं पुनर्ज्ञानलाभात् स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा
 परां मोक्षाख्यं शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति
 सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्याय-
 प्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी० । कर्मयोगेन समाप्तियोगेन च सम्पन्नस्य ज्ञानोत्पत्ताव-
 न्तरङ्गसाधनसुपरिदशति येनेति । ज्ञानलाभे प्रयोजनमाह ज्ञानमिति ।
 न केवलं अद्वात्वमेव सहायं ज्ञानलाभे हेतुरपि तु तात्पर्यमपी-
 त्याह अद्वात्वमेव ऽपीति । मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यविधुरत्वं, न च तस्यो-
 पदिष्टमपि ज्ञानसुत्पत्तुर्माहे तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह
 अत आह्वेति । अभियुक्तो निष्ठावान्, उपासनादावित्यादिशब्देन अव-
 गादि गृह्यते । न केवलं अद्वा तात्पर्यञ्चेत्युभयमेव ज्ञानकारणं
 किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे अद्वादेरकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाह
 अद्वावानिति । उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह य एवम्भूत
 इति । तद्विद्धि प्रणिपातनेत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतो-
 रुक्तत्वात् किमितीदानीं हेत्वनन्तरमुच्यते तत्राह प्रणिपाता-
 दिस्त्विति । तद्धि बहिरङ्गमिदं पुनरन्तरङ्गं न च तत्र ज्ञानेन
 प्रतिनियमो मनस्यन्यथा कृत्वा बहिरन्यथा प्रदर्शनात्मनो मायावित्त्वस्य
 सम्भवाद्भिन्नलम्बकत्वादेरपि सम्भावनोपनीतत्वादित्यर्थः । मायावित्वादेः
 अद्वावत्त्वतात्पर्यादावपि सम्भवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्याह न
 त्विति । न हि मायया विप्रलम्बेन वा अद्वातात्पर्यसंयमानि योगतो
 निष्ठातुमर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याकरोति किं
 पुनरित्यादिना । सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिसाधनानपेक्षान्मोक्षो भवती

तत्रैव प्रमाणमाह सस्यगदर्शनादिति । शास्त्रशब्देन तमेव विदित्वा
ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिविबुधितं न्यायस्तु ज्ञानादज्ञाननिवृत्तः
रज्ज्वादौ प्रसिद्धत्वात् आत्मज्ञानादपि निरपेक्षादज्ञानतत्कार्यं प्रकृत्यल-
क्षणो भोक्तुः स्यादित्येवं लक्षणम् ॥ ३६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अज्ञावानिति । अज्ञावान् गुरुपदिष्टे अर्थे
आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेन्द्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्यः,
अतः अज्ञादिसम्पत्त्या ज्ञानलाभात् प्राक् कर्मयोग एव शुद्धप्रार्थमनुष्ठेयः,
ज्ञानलाभानन्तरन्तु न तस्य किञ्चित् कर्तव्यमित्याह ज्ञानं लब्ध्वा तु
भोजनचिरेण प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

अज्ञानात्संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०

अत्र संशयो हि न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः कथ-
मित्युच्यते अज्ञश्चेति । अज्ञानात्संशयोऽस्यहृधानस्य संश-
यात्मा च विनश्यति अज्ञानात्संशयानो यद्यपि विनश्यतः
तथापि न तथा यथा संशयात्मा स तु पापिष्ठः सर्वेषां,
कथं नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परलोको न
सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य
तस्मात् संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति अत्रेति । यथोक्तसाधनवा-
नुपदेशमपेक्ष्याचिरेण ब्रह्मसाक्षात्करोति साक्षात्कृत्यज्ञानेऽचिरेणैव भोक्तुं
प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः सप्रम्या परास्त्वयते । संशयस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह पापिष्ठो
हीति । अज्ञं हेतुं प्रअपूर्वकसुत्तरश्लोकेन साधयति कथमित्या-
दिना । अज्ञादस्यहृधानाच्च संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति नायमिति ।
द्वितीयविभागविभजनार्थं भूमिकां करोति अत्रेति । अज्ञादीनां मध्ये
संशयात्मनो यत्पापिष्ठत्वं तत् प्रअहारा प्रकटयति कथमिति । लोकद्वयस्य
तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे हेतुमाह तत्रापीति । संशयचित्तस्य सर्वत्र

संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वादित्यर्थः । संशयस्यानर्घमूलत्वे स्थिते फलितमाह
तस्मादिति ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । ज्ञानाधिकारिणसङ्गा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह
अज्ञश्चेति । अज्ञो गुरुपदिष्टार्थानभिज्ञः कथञ्चिज्ज्ञाने जातेऽपि तद्वा-
अद्धानश्च जातायामपि अज्ञायां समेदं सिद्धे च वेति संशयाक्रान्तचित्तश्च
विनश्यति स्वार्थाद्व्यश्रुति, एतेषु त्विष्यपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति
यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः, न च परलोको
धर्मस्थानिष्यते, न च सुख संशयेनैव भोगस्याप्यसम्भवात् ॥ ४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! ॥४१॥

कस्मात् योगीति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शन-
लक्षणेन योगिन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना
धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्तकर्माणं कथं योगसंन्यस्त-
कर्मेत्याह ज्ञानेनात्मे श्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संच्छिन्नः संशयो
यस्य स ज्ञानसंच्छिन्नसंशयः य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमा-
त्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि न कर्माणि निब-
ध्नन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । यद्यपि संशयः सर्वानर्घहेतुत्वात् कर्तव्यो न भवति
तथापि निवर्त्तकाभावे तदकरणमस्वाधीनमिति शङ्कते कस्मादिति ।
श्रुतियुक्तिप्रयुक्तैक्यज्ञानं तद्विपर्ययकमित्युत्तरमाह ज्ञानेनेति । संशय-
रहितस्यापि कर्माणां प्रनर्घहेतूनि भवन्तीत्याशङ्काह योगेति । विषयपर-
वश्यं पुंसो योगायोगात् कुतो योगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशङ्काह व्यात्म-
वन्तमिति । परमार्थदर्शनतः संशयोच्छिन्नौ तदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेव
कर्मणाञ्च निवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानि कर्माणि बन्धहेतवो न
भवन्तीत्याह न कर्माणीति । कर्मयोगादेव कर्मसंन्यासस्यानुपपत्ति-

माशङ्क्य आद्यं पादं विभजते परमार्थेति । तच्च वैधसंन्यासपक्षे परोक्षं फलसंन्यासपक्षे त्वपरोक्षमिति विवेकः । यद्योक्तज्ञानेन संन्यस्तकर्मत्वमेव सति संशये न सिध्यति संशयवतस्तदयोगादिति शङ्कते कथमिति । द्वितीयं पादं व्याकुर्वन् परिहरति आह्वेत्यादिना । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादादौ द्वितीयं पादं व्याख्याय पश्चादाद्यं पादं व्याचक्षीतेत्याह एवमिति । सर्वमिदं प्रमादवतो विषयपरवशस्य न सिध्यतीत्यभिसन्धाय आत्मवल् व्याकरोति अप्रमत्तमिति । न कर्माणीत्यादिफलोक्तिं व्याचष्टे गुणचेष्टेति । अग्निटादीत्यादिशब्देन इष्टं मिश्रञ्च गृह्णाते ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । अध्यायद्वयोक्तं पृष्ठापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठासुपसंहरति योगेति द्वाभ्याम् । योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तच्छान् संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं पुरुषं कर्माणि स्पर्शान् निवर्तन्ति, ततश्च ज्ञानेनाकर्तृत्वबोधेन संच्छिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवल्प्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वा न निवर्तन्ति ॥ ४१ ॥

तस्माद्ज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

क्षिप्तैर्न संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ! ॥४२॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां

वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीताप्रप-

निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञान-

कर्मन्यासयोगो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ।

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिचयहेतुकज्ञानसं-
च्छिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव
यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति तस्मा-
दिति । तस्मात् पापिष्ठमज्ञानसम्भूतं अज्ञानादविवेका-
ज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धी स्थितं ज्ञानामिना शोकमोहा-
दिदोषहरं सम्यक् दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्तेन
ज्ञानामिनात्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात् संशयस्य न हि
परस्य संशयोऽपरेण क्लृप्तव्यतां प्राप्नो येन स्वस्येति विशे-
ष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति ज्ञानामिना
क्षित्वेन संशयं स्वविनागहेतुभूतं योगं सम्यक् दर्शनो-
पायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः उत्तिष्ठ चेदानीं
युद्धाय भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

आ० टी० । तस्मादित्यादिसमनन्तरश्लोकगतं तत्पदापेक्षितमर्थमाह
यस्मादिति । सतां कर्मणामस्यदाटिषु फलारम्भकत्वोपलम्भात् विदुष्यपि
तेषां तद्भावमनप्राप्तमित्याशङ्क्याच्च ज्ञानाग्नीति । ननु सन्दिहानस्य
तत्प्रतिबन्धाच्च कर्मयोगानुष्ठानं नापि तद्देतुकज्ञानं तत्प्रापि संशयाव-
तारादित्याशङ्क्याच्च यस्माच्चेति । श्लोकाक्षरार्थे व्याचष्टे तस्मादित्या-
दिना । पापिष्ठमिति संशयस्य सर्वानर्धमूलत्वेन त्याज्यत्वं सूच्यते ।
विवेकाप्यहप्रसूतत्वादपि तस्य हेयत्वमविवेकस्यानर्थकरत्वादिद्वैरित्याह
अविवेकादिति । न च तस्य चैतस्यवदात्मनिष्ठत्वादित्याज्यत्वं शङ्कितव्य-
मित्याह हृदीति । शोकमोहाभ्यामभिभूतस्य पुंसो मनसि प्रादुर्भवतः
संशयस्य प्रबलप्रतिबन्धकाभावेनैव प्रध्वंसः सिध्येदित्याशङ्क्याच्च ज्ञानामि-
नेति । स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्रयेष्वेव ज्ञानेन समुच्छेदसम्भवात्

किमिति स्वस्येति विशेषणमित्याशङ्क्याह आत्मविषयत्वादिति स्यात्त्वा-
दिविषयः संशयः तद्विषयेण ज्ञानेन देवदत्तनिष्ठेन तद्विषयो व्यावर्त्यते
प्रकृते त्वात्मविषयस्तदाश्रयश्च संशयः तथाविधेन ज्ञानेन व्यपनीयते तेन
विशेषणमर्थवदित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति न हीति । आत्माश्रयत्वस्य
प्रकृते संशये सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात् तद्विषयस्य तद्विषयेणैव तस्य तेन
निवृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति अत इति । संशयसमुच्छ्रित्यनन्तरं कर्तव्य
मुपदिशति क्विचैवमिति । अग्निहोत्रादिकं कर्म भगवताज्ञया क्रमेण
करिष्यामि युद्धात् पुनरुपरिगंसैवेत्याशङ्क्याह उत्तिष्ठेति । भरतान्वये
महति क्षत्रियवंशे प्रसूतस्य समुपस्थितसमरविमुखत्वमनुचितमिति
मन्वानः सन्नाह भारतेति । तदनेन योगस्य कृत्स्नत्वं भगवतोऽनी-
श्वरत्वञ्च निराकृत्य कर्मादापकर्मादितर्भनादात्मनं रुस्यगुणानात् पाणि-
यातादेर्विचरद्भ्रातृन्तरङ्गाञ्च अज्ञादेरुद्धतादगेप्रानर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभान-
मभितदधता स्वस्मादुत्कृष्टे तस्मिन्नसंशयानस्याधिकारादपेद्रोपान्तं संशयं
हित्योत्तमस्य ज्ञाननिष्ठापरस्य कर्मनिष्ठेति स्यादपिदम् ॥ ४२ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । तस्मात्ज्ञानेति । यस्मादेवं तस्मादात्मनोऽज्ञानेन
सम्भूतं हृदि स्थितमेतत् संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखल-
गेन क्विच्चा कर्मयोगमातिष्ठ आश्रय तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धायो-
त्तिष्ठ हे भारतेति क्षत्रियत्वेन युद्धस्य धर्मत्वं दर्शितम् । एवमस्या-
विभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विधा । निष्ठाया येन तं वन्दे श्रीरिं संशय-
संच्छिदम् ॥ ४२ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण ! पुनर्योगञ्च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येद्व्यारभ्य स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत
ज्ञानाग्निदग्धकर्मणां शान्तिं केवलं कर्म कुर्वन् यदृच्छा-
लाभमन्त्येव ब्रह्माप्रणं ब्रह्म ज्ञावः कर्मजान् विद्वि तान्
सर्वान् सर्पं कर्माश्विनं पाशं । ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि योग
संन्यस्तकर्मिण्यभि वृत्ती चेतः सर्वकर्मसंन्यासमवाचद्भगवान्-
द्विच्येन संग्रयं योगभाविष्ठत्वेन वचनेन पुनर्योगञ्च
कर्मानुष्ठानलक्षणमभूतिष्ठेत्युक्तवान् तद्योरुभयोश्च कर्मानु-
ष्ठानकमसंन्यासयोः स्थितिर्गातिवत् परस्परविरोधादेकेन
सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावा-

ध्या० टी० । पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धमभिदधानो वृत्तास्तुवाद-
पूर्वकमर्जुनप्रश्नस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं प्रकृतं कर्मणीत्यादिना । इत्या-
रभ्य कर्मण्यकर्मदार्ढ्यं क्लृप्तं तत्प्रशंसा प्रसारितेत्याह स युक्त इति ।
ज्ञानवन्तं सर्वाणि कर्माणि लोकसंग्रहार्थं कुर्वन्तं ज्ञानलक्षणेनाग्निना
दग्धसर्वकर्मणां कर्मप्रयुक्तफलसम्बन्धविधुरं विवेकपन्नो वदन्तीति । ज्ञान-
वतो ज्ञानफलभूतं संन्यासं विवक्षन् विविदिषोः साधनरूपमपि संन्यासं
भगवान् विवक्षितवानित्याह ज्ञानाग्नीति । निराशीरित्यारभ्य शरीर-
स्थितिमात्रकारणं कर्म शरीरस्थितावपि सङ्गरहितः सन् समाचरन्

दर्शादितयोरन्यतरकर्त्तव्यतायां प्राप्नो सत्यां यत् प्रशस्यत-
रमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः तत् कर्त्तव्यं नेतरदि-
त्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयार्जुन उवाच संन्यासं
कर्मणां कृष्णेत्यादिना । ननु चात्मविदो ज्ञानयोगेन
निष्ठां प्रतिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् सर्वकर्म-
संन्यासमवोचन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यास-
योर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नो-
ऽनुपपन्नः सत्यमेवं त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः
स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः, कथं
पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्त्तव्यतया विव-

धर्माधर्मफलभागी न भवतीत्यपि पूर्वोत्तराभ्यामध्यायाभ्यां द्विविधं
संन्यासं सूचितवानित्याह शारोरमिति । यदृच्छेत्यादावपि संन्यासः
सूचितः तद्धर्मफलप्रदेशादित्याह यदृच्छेति । ज्ञानस्य यत्त्वसम्मा-
दनपूर्वकं प्रशंसावचनादपि कर्मसंन्यासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह
ब्रह्मार्पणमिति । ज्ञानयत्नस्तुत्यर्थः विहितान्नानाविधान् यज्ञाननूद्य
तेषां देहादिव्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनो निर्व्यापारत्वविज्ञानफलाभि-
लाषादपि यद्योक्तमात्मानं विविदिषोः सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारो ध्वनित
इत्याह कर्मजानिति । समस्तस्यैवावशेषपर्यजितस्य कर्मणो ज्ञाने पर्य-
यत्नानाभिधानाच्च जिज्ञासोः सर्वकर्मसंन्यासः सूचित इत्याह सर्वमिति ।
तद्विद्भीत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायं प्रणिपातादि प्रदर्श्यं प्राप्तेन ज्ञानेना-
तिशयमाहात्म्यवता सर्वकर्मणां निवृत्तिरेवेति वदता च ज्ञानार्थिनः सं-
न्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह ज्ञानान्निरिति । ज्ञानेन समुच्छिन्न-
संशयं तस्मादेव ज्ञानान् कर्माणि संन्यस्य व्यवस्थितमप्रमत्तं यशीकृत-
कार्यकरणसङ्घातवन्तं प्रातिभासिकानि कर्माणि न निवृजन्ति इत्यपि
द्विविधः संन्यासो भगवतोक्त इत्याह योगेति । कर्मण्यीत्यारभ्य योग-

चित्वात् प्राधान्यमन्तरेण च कर्त्तारं तस्य कर्त्तव्यत्वास-
म्भवाद्नात्मविदपि कर्त्ता पक्षे प्राप्नोऽनूद्यत इति न पुन-
गात्मवित्कर्त्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवाचितमित्येवं मन्वा-
नस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्त्तृ-
कत्वमप्यस्तीति पूर्वीक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरो-
धादन्यतरस्य कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते प्रगस्यतरञ्च कर्त्तव्यं नेत-
रदिति प्रगस्यतरविविदिपथा प्रश्नो नानुपपन्नः, प्रतिवचन-
वाक्याद्यैनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते, कथं

संन्यस्तकर्माणिमित्यन्ते रूद्राहृतैर्वचनैरुक्तं संन्यासमुपसंहरति इत्यन्ती-
रिति । तर्हि कर्मसंन्यासस्यैव जिज्ञासुना ध्यानवता चादरणीयत्वात्
कर्मानुष्ठानमनादेवभाष्यमित्याशङ्क्योक्तमर्थान्तरमनुवदति द्वित्वेनभिति ।
कर्मेतन्त्यागयोरुक्तयोरेकनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसम्भवाच्च विरोधोऽस्तीत्या-
शङ्क्य युगपदा क्रमेण वानुष्ठानमिति विकल्पप्राप्तं दृश्यते उभयोश्चेति ।
द्वितीयं मत्वाह कालभेदेनेति । उक्तयोर्द्वयोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वा-
सम्भवे कथं कर्त्तव्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह अर्थादिति । द्वयोरुक्तयोरेकेन
युगपतक्रमाभ्यां अनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः । अन्यतरस्य कर्त्तव्यत्वे कतर-
स्येति कृतो निर्णयो द्वयोः सन्निधानाविभेदादित्याशङ्क्याह यत् प्रगस्य-
तरमिति । भगवता कर्मणा संन्यासो योगश्चोक्तो न च तयोः समु-
च्चित्त्यानुष्ठानं तेनान्यतरस्य श्रेष्ठस्यानुष्ठेयत्वे तद्ब्रह्मत्सया प्रश्नोपपत्ति-
रित्युपसंहरति इत्येवमिति । नार्थं प्रष्टुरभिप्रायः कर्मसंन्यासकर्मयोग-
योर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकस्मिन् पुरुषे प्राप्तप्रभाषादिति शङ्कते
नन्विति । सोऽयमङ्गीकृत्य परिहरति सत्यमेवमिति । कीदृशस्तर्हि
प्रष्टुरभिप्रायो येन मन्त्रप्रवृत्तिरिति पृच्छति कथमिति । एकस्मिन् पुरुषे
कर्मतन्त्यागयोरस्ति प्राप्तिरिति प्रष्टुरभिप्रायं प्रतिनिर्दिष्टुं प्रारभते पूर्वो-
दाहृतैरिति । यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधी-

संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्
 कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किमने-
 नात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं
 प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्म-
 योगस्य विशिष्टत्वमुच्यते आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः
 संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयमुच्यत इति किञ्चाती यथात्म-
 वित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं
 तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि

यते न तु तस्यैवाधिकारो नान्यस्येत्यपि प्रतिपाद्यते वाक्यभेदप्रसङ्गा-
 त्तथानात्मवित्कर्तृ संन्यासपक्षे प्राप्तोऽनूद्यते नचात्मवित्कर्तृकत्वमेव
 संन्यासविधिदर्शनात् तस्मात् कर्मतत्यागयोरविद्वत्कर्तृकत्वमस्तीति मन्वान-
 नस्यार्जुनस्य प्रश्नः सम्भवतीति भावः । भवतु संन्यासस्य कर्तृव्यत्व-
 विवक्षा तथापि कथं प्रशस्यतरबुभुक्षया प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह प्राधान्य-
 मिति । तथापि कथमेकस्मिन् पुरुषे तयोरप्राप्तावुक्ताभिप्रायेण प्रश्नवचनं
 प्रकल्प्यते तत्राह अनात्मविदिति । आत्मविदो विद्यासामर्थ्यात् कर्म-
 त्यागध्रौव्यवदितरस्यापि सति वैराग्ये तत्यागस्यायथ्यकत्वात् तत्र कर्त्तासौ
 प्राप्तोऽत्वानूद्यते तथा च कर्मतत्यागयोरेकस्मिन् विदुषि प्राप्तेर्व्यक्तत्वा-
 दुक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः । संन्यासस्यात्मवित्कर्तृकत्व-
 मेवात् विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्य कर्त्तृन्तरपथ्युदासः संन्यासविधि-
 सौत्यर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गान्मौषमित्याह न पुनरिति । इतिशब्दे
 वाक्यभेदप्रसङ्गहेतुद्योतनार्थः । ततः किमित्याशङ्क्य फलितमाह एव-
 मिति । कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्कर्तृकत्वमप्यस्तीत्येवं मन्वान-
 स्यार्जुनस्य प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्न इति सम्बन्धः । तयोः
 समञ्जित्यानुष्ठानसम्भवे कथं प्रशस्यतरविविदिषेत्याशङ्क्याह पूर्वोक्ते-
 नेति । उभयोश्चेत्यादावङ्गप्रकारेण कर्मतत्यागयोर्मिथोविरोधान्न सह-

वानात्मवित्कर्तृकयोः सत्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति
 प्रतीच्यते आत्मवित्कर्तृकयोः सत्यासकर्मयोगयोरसम्भवा-
 त्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाश्च कर्मसत्यासात् कर्मयो-
 गस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नं यद्यनात्मविदः
 कर्मसत्यासः तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः
 सम्भवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्म-
 सत्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्येत आत्मवि-
 दस्तु सत्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभि-
 धानं कर्मसत्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपप-
 न्नमत्राह किमात्मविदः सत्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भव आहो-

द्वित्यानुष्ठानं सावकाशमित्यर्थः । भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यानु-
 शेयत्वमिति कृतो यथोक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरित्यागङ्गाह अन्यतर-
 स्येति । उभयप्राप्तौ समुच्चयानुपपत्त्यावन्यतरपरिग्रहे विशेषस्यान्वेष्यत्वा-
 दक्ताभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । इतश्चाविद्वत्कर्तृकयोः संन्यास-
 कर्मयोगयोः कतरः श्रेयानिति प्रष्टुरभिप्रायो भातीत्याह प्रतिवच-
 नेति । किं तत् प्रतिवचनं कथं वा तद्विरूपणमिति पृच्छति कथमिति ।
 तत्र प्रतिवचनं दर्शयति संन्यासेति । तद्विरूपणं कथयति एतदिति ।
 तदुभयं निःश्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्य श्रेयत्वश्चेत्यर्थः । गुणदोषविभाग-
 विवेकार्थं पृच्छति किञ्चेति । अतोऽस्मिन्नाद्ये पक्षे किं दूषणं अस्मिन्
 वा द्वितीये पक्षे किं फलमिति प्रश्नार्थः । तत्र सिद्धान्ती प्रथमपक्षे
 दोषमादर्शयति अत्रेत्यादिना । तदेवानुपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वारा विष्ट-
 ष्योति यदीत्यादिना । निःश्रेयसकरत्वोक्तिरित्यत्र पारम्पर्येणेति
 दृष्टव्यं । विशिष्टत्वाभिधानमिति प्रतियोगिनोऽसहायत्वादस्य च शुद्धि-
 द्वारा ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरसम्भवे
 दर्शिते चोदयति अत्राहृति । चोदयिता निर्द्धारणार्थं विवृणोति किमि-

स्विदन्यतरस्यासम्भवः यदा चान्यतरस्यासम्भवस्तदा किं
 कर्मसत्र्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसम्भवे कारणञ्च वक्तव्य-
 मिति. अत्रोच्यते आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वादिपर्यय-
 ज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासम्भवः स्याज्जन्मादिसर्वविक्रियार-
 हितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः
 समग्रदर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपाव-
 स्थानलक्षणं सर्वकर्मसत्र्यासमक्ता तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञा-
 नमूलककर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्था-
 नरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्वात्मस्वरूपनिरूपण-
 प्रदेशेषु समग्रज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधाद्भावः

त्यादिना । अन्यतरासम्भवेऽपि सन्देहात् प्रश्नाऽवतरतीत्याह यदा चेति ।
 यस्य कस्याचिदन्यतरस्यासम्भवे भविष्यतीत्याशङ्क्य कारणमन्वेषणासम्भवे
 भवन्तिप्रसङ्गः स्यादिति सन्धानं सन्नाह्यसम्भव इति । आत्मविदः
 सकारणं कर्मयोगासम्भवं सिद्धान्ती दर्शयति अत्रेति । संग्रहवाक्यं
 विद्वन्नात्मवित्त्वं विदुषोति जन्मादीति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्या-
 ज्ञानत्वं तद्विदानीं व्यनक्ति सम्यगिति । निपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तं
 प्रपञ्चयति निष्क्रियेति । यथोक्तसंन्याससुक्ता ततो विपरीतस्य कर्म-
 योगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । वैपरीत्यं स्फोरयन् कर्म-
 योगमेव विगिनति मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च तदज्ञानञ्चेत्प्रनाद्य-
 निर्वाच्यमज्ञानं तन्मूलोऽहं कर्त्तृत्वात्मनि कर्त्तृत्वाभिमानस्तज्जन्यस्येति
 यावत् । यथोक्तं संन्याससुक्ता यथोक्तकर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादने
 हेतुमाह सम्यग्ज्ञानेति । कुत्र तदभावप्रतिपादनं तदाह इहेति ।
 उक्तं हेतुं क्त्वात्मज्ञस्य कर्मयोगसम्भवे फलितमाह यथादिति । इह
 शास्त्रे । तत्र तत्रेत्प्रादावुक्तमेव व्यक्तीकर्त्तुं शृच्छति केषु केष्विति ।
 तानेव प्रदेशान् दर्शयति अत्रेति । आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु संन्यास-

प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमित्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्यत्रोच्यते अविनाशि तु तदिति प्रकृत्य य एनं वेत्ति हन्तारं वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादौ तत्र तत्रात्मविदः कर्माभाव उच्यते ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा तस्माद्युद्धस्य भारत । स्वधर्ममपि चावेच्य कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादावतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यादिति, अत्रोच्यते समग्रज्ञानमित्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्यनेन सांख्यानामात्मतत्त्वविदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात् कृतकत्वत्वेना-

प्रतिपादनादात्मविदः सन्धासो विपक्षितश्चेत्तर्हि कर्मयोगोऽपि तस्य कस्माच्च भवति प्रकरणाविशेषादिति शङ्कते ननु चेति । आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति तद्यथेति । प्रकरणादात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य सम्भवे फलितमाह च्यतश्चेति । आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धौ ज्ञानादूर्ध्वं न्यायविरुद्धं कर्म कल्पयितुमशक्यमिति परिहरति अत्रोच्यते इति । सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्तिभ्रमसङ्गावयोर्भिद्योतिरोधात् कर्तृत्वादिभ्रममूलं कर्म सम्यग्ज्ञानादूर्ध्वं न सम्भवतीत्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मयोगासम्भवे हेत्वन्तरमाह ज्ञानयोगेनेति । इतश्चात्मविदो ज्ञानादूर्ध्वं कर्मयोगो न युक्तिमानित्याह कृतकत्वत्वेनेति । ज्ञानवतो नास्ति कर्मोत्पन्न कारणान्तरमाह नस्येति । तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेयत्वमजिज्ञासुनापि तस्य तत्रागत्यत्वं ज्ञानप्राप्ता तस्यापि पुरुषार्थसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोरस्ति कर्म-

त्त्वविदः प्रयोजनान्तराभावात् तस्य कार्यं न विद्यत
इति कर्त्तव्यान्तराभाववचनाच्च न कर्मणामनारम्भात्
स्रश्यासस्तु महावाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः इत्यादिवचना-
च्चात्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात् योगारूढस्य
तस्यैव समः कारणमुच्यत इत्यनेन चात्पन्नसमग्रदर्शनस्य
कर्मयोगाभाववचनात् शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति
क्विविषमिति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो
वारणात् नैव क्विञ्चित् करोमीति युक्तौ मन्येत तत्त्वविदि-
त्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्म-
स्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्त्वया
सदा कर्त्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनेन

योगोपेक्षा इतप्राह न कर्मणामिति । स्वरूपोपकार्यङ्गमन्तरेणाङ्गि-
स्वरूपानिष्पत्तेर्ज्ञानार्थिना कर्मयोगस्य शुद्धादिद्वारा ज्ञानहेतोरारादेयत्व-
मित्यर्थः । तर्हि ज्ञानवतःसपि ज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगो नृम्यता-
मितप्राशङ्क्याह योगारूढस्येति । उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावं शरी-
रस्थितिहेतोरपि कर्मणोऽसम्भवाच्च तस्य शरीरस्थितिस्तदस्थितौ च कुतो
जीवन्मुक्तिरुदभावे च कस्योपदेष्टृत्वं उपदेशाभावे च कुतो ज्ञानोदयः
स्यादित्याशङ्क्याह शरीरमिति । विदुषोऽपि शरीरस्थितिरास्थिता
चेत्तन्मात्रप्रयुक्तेषु दर्शनश्रवणादिषु कर्त्तृत्वाभिमानोऽपि तस्य स्यादि-
त्याशङ्क्याह नैवेति । तत्त्वविदित्यनेन च समाहितचेतस्त्वया करोमीति
प्रत्ययस्य सदैवाकर्त्तव्यत्वोपदेशादिति सम्बन्धः । यत्तु विदुषः शरीरस्थि-
तिनिमित्तकर्मस्थनुद्धाने तस्मिन् कर्त्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राह
शरीरेति । आत्मयाथात्म्यविदः तेष्वपि नाहङ्करोमीति प्रत्ययस्य नैव
क्विञ्चित् करोमीत्यादावकर्त्तृत्वोपदेशाच्च कर्त्तृत्वाभिमानसम्भावनेत्यर्थः ।
यत्रोक्तोपदेशानुसन्धानाभावे विदुषोऽपि करोमीति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा

विरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न सम्भाव-
यितुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवित्कर्तृकयोरेव सत्यासक-
र्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसत्यासात्
पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसत्यासविलक्षणात् सत्ये कर्तृत्व-
विज्ञाने कर्मैकदेशविषयत्वात् यमनियमादिसञ्चितत्वेन
च दुरनुष्ठेयत्वात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभि-
धानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः
प्रष्टुरभिप्रायो निश्चोयते इति स्थितं न्यायसी चेत् कर्मणस्त
इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भवे यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे वृत्ति
इत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान् ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा
पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निगोयञ्चकार न

कर्मयोगः स्यादित्याशङ्क्याह आत्मतत्त्वेति । यद्यपि विद्वान् यद्योक्त-
सुपदेशं कदाचिच्चानुसन्धते तथापि तत्त्वविद्याविरोधान्मिथ्याज्ञानं
तन्निमित्तं कर्म वा तस्य सम्भारयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्कर्तृ-
कयोः संन्यासकर्मयोगयोरयोगात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वमन्यतरस्य विशिष्टत्व-
मित्येतदयुक्तमिति सिद्धत्वाद्द्वितीयं पक्षमङ्गीकरोति यस्मादित्यादिना ।
तदीयाच्च कर्मसंन्यासान् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्धः ।
ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः संन्यासो जायमानस्तस्मादुत्कृष्यते कथं तस्मात्
कर्मयोगस्योत्कृष्टत्वयाचो युक्त्युक्तेति तत्राह पूर्वोक्तेति । वैलक्षण्य-
मेव स्पष्टयति सत्येवेति । स्वात्मनिहितश्रवणादौ कर्तृत्वविज्ञाने
सत्येव पूर्वोक्तोपात्तकर्मैकदेशविषयसंन्यासात् कर्मयोगस्य श्रेयस्त्ववचनं
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तमित्यादिसञ्चितविरुद्धमित्याशङ्क्याह यम-
नियमादिति । आनन्दशंखं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्ज्वलम् । प्रीतिः
प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश ॥ दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायो-
पस्थनियमश्चै । व्रतोपवासौ मौनञ्च स्नानञ्च नियमादश ॥ इत्युक्तैर्यम-
नियमैरन्यैश्चात्मधर्मैर्विशिष्टत्वेनानुष्ठातुमशक्यत्वाद्भक्तसंन्यासात् कर्मयो-

च सद्यसनादेव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनात्
 ज्ञानसहितस्य तस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च
 विधानात् ज्ञानरहितस्य सश्यासः श्रेयान् किंवा कर्म-
 योगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया अर्जुन उवाच,
 सश्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणां अनुष्ठानविशेषाण
 शंससि प्रशंससि कथयसीत्येतत् पुनर्योगञ्च तेषामेवानुष्ठा-
 नमवश्यं कर्त्तव्यं शंसतो मे कतरत् श्रेय इति संशयः
 किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किंवा तद्विज्ञानमिति प्रशस्यतरच्चा-
 नुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसश्यासकर्मानु-
 ष्ठानयोर्यदनुष्ठानात् श्रेयोऽवाप्तिर्भवेत् स्यादिति मन्यसे तदे-
 कमन्यतरत् सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवान्मे ब्रूहि सुनिश्चि-
 तमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

गस्य विशिष्टत्वोक्तियुक्तोत्तरार्थः । न हि कश्चिदिति न्यायेन कर्मयोग-
 स्येतरापेक्षया सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्ववचनं शिष्टमित्याह सुकरत्वेन
 चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थालोचनात् सिद्धमर्थरूपसंहरति इत्येवमिति ।
 संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नयोर्विरुद्धयोः ससिद्धित्वानुष्ठातृभक्त्ययोरन्यतरस्य
 कर्त्तव्यत्वे प्रशस्यतरस्य तद्भावात्तद्भावस्य आनिर्णीकितत्वात्तद्विधिरियेषया
 प्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रष्टुरभिप्रायो यथापूर्वसुप-
 दिष्टस्तथा प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चितत्वात् प्रश्नोपपत्तिः
 सिद्धेत्यर्थः । ननु तृतीये यथोक्तप्रश्नस्य भगवता निर्णीतत्वाच्चात्र प्रश्नप्रति-
 वचनयोः सावकाशत्वमित्यागह्यं विस्तरेणोक्तमेव सम्बन्धं पुनः संक्षेपतो
 दर्शयति उवाचसी चेदिति । सांख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीत-
 त्वाच्च पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः । इतोऽपि न तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह
 न चेति । एवकारविशेषणज्ञानसहितसंन्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतो-
 ऽभिमतं हित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठेति च कर्मयोगस्य विधानात्तस्यापि
 सिद्धिसाधनत्वमिष्टं ततश्च निर्णीतत्वाच्च प्रश्नस्तद्विषयः सिद्धतीत्यर्थः ।

केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानरहितसंन्यासात् कर्म-
योगस्य प्रशस्यतरत्वबुभुक्षयेत्याह ज्ञानरहित इति । प्रष्टुरभिप्रायमेवं
प्रदर्श्य प्रश्नोपपत्तिमुक्त्वा प्रश्नसुत्यापयति संन्यासमिति । तर्हि इयं
त्वयानुष्ठेयमित्याशङ्क्य तदशक्तेरुक्तत्वात् प्रशस्यतरस्यानुष्ठानार्थं तदित-
मिति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह यच्छेय इति । काम्यानां प्रतिषिद्धानाञ्च
कर्मणां परित्यागो मयोच्यते न सर्वेषामित्याशङ्क्य कर्मण्यकर्मोत्यादौ
विशेषदर्शनान्मौषमित्याह शास्त्रीयाणामिति । अस्तु तर्हि शास्त्रीया-
शास्त्रीययोरभेदयोरपि कर्मणोस्त्यागो नेत्याह पुनरिति । तर्हि कर्मत्या-
गस्तद्योगबन्धुप्रभवसादर्भितव्यमित्याशङ्क्य विरोधन्मौषमित्याह
अत इति । द्वयोरेकेनानुष्ठानायोगस्योक्तत्वात् कर्त्तव्यत्वोक्तेश्च संशयो
जायते तमेव संशयं विपद्यति किं कर्मोति । प्रशस्यतरत्वबुभुक्षया किम-
र्थेत्याशङ्क्य प्रशस्यतरश्चेति । तस्यैवानुष्ठेयत्वे प्रश्नसावकाशत्वमाह
अतश्चेति । तदेव प्रशस्यतरं विप्रिनष्टि यदनुष्ठानादिति । तदेकमन्य-
तरमस्मै ब्रूहीति सम्बन्धः । उभयोरुक्तत्वे सति किमित्येकं वक्तव्यमिति
नियुज्यते तत्राह मरेति । कर्मतन्त्यागयोर्मिथो विरोधादित्यर्थः ॥५॥

स्वा० टी० । निवार्थं संशयं जिप्णोः कर्मसंन्यासयोगयोः । जिते-
न्द्रियस्य च यतेः पश्यमे क्तमज्ञमीत् । अज्ञानसंभूतं संशयं ज्ञानासिना
द्वित्वा कर्मयोगमार्तिष्ठेत्कृतं तत्र पूर्वपरविरोधं मन्वानोऽर्जुन उवाच
संन्यासमिति । तन्वाकरतिरेव स्यादित्यादिना सर्वं कर्माखिलं पार्थ-
त्यादिना च ज्ञानिनः कर्मसंन्यासं कथयसि ज्ञानिना संशयं द्वित्वा
योगमार्तिष्ठेति पुनर्थोगञ्च कथयसि, न च कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैक-
स्यैतदेव सम्भवतो विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठानात्
सति मम यच्छेयः सुनिश्चितं तदेकं ब्रूहि ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासांबु कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयार्थं श्रीभगवानुवाच

सत्यास इति । सत्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावऽपि निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वति ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसत्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तीति ॥ २ ॥

आ० टी० । प्रश्नमेवसुत्याय प्रतिवचनसुत्यापर्यतं स्वाभिप्राय-
मिति । निरर्थयाव तद्वारेण परस्य ज्ञयनिवृत्तप्रार्थमित्प्रथैः । एवं प्रश्ने
प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौकर्यमभिप्रेतम् प्रशस्ततरत्वमभिधत्सुर्भगवान्
प्रतिवचनं किञ्चिन्नानितप्राशङ्क्याह संन्यास इति । उभयोरपि तुल्यत्व
शङ्कां वारयति तदोक्तित्ति । कथं तर्हि ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वं निव-
क्ष्यते तत्राह ज्ञानोत्पत्तीति । तर्हि द्वयोरपि प्रशस्तत्वमप्रशस्तत्वं का
सुल्यमितप्राशङ्क्याह उभाविति । ज्ञानमहायस्य कर्मसंन्यासस्य कर्म-
योगापेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि केवलादिति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । अलोत्तरं श्रीभगवानुवाच सद्ग्रास इति । अय-
म्नायः, न हि वेदान्तवेद्यात्मतत्त्वज्ञं प्रति कर्मयोगमहं ब्रवीमि यतः
पूर्वोक्तेन सद्ग्रासेन विरोधः स्यात् अपि तु देहात्माभिमानिनं त्वं
बन्धुवधादिनिमित्तशोकमोहादिक्रतमेनं संशयं देहात्मविकेकज्ञानासिना
किञ्चा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि, कर्मयोगेन
शुद्धचित्तस्यात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्थं ज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन
सद्ग्रासः पूर्वोक्तः, एवञ्च मध्यङ्गप्रधानयोर्विकल्पायोगात् सद्ग्रासः कर्म-
योगश्चेत्येतावभावपि भूमिकाभेदेन समुच्चितात्वं निःश्रेयसं साधयतः
तथापि तयोर्मध्ये कर्मसद्ग्रासात् सकाशात् कर्मयोगो विशिष्टो भव-
तीति ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यः संन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो ! सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥३॥
काष्ठादित्याह ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसत्या-

सीति यो न द्वेष्टि किञ्चिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने
 चैवविधौ यः कर्मणि वर्त्तमानोऽपि स नित्यसत्यासीति
 ज्ञातव्य इत्यर्थः, निर्द्वन्द्वो हन्ववर्जितो हि यन्मात्महावाहो !
 सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

व्या० टी० । कर्म हि व्यकारणं परिहृतं तत् कथं निःश्रेयस-
 करं स्यादिति शङ्कते कर्मादिति । व्यकर्त्तव्यविज्ञानात् प्रागपि सर्वदासौ
 संन्यासी ज्ञेयो यो रागद्वेषौ क्वचिदपि न करोतीतप्राह इतप्राहेति ।
 यद्याननुष्ठीयमानानि कर्मणि सत्यासितं न निवर्त्तन्ति कृतानि च
 वैराग्येन्द्रियसवमादीनि फलभिसम्बन्धितानि तथैवानभिसंज्ञितफलानि
 नित्यमेभित्तिकानि योगिनमपि न निवर्त्तन्ति निवर्त्तयन्ति च सञ्चितं
 दुरितमित्प्रभिप्रेतप्राह निर्द्वन्द्वो जीति । कर्मयोगिनो नित्यसंन्या-
 सित्वज्ञानमन्यथाज्ञानत्वान्निवृत्तानमित्प्रागङ्ग्राह्यं सर्वविध इति ।
 कर्मिणोपि रागद्वेषभावेन संन्यासित्वं ज्ञातसुचितमित्प्रे । राग-
 द्वेषाहृतस्थानायासेन बन्धप्रध्वंससिद्धेश्च युक्तं तस्य संन्यासित्वमित्प्राह
 निर्द्वन्द्व इति ॥ ३ ॥

व्या० टी० । कत इत्यपेक्षायां सन्न्यासित्वेन कर्मयोगिनं स्तुवं-
 क्षस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति येय इति । रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थं
 कर्मणि योऽनुतिष्ठति स नित्यं कर्मनिवृत्तानकारोऽपि सन्न्यासीत्येव
 ज्ञेयः । तत्र जेतुः निर्द्वन्द्वो रागद्वेषादिद्वन्द्वमृत्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञान-
 द्वारा सुखमनायासेनैव संसारात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न परिहृताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

ननु सत्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्टेययोर्विरुद्धयोः
 फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति
 प्राप्त इदमुच्यते सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथक् विरु-

इभिन्नफली वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः पण्डिताश्च
 ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति कथमेकमपि सांख्य-
 योगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः, उभयोर्वि-
 न्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले
 विरोधोऽस्ति ननु सन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोग-
 शब्दयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं भ्रवीति नैष दोषः यद्य-
 प्यर्जुनेन सन्यासं कर्मयोगञ्च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो
 भगवांस्तु तदपरित्यागनैव स्वाभिप्रेतञ्च विशेषं संयोज्य
 शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति
 ताविव संन्यासकर्मयोगो ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ
 सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवता मतमतो नाप्रकृत-
 प्रकियेति ॥ ४ ॥

आ० टी० । यदुक्तं संन्यासकर्मायोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तदा
 लिपति ननु संन्यासति । तत्रोत्तरत्वेनात्तरश्लोकमवतारयति इति
 प्राप्त इति । विवेकिनस्तर्हि कथं वदन्तीतप्राकाङ्क्षायामाह एकमिति ।
 सख्यामात्मसमीक्षाभर्हतीति सांख्यं सन्न्यासो योगस्तु कर्मायोगस्ता-
 नुभाजपि पृथगितप्रस्यार्थमाह विरुद्धेति । शास्त्रार्थविक्रमशून्यत्वं बाल्य-
 त्वम् । उत्तरार्द्धमवतारयितुं भूमिकां करोति परिहृतास्त्विति ।
 ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः । द्वयोरविरुद्धफलत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति
 कथमित्यादिना । एकं साधनमनुष्ठितवतो द्वयोरपि फलं भवतीति
 विरुद्धमित्याशङ्क्याह उभयोरिति । सांख्ययोगयोः संन्यासकर्मानु-
 ष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसफलत्वाच्च विरुद्धफलत्वशङ्का इत्यर्थः ।
 सांख्ययोगयोरेकफलत्ववचनं प्रकरणाननुयुष्मिति शङ्कते नन्विति । अत्र-
 कृतत्वमसिद्धमिति परिहरति नेष दोष इति । संन्यासं कर्माणिमित्या-
 दिना संन्यासं कर्मायोगश्चाङ्गीकृत्य प्रश्ने संन्यासः कर्मायोगश्चेत्यादिना
 अथैव प्रतिवचने च कथं सांख्ययोगयोरेकफलत्वमप्रकृतं न भवतीत्युच्यते

तस्माद् यद्यपीति । प्रतिवचनमपि तदनुरूपमेव भवता निरूपित-
मिति विशेषानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह भगवांस्त्विति । तदपरित्यागेनेत्वत्र
तत्पदेन प्रष्टा प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसंन्यासकर्मयोगावुच्येते, सांख्ययोगाविति
शब्दान्तरवाच्यतया तयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरत्यागेन स्वाभिप्रेतञ्च
विशेषं संयोज्य भगवान् प्रतिवचनं सन्ददाविति योजना । यदुक्तं
स्वाभिप्रेतञ्च विशेषं संयोज्येति तदेव व्यक्तीकरोति तावेवेति । सम-
बुद्धित्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानोपायभूतं समादिरादीयते । प्रकृतयोरेव
संन्यासकर्म्मयोगयोरुपादाने फलितमाह अत इति । सांख्ययोगा-
वित्यादिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरिति शब्दार्थः ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेयमङ्गप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेन क्रमसमु-
च्चयोऽतो विकल्पमङ्गीकृत्योभयोः कः श्रेष्ठ इति प्रश्नोऽज्ञानाभेयोचितः न
विवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति । सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठावाचिना
तदङ्गं सन्नप्राप्तं लक्षयति सन्नप्राप्तकर्मयोगावेकफलो सन्तो पृथक्
स्वतन्त्राविति बाला अज्ञा एव प्रवदन्ति न तु पण्डिताः । तत्र हेतुः
अनयोरेकमपि सम्यगास्थित आश्रयतानुभयोः फलमाप्नोति । तथा हि
कर्मयोगं सम्यगनुतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलं कैवल्यं
तद्विन्दतीति सन्नप्राप्तं सम्यगास्थितोऽपि पूर्वमनुष्ठितस्य कर्मयोग-
स्यापि परस्मरया यत् फलं कैवल्यं तद्विन्दतीति न पृथक्फलत्वमनयो-
रित्यर्थः ॥ ४ ॥

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं यद्दयोगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथमभयोः फलं विन्दत
इत्युच्यते यदिति । यत् सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते
स्थानं मोक्षाख्यं तद्दयोगैरपि ज्ञानप्राप्तुपायत्वेनेश्वरे
समर्थं कर्माणि आत्मनः फलमनभिसन्वायानुतिष्ठन्ति ये
ते योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत

इत्यभिप्रायोऽत एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति सं
पश्यति फलैकत्वात् समग्रं पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

आ० टी० । प्रश्नपूर्वकं लोकान्तरभवतारयति एकस्यापीति ।
केचिदेव तयोरेकफलत्वं पश्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामेव सम्यग्दर्शित्वं नेत-
रेषामित्याह एकमिति । तिष्ठत्यस्मिन्न च्यवते पुनरिति व्युत्पत्तिमाश्रि-
त्याह मोक्षाख्यमिति । योगशब्दार्थमाह ज्ञानप्राप्तीति । ये हि
जिज्ञासवः सर्वानि कर्मानि भगवत्प्रीत्यर्थत्वेन तेषां फलाभिलाष-
मकृत्वा ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठन्ति तेऽत्र योगा
विबुध्यन्ते । अक्षप्रत्ययस्य मत्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तं योगिन इति । सर्वोऽपि
इतिप्रपञ्चो न वस्तुभूतो भायाविलसित्वादात्मा त्वविक्रियोऽद्वितीयो वस्तु
सन्निति प्रयोजकज्ञानं परमार्थज्ञानं तत्पूर्वकसंन्यासद्वारेण कर्माभिरपि
तदेव स्यात् प्राथमित्येकफलत्वं संन्यासकर्मयोगयोरविकृष्टमित्याह
तैरपीति । फलैकत्वे फलितमाह अत इति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । एतदेव स्फुटयति यत् सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः
सन्नप्राप्तिभिर्यत् स्थानं मोक्षाख्यं प्रकर्षेण साक्षादवाप्यते, योगैरिति
अर्थ आदित्वान्मत्वर्थोऽत्युत्पत्ययो द्रष्टव्यत्वेन कर्मयोगभिरपि तदेव
ज्ञानद्वारेण गम्यतेऽवाप्यत इत्यर्थः, अतः सांख्यञ्च योगञ्चैकफलत्वेनैकं
यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति ॥ ५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

एवं तर्हि योमात् संन्यास एव विशिष्यते, कथं
तर्हि एवमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशि-
पते इति, शृणु तत्र कारणन्वया पृष्टं केवलं कर्मसं-
न्यासं कर्मयोगञ्चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति
तदनु रूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो

विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य ज्ञानापेक्षसु संन्यासः सांख्य-
मिति मयाभिप्रेतः परमार्थयोगसु स एव यस्तु कर्मयोगो
वैदिकः स च तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपचर्यते
कथं तादर्थ्यमित्युच्यते संन्यास इति । संन्यासस्तु पारमा-
र्थिको हे महावाहो ! दुःखमाप्तुं प्राप्त, मयोगतः योगेन
विना योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसम-
र्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण तेन युक्तो मुनिर्मननादीश्वर-
रूपस्य मुनिवृत्तं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात् प्रकृतः
सन्नप्राप्तो ब्रह्मोच्यते न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि पर इति
श्रुतः ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणं न
चिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्तं कर्मयोगो
विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

आ० टी० । यदि यथोक्तज्ञानपूर्वकसंन्यासद्वारा कर्मिणामपि
श्रेयोऽर्थाप्तिरिष्टा तर्हि संन्यासस्यैव श्रेयस्त्वं प्राप्तमिति चोदयति एवं
तर्हीति । संन्यासस्य श्रेयस्त्वे कर्मयोगस्य प्रशस्यत्ववचनमनुचितमित्याह
कथं तर्हीति । पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन् परिहरति शृण्वति ।
कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परास्मृष्टम् । तदेव कारणं कथ-
यति त्वयेत्यादिना । केवलं विज्ञानरहितमिति यावत्, तयोरन्यतरः कः
श्रेयानिति इतिशब्दोऽध्याहर्त्तव्यः । त्वदीयं प्रश्नमनुसृत्य तदनुगुणं
प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्रहितात् केवलादेव संन्यासात् योगस्य
विशिष्टत्वमिति यथोक्तमित्याह तदनुरूपमिति । ज्ञानापेक्षः सन्नप्राप्त-
स्तर्हि कौटिल्याशङ्क्याह ज्ञानेति । तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः
सन्नप्राप्तशब्दो वा प्रयुज्यते तत्राह अस्त्विति । तादर्थ्यात् परमार्थ-
ज्ञानशेषत्वादिति यावत् । तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसाधयति कथ-
मित्यादिना । कर्मानुष्ठानाभावे बुद्धिशुद्धिभावात् परमार्थसन्नप्राप्तस्य

सस्यग्नानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरेकस्यपन्यस्यान्वयस्यपन्यस्यति योगेति ।
 पारमार्थिकः सस्यग्नानात्मकः सामग्र्यभावे कार्यप्राप्तिरयुक्तेति
 मत्वाह दुःखमिति । योगयुक्तत्वं व्याचष्टे वैदिकेनेति । ईश्वरस्वरूपस्य
 सविशेषस्येति शेषः । ब्रह्मेति व्याख्येयं पदसुपादाय व्याचष्टे प्रकृत
 इति । तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह परमात्मेति । लक्षणशब्दो गमक-
 विषयः । सन्ध्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकस्युक्तिं प्रमाणयति न्यास
 इति । कथं सन्ध्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते इयो-
 रपि परत्वाविशेषादित्याह ब्रह्म हीति । ब्रह्मशब्दस्य सत्प्राप्त-
 विषयत्वे फलितं याक्यार्थमाह ब्रह्मेत्यादिना । नद्याः स्रोतांसीव
 निम्नप्रवणानि कर्मभिरतितरां परिपक्वकृपायस्य करणानि सर्वतो
 व्याष्टतानि निरस्ताशेषकूटस्यप्रत्यगात्मान्वेषणप्रवणानि भवन्तीति ।
 कर्मयोगस्य परमार्थसत्प्राप्तप्राप्त्युपायत्वे फलितमाह अत इति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । यदि कर्मयोगिनोऽप्यन्ततः सत्प्राप्तौ नैव ज्ञाननिष्ठा
 तर्हि ध्यादित एव सत्प्राप्तः कर्तुं युक्त इति मन्यमानं प्रत्याह सत्प्रा-
 स्तस्त्विति । अयोगतः कर्मयोगं विना सत्प्राप्तः प्राप्तुं दुःखं दुःख-
 हेतुरशक्य इत्यर्थः चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञाननिष्ठाया असम्भवात्, योग-
 युक्तस्तु शुद्धचित्ततया सतिः सत्प्राप्ती भूत्वा अचिरेण ब्रह्माधिगच्छति
 अपरोक्षं जानाति । अतश्चित्तशुद्धेः प्राक् कर्मयोग एव सत्प्राप्ताद्विशि-
 ष्यत इति पूर्वोक्तं सिद्धं, तदुक्तं वार्तिककण्डिका, प्रमादिनो बहि-
 श्चिन्ताः पिशुनाः कञ्चहोत्सुकाः । सत्प्राप्तिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसंद्-
 षिताशया इति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

यदा पुनरयं समग्रदर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगेति ।
 योगिन युक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धचित्तो विजितात्मा विजित-
 देहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां

स्तम्भपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक् चेतनो
यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा समग्रदर्शित्यर्थः, स तत्रैव
वर्तमानो लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते योग-
युक्तो न कर्मभिर्वर्द्धत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आ० टी० । ननु पारिव्राज्यं परिगृह्य अवस्थादिस्थापनमसक्त-
दनुतिष्ठतो बन्धसम्यग्बोधस्यापि यथापूर्वं कर्माणामुपसम्भन्ते तानि च
बन्धहेतूनि भविष्यन्तीत्याशङ्क्य लोकान्तरमवतारयति यदा पुनरिति ।
सम्यग्दर्शनप्राप्तेः प्रायत्वेन यदा पुनरयं पुरुषो योगसक्तत्वःदिविशेषणः
सम्यग्दर्शी सम्पद्यते तदा प्रातिभासिकीं प्रवृत्तिमनुसृत्य कुर्वन्नपि न
लिप्यत इति योजना, योगेन नित्यनैमित्तिककर्मणामनुष्ठानेनेति यावत् ।
आदौ नित्याद्यनुष्ठानगतो रजस्तमोमनाभ्यामकलुषितं सत्त्वं सिद्धती-
त्याह विशुद्धेति । बुद्धिशुद्धौ कार्यकरणसङ्घातस्यापि स्वाधीनत्वं
भवतीत्याह विजितेति । तस्य यथोक्तविशेषणधतो जायते सम्यग्दर्शित्व-
मित्याह सर्वभूतेति । सम्यग्दर्शनस्तर्हि कर्माणामनुष्ठानं कृतव्यं तदनु-
ष्ठाने वा कृता बन्धविश्वेऽपिसिद्धिरित्याशङ्क्याह स तत्रेति । सम्यग्दर्शनं
सप्रस्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । कर्मयोगादिक्रमेण ब्रह्माधिगमे सत्यपि तदुपरित-
नेन कर्मणा बन्धः स्यादेवेत्याशङ्क्याह योगयुक्त इति । योगेन युक्तः
अतएव विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्य अतएव विजित आत्मा शरीरं येन
अतएव विजितानीन्द्रियाणि येन ततश्च सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा
यस्य स लोकसंग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

नैव किञ्चित् करोमीति

युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्मृशन् जिघ्र-
न् नन्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥

न चासौ परमार्थतः करोतीत्येतन्नैव किञ्चित् करो-
मीति । युक्तः समाहितः सन् मन्येत विस्तयेत तत्त्वविदा-
त्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शी-
त्यर्थः । कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन् मन्येतित्युच्यते पश्य-
न्निति । मन्येतिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ८ ॥

आ० टी० । कर्माण्यस्मीकृत्य तैरस्य विदुषो बन्धो नास्तीत्युक्त-
विदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न सन्तीत्याह न चेति । लोकादप्यां
विदुषोऽपि कर्माणि सन्तीत्याशङ्क्य स्वदृष्ट्या तदभावमभिप्रेत्याह नैवेति ।
साह्यं समनन्तरञ्चोक्तमाकाङ्क्षापूर्वकस्युत्थापयति कदेत्यादिना । चक्षुरादि-
ज्ञानेन्द्रियैर्वागदिर्भेन्द्रियैः प्राणादियाद्युभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्त-
च्चेष्टानिर्वर्तनावस्थायां दत्तदर्शेषु सर्वां प्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसन्-
धानो नैव किञ्चित् करोमीति विद्वान् प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आ० टी० । कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य
कर्तृत्याभिमानाभावाच्चेत्याह नैवेति द्वाभ्याम् । कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण
तत्त्वविद्भूत्वा दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति
धारयन् बुद्ध्या निश्चिन्वन् किञ्चित्पश्यन् न करोमीति मन्यते, तत्र
दर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणाशनानि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराः, रतिः
पादयोः स्वापोबुद्धेः श्वासः प्राणस्य प्रलपनं वागिन्द्रियस्य विसर्गः पायू-
पस्थयोः पचयं हस्तयोः उन्मोघनिमेषयोः कूर्माख्यप्राणस्येति धिवेकः
एतानि सर्वाणि कुर्वन्नपि अनभिमानात् ब्रह्मवित् न लिप्यते तथा च
पारमर्षं सूत्रं तदधिगमे उत्तरपूर्वाह्नयोरन्नेपविनाशौ तद्वापदेशा-
दिति ॥ ८ ॥

प्रलपन् विष्टजन् गृह्णन्निषन्निमिषन्नापि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥

यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अक-
र्मेव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधि-

कारः कर्मणो भावदर्शनाच्च हि सृगटस्थिकायामुदक-
बुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयो-
जनाय प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

आ० टी० । यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात्
प्रतिपत्तिकर्मभूतं कर्मसङ्ग्राहं फलात्मकमभिलषति यस्येति । अतस्त्वेव
विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिसम्भवात् कुतः सङ्ग्राहेऽधिकारः स्यादित्या-
शङ्क्याह न हीति ॥ ८ ॥

**ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ९ ॥**

यस्तु पुनरतन्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे ब्रह्मणीति ।
ब्रह्मणीश्वरे आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव
स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा
करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन संबध्यते पद्म-
पत्रमिवाम्भसादेकेन ॥ ९ ॥

आ० टी० । तर्हि विद्यावानिवाविद्यावानपि कर्मणि न प्रव-
र्त्तत पापोपहितसम्भवादित्याशङ्क्याह यस्त्विति । यथा भृत्यः स्वाम्यर्थं
कर्माणि करोति न स्वफलमपेक्षते तथैव यो विद्वान् मोक्षेऽपि सङ्गं
त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि करोति न स्वकर्मणा बध्यते न हि पद्मपत्र-
मम्भसा सम्बध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । तर्हि यस्य करोमीत्यभिमानोऽस्ति तस्य कर्मणोपो
दुर्वारः तथा अविशुद्धचित्तत्वात् सङ्ग्राहोऽपि नास्तीति महत् सङ्कट-
भाषणमित्याशङ्क्याह ब्रह्मणीति । ब्रह्मण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्-
फले च सङ्गं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति अस्मै पापेन बन्धहेतुतया
पापिडेन पुण्यपापात्मकेन कर्मणा न लिप्यते यथा पद्मपत्रमम्भसि स्थित-
मपि तेनाम्भसा न लिप्यते तद्वत् ॥ ९ ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ १० ॥

केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्यैव कर्मणः स्यात् यस्मात् कायेनेति । कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैरिन्द्रियैर्ममत्ववर्जितैरपि ईश्वरायैव कर्म करोमीति न फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वा० टी० । अविदुषस्ताहि कृतेन कर्मणा किं स्यादित्याशङ्क्याह केवलमिति । अस्तस्येश्वरार्पणबुद्ध्यास्तुष्टितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमित्यत्रैव हेतुमाह यस्मादिति । केवलशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धे प्रयोजनमाह सर्वव्यापारेष्विति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । बन्धकत्वाभावसङ्गा मोक्षहेतुत्वं सदाचारेण दर्शयति कायेनेति । कायेन स्नानादि मनसा ध्यानादिवुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि, केवलैः कर्माभिव्येष्टैरिन्द्रियैः अत्रथकीर्तनादिलक्षणं कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये कर्मयोगिनः कुर्वन्ति ॥ १० ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले शक्तो निबध्यते ॥ ११ ॥

तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव यस्माच्च युक्त इति । युक्त ईश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलायेति एवं समाहितः सन् कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायाश्चरां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाकमेवेति वाक्य-

शेषः यस्तु युनरयुक्तोऽनमाहितः कामकारिणं करणं कारः
कामस्य कारः कामकारणेन कामकारिणं कामप्रेरितत-
येत्यर्थः मम लाभायैहं करोमि कर्मत्वेव फले सक्तो निव-
ध्यते अतस्त्वं युक्तो भव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० टी० । कर्मणश्चिन्तयुक्तिफलत्वे तादर्थ्येन कर्मांतुष्ठानमेव
नव कर्तव्यमिति यस्मादन्वस्यापेक्षितं यदनु फलतमाह तस्यादिति ।
एतच्च सङ्गं त्यक्त्वा कर्मांतुष्ठानं त्वया कर्तव्यमित्याह यस्याच्चेति ।
युक्तः सन् फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन् मोक्षास्त्वं शान्तिं यस्यादाप्नोति
यस्याच्च त्वया सङ्गं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना विपक्षे दोषमाह
अयुक्त इति । युक्तत्वं व्याकरोति देवरायेति । फलं परित्यज्य कर्म
कुर्वन्निति शेषः । नैष्ठिकी शान्तिरित्येतदेव विषययति सन्नेति ।
द्वितीयमहं विभजते यस्त्विति । अद्यमाधाने दोषादर्जुनस्य नियोगं
दर्शयति अतस्त्वमित् ॥ ११ ॥

आ० टी० । ननु कथं तेमैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिदुपभ्यत
इति व्यग्रस्या अत आह युक्त इति । युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन्
कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति,
अयुक्तस्तु वहिर्हृत्सः कामकारेण कारः । प्रवृत्त्वा फले आसक्तो निवृत्तं
बन्धं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ॥१२॥

यस्तु परमार्थदर्शी स सर्वेति । सर्वाणि कर्माणि सर्व-
कर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं कामयं प्रति-
विष्य तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्माहो
अकर्मसन्दर्शनेन संन्यज्येत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति सुखं
व्यक्तवान् मगःकायवेष्टो यतिः निरायासः प्रसन्नचित्तः

आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तवाद्यसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्यु-
च्यते वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः कास्त इत्याह नवहारे
पुरे समशीर्षस्थान्यात्मन उपलब्धिद्वाराख्यर्वाग्द्वे मूत्र-
पुरीषविसर्गार्थं तैर्हारैर्नवहारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव
पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविष-
यैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तन्निव-
वहारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्यास्ती इति किं विशे-
षणेन सर्वो हि देही अन्यस्य संन्यासीव देह एवास्ती
तत्रानर्थकं विशेषणमुच्यते, यस्त्वज्ञा देहो देहेन्द्रियसंघात-
मात्रात्मदर्शी स सर्वोऽपि गृहे भूमावासने वासे इति
मन्यते न हि देहमात्रात्मदर्शीभ्यो देह इव देह आस
इति प्रत्ययः सङ्घटति देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु
देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते परकर्मणाञ्च परस्मिन्ना-

आ० टी० । तर्हि फले सक्तिं त्यक्त्वा सर्वैरपि कर्त्तव्यमिति
कर्मसङ्घट्टासस्य निरवकाशत्वमिच्छाशङ्कप्राविष्टयः सकाशाद्दिदुषो विशेषं
दर्शयति यस्त्विति । सर्वकर्मपरित्यागे प्राप्तं भरणं व्यावर्त्तयति आस्त
इति । वृत्तिं लभमानोऽपि शरीरतापेनाध्यात्मिकादिना तप्यमानस्तिष्ठ-
तीति चेत्तेत्याह सुखमित । कार्यकरणसङ्घातपारवश्यं पर्युदस्यति
वशीति । आसनस्यापेक्षितमधिकरणं निर्दिशति नवेति । देहसम्बन्धा-
भिमानाभासत्तमाह देहीति । भनसा सर्वकर्मसंन्यासेऽपि लोकासंय-
हार्यं वहिः सर्वं कर्म कर्त्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह नवेति । तान्येव
सर्वाणि कर्माणि परित्यज्यान् वशिनष्टि मित्यमिति । तेषां परित्यागे
चेत्तमाह तानीति । सङ्कत सुखमास्त इति तदुपपादयति त्वक्त्विति ।
जितेन्द्रियत्वं ध्यातव्यश्रीकारणात्पुत्रवृत्त्यं, हे श्रोत्रे हे चक्षुषी हे

तन्व्यविद्ययाध्वारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा
संन्यास उपपद्यते उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासि-
नोऽपि गेह इव देह एव नवदारे पुरे आसनं प्रारब्ध-
फलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्ते-
र्देह एवास्त इत्यस्यैव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्यय-
भेदापेक्षत्वादयद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययात्मन्यध्वारो-
पितानि संन्यस्यास्ते इत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायि तु
कर्तृत्वं कारयित्वञ्च स्यादित्यागइत्याह नैव कुर्वन् स्वयं

नासिके वागेकेति रूपशार्ङ्ग्यानि शिरोगतानि शब्दाद्युपनिधिद्वाराणि ।
अथापि कथं नवद्वारत्वमधोगताभ्या पादुपस्थाभ्यां सहेत्याह अर्वांगिति ।
शरीरस्य पुरसास्यं स्वामिना पौरैश्चाभिहितत्वेन दर्शयति आत्मेत्या-
दिना । यद्यपि देहे जीयन्त्व हे हसस्वन्वाभिमानाभासमानवतिष्ठते
तथापि प्रवासीय परगेहे ततोजापरभनादिभिरप्रकृत्यत्र विधीतन्
व्यामोहादिरहितस्य तिष्ठतीति भद्रं ह तस्मिन्निति । विशेषणभावि-
यति किमिति । तदनुपपात्तमेवादर्शयति सर्वो ह्येति । सर्वसाधारणे
देहावस्थाने संन्यस्य देहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चित्करमिति
फलितमाह तत्वेति । विशेषणफलं दर्शयन्नुत्तरमाह उच्यते इति ।
किं अविवेकिनं प्रति विशेषणार्थक्यं चोद्यते किं वा विवेकिनं प्रतीति
विकल्पप्राप्तमङ्गीकरोति यस्त्विति । अज्ञत्वं देहित्वे हेतुः । तदेव
देहित्वं स्फुटयति देहेति । सङ्घातात्मदर्शनोऽपि देहे स्थितिप्रतिभासः
स्यादिति चेत्सेत्याह न ह्येति । द्वितीयं दूषयति देहादीति । स्रष्टादिषु
देहस्यापस्थानेनात्मावस्थानभ्रमव्याहृत्यर्थं देहे विद्वानास्त इति विशेषण-
सुपपद्यते । विवेकवतो देहेऽवस्थानप्रतिभाससम्भवादित्यर्थः । ननु विवेकिनो
देहावस्थानप्रतिभानोऽपि वाङ्मनोदेहव्यापारात्मनां कर्मणां तस्मिन्
प्रसङ्गाभावात् तत्त्यागेन कुतस्तस्य देहेऽवस्थानसुच्यते तत्राह परकर्मसा-

न च कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्तयन् किं
 यत् तत् कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्च देहिनः स्वात्मसमवायि
 सत् संन्यासात् न भवति यथा गच्छतो गतिः गमनव्या-
 पारपरित्यागे न स्यात्तद्वत् किं वा स्वत एवात्मनो नास्ती-
 त्यद्वीच्यते नास्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्चोक्तं
 ह्यविकार्योऽयमुच्यते शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति
 न लिप्यत इति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः ॥ १२ ॥

श्रुति । ननु विवेकिनो दिगाद्यनर्वाच्छ्रवाहाभ्यन्तराविक्रियमङ्गात्मता
 अन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्यात् शक्यते तत्राह एत्यच्चेति । तत्र
 हेतुमाह प्रारब्धेति । यदि प्रारब्धफलं धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभुक्तस्य
 शेषादनुपभुक्ताद्देहादिसंस्कारोऽनुवर्तते तदनुवृत्त्या च तत्रैव देहे विशेष-
 विज्ञानभवस्थानविषयसुपपद्यते व्यतो विवेकवतः सत्प्रवृत्तिनो देहेऽव-
 स्थानव्यपदेशः सम्भवतीत्यर्थः । अविद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणासम्भवेऽपि
 विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति देह एवेति । देहे
 चावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययस्तदविषयश्चाविद्वत्प्रत्ययस्तयोरेवं भेदे विद्व-
 त्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरत्येव हेतुं विषययति विद्वदिति ।
 आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादिदुर्वारमित्याशङ्कामूढ्य दूष-
 यति यद्यपीत्यादिना । क्रियासु प्रवर्तयन्नास्त इति पूर्वेषु सम्बन्धः
 पूर्वस्थापि यत्तरेवमेव सम्बन्धः । कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्चात्मनो नेत्यत्र
 विचारयति किमिति । यत् कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्च तत् किं देहिनः
 स्वात्मसमवायि सदेव संन्यासात् न भवतीत्युच्यते यथा गच्छतो देवदत्तस्य
 कर्मतेव गतिः तत्स्वित्वा त्वागच्छ भवति अथवा स्मारणेन कर्तृत्वं
 कारयितृत्वञ्चात्मनो नास्तीति यत्कर्ममाद्ये सक्रियत्वं द्वितीये कूटस्थत्व-
 वित्यर्थः । द्वितीयं पञ्चमान्त्रिकोत्तरमाह आत्मेति । अज्ञोऽप्येवात्मो-
 पक्रमनतु कूटयति अज्ञं हीति । तत्रैव वाक्यशेषमपि संवादयति शरीर-

स्योऽपीति । सृज्युक्तोऽर्थे श्रुतिमपि दर्शयति ध्यायतीति । उपाधिगतैव
सर्वा विक्रिया नात्मनि स्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । एवं तावत् चित्तशुद्धिशून्यस्य संन्यासात् कर्मयोगो
विशिष्यत इत्येतत् प्रपञ्चितं इदानीं शुद्धचित्तस्य सद्ग्राहः अथ इत्याह
सर्वकर्माणीति । वशी जितचित्तः सर्वकर्माणि विक्षेपकारिण्य मनसा
विवेकयुक्तेन संन्यस्य सुखं यथा भवत्येवं ज्ञाननिष्ठः सद्ग्राहो, कास्त
इत्यत आह नवहारे नेत्रे नासिके कर्णौ सुखञ्चेति सप्तशिरोगतानि
अधोगते द्वे पायूपस्थरूपे इत्येवं नवहाराणि यस्मिन् पुरे पुरवटहृद्धार-
शून्ये देहे देही अवर्तते अहहाराभावादेव स्वयं तेन देहेन नैव
कुर्वन् ममकाराभावात् न कारयन्निति अशुद्धचित्ताद्ग्राह्यत्तिरुक्ता, अशु-
द्धचित्तो हि सन्त्यस्य पुनः करोति कारयति च न त्वयं तथा अतः सुख-
मास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १३ ॥

किञ्च न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति
नभूपि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमानि लोकस्य
सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादिकृतवतस्तत्फलेन
संयोगं न कर्मफलसंयोगं यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति
न कारयति च देही कन्तर्हि कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्तते
इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वभावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः
माया प्रवर्तते दैवो हीत्यादीति वक्ष्यमाणा ॥ १३ ॥

आ०टी०। आत्मनो यदुक्तं कारयित्वं नास्तीति तत् प्रपञ्चयति
नेत्यादिना । यद्यपि लोकस्य कर्तृत्वं न सृजतीति नास्तीति कारयित्वत्वं
तथापि रथघटप्रासादादीनि कुर्वन् भवति कर्तृत्याशङ्क्याह न कर्माणीति ।
तथापि भोजयित्वेन विक्रियावत्त्वं दुष्परिहारमित्याशङ्क्याह न वर्तेति ।

कस्य तर्हि प्रवर्त्तकत्वं तदाह स्वभावस्त्विति । कुर्विति कर्त्तृत्वं लोकोक्तं न सृजत्यात्मोति सम्बन्धः । रथादीनां कर्म्मत्वं साधयति ईप्सितेति । आत्मनो देहादिस्त्राप्तित्वे न प्रभुत्वं रथादिकृतवतो लोकोक्तं रथादिफलन सम्बन्धमपि न सृजत्यात्मोत्यात्मनो भोजयितृत्वं प्रत्याचष्टे नापीति । चतुर्थपादं शङ्कोत्तरत्वे नावतारयति । स्वभाववादस्तर्हि व्यागङ्गा व्या करोति अविद्यालक्षणेति । प्रकृतेर्विद्याभाषत्वं व्युत्सितं भावेत्युक्तं सा च सप्त्तमे वक्ष्यते तेन प्रधानविलक्षणेत्याह दैवी हीति ॥ १२ ॥

ज्ञा० टी । ननु एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उच्चिनीषते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषत इत्यादिश्रुतेः परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्म्मसु कर्त्तृत्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतन्त्रः पुरुषः कथं तानि कर्म्मणिष्यत्यजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमानः शुभान्यशुभानि च त्यज्यतीति चेत् एवं सति वैषम्यनैर्ह गत्याभ्यामीश्वरस्यापि प्रयोजककर्त्तृत्वात् पुण्यपापसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह न कर्त्तृत्वमिति द्वाभ्याम् । प्रभुरीश्वरो जीवलोकस्य कर्त्तृत्वादिकं न सृजति किन्तु जीवस्य स्वभावोऽविद्यैव कर्त्तृत्वादिरूपेण प्रवर्त्तते अनाद्यविद्याकामवशात् प्रवृत्तिस्वभावमेव लोकोक्तेश्वरः कर्म्मसु नियुक्ते न तु स्वयमेव कर्त्तृत्वादिकसत्त्वाद्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

नादत्ते कस्यचित् पापं नचैव सुकृतं विभुः । •

अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१४॥

परमार्थतस्तु नेति । नादत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित् पापं न चैवादत्ते सुकृतं विभुः भक्तैः प्रयुक्तं विभुः किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकञ्च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह अज्ञानेनादृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोष्ये भोजयामीत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥१४॥

आ० टी० । कर्त्तृत्वभोक्तृत्वैश्चर्यान्त्यात्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तं

मिदानीमीश्वरे संन्यस्तसमस्तव्यापारस्य तदेकेश्वरस्य दुरितं सुकृतं वा तदनुग्रहार्थं भगवानादत्ते मदेकेश्वरस्यो मत्प्रीत्यर्थं कर्म कुर्याद्यो दुष्कृताद्यनुमोदनेनानुप्याज्ञा मयेति । प्रत्ययभाक्तादित्याद्यद्वयं योऽपि परमार्थतो नास्यास्त्वविक्रियादित्याह परमार्थतस्त्विति । कथं तर्हि भक्तानामनुप्राप्त्यात्वमीश्वरस्यानुगृहीतत्वमिति प्रसिद्धस्तस्माह अज्ञाने नेति । पूर्वाङ्गीगता न्यक्षराणि व्याख्याय आकाङ्क्षापूर्वकसुत्तराङ्गीभवतास्य व्याचष्टे किमर्थमित्यादिना ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं तस्मात् नादत्त इति । प्रयोजकोऽपि सः प्रभुः कस्यचित् पापं सुकृतञ्च नैवादत्ते न भजते तत्र हेतुः विभुः परिपूर्णः आप्रकाम इत्यर्थः, यदि हि स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तथा स्यात् न त्वेतदस्ति आप्रकामस्यैवाचिन्यनिजभायया तत्तत्पूर्वकमनुसारेण प्रवर्त्तकत्वात् । ननु भक्ताननुगृह्णतोऽभक्ताद्यनुगृह्णतश्च वैषम्योपलम्भात् कथमाप्रकामत्वमित्यत आह अज्ञानेनेति । नियहोऽपि दृष्टरूपोऽनुग्रह एवेत्येवंअज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवम्भूतं ज्ञानमाहतं तेन हेतुना जननी जीवा सुहृन्नि भगति वैषम्यं मन्यन् इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १५ ॥

ज्ञानेन इति । ज्ञानेन तु येन अज्ञानेनावृत्त्या मुह्यन्ति जन्तवः तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषां जन्तूनामादित्यवत् यथादित्यः समस्तं रूपजातं अवभासयति तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयञ्च वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत् परमार्थतत्त्वम् ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानाहतज्ञानत्वात् व्याप्तीहाभावाच्च कृतः संसारनिवृत्तिरिति तस्माह ज्ञानेनेति । सर्वमिति पूर्वत्व०

उच्यते, श्रेयस्यैव वस्तुनस्तत्परमिति विशेषणम् । तद्वाच्यते परमार्थ-
तत्त्वमिति ॥ १५ ॥

शा०टी०। ज्ञानिनस्तु न सद्दृशन्तीत्याह ज्ञानेनेति । आत्मनो भग-
वतो ज्ञानेन येषां तद्दृश्योपलम्बकमज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं
नाशयित्वा तत् परं परिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति यथादित्यस्ततो
निरस्य समस्तं वस्तुजावं प्रकाशयति तद्वत् ॥ १५ ॥

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१६॥

यत् परं ज्ञानं प्रकाशितं तद्बुद्ध्य इति । तस्मिन्
गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यः तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्म
आत्मा येषां ते तदात्मानः तन्निष्ठा इति तन्निष्ठा निष्ठाभि-
निवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं
येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गति-
र्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः ते
गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिं अपुनर्देहसम्बन्धं न गृह्णन्ति
ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यद्योक्तं ज्ञानेन निर्धूतो निवृत्तो
नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञान-
निर्धूतकल्मषाः यतय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

शा०टी० । विदुषां विविदिप्रवृत्त्यान्तरङ्गाणि विद्यापरिपाक-
साधनानि इत्युपदिदिशुत्तरज्जोकस्यापेक्षितं प्ररयति यत् परमिति ।
तस्मिन् परमार्थतत्त्वे परस्मिन् ब्रह्मणि बाह्यं विषयमपोह्य गता प्रवृत्ता
अवयमनननिदिध्यासनैरसकददुष्टितैर्बुद्धिः साक्षात्कारवृत्त्या येषां ते
तथेति । प्रथमविशेषणं विभजते तस्मिन्निति । तर्हि बोद्धा जीवो
बोद्धव्यं ब्रह्मेति जीवब्रह्मभेदाभ्युपगमो नेतत्राह तदात्मान इति ।
कल्पितं बोद्धुं बोद्धव्यत्वं वस्तुतस्तु न भेदोऽस्तीतप्रकीकृतत्र व्याचष्टे तदे-

वेति । ननु देहादात्मानिमानमपनीय ब्रह्मख्येवाहमस्मीत्यवस्थानं
 उक्तदृष्टीयमानकर्म्मप्रतिबन्धाच्च सिध्यतीत्यत्राशङ्क्य विशेषणान्तरमादत्ते,
 तच्छ्रुता इति । तत्र निष्ठाशब्दार्थं दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह निष्ते-
 तत्रादिना । अथापि पुरुषार्थान्तरापेक्षान्तरात् कथं यथोक्ते ब्रह्म-
 ख्येवावस्थानं सिद्धुं पारयति तत्राह तत्परायणाश्चेति । यथोक्ताना-
 मधिष्ठात्रिणां परमपुरुषार्थस्योक्तब्रह्मज्ञानतिरेकान्दान्यत्वासङ्गिरिति तात्-
 पर्यार्थमाह केवलेति । ननु यथोक्तविशेषणवतां वर्त्तमानदेहपातेऽपि
 देहान्तरपरिष्वङ्गव्यपतया कुतो यथोक्ते ब्रह्मख्यवस्थानमास्वाहं शक्यते
 तत्राह ते गच्छन्तीति । सति संसारकारणे दुरितादौ संसारप्रसरस्त्र
 दुर्वारत्वाद्गुणराट्टत्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह ज्ञानेति । उक्तविशेषणव्यक्त्या
 दर्शितफलशास्त्रित्वमात्रमान्तरेष्वसम्भावितमिति मन्वानो विगिनटि यतय
 इति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । एनं भूतेभ्योपामकानां फलमाह तदिति । तस्मिन्नेव
 बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषां, तस्मिन्नेव आत्मा प्रयत्नो येषां, तस्मिन्नेव निष्ठा
 तात्पर्यं येषां, तदेव परमयनमाश्रयो येषां, ततश्च तत्प्रसादस्त्रवेना-
 त्तज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं येषां तेऽपुनराट्टत्तिं मुक्तिं
 यान्ति ॥ १६ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१७॥

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिता कथं
 तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते विद्येति । विद्याविनयसम्पन्ने विद्या
 च विनयश्च विद्याविनयौ विद्यात्मनो बाधो विनयश्च उप-
 शमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्याविनयसम्पन्नो
 विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनय-
 सम्पन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्यमायाश्च

राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामस्ये
हस्तादी च सत्त्वादिगुणैस्तज्ज्ञैश्च संस्कारैस्तथा राजसै-
स्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवासृष्टं सममेकमविक्रयं
ब्रह्मद्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १७ ॥

व्या० टी० । यदपुनरावृत्तिबाधनं तत्त्वज्ञानं तदेव प्रब्रह्मद्वारेण
विद्योति येषामितप्रादिना । विद्या वेदार्थविज्ञानमितप्रकृतीकतप्र- विनयं
व्याचष्टे विनय इति । उपशमे निरहङ्कारत्वमनौद्धतं प्र- पदार्थमेवसुद्धा
वाक्यार्थं दर्शयति विद्वानिति । गवीतप्राद्यनूद्य वाक्यार्थं कथयति
विद्येति । हस्तादी पण्डिताः समदर्शिन इत्यु-त्तरत्वं सम्बन्धः । तत्र
तत्र पाण्डिभेदेषु तत्तद्गुणैस्तत्तन्निमित्तसंस्कारैश्च संसृ-प्तत्वसम्भवाच्च ब्रह्मणः
समत्वमितप्राद्यङ्ग्राह सत्त्वादीति । तज्ज्ञैश्चेतप्रत्वं तच्छब्देन सत्त्वमेव
पटञ्जते सात्त्विकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरपि सर्वथैवासंसृष्टं ब्रह्मेतप्राह
तथेति । राजसैरिवतामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्मातप्रन्तमेवासृष्टमितप्राह तथा
तामसैरिति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं कूटस्थत्यमसङ्गत्वञ्चोक्तैर्ऽर्थे हेतुरिति
मत्वा समग्रद्वार्थमाह सममिति । समदर्शित्वमेव पाण्डितं तद्ब्रह्मचष्टे
ब्रह्मेति ॥ १७ ॥

व्या० टी० । श्रीब्रह्मसूत्रे ज्ञानिनो ये पुनरावृत्तिं छत्तिं गच्छन्ती-
त्यपेक्षायामाह विद्येति । विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते
पण्डिता ज्ञानिन इत्यर्थः । तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च
गुणोः यः पचति तच्छिञ्चेति कर्मणो वैषम्यं, गवि हस्तिनि गुनि चेति
जातितो वैषम्यं दर्शितम् ॥ १७ ॥

द्रुहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १८ ॥

नन्वभोग्यावाप्ते द्रोषवन्तः समासमाभ्यां विषमे
समे पुजात इति सूतेर्न ते द्रोषवन्तः कथं इहेति ।

इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः
स्वर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे
स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषं यद्यपि
दोषवत्सु स्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभासते
तथापि तद्दोषैरसंस्पृष्टमिति निर्दोषं हि दोषवर्जितं हि
यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य वक्ष्यति
च भगवानिच्छादीनां चेत्यधर्मत्वमनादित्वाद्निर्गुणत्वा-
दिति च नाप्यन्यादिविशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति

आ० टी० । सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु चासमत्वेषु समत्वदर्शन-
मनुचितमिति शङ्कते नन्विति । सर्वत्र समदर्शिनः तच्छब्देन परानु-
म्यन्ते तेषां दोषवत्त्वाद्भोजप्राप्तत्वमित्याह प्रमाणमाह समासमाभ्या-
मिति । समानानध्ययनादिभिः समानधर्मकाणां वक्ष्याद्ब्रह्मारादिपूजया
विषये प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्प्रसमानाद्यासमानधर्मकाणां कस्य-
चिदेकवेदत्वमपरस्य द्विवेदत्वमित्यादिधर्मवतां प्रागुक्ततया पूजया समे
प्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पुरुषविशेषं ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन् धनाद्धर्माच्च
हीयते तेन सात्त्विके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं कुर्वन् प्रत्यवैतीत्यर्थः ।
उत्तरत्वेनोत्तरस्त्रोक्तमवतारयति न ते दोषवन्त इति । सृष्ट्यवष्टम्भेन सर्व-
सत्त्वेषु समत्वदर्शिना दोषवत्त्वस्य कथं नास्तीति प्रतिज्ञानात्त्रेण सिध्य-
तीति शङ्कते कथमिति । सृष्टेर्गतिमध्ये बदिष्यन् निर्दोषत्वं समत्वदर्शिनं
विषदयति इहैवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवणमनसां ब्रह्मलोक-
ममनमनरेण तस्मिन्नेव देहे परिभूतजन्मानामशेषदोषराहित्ये हेतुमाह
निर्दोषं हीति । वर्त्तमानो देहः सप्रत्या परिगृह्यते । तानेव सम-
दर्शिनो विशिनष्टि येषामिति । ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु
स्वपाकादिषु तद्दोषैर्दोषवत्त्वोपलम्बसम्भवात्तत्राह वक्ष्यतीति । यस्मात्
तद्निर्दोषं तस्मात्तस्मिन् ब्रह्मणि स्थितैर्निर्दोषैः स्वर्गो जित इति सम्बन्धः
ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादल्पीयान् दोषोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह नापीति ।

प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रामाण्यनुपपत्तेरतः सर्वं ब्रह्मै-
कञ्च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः तस्मान्न दोषगन्धमा-
त्रमपि तान् स्पृशति देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमाना-
भावात् तेषां देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयन्तु
तत् सूत्रं समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इति पूजा-
विषयत्वविशेषणात् दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित् चतु-
र्वेदवित् इति पूजादानानौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं
ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते
स्थिता इति युक्तम् ॥ १८ ॥

चेतनस्य गुणविशेषे विशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वान्नवस्थादित्युक्तं बुद्धि-
सुखादीनां परिशेषादात्मधर्मत्वस्य कैश्चिन्निसितत्वादित्याशङ्क्याह वक्ष्यति
चेति । आत्मनो निर्गुणत्वे यावद्यशेषं प्रमाणयति अनादित्वादिति ।
चकारो वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धार्थः । गुणदोषवशादात्मनो भेदाभावेऽपि
भेदोऽन्यविशेषेभ्यो भविष्यतीति प्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति नापीति । प्रति-
शरीरमात्मभेदसिद्धौ तद्भेदत्वेन तेषां सत्त्वं तेषाञ्च सत्त्वे प्रतिशरीर-
मात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परान्तरयत्वमभिप्रेत्य हेतुमाह प्रतिशरीर-
मिति । आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह अत इति । समत्वमेव
व्याकरोति एकञ्चेति । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनैकत्वास्तीवानाञ्च भेदका-
भावेनैकत्वस्योक्तत्वादेकत्वण्यत्वादेकत्वं जीवब्रह्मणोरेकत्वमित्याह तस्मा-
दिति । जीवब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवर्जित्वं सिध्यतीत्याह
तस्मान्नेति । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति देहादीति । यदि सर्वसत्त्वेषु
समत्वदर्शनमदुष्टमिष्टं तर्हि कथं गौतमसूत्रमित्याशङ्क्याह देहादिसङ्घा-
तेति । सूत्रस्य यद्योक्ताभिमानवद्विषयत्वे गमकमाह पूजेति । यदि चतु-
र्वेदानामेव सतां पूजया वैषम्यं यदि वा चतुर्वेदानां षडङ्गविदां ब्रह्म-
विदाञ्च पूजया धाम्यं तदा तेषासक्तपूजाविषयाणां केषाञ्चिन्नोविकार-

सम्भवे कर्त्ता प्रत्ययैतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव चानुभवमनुकूलत्वेनोदाहरति दृश्यते हीति । देहादिसङ्काताभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धसम्भवात्तद्विषयं सूत्रमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदोषसम्बन्धान्न तद्विषयं सूत्रमित्यभिप्रेत्याह ब्रह्म त्विति ॥३८॥

स्त्रा० टी० । ननु विषयेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वन्तोऽपि कथं ते पण्डिताः, यथाह गोतमः, समासमाभ्यां विषये समे पूजात इति, अस्वार्थः समाय पूजायां विषये प्रकारे कृते सति विषमाय च समे प्रकारे कृते सति स पूजक इह लोकात् परलोकाच्च हीयत इति । तत्राह इहैवेति । इहैव जीवद्भिरैव तैः सृज्यत इति सर्गः संसारो जितेऽनिरस्तः कैः येषां मनः सास्ये समत्वे स्थितं, तत्र हेतुः हि यस्माद् ब्रह्म समं निर्दोषञ्च तस्मात्ते समदर्शिना ब्रह्मण्येव स्थिता ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः । गोतमोक्तसु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूजात इति पूजकावस्थान्प्रवणात् ॥ ३८ ॥

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥३९॥

कर्मविषयञ्च समासमाभ्यामित्यादि इदन्तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रसृतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः यस्माच्चिर्दोषं समं ब्रह्मात्मा तस्मात् निति । न प्रहृष्येत् न हर्षं कुर्यात् प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत् प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्तौ हर्षविषादौ कुर्वति न केवलात्मदर्शिनः तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिन्ता बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्यादुपयोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत् सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

आ० टी० । इतश्च नेदं सूत्रं ब्रह्मविद्भिषयमित्याह कर्मातीति । तत्रैव पूजापरिभवसम्भवादिचर्धः । ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव त्वदं सूत्रं न तु कर्मिण्यकर्मिण्य वेति विभागोऽस्ति तत्राह इदं त्विति । समत्वदर्शनस्य संन्यासिषिषयत्वेन प्रस्तुतत्वे हेतुमाह सर्वकर्माणीति । अध्यायपरिसमाप्तेः सर्वकर्माणीत्यारभ्य तत्र तत्र सर्वकर्मसंन्यासाभिधानात् तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते तत्र च निरहङ्कारे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः । ननु इष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ विद्वानपि कुर्वन्न-हर्षेण ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभेतेत्याशङ्गाकाङ्क्षितं पूरयन्नुत्तरश्लोकसत्या-मयति यस्मादिति । आत्मज्ञाननिष्ठावतो विदुषो हर्षविषादनिमित्ता-भावाच्च तावुचितावित्याह स्थिरबुद्धिरिति । ननु हर्षविषादनिमित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्या हर्षोद्भेगौ न कर्त्तव्याविति नियुज्यते तत्राह देहेति । विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्यादेव हर्ष-विषादौ दुर्वारमित्याशङ्गाह न केवलेति । अद्वितीयदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्तयोगान्न तद्विमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः । इत्यपि विदुषो हर्षविषादावसम्भवावित्याह किञ्चेति । निर्हर्षे ब्रह्मणि प्रायुक्ते इदमिति प्रतिपत्तिः सन्तोहेन हर्षोद्भेगहेतुना रहितो यथोक्ते सर्व-दोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीति विद्यावानशेषदोषमृत्युचे तस्मिन्नेव ब्रह्मणि स्थितस्तदनुरोधात् कर्माध्यवृत्त्यभाषो नैव हर्षविषादभागी भवितुमल-मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आ० टी० । ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह न प्रहृष्येदिति । ब्रह्म-विद्भूत्वा ब्रह्मण्येव यः स्थितं स्वप्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत् न प्रहृष्टो हर्षवान् स्यात् अप्रियं प्राप्य च नोद्विजेत् न विभीदतीत्यर्थः, यतः स्थिर-बुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य तत् कृतः यतोऽसंमूढः निवृत्तमोहः ॥१६॥

वाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २० ॥

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः बाह्येति । बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च
ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो
विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेषु असक्त आत्मान्तःकरणं यस्य
सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विन्दति लभते
आत्मनि यत् सुखं तद्विन्दतीत्येतत् स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः
समाहितस्त्वस्मिन् व्यापृत आत्मान्तःकरणं यस्य स ब्रह्म-
योगयुक्तात्मा सुखमचयमभ्रुते प्राप्नोति तस्माद्बाह्यविषय-
प्रीतिः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्त्तयेदात्मन्यचयसुखा-
र्थीत्यर्थः ॥ २० ॥

आ० टी० । शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबन्धाच्च कस्याचिदपि ब्रह्मणि
स्थितिः सिद्धेदित्याशङ्काह किञ्चेति । न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि
स्थितो क्षणविषयदर्शितः किन्तु विद्यान्तरेणापीत्यर्थः । यावद्दयाव-
द्विषयेषु रागरूपभावरणं निवर्त्तते तावत्तावदात्मस्वरूपसुखमभिव्यक्तं
भवतीत्याह बाह्येति । न केवलमसक्तात्मा शमवशादेव सुखं विन्दते
किन्तु ब्रह्मसमाधिना समाहितान्तःकरणः सुखमननं व्याप्नोतीत्याह
स ब्रह्मेति । तत्र पूर्वाङ्गं व्याचष्टे बाह्याश्चेति । समाधानादधीसम्यग्-
ज्ञानद्वारा निरतिशयसुखप्राप्तिसुत्तराङ्गं व्याख्यानेन कथयति ब्रह्मणीत्या-
दिना । शब्दादिविषयावसुखसानन्तसुखाप्तिसम्भवात्तदर्थिना प्रयत्नेन
विषयवैदुष्यं कर्त्तव्यमिति शिष्यशिष्यार्थमाह तस्मादिति ॥ २० ॥

स्वा० टी० । मोहनदृष्ट्या बुद्धिस्थैर्ये हेतुमाह बाह्येति ।
इन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः बाह्येन्द्रियविषयेष्वसक्तात्मा अना-
सक्तचित्तः आत्मन्यन्तःकरणे यदुपशमात्मकं सात्त्विकं सुखं तद्विन्दति
लभते स चोपशमसुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं
प्राप्त आत्मा यस्य सोऽचयं सुखमभ्रुते प्राप्नोति ॥ २० ॥

ये हि संस्पर्शजाभोगादुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः ॥२१॥

इतश्च निवर्त्तयेत् ये ह्येति । ये हि यस्मात् संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यते एवशब्दान्न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या विषयसृगढृष्णिकायां इन्द्रियाणि निवर्त्तयेन्न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्यामध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः, कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वेऽत्यन्तमूढानामिव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २१ ॥

आ० टी० । तत्रैव हेतुत्वरपरत्वेनोत्तरस्नाकसुदाहरति इतश्चेति । विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणीति शेषः । वैराग्यार्थमेव नैषयिकाणि सुखानि द्रूपयति ये ह्येति । ननु विषयेन्द्रियसंप्रयोगसम्भूतेषु भोगेषु जन्तूनामभिरुचिदर्शनात् कुतस्तेषां दुःखयोनित्वमित्याशङ्क्याविवेकिनां तेष्वसङ्गेऽपि न विवेकिणामित्याह आद्यन्तवन्त इति । यस्मादाधिव्याधिजराभरणोदिसहितेभ्यः समागमनादिक्लेशरूपभागिभ्यश्च विषयेन्द्रियसम्बन्धेभ्यो भोगाः सुखलवानुभवा जायन्ते तस्मात्ते दुःखहेतवो भवन्तीति योजना । अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कुतो भोगजन्यत्वमित्याशङ्क्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तद्विवन्धनत्वं दुःखानां युक्तमित्यभिप्रेत्याह अविद्येति । भोगानां दुःखयोनित्वे मानवमनुभवसुपन्यस्यति दृश्यन्ते ह्येति । ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वेऽपि नासृष्टिकाणां तथात्वमनुभवाभावादित्याशङ्क्यावधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह यथेति । पूर्वाह-

स्यात्तरार्थसङ्गा तात्पर्यार्थमाह नेत्यादिना । इतश्च विषयेभ्यः सका-
शादिन्द्रियाणि निवर्त्तयितव्यानीत्याह न केवलमिति । आद्यस्तवत्त्वे
मध्यक्षणवर्त्तित्वेन क्षणभङ्गुरत्वादुपेक्षणीयत्वं भोगानां सिध्यति । अस्ति
हि तेषां क्षणभङ्गुरत्वं क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिव्यङ्गत्वादिति मन्वानः
सन्नाह चत इति । बुद्धिपूर्वकारिणां विवेकवतां भोगेषूपेक्षोपलब्धेश्च
तेषामाभासत्वं प्रतिभातीत्याह न तेष्विति । प्रतीकोपादानमादायिदं
पुनर्व्याख्यानमिति न पुनरुक्तिः । ननु केषाञ्चिद्भोगेष्वभिर्वाचिरूपसम्भ्यते
तत्राह अत्यन्तेति ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः
पुरुषार्थः स्यात्तत्राह ये हीति । संस्पर्शश्च इति संस्पर्शाविषयास्तेभ्यो
जाता ये भोगाः सुखानि ते हि वर्त्तमानकालेऽपि स्वर्द्धासूयादिव्याप्तत्वा-
द्दुःखस्यैव योनयः कारणभूता तथादिमन्तोऽन्तर्बन्तश्च अतो विवेकी तेषु
न रमते ॥ २१ ॥

**शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२२॥**

अथश्च अयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थ-
प्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्राधिक्यं कर्त्त-
व्यमित्याह भगवान् शक्नोतीति । शक्नोत्युत्सहते इहैव
जीवन्नेव यः सोढुं प्रसाहितुं प्राक् पूर्वं शरीरविमो-
क्षणात् आमरणात् इत्यर्थः, मरणसीमाकरणं जीवतो-
ऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवा वेग अनन्तनिमित्तवान्
हि स इति यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः
काम इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्थमाणे
चानुभूते सुखहेतौ या गृधिः तृष्णा स कामः क्रोधश्चा-
त्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्थ-

माणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधस्तौ कामक्रोधौ उद्भवो यस्य
वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः रोमाञ्चनदृष्टनेत्रवदना-
दिलिङ्गीऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः गात्रप्रक-
म्पप्रस्वेदसन्दष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं
कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते सोढुं सहितुं शक्तः
स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ १२ ॥

आ० टी० । उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह अयञ्चेति । अयोमार्ग-
प्रतिपक्षत्वं कष्टतमत्वे हेतुस्तत्रैव हेतुन्तरमाह सर्वेति । प्रयत्नाधिक्यस्य
कर्त्तव्यत्वे हेतुं सूचयति दुर्निवार्य इति । प्रसिद्धं हि कामक्रोधो-
द्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं येन मातरमपि चाधिरोहति पितरमपि हन्ति
तमवश्यं परिहर्त्तव्यं दर्शयति शक्नोतीति । यथोक्तं वेगं बहिरनर्थ-
रूपेण परिष्णामात् प्रागेव देहान्स्वल्पं नः सोढुं क्षमते तं स्तौति
य युक्त इति । मरुच्छीमाकरणस्य तात्पर्यमाह मरुत्वेति । प्रसिद्धौ हि
शब्दः । तत्र हेतुमाह जननीति । व्याध्युपहतानां दृष्टानाञ्च कामा-
दिवेगेन भवतीत्याशङ्गाह इति यावदिति । कामक्रोधोद्भवं वेगं व्याख्या-
तुमादौ कामं मनोविकारविशेषत्वेन व्याचष्टे काम इति । कथमस्य
मनोविकारविशेषत्वं तदाह इन्द्रियेति । कामो षड्विधस्तुष्टौति पर्यायाः
सन्तः शब्दा मनोविकारविशेषे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । क्रोधश्च मनोविकार-
विशेषस्तद्वादित्याह क्रोधश्चेति । तमेव क्रोधं स्पष्टयति आत्मन इति ।
एवं कामक्रोधौ व्याख्याय तयोरुत्कटत्वावस्थात्मनो वेगस्य ताभ्यास्त्यक्ति-
सुपन्यस्यति ताविति । यथोक्तवेगावगमोपायसुपदिशति रोमाञ्चनदृष्ट-
नेत्रेत्यादिना । उभयविधवेगं यो जीवन्नेव सोढुं शक्नोति तं पुरुष-
धौरेयत्वेन स्तौति तमित्यादिना ॥ १२ ॥

आ० टी० । तस्मान्मोक्ष एव परमः पुरुषार्थस्तस्य च कामक्रोध-
वेगोऽतिप्रतिपक्षोऽतस्तस्य हननमर्थ एव मोक्षभागित्याह शक्नोतीहैवेति ।
कामात् क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगः मनोनेत्रादिष्वोभक्ष्यणस्तमिहैव तदुद्भव-

समय एव यो नरः सोढुं प्रतिरोद्धुं शक्नोति तदपि न क्षयमात्मं किन्तु शरीरविमोक्षत्वात् प्राग्देहपातादित्यर्थः य एवंभूतः स एव युक्तः समाहितः सुखी च भवति गान्धः । यद्वा मरणादूर्ध्वं विद्व-
सन्नीभिर्युवनिभिरादिङ्गुप्रमानोऽपि पुत्रादिभिर्देहमानोऽपि यथा प्राण-
शून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात् प्रागपि जीवन्नेव यः सहते स एव युक्तः, सुखी चेत्यर्थः, तदुक्तं वशिष्ठेन, प्राण्ये गते यथा देहः सुखदुःखे न विन्दति । तथा चेत् प्राण्युक्तोऽपि स कैवल्यान्त्रमे वसे-
दिति ॥ २२ ॥

**योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २३ ॥**

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह भगवान् य इति । योऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखन्तथान्तरे-
वात्मन्यारामः क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरा-
त्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्हतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्धिगच्छति प्राप्नोति ॥ २३ ॥

का० टी० । ज्ञानस्यान्तरमात्ममात्मनिष्ठत्वं दर्शयन् प्रकृतं ब्रह्म-
विद्मेव विशिनष्टि कथम्भूतञ्चेति । यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयै-
स्तथान्तरेव जेप्रातिर्न त्रीणादिभिरतो विषयान्तरविज्ञानरहित इत्याह
तथेति । यथोक्तविशेषणसमाधिमान् जीवन्नेव सुक्तिमधिगच्छतीत्याह
स योगीति । आत्मन्यन्तरेव सुखमिति बाह्यविषयनिरमेषत्वं विवक्षित-
मन्तरारामत्वञ्च इन्द्रियादिविषयामेक्षामन्तरेण क्रीडाप्रयुक्तफलभाक्त्वमभि-
मतमिन्द्रियादिजन्यप्रकाशशून्यत्वमात्मजेप्रातिहृषिष्टं यथोक्तविशेषणस-
म्यक्षः समाहितश्च जीवन्नेव ब्रह्मभावं प्राप्नोति ब्रह्मणि परिपूर्णे निर्हतिं

सर्वानर्थनिवृत्तुप्रपन्नचित्तां स्थितिमनतिशयानन्दाविर्भावलक्षणं प्राप्नोती-
त्याह य ईदृश इति ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । न केवलं कामक्रोधवेगषंवरणमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति
अपि तु योऽन्तरिति । अन्तरात्मन्येव सुखं यस्य न तु विषयेषु, अन्त-
रेवारामः क्रीडा यस्य न वहिः, अन्तरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य स गीत-
न्याद्यादिषु स एव ब्रह्मणि भूतः स्थितः सन् ब्रह्मनिर्वाणं लयमधि-
गच्छति प्राप्नोति ॥ २१ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणश्रेष्ठयः क्षीणकल्मषाः ।

क्लिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२४॥

किञ्च लभन्त इति । लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं
श्रेष्ठयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीण-
पापादिदोषाः क्लिन्नद्वैधाः क्लिन्नसंशयाः यतात्मानः
संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हिते
आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । शक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह किञ्चेति ।
यज्ञादिनित्यकर्मभ्रानुष्ठानात् पापादिलक्षणं कल्मषं क्षीयते ततश्च अत्रणा-
द्यादृत्तेः सम्यक् दर्शनं जायते ततो शक्तिरप्रयत्नेन भवतीत्याह लभन्त
इति । ज्ञानप्राप्तुप्रपायान्तरं दर्शयति क्लिन्नेति । अत्रणादिना सशय-
निरसनं कार्यकारणनियमनञ्च दयालुत्वेनाहिंसकत्वमित्येतदपि
सम्यक्ज्ञानप्राप्तौ कारणमित्यर्थः । अक्षरव्याख्यानं स्पष्टत्वाच्च व्याख्या-
यते ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । किञ्च लभन्त इति । श्रेष्ठयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणं
कल्मषं येषां क्लिन्नं द्वैधं संशयो येषां यतः संयत आत्मा चित्तं
येषां सर्वेषां भूतानां हिते रताः ये ज्ञपाक्षयस्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं
लभन्ते ॥ २४ ॥

कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् ॥२५॥

किञ्च कामेति । कामक्रोधविमुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां विमुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानां अभित उच्यते जीवतां मृतानाञ्च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्त्तते विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शनामित्यर्थः ॥ २५ ॥

आ० टी० । पूर्वं कामक्रोधयोर्वेगः सोढव्यो दर्शितः सस्यति तावेव त्याज्यावित्याह किञ्चेति । ननु दर्शितविशेषयतां मृतानामेव मोक्षो न तु जीवतामिति चेन्नेत्याह अभित इति । अक्षदादीनामपि तर्हि प्रभूतकामादिप्रभावविधुराणां किमिति मोक्षो न भवतीत्याशङ्क्य सम्यग्ज्ञानवैशेष्याभावादित्याह विदितेति । उक्तं ऽर्थे श्लोकाच्चराणामन्यमाचष्टे कामक्रोधेत्यादिना ॥ २५ ॥

स्वा० टी० । किञ्च कामेत्यादि । कामक्रोधाभ्यां विमुक्तानां यतीनां संन्यासिनां संयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानामभित उच्यते जीवतां मृतानाञ्च न देहान एव तेषां ब्रह्मणि लयोऽपि तु जीवतामपि वर्त्तते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

स्पर्शान् कृत्वा वह्निर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे म्रुवोः ।

प्राणायानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणी ॥२६॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्व्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिमर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षार्थेति भगवान् पदे पदेऽब्रवीद्विश्वसति च अथ इदानीं ध्यान-

योगं . सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामिति तस्य
सूत्रस्थानीयान् श्लोकानुपदिशति स भगवान् वासुदेवः
स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन् कृत्वा वहिर्बाह्यान् श्रोत्रा-
दिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचि-
न्तयतः शब्दादयो बाह्या वहिरेव कृता भवन्ति तानिवं
वहिः कृत्वा धृष्ट्यैवान्तरे भ्रुवीः कृत्वित्यनुषज्यते तथा
प्राणापानौ नासाम्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २६ ॥

आ० टी० । वृत्तमनूयोनरश्लोकत्रयस्य तात्पर्यार्थमाह सम्यग्-
दर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति भगवति परब्रह्मिणीश्वरे समर्पितः
सर्वेषां देहेन्द्रियमनसां भावश्चेष्टाविशेषो न कश्चिदपि वहिरूपं व्यापार-
क्तेनेत्यर्थः । कर्मयोगस्य तत्फलस्य चाभिधानानन्तरमित्यथशब्दार्थः ।
स्वतो बाह्यानां विषयाणां कृते वहिष्करणमित्याशङ्क्याह श्रोत्रादीति ।
तेषां वहिष्करणं कीदृशित्याशङ्क्याह तामिति ॥ २६ ॥

सा० टी० । स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषु योगी भोक्तृमवा-
प्नोतीत्युक्तं तमेव योगं सूक्ष्मेणाह स्पर्शानिति द्वाभ्याम् । बाह्या एव
स्पर्शा रूपरसादयो विषयाश्चिन्तिताः सन्तोऽन्तः प्रविशन्ति तांस्तस्मिन्ता
त्यागेन वहिरेव कृत्वा अत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो हीयते
उन्मीलने च वहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहाराथमर्द्धनिमीलने
भ्रूमध्ये दृष्टिं निधायेत्यर्थः, उच्छ्वासनिश्वासरूपेण नासिकयोरभ्यन्तरे
चरन्तौ प्राणापानाशुद्धीर्धामतिरोधेन समौ कृत्वा कुम्भकं कृत्वेत्यर्थः ।
यदा प्राणोऽयं यथा न वहिर्निर्याति यथा वाऽपानोऽन्तर्न प्रविशति
किन्तु नासामध्य एव द्वापि यथा चरतस्तथा सन्दाभ्यामुच्छ्वासनिश्वा-
साभ्यां समौ कृत्विति ॥ २६ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिसुं निर्माक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा सुक्त एव सः ॥ २७ ॥

• यतन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धियतानि संयतानि इन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मान-
नात मुनिः संन्यासी मोक्षपरायणः एवं देहसंस्थानो
मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य सोऽयं
मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत्, विगतेच्छाभयक्रोध इच्छा च
भयञ्च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात् स
विगतेच्छाभयक्रोधः य एवं वर्त्तते सदा संन्यासी मुक्त
एव सन् तस्य मोक्षेऽन्यः कर्त्तव्योऽस्ति ॥ २७ ॥

आ० टी० । विषयप्रावण्यं परित्यज्य चक्षुरपि भ्रुवोर्मध्ये
विषेपपरिहारार्थं कृत्वा प्राणायामौ नासाभ्यन्तरचरणशीलौ समौ
न्यूनाधिकरवर्जितौ कुम्भकेन निरुद्धौ कृत्वा करणानि सर्वोप्येवं संयम्य
प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्यादित्यपेक्ष याह यतेन्द्रियेति । इन्द्रियाद-
संयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः स्यादित्यर्थः । ज्ञानातिशय-
निष्ठस्य सर्वदेक्षादिशून्यस्य संन्यासिनो मुक्तेरनायाससिद्धत्वाच्च तस्य
किञ्चिदपि कर्त्तव्यमस्तौत्याह विगतेति । पूर्वाङ्गीक्षराणि व्याकरोति
यतेत्यादिना । द्वितीयाङ्गीक्षराणि व्याचष्टे विगतेत्यादिना ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । यत इति । अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रिय
अनेनबुद्धयो यस्य, मोक्ष एव परमयत्नं प्राप्यं यस्य, अतएव विगता-
इच्छाभयक्रोधा यस्य एवंभूतो यो मुनिः स सदा जीवन्नपि मुक्त
एवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२८

इति श्रीमहाभारते अतसाहस्र्यां संहितायां

वैयासिक्यां भौष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीता

सूनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे
सन्न्यासयोगो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमिति चोद्यते भोक्ता-
रमिति । भोक्तारं यज्ञानां तपसाञ्च कर्तृरूपेण देवतारूपेण
च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तं ईश्वरं सर्व-
लोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकार-
निरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफला-
ध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं
सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।

आ० टी० । अधिकारियो यथोक्तस्य कर्त्तव्याभावे ज्ञातव्यमपि
नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति एवमित्यादिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यव-
स्थान्ति सर्वलोकैति । ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति न्यायेन सर्वफल-
दाहृत्वं दर्शयति सुहृदमिति । उक्तेश्वरज्ञाने फलं कथयति ज्ञान्वेति ।
यज्ञेषु तपःसु च द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति कर्त्तृरूपेणेति । हिरण्य-
नमोदिव्यवच्छेदार्थं विधिनति महान्तमिति । स्वपरिकरोपकारिणं
राजानं व्यावर्त्तयति प्रत्युपकारेति । ईश्वरस्य तादस्यत्रं व्युदसति सर्व-
भूतानामिति । तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्फलसंसर्गित्वं स्यादि-
त्याशङ्क्याह सर्वकर्मैति । न च तस्य बुद्धितदुदसितसम्बन्धोऽपि वस्तुतोऽ-
स्तीत्याह सर्वप्रत्ययैति । यद्योक्ते हरपरिज्ञानफलमभिदधाति मां नारा-

यच्चमिति । तदेवं कर्मयोगस्यासृष्ट्यसंन्यासापेक्षया प्रशस्तत्वेऽपि ततो
सृष्ट्यसन्नप्राप्तस्याधिक्यात्तद्वतो बुद्धिरुद्वयादियुक्तस्य कामक्रोधोद्वेगं वेग-
मिहैव सोढुं शक्तस्य शमदमादिमतेो योगाधिकृतस्य त्वं पदार्थाभिन्नस्य
परमात्मानं प्रत्यक्षेण जानतेो सक्तिरिति सिद्धम् ॥ २८ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । नन्वेवमिन्द्रियादिसंयममात्रेण कथं सक्तिः स्यात्
तावन्मात्रेण किन्तु ज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति । यजानां तपसाञ्चैव
मम भक्तैः समर्पितानां यदृच्छया भोक्तारं पालकमिति या सर्वेषां
लोकानां महान्तसीश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं निरपेक्ष्योपकारिणमन्ययीमिनं
मां ज्ञात्वा मत्प्रसादेन शान्तिं भाक्तमृच्छति प्राप्नोति । विकल्पशुद्धा-
योहेन येनैवं योगसांख्ययोः । समुच्चयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञं नौमि तं
सुखम् ॥ २८ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं
प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान् कृत्वा वह्निरित्या-

दय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्यायः आर-
भ्यते, अत्र ध्यानयोगस्य वहिरङ्गं कर्मेति यावद्व्यानयो-
गारोहणासमर्थस्तावद्दृष्टस्थेनाधिक्रतेन कर्त्तव्यं कर्मेति
अतस्तत् स्तौति अनाश्रित इति । ननु किमर्थं ध्यान-
योगारोहणसोमाकरणं यावतानुष्ठेयमेव विहितं कर्म
यावज्जीवं नारुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत इति
विशेषादारूढस्य च शमेनैव सम्बन्धकारणादारुरुक्षोरा-
रूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्त्तव्यत्वेनाभिप्रेतञ्चेत् स्यात्त-

द्या० टी । ध्यानयागप्रस्तावानन्तरं तदुयोम्बताहेतुकर्मणः स्तुतिं
भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति । पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतिमभि-
दधानो वृत्तमनूद्याध्यायान्तरमवतारयति अतीतेति । सस्यगदर्शनप्रकरणे
ध्यानयोगस्य प्रसङ्गाभायं व्युदस्यति सस्यगिति । संयद्दिववरणयो-
रतीतानन्तराध्याययोर्युक्तं हेतु हेतुमत्त्वमिति भावः । अध्यायसम्बन्ध-
मभिधायानाश्रितः कर्मफलमित्यादिश्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह तन्निति ।
कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयितुं साङ्गञ्च योमं विचारयितु-
मध्याये प्रवृत्ते स्तौति सप्रस्यर्थः । संन्यासिना कर्त्तव्यं कर्मेत्येवं प्रति-
भासं व्युदस्यति दृष्टस्थेनेति । कर्त्तव्यत्वं स्तुतियोग्यत्वमतःशब्दार्थः
सस्यञ्चवादी । सोमाकरणमाक्षिपति नन्विति । यावज्जीवश्रुतिवशात्
ध्यानारोहणसामर्थ्यं सत्यपि कर्म्मोत्तुष्ठानस्य उपारत्वादिति हेतुमाह
यावतेति । भाष्यविशेषादिप्रतिबन्धादुयावज्जीवश्रुतिचोदितकर्म्मोत्तु-
ष्ठानवत् वैराग्यप्रतिबन्धादपि तदननुष्ठानसम्भवाद्भगवतो विशेषवचनाच्च न
यावज्जीवं कर्म्मोत्तुष्ठानप्रसक्तिरिति परिहरति नारुरुक्षोरिति । उक्त-
मेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विदुषोति आरुरुक्षोरित्यादिना । आरोडुमिच्छ-
तीत्यारुरुक्षुरित्यत्रारोहणेच्छाविशेषणमारोहणं कृतयानित्यत्र पुन-
रिच्छाविषयभूतमारोहणं विशेषणमेव शमकर्मविषयवोर्भेदेन विशेषणं
मर्यादाकरणानङ्गीकरणे विरुद्धमापद्येत, तयोरेव विमामकरणञ्च भाग-

दारुक्षीरारूढस्येति श्रमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभाग-
करणज्ञानार्थकं स्यात्, तत्राश्रमिणां कश्चित् योगमारु-
क्षुर्भवत्वारूढश्च कश्चिदन्ये नारुक्षवो न चारूढास्तान-
पेक्ष्यारुक्षीरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणञ्चो-
पपद्यत एवेति चेन्न तस्यैवेति वचनात् पुनर्योगश्रद्धणाञ्च
योगारूढस्येति च आसीत् पूर्वं योगमारुक्षुस्तस्यैवारू-
ढस्य श्रम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इत्यतो
न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः,
योगविभ्रष्टवचनाञ्च गृहस्थस्य चेत् कर्मणो योगी विहितः
षष्ठोऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नो-

वतसीमानङ्गीकारेण युजेतेत्यर्थः । विशेषणविभागकरणयोरन्यथोप-
पत्तिमाशङ्कते तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्रत्यर्थः, षष्ठी निर्धारणे ।
भवत्वधिकारिणां त्रैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ किमायातमित्या-
शङ्क्य तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरित्याह तानपेक्ष्येति । आरुक्षो-
रारूढस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरामर्शानुपपत्तिरिति दूषयति न तस्येति ।
यद्यनारुक्षुं पुरुषमपेक्ष्यारूक्षोरिति विशेषणं तस्य च कर्मरौक्ष्य-
कारणमनारूढस्य पुरुषमपेक्ष्यारूढस्येति विशेषणं तस्य च श्रमः संन्यासो
योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुपपत्तिस्तदारुक्षो-
रारूढस्य च भिन्नत्वात् प्रकृतपरामर्शिनः तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्यं
विशेषणाद्युपपादनमित्यर्थः । किञ्च योगमारुक्षोस्तदारोहणे कारणं
कर्मेत्युक्त्वा पुनर्योगारूढस्येति योगशब्दप्रयोगात् यो योगं पूर्वमारुक्षु-
रासीत्तस्यैवापेक्षितं योगमारूढस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसंन्यासः श्रमशब्द-
वाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादारुक्षीरारूढस्य चाभिन्नत्वप्रत्य-
भिज्ञानाच्च तयोर्भिन्नत्वं शङ्कितं शक्यमित्याह पुनरिति । यत्तु याव-
ज्जीवश्चुतिविरोधात् योमारोहणसीमाकरणं कर्मणोऽनुचितमिति तत्राह

तीति तस्य नाशाशङ्कानुपपन्ना स्यादवश्यं हि कृतं
 कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेऽपि
 स्वं फलमारभत एव नित्यस्य च कर्मिणो वेदप्रमाणा-
 वबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्या-
 नर्थक्यप्रसङ्गादिति न च कर्मिणि सत्युभयविभ्रष्टवचन-
 मर्थवत् कर्मिणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः कर्मकृतमीश्वरे
 संन्यस्येत्यतः कर्त्तरि कर्मफलं नारभत इति चेन्नैश्वरे
 संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेर्मीक्षायैवेति चेत्

उच्यत इति । पूर्वोक्तरोत्या कर्मतत्यागयोर्विभागोपपत्तौ स्वतरन्यविषय-
 त्वात् योगभारुदस्य सुसुक्ष्मोर्जिज्ञासमानस्य नित्यनैमित्तिककर्मस्वपि परि-
 त्यागसिद्धिरित्यर्थः । इतश्च यावज्जीवं कर्म कर्त्तव्यं न भयतीत्याह
 योगेति । सन्नप्राप्तिनो योगभ्रष्टस्य विनाशशङ्कावचनान्न यावज्जीवं कर्म
 कर्त्तव्यं प्रतिभातीत्यर्थः । ननु योगभ्रष्टशब्देन गृह्यस्यस्यैवामिधाना-
 त्तस्यैवास्मिन्नध्याये योगविधानाद्योगारोहरणयोग्यत्वे सत्यपि याव-
 ज्जीवं कर्म कर्त्तव्यमिति नेत्याह गृह्यस्यस्येति । तेनापि सुसुक्ष्मया
 कृतस्य कर्मिणो मोक्षातिरिक्तफलानारम्भकत्वाद्दुयोगभ्रष्टोऽसौ विज्ञाभ-
 विव नश्यतीति शङ्का सायकाशेत्याशङ्काह व्ययश्यं हीति । व्यपौरुषेया-
 द्विदोषाद्देदात् फलदायिनी कर्मिणः स्वाभाविको शक्तिरवरा ब्रह्मभावस्य
 च स्वतःसिद्धत्वात् कर्मफलवन्त्वमतेो मोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य कर्मा-
 रम्भकमिति कर्मिणि योगभ्रष्टेऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशा-
 शङ्केत्यर्थः । ननु सुसुक्ष्मया काम्यमतिपिङ्गयोरकरणात् कृतयोश्च नित्य-
 नैमित्तिकयोरफलत्वात् कथं तदीयस्य कर्मिणो नियमेन फलारम्भकत्वं
 तत्राह नित्यस्य चेति । चकारेण नैमित्तिकं कर्मादुक्तव्यते । वेदप्रमाणा-
 कत्वेऽपि नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह अन्यथेति । कर्मिणोऽनुष्ठितस्य
 फलारम्भकत्वप्रोव्यात् गृह्यस्यो योगभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति न तस्य

स्वकर्माणां कृतानामौश्वरे न्यासी मोघायैव न फलान्ना-
 राय योमसहितः योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति
 नाशाशङ्का युक्तैवेति चेन्नैकाकी यतचित्तात्मा निराशी-
 रपरिग्रहो ब्रह्मचारिव्रते स्थित इति कर्मसंन्यासविधा-
 नात्, न चात्र ध्यानकाले स्तोसहायत्वाशङ्का येनैका-
 कित्वं विधीयते न च गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्या-
 दिवचनमनुकूलं उभयस्त्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च अनाश्रित इत्य-
 नेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वञ्चोक्तं प्रतिषिद्धञ्च
 निरग्नेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वञ्चेति चेन्न ध्यान-
 योगं प्रति वह्निरङ्गस्य सतः कर्मिणः फलाकाङ्क्षा संन्या-
 सस्तुतिपरत्वान्न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी

नाशाशङ्केति शेषः । इतोऽपि गृहस्थो योगभ्रष्टगन्धवाच्यो न भवती-
 त्वाह न चेति । ज्ञानं कर्म चेत्युभयं ततो अतोऽयं नश्यतीति यच्चनं
 गृहस्थे कर्मिणि सति नार्थवद्भूवित्तमत्तं तस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मिणो विभ्रष्टो
 हेत्वभावात् तत्फलस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । कृतस्य कर्मिणो सुसुक्ष्मया
 भगवति समर्पणात् कर्त्तारि फलानारम्भकत्वादस्ति विभ्रंशकारणमिति
 शङ्कते कर्मिति । राजाराधनबुद्ध्या धनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतु-
 त्वापेक्षणादीश्वरे समर्पणं न भ्रंशकारणमिति दूषयति नेत्यादिना ।
 अधिकफलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमिष्यतामिति शङ्कते मोक्षायेति । तदेव
 चोद्यं विद्वेषोति स्वकर्माणिमिति । सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं
 प्रत्युपायत्वासिद्धिरिति हेतुं सूचयति वेगेति । ध्यानसहितस्य सत्प्रा-
 वस्य मोक्षौघयिकत्वे कुतो योगभ्रष्टमधिकतन्त्र नाशाशङ्केत्याशङ्काह
 वेनाच्चेति । सहकार्यभावे सामर्थ्यभावात् फलानुपपत्तेरुक्ता नाशा-
 शङ्केत्यर्थः । ध्यानसहितमीश्वरे कर्मसमर्पणं मोक्षायेत्यत्र प्रमाणाभावात्
 गृहस्थो योगभ्रष्टगन्धवाच्यो न भवतीति दूषयति नेति । गृहस्थस्य

च किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्मयोग-
मनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धर्थं संन्यासी योगी च भवतीति
स्तूयते न चेकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिश्चतुर्था-
श्रमप्रतिषेधस्योपपद्यते, न च प्रसिद्धं निरग्नेरक्रियस्य
परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु
विहितं संन्यासित्वं योगित्वञ्च प्रतिषेधति भगवान् स्वव-
चनविरोधाच्च, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न
कारयन्नास्ते मौनी सन्तुष्टो येन केनचिदतिक्रमः स्थिर-
मतिर्विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति
तिस्यूहः सर्वारम्भपरित्यागीति च तत्र तत्र भगवता
स्ववचनानि दर्शितानि तैर्विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधस्त-
स्मात् मुनेर्योगमारुरुचोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि-

योगश्चत्तशब्दवाच्यत्वाभावे हेत्वनरमाह एकाकीति न खल्वेवानि विशेष-
णानि गृह्यस्यसमवायिनि सम्भवन्ति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावात् न
तं प्रति योगश्चत्तशब्दवचनस्यचित्तमित्यर्थः । एकाकित्ववचनं गृह्यस्यस्यापि
ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्याशङ्क्य अग्निहोत्रा-
दिवद्विद्वानस्य पत्नीसाधनत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गान्मैवमित्याह न
चात्रेति । विशेषणान्तरपर्यालोचनस्यापि नायमेकाकिशब्दो गृह्यस्यपरो
भवित्तुमर्हतीत्याह न चेति । किञ्च गृह्यस्यस्यैकाकित्वादि विवक्षित्वा
ध्यानयोगविधौ तं प्रत्युभयश्चत्तशब्दो नोपपद्यत इत्याह उभयेति । न हि
गृह्यस्यं प्रति उभयश्चाज्ञानात् कर्मणश्च विभ्रष्टत्वमुपेत्य प्रष्टुं युज्यते
तस्य ज्ञानादुभयशेषपि कर्मणस्तदभावादनुष्ठीयमानकर्मणशेषपि प्रागनु-
ष्ठितकर्मवशात् फलप्रतिज्ञात्त्वात् यथोक्तप्रश्नालोचनया न गृह्यस्यं प्रति
ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः । ननु भगवता चत्तशब्दस्य प्रतिषिद्धत्वाद्-
गृह्यस्यस्यैव योगविधानात्तस्यैव योगश्चत्तशब्दवाच्यत्वमिति शङ्कते अना-
श्रित इत्यनेनेति भगवद्वाक्यं न प्रतिषेधपरमिति परिहरति न

कर्मफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं
 बुद्धिशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति स संन्यासी च योगी चेति
 स्तूयते अनाश्रित इति । अनाश्रितो न आश्रितोऽनाश्रितः
 शिः कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं यत्तदनाश्रितः कर्म-
 फललक्षणार्हाहत इत्यर्थः यो हि कर्मफले लक्षणावान् स
 कर्मफलमाश्रितो भवति, अयन्तु तद्विपरीतोऽतो नाश्रितः
 कर्मफलं एवभूतः सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्य-
 विपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्वर्त्तयति यः कश्चित्,
 य ईदृशः कर्माणि स काम्यन्तरेभ्यो विमिष्यत इत्येवमर्थ-
 माह स संन्यासी च योगी चेति, संन्यासः परित्यागः
 स यस्यास्ति स संन्यासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं
 स यस्यास्ति स योगी चेत्येवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यो न

ध्यानति । स्तुतिपरत्वमेव स्फोरयति न केवलमिति । सत्त्वशुद्धयर्थ-
 मनुष्ठीयते इति सम्बन्धः । वाक्यस्योभयपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गा-
 न्नाश्रितमित्याह न चेति । इतोऽपि भगवतः सत्त्वप्रासाश्रमप्रतिषेधोऽभि-
 प्रेता न भवतीत्याह न च प्रसिद्धमिति । तस्य प्रसिद्धं सत्त्वप्राश्रित्यं
 योगित्वञ्चेति सम्बन्धः । प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति श्रुतीति । इतोऽपि
 संन्यासाश्रमं भगवाच्च प्रतिषेधतीत्याह स्ववचनेति । विरोधमेव साध-
 यति सर्वकर्माणीत्यादिना । अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतार्थ-
 त्वानुपपत्तेः स्तुतिपरत्वमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति । कर्मफल-
 सम्पन्नप्राश्रितमत्र सन्निशङ्कार्थः । स्तुतिपरं वाक्यमक्षरयोजनार्थमुदाहरति
 अनाश्रित इति । कर्मफलेऽभिलाषी नास्तीत्येतावता कथं तदनाश्रित-
 त्ववाचोयुक्तिरित्याशङ्क्य व्यतिरेकसंख्येन विप्रदयति यो हीति ।
 कार्यमित्यादि व्याकरोति एवमभूतः सन्निति । कथं कर्म्मिणः

केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासो योगी चेति मन्तव्यः
 निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात् स निरग्निरक्रियश्च
 अग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका
 यस्यासावक्रियः, ननु च निरग्ने रक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियो-
 गशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वञ्च प्रसिद्धं कथमिह साग्नेः
 सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वञ्चाप्रसिद्धमुच्यते इति, नैष
 दोषः, कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य सम्पदाद्विषितत्वात्
 तत् कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात् संन्यासित्वं योगाङ्ग-
 त्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तवि-
 क्षेपहेतोः परित्यागदयोगित्वञ्चेति ॥ १ ॥

सद्ग्राहित्वं योगित्वञ्च कर्मात्त्वविरोधादित्याशङ्क्याह य ईदृश
 इति । स्तुतेरत्र विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिश्चोदनीयेति मन्वानः सद्गाह
 इत्येवमिति । न निरग्निरित्यादेरर्थमाह न केवलमिति । अग्नदो
 नार्हपत्याहननीयान्वाहार्थपचनप्रभृतयः । नन्वनग्नित्वे सिद्ध-
 सक्रियत्वमग्निसाध्यत्वाक्रियाणां तथा च न निरग्निरित्येतावतैवा-
 पेक्षितसिद्धेर्न चाक्रिय इत्यनर्थकमर्थपुनरुक्तेरिति तत्राह अग-
 न्नीति । उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्यापक्यांशमाशङ्कं दर्शयति
 ननु चेति । प्रसिद्धं परित्यजग्राप्रसिद्धिरुपादीयमाना प्रसिद्धिविरुद्धेति
 शब्दं दूषयति नैष दोष इति । उभयस्य साग्नौ सक्रिये च संन्यासित्वस्य
 योगित्वस्य चेत्यर्थः । गुणवृत्त्योभयसम्पादनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति तत्
 कथमित्यादिना ॥ १ ॥

श्लो० टी० । चित्ते शुद्धेऽपि न ध्यानं विना सद्ग्राहमात्मतः ।
 बुद्धिः स्यादिति षष्ठेऽस्मिन् ध्यानयोगो वितन्व्यते । पूर्वाध्यावान्ते
 संश्लेषोक्तं योगं प्रपञ्चयितुं षष्ठाध्यायारम्भस्तत्र तावत् सर्वकर्माच्च
 ननु सद्ग्राहोत्पत्त्यर्थं सद्ग्राहपूर्विकाया ज्ञाननिवासात्तात्म्येणाभि-

धानाद्दुःखरूपत्वाच्च कर्मणः सहसा सन्नप्रासादितिप्रसङ्गं प्राप्तं वारयित्वा
 सन्नप्रासादपि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं स्तौति अनान्ध्रत इति हाभ्याम् ।
 कर्मफलभनाश्रितोऽनपेक्षमाणः सन्नयस्यं कार्यतया विहितं कर्म यः
 करोति स एव सन्नप्रासो योगी च, न तु निरग्निरग्निसाध्येष्यात्कर्म-
 त्यागी न चाक्रियोऽग्निसाध्ये पर्त्नीत्यकर्मत्यागी च ॥ १ ॥

यं सन्नप्रासमिति प्राङ्गर्थोऽयं तं विद्धि पाण्डव ! ।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

गौणमुभयं न पुनर्मुव्यसंन्यासित्वं योगित्वञ्चाभिमतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह यं संन्यासमिति । यं सर्व-
 कर्मतत्फलपतित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं संन्यास-
 मिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदो योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं
 तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव । कर्म-
 योगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन
 परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव-
 उच्यते इत्यपेक्षायामिदमुच्यते अस्ति परमार्थसंन्यासेन
 सादृश्यं कर्तृहारकं कर्मयोगस्य यो हि परमार्थस-
 न्नप्रासो स त्यक्तमर्वकर्ममाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं
 सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सन्नप्रास्यति, अयमपि
 कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं सङ्कल्पं सन्नप्रास-
 तीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि यस्मात्सन्नप्राससङ्कल्पोऽस-
 न्नप्रासोऽपरित्यक्तः फलविषयसङ्कल्पोऽभिसन्धिर्येन सोऽसन्नप्रा-
 स्तसङ्कल्पः कश्चन काश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान्
 भवति न सम्भवतीत्यर्थः फलसङ्कल्पस्य चित्तविचेपहे-
 तुत्वात्तस्माद्यः कश्चन योगी कर्मासन्नप्रासफलसङ्कल्पो

भवेत् स योगी समाधानवान् भवति न विद्विष्विचिती
 भवति चित्तविक्षेपहेतोः फलमङ्गल्पस्य सन्नप्राप्तत्वात्
 इत्यभिप्रायः योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्क-
 ल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतीः परित्यागाद्योगित्वञ्चेति
 सन्नप्राप्तित्वेत्थनिप्रेतमुच्यते, एवं परमार्थसन्नप्राप्त-
 कर्मयोग्याः कर्तृद्वारकं सन्नप्राप्तसामानप्रमपेक्ष्य यं
 सन्नप्राप्तमिति प्राहुर्गौतं तं विद्धि पाण्डवेति कर्मयोगस्य
 स्तुत्यर्थं सन्नप्राप्तत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

आ० टी० । सम्भवति संन्यासित्वादौ किमिति गौणसुभय-
 कभीष्टमित्याशङ्क्य सुखस्य कर्मगतसम्भवाद्गौणमेव स्तुतिसिद्धयर्थं तद्विद्व-
 षित्वभिप्रेत्याह न पुनरिति । चित्तव्याकुलत्वहेतुकामनात्यागाच्चित्त-
 समाधानसिद्धेर्योगित्वं कर्मणोऽपि युक्तं संन्यासित्वं तु तस्य विरुद्ध-
 मिति शङ्कमानं प्रत्युक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति इत्येतमिति । परमार्थ-
 संन्यासं प्राञ्जलिरिति सम्बन्धः, इतोत्यं सन्नप्राप्तस्य प्रामाण्यकाभ्युपगत-
 त्वादितीति शब्दो वे.जे.प्रा. योगं फलकतया परित्यज्य समाहितचेतस्त-
 येति शेषः । यदुक्तं संन्यासित्वं योगित्वञ्च गृह्यस्य गौणमिति तदु-
 त्तरार्द्धयोजनया प्रकटयितुस्तत्तरार्द्धस्यत्यापयति कर्मयोगस्येति । कर्म-
 योगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वारकं साध्ययुक्तं व्यक्तं करोति यो
 ङ्गीति । त्यक्तानि सर्वाणि कर्माणि साधनानि च येन स तथोक्तस्तस्य
 भावस्तत्ता तथा सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयञ्च संकल्पं त्यजतीत्यर्थः ।
 संकल्पत्यागे तत्कार्यकामत्यागः तन्त्यागे तत्कल्पप्रवृत्तित्यागश्च सिध्यती-
 त्यभिसम्वाय विशिनष्टे प्रवृत्तीति । कर्मिण्यपि यथोक्तसंकल्पसंन्यासि-
 त्वमस्तीत्याह अयमपीति । तदपरित्यागे व्याकुलचेतस्तया कर्मानुष्ठान-
 स्यैव दःशकत्वादित्यर्थः । उक्तमेव साध्यं व्यक्तीकर्मन् व्यतिरेकं दर्श-
 यति इत्येतमिति । फलसङ्कल्पापरित्यागे किमिति समाधानवक्ताभाष-
 क्त्वाह फलेति । व्यतिरेकसुखेनोक्तमर्थमन्वयसुखेनोपसंहरति तथा-

दिति । हिशब्दार्थस्य यथादिशुक्तस्य तस्यादित्यनेन रुन्ध्वः । कर्मिणं प्रति यद्योक्तविधौ हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयवधौ हेतुमाह चित्त-
विच्छेपेति । पूर्वश्लोके पूर्वोक्तस्य हेतुसंज्ञकमनुवर्तत एवमिति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । कृत इत्यपेक्षायां कर्मयोगस्यैव सख्यासत्त्वं प्रति-
पादयन्नाह यमिति । यं सख्यासं प्राहुः प्रकषेण अत्रत्वेनाहुः
सन्नप्रास एगत्यरेच यदियादिश्रुतय इति केवलात् फलसन्नप्रासाद्धेते
र्योगमेव तं जानीहि, कृत इत्यपेक्षायांमितिशब्दोक्तो हेतुर्योगेऽप्यस्ती-
त्याह न हीति, न सन्नप्रासः फलसङ्कल्यो येन स कर्मिणो ज्ञानिणो वा
कश्चिदपि योगी न हि भवति अतः फलसङ्कल्यत्यागादेव चित्तविच्छेपा-
भावात् योगी च भवत्येव स इत्यर्थः ॥ २ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमःकारणमुच्यते ॥ ३ ॥

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो वाहरङ्गसाधन-
मिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वाधुना कर्मयोगस्य ध्यानया-
गसाधनत्वं दर्शयति आरुरुक्षोरिति । आरुरुक्षोरारोढु-
मिच्छतः अनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमगक्तस्यैवेत्यर्थः
कस्य तस्यारुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसम्प्राप्तिसिद्ध इत्यर्थः किमा-
रुरुक्षोर्योगं कर्मकारणं साधनमुच्यते, योगारूढस्य पुनस्त-
स्यैव शम उपशम सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारू-
ढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः यावदुपशवत् कर्मभ्य उपरमते
तावत्तावन्निरायामस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते
तथा सति स भटिति योगारूढो भवति, तथा चोक्तं
व्यासेन, नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथैकता शमता
सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जव ततस्त-
तोपरमः क्रियाभ्य इति ॥ ३ ॥

आ० टी० । परमार्थसद्ब्रह्मास्य कर्मयोगान्तर्भावे कर्मयोगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमापद्येत तेनेतरस्यापि कृतत्वसिद्धेरित्याशङ्क्योक्तानुवादपूर्वक-
 सुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह ध्यानयामस्येति । भान्त्या वृत्त्या सुनेर्योग-
 मारोदुमिच्छोरिष्यमाणस्य योगारोहणस्य कर्महेतुत्वेदमेतत्तं योममारूढ-
 स्यापि तत्फलप्राप्तौ तदेव कारणं भविष्यति तस्य कारणत्वे क्लृप्तशक्ति-
 त्वादित्याशङ्क्याह योगारूढस्येति । अमारूढस्येत्येतस्यैवार्थं स्फुटयति
 ध्यानेति । सुनित्यं कर्मफलसद्ब्रह्मासिन्यौपचारिकमित्याह कर्मफलेति ।
 साधनं चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्तीच्छायामिति शेषः, तस्येति
 प्रकृतस्य कर्मिणो ग्रहणं, एवकारोऽभिन्नक्रमः शमशब्देन सम्बध्यते ।
 कस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन शमो हेतुरिति तत्राह योगारूढत्वस्येति । सर्व-
 व्यापारो परमरूपोपशमस्य योगारूढत्वे कारणत्वं विदुष्येति याव-
 द्यावदिति । सर्वकर्मनिवृत्तावायासाभावाद्दशोक्तस्मिन्द्रव्ययामस्य चित्त-
 साधने योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सर्वकर्म्यौपरमस्य पुरुषार्थ-
 साधनत्वे पौराणिकीं सम्प्रतिमाह तथा चेति । एकता सर्वेषु भूतेषु
 वस्तुनो द्वैताभायोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तः शमता तेष्वधैपाधिक-
 विशेषेऽपि स्वतो निर्विशेषत्वधीः सत्यता तेषामेव हितवचनं शीलं
 साधयसम्पत्तिः स्थितिः स्थैर्यं दण्डनिधानमहिंसनं आर्जवमयक्रत्वं
 क्रियाभ्यः सर्वाभ्यः सकाशादुपरतिश्चेत्येतदुक्तं सर्वं यथा यादृशमेता-
 दृशं नान्यदुब्राह्मणस्य वित्तं पुमर्थसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्य निरतिशयं
 पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

खा० टी० । तर्हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्त इत्याशङ्क्य
 तस्यावधिमाह आरूढोरिति । ज्ञानयोगमारोढुं प्राप्तुमिच्छोः पुंस-
 सदाहोहे कारणं कर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्य तु
 तस्यैव ज्ञाननिष्ठस्य शमो विक्षेपककर्माणां परमो ज्ञानपरिपाके कार-
 णस्येति ॥ ३ ॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते यदेति ।
यदा समाधीयमानचित्तो भवति योगो ह्येन्द्रियार्थेषु
इन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्य-
नैर्मित्तककाम्यप्रतिबिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुष-
ज्जते अनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः सर्वसङ्कल्प-
संन्यासी सर्वान् सङ्कल्पानिहामुत्तार्थकामहेतून् सन्न-
मित्तं शीलं अस्येति सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढः
प्राप्तयोग इत्युक्त्या तस्मिन् काले योगारूढ उच्यते
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासीति वचनात् सर्वान्श्च कामान् कामा-
त्मकान् सर्वाण च कर्माणि सन्न्यासेदित्यर्थः सङ्कल्पमूला
हि सर्वे कामाः सङ्कल्पमूलाः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः
काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्त्वं हि जायसे । न त्वां
सङ्कल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यति, इत्यादिस्मृतेः सर्व-
कामपरित्यागे च सर्वकर्मसन्न्यासो भवति स यथा-
कामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत् कर्म कुरुते
इत्यादिश्रुतिभ्यो यद्यदि कुरुते कर्म तत्तत् कामस्य
चेष्टितमित्यादिस्मृतिभ्यश्च न्यायाच्च न हि सर्वसङ्कल्पस-
न्यासे कश्चित् स्पन्दितुमपि सक्तस्तस्मात् सर्वसङ्कल्पसन्न्या-
सीति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि कर्माणि च त्याज-
यति भगवान् ॥ ४ ॥

का० टी० । योगप्राप्तौ कारणकथनानन्तरं तदुपायकालं दर्श-
यित्वा श्लोकान्तरमवतारयति अथेति । समाधानावस्था यदेत्युच्यते,
अतएवोक्तं समाधीयमानचित्तो योगीति शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य
यागारोहणप्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति द्योतयित्वा

हीत्युक्तम् । सर्वेषामपि सङ्ख्यानां योगारोहणप्रतिबन्धकत्वमभिप्रेत्य
 सर्वसङ्ख्यसङ्ख्यासीत्यत्र विवक्षितमर्थमाह सखीनिनि । सर्वसङ्ख्यसङ्ख्या-
 सेऽपि सर्वेषां कामानां कर्मणाञ्च प्रतिबन्धकत्वसम्भवे कुतो योगप्राप्ति-
 रित्याशङ्क्याह सर्वेति । सर्वसङ्ख्यपरित्यागे यद्योक्तविधनुष्ठानमशक्य-
 सिद्धमिति मन्वानः सद्वाह सङ्ख्येति । मूलोन्मूलने च तत्कार्यनिवृत्तिर-
 यत्नसुखमेति भावः । तत्र प्रमाणमाह संकल्पमूल इति । तत्रान्वय-
 व्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तसुपपादयति कामेति । सर्वसङ्ख्याभावे कामाभाव-
 वत् कर्माभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणां कामकार्यत्वान्निवृत्तिप्रयुक्तामपि
 निवृत्तिसुपन्यस्यति सर्वकामेति । यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं तत्र
 श्रुतिस्मृती प्रमाणयति च यथेति । स पुरुषः स्वरूपमजानन् यतफल-
 कामो जयति तत्प्राधानननुष्ठेयतया बुद्धौ धारयतीति तत्क्रतुर्भवति
 यच्चानुष्ठेयतया गृह्णाति तदेव कर्म वहिरपि करोतीति कामाधीनं
 कर्मोक्तमिति श्रुत्यर्थः । कामजन्यं कर्मैत्यन्यव्यतिरेकसिद्धमिति द्योत-
 यितुं स्मृतौ हि शब्दः । न्यायमेव दर्शयति न हि सर्वसङ्ख्येति ।
 स्नापाटावदशनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं दृग्गिरस्तमिति
 यक्तुमपिशब्दः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थसुपसंहरति तस्मादिति ॥४॥

स्ना० टी० । कीदृशोऽयं योगारूढो यस्य शमः कारणसुख्यत
 इत्यत्राह तदेति । इन्द्रियार्थेष्विन्द्रियभोगेषु तत्प्राधानेपु च कर्मसु यदा
 नानुषज्जते आसक्तिं न करोति, तत्र हेतुः आसक्तिमूलभूतान् सखीन्
 भोगविषयान् कर्मविषयांश्च सङ्ख्यान् सन्वसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य स
 तदा योगारूढ उच्यते ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

यदेवं योगारूढस्तदा तेनात्मा नोद्धृती भवति संसा-
 रादनर्थव्रतादतः उद्धरेदिति । उद्धरेत् संसारसागरे
 निमज्जमात्मनात्मानं तत उत् ऊर्द्धं हरेत् उद्धरेत् योगा-

रूढतामापादयेदित्यर्थः, नात्मानमवसादयेन्नाधोनयेत्
नाधोगमयेत् आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुर्न ह्यन्यः कश्चि-
द्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति, बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति
प्रतिकूल एव स्नेहादिवन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारण-
मात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽप-
कारी वाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारण
मात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥

आ० टी० । योगारूढता किं स्यादित्याशङ्क्याह यदैवमिति ।
योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपायैरवश्यकर्तव्यतायै मक्तिहेतुत्वं तद्विपर्यय-
स्याधःपतनहेतुत्वञ्च दर्शयति अत इति । तत्र हेतुमाह आत्मैव हीति ।
उद्धरणोपेक्षाभात्मनः सूचयति संसारेति । संसारादूर्ध्वं हरणं कीदृ-
गित्याशङ्क्याह योगारूढतामिति । योगप्राप्तावनास्या तु न कर्तव्यत्वाद्
नात्मानमिति । योगप्रप्त्युपायश्चेन्नानुष्ठीयते तदा योगभावे संसार-
परिहारासम्भवादात्माधोनीतः स्यादित्यर्थः । नन्वात्मानं संसारे
निमग्नं तदा यो बन्धुस्तस्मादुद्धरिष्यति नेत्याह आत्मैव हीति । कतो-
ऽवधारणमन्यथापि प्रसिद्धस्य बन्धोः सम्भवात्तत्राह न हीति । अन्यो
बन्धुः सन्नपि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपपादयति बन्धुरपीति ।
स्नेहादीत्यादिगन्धानदनयुग्मप्रवृत्तिविषयत्वं गृह्यते । आत्मातिरिक्त-
स्यापि शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वादेवधारणमनुचितमित्याशङ्क्याह
योऽन्य इति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । अतो विषयामक्तित्यागे मोक्षं तदासक्तौ च बन्धु-
पर्यालोच्य रागादिस्वभावं त्यजेदित्याह उद्धरेदिति । आत्मना विवेक-
युक्तेनात्मानं संसारादुद्धरेत् न त्ववसादयेदधोनयेत्, हि यत आत्मैव
मनःसङ्गाद्युपरत आत्मनः स्वस्य बन्धुरूपकारकः 'रिपरूपकारकः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वसतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

आत्मैव आत्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र
 किंलक्षण आत्मा आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वा आत्मा-
 त्मनो रिपुरित्युच्यते बन्धुरिति । बन्धुरात्मानमस्तस्य
 तस्यात्मनः स आत्मा बन्धुरेणात्मनात्मैव जितः आत्मा
 कार्यकारणसङ्घातो येन जितो वशीकृतो जितेन्द्रिय
 इत्यर्थः, अनात्मनस्तु अजनात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्त्तेत
 आत्मैव शत्रुवद्व्यशानात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाआ-
 त्मनोऽपकारे वर्त्तेत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० टी० । उक्तमन्यदन्तर्विकं श्लोकान्तरमवतारयति आत्मै-
 वेत्यादिना । एकस्यैवात्मनो मिथ्याविरुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वञ्च लक्षणभेद-
 मन्तरेणायुक्तमिति चोदते वशीकृतसङ्घं तस्यात्मानं प्रति बन्धुत्वमितरस्य
 शत्रुत्वमित्थविरोधं दर्शयति बन्धुरित्यादिना । वशीकृतसङ्घातस्य विच्छे-
 पाभावादात्मनि समाधानसम्भवादुपपन्नमात्मानं प्रति बन्धुत्वमिति साध-
 यति तस्येति । अवशीकृतसङ्घातस्य पुनर्विच्छेपोपपत्तेरात्मनि समाधाना-
 योगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवत् आत्मैव शत्रुत्वेन वर्त्तेते-
 त्युत्तरार्द्धं व्याकरोति अनात्मन इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति ।
 उक्तदृष्टान्तवशादवशीकृतसङ्घातः स्वस्य हितानाचरणादात्मानं प्रति
 शत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । कथम्भूतस्यात्मैव बन्धुः कथं भूतस्य चात्मैव रिपु-
 रिष्यपेक्षायामाह बन्धुरिति । येनात्मनैवात्मा कार्यकारणसङ्घातसङ्घो
 जितो वशीकृतस्य तथाभूतस्यात्मन आत्मैव बन्धुः अनात्मनोऽजिता-
 त्मनस्तु आत्मैवात्मनः शत्रुत्वे शत्रुवदपकारित्वे वर्त्तेत ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥७॥

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकारणादिसंघात

आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्त्तत इत्यर्थः, किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽवमाने च मानावमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यात् इत्यध्याहारः ॥ ७ ॥

आ० टी० । कथं संयतकार्यकरणस्य बन्धुरात्मेति तत्वाद् जितात्मन इति । जितकार्यकरणरुद्धातस्य प्रकर्षेणोपरतबाह्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विज्ञेपेण पुनः पुनरनभिभूयमानो निरन्तरं चित्ते प्रथत इत्यर्थः । जितात्मानं संन्यस्तसमस्तकर्म्मार्थमधिकारिणं प्रदर्शयति योगाङ्गानि दर्शयति शीतेति । समः स्यादित्यध्याहारः । पूर्वाह्नं व्याचष्टे जितेत्यादिना । न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्त्तते किन्तु शीतोष्णादिभिरपि नासौ चाल्यते तत्त्वज्ञानादित्युत्तराह्नं विभजते किञ्चेति । तेषु समः स्यादिति सन्देहः ॥ ७ ॥

आ० टी० । जितात्मनः स्वस्मिन् बन्धुत्वं स्पष्टयति जितात्मन इति । जित आत्मा येन तस्य प्रशान्तस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु सत्त्वपि समाहितः आत्मनिष्ठो भवति नाम्यस्य यद्वा तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानदृष्टात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्लकाच्चनः ॥८॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानदृष्टात्मा ज्ञानं शास्त्रीकपदार्थानां परिज्ञानं विज्ञानन्तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां दृष्टः सञ्जातालं प्रत्यय आत्मान्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानदृष्टात्मा कूटस्थोऽप्रकम्पो भवति इत्यर्थः, विजितेन्द्रियश्च य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते, स योगी समलो-

एशमकाक्षनः लीटाशमकाक्षनानि समानि यस्य सः
समलीटाशमकाक्षनः ॥ ८ ॥

आ० टी० । चित्तसमाधानमेव वि'शष्टफलञ्छेदितं' तर्हि कथ-
ञ्छूतः समाहितो व्यव हृत्यते तत्राह ज्ञानेति । परोक्षापरोक्षाभ्यां
ज्ञानविज्ञानाभ्यां सञ्ज्ञानोऽलं प्रत्ययोऽक्रियो हर्षविषादकामक्रोधादि-
रहितो योगी युक्तः समाहित इति व्यवहारभागे भवतीति पाठव्य-
व्याख्यानेन दर्शयति ज्ञानमित्यादिना । स च योगी परमहंसपरिव्रा-
जकः सर्वलोपेक्षाबुद्धिरनतिशयवैराग्यभागीति कथयति स योगीति ॥ ८ ॥

आ० टी० । योगारूढस्य लक्षणं श्रेष्ठं शोक्तुमुपसंहरति
ज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तो निरा-
काङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य, अतः कूटस्थो निर्विकारः, कृत एव विजि-
तानीन्द्रियाण्येन अतएव समानि लोष्टादीनि यस्य ऋत्स्नखण्डपाषाण-
सुवर्णेषु ज्ञेयोपादेयवृत्तिभूत्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

किञ्च सुहृदिति । सुहृदित्यादिश्लोकाङ्गमिकपदं सुहृ-
दिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहवान् परिः
शत्रुः, उदामीनी न कस्यचित् पक्षं भजते, मध्यस्थो यो
विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी द्वेष्यः प्रात्मनो प्रियो बन्धुः सम्बन्धी-
त्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिबिहकारिषु
सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किं कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः
विशिष्यते, विमुच्यते इति वा पाठान्तरं योगारूढानां
सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आ० टी० । योगारूढस्य प्रशस्तत्वमभ्युपेत्य शोचसाङ्गानरं दर्श-
यति किञ्चेति । पदच्छेदः पदार्थात्कारिति व्याख्यानाङ्गं सम्पादयति

सृष्टितीति । अरिर्नाम परोक्षमपकारकः प्रत्यक्षमप्रियो द्वेष इति विभागः । समबुद्धिरिति व्याचष्टे कः किमिति । प्रथमो हि प्रज्ञा जातिगोत्रादिविषयः द्वितीयो व्यापारविषयः । उक्तप्रकारेणाव्यापृत- बुद्धित्वं सर्वोत्कर्षो वा सर्वोपायविमोक्षो वा सिध्यतीत्याह विशिष्यत इति । पाठद्वयेऽपि सिद्धमर्थं सम्यक् कथयति योगारूढानामिति ॥ ९ ॥

सा० टी० । सृष्टिन्मत्वादिषु समबुद्धियुक्तस्तु ततोऽपि अथ इत्याह सृष्टिदिति । सृष्टत् स्वभावेनैव हिताशंसी, मित्रं चो हवशेनोपकारकः, अरिर्णातुकः, उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः, मध्यस्थो विव- दमानयोरुभयोरपि हिताशंसी, द्वेषो द्वेषविषयः, बन्धुः सम्बन्धी, साधवः सदाचाराः, पापा दुराचाराः एतेषु समा रागद्वेषभ्रूत्या र्हाद्वैत्यस्य स त विशिष्टः ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाको यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

अतएव मुत्तमफलप्राप्तये यांगीति । योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यत् सततं सर्वदात्मानमन्तःकरणं रहस्ये- कान्तं योगी गिरिगुहानौ स्थितः सन्नेकाको असहायो रहसि स्थित एका को चेति विशेषणात् सश्यासं कृत्वे- त्यर्थः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्नितृष्णोऽपरिग्रहश्च परि- ग्रहरहित इत्यर्थः, सश्यासित्वेऽपि सति त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सा० टी० । यथोक्तविशेषणवतो योगे रूढे मुत्तमत्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यङ्गाभिधानानन्तरं प्रधानमभेदधातु अतएवमिति । आदर- भैरन्त्यर्दीर्घकालत्वं विशेषणत्वं यं यस्य रूढयत् सततमिति । तस्यैव यज्ञाङ्गान्मुपन्यसति रहसीत्यादना । सर्वदेत्यादौ दीर्घकालयोरुपलक्ष- णम् । प्रत्यगात्मानं व्यापत्तयति अन्तःकरणमिति । गिरिगुहादा-

विद्यादिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्कानादिविधुरो देशो ष्टह्यते । विशेषण-
द्वयस्य तात्पर्यमाह रहस्योति । योगं युञ्जानस्य सच्चराशिनो विशेषे-
षणान्तराणि दर्शयति यतेति । सति सच्चराशित्वे किमित्यपरिग्रहस्य
नर्घपुनरुक्तेरित्याशङ्क्य कौपीनाच्छादनादिष्वपि शक्तिनिवृत्त्यर्थाभित्याह
सच्चराशित्वे ऽपीति ॥ १० ॥

श्या० टी० । एवं योगारूढस्य लक्षणरुक्तेदानो तस्य साङ्गं
योगं विधत्ते योगीत्यादिना स योगो परमो मत इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।
योगी योगारूढ आत्मानं मनो युञ्जीत समाहितं कर्त्यात्, सततं निर-
न्तरं रहसि एकाग्रे स्थितः स, एकाग्रो सङ्गमृत्युः, यतं संयतं
चित्तमात्मदेहस्य यस्य, निरार्थान्निराकङ्क्षः, अपरिग्रहः परिग्रह
शून्यश्च ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनिरास्यं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

अथेदानीं योगं युञ्जत आमनाहारविहारादीनां
योगसाधनत्वेन नियमा वक्तव्यः, प्राप्तयोगस्य लक्षणं
तत्फलादि चेत्यत्र आरभ्यते, तत्रासनमेव तावत् प्रथ-
ममुच्यते शुचाविति । शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः
संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलनमा-
त्मनः आसनं नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नात्यतिनीचं
तच्च चेलाजिनकुशोत्तरं चेलमजिनं कूयाश्च उत्तरे यस्मि-
न्नासने तदासनं चेलाजिनकुशोत्तरं पाठक्रमात् विप-
रीतोऽत्र अनुक्रमसंलादोनाम् ॥ ११ ॥

श्या० टी० । योगयोगाङ्गानि चोपदिश्योत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्य-
माह अथेति । योगस्वरूपकृतिप्रयतदङ्गप्रदर्शनानुक्त्यर्थमथशब्दार्थः विहा-
रादीनामित्यादिशब्देन यथोक्तासनादगतावान्तरभेदप्रदर्शनं, तत्फलादि
विद्यादिशब्देन योगफलं सच्चराशित्वं तत्फलं कैवल्यं ततो अदृष्टत्वात् ।

निष्काविनष्टत्वमित्यादि गृह्यते । एवं सददायतात्पर्ये दर्शिते क्लिमा-
 शीनः शयानस्त्रिषण् गच्छन् कुर्वन् वा युञ्जीतेत्यपेक्षायामनन्तरश्लोकतात्-
 पर्यमाह तत्रेति । निर्द्धारणे सप्तमी प्रथमं योगानुष्ठानस्य प्रधान-
 भाशीनः सम्भवादिति न्यायादिति यावत् । विविक्तत्वं द्वेषा विभजते
 स्वभावत इति । आसनस्यास्थैर्ये ततोपविश्य योगमनुतिष्ठतः समा-
 धानायोगात् योगासिद्धिरित्यभिसन्वाय विशिनष्टि अचलनमिति ।
 आसनंऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिमनुश्रित्वाह आसनमिति । आत्मन इति
 परकीयासद्व्युत्सार्थं, पतनभयपरितारार्थं नात्युक्तमित्युक्तं, नाप्यति-
 नीचमिति भूतलपाषाणादिसंश्लेषे वातक्षोभाग्निमान्द्रादिसम्भावितदेश-
 निरामार्थं, चेलं वस्त्रमजिनं चर्म पशूनां तच्च गृहस्य कुशा दभांक्षे
 चोत्तरे यस्मिन्नुपरिष्ठादारभ्य तत्तथोक्तम् । प्रथमं चेलं ततोऽजिनं
 ततश्च कुशा इति प्रतिपन्नकममापाटिकं क्रममतिक्रम्यदौ कुशास्ततो-
 ऽजिनं ततश्चेलमिति क्रमं विवक्षित्वाह विपरीतोऽत्रेति ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । आसननियम दर्शयन्नाह शुचाविति द्वाभ्याम् ।
 शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं स्थापयित्वा, कीदृशं स्थिरमचञ्चलं
 नात्युच्छ्रितं न चातिनीचं चेलं वस्त्रं अजिनं व्याघ्रादिचर्म चला-
 जिने कुशेभ्य उत्तरे यस्य कुशानामुपरि चर्म तदुपरि वस्त्रमास्तीर्थे-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्दयोगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

प्रतिष्ठाप्य किं तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य
 यागं युञ्ज्यात् कथं सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः
 कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्तञ्च इन्द्रियाणि च चित्ते-
 न्द्रियाणि तेषां क्रिया संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः
 स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याहात्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य
 शुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

आ० टी० । यद्योक्तमासनं सम्पाद्य किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नपूर्वकं कर्त्तव्यं तद्विदिशति प्रतीष्टाम्येति योगं युञ्जानत्येति कर्त्तव्यताकलापं पृच्छान् कथमिति । सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सकाशात् प्रत्याहृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये विषये समाधानं, यच्चित्तस्थेन्द्रियाणाञ्च बाह्यक्रियाणां संयमनं तदुभयं कृत्वा योगमनुतिष्ठेदित्याह सर्वेति । आसने यद्योक्ते स्थित्वा यद्योक्तया रीत्या योगानुष्ठानस्य प्रश्नपूर्वकं फलमाह स किमर्थं-मित्यादिना ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं विषेपरहितं मनः कृत्वा योगं युञ्जान्नादभ्यसेत्, यथा संयता चित्तस्थेन्द्रियाणाञ्च क्रिया यस्य, आत्मनो मनसो विशुद्धये उपशान्तये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं खं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

बाह्यमाधनमासनमुक्तं अधुना शरीरस्य धारणं कथमित्युच्यते सममिति । समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत् समं धारयन् अचलञ्च समं धारयतश्चलनं न स भवत्यती विशिनष्टि अचलमिति, स्थिरःस्थिरो भूत्वेत्यर्थः खं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक् प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवगद्दो लप्तो दृष्टव्यो न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधित्सितं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः स चान्तःकरणसमाधानापेक्षाविवक्षितः स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयत नात्मनि आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः कृत्वेति तस्मादिवगद्दोपेक्षाविवक्षितो दृष्टिसन्निपात एव सम्प्रेक्ष्येत्युच्यते दिशश्चानवलो-

कथम् दिशाश्चावलोकनमकुर्वन्नित्येवमन्तरा कुर्वन्निते-
तत् ॥ १३ ॥

आ० टी० । उक्तमनुद्यानन्तरलोकस्यापुनरुक्तमर्थमाह याचेति ।
बलत्वमुक्तं कायः शरीरमध्यम् । अचलमिति विशेषणमवतार्य तस्य
तात्पर्यमाह सममिति । कार्यकरणयोर्द्वेष्यपारयश्च न्यत्वमचलत्वं
स्यैर्यम् । किमितीवशब्दलोपोऽत्र कल्पते स्वनासिकायसंप्रेक्ष्यमेव
योगाद्भवेनात्र विधत्सितं किं न स्यादित्याशङ्क्याह न हीति । तर्हि
किमत्र विवक्षितमिति प्रश्नार्थकमाह किं तर्हीति । इष्टसञ्ज्ञपातो
इष्टसञ्ज्ञो रूपादवष्यद्वृत्तिराहृत्यम् । कथमसाधनायासेन सिध्यति
तत्राह स चेति । समाधानस्य प्रधान्येनात्र विवक्षितत्वादृष्टेर्दृष्टिर्वि-
षयत्वं न तद्गङ्गमसङ्गात्तस्या विषयेभ्यो व्याहृत्यान्तरे च सञ्ज्ञपातो विव-
क्षितो भवतीत्यर्थः । तथापि कथं स्वनासिकायसंप्रेक्ष्यमत्र श्रुतमविव-
क्षितमित्याशङ्क्याह स्वनासिकेति । तत्रैव समसमाधाने का हानि-
रित्याशङ्क्य वाक्यशेषविरोधान्मैवमित्याह कात्मनि हीति । किं तर्हि
संप्रेक्ष्येत्यादौ विवक्षितमित्याशङ्क्याह तस्मादिति । दक्षिणोत्तरचक्षु-
षोर्या इष्टस्य याह्याहपयाहसुखेनान्तरेव सञ्ज्ञपातनमत्र स्वकीयं
नासिकायं नासिकान्तं संप्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः । तत्रैवोत्तरमात्र
विशेषणमरूपामित्याह दिशश्चेति । अनवलोकयन्नासीदित्युत्तरत्र
सम्बन्धः, अन्तरा दिशामवलोकनमपि योगप्रतिबन्धकमिति तदुत्पत्ति-
वैधः ॥ १३ ॥

आ० टी० । चित्तैकाग्रोपयोगिनीं देहादिघारणां दर्शयन्नाह
बलमिति हाभ्याम् । काय इति देहस्य मध्यभागो विवक्षितः कायश्च
मिरश्च यीवा च कायशरीरयोर्व मूलाधारादारभ्य मूर्धापर्यन्तं बल-
मवक्तुं निश्चलं धारयन् स्थिरो इदंप्रयतो मूलेत्यर्थः, स्वीयं नासिकायं
संप्रेक्ष्य चार्द्धनिभीक्षितनेत्र इत्यर्थः, इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन्नासीते-
त्युत्तरेचान्वयः ॥ १३ ॥

प्रयान्तात्मा विगतभौर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परोः ॥१४॥

किञ्च प्रशान्तेति । प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त
आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगत-
भयः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं
ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिष्ठाभुक्त्वादि तस्मिन् स्थितस्तदनु-
ष्ठाता भवेदित्यर्थः, किञ्च मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुप-
संहृत्य तत् मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं
मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत् मत्परोऽहं
परो यस्य सोऽयं मत्परो भवति कश्चित् रागी स्त्रीचित्तो
न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महा-
देवं वा अयन्तु मच्चित्तो मत्परोश्च ॥ १४ ॥

आ० टी० । योगं बुद्धानस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति किञ्चेति ।
अन्तःकरणस्य प्रशान्तिः रागद्वेषादिदोषराहित्यं, तस्याश्च प्रकर्षो रागा-
दिहेतोरपि निवृत्तिः, विगतभयत्वं सर्वकर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिश्चय-
वशाच्चःसन्दिग्धबुद्धित्वं, भिष्ठाभुक्त्वादीव्यादिशब्देन विषयणज्ञान-
शौचाद्यमनादि गृह्यते । विशेषणान्तरमाह किञ्चेति । उपसंहृत्य
योगचित्तो भवेदिति शेषः । मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमपि न सिध्येत्तस्य
तद्वृत्त्यावृत्तिरूपत्वादित्याशङ्क्याह मच्चित्त इति । विषयान्तरविषय-
मनोवृत्त्युपसंहारेणात्मन्येव तन्मियमनाच्च ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः ।
मच्चित्तत्वेनैव मत्परोत्वसिद्धत्वात् मत्परो इति पृथक् विशेषणमनर्थक
मित्याशङ्क्याह भवतीति । अन्तःकरणशुद्धिर्योगस्यावान्तरफलम् ॥ १४ ॥

शा० टी० । प्रशान्तेति । प्रशान्त आत्मा चित्तं यस्य विगता
भीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन् मनः संयम्य प्रत्याहृत्य
अथेव चित्तं यस्य, अहमेव परः परुषार्थो यस्य स मत्परोः एयं युक्तो
भूत्वा तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

युञ्जन्नेव' सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते युञ्जन् व्रति । युञ्जन् समा-
धानं कुर्वन्नेव' यथोक्तेन विधानेन सदा योगी नियतमा-
नसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य संऽगं नियतमा-
नसः स शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्त-
त्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा
तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनतामधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ १५ ॥

आ० टी० । सम्यक्त्वं परमफलकथनपरत्वेनानन्तरग्लोकमादत्ते
अथेति । योगस्वरूपं तदङ्गमासनमपि तत्रक' विशेषणमित्यस्यार्थस्व
प्रकथनानन्तरमित्यर्थशब्दार्थः, अत्मानं युञ्जन्नेति सम्बन्धः, आत्मशब्दो
मनोविषयः, यथोक्तो विधिरासनादिः, उक्तविशेषणत्वद्योतनार्थं
सदेत्युक्तं, योगी ध्यायी संन्यासीत्यर्थः । मनःसंयमस्य योगं प्रत्यक्षाधा-
रणत्वं दर्शयति नियतेति । शान्तिशब्दोपरतेः संसारनिवृत्ति-
पर्यवसायित्वं मत्वा विश्रान्तिं निश्चांतेति । यथोक्तायास्तुक्तेर्ज्ञ-
स्वरूपावस्थानादनर्थान्तरत्वमाह मत्संस्थामिति । मदधीनां मदात्मिका-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । योगाभ्यासफलमाह युञ्जन्नेवमिति । एवमुक्तप्रका-
रेण सदा आत्मानं मनो युञ्जन् समाहितं कुर्वन् नियतं निरुद्धं मानसं
चिन्तं यस्य स शान्तिं संसारोपरमं प्राप्नोति, कथंभूतां निर्वाणं परं
प्राप्यं यस्यां तां मत्संस्थां मद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥

नात्यन्नतस्त योगोऽस्ति न चैकान्तमनन्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ! ॥१६॥

इदानीं बीमिन आहारादिनियम उच्यते नात्यश्रतं इति । न अत्यश्रत आत्मसंमितमन्नपरिमाणमतीत्याश्रतः अत्यश्रतो न योगोऽस्ति न च एकान्तमनश्रतो योगोऽस्ति यदुह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तदयत् कणीयो न तदवतीति श्रुतेः तस्मात् योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाशीयाद्य वा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्ति उक्तं हि अर्द्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु वायोः सञ्चरणार्थन्तु चतुर्थमवशेषयोदित्यादिपरिमाणं तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ! ॥ १६ ॥

आ० टी० । आहारादीत्यादिशब्देन विहारजागरितादि बोध्यते, आत्मसंमितमन्नपरिमाणमप्यःसादि आहारनियमे शतपथश्रुतिं प्रमाणयति यदिति । तदन्नं भुज्यमानं यदुह वा इति प्रसिद्धा श्रुत्यानूदितमवत्वनुष्ठानयोग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेण भोक्तारं रक्षति न शुनश्चदन्नमस्यानर्थाय भवतीत्यर्थः, यत् पुनरात्मसंमितात् भूयोऽधिकतरं शास्त्रमतिक्रम्य भुज्यते तदात्मानं हिनस्ति भोक्तुरनर्थाय भवति यच्चान्नं कणीयोऽत्यतरं शास्त्रनिश्चयाभावादद्यते तदन्नमनुष्ठानयोग्यतादिद्वारा न रक्षितुं क्षमते तस्मात्त्वधिकमत्यल्पचादन्नं योगमारुरुक्षता त्याज्यमित्यर्थः । श्रुतिसिद्धमर्थं निगमयति तस्मादिति । नेत्यादेर्व्याख्यानात्तरमाह अथ वेति । किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं यदधिकं न्यूनं वाभिव्यवहरते योगानुपपत्तिरित्याशङ्काच्च उक्तं हीति । प्रयेदशनेनाहं तृतीयमुदकेन तु । वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयोदिति वाक्यमादिशब्दार्थः । यथा नात्यन्मश्रतोऽनश्रतश्च योगो न सम्भवति तथा अत्यन्मश्रतो जाग्रतश्च न योगः सम्भवतीत्याह तथेति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नात्यञ्जत इति द्वाभ्यां अत्यन्तमधिकं भुञ्जानस्य एकान्तमत्यन्तमभुञ्जानस्यापि योगः समाधिर्न भवति, तथातिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

कथं पुनर्योगी भवतीत्युच्यते युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य आह्नियत इत्याह्नारीऽन्नं विहरणं विहारः पादकर्मस्ती युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहारविहारस्तस्य युक्तचेष्टस्य तथान्या च युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नस्वप्नावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगी भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षय-लक्ष्णयोगी भवति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ० टी० । आहारानिद्रादिनियमविरहितो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तद्वियमयतो योगान्वयं व्याचष्टे कथं पुनरित्यादिना । अन्नस्य नियतत्व-मर्द्धमशनस्येत्यादि, विहारस्य नियतत्वं योजनान्नपरं गच्छेदित्यादि, कर्मसु चेष्टाया नियतत्वं वाङ्मनियमादि, रात्रौ प्रथमतो दशघटिका-परिमिते काले जागरणं, मध्यतः स्वपनं, पुनरपि दशघटिकापरिमिते जागरणमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वमेवं प्रयतमानस्य योगिनो भवति । योगस्य फलमाह दुःखहेति । सर्वाणीत्याध्यात्मिकादिभेद-भिन्नानीत्यर्थः । यथोक्तयोगमन्तरेणापि स्वप्नादौ दुःखानिदृष्टिरस्तीति विशिर्नाष्टि सर्वेति । विशुद्धविज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १७ ॥

स्वा०टी० । तर्हि कथमूतस्य योगी भवतीत्यत आह युक्ताहारैति ।

युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्यस्य, कर्मसु कार्येषु युक्ता नियता
चेष्टा यस्य, युक्तो नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःख-
निवर्तके योगो भवति विध्यति ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निष्प्रहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

अथाधुना कदा यत्की भवतीत्युच्यते यदेति । यदा
विनियतं चित्तं विषयेषु नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं
चित्तं हित्वा शास्त्रानुसारात् कर्तव्यं कर्तव्यं स्वान्नि-
स्थितिं लभत इति । न प्रहः शान्तिमिच्छी निगता
दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा न भवति यमिनः स युक्तः
समाहित इत्युच्यते तदा तद्विगतं भावित्वा ॥ १८ ॥

आ० टी० । सफलात्प्राप्तौ । ते गच्छन्तु नन्तरं यदा हीत्या-
दायुक्तकालानुवादेन युक्तं यद्युक्तमनसं लोकापवृत्तिं दर्शयति अथाधु-
नेति । विषयेषु संयतत्वेन चित्तं नियतं एकाग्रतामिति । आत्मन्येव-
त्त्वेषकाराणां कथयति चित्तेति । वैशक्तत्वम हती त्वम । तस्यात्मस्थितिं
विद्वेषोति स्वात्मनीति । चित्तस्य हि कल्पितस्यात्मैव तत्त्वं तत् पुन-
रन्यतः सर्वतो निवारितमप्येव निमग्नं तिष्ठतीति भावः । तस्यामव-
स्थायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो व्यापृतत्वात् युक्तो व्यर्हियत इत्याह निष्प्रह
इति ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । कदा निष्प्रहयोगः एरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह
यदेति । विनियतं विषयेषु निरुद्धं सञ्चित्तमात्मन्येव यदा निश्चलं
तिष्ठति तदा प्राप्नोति इत्युच्यते ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते यथेति ।
यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते स्थाने
स्थितो नेङ्गते नैत्रति न चलति सा उपमा उपमोच्यतेऽन-
येत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शभिः स्मृता चिन्तित्वा
योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जती योगमनु-
तिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आ० टी० । उपमा योगिनश्चित्तस्यैर्यस्योदाहरणमित्यर्थः ।
उपमाशब्दस्य प्रदीपविषयत्वसिद्धयर्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति उपमो-
च्यत इति । यो मनो यथेकावशेषणवतश्चित्तस्यैर्यस्येति शेषः ॥ १९ ॥

आ० टी० । आत्मकारतयावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह यथेति ।
वातमून्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेङ्गते न चलति सा उपमा दृष्टान्तः,
कस्य आत्मविषयं योगं युञ्जतीऽभ्यस्यतो योगिनो यतं नियतं चित्तं
यस्य निष्कम्पतया प्रकाशकतया चाचञ्चलं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

एवं योगाभ्यासज्जनाटिकाग्रौभूतं निवातप्रदीपकल्पं
सत् यत्रेति । यत्र यस्मिन् काले उपरमते चित्तं उपरतिं
गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगा-
नुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धे-
नान्तःकरणेन आत्मानं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिःस्व-
रूपं पश्यन्मुपलभमानः स्वै एवात्मनि तुष्यति तृष्टिं
भजते ॥ २० ॥

आ० टी० । द्विविधः समाधिः सम्प्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च ध्येयैका-
कारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथञ्चित् प्रायमानः सम्प्रज्ञातः समाधिः कथमधि

पृथग्ज्ञातमाना सैव सत्त्वदृष्टिरसंप्रज्ञातः समाधिसत्त्व सामान्येन
समाधिसत्त्वस्यमभिधायिसंप्रज्ञातस्य समाधेरधुना कक्ष्णं विवक्षन्नाह
एवमिति । काले समाध्युपलक्षिते, एवकारस्तुष्यतीत्यनेन सम्बध्यते ।
अकारस्य सम्बन्धमाह यासि खेति । कालस्तु पर्ववत् । कर्मकारकत्वेन
निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे परमिति । आत्मनीत्यस्य त्वं
पदार्थविषयत्वमाह स एवेति । परमात्मानं प्रतीच्येव तद्भावेनापरोक्षी
कूर्वसि तद्विहेत्वभावात्तुष्यतीत्यर्थः, तस्मिन् काले योगसिद्धिर्भवतीति
शेषः ॥ २० ॥

सा० टी० । यं सन्ध्यासमिति प्राञ्चुर्योगं तं विद्धि पाण्डुरवेत्यादौ
कर्मैव योगशब्देनोक्तं नात्यन्तस्तु योगोऽस्तीत्यादौ तु समाधिर्योग
शब्देनोक्तस्तत्र मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमैव स्वरूपतः फल-
तश्च कक्ष्णयन् स एव मुख्यो योग इत्याह यत्नेन साङ्गैस्त्वमिः । यत्न
यत्किञ्चनस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य
स्वरूपलक्षणमुक्तं तथा च पातञ्जलसूत्रं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति,
इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव कक्ष्णयति यत्न च यासिञ्चनस्थाविशेषे
आत्मना युद्धेन मनसा आत्मानमेव पश्यति न तु देहादि, पश्यंश्चात्मन्येव
वृष्यति न तु विषयेषु यत्नेत्यादीनां यच्छब्दानां त योगसंज्ञितं विद्यादिति
चतुर्थेनात्मयः ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यच्च न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

किञ्च सुखमिति । सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवती-
त्यात्यन्तिकं अनन्तमित्यर्थः, यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्धैर्वेन्द्रिय-
निरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोच-
रातीतमविषयजनितमित्यर्थः, वेत्ति तदीदृशं सुखमनु-
भवति यत्र यस्मिन् काले न च एव अयं विद्वानात्मस्वरूपे

स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपाद् प्रच्यवत
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आ० टी० । योगसिद्धिकालं प्रकारान्तरेण प्रकटयति किञ्चेति ।
वृद्धिश्चः स्नातुभवविषयः । इन्द्रियनिरपेक्षत्वात्तुभवगम्यत्वोक्तेरतो
न्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह अविषयेति । पदच्छेदः न चेत्यादि
अपेक्षितपूरणं आत्मस्वरूप इति, तस्मात्तत्त्वत इति सम्बन्धः, नैवे-
त्त्वैवकारसम्बन्धेऽङ्गिः, चकारः सप्तम्या सम्बन्धनीयः यत्नेति पूर्ववत्
सम्बन्धः ॥ २१ ॥

आ० टी० । आत्मन्वैव तोषे हेतुमाह रुद्धमिति । यत्र यस्मिन्नवस्था-
विषये यत्तत् किमपि निरतिशयमात्यन्तिकं नित्यं सुखं वेत्ति, ननु तदा
विषये न्द्रियसम्बन्धाभावात् कुतः सुखं स्यात्तत्राह अतोन्द्रियं विषयेन्द्रिय-
सम्बन्धातीतं केवलं बुद्धौ वात्मान्मारया याह्यं, अतएव च यत्र स्थितः
संस्तत्त्वत आत्मस्वरूपाद् चलति ॥ २१ ॥

यं लब्धा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचान्यते ॥२२

किञ्च यं लब्ध्वात् । यं लब्धा यमात्मलाभं लब्धा
प्राप्य च अपरमन्यलाभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते
न चिन्तयति, किञ्च यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन गुरु-
निपातादिलक्षणैर्गुरुणा महतापि न विचान्यते ॥२२॥

आ० टी० । प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विगिनष्टि किञ्चेति ।
आत्मलाभान्नपरं विद्यते इति सूत्र्या व्याचष्टे यमत्तलाभमिति ।
लाभान्तरं पुरुषार्थभूतं, ततस्तस्मादात्मलाभादिति यावत्, तं विद्यादित्यु-
त्तरत्वं सम्बन्धः । यस्मिन् इत्याद्यवधारयति किञ्चेति । अपरिपक्वयोर्नो
यथा दर्शितेन दुःखेन प्रत्याख्ये न चैवं विचान्यते हासिस्थितो योगी
तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

शा० टी० । अचलत्वमेवोपपादयति यमिति । यतो यथात्मस्वरूपं
बद्ध्वा ततोऽधिकं ज्ञानं न मन्यते तस्यैव निरतिशयसुखत्वात्, यस्मिंश्च
स्थितो सद्यतापि शीतोष्णादिदुःखेन न पिशाक्यते नाभिभूयते, एतेना-
निष्टनिष्टतिफलेनापि योगस्य लक्षणसूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

यत्प्रोपरमते इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मा-
वस्थाविशेषो याग उक्तः, तमिति । तं विद्यात् विज्ञानो-
यात् दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः सयोगो दुःखसंयोगस्तेन
वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग
इत्येवसंज्ञितं विपरीतलक्षणोऽपि विद्यात् विज्ञानोपादि-
त्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वयारम्भेण योगस्य कर्त्त-
व्यतीच्यते, निययानिर्वेदयोर्योगस्य साधनत्वविधानार्थं
स यथाक्तफलो योगो निययेनाव्यवसायेन योक्तव्योऽनि-
र्विण्णचेतसा न निर्विण्णं अनिर्विण्णं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहि-
तेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

शा० टी० । तं विद्याद्दद्यात्पेक्षितं प्रयत्नवतारयति यत्नेति ।
तमित्यात्मावस्थाविशेषे पराशक्तिति दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञितो
युज्यते स कथं योगसंज्ञितः स्यादित्याशङ्क्याह विपरीतेति । इयं हि
योगावस्था समुत्सृज्यतानिखलदुःखभेदति दुःखसंयोगाभावो योगसंज्ञा-
मर्हतीत्यर्थः । उपसंहृतयोगफले किमिति पुनर्योगस्य कर्त्तव्यत्वमुच्यते
तस्माद् योगफलमिति । प्रतारान्तरेण योगस्य कर्त्तव्यत्वोपदेशारम्भो-
द्याम्बारम्भः योगं युष्मानस्तत्त्वसादुक्तां संसिद्धिमल्लभमानः संशयाभो
विवर्त्तेति तद्विद्वत्यर्थं पुनः कर्त्तव्योपदेशोऽर्हयानिति तस्माद् निश्च-

मेति । तयोः साधनत्वविधानमेवाक्षरयोजनया साधयति स वथेति ।
 इह जन्मानि जन्मान्तरे वा सेत्स्यतीत्यध्ययसायेन योक्तव्यः कर्त्तव्यः ॥ २३ ॥
 स्वा० टी० । तमिति य एवमूतोऽवस्थाविशेषस्तं दुःखसंयोगवि-
 योगं योगसंज्ञितं विद्यात्; दुःखशब्देन दुःखमिन्द्रितं वैषयिकं सुखमपि
 ष्टह्यते दुःखस्य संयोगेन संस्पर्शभावेऽपि त्रियोगो यस्मिंस्तमवस्थाविशेषं
 योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं जानीयात्, परमात्मनि ज्ञेयज्ञस्य योजनं
 योगः यद्वा दुःखस्य संयोगेन त्रियोग एव प्युरे कातरशब्दवद्विरुद्धत्व-
 ष्यया योग उच्यते, कर्म्मणि तु योगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिक इति
 भावः यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात् स एव यत्नतोऽध्यसनीय इत्याह
 स इति साङ्गैः । स योगो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन योक्तव्यो-
 ऽध्यसनीयः, यद्यपि शीघ्रं न सिध्यति तथाप्यनिर्विखेन निर्वेदरहितेन
 चेतसा योक्तव्यः, दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यं निर्वेदः ॥ २३ ॥

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

किञ्च संकल्पेति । संकल्पप्रभवान् संकल्पः प्रभवो
 येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामास्तान् कामां-
 स्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन किञ्च मनसैव
 विवेकयुक्तेन इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं
 कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । इतश्च योगस्य कर्त्तव्यत्वमिति प्रतिजानीते किञ्चेति ।
 केन क्रमेण कर्त्तव्यत्वमित्यपेक्षायासाह संकल्पेति । सङ्कल्पः शोभना-
 ध्यासः । सर्वानित्युक्त्वा पुनरशेषत इति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह निर्लेपे-
 नेति यथा शेषो न भवति तथा सर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां
 त्यागस्य योगानुष्ठानशेषत्ववद्विवेकयुक्ते मनसा करणससहायस्य सर्वतो
 नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्त्तव्यमित्याह किञ्चेति ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । किञ्च सकल्येति । सकल्यत् प्रभवो वेगं तान् योन-
प्रतिकूलान् सर्वान् कामानशेषतः स वासनान्स्वक्या मनसैव विषयदोष-
दर्शना सर्वतः प्रसरन्निन्द्रियसमूहं विशेषेण नियम्य बोद्धव्य इति
पूर्वेषामयः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

शनैरिति । शनैः शनैः न सहसा उपरमेत् उपरतिं
कुर्यात् कया बुद्ध्या किं विशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या
धैर्येण गृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः आत्मनि संस्थितं
आत्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किञ्चिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् एष योगस्य परमो
विधिः तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी ॥ २५ ॥

स्वा० टी० । कामत्यागदारेणोन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादिति
शङ्कितारं प्रत्याह शनैः शनैरिति । सहसा विषयेभ्यः सकाशादुपरमे
मनसो न स्वास्त्रं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह न सहसेति । तत्र साधनं
धैर्यं युक्ता बुद्धिरित्याह कया इत्यादिना । भूत्यादीरव्याकृतपर्यन्ताः
प्रकृतीरपि पूर्वतः पूर्वतः धारणं कृत्वोत्तरोत्तरक्रमेण प्रविचापयेदिति भावः ।
अव्यक्तमात्मनि प्रविचाप्य आत्ममात्मनिष्ठं मनो विधाय चिन्तयितव्या-
भावादतिस्वस्थो भवेदित्याह आत्मैति । तत्र संस्थितमेवमनसो विदु-
षोति आत्मैवेति । योगविधिसुपक्रमस्य किञ्चिदसक्तमित्याशङ्क्याह एष
इति । यन्मनसो नैश्वर्यमिति शेषः । ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानु-
रोधेन रागद्वेषध्यादत्वनचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य
कृतो नैश्वर्यं नैश्वर्यञ्चेति तत्राह तत्रेति । योगप्रारम्भः समन्वयः,
एवमशब्देन मनसैवेत्यादिः उक्तप्रकारो गृह्यते ॥ २५ ॥

स्वा० टी० । यदि तु प्राक्तनकर्माशङ्कारेषु मनो विचरति

धारणया स्थिरीकृत्यादित्याह मनैरिति । धृतिधारणा तदा ऋहीतया
वशीकृतया बुद्ध्या आत्मसंस्थमात्मन्येव सव्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वा
उपरमेत् तसु मनैः मनैरभ्यासक्रमेण न तु सहसा उपरमस्वरूपमाह
न किञ्चिदपि चिन्तयेत् निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानपरमानन्दनि-
र्हतो भूत्वा आत्मध्यानादपि न निवर्त्तेत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्येतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

यत इति । यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादे-
र्निश्चलति निर्गच्छति स्वभावदोषात्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चल-
मत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तानियम्य
तत्तन्निमित्तं यथात्मनिरूपणेनाभासौकृत्य वैराग्यभाव-
नया चैतस्मिन् आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापाद-
येत् ॥ २६ ॥

आ० टी० । स्वाभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादिः
शब्दादेर्मनसो नियमनं कथमित्याशङ्क्याह तत्तन्निमित्तमिति । याथात्म-
निरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनं तेन तत्र तत्र वैराग्यभाव-
नया तत्तदाभासौकृत्य ततस्ततो नियम्येतन्मन इति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

आ० टी० । एवमपि रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत्तर्हि बुद्धेः
प्रत्याहारेण यशीकृत्यादित्याह यतो यत इति । स्वभावतश्चञ्चलं धार्य-
मात्मन्यस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याह्वय
आत्मन्येव स्थिरं कृत्यात् ॥२६॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

एवं योगाभ्यासबलादयागिन आत्मन्येव प्रशान्तमिति

मनः प्रशान्तेति । प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनो
 यस्य स प्रशान्तमनात् प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं
 सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्पुण्यगच्छति शान्तरजसं प्रचीण-
 मोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः, ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव
 सर्वं इत्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषं धर्माधर्मादि-
 वर्जितम् ॥ २७ ॥

व्या० टी० । मनसो वशीकरणेनोपशमे किं स्यादित्याह एवमिति ।
 योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारा मनोनिष्पन्नादादृष्टिः, प्रशान्तमान्मन्येव
 प्रलीनमिति यावत्, मनस्तदुत्पत्त्योरभावे स्वरूपभूतसुखाविर्भावस्य
 स्वापादौ प्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । मोहादिक्लेशप्रतिबन्धाद्-
 योगिनि यथोक्तसुखाप्राप्तिमाशङ्क्य मनोविलयसुपेत्य परिहरति प्रशा-
 न्तेति । तस्यास्फुटादिविलक्षणत्वमाह ब्रह्मभूतमिति । अस्फुटादेरपि
 स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन द्रव्यं जीवन्मुक्तत्वमित्याशङ्क्याह ब्रह्मैवेति । धर्मा-
 धर्मप्रतिबन्धाद्युक्ता यथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तं अकल्मषमिति ॥ २७ ॥

व्या० टी० । एवं प्रत्याहारादिभिः पुनः पुनर्मनो वशीकुर्वन्तं रजो-
 शुष्यक्षये सति योगसुखं प्राप्नोतीत्याह प्रशान्तेति । एवमुक्तप्रकारेण शान्तं
 रजो यस्य तं अतएव प्रशान्तं मनो यस्य तमेवं निष्कल्मषं ब्रह्मत्वं
 प्राप्तं योगिनमुत्तमं सुखं समाधिमुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

युञ्जन्निति : युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगा-
 न्तरायवर्जितः सदा सर्वदात्मानं युञ्जन् विगतकल्मषो
 विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण
 संस्पर्शे यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमुत्कृष्टं सुखं
 निरतिशयं सुखमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

आ० टी० । उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं वदेव स्फुटयति
युञ्जति । क्रमो यद्योक्तो मनसेन्द्रियग्राममित्यादि योगानुरागो
रागद्वेषादि सदात्मानं युञ्जति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह युञ्जति । एवमनेन
प्रकारेण सर्वदा आत्मानं मनो युञ्जन् वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वोत्तमा
विगतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शोऽविद्या-
निवर्त्तकः साक्षात्कारस्तदेवात्यन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्नुत जीवन्मुक्तो भवती-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसा-
रविच्छेदकारणं तत् प्रदर्श्यते सर्वत्र । सर्वभूतस्यं सर्वेषु
भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि
स्तस्वपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्देवतां गतानि ईक्षते
पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः
सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विपमेषु सर्वभूतेषु समं नि-
विशेषं विक्रियारहितं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं
यस्य स सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

आ० टी० । पापपदसुपलक्षणं पुण्यस्यापि संस्पर्शज्ञादात्म्यनैकरसं
उत्कर्षो विषयासंस्पर्शो योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिरिति-
शयसुखप्राप्तिपलक्षणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन स्यादिति शङ्कमानं
प्रत्याह इदानीमिति । स्वमात्मानमीक्षत इति सम्बन्धः । सर्वभूतान्यपि
तद्दिशेषणत्वेन पश्यति चेन्न शुद्धवस्तुज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्या-
शङ्गाह सर्वभूतानीति । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानसुपायं दर्शयति

योनेति । विभक्त्येषूपदिषु तदनुरोधाद्विषयमेव दर्शनं उपदर्शितदर्शन-
प्रतिबन्धकं प्रच्युदस्यति सर्वमेति ॥ २९ ॥

स्वा० टी० । ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति सर्वभूतस्यमिति । योने-
नाभ्यस्यमानेन युक्तः स्वा समाहितचित्तः सर्वत्र यत्नं ब्रह्मैव पश्यतीति
मथा स स्वात्मानमविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादि-
स्वावरान्तरेष्ववस्थितं पश्यति तानि च आत्मन्यभेदेन पश्यति ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

एतस्य त्वैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते यो मामिति । यो
मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु पश्यति
सर्वञ्च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमा-
त्मैकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां
गमिष्यामि स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान् मे मम
वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति तस्य च मम
चैकात्मकत्वात् स्वात्माहि नामात्मनः प्रिय एव भवति ॥३०॥

स्वा० टी० । उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पत्वघट्टां शिथिलयति
एतस्येति । त्वैकत्वदर्शनमनुवदति यो मामिति । तत्फलमिदानीमुप-
व्यस्यति तस्येति । ज्ञानानुवादभागं विभक्त्ये यो मामिति । तत्फललोक्ता-
भागं व्याचष्टे तस्यैवमिति । अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वाच्च प्रणश्य-
तीत्याशङ्क्याह नेति । अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षो भवामी-
त्यर्थः । स चेत्यादि व्याचष्टे विद्वानिति । विद्वानिवाविद्वानपीश्वरस्य
न नश्यतीत्याशङ्कोक्तं नेत्यादिना । अविदुषश्च स्वरूपेण सतोऽपि आव-
हितत्वादेविद्याया नष्टप्रायतेत्यर्थः । ईश्वरस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे
चेदभाह तस्य चेति । आत्मैकत्वेऽपि कथं भिन्नोऽपरोक्षत्वं तस्याह
स्वात्मेति ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । एवंभूतात्मज्ञाने च सर्वभूतात्मतया मनुपासनं सुखं
कारञ्चनिष्ठाह यो भाविति । मां परमेश्वरं सर्वत्र भूतनामे यः पश्यति
सर्वं च प्राणिनाम् नयि यः पश्यति तस्याहं न प्रपश्यामि अदृश्यो न
भवामि च च समादृश्यो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या तं विचो-
न्नाहुष्टुहामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ॥३१॥

यस्माच्चाहमेव स सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत् पूर्वश्लोकार्थं
सम्यग्दर्शनमनूय्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते सर्वेति ।
सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्त्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि
वैष्णवे परमे पदे वर्त्तते नित्यमुक्त एव सः न मोक्षं प्रति
केनचित् प्रतिबध्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । विद्मदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विद्वेषोति
यस्माच्चेति । तस्मादेकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः । पूर्वाहं-
मानुद्योत्तराद्देन फलाविधिरिति सत्त्वाह इत्येतदिति । रामादिरहि-
तस्य यमनियमादिसंस्कारयतः स्वैरदृष्टसम्भवेऽपि तामक्रीकृत्य ज्ञानं
ज्ञोति सर्वयेति । प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाङ्गीकारे कुतो ज्ञानवतो
मित्यसुक्तत्वं प्रातीतिकदुराचारप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याह न मोक्ष-
मिति ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । न चेवं भूतो विधिकिङ्करः स्यादित्याह सर्वभूतस्थित-
मिति । सर्वभूतेषु स्थितं नामभेदमास्थित आश्रितो वो भजति स योगी
ज्ञानी सन् सर्वथा कर्मपरित्यागेनापि वर्त्तमानो मध्येव वर्त्तते सुख्यते
न तु भ्रमतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मैरापश्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

किञ्चान्यत् आत्मेति । आत्मौपम्येन आत्मा स्वयमेव
 उपमीयत इति उपमा तस्याः उपमायाः भाव औपम्यं
 तेन आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति
 योऽर्जुन ! स च किं समं पश्यतीत्युच्यते यथा मम सुख-
 मिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनकूलं वा शब्दार्थं यदि
 वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां
 दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवम आत्मौपम्येन सुखदुःखे अनु-
 कूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्
 प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः, य एवमहिंसकः सम्यग्-
 दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्व-
 योगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

आ० टी० । स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात् परपीडनस्य
 योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वसंज्ञावृत्तं किञ्चेति । अन्यदपि
 किञ्चिदुच्यते, परमयोगिनो निर्देशद्वारा यागभाहात्म्यमित्यर्थः । उप-
 मैवौपम्यमात्मा च तदौपम्यञ्च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्यतीत्युक्तं तदेव
 समदर्शनं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति किमित्यादिना । विकल्पार्थत्वं वारयति
 वाशब्द इति । उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलषति न कस्यचिदिति ।
 किमपेक्षया तस्य परमत्वं तत्राह सर्वेति ॥ ३२ ॥

स्वा० टी० । एवञ्च मां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुकम्पी
 श्रेष्ठ इत्यत्राह आत्मौपम्येनेति । आत्मौपम्येन स्वसादृशत्वेन यथा मम
 सुखं प्रियं दुःखञ्चाप्रियं तथान्येषामपीति सर्वत्र समं पश्यन् सुखमेव
 सर्वेषां यो वाञ्छति न तु कस्यापि दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत
 इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अर्जन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ! ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ३३

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःस-
म्पाद्यतामाह्वय्य शुश्रूषुः ध्रुवं तत्पास्युपायमर्जुन उवाच
योऽयमिति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः सामेग्न समत्वेन हे
मधुसूदन ! एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चल-
त्वान्ननसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥

आ० टी० । मनश्चञ्चलमभ्यिरमित्युपश्रुत्य निर्विशेषे चित्तस्थैर्यं
दुःशकमिति मन्वानस्तदपषयवुभुतसया पृच्छतीति प्रश्नसत्यापयति एत-
स्येति । तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुरिति मन्वानः मनश्चञ्चलत्वेऽपि तद्विपश्-
हारा योगस्थैर्यं सम्पाद्यतामित्याशङ्क्य ग्राह एतस्येति । प्रसिद्धमिति
सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

स्वा० टी० । उक्तलक्षणस्य योगस्यासम्भवं मन्वानोऽर्जुन उवाच
योऽयमिति । सास्येन मनसो लयविक्षेपशून्यतया केवलात्माकाराव-
स्थानेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालां स्थितिं
न पश्यामि मनश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

**चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥**

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण इति कृषतेर्वि-
खेलनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्ण, हि
यस्मान्ननः चञ्चलं न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रम-
थनशीलं प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विचिपति परव-
शीकरोति किञ्च बलवत् प्रबलं न केनचिन्नियन्तुं शक्यं
दुर्निवारत्वात् किञ्च दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य
मनसोऽहं निग्रहं रोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोदुष्करो
निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

आ० टी० । मनश्चक्षुस्त्वोऽपि दृश्यपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति दृश्य इतीति । कथं कर्षकत्वमाप्रकाशस्य भगवतः सश्वपतीत्याशङ्क्याह भक्तेति । ऐहिकास्तु भ्रूकसर्वसम्पदाभ्यर्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रमद्याति क्षोभयति । तदेव क्षोभकत्वं प्रकटयति यिच्छिपतीति । दुर्निवारत्वमभिप्रेताद्दिग्घटादाक्रष्टुमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह किञ्चेति । अस्मिन्नेत्यं विशेषणान्तरमाह किञ्च दृढमिति । तन्तुनागोवदृश्यपाशशब्दितो जसचारी पदार्योऽतन्नुददतया ह्येतुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो निपचितः । वायोरित्युक्तं व्यनक्ति यथेत ॥ ३४ ॥

आ० टी० । एतत् स्फुटयति चक्षुर्लभिति । चक्षुर्लं स्वभावेनैव चपलं किञ्च प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेन्द्रियक्षोभकरमित्यर्थः, किञ्च बलबहिचारेणापि जेतुमशक्यं किञ्च दृढं विषयवासनातुल्यत्वतया दुर्भेदां अतो यथाकाशे दोष्यमानस्य वायोः कुम्भादिषु निरोधनमशक्यं तथाहं तस्य मनसो निपहं निरोधं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच एवमेतद् यथा ब्रवीषि असंशयं नास्ति संशयो मनोदुर्निग्रहं चक्षुर्लमित्यत्र हे महाबाहो ! किन्तु अभ्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित् समानप्रत्ययाहस्तिसित्तस्य वैराग्येण च गृह्यते वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैदृष्णात् विषयेषु विदृष्णां वैराग्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते, विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैव तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निबध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

आ० टी० । प्रत्यक्षीकृत्य प्रतिपन्नसुखापवति श्रीभगवानिति ।

कृत्वं संशयराहित्यं तत्राह मन इति । कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति तत्राह किञ्चित् । अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निर्देशयति अभ्यासो नामेति । कस्याञ्चिच्चिन्मूमावित्यविशेषितोऽर्थो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययार्थत्वं वैजातीयप्रत्ययानन्तरितेति शेषः, चित्तस्थेति षष्ठीप्रत्ययस्य तद्विकारत्वद्योतनार्थम् । वैराग्यस्वरूपं निरूपयति वैराग्यमिति । तेषु वैतृष्ण्यं वैराग्यं नामेति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति दोषेति । विषयेषु वितृष्णा विषयेषु दोषदर्शनमस्यस्यते तेन वैतृष्ण्यं जायते तेन निवृत्तमाणात् । निवृत्तमाणां निर्दिशति विक्षेपेति । तस्मिन् गृहीते निरुद्धे मनोनिरोधेऽस्य किं स्यादित्यपेक्षायामाह एवमिति । अभ्यासहेतुकवैराग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धवृत्तिकं मनोविषय-विमुखमननिष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वा० टी० । तदुक्तं चञ्चलादिकमङ्गीकृत्यैव मनो नियहोपायं श्रीभगवानुवाच असंशयमिति । चञ्चलत्वादिना मनो निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि एतच्च संशयमेव तथापि तु अभ्यासेन परमात्माकारया वृत्त्या विषयवैतृष्ण्येन च गृह्यते, अभ्यासेन लयप्रतिबन्धाद्वैराग्येण च विक्षेपप्रतिबन्धदुपरतवृत्तिकं सत् परमात्माकारेण परिणत तिष्ठतीत्यर्थः, तदुक्तं योगशास्त्रे, मनसो वृत्तिभ्योन्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । या संप्रज्ञातनामासौ समाधिर्भिषीयत इति ॥ ३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

यः पुनरसंयतात्मा तेन असंयतः । असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यां असंयत आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुष्प्राप्य इति मे मतिः यस्तु पुनर्वश्यात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वशत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्या-

त्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्वी वाप्तुं योग
उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

आ० टी० । संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुखभेत्युक्ता व्यतिरेकं दर्शयति
यः पुनरिति । व्यतिरेकोपन्यासपरं पूर्वाङ्गमनूद्य व्याकरोति असंय-
तेति । पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरसुत्तराङ्गं व्याचष्टे यस्त्वित्यादिना ।
व्यन्तःकरणस्य स्ववशत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादानास्यावता भवितव्यमित्याह
यततेति । उपायो वैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥

स्वा० टी० । एतावास्तिह निश्चय इत्याह असंयतेति । उक्त
प्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा चित्तं यस्य तेन योगो दुष्प्रापः
प्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वशवर्ती आत्मा चित्तं यस्य तेन
दुरुद्देशेण पुनश्चानेनैवोपायेन प्रयत्नं कुर्वता योगः प्राप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच ।

अयतिः अद्ययोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकहलोकप्राप्तिनिमि-
त्तानि कर्माणि सन्धस्तानि योगसिद्धिफलञ्च मोक्षसाधनं
सम्बग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्तरणकाले
चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच अयति-
रिति । अयतिरप्रयत्नवान् योगमार्गं अहयास्तिक्यबुद्ध्या
योगतो योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य
स चलितमानसो म्रष्टच्छ्रुतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योग-
फलं समग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण ! गच्छति ॥ ३७ ॥

आ० टी० । प्रश्नान्तरस्रत्यापयति तत्रेत्यादिना । मनोनिरोधस्य
उःखसाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृते सति प्रश्ना पुनरयकाशं प्रतिबन्धोवाचेति

सम्बन्धः । शोकद्वयप्रापककर्मसम्बन्धे कृतो योगिनो नाशायङ्गोत्थायङ्गाङ्क
योगाभ्यासेति । तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्राप्तिवन्मर्दनसामर्थ्या-
न्मोक्षोपपत्तौ कृतसकल नाशायङ्गेति चेन्नैवमनेकान्तराद्यवस्थादुयोगसंके-
तमस्मिन् प्रायेण संविद्धेरसिद्धिरित्यभिसम्भावाद् योगसिद्धीति । अशुभदय-
निःश्रेयसवह्निर्भावे नाशो योगमार्गे तत्फलस्य सव्यगर्दनस्यादर्शना-
दिति शेषः । तर्हि ततो वह्निर्ह्यसम्भवेवात्मनिकं संदत्तमित्याशङ्क्याह
अज्ञयेति । तर्हि योगमार्गमाश्रयते नेत्याह योगादिति । मरणकाले
व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावाद्दुष्कृतं ततश्चित्तमानसत्व-
मित्याशङ्क्याह भ्रष्टेति । गम्यत इति गतिः पुरुषार्थः, सामान्यप्रश्नमन्-
भाव्य विशेषमन्त्रो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

स्वा० टो० । अभ्यासवैराग्याभावेन कश्चिद्दप्राप्तसव्यगज्ञानः किं
फलं प्राप्नोतीत्यर्जुन उवाच अयतिरिति । प्रथमं श्रद्धयोपेत एव योगे
प्रवृत्तु न तु भिद्यन्चारतया ततः परन्वयतिः सव्यक् न यतते त्रिषिद्धा-
भ्यास इत्यर्थः तथा योगाशुभितं मानसं विषयप्रवृत्तं चित्तं यस्य मन्द-
वैराग्य इत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशेषित्यादोगस्य संविद्धिं फलं ज्ञान-
मप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

कश्चिन्नोभयविभ्रष्टश्चिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

कश्चिदिति । कश्चित् किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात्
योगमार्गाच्च विभ्रष्टः सन् चिन्नाभ्रमिव नश्यति किं वा
न नश्यति अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढः
सन् ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

स्वा० टी० । मन्त्रमेव विदधेति कश्चिदिति । प्रशस्तप्रार्थत्वं
कश्चिदित्यस्याङ्गीकृत्य व्याचष्टे किमिति । उभयविभ्रष्टत्वं स्पष्टयति
कर्मत्वादिना । वायुना द्भिन्नं पितृकथितसम्भवं तथा नश्यति तद्ददित्वाह
द्भिन्नेति । नाशायङ्गानिभिसमाह निराश्रय इति । कर्ममार्गेऽप्राप-

एवमाभावेऽपि ज्ञानमार्गावच्छेदस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह विमूढः
सन्निति । न हि कर्मिणं प्रतीयमानशङ्का युक्ताभिलाषं त्यक्तेश्वरे समर्था-
वाक् कर्माहुतिष्ठतो निरुपचारेण तदुच्छंशवचनासम्भवात् सर्वकर्मसङ्गा-
सिनस्तु विहितानां त्वागात् ज्ञातोपाभाञ्जाविष्युतेरनर्थप्राप्तिशङ्कायुक्तेति
भावः ॥ ३८ ॥

शा० टी० । प्रज्ञाभिप्रायं विदुष्योति कञ्चिदिति । कर्मणामीश्वरे-
ऽर्पितत्वादननुष्ठानाच्च तावत् कर्मफलं स्वर्गादिकं न प्राप्नोति योमानिष्प-
त्तेश्च मोक्षं न प्राप्नोति एवमुभयस्मादुभयैः व्यप्रतिष्ठो निरान्वयः अतएव
ब्रह्मप्राप्नु पाये पथि मार्गे विमूढः सन् कञ्चित् किं न नश्यति किं वा
नश्यतीत्यर्थः, नाशे दृष्टान्तः यथा क्लिन्नमभ्रं पूर्वस्मादभ्राद्विल्लिप्तमभ्रा-
नरसमाप्तं सन्नाथ्य एव विलीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण ! छेत्तुमपनेतुम-
र्हसि अशेषतः त्वदन्यः त्वत्त्वोऽन्यः ऋषिर्देवो वा छेत्ता
नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति
अतस्त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

शा० टी० । यद्योपदर्शितसंशयापाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं
प्रेरयन्त्याह एतदिति । सत्तोऽन्यः कश्चिदपिवा देवो वा त्वदीयं संशयं
छेत्स्यतीत्याशङ्क्याह त्वदन्य इति । अन्यस्य संशयच्छेत्तुरभावे क्लृप्तमाह
अत इति ॥ ३९ ॥

शा० टी० । त्वदीयं सर्वज्ञेनायं मम सन्देहो निरसनीयः त्वत्तो-
ऽन्यस्तु एतत्सन्देहनिवर्त्तको नास्तीत्याह एतदिति । एतत् एतं छेत्ता
निवर्त्तकः स्रष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ ! नैवेह नासुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात ! गच्छति ४०

पार्थेति । हे पार्थ ! नैव इह लोके नामुत्र परस्मिन् वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्दीनजन्मप्राप्तिः स तस्य योगम्रष्टस्य नास्ति, न हि यस्मात् कारणात् कल्याणकृत् शुभकृत् कश्चिद्दुर्गतिं कृत्स्मितां गतिं हे तात ! तनोल्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्रतुल्य उच्यते, यतो न गच्छति ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । योगिनो नाशशङ्कां परिहरन्नुत्तरमाह भगवानिति । यदुक्तमभयभ्रष्टो योगी नश्यतीति तत्राह पार्थेति । तत्र हेतुमाह न हीति । योगिनो मार्गद्वयाद्विभ्रष्टयैर्हि को नाशः शिष्टगर्हानुत्तरे न भवतीति अज्ञानेः सङ्गावात्तथापि कथमासृष्टिकनाशमूत्तत्वात् न गच्छति तद्गुणिरूपणपूर्वकं तद्भावं प्रतिजानीते नाशो नामेति । तत्र हेतुमाह विभजते न हीत्यादिना । अभयभ्रष्टस्यापि अज्ञेन्द्रियसंयमादेः सांख्यतत्त्वश्रवणादेश्च भाषादुपपन्नं शुभकृत्वम् । तातेति कथं पुत्रस्थानीयः शिष्यः सम्बोध्यते पितुरेव तातमन्दत्वादित्याशङ्क्याह तनोतीति । तेन पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति सम्बोधनमविरुद्धमित्यर्थः । न गच्छति कृत्स्मितां गतिं कल्याणकरत्वादिति नाशभावः ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच पार्थेति साङ्ख्यैश्चतुर्भिः । इह लोके नाश अभयभ्रंशात् पातितम् असत् परलोके नाशो नरकप्राप्तिस्तदुभयं तस्य नाश्वेव यतः कल्याणकृत् शुभकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति अयञ्च शुभकारी अज्ञया योगे प्रवृत्तत्वात्, तातेति बोकरीत्या उपलब्धयन् सम्बोधयति ॥ ४० ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां शीमतां गेहे योगम्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

• किञ्चिन्न भवति प्राप्येति । योगमार्गेषु प्रवृत्तः सत्यासी
सामर्थ्यात् प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां
लोकान्स्तर च उषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः
संवत्सरान् तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां
विभूतिमतां गेहे गृहे योगम्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

आ० टी० । योगम्रष्टस्य लोकद्वयेऽपि नाशामाने किं भवतीति प्रश्नति
किं त्विति । तत्र लोकेनोत्तरमाह प्राप्येति । कथं सद्ग्राशीति विशेष्यते
तत्राह सामर्थ्यादिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्त्यनुप-
पत्तिस्तत्प्रवृत्तावपि फलाभिलाषयिकरुद्धे श्वरे समर्पितसर्वकर्मस्यस्तदुद्ध-
गायद्भानवकाशादित्यर्थः समानां नित्यत्वं मानुषसमाविलक्षणत्वं, वैरा-
ग्याभावविषय्या विभूतिमतां गृहे जन्मेति विशिष्यते ॥ ४१ ॥

आ० टी० । तर्हि किमर्थं प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति ।
पुण्यकारिणांश्वमेधादियाजिनां लोकान् प्राप्य तत्र शाश्वतीः समा वहन्
संवत्सरानुषित्वा वाससुखमनुभूय शुचीनां सदाचारिणां श्रीमतां
विभूतिमतां गेहे स योगम्रष्टो जन्म प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदौदृशम् ॥ ४२ ॥

तथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यास्मिन् योगिना-
मेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमतां
एतद्धि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखेन
लभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदौदृशं यथोक्तविशेषणे
कुले यस्मात् ॥ ४२ ॥

आ० टी० । अत्रावैराग्यादिकृत्याच्चाधिक्ये पदान्तरमाह अथ-
वेति । योगिनामिति कर्मिणां यदुद्धं नाभूदिति विशिष्यति धीमता-
मिति । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुले जन्म दुर्लभं प्रकाशकार-

आभावादित्याह इतदीति । किञ्चिदेष्याह जन्मो दुःखसम्बन्धश्चि
दुःखसम्बन्धतरत्वं तदाह पूर्वमिति । यद्यपि विभूतिमतां युचीनां ऋद्धे
जन्म दुःखसम्बन्धं तथापि तदपेक्षया इदं जन्म दुःखसम्बन्धतरं यदीदृशं
युचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्म-
सम्बन्धमित्यर्थः । यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेतुनन्तरमाह
यन्नादिति ॥ ४२ ॥

स्वा० टी० । अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गतिविशेषसङ्गा चिराभ्यस्त-
योगभ्रंशे पक्षान्तरमाह अथ वेति । योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव
कुले जायते न तु पूर्वोक्तानामनाहृदयोगानां कुले, एतज्जन्म स्तौति
इदृशं जन्म एतद्वि लोके दुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४० ॥

तत्र तं बुद्धिमयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ! ॥४३॥

तत्रेति । तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिमयोगं बुद्ध्या
संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन् देहे
भवं पौर्वदेहिकं यतते च यत्नं करोति ततस्तस्मात् पूर्व-
कृतात् संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं
हे कुरुनन्दन ! ॥ ४३ ॥

स्वा० टी० । बुद्धेत्यात्मविषयेति शेषः पूर्वस्मिन् देहे भवं तवानु-
ष्ठितसाधनविशेषयुक्तमित्यर्थः । तर्हि यथोक्तजन्मानि साधनानुष्ठानमन्त-
रेष्वेव बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह यतते चेति । प्रयत्नः श्रवणाद्यनु-
ष्ठानविषयः ॥ ४२ ॥

स्वा० टी० । ततः किमत आह तत्रेति साङ्गेन । स तत्र द्विप्र-
कारेऽपि जन्मानि पूर्वदेहभवं पौर्वदेहिकं तमेव ब्रह्मविषयया बुद्ध्या
संयोगं लभते, ततश्च भूयोऽधिकं संसिद्धौ मोक्षे प्रयत्नं करोति ॥ ४२ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥ ४४ ॥

कथंभूतं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगं इति तदुच्यते पूर्वैति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता क्रियते संसिद्धौ हि यस्मादवगोऽपि सः योगरूढः, न कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बलवत्तमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यामजनितेन संस्कारेणाक्रियतेऽधर्माद्येदुबलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभतेन दीर्घकालस्थस्यापि विनागस्तस्यास्तौल्यतो जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन् योगमार्गं प्रवृत्तः सध्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात् सोऽपि शब्दब्रह्मवेदोक्त कर्मानुष्ठानफलमतिवर्त्तते कर्मानुष्ठानलक्षणमतिक्रामति अपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्या यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

आ० टी० । यदि पूर्वसंस्कारोऽस्योच्छासुपनयन् प्रवर्त्तयति तथा चाप्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याशङ्क्याह पूर्वैति । स हि योगभ्रष्टः सपननरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तरिन् जन्मनि अनिच्छन्नपि योगं प्रत्येवाकरो भवतीत्यर्थः । तत्र कैमुतिकन्यायं सूचयति जिज्ञासुरिति । पूर्वाहं विभजते पूर्वैति । तस्माच्चेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः । योगभ्रष्टस्याधर्मादि प्रतिबन्धेऽपि तर्हि पर्याभ्यासवशाद्बुद्धिसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह नेत्यादिना । यदि योगभ्रष्टेन योगाभ्यासजनितसंस्कारप्रावल्यात् प्रबलतरधर्मप्रभेदरूपं कर्म न कृतं स्यात्तदा तेन संस्कारेण वशीकृतः सच्चिन्मादिरहितोऽपि बुद्धिसम्बन्धभाग्भवतीत्यर्थः । विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वाच्च कार्यारम्भकत्वमित्याह अधर्मश्चेदिति योगजसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य कार्यमकत्वैवाभिभावकप्रावल्ये प्रयासः स्यादित्याशङ्क्याह तदुच्येत्येति । कालव्यवधानाच्चिदिति शङ्कितोक्तं नेति ।

तच्चतुर्लोकान्नुत्तरन्तु स संस्कारस्य दीर्घतायाः समधिगतत्वादिति भावः
 कैश्चित्कन्यावोक्त्वापरस्तुतराहं विभजते जिज्ञासुरपीत्यादिना । अत्रापि
 संन्यासीति विशेषणं पूर्ववदवधेयमित्याह सासख्यीदिति । न हि कर्माणि
 कर्ममार्गे ब्रह्मस्ततो भ्रष्टः शङ्कितं शक्यते अतः संन्यासी पूर्वोक्तैर्विशेष-
 षण्यैः विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्टः सोऽपि वैदिकं कर्म तत्फलज्ञानिवर्त्तते
 किञ्चुत योगं बुद्ध्वा तद्विषयः सदाभ्यासं कुर्वन् कर्म तत्फलज्ञानिवर्त्तते
 किमिति वक्तव्यमिति योजना, योगनिष्ठस्य कर्म तत्फलज्ञानिवर्त्तनं
 ततोऽधिकफलत्वावाप्तिर्विवक्ष्यते ॥ ४४ ॥

आ० टी० । तत्र हेतुः पूर्वेति । तेनैव पूर्वदेहकताभ्यासेनावशो-
 ऽपि कुतश्चिदन्तरायादनिच्छन्नपि स क्रियते विशेषेभ्यः परावृत्त ब्रह्मनिष्ठः
 क्रियते । तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्वन् शनैश्च्यत इतीममर्थं
 कैश्चित्कन्यायेन स्पष्टयति जिज्ञासुरिति साङ्गेन । योगस्य स्वरूपं जिज्ञा-
 सुरेव केवलं न तु प्राप्नोयोगः एवं भूतो योगे प्रविष्टमात्रोऽपि पापदशा-
 त्त्योगभ्रष्टेऽपि शब्दब्रह्म वेदमतिवर्त्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामति
 तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य सच्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति प्रयत्नादिति । प्रयत्नात् प्रय-
 तमानादधिकतरं यतमान इत्यर्थः तत्र योगी विद्वान्
 संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु
 किञ्चित् किञ्चित् संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेक-
 जन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः ततो लब्धसम्यग्द-
 र्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

आ० टी० । योगनिष्ठस्य अष्टत्वे हेत्वन्तरं वक्तुं उत्तरलोक-
 भवतारवति कुतश्चेति । सद्प्रयत्नोऽपि क्रमेण मोक्ष्यते चेदधिकप्रयत्नस्य

हेतुहेतोरकिञ्चित्करत्कविताचङ्गु हेतुनारमेव प्रकटयति प्रयत्नादिति ।
 बलं योगविषये प्रयत्नातिरेके सतीत्यर्थः, ततः सच्चिदानन्दसंस्कारसमुदाया-
 दिति यावत्, सहस्रपञ्चसम्बन्धदर्शनवशात् प्रकटा गतिः संन्यासिना
 सम्भवते तेन योगं सक्तिनिष्कृष्टाधिकप्रयत्नो भवेदस्यप्रयत्नसु चिरेद्यैव
 सक्तिभागीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वा० टी० । यदैवं मन्दप्रयत्नोऽपि योगी परं गतिं याति तदा
 बलं योगी प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं योगे यतमानो यत्नं कुर्वन् योगेनैव
 संशुद्धकिल्बिषो विधूतपापः सोऽनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः
 सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठं गतिं यातीति किं वक्तव्यं सित्यर्थः ॥ ४५ ॥

**तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः
 कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगीभवार्युन ! ४६**

यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्याऽधिको
 योगी ज्ञानिभ्योऽपि ज्ञानमत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यं तद्वद्भ्यो-
 ऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठः इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि
 कर्मं तद्वद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टः तस्माद्योगी भवा-
 र्युन ! ॥ ४६ ॥

स्वा० टी० । सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं योगस्योक्तमनूद्य योगिनः
 सर्वाधिकत्वमाह यस्मादिति । योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादयश्चक्रत्तव्यत्वात्
 योगिनः सर्वाधिक्यं साधयति तपस्विभ्य इति । योगिनो ज्ञानिनश्च
 पर्यायत्वात् कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वमित्याशङ्क्याह ज्ञानमिति ।
 योगिनः सर्वाधिकत्वं फलितमाह तस्मादिति ॥ ४६ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं तस्मात्तपस्विभ्य इति कच्छचान्द्रायणादि-
 तपोनिष्ठेभ्योऽपि ज्ञानिभ्यः शास्त्रविज्ञानवङ्गोऽपि, कर्मिभ्य इष्टापूर्त्ता-
 दिर्कर्मकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठो ममाभिमतः तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनान्तरात्मना ।

अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां

वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीता-

सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-

शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

ध्यानयोगो नाम

षष्ठोऽध्यायः ।

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादि-
ध्यानपरायां मध्ये महत्तेन मयि वासुदेवे समाहितेना-
न्तरात्मनान्तःकरणेन अज्ञावान् अहंभानः सन् भजते सेवते
यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत
इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ।

आ० टी० । नन्वादित्योपिराडात्मा स्वप्नं कारणमक्षरमित्येतेषा-
सुपासका भूयांसो योगिनो गम्यन्ते तेषां कतमः अयानिष्यते तत्राह
योगिनामिति । यो भगवन्तं सगुणं निर्गुणं वा यद्योक्तेन चेतसा अह-
भानः ब्रह्मनवरतमहबन्धने सयुक्तानां मध्येऽतिशयेन युक्तः अयानी-
न्द्रस्थाभिप्रेतः न हि तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः, तद-
नेनाध्यायेन कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयता वाक् योर्गं विह-
न्वता मनोनिष्करोपायोपदेशेन योगभ्रष्टस्यात्मनिबनाशश्चाह चिच्चि-
वता त्वं पदार्थाभिन्नस्य ज्ञाननिष्ठत्वोक्त्या वाक्यार्थज्ञानात्कुत्स्निरिति
वाचितम् ॥ ४७ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

शा- टी० । योगिनामपि जननिवनादिपराणां मध्ये मङ्गलः
 श्रेष्ठ इत्याह योगिनामपीति । मङ्गलेन मन्वाद्यज्ञानान्तरात्मना जनना
 यो मां परमेश्वरं श्रद्धायुक्तः सन् भजते स योगयुक्तेभ्यः श्रेष्ठो मम
 सन्मतः अतोमङ्गलो भवेति भावः । आत्मायोगमवाप्नुव्यो भक्तियोग-
 शिरोमणिम् । तं वन्दे परमानन्दं साधवं भक्तसिद्धिम् ॥ ४७ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

योगिनामपि सर्वेषां मङ्गलेनान्तरात्मना श्रद्धावान्
 भजते यो मां स मे युक्ततमो मत इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य
 स्वयमेव ईदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्याद्वि-
 त्येतद्विवक्षुर्भगवानुवाच मयीति । मयि बल्यमाणविशेषणं
 परमेश्वरे आसक्तं मनोयस्य समय्यासक्तमनाः हे पार्थ !
 योगं युञ्जन् मनःसमाधानं कुर्वन् मदाश्रयोऽहमेव पर-
 मेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चित् पुरुषार्थेन
 केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो
 दानं वा क्विञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते अयन्तु योगी मामेवा-

अयं प्रतिपद्यते हित्वान्यत् साधनान्तरं मध्येवासक्त-
मनाः भवति, यस्त्वमेवम्भूतः सन् असंशयं समग्रं
समस्तं विभूतिवलशक्तैरश्वर्यादिगुणसम्पन्नं मां यथा येन
प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृ-
ण्व्यमानं मया ॥ १ ॥

श्या० टी० । कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानं त्वं पदार्थप्रधानं वा
प्रथमषट्कं व्याख्याय मध्यमषट्कमुपास्यनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं वा व्याख्या-
तुमारभमाणः ससनन्तराध्यायभवतारयति योगिनामिति । अतीताध्याया-
न्तेनान्तरात्मना यो भजते मामिति प्रश्नबीजं प्रदर्शयं कीदृशं भगवत्-
सत्त्वं कथं वा भद्रतान्तरात्मा स्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वये जाते स्वयमेव
भगवान् अपृष्टमेव तदहंत्वं इच्छन्नुक्तवानित्यर्थः, परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणवि-
शेषणं सकलजगदायतनत्वादि नानाविधविभूतिभागित्वं तन्नासक्तिर्मनसो
विषयान्तरपरिहारेण तस्मिन्निष्ठम् । मनसो भगवत्येवासक्तौ हेतुमाह
योगिमिति । विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोच्यमानो भगवत्येव
प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो मनः स्थापयति नान्य-
त्त्वेत्याशङ्क्याह मदाश्रय इति । योगिनेो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवा-
सक्तमनस्त्वमुपन्यस्तं तदुपपादयति यो ह्येति । ईश्वराख्याश्रयस्य प्रति-
पत्तिमेव प्रकटयति हित्वेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनस-
स्त्वय्येवासक्तिस्तथापि मम किंसाक्षात्सित्याशङ्क्य द्वितीयाहं व्याचष्टे
यस्त्वमेवमिति । इत्यम्भूतो यथोक्तध्याननिष्ठपुरुषवदेवमप्यासक्तमनायस्त्वं
सत्त्वं तथाविधः सस्रसंशयमविद्यमानः संशयो यत्त ज्ञाने तद्दृश्यास्मा-
त्तथा मां समग्रं ज्ञास्यसीति सम्बन्धः । समपमित्यस्यार्थमाह सम-
क्षेति । विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायसम्पत्तिः बलं शरीरगतं सामर्थ्यं
शक्तिर्मनोगतं प्रागल्भ्यं ऐश्वर्यमीशितव्यविषयभीशनसामर्थ्यं आदिशब्देन
ज्ञानेच्छादयो षडहान्ते । असंशयमिति पदस्य क्रियाविशेषणत्वं विशदयन्तु
क्रियापदेन सात्वत्त्वं कथयति संशयमिति । विना संशयं भगवत्सत्त्व-

परिज्ञानमेव स्फोरवति एवमेवेति । भगवत्तन्त्रे ज्ञातव्यं कथं नन ज्ञान-
रूपदेव्यति न हि त्वाहते तदुपदेष्टा कश्चिदस्मीत्यायह्याह तच्छृण्वति ॥१॥

आ० टी० । विज्ञेयमात्मनस्तन्त्रं च योगं सद्यदाहृतम् । भग-
नीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीष्यते । पूर्वाध्यायान्ते भक्ततेनान्तरात्मना यो
नां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं तत्र कीदृशत्वं यस्य भक्तिः कर्त्त-
व्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच मयीति । कश्चि
परमेश्वरे व्यासक्तमभिनविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयोऽहमेवाश्रयो यस्य
अनन्यशरणः सन् योगं युञ्जन्मस्यस्यसंगमं यथा भवत्येवं नां सम्यं
विभूतिवत्सैश्वर्यादिस्हितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥१॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

तच्च महिषयं ज्ञानमिति । ज्ञानं ते तुभ्यमहं स
विज्ञानं विज्ञानसहितं सानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथ-
यिष्यामशेषतः कात्स्नेन, तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति
श्रीतुरभिमुखीकरणाय यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा नेह
भूयः पुनः ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो
भवतीति तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

आ० टी० । ज्ञास्यसीत्युक्त्वा परोक्षज्ञानशब्दायां तद्विद्वन्मर्थं
तदुक्तिप्रकारनेव विद्वेष्यति तच्चेति । इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम् । तस्य
सविज्ञानस्य प्रतिबन्धे किं स्यादित्याशङ्क्याह यज्ज्ञात्वेति । इदमपि
चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्तते तदेव स विज्ञानमिति विशेषण्येन स्फुट-
यति, अशेषतः अनवशेषेण । तद्देदनफलोपग्यासिन श्रोतारं तत्त्ववच-
प्रवचं करोति तज्ज्ञानमिति । एक विज्ञानेन सर्वविज्ञानमनुतिमान्नि-
त्योत्तरार्द्धं तात् पर्यं वाह यज्ज्ञात्वेति ॥ २ ॥

आ० टी० । वक्ष्यामाणं स्तौति ज्ञानमिति । ज्ञानं शास्त्रीयं
विज्ञानमनुभवसाध्यहितमिदं महिषवचनशेषतः शास्त्रेण वक्ष्यामि वक्ष-

सौत्वा इह अयोमार्गे वर्त्तमानस्य पुनरन्वञ्जातव्यमवशिष्टं न भवति
तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्दयतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

अतो विशिष्टफलत्वात् दुर्लभतरं ज्ञानं कथमित्य-
ष्यते मनुष्याणामिति । मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु
कश्चिद्दयतति सिद्धये सिद्धार्थं यतति प्रयत्नं करोति तेषां
यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय मोक्षमार्गे
यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

भा० टी० । भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वसङ्गा फलितमाह
अत इति । ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रअपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना ।
सहस्रशब्दस्य बहुवाचकत्वसुपेत्य व्याकरोति अनेकेष्विति सिद्धये सत्त्व-
शुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । सिद्धार्थं यतमानानां कथं सिद्धत्व-
मित्याशङ्क्याह सिद्धा एवेति । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य दुर्लभत्व-
मित्याशङ्क्याह तेषामिति ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । सङ्गतिं विना तु सज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह मनुष्याणा-
मिति । असङ्गातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां त्रैयसि प्र-
वृत्तिरेव नास्ति मनुष्याणान्तु सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव पुण्यवशात् सिद्धये
आत्मज्ञानाय प्रयत्नते, प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु प्राज्ञानपुण्यवशादा-
त्मानं वेत्ति तादृशानात्प्रात्मज्ञानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं
सत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति, तदेवमतिदुर्लभमप्यात्मतत्त्वं तुल्यमहं वक्ष्या-
मीत्यर्थः ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अतः श्रोतारं प्ररोचनेनाभिसुखीकृत्याह भूमिरिति ।
 भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थला भिन्ना प्रकृति-
 रष्टधेति वचनात् तथावादयोऽपि तन्मात्राख्येवोच्यन्ते चापो-
 ऽनलोवायुः खं मनो मन इति मनसः कारणमहङ्कारो
 गृह्यते बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्त्वं अहङ्कार इत्य-
 विद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते एव-
 महङ्कारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रव-
 र्त्तकत्वादहङ्कारस्याहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिवृत्तं दृष्टं
 लोके इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी माया शक्तिरष्टधा
 भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

आ० टी० । ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्वारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण
 सक्तेश्च दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोत्रप्ररोचनं फलमिति मत्वाह श्रोतार-
 मिति । आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयज्ञादावपरां प्रकृति-
 सुपन्थस्यति आह्वेति । भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्य लघुपृथिवीविषयत्व-
 व्यावर्त्तयति भूमिरितीति तत्र हेतुमाह भिन्नेति । प्रकृतिसमभिव्या-
 हारात् गन्धतन्मात्रस्य लघुपृथिवी प्रकृतिरुत्तरविकारो भूमिरित्युच्यते न
 विशेष इत्यर्थः । भूमिशब्दवदशादिशब्दानामपि सृष्ट्यभूतविषयत्वमाह
 तथेति । तेषामपि प्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृ-
 तीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषत्वबुद्धिरित्यर्थः । मन्यशब्दस्य
 संकल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह मन इतीति । न खल्वह-
 ङ्काराभावे सङ्कल्पविकल्पयोरसम्भवात्तदात्मकं मनः सम्भवतीत्यर्थः । निश्च-
 लक्षणा बुद्धिरित्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाश-
 ङ्क्याह बुद्धिरितीति । न हि हिरण्यगर्भसमष्टिबुद्धिरूपमन्तरेण व्यष्टि-
 बुद्धिं सिध्यतीत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनात्मकरणप्रभे-
 दत्वं व्यावर्त्तयति अहङ्कार इति । अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः ।
 कथं मूलकारणस्याहङ्कारयन्त्वन्निन्माशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टानेन कथं

धेत्वादिना । मूढकारणस्याहङ्कारशब्दे हेतुमाह प्रवर्तकत्वादिति । तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति अहङ्कार एवेति । शब्देवाहङ्कारे मम कारो भवति तयोश्च भावे सर्वा प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति इतीयमिति । इयमित्यपरोक्ष्वा साञ्चिदृश्येति यावत्, ऐश्वरी तदान्नया तदेवर्थोपाधिभूता । प्रकृतये महदाद्याकारेष्वेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपादानं प्रवानमिति मतं व्युत्स्यति मावेति । तस्या-क्तत्कार्याकारेण परिमाणयोगत्वं द्योतयति शक्तिरिति । अष्टमिति अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

स्ना० टी० । एवं त्रितारमभिसृखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्या-दिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतद्वय-माह भूमिरिति द्वाभ्यां भूस्यादीनि पञ्चभूतसूक्ष्माणि मनःशब्देन तत्का-रणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना, अद्या भूस्यादिशब्दैः पञ्चमहा-भूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते, अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारज्ञेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं मनःशब्देन तु मनसैवोद्देश्यमव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्भायास्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता, चतुर्विंशतिभेदभिन्नाष्टस्वेवान्तर्भाव-विवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तं, तथा च ज्ञेयाध्याये इमानेव प्रकृतिं चतु-र्विंशतितन्मात्मना प्रपञ्चयिष्यति, महाभूतान्वाहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मेऽपरा ।

जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽहानर्धकरी संसा-ररूपा बन्धनात्मिकेयमितोऽन्या यथोक्तायास्तु अन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां

क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो !
यया प्रकृत्वा इदं धार्यते जगदन्तः प्रविष्टया ॥ ५ ॥

आ० टी० । अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरपथा परिणाममभिधाव
विकारावच्छिन्नं कार्यकल्पं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्य विद्या-
यक्तप्रवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वं कथयितुमशक्तां प्रकृतिमनूदा दर्शयति अप-
रेति । निरुपलब्धत्वं स्पष्टयति अनर्थकरोति । अनर्थकरत्वमेव स्फोरयति
संसारति । कथञ्चिदप्यन्यत्वव्यावृत्त्यर्थं स्तुतव्यः अन्यामत्यन्तावच्छिन्ना-
मिति यावत् । अन्यत्वमेव स्पष्टयति विशुद्धामिति प्रकृतिशब्दसंग्राम
प्रयुक्तसंग्रामार्थान्तरमाह ममेति । प्रकृतत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति जीव-
भूतामिति । प्रकृत्यन्तरादसंग्रामः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह ययेति । न हि
जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेनाह अन्तरिति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । अपरामिमां प्रकृतिस्तपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अप-
रेयामिति । अपथा या प्रकृतिरुक्ता इयमपरा निरुपलब्धा जडत्वात् परा-
र्थत्वाच्च, इतः सकाशात् परां प्रकृत्यामन्वां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे
प्रकृतिं जानीहि, परत्वे हेतुः यया चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया सकर्म-
हारेणैदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

एतद्दयोनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

एतदिति । एतद्दयोनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे
प्रकृती योनौ येषां भूतानां तान्येतद्दयोनीनि भूतानि
सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि यस्मान्मम प्रकृतिर्योनिः
कारणं सर्वभूतानां एतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः
प्रभवः उत्पत्तिः प्रलये विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं
सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० टी० । उक्तप्रकृतिद्वये कार्यबिम्बकमनुमानं प्रमाद्यवति

एतदुयोनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कर्मभीश्वरस्य जगत्कारणत्वं तदुपगतमित्याशङ्क्याह अहमिति । एतदुयोनीत्युक्ते समनन्तरप्रकृत-
 शीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्यैववधानात् प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति एत-
 टिति । सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिसन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन
 प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतञ्चेत् कथमहमित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह यस्मादिति ।
 मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कार-
 णभीश्वरश्चेति जगतोऽनेकविधकारणाङ्गीकरणं संप्रादित्याशङ्क्याह प्रक-
 र्णतीति । अपरप्रकृतिरचेतनत्वात् परप्रकृतेश्चेतनत्वेऽपि किञ्चिज्ज्ञत्वात्
 ईश्वरस्यैव सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह सर्वज्ञेति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । अमयोः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तद्वारा सृष्ट्यादि-
 कारणत्वमाह एतदिति । एते क्षेपक्षेपज्ञस्वरूपे प्रकृती योनी कारण-
 स्तं तेषां तानि एतदुयोनीनि स्यावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि भूतानीति
 उपधारय बुध्यस्व, तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु
 मर्दंगभृता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति, ते च
 मर्दावे प्रकृती मत्तः संभूते च्यतेऽच्छमेव कृत्स्नाय सप्रकृतिकस्य जगतः
 प्रभवः प्रकर्त्रेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमहमित्यर्थः तद्यः
 प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्तीयहमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

**मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ।
 मयि सर्वमिदं प्रातं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥**

यस्मादेतत्ततः मत्तः इति । मत्तः परमेश्वरात् परतरं
 अन्यत् कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न विद्यते अहमेव जग-
 त्कारणमित्यर्थः हे धनञ्जय । यस्मादेवं तस्मान्मयि पर-
 मेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत् प्रातमनुस्यूतम-
 नुगतमनुविह्वं ग्रथितमित्यर्थः दीर्घतन्तुषु पटवत् सूत्रे
 च मणिगण इव ॥ ७ ॥

आ० टी० । प्रधानात् परतोऽक्षरात् पुरुषवत् परमात्मनोऽपि परादन्यत् परं संप्रादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वभीष्मरसप्रोक्त-
 कृपजीष्म परिहरति यस्मादिति । नान्यदस्ति परमित्यत्र हेतुमाह
 मयीति । परतरशब्दार्थमाह अन्यदिति । स्वातन्त्र्यव्याप्त्यर्थमनरशब्दः
 निषेधफलं कथयति अहमेवेति । सर्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं द्वितीया-
 र्द्धव्याख्यानानेन विशदयति यस्मादिति । अतो दीर्घेषु तिर्यङ्क्षु च पट-
 श्रटितेषु तन्तुषु पटस्यावगतिरवगम्यते तद्वन्मथ्येवानुगमं जगदित्याह
 दीर्घेति । यथा च मणयः सूत्रेऽनुसृष्टतास्तेनैव धीयन्ते तदभावे विप्र-
 कीर्यन्ते तथा मथ्येवात्मभूतेन सर्वं व्याप्तं ततो निरुद्धं विनष्टमेव
 संप्रादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्माह सूत्रेति ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं तस्मान्मत्त इति । मत्तः सकाशात् परतरं
 अर्थं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणं किञ्चिदपि नास्ति,
 स्थितिहेतुरथहमेवेत्याह मयीति मयि सर्वमिदं जगत् प्रोतं व्यञ्जितमा-
 श्रितमित्यर्थः दृष्टान्तः सप्तः ॥ ७ ॥

**रसोऽहमप्सु कौन्तेय! प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
 प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥**

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते
 रस इति । रसोऽहमपां यः सारः रसस्तस्मिन् रसभूते
 मथ्यापः प्रोता इत्यर्थः एवं सर्वत्र यथाहमप्सु रस एवं
 प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः ओङ्कारः सर्ववेदेषु तस्मिन्
 प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः तथा खे आकाशे शब्दः
 सारभूतः तस्मिन् मयि खं प्रोतं तथा पौरुषं पुरुषस्य
 भावः पौरुषं यतः पुंबुद्धिः नृषु तस्मिन् मयि पुरुषाः
 प्रोताः ॥ ८ ॥

आ० टी० । अवादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्तथैव सर्वं प्रोत-

मित्युक्तमिति मत्वा पृच्छति केनेति । ततोत्तरसुत्तरपन्थेन दर्शयति
 उच्यते इति । सारो मधुरो हेतुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं
 तत्राह तस्मिन्निति । अप्सु यो रसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे कारण-
 भूते प्रोता आप इतिवदुत्तरत्वं सर्वत्र व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्याह एवमिति ।
 उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभास्मीत्यादि व्याचष्टे यथेति । चन्द्रादित्ययोर्था
 प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतात्रित्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मि-
 न्निति । प्रणवभूतं तस्मिन् वेदानां प्रोतत्ववदाकथे यः सारभूतः शब्द-
 स्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह तथेति । 'गौरूपं' ऋषिनिर्माणं
 पूर्ववद्विभजतं तथेत्यादिना । पुरुषप्रत्ययेव तदशङ्कयति यत इति । पुंस्व-
 सामान्यात्मके परस्मिन्नाश्वरे प्रोतास्माद्धिषेष्वास्तुपादानत्वेन तत्स्वभावत्वा-
 दित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वा० टा० । जगत्स्थितिविहेतुत्वमेव प्रपञ्चयति रसोऽहमिति
 पञ्चभिः । अप्सु रसोऽहं रसतन्वाद्यस्वरूपया विभूत्या व्याश्रयत्वेनाप्सु
 स्थितोऽहमित्यर्थः तथा शशिसूर्ययोः परास्मि चन्द्रे सूर्ये च प्रकाश-
 रूपया विभूत्या तद्रूपत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः, अन्यत्राप्येवं द्रष्टव्यं,
 सर्वेषु पदेषु देवरीक्ष्येषु तन्मूलभूतं व्योमसारोऽस्मि, खे काकाशे शब्दः
 शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि, ऋषु पुरुषेषु पौरुषरूपत्वोऽस्मि उद्यमे हि
 पुरुषास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

**पुण्यो गन्धः पृथिव्याञ्च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
 जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥**

पुण्य इति । पुण्यः सुरभिगन्धः पृथिव्याञ्चाहं
 तस्मिन् मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता पुण्यत्वं गन्धस्व-
 स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमवादिषु रसादेः पुण्यत्वोप-
 लक्ष्यार्थमपुण्यत्वन्तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसा-
 रिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति तेजो दीप्ति-

श्चास्मि विभावसावग्नौ तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति
सर्वाणि भूतानि तज्जीवनं तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्
तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

श्लो० टी० । मयि सर्वनिदं प्रोतमित्यस्यैव परिपूरणार्थे प्रकारा-
न्तरमाह पुण्य इति । पृथिव्यां पुण्यशब्दतो यः सुरभिगन्धः सोऽहम-
स्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति । कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं
तत्राह पुण्यत्वमिति । यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं
तदवादिषु रसादेः स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्ष्यार्थमित्याह पृथिव्या-
मिति । प्रथमेतत्पक्षाः पञ्चापि गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोगप्र-
त्यादिति भावः । कथं तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं तत्राह
अपुण्यत्वन्विति । तदेव स्फुटयति संसारिणामिति । गन्धादयः स्वका-
र्यैर्भूतेः सच्च परिणतमनाः प्राणिनां पापादिब्रह्मादपुण्याः संपद्यन्ते
इत्यर्थः । पञ्चाग्ने तेजः तद्भूते मयि प्रेतोऽग्निरित्याह तेज इति ।
जीवनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह तथेति । जीवनशब्दा-
र्थमाह येनेति । अक्षरसेनासृताख्येनेत्यर्थः । तपश्चास्मीत्येकाल-
पर्यमाह तस्मिन्निति । अक्षरैकाग्रमनाशकादि वा तपस्तदात्मनोद्धरे
प्रोतास्तपस्विनो विशेषणाभावे विशिष्टस्य वस्तुनो भावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

श्लो० टी० । किञ्च पुण्य इति । पुण्योऽविद्यतो गन्धो गन्धतन्मात्रं
पृथिव्यान्त्रयभूतोऽहमित्यर्थः, यद्वा विभूतिरूपेणात्रयत्वस्य विवक्षितत्वात्
सुरभिगन्धस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात् पुण्यो गन्ध इत्युक्तं तथा विभा-
वसौ अग्नौ यत्तेजो दुःसहा दीप्तिस्तदहं, सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारण-
मायुरहमित्यर्थः, तपस्विषु वानप्रस्थादिषु इन्द्रसहनरूपं तपोऽस्मि ॥९॥

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ ! सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

वीजमिति । वीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्व-
भूतानां हे पार्थ ! सनातनं चिरन्तनं किञ्च बुद्धिर्विवेक-

शक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः
प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

आ० टी० । नह् सर्वेषु भूतानि स्वरूपे प्रोतानि क्वं तेषां
त्वन्नि प्रोतत्वं तत्वाह वीजमिति । वीजान्तराद्यपेक्षयानवस्थां वारयति
सनातनमिति चैतन्यस्याभिव्यक्तकं तत्त्वनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां या
बुद्धिस्तद्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह किञ्चेति । प्रागल्-
भ्यवतां यत् प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्याह तेज इति ।
तद्वि प्रागल्भ्यं यत्पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चाप्रष्टव्यत्वम् ॥ १० ॥

आ० टी० । किञ्च वीजमिति । सर्वेषां चराचराणां भूतानां
वीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यं उत्तरोत्तरसर्वकार्यो-
ष्वनुस्यूतं तदेव वीजं सद्भिर्भूतं विद्धि न तु प्रकृतिव्यक्तिरिव नश्यत्, तथा
बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां प्रागल्भ्यानां तेजः प्रागल्भ्यम-
हम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ! ॥११॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहं तच्च बलं
कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागी कामस्तृष्णा
असन्निकृष्टेषु विषयेषु रागी रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु तामरां
कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं सत्त्व-
महमस्मि न तु यत् संसारिणां तृष्णा रागकारणं किञ्च
धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेन अविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु
कामो यथा देहादिधारणमात्रार्थोऽग्रनपानादिविषयः
कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ! ॥ ११ ॥

आ० टी० । यच्च बलवतां बलं तद्भूते मयि तेषां प्रोतत्वमित्याह

बलमिति । कामक्रोधादिपूर्वकस्यापि बलस्यानुमतिं वारयति तच्चेति । कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्क्यार्थभेदमावेदयति कामक्षृण्वेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्यसिद्धं व्यावर्त्यं दर्शयति नत्विति । शास्त्रार्थाविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामवतां भूतानां प्रोतत्वं विवक्षित्वाह किञ्चेति । धर्माविरुद्धं कामसुदाहरति यथेति ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । किञ्च बलमिति । कामोऽप्राप्तेषु वस्तुष्वभिलाषो राजसः रागः पुनरभिलाषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरञ्जनात्कस्तृष्णापयर्थ्यायस्तामसस्ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमस्ति सात्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः, धर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पादनमात्रोपयोगी कामोऽहमिति ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि॥१२

किञ्च ये चैवेति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृताः भावाः पदार्थाः राजसाः रजोनिर्वृतास्तामसास्तमोनिर्वृताश्च ये केचित् प्राणिनां स्वकर्मावशात् जायन्ते भावाः तान् मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान् समस्तानिव यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथापि न त्वहं तेषु तद्धीनस्तद्वशी यथा संसारिणस्ते पुनर्भयि महशा मद्धीनाः ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावानां ईश्वरात्मत्वाभिधानादभ्येवामतदात्मत्वप्राप्तावुक्तं किञ्चेति । प्राणिनां त्रैविध्ये हेतुं दर्शयन् वाक्यार्थमाह ये केचिदिति । तर्हि पितृरिव पुत्राधीनत्वं ततो जायमानानां तद्धीनत्वं तथापि स्यादिति विक्रयावपवदूष्यत्वप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह यद्यपीति । नम परमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वाच्च तद्दुष्प्रदोषो मयि ज्ञातामित्यर्थः । तेषामपि तद्देव सतन्मताशम्भवात्

किमिति कल्पितत्वमित्याशङ्क्याह ते पुनरिति । त्रिविधानां ज्ञानानां न ज्ञातन्मोक्षरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथा च कल्पितस्याधिष्ठानसत्ता-
प्रतीतिभ्यामेव तद्वत्त्वात्तन्मात्राविवक्षित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । किञ्च ये चैवेति । ये चान्येऽपि स्वाप्सिका भावाः
शमदमादयः राजसाश्च हर्षदपादयः, तामसाश्च ये शोकमोहादयः
प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान् सर्वान् मत्त एव जातान् विद्धि
मदीयप्रकृतिगुणत्वकार्यत्वात्, एवमपि तेष्वहं न वत्ते जीववत्तदधी-
नोऽहं न भवामीत्यर्थः, ते तु मदधीनाः सन्तो मयि वत्तेन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
सर्वभूतात्मनं निर्गुणं संसारदोषबीजप्ररोहकारणं मां
नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् तच्च
किं निमित्तं जगतोऽज्ञानमुच्यते त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुण-
मयैर्भावैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदा-
र्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगत् मोहितमवि-
वेकतामापादितं सत् नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो
गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणञ्चाव्ययं व्ययरहितं
अज्ञादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । सतीश्वरस्य ज्ञातन्त्रो नित्यशुद्धत्वादौ च कुतो जन-
तस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशङ्क्य तदज्ञानादित्याह एवंभूतमपीति ।
यद्यप्रपञ्चोऽपिक्रियश्च त्वं कल्पान्वाभात्मभूतं स्वयं प्रकाशं सर्वो जनस्तथा
न जानातीति सत्त्वा शङ्कते तच्चेति । ज्ञोकानोत्तरमाह उच्यते इति ।
इभ्यः परमित्त्वप्रपञ्चकत्वसुष्यते, अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्यम् ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । एवंभूतमीश्वरं त्वामयं जनः किमिति न जानाती-

त्यत आह त्रिभिरिति । त्रिभिस्त्रिभिरेभिः पूर्वोक्तैर्गुणैश्चमयैः काम-
बोधादिभिर्गुणविकारैर्भोगैः स्वभावैर्नोद्दिष्टमिदं जगत् अतो मां नाति-
जानाति, कथंभूतं एव्यो भावेभ्यः परं एभिरसृष्टं एतेषां नियन्तारं,
अतएवाख्यं निर्विकारमित्यर्थः ॥ १२ ॥

देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

कथं पुनर्देवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामति-
क्रामन्तीत्युच्यते देवीति । देवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः
स्वभावभूता हि यस्मात् एषा यद्योक्ता गुणमयी मम माया
दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया तत्रैवं
सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं
सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतचित्तमोहिनीं
तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्धनात् मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आ० टी० । यद्योक्तानादिषु मायापारवशत्परिवर्जनायोगा-
प्यगतो न कदाचिदपि तत्त्वबोधसमुद्दयसम्भावनेत्याशङ्कते कथं पुनरिति ।
भगवदेकेश्वरश्चतया तत्त्वज्ञानद्वारेण भावातिक्रमः सम्भवतीति परिहरति
उच्यते इति । कथं दुरत्ययत्वेन तदत्ययः स्यादिति तत्राह मामेवेति ।
प्रधानस्त्वैव स्नातन्मम मायाया व्युत्स्यति देवस्येति । स्नातन्ममे
मायात्वानुपपत्तिं हि शब्दद्योतितं हेतुं करोति यस्मादिति । अतुभव-
सिद्धा सा नाकस्मादपढापमर्हतीत्याह एवेति । जगतस्तत्त्वप्रतिबन्धकी-
भूता गुणाः सस्मादयः। ममेति प्रागुक्तमेव भाषायाः सम्बन्धमनूद्य विधित्-
सितं दुरत्ययत्वं विभज्यते दुःखेनेति । मामेवेत्यादि व्याचष्टे तत्रेति ।
तस्मिन् मायारूपे यद्योक्तरीत्या दुरत्यये सतीति यावत्, मामेवेत्येवकारेण
मायाया वेद्यकोटिनिवेशाभागे विवक्ष्यते, सर्वात्मना कस्मात्तुष्टानादिव्य-
द्यतामन्तरैवेत्यर्थः । ज्ञायातिक्रमे ज्ञायातिक्रमे भवतीति मत्वा विश्व-

नष्टि सर्वेति । भावात्तत् प्रवृत्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कर्तुं इत्यप्यहं इत्यहं
संश्लिष्टिरित्याह संश्लिष्टिरिति ॥ १४ ॥

स्वा०टी०। के तर्हि त्वां जानन्तीत्यत आह दैवेति । दैवी अक्षौकिकी
अत्यद्भुतेत्यर्थः, गुणमयी सत्त्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्ति-
माया इत्यस्या इत्यत्रा हि प्रसिद्धमेतत्तथापि मामेवेत्येवकारेणाव्यभि-
चारिण्या मन्त्रा ये प्रपद्यन्ते भजन्ति भावामेकं सुदुस्तरामपि ते
तरन्ति ततो मां जानन्तीति भावः ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

यदि त्वां प्रपन्नाः मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव
सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते न मामिति । न मां परमेश्वरं
दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः
नराणां मध्ये अधमा निकृष्टास्ते च माययापहृतज्ञाना
आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । भगवद्दिष्टाया मायातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव
सर्वेषामुचितमिति वृष्णति यदीति । पापकारित्वेनाविवेकभूयस्यया
हिंसाश्रितादिभूयस्वाद्भूयसां जन्तूनां न भगवद्दिष्टत्वसिद्धिरित्याह
उच्यते इति । सौहृदं पापकारित्वे हेतुरत एव निकृष्टाः संश्लिष्टमिव
तिरस्कृतं ज्ञानं स्वस्वरूपचैतन्यमेषामिति ते तथा ॥ १५ ॥

स्वा०टी०। किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्तीत्यत आह न मा-
मिति । नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति, अधमत्वे हेतुः
मूढा विवेकान्ध्याः, तत् कुतः दुष्कृतिनः पापशीलाः अतो मायापहृतं
निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां ज्ञातमपि ज्ञानं वेदांते तथा अतएव दृष्टो
दोषोऽभिमानश्च क्रोधः पाहृष्यमेव चेत्यादिना ब्रह्ममायमासुरं भावं स्वभावं
प्राप्ताः जन्तो न मां भजन्ति ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
आर्त्ता जिज्ञासुरर्थाधीं ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥१६॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः चतुर्विधेति । चतुर्वि-
धाश्चतुःप्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्य-
कर्माणो हे अर्जुन ! आर्त्तः अर्त्तिपरिग्रहीतः तस्करव्या-
घ्ररोगादिना अभिभूतः अभिभवं आपन्नो जिज्ञासुर्भगव-
त्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्व-
विद् हे भरतर्षभ ! ॥ १६ ॥

आ० टी० । केषां तर्हि तद्विषयता सुकरेति तत्राह ये पुनरिति ।
ते भजन्ते भगवन्मिति शेषः । ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वं मायां तरन्ति
नैवं प्रार्थनावैचल्यप्रादित्वाह चतुर्विधा इति । आपन्नस्तद्विद्वि-
मिच्छद्विति शेषः तत्त्वविदिति शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कारसाक्षाधीं
सुसञ्चुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

आ० टी० । सुकृतिनस्तु मां भजन्त्येव ते च सुकृततारतम्येन
चतुर्विधा इत्याह चतुर्विधा इति । पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्यप्राप्ते मां
भजन्ति ते चतुर्विधाः आर्त्ता रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वं कृतपुण्य-
स्तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति एवमुत्तरत्रासि
दृष्टव्यं, जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः, अर्थार्थी अल्प परत्वं च भोगसाधन-
भूतार्थप्रेप्सुः ज्ञानी आत्मवित् ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानो तत्त्ववित्त्वान्नि-
त्ययुक्तो भवत्येकभक्तियान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स
एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते अतिरिच्यत

इत्यर्थः प्रियो हि यस्माद्दहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्माद्दहम-
त्यर्थं प्रियः प्रसिद्धं हि लोके आत्मप्रियो भवति इति
तस्मात् ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः स च
ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

आ० टी० । चतुर्विधानां तेषां सुकृतिनां भगवद्भिस्सुखानां तुल्य-
त्वमायङ्ग्राह तेषामिति । तस्य विशिष्यमायत्वे हेतुमाह प्रियो हीति ।
नित्ययुक्तत्वं भगवत्प्राप्तनि सदा समाहितचेतस्त्वं कषारं ससारे भग-
वानेव सारः सोऽहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्ने भगवति
भक्तिः स्रे हविशेषोऽस्त्वैकभक्तिः तस्याधिक्ये हेतुं विवक्ष्येति प्रियो
हीत्यादिना । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्यदत्त्वे प्रसिद्धं प्रमा-
ण्यति प्रसिद्धं हीति । आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो
वासुदेवस्य कथं तं प्रति प्रियत्वमित्याहङ्ग्राह तस्मादिति । अहं
ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्यदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वा-
दित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति सचेति ॥ १७ ॥

आ० टी० । तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह तेषामिति ।
तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः तत्र हेतवः नित्ययुक्तः सदा मच्छिष्टः,
एकस्मिन् मध्येव भक्तिर्यस्य सः ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चिन्त-
विच्छेपाभावाच्चित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वञ्च सम्भवति नाग्यस्य, अतएव
तस्माद्दहमत्यन्तं प्रियः स च मम, तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चद-
भिर्हेतुभिः स उत्तमः इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमाङ्गतिम् १८

न तर्हि आर्त्तादयस्तयो वासुदेवस्याप्रियः, न, किं तर्हि
उदारा इति । उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम
प्रिया एवेत्यर्थः न हि कश्चिन्मङ्गलो मम वासुदेवस्याप्रियो

भवतीति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः तत्
कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत इति मे मम
मतं निश्चयः आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स च ज्ञानी हि
यस्माद्दृष्टमेव भगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येव युक्तात्मा
समाहितचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां
गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आ० टी० । ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषण-
सामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्नोति शङ्कते न तर्हीति । तेषां भगवन्म
प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह नेति । अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि
किं प्रयोजनमिति पृच्छति किं तर्हीति । सर्वेषां भगवदभिमुखत्वाद्गु-
कर्षेऽपि ज्ञानिनि तदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह उदारा इति ।
किं तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य ईश्वरज्ञानमित्याह मे मतमिति । ज्ञानी
त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह आस्थित इति । सर्वशब्दस्य ज्ञानिव्यतिरिक्त-
विषयत्वमाह त्वयोऽपीति । ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेऽपि
ज्ञानाभावापराधात् भगवत्प्रतीतिविषयतेत्याशङ्क्याह न हीति । कस्मिन्
ज्ञानवति सति विशेषस्तत्त्वाह ज्ञानी त्विति । तमेव विशेषं प्रश्नपूर्वकं
प्रकटयति कस्मादित्यादिना । सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि अपक्षपातिनः
तस्य तव कथं यथोक्तो निश्चयः स्यादित्याशङ्क्यास्थित इत्येतद्ग्राहकोति
आरोढुमिति । आरोहे हेतुं च्छचयति स च ज्ञानीति । आरोढुं
प्रवृत्तत्वमेव स्फुटयति मामेवेति ॥ १८ ॥

आ० टी० । तर्हि इतरे त्वयस्त्वङ्गताः किं संशरन्ति न हि व
हीत्यादि उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा महानः मोक्षभाज
एवेत्यर्थः ज्ञानी तु पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः, हि यस्मात्
स ज्ञानी युक्तात्मा नदेकचित्तः सन् न विद्यते उत्तमा यस्या-
त्माननुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थित आश्रितवन् ब्रह्मतिरिक्त-
मन्यत् कथं न मन्वत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१६॥

ज्ञानो पुनरपि स्तूयते बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्कारार्जनाश्रयाणां अन्ते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते कथं वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समान्योऽस्यधिको वातः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तम् ॥ १६ ॥

शा० टी० । उत्तरश्लोकोऽस्य गतार्थत्वं परिहरति ज्ञानीति । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्जन्मानि पुण्यकर्मावृष्टानजनिता बुद्धि युद्धिस्तदाश्रयाणां तद्वतामनन्तानां जन्मनामिति यावत् । ज्ञानवन्तं प्राक्तनेष्वपि जन्मसु सम्भावितमित्याशङ्क्याह प्राप्तेति । ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमिति । यथोक्तज्ञानस्य तद्वत्सु दुर्लभत्वं सूचयति य एवमिति । महत् सर्वोत्कृष्टमात्मशब्दितं विचिन्मस्येति । महात्मत्वे फलितं हेतुमाह अत इति । तत्र वाक्योपक्रमात्कुर्वन् कथयति मनुष्याणामिति ॥ १६ ॥

शा० टी० । एवंभूतो मङ्गलोऽतिदुर्लभ इत्याह बहूनामिति । बहूनां जन्मनां किञ्चित् पुण्योपचयेन अन्ते चरमे ज्ञानो ज्ञानवान् सन् सर्वमिदं चराचरं वासुदेव इति सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १६ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

आत्मैव सर्वो वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते कामैरिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना

अपहृतविवेकविज्ञाताः प्रपद्यन्ते अन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति
वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने
प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमाख्यायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभा-
वेन जन्मान्तरार्जितमंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः
स्वया आत्मीयया ॥ २० ॥

व्या० टी० । किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यग्भूते भगवति यथोक्त-
ज्ञानं नोदेतीत्याशङ्क्य न मामित्यत्रोक्तं हृदि निधाय ज्ञानानुदये हेत्व-
न्तरमाह आत्मैवेति । कामैर्नानाधिधैरपहृतविवेकविज्ञानस्य देवतान्तर-
निष्ठत्वमेव प्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह कामैरिति ।
देवतान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह तं तमिति । प्रसिद्धो नियमो जपोपवास-
प्रदक्षिणमस्कारादिः । नियमविशेषाश्रयणे कारणमाह प्रकृत्येति ॥२०॥

स्वा० टी० । तदेवं कामेनापि सन्नः कामप्राप्तये परमेश्वरमेव ये
भजन्ति ते कामान् प्राप्य शनैर्मुच्यन्त इत्युक्तं ये त्वत्पन्नं राजसात्साम-
शाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवन्ते ते संसरन्तीत्याह कामैरिति
चतुर्भिः । ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्त्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः
सन्तोऽन्याः क्षुद्रा भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति, किं कृत्या तत्तद्देवतारा-
धने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि च
स्वीयया प्रकृत्या पूर्वाम्यासवासनया नियता यथोक्तताः सन्तो देवता-
विशेषं भजति ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनूं भक्तः श्रद्धया च्छित्तुमिच्छति ।
तस्या तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधात्यहम् ॥२१॥

तेषाञ्च कामिनां यो य इति । यो यः कामी यां यां
देवतातनूं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नश्चित्तुं पूजयितुमि-
च्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव

विदधानि स्थिरीकरोमि ययैवं पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो
यो यो यां देवतातनूं अहया अर्चितुमिच्छतीति ॥ २१ ॥

आ० टी० । तत्तदेवताप्रसादात् कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मके
वासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्यते तेषाञ्चेति । स्वभावतो
जगदान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः । भगवद्विहितया स्थिरया अहया
संस्काराधीनया देवताविशेषमाराधयतोऽपि भगवदनुग्रहादेव फल-
प्राप्तिरित्याह यो यो यामिति ईहते निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । तेषां मध्ये यो य इति । जो यो भक्तो यां यां
तनूं देवतारूपां मदीयामिव भूक्तिं अहया अर्चितुं इच्छति प्रवर्त्तते
तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्त्तिविषयां तामिव अहामचलां दृष्ट्वा महमन्तयामी
विदधानि करोमि ॥२१॥

स तथा अहया युक्तस्तस्यावाधनमौहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् २२

स तथेति । स तथा मदीहितया अहया युक्तः सन्
तस्या देवतायाः तन्वा आराधनमौहते चेष्टते लभते च
ततः तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामानीप्सितान्
मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहि-
तान्निर्मितांस्तान् हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामा-
स्तस्मात्तानवश्यं लभन्ते इत्यर्थः हितानिति पदच्छेदे
हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं न हि कामा हिता
कस्यचित् ॥ २२ ॥

आ० टी० । आराधितदेवताप्रसादात् फलप्राप्तौ किमीश्वरेणेत्या-
शङ्क्य तस्य सर्वज्ञस्य सर्वकर्मफलविभागाभिज्ञस्य तत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैव
फलदातृत्वमित्याह सर्वज्ञेनेति । एको बहूनां यो विदधाति कामा-
नित्यादिश्रुतिमाश्रित्य हि तानिति पदद्वयं व्याचष्टे यस्मादिनि

हितानिच्छेकं षट्मिति पञ्चं प्रत्याह हितानिति । उख्यस्ववन्द्ये
किञ्चित्पैपचारिकत्वमित्याशङ्क्याह न हीति ॥ २२ ॥

आ० टी० । ततश्च स तथेति । स भक्तस्तया हृदया अहंवा तस्या-
स्तनोराराधनभीहृते करोति ततश्च कामाः ये सङ्कल्पितास्तांस्ततो देवता-
विशेषाद्भवते, किन्तु मयैव तत्तद्देवतान्तर्गमिना विहितान् निर्मितान्
हि स्फुटमेतत् तत्तद्देवतानामपि सदधीनत्वान्मन्पूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यन्त्यमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अश्विवेकिनः कामिनश्च
ते अतः अन्तवदिति अन्तवहिनागि तु फलं तेषां तद्भ-
वत्यन्त्यमेधसामत्याप्रज्ञानां देवान् देवयजो यान्ति देवान्
यजन्ति इति देवयजः ते देवान् यान्ति मद्भक्ता यान्ति
मामपि एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रतिपद्यन्ते अन-
न्तफलायाहो खलु कष्टं वक्तव्यं इत्यनुक्रोशं दर्शयति
भगवान् ॥ २३ ॥

आ० टी० । प्रेक्षापूर्वकारिणि कामानां हितत्वाभावे हेतुमाह
यच्चादिति । किञ्च ये कामिनस्तेन विवेकिनस्तथाविवेकपूर्वकत्वात्
कामानां कुतो हितत्वाशङ्क्याह अश्विवेकिन इति । कामानामानन्त्य-
फलत्वेन हितत्वमाशङ्क्याह अत इति । तेषामविवेकपूर्वकत्वमतःशब्दार्थः,
तदशब्दोऽवधारणार्थः । कामफलस्थानाशित्वे किञ्चित् कामनिष्ठत्वं जन्तू-
नामित्याशङ्क्य प्रज्ञामान्द्रादित्याह अत्येति । किं तर्हि साधनमनन्व-
फलायेत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह मद्भक्ता इति । अक्षरार्थसङ्गा-
त्लोकस्य तान्मृप्यार्थमाह एवमिति । देवताप्राप्तौ मनयत्प्राप्तौ चेत्येषः,
मामेवेत्सीदौ देवताविशेषं प्रतिपद्यन्ते अन्तवत् फलायेति वक्तव्यम् ।
उक्तवैपरीत्ये कारणमविवेकातिरिक्तं नास्ति इत्यभिप्रेत्याह अहो
खल्विति ॥ २३ ॥

आ० टी० । तदेवं यद्यपि सर्वे अपि देवता मत्तैव तन्वोऽत-
 क्षदाराधनमपि वस्तुतो अदाराधनमेव तत्तत्फलदातापि चाहमेव
 तथापि साक्षात्कृतानाञ्च तेषाञ्च फलवैषम्यं भवतीत्याह अन्वदिति ।
 अत्यभेदसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्वत् विनाश
 भवति, तदेवाह देवान् यजन्तीति देवयजसो देवानन्वतो यान्ति मङ्ग-
 क्तास्तु मामनाद्यनन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

किं निमित्तं त्वामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते अव्यक्त-
 मिति । अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतं इदानीं
 मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः
 परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं
 व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो
 मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

आ० टी० । भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वे ऽपि प्राणिनां प्रायेण तद्विष-
 ताभावे मन्त्रपूर्वकं निमित्तं निवेदयति किं निमित्तमित्यादिना । अप्रकाशं
 शरीरग्रहणात् पूर्वमिति शेषः, इदानीं शीलाविषहपरिग्रहावस्थाया-
 ऽनित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि कदाचित्कल्पं भगवति प्राप्तं नेत्याह नित्येति ।
 कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्धय इत्युत्तरं तद्विद-
 श्योति परमिति । परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं शोपाधिकनिर्वाधिक-
 भावार्थम् ॥ २४ ॥

आ० टी० । मनु च सप्ताने प्रयासे बहति च फलविशेषे सति
 सर्वेऽपि किमिति देवतान्तरं हित्वा त्वामेव न मजन्ति तत्राह अव्यक्त-
 मिति । अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मां व्यक्तं मनुष्यमत्सङ्गस्पर्शादिभावं प्राप्त-
 मबुद्धयो मन्यन्ते, तत्र हेतुः मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः, कथंभूतं
 व्यक्तं नित्यं, न विद्यते कृत्तव्यो भावो यस्मात् तं मद्भावं, एतौ जग-

द्रव्यार्थं शीघ्रयाविष्कृतमानानाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्तिं मां परमेष्ठिनं कर्म-
निष्कृतभौतिकदेहं देवतानन्तरममं पश्यन्तो मन्दमतयो मां मातीवाद्दि-
यन्ते प्रसूतक्षिप्रफलदं देवतान्तरमेव भजन्ते, ते शोक्तप्रकारेणान्वसु
फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाहृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

तदज्ञानं किं निमित्तं इत्युच्यते नाहमिति । नाहं
प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषाञ्चिदेव मद्भक्तानां प्रकाशो-
ऽहमित्यभिप्रायः योगमायासमाहृतः योगो गुणानां युक्ति-
घटनं सैव माया योगमाया तथा योगमायया समाहृतः
संस्कृत इत्यर्थः अतएव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति
मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

आ० टी० । अद्विवेकरूपमज्ञानं भगवद्भिन्ना प्रतिबन्धकसंज्ञं
तस्मिन्नपि निमित्तं प्रत्यपूर्वकमनाद्यज्ञानसुपन्यस्यति तदज्ञानमित्यादिना ।
त्रिभिर्गुणमयैरित्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणसंज्ञकमत्र तु सोपा-
धिकस्यापीति विशेषं नटङ्गीत्वा व्याचष्टे नाहमिति । तर्हि भगवद्भक्ति-
रहपयुक्तेत्याशङ्क्याह केषाञ्चिदिति । सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशोऽहमित्यत्र
हेतुमाह योगेति । अनाद्यनिर्वाच्याशानाच्छक्तत्वादेव मद्भिन्ने लोकस्य मोक्षं
तत्तच्च मदीयस्वरूपविवेकाभावात्कश्चित्तराहित्यमित्याह अत एवेति ॥ २५ ॥

आ० टी० । तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह नाहमिति । सर्वस्य लोकस्य
नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि किन्तु मद्भक्तानामेव यतो योगमायया
समाहृतः योगो युक्तिर्मदीयः कोऽप्यचिन्त्यः प्रज्ञाविहासः स एव माया
अघटमानघटनापटीयस्वात् तथा संस्कृतः, अतएव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः
सन्नयं लोकोऽजमव्ययस्य मां न जानातीति ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन ! ।

भविष्याणि च भूतानि मान्तु वेद न कश्चन ॥२६॥

यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति
 नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविन्नो
 ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथान्यस्यापि मायाविन्नो मायाज्ञानं
 तद्वत् यत एवमतः वेदाहमिति । अहन्तु वेद जाने
 समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्त्तमानानि
 चार्जुन ! भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मान्तु वेद न
 कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न
 मां भजते ॥ २६ ॥

आ० टी० । मायया भगवानावृतश्चेत्तस्यापि लोकस्यैव ज्ञानप्रति-
 बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह यथेति । न हीयं माया मायाविन्नो विज्ञानं
 प्रतिबध्नाति मायात्वात् लौकिकमायावत् अथवा नेश्वरो मायाप्रतिबध्-
 ज्ञानो मायावित्वात् लौकिकमायाविवदित्यर्थः । भगवतो मायाप्रति-
 बध्जानत्वाभावेन सर्वज्ञत्वमप्रतिबध्दं सिद्धमित्याह यत इति । लोकस्य
 मायाप्रतिबध्दविज्ञानत्वादेव भगवदाभिसुख्यन्मून्यत्वमित्याह मां त्विति ।
 काशत्रयपरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेश्वरस्यास्तीति द्योतना-
 र्थस्तुशब्दः, मां त्विति लोकस्य भगवत्तत्त्वज्ञाने प्रतिबन्धं द्योतयति ।
 तर्हि तद्भक्तिर्विप्रलेत्याशङ्क्याह मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि तद्भक्तिद्वारा
 त्वां ज्ञास्यति नेत्याह मत्तत्त्वेति । विवेकयतो मद्भजनं न तु विवेक-
 मून्यसर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

आ० टी० । सर्वोत्तमं सत्त्वरूपमजानन् इत्युक्तं तदेव स्वस्य सर्वो-
 त्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह वेदाहमिति ।
 समतीताति विनष्टानि वर्त्तमानानि च भावीनि च त्रिकालवर्तीनि
 भूतानि स्यावरजङ्गमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मायाश्रवत्वात्काल-
 तस्याः स्यान्नयव्यामोहकत्वाभावात्, मान्तु कोऽपि न वेत्ति कुन्त्यायासोः

हितत्वात्, प्रविष्टं हि लोके मायायाः स्नात्रयाघीमत्तमन्वभोहकत्व-
चेति ॥ २६ ॥

इच्छादेषसमुत्थेन इन्द्रमोहेन भारत ! ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ॥२७॥

केन पुनस्त्वत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति
जायमानानि सर्वभूतानि त्वां न विन्दन्ति इत्यपेक्षाया-
मिदमाह इच्छेति । इच्छादेषसमुत्थेन इच्छा च द्वेषश्च
इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छादेषसमुत्थस्तेन
इच्छाद्वेषसमुत्थेन केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह इन्द्र-
मोहेनेति इन्द्रनिमित्तो मोहो इन्द्रमोहस्तावेव इच्छाद्वेषौ
शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्देतुविषयो यथा-
कालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ इन्द्रगण्डेनाभिधीयते तत्र
यदा इच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्देतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ
भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण
परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं
जनयतः न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविष-
यज्ञानमुत्पद्यते वहिरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्ट-
बुद्धेः समूहस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्प-
द्यत इत्यतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन इन्द्रमोहेन भारत ! भर-
तान्वय ! सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं समूहतां
सर्गे जन्मनि उत्पत्तिकाल इत्येतत् यान्ति गच्छन्ति
हे परन्तप ! मोहवशान्वेव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त
इत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

आ० टी० । भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तं प्रपञ्च-
हारेणोदाहरति केनेत्यादिना । पुनःशब्दात् प्रतिबन्धकान्तरविवक्षा
गम्यते, अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धकमिदमा नृच्छते । विशेषमाकाङ्क्षा-
पूर्वकं निक्षिपति केनेति । विशेषापेक्षायामिति इन्द्रशब्देन नृहीतयो-
रपि इच्छाद्वेषयोर्पक्षणम् । इन्द्रशब्दार्थोपलक्षणाद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह
तावेवेति । तयोरपर्यायमेकत्वानुपपत्तिं नृहीत्वा विशिनष्टि यथाकाल-
मिति । न च तयोरनधिकरणं किञ्चिदपि भूतं संसारमण्डले सम्भव-
तीत्याह सर्वभूतैरिति । तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशङ्क्याह
तत्रेति । तयोराश्रयः सप्रस्यर्थः । उक्तमेवार्थं कैश्चित्कन्यायेन प्रप-
ञ्चयति न हीति । पूर्वभागानुवादपूर्वकसुत्तरभागेन फलितमाह अत
इति । प्रत्यगात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवाऽतः-
शब्दार्थः, कुलप्रयुक्तमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च युक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्ध-
प्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारत ! परन्तमेति सम्बोधनह-
यम् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतमरान्तरकारणसुप्रसंहरति मोहेति ॥२७॥

स्वा० टी० । तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञानशुक्तं
तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह इच्छेति । सृज्यत इति सर्गः सर्गे
स्युब्देहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा तत्प्रतिकूले च द्वेषस्ताभ्यां ससत्यः
ससङ्गूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशस्तेन
सर्वाणि भूतानि सम्मोहं यानि अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतर-
मभिनिवेशं प्राप्नुवन्ति अतस्तानि मञ्जानाभावाद्भावां न भजन्तीति
भावः ॥ २७ ॥

येषामन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्माणाम् ।

ते इन्द्रमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

यतएवमतस्तेन इन्द्रमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभू-
तानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्ति अतएवा-
त्मभावेन मान्नु न भजन्ते के पुनरनेन इन्द्रमोहेन

निर्मुक्ताः सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन
 भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते येषामिति । येषान्तु
 पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्य-
 कर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते
 पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते इन्द्रमोहनिर्मुक्ता यथो-
 क्तेन इन्द्रमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता
 एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन
 निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

आ- टी० । जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह यत
 इति । भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्ववैभुष्यं फलतीत्याह अत एवेति ।
 यद्वि सर्वाणि भूतानि जन्मप्रतिपद्यमानानि समूहानि सन्ति भगवत्तत्त्व-
 परिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगव-
 द्भजनसुचरमानमधिकार्यभावादनर्थकमापद्येतेति शङ्कते के पुनरिति ।
 अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशादपाकृतदुरितानां इन्द्रप्रयुक्तमोहविरहिष्ठां
 ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवद्भजनाधिकारित्वाच्च शास्त्रविरोधोऽस्तीति
 परिहरति उच्यते इति तदुच्येत्येत्यस्यार्थमाह पुनरिति । सुक्तेरर्वाक्त्वा-
 सिद्धार्थं समाप्तप्रायमित्युक्तम् । प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं
 विशिनष्टि सत्त्वेति । उभयविधशुद्धेर्द्वन्द्वनिमित्तमोहनित्तफलमाह ते
 इन्देति मोहनित्तैर्भगवद्भिष्ठापर्यन्तत्वमाह भजन्त इति । तेषां नाना-
 परिग्रहवतां भगवद्भजनप्रतिग्रहतिमाशङ्क्याह दृढेति ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । कुतस्तर्हि केचन त्वां भजन्तो दृश्यन्ते तस्माद् येषामिति ।
 येषान्तु पुण्यप्राचरणशीलानां सर्वप्रतिबन्धकं पापमन्तगतं नष्टं ते इन्द्र-
 निमित्तेन मोहेन विनिर्मुक्ताः दृढव्रताः एकान्तिनः सन्तो मां भजन्ति ॥ २८

जरामरणमोक्षाय समाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्मतद्विदुः द्रष्टव्यमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते जरेति । जरामरणमो-
क्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं मां परमेश्वरं आश्रित्य
मतसमाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्वन्न
परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु
तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २६ ॥

आ० टी० । ययोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं पुत्रद्वारा
दर्शयति ते किमर्थमिति । जरामरणादिरुच्यते यो वन्धस्तद्विज्ञेयार्थं
भगवद्भजनमित्यर्थः । सम्प्रति सगुणस्य सप्रपञ्चस्य मध्यमानुष्यार्थं
ध्येयत्वमाह मामाश्रित्येति । जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निष्-
प्रपञ्चं मासुक्तमाधिकारिणो जानन्तीत्युक्तं मामेव ये प्रपद्यन्त इत्यादा-
वित्याह जरेति । मध्यमाधिकारिणं प्रत्याह मामिति । परमेश्वरा-
श्रवणं नाम विषयविसृष्टत्वेन भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह मत्समाहितेति ।
प्रयतनं भगवद्भ्रष्टासिद्धार्थं बहिरङ्गानां यज्ञादीनामन्तरङ्गानाञ्च श्रव-
णादीनामनुष्ठानम् । प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म कथं ब्रह्म विदुरि-
त्यपेक्षायायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह
कृत्स्नमिति ॥ २६ ॥

आ० टी० । एवञ्च मां भजन्तस्ते सर्वं विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्था
भवन्तीत्याह जरेति । जरामरणयोर्निरसनार्थं आश्रित्य ये प्रयतन्ते
ते तत् परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः येन तत्प्राप्तव्यं तत् देहा-
दिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीत्यर्थः, तत्त्वाघनभूतमखिलं सरहस्यं
कर्म च जानन्ति इत्यर्थः ॥ २६ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञञ्च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-

निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञान-
योगो नाम सप्तमो-
ऽध्यायः ।

साधीति । साधिभूताधिदैवं अधिभूतं चाधिदैवञ्च
अधिभूताधिदैवं तेन सह अधिभूताधिदैवेन वर्त्तते इति
साधिभूताधिदैवं मां ये विदुः साधियज्ञञ्च सह अधि-
यज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च
ते मां विदुः युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ।

आ० टी० । न केवलं भगवद्गिष्ठानां सर्वाध्यात्मककर्मात्मकब्रह्म-
विषयमेव किन्त्वधिभूतादिषुचितं तद्देदित्वमपि सिद्धयतीत्याह साधि-
भूतेति । अध्यात्मं कर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञश्चेति पञ्चकं कर्म तद्-
ब्रह्म ये विदुस्तेषां यथोक्तज्ञानवतां समाहितचेतसामापदवस्थायामपि
भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठतीत्याह प्रयाणेति । अपिचेति निपा-
ताभ्यां तस्यासवस्थायाम् करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानासम्भवेऽपि मयि
समाहितचित्तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति द्योत्यते
तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रतिज्ञेयं निरूपयया तदर्थमेव सर्वात्मक-
त्वादिकस्यपदिशता पुनरतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता तत्-
वदवाच्यं ब्रह्मस्योपेक्षितम् ॥ ३० ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

आ० टी० । न चैवंभूतानां योगश्शशङ्कापीत्याह साधिभूतेति ।
अधिभूतादिशब्दानामर्थं श्रीभगवानेवोत्तराध्याये व्याख्यास्यति, अधि-
भूतेनाधिदैवेन च सह अधियज्ञेन च सह मां ये जानन्ति ते युक्तचेतसो

मथासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि अरक्षसमयेऽपि सां विदुर्जानन्ति न ह्य
तदापि व्याकुलीभूय सां विस्मरन्ति अतो मद्भक्तानां न योगश्च'शाश्वतेति
भावः । कृष्णभक्त्यैव यत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते । इति विज्ञानयोगाख्ये
सप्तमे ब्रह्मकाण्डे ॥ १० ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

किन्तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥

अधिभूतञ्च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवतार्जुनस्य
प्रश्नवीजानि उपदिष्टानि अतस्तत्प्रश्नार्थं अर्जुन उवाच ।

आ० टी० । सप्तमाध्यायान्ते येषामन्तगतं पापमित्यादिना येषां
ब्रह्मादीनामनुसन्धानसक्तं यच्च प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दर्शितं तद्विदं
जिज्ञासमानः सन् पृच्छतीति प्रश्नसमुदायमवतारयति ते ब्रह्मेति ।
प्रश्नवीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तूनीति यावत् । बुभुक्षित-
विषयप्रतिलम्भानन्तरं तेषां प्रश्नद्वारा निर्णयार्थमाह अत इति । यदुक्तं
ते ब्रह्म तद्विदुरिति तत् किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा ब्रह्मण्डस्यो-
भयत्वापि सन्नवादेति मत्वाह किं तदिति । यज्ञोक्तं कृत्स्नमध्यात्म-
मिति ब्रह्मात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्निष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन
आत्मादिकरणप्राप्तौ वा प्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्याह किम-

ध्यात्ममिति । विज्ञानं यत् तदुते कर्माणि तदुतेऽपि चेति श्रुतौ कर्मणो द्वैवध्यनर्हणत्वात् कर्मचाखिलमित्यत्र की कर्म गृहीतमिति पृच्छति किमिति । चराचरार्थां कार्यकारणार्थां कर्तान्य भगवतो न किञ्चिद्वदामस्तीति च चरति ऋषोक्तमिति । साधिता धदैवमित्यत्राधिभूतशब्देन पृथिव्यादिषु भूतेषु दर्शमानं किञ्चिदेव गृह्यते किं वा ईमस्तमेव कार्यमिति निर्दिधारदिषया पृच्छति अधभूतमिति । अधिदैवमिति च दैवतवर्गयमनुष्ठानं वा दैवतस्य दित्यनुष्ठानादिषु वर्तमानं चेतन्यं वा जिह्वक्षरमिति प्रश्नान्तरं प्रस्तौति अधिदैवमिति ॥ १ ॥

स्वा० टी० । ब्रह्मकार्याधिभूतादि विदः कर्माणि कर्त्तव्याः । इत्युक्त्वा ब्रह्मकर्मादस्यस्यस्य उच्यते । परीध्यायान्ते भगवतोऽपि प्रश्नानं ब्रह्माध्यात्मादिसप्रपदर्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्मेति द्वाभ्याम् । सप्तोऽर्थः ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहे स्थिन् मनुसदन ! ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतत्मभिः ॥२॥

स्वा० टी० । साधियज्ञश्चेत्याधिभूतशब्देन यज्ञमधिभूतानो विज्ञानात्मा वा परदेवता वेति प्रश्नान्तरं प्रतिकरोत अधियज्ञ इति । स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वाच्यन्ताभेदेनेत्याह कथमिति । सर्वथापि स किमस्मिन् देहे वर्त्तते ततो वहिर्था, देहे चेत् स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति जिज्ञासया ब्रूते कोऽत्रेति । अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति न प्रश्नोदकः कथमिति किन्तु प्रकारभेदविवक्षयति द्रष्टव्यम् । यज्ञु समाहितचित्तानामुत्क्रमणकालेऽपि भगवद्बुधसन्धानं सिध्यतीति तदयुक्तस्युत्क्रमणदशायां करणग्रामवैयम्यात्सिद्धसमाधानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह प्रयाणेति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अधियज्ञ इति । अत्र देहे यो यज्ञो वर्त्तते तस्मिन् कोऽधिभूतोऽविष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च क इत्यर्थः, स्वरूपं पृष्ठाधिष्ठानप्रकारं पृच्छति कथं केन प्रकारेण असावस्मिन् देहे स्थितः

यत्प्रमथितवतीत्यर्थः, यत्प्रग्रहणं सर्वकर्मणास्तुपलक्षणार्थं, यन्नहावे च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयार्थं अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीति परमात्मा एतस्य वा अक्षरस्य प्रयासने गार्गीति श्रुतिः श्रीं कारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणात्तद्ग्रहणं परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षरे उपपन्नतरं विशेषणं तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभाव इति स्वाभावः स्वभावोऽध्यात्मं उच्यते आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमाधिब्रह्मावसानं वस्तुस्वभावोऽध्यात्ममुच्यते आध्यात्मशब्देनाभिधीयते भूतभावोद्भवकरोः भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तुत्पत्तिकर इत्यर्थः विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चहपुरोडासादेः स्वस्य द्रव्यस्य वितरणं परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्यर्थः इत्येतस्माद्बीजभूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतानि उद्भवन्ति ॥ ३ ॥

का० टी० । व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं भगवतमवतारयति एषामिति । क्रमेण कृतानां प्रश्नानां क्रमेणैव प्रतिवचने प्रहुरभीष्टं प्रतिपत्तिसौकर्यञ्च सिध्यतीति बुध्यमानो विश्वरूपे यथाक्रममिति ।

तत्र प्रसन्नयं निर्वृतं भगवद्ब्रह्मचरिणोऽहं चरति । किं तदु-
 ब्रह्मेति प्रसन्नयं प्रतिवचनमन्तरं ब्रह्मपरममिति । तत्राक्षरशब्दस्य निरु-
 पाधिके परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वसम्बन्धात् प्रवृत्तिं व्युत्पाद-
 यति अक्षरमित्यादिना । कथं पुनराक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि
 दृढप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते व्युत्पत्तोरर्थान्तरेऽपि सम्ब-
 वादित्वाशङ्क्य द्वावापृथिव्यादिविषयनिरङ्गुशप्रशासनस्य परस्मादन्यस्मिन्-
 सम्भवात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमन्तरं ब्रह्मैवेत्याह एतस्येति ।
 हृदियोगमपहरतीति न्यायादोङ्कारे वर्षसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य हृदया
 प्रवृत्तिराश्रयित्तुमुचितेत्याशङ्क्याह ओङ्कारस्येति । प्रतिवचनोपक्रमे
 प्रक्रान्तोङ्काराख्यमन्तरमेवोत्तरत्र विशेषितं भविष्यतीत्याशङ्क्य परम-
 विशेषणविरोधात् न तस्य प्रक्रमः सम्भवतीत्याह परममिति चेति ।
 किमध्यात्ममिति प्रसन्नोत्तरं स्वभावोऽध्यात्ममित्यादि तदप्राच्ये तस्यैवेति ।
 स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मनि देहेऽहं प्रत्यव-
 वेष्टो वर्तत इति अहं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावपदं षट्कृति स्तो भाव
 इति । एवं विग्रहपरिग्रहे स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो
 भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति स्वभाव इति । तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं
 न विश्वकर्तृव्यमिति विश्वनिष्ट परमाद्येति । परमेव हि ब्रह्म देहादौ
 प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुते-
 रित्यर्थः । किं कर्मेति प्रसन्नोत्तरमुत्तरपादत्ते भूतेति । भूतान्येव भावा-
 स्तोपासकवः समुत्पत्तिस्तं करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धयत्कृत्य विधान्तरेण
 व्युत्पादयति भूतानामिति । भावः सङ्गावो वस्तुभावोऽतएव भूतवस्तु-
 त्पत्तिकर इति वक्ष्यति वैदिकं कर्मात्मोक्तविशेषणं कर्मशब्दितमिति ।
 विश्वस्य शब्दार्थं दर्शयन् विशदयति विश्वं इत्यादिना । कथं पुनर्यथो-
 क्तस्य यत्तस्य सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिः जलयेहेतुत्वेन तदुद्भवकरत्वमित्या-
 शङ्क्याग्नौ प्रास्ताङ्गतिरित्यादिसृष्टिमनुसृत्याह एतस्माद्धीति ॥ ३ ॥

सा० टी । प्रसन्नमेथैवोत्तरं श्रीभगवानुवाच अक्षरमिति त्रिभिः ।
 न चरति न चलतीत्यक्षरं, ननु जीवोऽप्यक्षरस्तत्राह परमं यदक्षरं
 यमतां भूतकारणं तदुद्भव, एतद् तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीति

श्रुतेः, स्वस्यैव ब्रह्मण्य एवांशतया जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवा-
त्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यत्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः,
भूतानां जरायुजादीनां भावः सत्ता उत्पत्तिः लङ्गवच्च आटित्याप्तायते
हृष्टिरिति क्रमेण हृष्टिरुत्कृष्टत्वेन भवनसुल्लवः तो भूतभावोद्भवौ करोति
यो विश्वगदेवतोद्देशेन द्रव्यत्वाग्रूपो यज्ञः सर्वकर्मणासुपलक्षणमेतत् स च
कर्मशब्दवाच्यः ॥ २ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ! ॥ ४ ॥

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भव-
तीति कोसौ क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्-
किञ्चिज्जनिमहस्वित्यर्थः पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति
पुरि गयनाहा पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः
सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतं अधियज्ञः सर्व-
यज्ञाभिमानिनी देवता विष्णुास्या यज्ञो वै विष्णुरिति
श्रुतेः स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन् देहे यो यज्ञस्तस्याह-
मधियज्ञः यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायौति देहा-
धिकरणो भवति देहभृतां वर ! ॥ ४ ॥

आ० टी० । सम्प्रति प्रश्नत्रयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति । अधि-
भूतञ्च किं प्रोक्तमित्यस्य प्रतिवचनमधिभूतं क्षरोभाव इति । तत्राधि-
भूतपदमनूद्य वाच्यमर्थं कथयति अधिभूतमित्यादिना । तस्य निर्देशमन्त-
रेण निश्चातुमशक्यत्वात् प्रश्नद्वारा तस्मिन्निर्दिशति कोऽसाविति । कार्य-
मात्रमत्र संश्लेषितमिति वक्तुं सुक्रमेव व्यनक्ति यत् किञ्चिदिति । अधिदैवं
किमिति प्रश्ने पुरुषशब्दत्वादिप्रतिवचनं तत्र पुरुषशब्दमनूद्य मुख्यमर्थं
तस्योपन्यस्यति पुरुष इति । तस्यैव सम्भावितमर्थान्तरमाह पुरिशयना-
हेति । वैराजं देहमासाद्य आदित्यमण्डलादिषु दैवत्येषु योऽन्तरवस्थितो

लिङ्गात्मा व्यष्टिकरणात्प्राज्ञकोऽत्र पुरुषशब्दार्थः स चाधिदैवतमिति स्फुटयति आदित्येति । अधियज्ञः कथमित्यादि प्रश्नं परिहरन्नाधि-
यज्ञशब्दार्थमाह अधियज्ञ इति । कथमुक्त्वायां देवतायामधियज्ञशब्दः
स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिमनुसरन्नाह यज्ञो वै इति । परैव देवताधियज्ञ-
शब्देनोच्यते सा च ब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपत्तव्येत्याह स हि
विष्णुरिति । शास्त्रीयव्यवहारभूमिरत्रेत्युक्ता । देहसामानाधिकरण्या-
द्वात्रेत्यस्य व्याख्यानं अस्मिन्निति । किमधियज्ञो वह्निरनयां देहादिति
सन्देहो मा भूदित्याह देह इति । ननु यज्ञस्य देहाधिकरणत्वा-
भावात् कथं तथाविधयज्ञाभिमानिदेवतात्वं भगवतो विवक्ष्यते तत्राह
यज्ञो हीति । एतेन तस्य बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तमवधेयं न हि परा
देवता दर्शितरीत्याधियज्ञशब्दता बुद्ध्यादिष्वन्तर्भावमनुभाविष्यत्तमन्तं देहान्
विभ्रतीति देहभ्रतः सर्वे प्राणिनस्तेषामेष वरः श्रेष्ठः युक्तं हि भग-
वता साक्षादेव प्रतिक्षणं सवाद् विदधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यम् ॥४॥

स्वा० टी० । किञ्च अधिभूतमिति । क्षरो विनश्यतो भावः देहा-
दिपदार्थः, भूतः प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते, पुरुषो वैराजः
सर्व्यमण्डलवर्ती स्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते, अधिदे-
वतमधिष्ठात्री देवता, स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदि-
कर्त्ता स भूतानां ब्रह्माप्ये समवर्त्तत इति श्रुतेः, अत्रास्मिन् देहे स्थितोऽ-
हमेवाधियज्ञो यज्ञस्याधिष्ठात्री देवता यज्ञादिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता च
कथमित्यस्याप्युत्तरमनेनैयोक्तं द्रष्टव्यं अन्तर्यामिनोऽसत्तादिभिर्भुजैर्जीव-
वैलक्षण्येन देहान्तर्वर्तित्वस्य प्रसिद्धत्वात् तथा च श्रुतिः हा सुपर्णा
समुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलु स्वाह-
प्यन्यन्नन्योऽभिचाकसीति । देहभ्रतां मध्ये श्रेष्ठ इति सम्बोधयन्
त्वमप्येवं भूतमन्तर्यामिनं पराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोद्धु-
मर्हसीति सूचयति ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् मुक्ता परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यते अत्रास्तिन्नर्थं संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

आ० टी० । यत्तु प्रयाणकाले चेत्यादि चोदितं तत्राह अन्तकाले चेति । मामेवेत्यवधारणेन अध्यात्मादित्रिशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्तते विशिष्टस्मरणे हि चित्तविक्षेपाच्च प्रधानस्मरणमपि स्याच्च च मरणकाले कार्यकरणपारवश्याद्भगवदनुस्मरणसिद्धिः सर्वदैवभैरन्त्यैः सादरधिया भगवति समर्पितचेतसः तत्कालेऽपि कार्यकरणजातमगच्छयतो भगवदनुसन्धानसिद्धेः शरीरे तस्मिन्नहं ममाभिमानाभावात्तु यावत्, प्रयातीत्यत्र प्रकृतशरीरमपादानम् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभाषित्वाह मास्तीति । व्यासंश्च संशयमेयाभिनयति याति वेति ॥ ५ ॥

आ० टी० । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीत्यनेन श्रुष्टमन्तकाले ज्ञानोपायं तत्फलञ्च दर्शयति अन्तकाल इति । मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन् देहं त्यक्त्वा यः प्रकर्षेण अर्चिरादिमार्गेण उत्तरायणपथा याति स मद्भावं मद्रूपतां याति अत्र संशयो नास्ति, स्मरणं ज्ञानोपायो मद्भावापत्तिश्च फलमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥६॥

न महिषय एवायं नियमः किं तर्हि यं यमिति । यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरंश्चित्तयन् त्यजति परित्यजति अन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं कौन्तेय । सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन् भावस्तद्भावः स भावितः अर्थमाणा तथाभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥

आ० टी० । अन्तकाले भगवन्तन्तुध्यायतो भगवत्प्राप्तिनियम-
वदन्मपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देहं त्यजतश्चात्प्राप्तिरवश्य-
म्भाविनीति दर्शयति नेत्यादिना । कथं पुनरन्तकाले परवशस्य नियत-
विषयश्चरतिर्भविष्यत्सहते तन्नाह सदेति । देवादिविशेषस्तस्माच्चरति
सप्रस्यर्थः, भायो भावना वासना स भावो भावितः सम्पादितो येन पुंसा
स तथाविधः सन् यं यं भावं अरति तन्मेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति
सम्बन्धः ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । न केवल मां अरन् मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किं
तर्हि यं यमिति । यं यं भावं देवतान्तरं वा अन्यमपि वा अन्तकाले
अरन् देहं त्यजति तं तमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति, अन्तकाले भाव-
विशेषकरणे हेतुः सदा तद्भावभावित इति सर्वदा तस्य भावो भावनातु-
चिन्तनं तेन भावितो वासितचित्तः ॥ ६ ॥

**तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मे वैष्यस्य संशयः ॥ ७ ॥**

यस्माद्देवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणं तस्मा-
दिति । तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं
युध्य च युध्यस्व स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पितं मनो
बुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव
यथास्मृतमेष्यसि आगमिष्यसि असंशयो न संशयोऽत्र
विद्यते ॥ ७ ॥

आ० टी० । अततं भावना प्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्यप्रत्यय-
हेतुरित्यङ्गीकृत्यानन्तरस्त्रोकमवतारयति यस्मादिति । विशेषणत्वयवतो
भगवद्दत्तकरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं भाति तस्मादित्युच्यते सर्वेषु काले-
ष्वाद्देवैरन्त्याभ्यां सहेति यावत्, भगवद्दत्तकरणे विशेषणत्वयसाहित्य
यथाशास्त्रमिति दीव्यते । भगवद्दत्तसम्मानं कर्त्तव्यसक्त्या तेन सह स्वधर्म-

नपि कुर बुद्धमित्युपदिशता भगवता . ससृज्यो ज्ञानकर्मणोरङ्गीकृतो
भातीत्याशङ्काह मयीति । मनो बुद्धिगोचरं क्रियाकारकफलजात
सकलमपि ब्रह्मैवेति भावयन् बुद्धमेति ब्रुवता क्रियादिकलापस्य ब्रह्मा-
तिरिक्तस्याभावार्थिभाषापादात् ससृज्यो विवक्षत इत्यर्थः । उक्तरीत्या
स्वधर्ममनुवर्त्तमानस्य प्रयोजनमाह मामेवेति । उक्तसाधनवशात् फल-
प्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति असंशय इति ॥ ७ ॥

स्वा० टी० . तस्मादिति यस्मात् पूर्व्यासनेवान्तकाले सृष्टिहेतुर्न तु
तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः सम्भवति यस्मात् सर्वदा मामनुस्मर सृष्टि-
चिन्त्य, सन्तस्मरणं हि चित्तशुद्धिं विभा न भवति अतो युध्य च
युध्यस्य चित्तशुद्धयर्थं युद्धादिकं स्वधर्ममनुतिष्ठेत्यर्थः एवं मय्यर्पितं मनः
सङ्कल्पात्मकं बुद्धिश्च व्यवसायात्मिका येन त्वया सत्त्वमनायासेन मभिव
प्राप्स्यसि असंशयः संशयोऽत्र नास्ति ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

किञ्च अभ्यसेति । अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तस-
मर्पणविषयभूत एकस्मिन् तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणां विलक्षण-
प्रत्ययान्तरितोऽभ्यासः स चासौ योगस्तेन युक्तं तत्रैव
व्यापृतं प्रवृत्तं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना
नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन
नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्य-
मण्डले भवं दिव्यं याति गच्छति हे पार्थ ! अनुचिन्तयन्
शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ॥ ८ ॥

स्वा० टी० . इतश्च पूर्वोक्तोक्तार्थानुवायी भगवन्मनकाले प्राप्नो-
वीत्याह किञ्चेति । अभ्यासं विभजते मयीति । न हि चित्तसमर्पणस्य
विषयभूतं भगवतोऽर्थान्तरं वस्तु सदकीति मन्वानो विशिनष्टि चिन्तेति ।

अनरासकारोऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जातमानेष्वपि
 सजातीयप्रत्ययादृत्तिरयोगिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह विश्वशब्देन ।
 अभ्यासाख्येन योगेन युक्तत्वं चेतसो विदुषोति तमेवेति । ततोयथा
 परावृष्टोऽभ्यासयोगः सप्तम्यापि परावृष्टयुते । ननु प्राकृतानां चेतस्त-
 खेत्याशङ्क्य विश्वनिष्ठ योगिन इति । तत्रैवेतोविषयान्तरं परावृष्टेः
 तर्हि परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुः स्यादित्याशङ्क्याह मान्यगामिनेति । प्राप्ता-
 दिकं विषयान्तरपारवश्यमभ्यनुज्ञातं ताच्छील्यप्रकृत्यात्तेन तात्पर्यादप-
 रावृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निरतिशयत्वं
 यदपरावृष्टाखिलानर्घत्वमनतिशयानन्दत्वं तच्च प्रागेव व्याख्यातं नेह
 व्याख्यानमपेक्षते । यथासावादित्ये इत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह दितीति ।
 तत्र विशेषतोऽभिव्यक्तिरेव भवनं, पूर्वाङ्गेन चेतसा यथोक्तं पुरुषमनु-
 चिन्तयन् याति तमेवेति सम्बन्धः । अनुचिन्तयन्नत्यन्तानुशब्दार्थं
 व्याचष्टे शास्त्रेति । चिन्तयन्निति व्याकरोति ध्यायन्निति ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । सन्ततस्मरणस्य चाभ्यासोऽन्तरङ्गसाधनमिति दर्शय-
 न्नाह अभ्यासयोगेति । अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः स एव योग
 उपायस्तेन युक्तैकाग्र्येण अतएव नाम्नं विषयं गन्तुं शीलं यस्य तेन
 चेतसा दिव्यं द्योतनात्मकं परमेश्वरमनुचिन्तयन् हे पार्थ ! तमेव
 यातीति ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितार-
 मणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ।
 सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
 मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

किं विशिष्टञ्च पुरुषं यातीत्युच्यते कविमिति । कविं
 क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनमनुशासितारं
 सर्वस्य जगतः प्रशासितारं अणोः सञ्ज्ञादप्यणीयांसं

सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिन्तयेत् यः कश्चित् सर्वस्य कर्मफल-
जातस्य धातारं विचिन्तयया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य
दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतविद्यमानमपि केन-
चित् विन्तयितुं शक्यते इत्यचिन्त्यरूपस्य आदित्व-
वर्णमादित्वस्यैव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्व-
वर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणात्मोहात्मकारात् परं
तमनुचिन्तयन् यातीति पूर्वेष्वेव सम्बन्धः ॥ ६ ॥

आ० टी० । किं विशिष्टं पुरुषमनुचिन्तयन्निति सम्बन्धः, चहा-
रात् कदा वा नाहोत्क्रामन्नित्यनुकंप्रते, तत्र ध्यानद्वारा प्राप्यस्य पुरु-
षस्य विशेषणानि दर्शयति उच्यते इति । क्रान्तदर्शित्वमतीतादेरशेषस्य
वस्तुनो दर्शनशालित्वम् । तेन निष्पन्नमर्थमाह सर्वज्ञमिति । चिरन्तन-
मादिनतः सर्वस्य कारणत्वादनादिमित्यर्थः, सूक्ष्माकाशादि ततः सूक्ष्म-
तत्वं तदुपाटनत्वादित्यर्थः, यो यथोक्तमनुचिन्तयेत् स तमवःनुचिन्तयन्
यातीति पूर्वेष्वेव सम्बन्ध इति योजना । ननु विशिष्टजात्यादिमतो यथो-
क्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति न त्वस्मदादीनामित्याशङ्क्याह यः कश्चिदिति ।
फलमत उपपत्तेरिति न्यायेनाह सर्वस्येति । एतदप्रमेयं भ्रुवमिति श्रुति-
मान्नित्याह अचिन्त्यरूपमिति । न हि परस्य किञ्चिदपि रूपादि वस्तुतो-
ऽस्ति अरूपवदेव हीति न्यायात् कल्पितमपि नास्मदादिभिः शक्यते चिन्त-
यितुमित्याह नास्तीति । मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याश्च पुरस्तादुपरिष्ठा-
द्व्यवस्थितं परमार्थतो ज्ञानात्कार्यास्यृष्टमित्याह तमस इति ॥ ६ ॥

आ० टी० । पुनरप्यनुचिन्तनीयं पुरुषं विशिष्टं कविमिति
हाध्याम् । कविं सर्वज्ञं सर्वविद्यानिर्मातारं, पुराणमनादिसिद्धिं, अनु-
शासितारं नियन्तारं, अयोः सूक्ष्मादप्यणीयं समतिसूक्ष्मं अकाशकाल-
दिग्भ्योऽप्यतिसूक्ष्मतरं, सर्वस्य धातारं पोषकं, अपरिचितमहमत्वात्-
चिन्त्यरूपं सजीमसयोर्मनोबुद्धप्रोरगोचरं, आदित्ववत् स्वरूपप्रकाशात्मको

वर्षः स्रष्टुर्षं यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानं, वेदाहमेतं पुरुषं
महान्मनादित्यवर्षं तमसः परस्तादिति श्रुतेः ॥ ६ ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

किञ्च प्रयाणकाल इति । प्रयाणकाले मरणकाले
मनसाचलेन प्रचलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिः
तथा युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन
समाधिजसंस्कारप्रचयजनितं स्वचित्तस्थैर्यत्तुक्षणं योग-
बलं तेन च युक्त इत्यर्थः पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य
चित्तं तत ऊर्ध्वं गामिन्या नाद्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवो-
र्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन् स एवं
बुद्धिमान् योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं
पुरुषमुपैति प्रपद्यते दिव्यं द्यातनात्मकम् ॥ १० ॥

आ० टी० । इतश्च भगवदनुस्मरणं सफलत्वादनुष्ठेयमित्याह
किञ्चेति । कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यर्थ्यते तत्राह प्रयाणकाल
इति । कथं तदनुस्मरणमित्युपकरणकलापवेक्ष्यमाणं प्रत्याह मनसेति ।
योऽनुस्मरेत् स किमुपैति तत्राह स तमिति । मरणकाले क्लेशवाह्यल्ये-
ऽपि प्राचीनाभ्यासप्रसादाद्यादितबुद्धिवैभवो भगवन्मननुस्मरणं यथास्मृतः
मेव देहाभिमानविगमानन्तरसुपामच्छतीत्यर्थः । भगवदनुस्मरणस्य साधनं
मनसेवातुष्टव्यमिति श्रुत्युपदिष्टमाशङ्कते मनसेति । तस्य चक्षुषत्वाद्
स्थैर्यभीष्टरे सिध्यति तत् कथं तेन तदनुस्मरणमित्याशङ्क्याह अक्षये-
नेति । ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविसृष्टं तस्मिन्नेवातुस्मरणं

योग्यपौनःपुन्येन प्रवृत्त्या निश्चलीकृतं ततश्चलनविकलं तेनेति व्याचष्टे
 प्रचलनेति । सख्यत्यनुस्मरणाधिकारिणं विगिनष्टि भक्त्येति । परमेश्वर
 परेषु मेन्द्रा सहितो विषयान्तरविमुखोऽनुस्मर्त्तव्य इत्यर्थः । योगबलमेव
 स्फोरयति समाधिर्जेति । योगः समाधिः चित्तस्य विषयान्तरवृत्ति-
 निरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयोध्येयैकाग्र्यकरणं
 तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः । चकारस्त्वाचित्तमन्वयमन्वाचष्टे तेन चेति ।
 यत्तु कया नाद्योत्क्रामणयातीति तत्राह पूर्वमिति । चित्तं हि स्वभा-
 यतो विषयेषु व्यापृतं तस्यो विमुखीकृत्य हृदये एण्डरीकाकारे परमात्म-
 स्थाने यत्नतः स्थापनीयम् । अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे इत्यादिश्रुतेस्तत्र
 चित्तं वशीकृत्य आदावनन्तरं कर्त्तव्यमुपदिशति तत इति । इडा पिङ्गले
 दक्षिणोत्तरे नाड्यौ हृदयाद्विःसृते निरुध्य तस्मादेव हृदयाग्रादूर्ध्वगमन-
 शीलया सुषुम्नया नाड्या हार्दं प्राणसानीय कण्ठावलीखितं स्तनसर्व-
 मां सखण्डं प्रापद्य तेनाध्वना भ्रुवोर्मध्ये तमावेश्य व्यप्रसादवान् ब्रह्म-
 रन्ध्राद्विनःक्रम्य कविं पुराणमित्यादिविशेषणं परमपुरुषसुपगच्छतीत्यर्थः ।
 भूमिजयक्रमेणेत्यत्र भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्य
 तस्य भूतस्य स्वाधीनचेष्टावैशिष्ट्यं तद्वारेणेत्येतदुच्यते । स तमित्यादि
 व्याचष्टे स एवमिति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । स प्रपञ्चाकृतिं भित्त्वा यस्तिष्ठति सर्वभूतं पुरुषं कल्प-
 काले भक्तियुक्तो निश्चलेन विज्ञेपरचित्तेन मनसा योऽनुस्मरेत्, मनो-
 जैश्ल्ये हेतुः योगबलेन सम्यक् सुषुम्नामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणसादश्य
 इति सतं परं पुरुषं परमात्मस्वरूपं दिव्यं द्योतनात्मकं प्राप्नोति ॥ १० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्दयतयोवौतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेषापि ब्रह्माप्यत इत्येवं प्राप्त इदमुच्यते, पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविह्वनादिविशेषविशेष-स्याभिधानं करोति भगवान् यदक्षरमिति । यदक्षरं न चरतीति अक्षरं अविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति तदा एतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः, सर्व-विशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्त्यस्यूलमनखित्यादि, किञ्च विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः सत्यासिनो वीतरागाः विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः यश्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः, ब्रह्म-चर्यं गुरौ चरन्तीति तत्ते पदं यदक्षराख्यं ब्रह्माख्यं

आ० टी० । येन केनचिन्नन्नादिना ध्यानकाले भगवदक्षरशेषे प्राप्ते सत्यभिधानत्वे नियन्तुं कर्त्तव्यत्वेन प्रकृतपरमपुरुषस्य त्वैविद्यद्वन्द्व-प्रसिद्धया प्रामाणिकत्वमाह पुनरपीति । उपायो वक्ष्यमाण ओद्धारः । अविषये प्रतीचि ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशङ्क्याविषय-त्वमत्यत्वैवेति मत्वा श्रुतिसुदाहरति तद्वेति । तथापि तस्मिन्विषये सर्वविशेषभ्रूय्ये वचनमनुचितमित्याशङ्क्याह शर्वेति । न केवलं विह्वदतु-भवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म किन्तु सुक्तोपसृप्यतया सुक्तानामपि प्रसिद्ध-मित्याह किञ्चेति । केषां पुनः संन्यासित्वं तदाह वीतरागा इति । ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्यं विधानादपि ब्रह्म ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धमित्याह यद्वेति । कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म सम ज्ञातुं शक्यमित्याकुलितचेतसमर्जुनं प्रत्याह तत्त पदमिति । वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यक्तीकृष्योद्धारद्वारा ब्रह्मो-पासनं श्रुत्युक्तमनुक्रामति सयोहेति । सत्यज्ञानेनाभिधानफलं जिज्ञासुना भगवद्विति पिप्पलादः सन्धोध्यामिच्छन्तीकृष्यते, निपातौ ङ प्रसिद्धमर्थमवद्योतयन्नावभिधानस्य फलत्वेन कर्त्तव्यत्वादेदवतः, मनु-

बहं पदमीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षे-
 षेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि सयोहतद्गवन् मनुष्येषु प्राब-
 षास्तमीक्षाङ्गारमभिध्यायीत कतमम्बाव स तेन लोकं
 जयतीति तस्मै सहोवाच एतद्वै सत्यकाम परञ्चाप-
 रश्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपक्रम्य यः पुनरेतं त्रिमात्रेणो-
 मित्येतेनेवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत प्रणवी धनुः शरी-
 द्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो
 भवेदित्यादिना वचनेन अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति
 चोपक्रम्य सर्वे वेदा यत् पद्मामनन्ति तपांसि सर्वाणि
 च यद्दन्ति यद्विच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं

प्रेषु मध्ये स योऽधिकतो मनुप्रस्तुत्प्रसङ्गमभिध्यानं यथा सिध्यति
 तथा सर्ववेदसारभूतमोङ्कारमभिस्तुत्येन ध्यायीत तच्चाभिध्यानमाप्रायणा-
 दिति न्यायेन सरणान्मनुष्येयं स चैवमनुतिष्ठन् प्रकृतेनाभिधानेन
 लोकानां जेतव्यानां ब्रह्मत्वात् कतमं लोकं जयतीति प्रश्ने पृष्टयते सत्य-
 कामाय पिप्पलादनामा किलाचार्यः प्रतिवचनं प्रोवाच । तत्र प्रथमं
 अभिध्योयमोङ्कारं परापरब्रह्मत्वेन महीकरोति एतद्वा इति । त्रिमा-
 त्रेणाकारोकारमकारात्मकेनेति यावत् योऽभिध्यायीत तमेव यथाभि-
 ध्यातं पुरुषमधिगच्छतीत्यादिप्रचनेनोपासनमोङ्कारस्योक्तमित्यर्थः । मन्त्र-
 श्रुतिवत् कठवल्ली च तत्रैवार्थे प्रष्टत्तेत्याह अन्यत्वेति । अव्यवधानेनेप-
 षिपदां व्यवधानेन च कर्मश्रुतीनां परस्मिन्नात्मनि पर्यवसानं दर्शयति
 सर्व इति । तपसामपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह
 तपांसीति । तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहित-
 मित्याह यद्विच्छन् इति । तस्य पदमीयस्य ब्रह्मणः संक्षेपेण कथमो-
 ङ्कारहारकमिति कथयति ओमित्येतदिति । ओमित्येतदिति उदाहृत-
 वचनानां तात्पर्यं दर्शयति परस्मीति । तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव

संग्रहेण ब्रवीम्योमित्ये तदित्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मस्यो वाचकरूपेण प्रतीमावत् प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्ति-साधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि अधिकृतं कविं पुराणमनुशासितारं यदक्षरं वेदाविदो वदन्तीति चोपन्य-स्तस्य च परस्य ब्रह्मणः पूर्वींशरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूत-स्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणास-हितं वक्तव्यम् ॥ ११ ॥

प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं यथोक्तैर्वचनैरुक्तमिति सम्बन्धः । ननु परस्मिन् ब्रह्मणि तत्त्वमस्यादिवाक्यादेव प्रतिपत्तिरधि-कारिणो भविष्यति किमित्युपासनस्योङ्कारस्योपन्यस्यते तत्राह परंति । यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनस्योपासनाद्ब्रह्मणि प्रति-पत्तिरुत्पद्यते तथापि मन्दानां मध्यमानाञ्च तद्भि हेतुत्वेनाङ्कारो विवक्षितः तस्योपासनं ब्रह्मदृष्ट्या श्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः । तस्य क्रम-सक्तिफलत्वादनुष्ठेयत्वं सूचयति कालान्तरेति । भवत्येवं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्त्वावता प्रकृते क्रियायात्प्रमित्याशङ्क्याह उक्तं यदिति । तदेवेहापि वक्तव्यमित्युत्तरेण सम्बन्धः । उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति कविमित्यादिना । पूर्वींशरूपेणैवमिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः । श्रौतस्योपासनस्यानूद्यमानस्य सोपस्कारत्वं संगिरते योगेति ॥ ११ ॥

स्वा. टी. । केवलाभ्यासयोगादपि प्रणवाभ्यासमन्तरङ्गं विधित्सुः प्रतिजानीते यदक्षरमिति । यदक्षरं वेदार्थज्ञा वदन्ति, एतस्य वा अक्ष-रस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विष्टतौ तिष्ठत इति श्रुतेः, धीतो रामो येभ्यस्ते धीतरागायतयः प्रयत्नवन्तो यद्विशन्ति, यच्च ज्ञातुमिच्छन्तो गुरुकृते ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते ह्यभ्यं पदं पद्यते गम्यत इति पदं प्राप्यं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये तत्प्राप्तुं प्राप्यं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्नि गन्धायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

प्रसक्तानुप्रसक्तश्च यत्किञ्चिदित्येवमर्थं उत्तरो ग्रन्थ
प्रारभ्यते सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि
द्वाराणि च सर्वद्वाराणि उपलब्धी तानि सर्वाणि संयम्य
संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं
कृत्वा निःप्रचारतामापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदया-
दूर्ध्नि गामिन्या नाद्या ऊर्ध्वमारुह्य मूर्ध्न्याधायात्मनः
प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

आ० टी० । तर्हि कथमनन्यचेताः सततमित्यादि वक्ष्यते तत्राह
प्रसक्तेति । आङ्गारोपासनं । सक्तं तदनन्तरं तत्फलमनुप्रसक्तं तद्वारा
चापुनराहृत्यादि यत्कव्यकोटिनिर्विपरित्यर्थः । अक्लेऽर्थे समनन्तरप्रव्य-
सुत्थापयति इत्येवमर्थ इति । ओत्वादीनां कुत्र द्वारवत्वं तत्राह उप-
लब्धाविति । तेषां संयमन विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शनद्वारा तेभ्यो
वैसृष्ट्यापादनम् । कोऽयं भनसो हृदये निरोधस्तत्राह निःप्रचारमिति ।
मनसो विषयाकारवृत्तिं निरुध्य हृदि वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति
तत्रेति । ऊर्ध्वमित्यत्रापि हृदयादिति सम्बध्यते सर्वाण्युपलब्धिद्वाराणि
ओत्वादीनि संनिरुध्य वायुमपि सर्वेभ्यो निगृह्य हृदयमानीय ततो निर्ग-
तया सुषुम्णया कण्ठश्च मध्यललाटकमेव प्राणं मूर्ध्न्याधाय योगधार-
णामारुहो ब्रह्म व्याहरन् साञ्च तदर्थमनुस्मरन् परमां गतिं यातीति
सम्बन्धः ॥ १२ ॥

आ० टी० । प्रतिज्ञातसुपावं साङ्गमाह सर्वेति हाभ्याम् ।
सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य चक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रह-
णमुत्सृज्य सर्वं, मनस हृदि निरुध्य बाह्यविषयस्मरणमप्युत्सृज्य निरुध्य

मूर्तिं ध्रुवोर्मध्ये प्राणभावाय योगस्य धारणां स्वैर्यनास्वित आश्रित-
वान् सन् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३

तत्रैवं च धारयन् ओमिति । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोङ्कारं व्याहरन्नुच्चरं स्तदर्थभूतं
मामौश्वरमनुस्मरन्नुचित्तयन् यः प्रयाति म्रियते स त्यजन्
परित्यजन् देहं शरीरं त्यजन् देहमिति प्रयाणविशेष-
णार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः
स एव त्यजन् प्रयाति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥१३॥

आ० टी० । यथोक्तयोगधारणार्थं प्रष्टव्यो मूर्द्धनि प्राणभावाय
धारयन् हि किं कुर्यादित्याशङ्क्यानन्तरन्मोकमवतारयति तत्रैवेति । एकञ्च
तदक्षरं चेति एकाक्षरमोमित्येवं रूपं तत् कथं ब्रह्मेति विशिष्यते तत्राह
ब्रह्मण इति । यः प्रयातीति मरणसत्त्वा त्यजन् देहमिति व्युत्पत्त्या
पुनरुक्तिराश्रिता स्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विदुषोति देहेति । एव-
मोङ्कारसञ्चारयत्तर्थाभिधायन् ध्याननिष्ठः स पुमानित्यर्थः, परमा-
मिति गतिविशेषणं क्रमसृष्टिविवक्षया इष्टव्यम् ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । ओमिति । ओमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचक-
त्वात् ब्रह्मप्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म तद्वाहरन्नुच्चारयन् तद्वा-
च्यञ्च मामनुस्मरन्नेवं देहं त्यजन् यः प्रकृष्टेण याति अर्चिरादिमार्गेण
स परमां श्रेष्ठां महतिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुखभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

किञ्च अनन्येति । अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य

सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं
स्मरति नित्यशः सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते नित्यश इति
दीर्घकालत्वमुच्यते न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि
यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः तस्य योगि-
नोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा
समाहितस्य योगिनः यत् एवमतोऽनन्यचेताः सन् मयि
सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

आ० टी० । ननु वायुनिरोधविधुराणां उदीरितया रीत्या
स्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रमणासम्भवाद्दुर्लभा परमा गतिरापतेदिति तत्राह
किञ्चेति । इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्यर्थः । सततं नित्यश
इति विशेषणयोरपुनरुक्तत्वात् सततमित्यादिना । उक्तमेवापौनरुक्तं
व्यक्तीकरोति नेत्यादिना । जितासुरिच्छया देहं त्यजति तदितरस्तु
कर्मक्षयेणैवेति विशेषं विवक्ष्यन्नाह यत इति ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । एवञ्चान्तर्यामि धारणया सत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशत
एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तमेवावुच्चारयति अनन्येति । नान्यस्यस्मिन्
चेतो यस्य तथाभूतः सन् यो मां सततं निरन्तरं नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति
तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योऽस्मि नान्यस्येति ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः ॥१५॥

तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन
यद्भवति मामुपेत्येति । मामुपेत्य मामौश्वरमुपेत्य मद्भा-
वमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति किं विशिष्टं
पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखा-
नामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयं शालीयन्ते यस्मिन्

दुःखानि तत् दुःखाद्यं जन्म न केवलं दुःखाद्यमवशा-
 द्धतमनवस्थितस्वरूपञ्च नाप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो
 यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः
 प्राप्ताः ॥ १५ ॥

आ० टी० । अन्वयेतसं समाहितचेतसं प्रतीश्वरस्य सौख्यमेव-
 मित्युच्यते किं तां प्राप्तास्तयैवावनिष्ठन्ते किं वा पुनरावर्त्तन्ते चन्द्र-
 बोकादिवेति सन्देहात् पृच्छति तवेति । तत्रोत्तरश्चोकेन निश्चयं दर्श-
 यति उच्यते इति । ईश्वरोपगमनं न सामीप्यमात्रमिति व्याचष्टे
 मद्भावमिति । पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वं प्रश्नद्वारा स्पष्टयति किमित्यादिना ।
 महात्मत्वं प्रकृष्टसत्त्ववैशिष्ट्यं यतयस्तस्मिन्नेश्वरे ससृत्पद्मस्यैव दर्शिनो
 भूत्वेति शेषः ॥ १५ ॥

आ० टी० । यद्येवं त्वं सुखमोऽसि ततः किमत आह मामिति ।
 उत्तमस्यैवा महात्मानो मद्भक्ता मां प्राप्य पुनर्दुःखात्प्रयमनित्यञ्च जन्म न
 प्राप्नुवन्ति यतस्ते परमां सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्मनो दुःखाना-
 द्धाद्यं स्थानं मासुपेत्य न प्राप्नुवन्तीति ॥ १५ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन ! ।

मासुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्त्तन्ते के पुनस्वत्तो-
 ऽन्यत् प्राप्ताः पुनरावर्त्तन्त इत्युच्यते आब्रह्मेति । आब्रह्म-
 भुवनाद्भवन्ति यस्मिन् भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्म-
 लोक इत्यर्थः आब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे
 पुनरावर्त्तिनः पुनरावर्त्तनस्त्रभावाः हे अर्जुन ! मामेकमु-
 पेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

आ० टी० । भवदन्वेषणतानामपुनरावर्त्तौ ततो विमुक्तानामसु-

पजातस्यन्धियां पुनरावृत्तिरर्थविज्ञेत्याह वे पुनरिति । अथान्
 सोममन्त्रता अभूमेति श्रुतेः स्वर्गादिमतानामपि स्वमानैवानावृत्ति-
 रिति आग्रहते के पुनरिति । अर्थवादश्रुतौ कर्मिणामन्त्रतत्त्वस्मादेति-
 कत्वं विवक्षित्वा परिहरति उच्यते इति । एतेन भूरादिलोकसप्तदश
 प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि जनादिलोक एषां प्राप्नानामपुनरावृत्तिरिति
 विभागोक्तिरप्रामाण्यकत्वादेव हेतुत्वप्रयोज्यम् । तर्हि तद्वदेवेश्वरं प्राप्ना-
 नामपि पुनरावृत्तिः श्रुते नेत्याह सामिति । यायत्वं पातश्रुतिवदो-
 श्वरं प्राप्नानां निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिरप्रामाण्यकीत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । तदेवं सर्वेष्वपि लोकेषु पुनरावृत्तिं दर्शयन् निर्हा-
 रयति आग्रहणभुवनादिति । ब्रह्मणो भुवनं यासस्थानं ब्रह्मलोकस्वम-
 भिव्याण्य सर्वे लोकाः पुनरावर्त्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापि विनाशित्वात्,
 तत्प्राप्नानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यम्भावि पुनर्जन्म य एवं क्रमसुक्तिफला-
 भिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नास्तेषामेव तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह
 भोक्तो नान्येषां तथा च, ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । पर-
 स्थाने कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पटम् । परस्थाने ब्रह्मणः परमा-
 युयोऽन्ते कृतात्मानो ब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः कर्षद्दारेण येषां ब्रह्म-
 लोकप्राप्तिस्तेषां न भोक्त इति परनिष्ठितिः, सासुमेत्य वृत्तमानानान्त
 पुनर्जन्म नास्त्येवेति ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेषोरात्रविदो जनाः ॥१७

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनरावृत्तिनः
 कालपरिच्छिन्नत्वात् कथं सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं
 सहस्राणि युगानि पर्यन्तं पर्यवसानं यस्याङ्गस्तदहः
 सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजो विदुः रात्रि-

अपि युगसहस्रात्महः परिमाणमेव के विदुरित्याह तेऽहो-
रात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ० टी० । यस्य स्थाभाविकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तैवोक्तोऽर्थे
बुद्धिर्बहेतीति मत्वा संबुद्धिद्वयं ब्रह्मलोकसहितानां पुनराहत्तौ हेतुं
मन्त्रद्वारा दर्शयति ब्रह्मेति । उक्तमेव हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरज्ञोक्तौ न
साधयति कथमित्यादिना । यथोक्ताहोरात्रावयवमासत्वं यमसंबन्धरावयवं
शतसङ्ख्यायुरवच्छिन्नत्वात् प्रजापतेस्तदन्तर्यर्त्तनामपि लोकानां यथा-
द्योम्यज्ञासपरिच्छिन्नत्वेन पुनराहत्तरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे सहस्रेत्या-
दिना ॥ १७ ॥

आ० टी० । ननु च तपस्विनो दानशीला वीतरागास्त्रितिसुवः ।
तैर्लोकप्रस्थोपरिस्थानं लभन्ते शोकवर्ष्कृतम् । इत्यादिपुराणवाक्यै-
स्त्रिलोक्याः सकाशान्महर्षीकादीनामुत्कृष्टत्वं गम्यते विनाशित्वे च सर्वे-
षामवैशिट्ये कथमसौ विशेषः स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मकल्पकालावस्थायित्व-
निमित्तोऽसौ विशेष इत्याशयेन स्वमानेन शतवर्षायुषो ब्रह्मणोऽहम्यहनि
त्रिलोक्या उत्पत्तिर्निश्चि निश्चि च प्रलयो भवतीति दर्शयिष्यन् ब्रह्मलौ-
कहोरात्रयोः प्रमायमाह सहस्रेति । सहस्रं युगानि पर्यन्तोऽवसामं
यस्य तद्ब्रह्मणो मदहस्रदो विदुः युगसहस्रमनो यस्यासां रात्रिस्तु
योगवत्त्वेन ये विदुस्त एव सर्वज्ञा जना अहोरात्रविदः वेधान्तु केवशं
अन्द्रादित्यगत्त्रैव ज्ञानं ते तथाहोरात्रविदो न भवन्ति अत्यदर्शित्वाद्,
युगयन्देनात् चतुर्युगमभिप्रेतं चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते
इति विष्णुपुराणोक्तैः, ब्रह्मण इति च महर्षीकादिवासिनामुपलब्ध-
वार्थम् । तन्नायं कालगणनाप्रकारः अनुष्यासां यद्दर्शं तद्देवानामहो-
रात्रं तादृशैरहोरात्रैः पञ्चमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं
भवति चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनं तावत्प्रमाथैव रात्रिस्तद्वैशा-
होरात्रैः पञ्चमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुरिति ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद्ब्रह्मणः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्रागमे प्रक्षीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

यत एव कालपरिच्छिन्नास्ते ऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः
प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते अव्यक्तेति ।
अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्थापावस्था तस्मादव्यक्तम्
व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तवः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः
प्रजाः प्रभवन्त्यभिव्यज्यन्ते अङ्ग आगमोऽहरागमस्तस्मिन्
अहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा रात्रागमे
ब्रह्मणः स्थापकाले प्रक्षीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्ते-
ऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

आ० टी० । अक्षरार्थसृज्जा तात्पर्याचंभाह यत इति । यत्
प्रजापतेरहस्तदुच्यते अहस्तपरिमितं या च तस्य रात्रिः साह तथेति
कालविदामभिप्रायमनुसृत्य ब्राह्मणस्याहोरात्रस्य कालपरिवाचं दर्शयित्वा
तत्रैव विभक्त्यं कार्यं कथयति प्रजापतेरिति । अव्यक्तव्यव्याहृतमित्ये-
वङ्गां वारयति अव्यक्तमित्यादिना । जातिप्रतिबोधिभूताव्यक्तोऽव्यक्त-
यति स्थावरेति । अहस्तमितिप्रसङ्गं प्रत्यादिमिति अभिव्यक्तम् इति ।
पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्थापावस्थं अङ्गं प्रजापतिव्यक्तं तस्मिन्नि-
यावत् ॥ १८ ॥

आ० टी० । ततः किमत आह अव्यक्तादित्यादि । तत्रैवाव्यक्त-
रूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात् कारव्यरूपात् व्यज्यन्त इति व्यक्तव्यव्या-
हाराच्च भूतानि प्रादुर्भवन्ति, कदा, अहरागमे ब्रह्मणो दिवसकालोऽस्मिन्
तथा रात्रौ रागमे ब्रह्मणयने तस्मिन्कालेवाव्यक्तसंज्ञके कारव्यरूपे ब्रह्मणं
यान्ति । यद्वा तेषां होरात्रविद् इत्येतच्च पिभीयते किन्तु ते तस्मिन्काले
अहोरात्रविदो जना ब्रह्मणो यदहस्तमिदं कालमेवाव्यक्तादव्यक्तव्य-
प्रभवन्ति यावत् रात्रिं विभुक्त्यारामे रागमे प्रक्षीयन्त इति एतौ-
रन्वयः ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्रागमेऽवशः पार्थ ! प्रभवत्यहरागमे ॥१६॥

१ अज्ञताभ्यागमकृतविप्रणाशदाषपरिहारार्थं बन्धनो-
पशान्प्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थं अविद्यादिक्लेशमूलकर्मा-
शयवशाद्भावशो भूतग्रामो भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे
नैवास्त्वप्रदर्शनार्थञ्चेदमाह भूतग्राम इति । भूतग्रामो भूत-
समुदायः स्यावरजङ्गमलक्षणे यः पूर्वस्मिन् कल्पे आसीत्
स एवायं नाम्नो भूत्वा पुनः अहरागमे प्रलीयते पुनः
पुनः रात्रागमेऽहःत्रयेऽवशोऽस्त्वतन्त्र एव पार्थ ! प्रभवति
प्रायते स एव अहरागमे ॥ १६ ॥

आ० टी० । ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव
स्वापकाले विधीयते तस्मादन्यो भ्योभूयो ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुन-
रात्रागमे परवशो विनश्यति तदेवं प्रत्यवान्तरकल्पं भूतग्रामविभागो
भवेद्विद्यायज्ञानान्तरलोकात्मयर्थात् सक्ततेति । प्रतिकल्पं प्राश्चिन्-
कायस्य भिद्यन्ते सति 'अज्ञताभ्यागमा'ददोषप्रसङ्गात्परिहारार्थं भूत-
ग्रामस्य प्रतिकल्पभेदात्साख्येऽनित्यर्थः । यदि स्यावरजङ्गमलक्षणाप्राश्चिन्-
कायस्य प्रतिकल्पसन्वयात् तदेकस्य बन्धनोच्छान्दयिनोऽभावात् काश्च-
िदवाङ्मनो बन्धनोच्छेदस्य शास्त्रस्य प्रशस्तिरफला प्रसज्येत अतस्तस्याफ-
लार्थकत्वमिति प्रतिकल्पं प्राश्चिन्कायस्य नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह बन्धेति ।
अहं बुभूक्षुमसुहृदावोऽस्त्वतन्त्रः सस्रवशो भूत्वा प्रविधीयते तत्राह अवि-
द्यातीति । आदिशब्देनास्मिन्तराजहोषाभिनिवेशा नृज्ञाने, यद्योक्तं
होषपशुकं मूढं प्रति प्रतिबन्ध कल्पं प्रतिबन्ध धर्माधर्मात्मककर्मेराशि-
रुत्तरादि बहुधादेवास्तन्मो भूतसमुदायो जन्मविनाशावतुभवतीत्यर्थः ।
प्राश्चिन्कायस्य । जन्मनाशम्भासोक्तेरर्कविद्वन्मर्थमाह इत्यत इति ।
संधारे विपरिवर्तमानानां प्राश्चिन्कायस्य तन्त्रादवशानामेव जन्मपरत्वं

प्रबन्धसम्बन्धात् अक्षमनेन संसारेणेति वैतृष्ण्यं तस्मिन् प्रदर्शनीयं तद-
र्थज्ञो दम्भ्तानामहोरात्रमाहृत्स्वित्रचममित्यर्थः, समनन्तरवाक्यमिदमा-
परास्त्वथ्यते । रात्रप्रागमे लयमनुभवतोऽहारागमे च प्रभवं प्रतिपद्य-
मानस्य प्राणिवर्गस्य तुल्यं पारवश्यमित्याशयवानाह अह्न इति ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । तत्र च कृतनाशाकृताभ्यागमगङ्गां वारयन् वैरा-
ग्यार्थं सृष्टिपुन्यप्रवाहस्याविच्छेदं दर्शयति भूतयाम इति भूतानां चरा-
चरप्राणिनां यामः सम्ज्ञो यः प्रागासीत् स एवायमहारागमे भूत्वा
भूत्वा रात्रेरागमे प्रलीयते प्रलीय प्रलीय पुनरप्याहारागमेऽवशः कर्मा-
दिपरतन्त्रः सन् प्रभवति नान्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

परस्तस्मान् भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् मनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्रास्युपायो नादृष्ट आमित्ये-
काक्षरं ब्रह्मेत्यादिनायेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपमिदंदिदृच्छे
दमुच्यते पर इति । अनेन योगमार्गेणदं गन्तव्यमिति
परस्तस्मादिति परी व्यतिरिक्तोऽभिन्न कुतस्तस्मात् पूर्वीक्ता-
दव्यक्तात् तुमद्वोऽव्यक्ताक्षरस्य विवर्णितस्य व्यक्ताद्वैलक्ष-
ण्यविशेषणार्थः भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वे
सत्यपि सालक्ष्यप्रमङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह अन्य
इति अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः परस्त-
स्मादित्युक्तं कस्मात् पुनः परः पूर्वीक्ताद्भूतग्रामबीज-
भूतादविद्यालक्षणादव्यक्तादन्यो विलक्षणो भाव इत्यभि-
प्रायः सनातनश्चिरन्तनो यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मा-
दिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

स्वा० टी० । अक्षरं ब्रह्म परममित्युपक्रम्य तदनुपयुक्तं किञ्चिद-

अव्यक्तमित्याशङ्क्य दृष्टमनुद्याननरपन्थसङ्कृतिमाह यदुपन्यस्यमिति ।
 अक्षररूपमे निर्दिदिक्षते तस्मिन् पूर्वोक्तयोगभार्गस्य कथसुपयोगः स्था-
 दित्याशङ्क्य तत्प्राप्तायायत्वे नेत्याह अनेनेति । मन्वव्यमिति योगभार्गो-
 क्तिरुपयुक्तेति शेषः, पूर्वोक्तादव्यक्तादिति सम्बन्धः । परशब्दस्य व्यति-
 रिक्तविषयत्वे तुशब्देन वैलक्षण्यसङ्का पुनरन्यशब्दप्रयोगात् धौनरुक्त-
 मित्याशङ्क्याह व्यतिरिक्तत्व इति । तुना द्योतितं वैलक्षण्यमन्यशब्देन
 प्रकटितं यतो भिन्नोऽपि भावभेदेषु साक्षरत्वमात्मत्वस्य ततश्चाव्यक्ता-
 श्चित्तत्वेऽपि अक्षरत्वेन सादृश्यमाशङ्कते तद्विद्वन्व्यर्थमन्यपदमित्यर्थः,
 यदा परशब्दस्य प्रकटणाच्चिनो भावविशेषवार्थत्वे पुनरुक्तिशङ्कैव
 नास्तीति दृष्टव्यं अनादिभावस्याक्षरस्यादिनाशित्वमर्थसङ्घं समर्धयते यः
 सं भाव इति । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति स तु
 विनाशहेत्वभावाच्च विनष्टु मर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥

स्वा० टी० । लोकानामनित्यत्वं अपञ्च परमेश्वररूपस्य नित्यत्वं
 अपञ्चयति पर इति द्वाभ्याम् । तस्माच्चराक्षरकारणभूतादव्यक्तात्
 परस्तस्यापिकारणभूतो योऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तश्चतुराद्यगोचरो भावः
 'सनातनोऽनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारणलक्षण्येषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न
 विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥ २१ ॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षर-
 संज्ञकमव्यक्तं भावं आहुः परमां प्रकृष्टां गतिं यं भावं
 प्राप्य गत्वा न निवर्त्तन्ते संसाराय तद्वासस्थानं परमं
 प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । यथोक्तेऽव्यक्ते भावे श्रुतिशक्तिसमाह अव्यक्त इति ।
 तस्य परमगतित्वं साधयति यं प्राप्येति । योऽसावव्यक्तो भावोऽस्य

दर्शितः स येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्त्वमित्यादिस्रुतावक्षर इत्युक्तः तं वाक्षरं
मासं परमां गतिं पुरुषाक्ष परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति-
रित्याद्याः श्रुतयो वदन्तीत्याह योऽसाविति । परमपुरुषस्य परमगतित्व-
सुक्तं व्यनक्ति यं भावयति । तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिष्वत्र संवा-
दयति तन्नामेति ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । अविनाशे प्रमाथं दर्शयन्नाह अव्यक्त इति । यो
भावोऽव्यक्तोऽतीन्द्रियः अक्षरः प्रवेशनाशशून्य इति तथा अक्षरात्
सम्भवतीह विश्वमित्यादिस्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः, तं परमां गतिं गम्यं पुरु-
षार्थमाहुः पुरुषाक्ष परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादि-
श्रुतयः, परमगतित्वमेवाह यं प्राप्य न पुनर्निवर्त्तन् इति । तच्च मन्त्रेण
धाम स्वरूपं, ममेत्युपचारे षष्ठी राज्ञेः शिर इतिवत्, अतोऽहमेव
परमा गतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २२ ॥

तल्लब्धेरुपाय उच्यते पुरुष इति । पुरुषः पुरि शयनात्
पूर्णत्वाद्वा स परः पार्थ ! परो निरतिशयो यस्मात् पुरुषाक्ष
परं किञ्चित् स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयानन्यया
आत्मविषयताः यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्य-
भूतानि कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्ति भवति येन पुरुषेण
सर्वमिदं जगत्तं व्याप्तं आकाशेनेव घटादिति ॥ २२ ॥

आ० टी० । ननु व्यक्तादतिरिक्तस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य
प्राप्तौ कश्चिदसाधारणो हेतुरेषितव्यो यस्मिन् प्रेक्षापूर्वकारी तत्प्रेक्षया
ग्रहणो निर्दोषो, तत्राह तल्लब्धेरिति । परस्य पुरुषस्य सर्वकारण्यं
सर्वव्यापकत्वञ्च विशेषणद्वयसदाहरति यस्येति । निरतिशयत्वं विशदयति
यस्मादिति । तद्वद्वोऽवधारणार्थः, भक्तिर्भजनम् । शैवाप्रदक्षिणप्राचा-

यामादिब्रह्मणानां व्यावर्त्तयति ज्ञानेति । उक्ताया भक्तेर्विषयतो वैशिट्प्र-
माह स्रनन्ययेति । कोऽसौ पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्तौ पर्याप्तोत्वा-
यज्ञोत्तरार्द्धं व्यचष्टे यस्येति । कथंभूतानां तदवस्थत्वं तत्राह कार्यं
हीति । सपर्यगादिति श्रुतिमात्रित्याह येनेति ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । तत्प्राप्तौ च भक्तिरन्तरङ्गं प्राये इत्युक्तमेवेत्याह पुरुष
इति । स चाहं परः पुरुषोऽनन्यथा न विद्यतेऽन्यः शरणात्वेन यस्या-
स्तया एकान्तभक्तैव लभ्यो नान्यथा, परत्वेनेवाह यस्य कारणभूतस्थान-
मध्ये भूतानि स्थितानि येन च कारणभूतेरेदं सीं जगत्तत्र व्याप्तम् ॥२२॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चेव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेगितब्रह्मवृत्तानां कालान्त-
रमुक्तिभाजां तत्रब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति
यत्र काल इत्यादिविषयितार्थेणमर्पणार्थमुच्ये आवृत्तिमा-
र्गोपन्यास इतरमार्गमुच्येः यत्रेति । यत्र काले प्रयाता
इति व्यवहितेन सम्बन्धः यत्र यस्मिन् काले त्वनावृत्ति-
मपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरोताच्चैव योगिन इति कर्मि-
ण्यश्चोच्यन्ते कर्मिणस्तु गुणतः कर्मयोगिन योगिनामिति
विशेषणात् तत्र विभज्यन्ते योगिनः यत्र काले प्रयाता
सृता योगिनो नावृत्तिं यान्ति यत्र काले च प्रयाता सृता
आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तिरुक्ता न च ज्ञानं
कार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते विदुषो मयुत्क्रान्तिनिषेवश्रुतेः तथाच
कार्गोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य स गुणशरणाणां तदुपदेशोऽर्थवानित्यभिप्रेत्याह
प्रकृतानामिति । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यते इति सम्बन्धः ।
अ चेद्वक्तव्यस्त्वर्हि किञ्चित्त्वध्यात्मादिभावेन स्वविशेषं ब्रह्म ध्यायतां फलाप्तये

मूर्धन्याङ्गीसम्बन्धे देवदाने षष्ठुपास्त्याय वक्रव्ये काको निर्दिश्यते
 तत्राह विवक्षितेति । सोऽर्थो मार्गस्तदुक्तिशेषत्वेन कालोक्तित्त्वर्थः ।
 पितृवाचमार्गोऽन्यामस्तर्हि किमिति क्रियते तत्राह आहृत्तिमिति ।
 मार्गान्तरस्याहृत्तिफलत्वादस्य चानाहृत्तिफलत्वात्तदमेष्ट्वा महीयानय-
 मिति स्तुतिविवक्षितेति भावः, योगिन इति ध्यायिनां कर्मिण्याश्च
 तन्त्रेषामिधानमित्याह योगिन इति । कथं कर्मिषु योगिशब्दे वर्त्तता
 मिथाशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह कर्मिषु स्त्विति । गुणतो योगिन इति
 सम्बन्धः । तत्रैव वाक्योपक्रमस्यानुकूल्यमाह कर्मयोगेनेति । अय-
 षिष्टान्यक्षराणि व्याचक्ष्वाणो वाक्यार्थमाह वक्षेति । योगिनोऽध्यायि-
 नोऽत्र विवक्षिताः ये आहृत्तावधिकृता योगिनः कर्मिषु इति विभानः
 कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्याससुपक्रम्य तमेव प्रधानीकृत्य देवदानं
 धम्बानमयतारयति तं कालमिति ॥ २३ ॥

स्त्रा० टी० । तदेवं परमेश्वरोपासकास्तत्पटं प्राप्य न निवर्त्तन्ते
 अन्ये स्वावर्त्तन्त इत्युक्तं तत्र केन मार्गेण गतानावर्त्तन्ते केन वाव-
 र्त्तन्त इत्यपेक्षायामाह यत्नेति यत्र यस्मिन् काले प्रयाता योगिनोऽना-
 हृत्तिं यान्ति यस्मिंश्च काले प्रयाता आहृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामी-
 त्यन्वयः, अत्र च रश्मिनुसारी अतश्चायनेऽपि दक्षिण इति सूत्रित-
 न्ययेनोत्तरायणादिकालप्रशेषमरणस्य स्वविपक्षतत्वात् कालशब्देन
 कालाभिमानिनीभिरातिवाहकीर्भर्देवताभिः प्राप्यो मार्गं उपलक्ष्यते,
 अतोऽयमर्थः यस्मिन् कालाभिमानिदेवतोपलक्ष्यते मार्गं प्रयाता योगिन
 उपासकाः कर्मिषुश्च यथाक्रममनाहृत्तिमाहृत्तिञ्च यान्ति त कालाभि-
 मानिदेवतोपलक्ष्यतं मार्गं कथयिष्यामीति, अग्निज्योतिषोः कालाभि-
 मानित्वाभावेऽपि भूयसाभहरादिशब्दोक्तानां कालाभिमानिनां साह-
 चर्यादात्मवमित्यादिवत् कालशब्देनोपलक्ष्यमविरुद्धम् ॥ २३ ॥

अग्निज्यातिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

तं कालमाह अग्निर्ज्योतिरिति । अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी अथ वा अग्निर्ज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते भूयसान्तु निर्देशो यत्र काले तं कालमिति आम्बुवनवत् तथाहर्देवताहर-भिमानिनी शुक्लः शुक्लपत्रदेवता तथा पश्चामा उत्तरायणं तथापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्यायस्तत्र तस्मिन् मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपरा जनाः क्रमेणेति वाक्यशेषो न हि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिरागतिर्वा क्वचिदस्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः ब्रह्मसंलौ नप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते ॥ २४ ॥

आ० टी० । यथोपक्रमं व्याख्याय यथाश्रुतं व्याख्याति अथ वेति । कथं तर्हि देवतानामभिनेत्रीणां पक्षे कालप्राधान्येन निर्देशः क्लृप्तते तत्राह भूयसान्त्विति । मार्गद्वयेऽपि कालाद्यभिमानिन्यो देवताः काल-शब्देनोच्यन्ते कालाभिमानिनीनां भूयस्याः कालशब्देन सर्वासां देवताना-सुपलक्षणात् विवक्षित्वा कालकथनभन्त्यर्थः यथास्वासां भूयस्याद्विदा-सानेष्वपि ह्रस्वान्तरेषु आक्षरेव वनं निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरणमाह आह्वेति । ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तच्छब्देरुपादान-सम्भवे किमिति देवतापक्षमित्याशङ्क्यतिवाचिकान्तश्चिह्नानादिति न्याये-नोत्तरमाह इति स्थित इति । तेषां अम्बुप्रादीनां समीपमिति समीप्ये तत्रेति समीप्ये, ब्रह्मकार्योपाधिकं परं वा ब्रह्मपरस्परया सुक्तज्ञानजन-मत एव क्रमेणेत्युक्तं निर्गुणमप्रपञ्चं ब्रह्मास्तीति विद्यावतो व्यवच्छि-नन्ति ब्रह्मोपासनेति । ननु ब्रह्मशब्दस्य सुस्वार्थत्वार्थं परब्रह्मविदासेवेवं मतिरुच्यते न वादर्शधिकरणविरोधादित्याह न हीति ॥ २४ ॥

आ० टी० । तत्रावाहसिप,संमाह अन्विरिति । अम्बुश्लोतिः-

बद्धाभ्यां तेऽर्चिर्नभिसम्भवतीति शुक्लुक्कार्चिरभिमानिनी देवलोच-
 बद्धते, अङ्गरिति द्विसाभिमानिनी, शुक्ल इति शुक्लपद्याभिमानिनी,
 उत्तरायणरूपाः षष्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी, एतद्वान्द्यासावपि
 शुक्लुक्कार्चिर्नभिसम्भवतीति देवतानास्तुत्तरायणार्थं, एवंभूतो यो मार्ग-
 काल प्रयाता गता भगवदुपासका जना ब्रह्म प्राप्तुं वन्ति ततस्ते ब्रह्मविदः
 तथा च श्रुतिः तेऽर्चिर्वर्चसि सम्भवन्ति अर्चिर्भोऽहरद्भ्र आपर्यन्तावप-
 नापर्यन्तावपद्यादुवान् षष्मासास्तुदङ्कादिना इति मासेभ्यो देवलोच-
 भिति ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षष्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगो प्राप्य निवर्त्तते ॥२५॥

धूम इति । धूमो रात्रिः धूमाभिमानिनी रात्रिर्भिमानिनी
 च देवता तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता षष्मासा दक्षिणाय-
 णमिति च पूर्ववद्देवतैव तत्र चान्द्रमसि भवं चान्द्रमसं
 ज्योतिस्तत्फलं दृष्टादिकारी योगी कर्मो प्राप्य मुक्ता
 तत्तथादिह निवर्त्तते पुनः ॥ २५ ॥

आ० टी० । प्रकृतं देवयानं पन्थानं श्रोतुं विद्वान्मनुष्यकृति
 धूम इति । अत्रापि मार्गचिह्नानि भोगभूमौ च व्यवस्थित्य आतिवाहिक-
 देवताविषयत्वं धूमादिपदानां विभजते धूमेत्यादिना । तत्रेति श्रुतौ
 पूर्ववद्देव सामीप्यार्थं, दृष्टादीनादिशब्देन पूर्वदत्ते शब्दोक्ते । कृतान्वयेऽनु-
 शयवानिति न्यायं सूचयति तत्तथादिति । आरोहायरोहयोरभ्यास-
 वाचिना पुनःशब्देन संसारस्थानादित्वं सूच्यते ॥ २५ ॥

शा० टी० । आहृत्तिमार्गमाह धूम इति । धूमाभिमानिनी देवता
 रात्रादिशब्दैश्च पूर्ववद्देव रात्रिकृष्णपक्ष-दक्षिणायन रूप-षष्मासाभि-
 मानिन्वस्तिन्नो देवता उपलब्धान्ते, एताभिर्रूपवर्जितो यो मार्गकाल
 प्रयातः कर्मयोगी चान्द्रमसं ज्योतिस्तदुपलब्धत्वं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेहा-

पूर्वकर्मफलं भुक्त्वा पुनरावर्त्तते, तत्रापि श्रुतिः ते धूम्रमभिसम्भवंति
धूमाश्रानिं रात्रिरपक्षीयमाश्रयपक्षमपक्षीयमाश्रयपञ्चादयान् प्रथमाश्रान्
दक्षिणादित्य एति मासिभ्यः पितृलोकं पितृलोकात् चन्द्रं ते चन्द्रं
प्राञ्चात् भवन्तीत्यादि, तदेवं निवृत्तिकर्मसङ्घितोपासनया क्रमसृष्टिः
काव्यकर्मभिश्च स्वर्गमगान्तरमावृत्तिः निवृत्तिकर्माः स्तु नरकभोगानन्तर-
मावृत्तिः कुट्टकर्मणान्तं जन्तुनां अत्रैव पुनः पुनर्लोकैर्निद्रव्यम् ॥ २५ ॥

शुक्लकण्ठो गतौ ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्यथा वर्त्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लेति । शुक्लकण्ठो शुक्ला च कण्ठा च शुक्लकण्ठे
ज्ञानप्रकाशकत्वात् शुक्ला तदभावात् कण्ठा एते शुक्लकण्ठे
हि गतौ जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न जगतः
सर्वस्यैवैते गतौ सम्भवतः शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्य-
त्वान्नित्ये मतेऽभिप्रेते तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिमा-
वृत्तिमन्ययेतरथा वर्त्तते पुनः भूयः ॥ २६ ॥

शा० टी० । रात्रादौ श्रुतानां बुद्ध्याविदामवृत्तप्राप्तिशब्दानि व-
त्त्वमभिसम्भन्तीति देवताग्रहणाय मार्गयोर्नित्यत्वमाह शुक्लेति । ज्ञान-
प्रकाशकत्वादिद्याप्राप्तत्वादर्चिरादिप्रकाशोपलक्षितत्वाच्च शुक्ला देवयानाख्या
गतिश्च तदभावाच्च ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमादाप्रकाशोपलक्षितत्वादिद्या-
प्राप्तत्वाच्च कण्ठा पितृयानकण्ठा गतिः ययोर्गलोः श्रुतश्रुतिप्रसङ्गप्रथो
हि प्रसङ्गः । जगच्छब्दस्य ज्ञानकर्माधिकृतविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह न
जगत् इति । अन्यथा ज्ञानकर्मादिप्रदेशानर्थादित्यर्थः । तयोर्नित्यत्वे
हेतुमाह संसारस्येत । मार्गयोर्भावत् संसारभावित्वे फलितमाह तत्रेति ।
क्रमसृष्टिरनावृत्तिः भूयो भोक्तव्यकर्मण्ये शेषकर्मवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥

शा० टी० । उत्तमागोत्रुपसंहरति शुक्लेति । शुक्लाऽर्चिरादिगतिः
प्रकाशकत्वात् कण्ठा धूमादिगतिरन्यथायात् एते गतौ मार्गो ज्ञान-

कश्चाद्विकारिणो जगतः ज्ञानते ज्ञानादी संमते संसारस्थानादित्वात्,
तयोरेकया युक्त्यानादृष्टिं मोक्षं वाति अथवा कश्चया तु पुन-
रावर्त्तते ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ ! जानन् योगी सुह्यति कश्चन ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवान्जुन ! ॥२७

नैत इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गी पार्थ ! जानन्
संसारयैकान्या मोक्षाय चेति योगी न सुह्यति न कश्चन
कश्चिदपि तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो
भवार्जुन ! ॥ २७ ॥

आ० टी० । गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं ज्ञौति नैत इति । योगस्य
मोक्षयोहकत्वे फलितमाह तस्मादिति । ज्ञानप्रकारमनुवदति संसारा-
येति । मोक्षाय क्रमसुक्तार्थमित्यर्थः, योगी ध्याननिष्ठो गतिर्नापि
ध्यायन्नैव सुह्यति केवलं कर्मदक्षिणमार्गीप्राप्तकं कर्त्तव्यत्वेन न प्रत्येती-
त्यर्थः । योगस्यापुनरादृष्टिफलत्वे नित्यकर्त्तव्यत्वं सिद्धमित्युपसंहरति
तस्मादिति ॥ २७ ॥

आ० टी० । मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोगसुप्तसंहरति नैते
इति । एते सृती मार्गी मोक्षसंसारप्राप्तौ जानन् कश्चिदपि योगी न
सुह्यति सुखबुद्ध्या समादिफलं न कामयते किन्तु परमेश्वरनिष्ठ एव
भवतीत्यर्थः अष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अभ्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाक्षयम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
 वैशाखिकां मौष्णपर्वणि श्रीभगवद्गीतासू-
 पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रं
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्म-
 योगो नाम अष्टमोऽध्यायः ।

शृणु योगस्य माहात्म्यं विदेष्विति । विदेषु सम्यग्धी-
 तेषु यज्ञेषु च साङ्ग्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु दानेषु
 च सम्यग्दत्तेषु यदेतेषु पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेणाल्ये-
 त्यतीत्य गच्छति तत् सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सम-
 प्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं सम्यगवधार्यानुष्ठाय इह योगी परं
 उत्कृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते आद्यमादौ भवं
 कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ।

षा० टी० । अज्ञाविद्यार्थं योगं स्तौति शृण्विति । पवित्रपाणित्व-
 प्राङ्मुखत्वादिषाहित्यमध्ययनस्य सम्यक्त्वमङ्गोपाङ्गोपेतत्वमनुष्ठानस्य
 साद्गुण्यं तपसां शास्त्रोक्तानां सुतपस्य मनोबुद्ध्याद्यैकाम्यपूर्वकत्वं
 दानस्य च सम्यक्त्वं देशकालपालानुगुणत्वमिदं विदित्वेत्येतेषु शब्दार्थभेद-
 स्फुटयति सप्रति । यद्यपि किं दद्वृत्तौत्यादावधिष्यन्नः कथं कोऽत्रेत्यत्र
 मन्त्रद्वयं प्रतिभासानुसारेण कैश्चिदुक्तं तथापि प्रतिपचनालोचनायां
 हित्वप्रतीत्यभावात् प्रकारभेदविवक्षया च शब्देद्वयस्य प्रतिनियतत्वाच्च
 सप्रति विरुध्यते न चेदं वैद न मायानिकं किन्त्वनुष्ठानपर्यन्तमित्याह
 शृणुगतिः । प्रकृतो ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते शैश्वरं विष्णोः परमं पदं

तदेव तिष्ठत्वात्प्रशेषमिति स्थानं वेदानुष्ठानादशेषफलातिशयि मोक्ष-
लक्षणे फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः तदनेन सप्तमप्रतिवचनेन
योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ।

सा० टी० । अध्यायार्थमष्टमप्रार्थनार्थं सफलसुपसंहरति वेदे-
ष्विति । वेदेषु अध्ययनादिभिः यज्ञेषु अह्नानादिभिः तपःसु कायशोष-
णादिभिः टानेषु सत्पात्रेऽर्पणादिभिः यत् पुण्यफलसुपदिष्टं शास्त्रे प-
तत्सर्वमभ्येति ततोऽपि अष्टं योगैश्वर्यं प्राप्नोति, किं कृत्वा, इदमष्ट-
प्रार्थनार्थनिर्णयनोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परसुतकटं
आद्यं जगन्मूलभूत स्थानं विष्णोः पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तस्तस्य
च फलमग्न्यार्चरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षण-
मेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टं तद्वानेनैव प्रकरेण मोक्षप्राप्ति-
फलमधिगम्यते नात्यर्थेति तदाशङ्काव्याविहृतसया भगवा-

शुवाच इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्ममाप्नुतस्तच्च
 अध्यायेषु तद्बुद्धौ संनिधीकृत्येदमित्याह तुयच्छेदो विशेष-
 निर्धारणार्थः इदमेव तु सम्यक्ज्ञानं साक्षात्प्रोक्षप्रामिसा-
 धनं वासुदेवः सर्वमित्यात्मैवेदं सर्वमिकमेवाहितीयमित्या-
 दिश्रुतिस्मृतिभ्यो नान्यदप्य येऽन्यथातो विदुरन्धराजानस्ते-
 ऽस्यखलोक्ता भवन्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च ते तुभ्यं गुह्यतमं
 गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय
 किं तज्ज्ञानं किं विशिष्टं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तं यत्
 ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्षस्येऽष्टभात् संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

आ० टी० । अतीतेनागाधिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं इत्तं
 अतुष्टवति अटम इति । गाङ्गी सुपुष्पाख्या धारणाख्येनाङ्गेन युक्तो
 योगः सगुणः सर्वद्वारसंबन्धनादिगुणज्ञेन सहित इत्यर्थः । तत्फलो-
 क्तार्थजननन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्याह तस्य चेति । अस्मिन्निर्धारित्याद्भिन्नोप-
 लब्धितेन क्रमवता देवयानेन यथेति यावत् । ज्ञानानन्तरमेव यथोक्त-
 फलत्वाभात् अलमनेन मार्गेष्वेत्याशङ्क्याह काखान्तर इति । अर्धिरादि-
 मार्गेषु ब्रह्मप्राप्तौ सुक्तेः सागौयतत्वात् न तस्येत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादि-
 त्याशयेन शङ्कते तन्नेति । इत्तोऽर्थः सप्रस्यर्थः । उक्ताशङ्कानिष्ठत्यर्थजन-
 नन्तराध्यायसत्यापयति तद्वाशङ्केति । अंशप्रवृत्तत्वेनापरोक्षत्वाभावेऽपि
 पूर्वोक्तपरम्पराबोधनया बुद्धिसिद्धिधानादिदर्शनेन ब्रह्मज्ञानं गृहीतं इत्याह
 तद्बुद्धाविति । प्रकृताज्ञानात् ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावद्योती तुयच्छेद इत्याह
 तुयच्छेद इति । निपातार्थमेव अतुष्टवति इदमेवेति । तस्मिन्निर्धे संवाद-
 कत्वेन श्रुतिस्मृतिं दर्शयति वासुदेव इति । अद्वैतज्ञानवत् द्वैतज्ञानमपि
 केवास्मिन्प्रोक्षहेतुरित्याशङ्क्याह नान्यदिति । द्वैतज्ञानं मोक्षाय न लभ-
 नित्वात् श्रुतिस्मृदाहुरति अथेति । अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽप्यशब्दः,
 अतो द्वैताद्व्यथा भिन्नत्वेनेत्यर्थः, विदुस्तत्त्वमिति शेषः, द्वैतस्य दुर्बिह्य-
 त्वेव कलितत्वाद् ब्रह्मज्ञानं एवमुक्त्यादिज्ञानस्यत्याज्येन प्रामिषेत्

रिति चकारार्थः, अस्त्वया गुणेषु दोषाविष्करणं तद्गृहिताय ज्ञानाधि-
कृताय इत्यर्थः । ज्ञानं ब्रह्मचैतन्यं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं ब्रह्म तेनैव
विशेषितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति अनुभवेति । विज्ञानमनुभवः
साक्षात्कारस्तेन संहितमित्यर्थः । उक्तज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यादित्याशङ्क्या च
यज्ज्ञानमिति ॥ १ ॥

स्वा० टी० । परेशः प्राप्यते शुद्धभक्तेरिति स्थितमष्टमे । नवमे तु
तदैश्वर्यं मत्वाश्वर्यं प्रपञ्चते । एवं तावत् सप्रमादमयोः स्वीयपरमे-
श्वरतत्त्वं भक्तैव सुलभं नान्यथेत्युक्तमिदानीमचिन्यं स्वकीयमैश्वर्यं
भक्तेश्चासाधारणं प्रभावं प्रपञ्चयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदमिति ।
विशेषेण ज्ञायते अनेनेति विज्ञानरूपपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषय-
मितं तु तेऽनस्त्वयवे पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवं परमकार-
णिके मयि दोषदृष्टिरहिताय तुभ्यं वक्ष्यामि, तृगन्द्ो वैशिष्टे । तदे-
वाह गुह्यतममित्यादिना । गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तात्म-
ज्ञानं गुह्यतरं ततोऽपि परमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमं यज्ज्ञात्वा-
ऽशुभात् संसारवन्धान्मोक्षये सद्य एव सुक्तो भविष्यसि ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं कर्म सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

तच्च स्तौति राजविद्येति । राजविद्या विद्यानां
राजा दीप्यतिशयत्वात् दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्म-
विद्या सर्वविद्यानां राजगुह्यं तथा गुह्यानां राजा
पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणा-
नामिदं ब्रह्मविज्ञानमुत्कृष्टतममनेक जन्मसहस्र-
सञ्चितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्राङ्गस्वी-
करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यं किञ्च प्रत्य-
क्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत् प्रत्यक्षा-

वगमं अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं श्येनयाग इव
 न तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि किन्तु धर्म्यं धर्मादन-
 पेतं एवमपि स्यात् दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं
 यथा रत्नविवेकविज्ञानं तत्राल्पायासानां अन्येषां कर्मणां
 सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं दुष्कराणाञ्च महाफलत्वं
 दृष्टमितीदन्तु सुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयादुच्येतीति प्राप्ती
 तत्राहाव्ययं नास्य फलतः कर्मवद्व्ययांऽस्तीति अव्ययं
 अतः श्रेयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

आ० टी० । तदाभिसुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं स्तौति तच्चेति ।
 ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा श्रेष्ठा इत्यत्र हेतुमाह दीप्तीति ।
 कुतो ब्रह्मविद्यायाः विद्यान्तरेभ्यो दीप्तिप्रतिशयित्वं तदाह दीप्यते
 हीति । दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्यामिति
 भावः । उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति अने-
 केति । तत्र श्रुतिस्मृतिप्रमाणयितव्ये न शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं किन्तु
 तत्त्वज्ञप्रमेयमित्याह किञ्चेति । प्रत्यक्षमवगम्यमानमस्मिन्निति तथा,
 यद्वावगम्यत इति अवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं ज्ञान-
 स्योच्यते । धर्ममित्येतद्ग्राहकरोति अन्वयेतमिति । धर्मस्येव तस्य लेश-
 साध्यत्वमाशङ्क्याह एवमपीति । रत्नविषयं विवेकज्ञानं संप्रयोगादुप-
 देशापेक्षादानायासेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह यथेति । अव्ययमिति
 विशेषणमाशङ्कापूर्वकं विदधतीति तत्रेत्यादिना । व्यवहारभूमिः सप्-
 तयथः । ज्ञानस्याक्षयफलत्वे फलितमाह अत इति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । किञ्च राजविद्येति । इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां
 राजा राजगुह्यं गुह्यानाञ्च राजा विद्यासु गोप्येषु चातिरहस्यं श्रेष्-
 मित्यर्थः राजदत्तादित्वादुपसर्जनस्यापि परत्वं राज्ञां विद्या राज्ञां
 शुद्धमिति वा उत्तमं पवित्रमिदमत्यन्तपावनं ज्ञानिनां प्रत्यक्षावगमञ्च
 ब्रह्मस्यः स्वर्गोऽवगमोऽवकीर्षो यस्य तद् प्रत्यक्षावगमं दृष्टफलं इत्यर्थः,

धर्म्यं धर्मादनमेतं वेदेऽक्तसर्वधर्मफलत्वात्, कर्तुं च सुखं सुखेन कर्तुं
शक्यमित्यर्थः, अव्ययञ्चालयफलत्वात् ॥ २ ॥

अश्रद्धाणाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ! ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

ये पुनः अश्रद्धाणा इति । अश्रद्धाणाः अद्वाविर-
हिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च
नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषद् देहमात्रात्म-
दर्शनमेव प्रतिपन्ना असन्तः पुरुषाः परन्तप ! अप्राप्य
मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशङ्कति मत्प्राप्तिमार्गसाधन-
भेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः, निवर्तन्ते निश्चयेन आवर्तन्ते
क मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारी मृत्युसंसारस्तस्य
वर्त्म नरकर्तव्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आ० टी० । आत्मज्ञानस्थे धर्मे अद्वावतां तद्भिषानां परमपद-
प्राप्तिशक्ता ततो विमुञ्चानां संसारप्राप्तिमाह ये पुनरिति । आत्मज्ञान
तत्फलयोर्नास्तिकानेव विधिनष्टि पापेति । उक्तानामात्मशरीणां भग-
वत्प्राप्तिप्रसन्नावनःभावादप्राप्य मामित्यप्रसक्तं प्रतिषेधः स्यादित्वाशङ्क्याह
मत्प्राप्ताविति ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । नन्वेवमप्यतिशुकरत्वेन के नाम संसारिणः सुस्तत्वाह
अश्रद्धाणा इति । अस्य भक्तिरहितज्ञानलक्षणस्य धर्मस्येति कर्माणि
छठी दशं धर्ममश्रद्धाणा आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्त उपायान्तरैर्मत्प्राप्तये कृत-
प्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निवर्तन्ते मृत्युव्याप्ते
संसारमार्गं परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥३॥

इति ज्ञानं सुत्यार्जुनमभिसुखीकृत्याह मयेति । मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगद्व्यक्तमूर्त्तिना न व्यक्ता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्त्तिस्तेन मयाव्यक्तमूर्त्तिना करणागोचरस्वरूपेष्वित्यर्थः तन्निम्नव्यक्तमूर्त्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि न हि निरात्मकं किञ्चिदुभूतं व्यवहारायावकल्पतेऽतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितानि अतो मयि स्थितानीत्युच्यते तेषां भूतानामहमेव आत्मा इत्यतस्तेषु स्थित इति मृदुबुद्धीनामवभाषतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्त्तवत् संश्लेषाभावेनाकाशस्याप्यन्तस्तमो ह्यहम् ॥ ४ ॥

आ० टी० । स्तुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठं महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातमारभते स्तुत्येति । सांपाधिकस्य व्याप्तप्रसम्भवमभिप्रेत्य विशिनष्टि ममेति । अनवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति करणेति । व्याप्यव्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याह तन्निश्चिति । तथापि भगवतो भूतानाञ्चाधाराधेयत्वेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याह न हीति, निरात्मकस्य व्यवहारानर्हत्वे फलितमाह अत इति । ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः स्यादित्याशङ्क्याह तेषामिति । तस्य तेषु स्थित्यभावं व्यवस्थापयति मूर्त्तवदिति ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य सुत्या ओतारमभिसुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्याम् । अव्यक्ता अतोन्द्रिया मूर्त्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं तत् सृष्ट्वा तद्देवानुप्राविशदित्यादि श्रुतेः, अतएव कारणभूते मयि तिष्ठतीति मत्स्थानि सर्वाणि भूतानि चराचराणि, एवमपि घटादिषु अकार्येषु कृत्तिकेषु तेषु भूतेषु नाहमवस्थित आकाशवदसङ्गत्वात् ॥४॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

न ह्यसंसर्गिं वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवत्यत एवासंसर्गित्वान्मम न चेति । न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिः घटनं मे ममैश्वरं योगमात्मानं ईश्वरस्यैदमैश्वरं माहात्म्यमित्यर्थः तथा चात्मनो या श्रुतिरसंसर्गित्वादसङ्गतां दर्शयत्यसङ्गो न हि सज्जत इदञ्चाश्चर्यमन्यत पश्य भूतभृदसङ्गोऽपि सन् भूतानि विभर्ति न च भूतस्थो यद्योक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः कथं पुनरुच्यते असौ ममात्मेति विभण्य देहादिसङ्घातं तस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुस्मरन् व्यपदिशति ममात्मेति । न पुनरात्मन आत्मा अन्य इति लोकवदजानंस्तथा भूतभावनो भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

आ० टी० । संज्ञाभावेऽपि किमिति नाधेयत्वमत आह न हीति । परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेऽपि भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति कुतोऽसङ्गत्वं तत्राह अतएवेति । न चेत्तत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतनामीश्वरस्यैव स्थितिरित्यत्र हेतुमाह पश्येति । आत्मनोऽसङ्गत्वस्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह तथा चेति । असङ्गचेदीश्वरसर्हि कथं मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं कथञ्च तद्योक्तांश्च मत्स्थानीति तद्विरुद्धसदीरितमित्याशङ्क्याह इदञ्चेति । तर्हि भूतसम्बन्धः स्यादिति नेत्याह न चेति । यद्योक्तेन न्यायेन असङ्गत्वेनेति यावत्, असङ्गतत्वा वस्तुतो भूतसम्बन्धेऽपि कल्पनया तद्विरोधाच्च मिथोविरोधोऽस्तीति भावः । आत्मनः सदाशाहात्मनोऽव्यत्वात्तोगात् कुतः सम्बन्धोक्तिरित्याशङ्क्याह अथापि किं

यथा लोको वस्तुतत्त्वमजानन् भेदमारोष वसाद्यभिति सम्बन्धमनुभवति
न तथेह सम्बन्धव्यपदेशः आत्मनि स्वतो भेदाभावादतो भेदे सत्येव लोके
सम्बन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन् भववानात्मनो देहादिसंघातं विभज्ज्राहृद्धारं
तस्मिन्नारोष्य असौ ममात्मेति भेदं व्यपदिशति तथा च संघातस्य जनेति
व्यपदेशात्ततो निकृष्टस्य स्वरूपस्यात्मशब्देन निर्देशाच्च भूतस्योऽसाधिव-
त्यर्थः । पूर्वोक्तासङ्गत्वाङ्गीकारेणैवात्मा भूतानि भावयतीत्याह तथेति ॥५॥

स्वा० टी० । किञ्च न चेति । न च मयि स्थितानि भूतानि
असङ्गत्वादेव मम, ननु तर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वञ्च पूर्वोक्तं विद्वद्भित्या-
शङ्क्याह पश्येति । मे ऐश्वरमसाधारणं योगं युक्तिं अघटनघटना-
चाहुर्यमिदं पश्य मदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वाच्च किञ्चित् विद्वद्-
भित्यर्थः । अन्यदप्याश्चर्यं पश्येत्याह भूतेति । भूतानि विभक्तिं
धारयतीति भूतभूत् भूतानि भावयति पालयतीति भूतभावनः एवं भूतो-
ऽपि ममात्मा परं स्वरूप भूतस्यो न भवतीति । अयं भावः, यथा देहं
विभ्रत् पालयञ्च जीवोऽहृद्दारेण तत्सत्त्वदक्षिणति एवमहं भूतानि
धारयन् पालयन्नपि तेषु न तिष्ठामि निरहृद्धारत्वादिति ॥ ५ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्तेनो पपादय-
न्नाह यथेति । यथा लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितो
नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परि-
माणतस्तथाकाशवत् सर्वत्र गते मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानि मत्-
स्थानीत्युपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । दृष्टिस्थितिसंहाराणामहङ्गात्कारणं मया नत-
मिदमित्यादिस्रोतद्वयेनोक्तोऽर्थस्तदुदृष्टान्तेनोपपादयन्नादौ दृष्टान्तवाहेति
बोद्धव्यं, यदेतन्मत्स्थितिर्वाहाराणां चो गृह्यते । आकाशादेर्भेदतोऽन्या-

धारत्वं कथमित्याशङ्क्याह महानिति । यथा सर्वगमित्वात् परिभाष्यतो महान् वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथा आकाशादीनि महान्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे पूर्वे प्रतीच्यसङ्गे परस्मिन्नात्मनि संज्ञेयमन्तरेण स्थितानोत्तर्यः ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । असंज्ञितयोरपि आधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह यथेति । अवकाशं विनावस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितो वायुः सर्वत्र-मोऽपि महानपि नाकाशेन संज्ञितप्रति निरवयवत्वेन संज्ञेयायोगात् तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानि जानीहि ॥ ६ ॥

**सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विष्टजाम्यहम् ॥७॥**

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि स्थितिकाले तानि सर्वभूतानि कौन्तेय । प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये ब्राह्मे प्रलयकाले पुनर्भूयन्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विष्टजाम्युत्पादशाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । आकाशे वायादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेशुरित्याशङ्क्याह एवमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणात्मिका मिति । सा चापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह अपरामिति । तस्याश्वेश्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह मदीयामिति । प्रलयकाले भूतानि यथोक्तं प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तिरीश्वराधीनत्वं भूतवृत्तेन स्यादित्याशङ्क्याह पुनरिति ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । तदेवमसङ्ख्यैव योगभायया स्थितिहेतुत्वसक्तं तत्रैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वमाह सर्वेति । कल्पक्षये, प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि

भदीयां प्रकृतिं यान्ति त्रिगुणात्मिकायां जायायां लीयन्ते पुनः कल्पादौ
सृष्टिकाळे तानि विदुजामि विशेषेण सृजामि ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विदुजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वां स्वीया-
मवष्टभ्य वशीकृत्य विदुजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं
भूतग्रामं भूतसमुदायं इमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रव-
शमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परमवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्
स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

आ० टी० । तर्हि कीदृशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्टावुपयुक्ते-
त्वाद्यङ्गाह एवमिति । संसारस्थानादित्यद्योतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तम् ।
भूतसमुदायस्याविद्यास्मितदिदोषपरवशत्वं हेतुमाह स्वभाववशादिति ॥८॥

स्वा० टी० । नन्वसङ्गो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसीत्वपेक्षायामाह
प्रकृतिमित्यादि । स्वां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्य अधिष्ठाय प्रसूये लीनं
सुलं चतुर्विधमिमं सर्वं भूतग्रामं कर्मादिपरवशं पुनः पुनर्विबिधं
सृजामि विशेषेण सृजामीति वा । कथं, प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमि-
त्ततत्त्वभाववशात् ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! ।

सदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

तर्हि तस्यैव परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतः
तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां सख्यन्धः स्यादितिदमाह
भगवान् न च मामिति । न च मामीशं तानि भूतग्रा-
मस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय !

तत्र कर्मणामसम्बद्धत्वे कारणमाह उदासीनवदासीनं यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित् तदुदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वमसंसक्तं फलसङ्गरहितमभिमानवर्जितमहङ्करोमीति तेषु कर्मस्वतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलं सङ्गाभावश्चावन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्वध्यते मूढं कोशरकारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

आ० टी० । यदि प्राकृतं भूतस्यासं स्वभावादविद्यातन्त्रं विषमं विदधासि तर्हि तव विषमसृष्टिप्रयुक्तं धर्मादिमन्त्रमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते तर्हीति । तत्रेति सप्तम्या परमेश्वरो निरुच्यते । ईश्वरस्य फलसङ्गाभावात् कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मासम्बन्धवदोश्वरादन्यस्यापि तदुभयाभावो धर्माद्यसम्बन्धे कारणमित्याह अतोऽन्यस्येति । यदि कर्मसु कर्तृत्वाभिमानो वा कश्चित् कर्मफलसंयोगो वा स्यात्तत्राह अन्यथेति ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । नन्वेवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववदुबन्धः कथं न स्यादित्यत आह न च मामिति । तानि विश्वसृष्ट्या-टांनि कर्माणि मां न निबध्नन्ति, कर्मासक्तिर्हि बन्धहेतुः सा चाप्त-कामत्वान्मम नास्ति अत उदासीनवद्वर्त्तमानस्य मे बन्धं नोपपादयन्ति, उदासीनत्वं कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेरुदासीनवत् स्थित-मित्युक्तम् ॥ ९ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्त्तते ॥ १० ॥

तत्र भूतग्राममिमं, विष्टजाम्युदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्यते तत्परिहारार्थमाह मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाध्यक्षेण मम माया त्रिगु-

णात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सृयते उत्पादयति सच-
 राचरं जगत् तथा च मन्त्रवर्णः एका देवः सर्वभूतेषु
 गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूता-
 धिवासः साक्षी चेता केवली निर्गुणश्चेति साक्षिमात्रेण
 हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय ! जगत् सचराचरं
 व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु दृशि कर्मत्वा-
 यत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोक्ष्ये
 पश्यामीदं शृणोमीदं सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि
 तदर्थमिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्ये इदं ज्ञास्यामी-
 त्याद्यवगतिनिष्ठा, अवगतिरवसानां याऽस्याध्यक्षः परमं
 व्योमन्त्रित्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति ततश्चैकस्य
 देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभागान-
 भिसम्बन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभा-
 वात् किं निमित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचनेऽनुपपन्ने
 कांऽहा वेद क इह प्रावोचत् कुत आयातः कुत इयं
 विस्मृष्टिरित्यादिमन्त्रवर्णोभ्यो दर्शितञ्च भगवताज्ञाननाहतं
 ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

आ० टी० । ईश्वरे सृष्टृत्वभौदासीन्दत्वञ्च विरुद्धमिति शङ्कते
 तत्रेति । पूर्वग्रन्थः सप्रस्यर्थः । विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतार-
 यति तदिति । ततोयाद्वरं समानाधिकरणमित्यभ्युपेय व्याचष्टे भवे-
 त्यादिना । प्रकृतिशब्दार्थमाह ममेति । तस्या अयि ज्ञानत्वं व्यावर्त्त-
 यति त्रिगुणेति । पराभिप्रेतं प्रधानं व्युद्दिशति अविद्येति । साक्षित्वे
 प्रमाणमाह तथा चेति । भूक्तित्रयात्मनो भेदं वारयति एक इति ।
 अस्मद्भगवत्प्राज्ञं प्रत्याह देव इति । आदित्यवत्ताटस्थं प्रत्यादिशति

सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वेनोपलभ्यते तत्राह नूद इति । बुद्ध्या-
दिवत् परिच्छिन्नत्वं व्यभिच्छनन्ति सर्वव्यापीति । तर्हि नभोयदनात्मत्वं
नेत्याह सर्वभूतेति । तर्हि तत्र तत्र कर्मतत्फलसम्बन्धित्वं स्यात्तत्राह
कम्मैति । सर्वाधिष्ठानत्वमाह सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु सत्तास्कृति-
प्रदत्त्वेन संनिधिर्वात्रोच्यते न केवलं कर्मणामेवायमध्यक्षोऽपि तु तद्वता-
मपीत्याह साक्षीति । दर्शनकृष्टत्वशङ्कां शतयति चेतेति । अद्वितीयत्वं
केवलत्वम् । वर्माधर्मादिराहित्यमाह निर्धुष इति । किं बहूना सर्व-
विशेषशून्य इति चकारार्थः । उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्र-
निमित्तीकृत्य जगदेतत् पौनःपुन्येन सर्गसंहारावतुभवतीत्याह हेतुनेति ।
कार्यवत् कारणस्यापि साक्ष्यधीनाप्रवृत्तिरिति वक्तुं व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्युक्तं
सर्वावस्थास्वित्त्वेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था षट्काले । तथापि जगतः ।
स्वर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तः स्वाभाविकी नेश्वरायत्तेत्याशङ्क्याह इधीति ।
न हि दृशा व्याप्यत्वं विना जह्मर्गस्य कापि प्रवृत्तिरिति हिशब्दार्थः ।
तामेव प्रवृत्तिरुदाहरति अहमित्यादना । भोगस्य विषयोपलम्भाभावा-
सम्भवाच्चानाविधां विषयोपलब्धिं दर्शयति पश्यामीति । भोगफलमिदानीं
कथयति सुखमिति । विहितप्रतिप्रवृत्तादरणनिमित्तं सुखं दुःखञ्चेत्याह
तदर्थमिति । न च विमर्षपूर्वकं विज्ञानं विनानुष्ठानमित्याह इदमिति ।
इत्याद्या प्रवृत्तिरिति सम्बन्धः । सा च प्रवृत्तः सर्वा इककर्मत्वसुररी-
कृत्यैव शिष्टयोति इत्युक्तं निगमयति अवगतीति । तत्रैव च प्रवृत्तेरव-
सानमित्याह अवगतितरवसान इति । परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगच्चेदे-
त्यत्र प्रमाणमाह योऽस्वेति । अथ जगतो योऽध्यक्षो निर्विकारः स
परमे प्रकृष्टे हार्दे व्यान्न स्थितो निर्विकारः न परमे प्रकृष्टे हार्दे
व्योन्न स्थितो दुर्विज्ञेय इत्यर्थः । ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण सृष्ट्यै
स्थिते फलितमाह ततश्चेति । किंनिमित्तास्त्रेयं सृष्टिर्न तावद्भोगार्था परस्य
परमार्थतो भोगासम्बन्धित्वात्तस्य सर्वसाक्षीभूतचैतन्यमात्रत्वाच्च चान्यो
भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वदचेतनस्याभोक्तृत्वाच्च च सृष्टिरपव-
मार्था तद्विरोधित्वाच्चैवं प्रश्नो वा तदतुल्यं प्रति यच्चनं का संयुक्तं परस्य

मायानिवन्धने सर्वे तस्थानवकाशत्वादित्यर्थः । परस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वे
श्रुतिरुदाहरति कोऽर्होति । तस्मिन् प्रवक्ताऽपि संसारमण्डले नास्ती-
तप्राह क इहेति । जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्य ज्ञेयत्वमाशङ्क्य कूटस्या-
त्ततो न सृष्टिर्जातितप्राह कुत इति । न हीयं विविधसृष्टिरन्यथादपि
कस्मान्निद्रुपपद्यते अन्यथा वस्तुनो भावादित्याह कुत इति । कथं तर्हि
सृष्टिरितप्राशङ्क्यप्राप्तानाधीनेत्याह दर्शितञ्चेति ॥ १० ॥

आ० टी० । तदेवोपपादयति भवेति । मया अध्येक्ष्येण अधिष्ठाता
निमित्तभूतेन प्रकृतिः सचराचरं विश्वं स्रज्यते जनयति, अनेन मदधि-
ष्ठानेन हेतुना इदं जगद्विपरिवर्त्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधि-
ष्ठातृत्वात् कर्तृत्वसुदासीनत्वञ्चाविरुद्धमिति भावः ॥ १० ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीन्तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

एवं मां नित्यशुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि
सन्तं षवेति अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा
अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं
मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् परं प्रकृतं भावं पर-
मात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम
भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमौश्वरं स्वमात्मानं
ततश्च तस्य ममावज्ञानभावेन हताः वराकास्ते ॥ ११ ॥

आ० टी० । सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासी नित्यशुद्धस्वैत्वं तर्हि कि-
किति त्वानेवात्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते तत्राह एवमिति । विपर्य-
स्तबुद्धित्वं भगवद्वचनायां कारणमित्याह मूढ इति । भगवतो मनुष्य-
देहसम्बन्धात्तस्मिन् विपर्ययाः सम्भवतीत्याह मानुषीमिति । अज्ञ-
दादिवहे हतादात्मप्राप्तिमानं भगवतो व्यावर्त्तयति मनुष्येति । भगवन्त-
मवजानतामविवेके मूढाज्ञानं हेतुमाह परमिति । ईश्वरावज्ञानात् किं

भवतीत्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबन्धद्वयः शोच्या भवन्तीत्याह ततश्चेति ।
भगवदवज्ञानादेव हेतोरवज्ञानन्तस्ते जन्तवोवराकाः शोच्याः सर्वपुरुषार्थ-
वाद्याः स्थिरिति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति तस्येति । प्रकृतस्य भग-
वतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावनं पौनःपुन्यं तेन हता-
स्तज्जनितदुरितप्रभावात् प्रतिबन्धद्वय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । नन्वेवं भूतं परमेश्वरं त्वां किमिति केचिद्वाद्भियन्ते
तत्राह अवज्ञानन्तीति दाभ्याम् । सर्वभूतमहेश्वररूपं मदीयं परं भावं
तत्त्वमजानन्तो मूढा मूर्खा मामवजानन्ति मामवमन्यन्ते, अवज्ञाने हेतुः
शुद्धसत्त्वमयीमपि तनुं भक्तेः श्लाघानन्दनुप्रकारमाश्रितवन्मिति ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणां मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसी मासुरौञ्चेव प्रकृतिं मोहनीं श्रिताः ॥१२॥

कथं मोघाश्रिति । मोघाशा इथा आशा आश्रितो येषां
ते मोघाशास्तथा मोघकर्माणां यानि चानिहोतादीनि तैर-
नुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परि भवात्
स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भव-
न्तीति मोघकर्माणास्तथा मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं ज्ञानं
येषां ते मोघज्ञानाः ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात्
विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः, किञ्च ते
भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं आसुरीमसुरा-
णाञ्च प्रकृतिं मोहनीं मोहकरिं देहात्मवादिनीं श्रिता
आश्रिताः क्षिन्धि भिन्धि पिव खवद परस्वमपहरेत्येवं
वदनशैलाः क्रूरकर्म कुर्वाणा भवन्तीत्यर्थः, असूर्या नाम ते
लोका इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । भगवन्तमवजानतां प्रश्नपूर्वकं शोच्यत्वं विषदयति कथ-

मिति । भगवद्विन्दापराणां न काचिदपि प्रार्थनार्थवतीत्याह दृष्टेति । ननु भगवन्तं निन्दतोऽपि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्माहुतिर्गन्ति, तदनुष्ठानाच्च तेषां प्रार्थनाः साधा भविष्यन्तीति नेत्याह तथेति । परिभवस्तिरस्कारणं, अघञ्जानमनादरण्यम् । तेषामपि शास्त्रार्थविज्ञानवतां तद्द्वारा प्रार्थनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह तथा सोधेति । तथापि यौक्तिकविवेकवशात्सत्प्रार्थनासाफल्यमित्याशङ्क्याह विचेतस इति । न केवलसङ्गविशेषणवत्त्वमेव तेषां किन्तु वर्त्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च निश्चितेत्याह किञ्चेति । सोहकरीमिति प्रकृतिद्वयेऽपि तुल्यं विशेषणं क्विन्धि भिन्धि पिव खादेति प्राणिसंहिसारूपो रक्षसां स्वभावोऽसुराणां स्वभावस्तु न देहिनो जुह्विधि परस्वमेवापहरेत्यादिरूपः सोहो मिथ्याज्ञानम् । उक्तमेव स्फुटयति क्विन्धीति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । किञ्च सोघाशा इति । सत्तोऽन्यद्देवतान्तरं क्षिप्रं फलं दास्यतीत्येवभूता सोघा निष्फलैवाशा येषां ते, अतएव सद्दिसुखत्वान्मोघानि निष्फलानि कर्माणि येषां ते, सोघमेव नानाकृतकर्माश्रितं शास्त्रज्ञानं येषां ते, अतएव विचेतसो विक्षिप्रचित्ताः, सर्वत्र हेतुः राजर्षी तामर्षी हिंसादिप्रचुरां आसुरीञ्च राजर्षी कामदर्पादिवह्वला मोहनी बुद्धिभ्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावं श्रिताः आश्रिताः सन्तो मामवजानन्तीति पूर्वैशैवान्वयः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ ! देवीं प्रवृत्तिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

ये पुनः श्रद्धाणाः भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः महात्मान इति । महात्मानस्तु अद्भुदचित्त मामीश्वरं पार्थ ! देवीं देवानां प्रवृत्तिं शमदमदयाश्रदादिलक्षणांमाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा मां भूतादिं भूतानां आश्रयमादिकारणं वियदादीनां प्राणिनां चादिकारणमाश्रयमव्ययम् ॥ १३ ॥

आ० टी० । के पुनर्भगवन् भजन्ते तानाह ये पुनरिति । महान्-
प्रकटो यज्ञादिभिः शोधित आत्मा सत्त्वं येषामिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह
अक्षुष्टेति । दृग्बन्धोऽवधारण्ये । प्रकृतं विधिनष्टि शमेति । अन्यस्मिन्
प्रत्येकभूते मयि परस्मिन्नेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति अनन्य-
चित्ता इति । अज्ञाते सेवानुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्यामादौ ज्ञात्वा ततः
सेवन्ते इत्याह ज्ञात्वेति । अव्ययमविनाशिनम् ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । के तर्हि त्वामाराधयन्तीत्यत आह महत्तान इति ।
महत्तानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः, अतएव अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्या-
दिना वक्ष्यमाणं देवीं प्रकृतं स्वभावमाश्रिताः अतएव महत्प्रतिरेकेण ना-
स्त्यन्वस्मिन्ननो येषां ते तु भूतादिं जगत्कारणं अव्ययं नित्यञ्च
मां ज्ञात्वा भजन्ति ॥ १२ ॥

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

कथं सततमिति । सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्व-
रूपं मां कीर्त्तयन्तो यजन्तश्चेन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिं-
सादिस्रक्षणैः धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचा-
ञ्चल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमा-
त्मानं भक्ता नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

आ० टी० । भजनप्रकारं पृच्छति कथमिति । तत्प्रकारमाह
सततमिति । सर्वदेति श्रवणावस्था गृह्यन्ते, कीर्त्तनं वेदान्तश्रवणं
प्रणवजपञ्च, व्रतं ब्रह्मचर्यादि नमस्यन्तो मां प्रति चेतसा प्रह्वीभवन्तो
भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सन्तः सदा संयुक्ताः ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । तेषां भजनप्रकारमाह सततमिति दाभ्याम् । सततं सर्वदा
स्तोत्रमन्त्रादिभिः कीर्त्तयन्तः केचिन्मासुपासते सेवन्ते, दृढानि व्रतानि
नियमा येषां तादृशाः सन्तो यतन्तश्च ऐश्वर्यं ज्ञानादिषु प्रयत्नं कुर्वन्तः

केचिद्भक्त्या नमस्कृत्य प्रणमनः अन्ये नित्ययुक्ता अनवरतं क्वचित् नः
सेवन्ते, भक्त्येति नित्ययुक्ता इति च कीर्तनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाथन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते ज्ञानेति । ज्ञान-
यज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः
पूजयन्तो मामीश्वरं चान्येऽन्यामुपासनां परित्यज्य उपा-
सते तत्र ज्ञानमेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थेदर्श-
नेन यजन्त उपासते केचित् पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादि-
भेदेन स एव भगवान् विष्णुर्गादित्यादिरूपेणावस्थित इत्यु-
पासते केचिद्बहुधावस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखो
विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रका-
रेणोपासते ॥ १५ ॥

आ० टी० । उपसदनप्रकारभेदप्रतिपिब्रह्मया पृच्छति ते केनेत ।
तत्प्रकारभेदादीरणार्थं श्लोकमवतारयति उच्यते इति । इच्यते पृच्छते
परमेष्ठुरोऽनेनेति प्रकृते ज्ञाने यज्ञशब्द ईश्वरश्चेति चकारोऽवधारण्ये ।
देवतान्तरध्यानन्यागमप्रशब्दस्त्वचितं दर्शयति अन्यामिति । अन्ये च
ब्रह्मनिष्ठासन्ति यावत् । ज्ञानयज्ञमेव विभजते तच्चेति । उत्तमाधि-
कारिणासुपासनसङ्ख्या मध्यमानामधिकारिणासुपासनप्रकारमाह केचि-
च्चेति । तेषामेव अहं यज्ञः आर्त्तः किञ्च स्वधार्हं पितृभ्यो यद्दीयते
तत्सुधा तथाहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते । प्रकारान्तरेणोपासन-
सदीरयति केचिदिति । बहुप्रकारेणाग्निप्रादित्यादिरूपेणेति यावत् ॥१५॥

आ० टी० । किञ्च ज्ञानेति । वासुदेवः सर्वमित्येवं सर्वात्मदर्शनं
ज्ञानं तदेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन सां यजन्तः पूजयन्तोऽन्येऽप्युपासते
तत्रापि केचिदेकत्वेनाभेदानाद्यथा केचित् पृथग्भावनाया दासोऽहमिति
केचित् विश्वतोमुखं सर्वात्मकं सां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥१५॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह अहमिति । अहं श्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्त्तः किञ्च स्वधानमहं पितृभ्यो यद्दीयते तत् स्वधा तथा अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यददते तदौषधमब्दवाच्यत्रोहियवा-
दिसाधनमथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौषधमिति व्याध्युपशमार्थभेषजं मन्त्रोऽहं यत् पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयतेऽहमेवान्यं हविष्याहमग्निर्यस्मिन् ह्ययते सोऽप्य-
ग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

आ० टी० । भगवदेकविषयसुपासनं तर्हि न सिध्यतीति शङ्कते यदीति । प्रकारभेदमादाय ध्यायन्तोऽपि भगवन्ममेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह अत आहृति । क्रतुयज्ञशब्दयोरनयोरपौनरुक्त्यं दर्शयन् व्याचष्टे श्रौत इति । क्रियाकारकफलज्ञानं भगवदतिरिक्तं नास्तीति ससुदयार्थः ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । सर्वात्मतां प्रपञ्चयति अहं क्रतुरिति चतुर्भिः । क्रतुः श्रौतोऽग्निहोमादिः, यज्ञः स्मार्त्तः पञ्चयज्ञादिः, स्वधा पितृप्रथं आदादिः, औषधं औषधिप्रभवमन्नं भेषजं वा, मन्त्रो याज्यपुरो-
धोवाक्यादिः । आजाग्रं होमादिषाधनं, अग्निराहवनीयादिः, हुतं होमः, एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्तमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥

किञ्च पितेति । पिता जनयिताहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामहः

पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं ओङ्कारश्च ऋक्-
सामयजुरेव च ॥ १७ ॥

आ० टी० । इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुमनव्यमित्याह किञ्चेति ।
पवित्रं पूजतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मत्याह पावन-
मिति । वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारस्तत्र प्रमाणस्यगादि च
चकाराद्यर्वाङ्गिरसो गृह्यान्ते ॥ १७ ॥

स्वा० टी० । किञ्च पिताहमस्येति । धाता कर्मफलविधाता, वेद्यं
ज्ञेयं वस्तु, पवित्रं शोधकं प्रायश्चित्तात्मकं वा, ओङ्कारः प्रणवः, ऋमा-
दवो वेदाश्चाहमेव स्पष्टमन्वत् ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधान वीजमव्ययम् ॥१८॥

किञ्च गतिरिति । गतिः कर्मफलं भर्ता पोष्टा प्रभुः
स्वामी साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य निवासो यस्मिन्
प्राणिनो निवसन्ति शरणमार्त्तानां प्रपन्नानामार्त्तिहरः
सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्ष उपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः
प्रलयः प्रलीयते यस्मिन् इति प्रलयः तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मि-
न्निति निधानं निक्षेपः कालान्तररोपभोग्यं वीजं प्ररोह-
कारणं प्ररोहधर्मिणामव्ययं यावत् संसारभावित्वादव्ययं
नञ्चवीजं किञ्चित् प्ररोहति नित्यञ्च प्ररोहदर्शनाद्बीज-
सन्ततिर्न व्यतीत्येव गम्यते ॥ १८ ॥

आ० टी० । भगवतः सर्वात्मकत्वे हेत्वन्तरमाह किञ्चेति । गम्यते
इति प्रकृतिविलयपर्यन्तं कर्मफलं गतिरित्याह कर्मेति । पोष्टा कर्म-
फलस्यैव प्रदाता । कार्यकारणप्रत्युत्पाधिष्ठानमित्याह निवास इति ।
शीर्यते दुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह शरणमिति । प्रभवत्यजा-
न्मगदिति व्युत्पत्तिमादायोक्तं उत्पत्तिरिति । कारणस्य कथमव्ययत्व

नित्याशङ्कग्राह यावदिति । कारणमन्तरेणापि कार्यं कदाचिदुदेष्यति किं कारणेनेत्याशङ्कग्राह न हीति । मा भूत्तर्हि सकारदशायामेव कार्योत्पत्तिरित्याशङ्कग्राह नित्यञ्चेति । कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्य-
तमव्याक्तशून्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धयतुक्तस्य विधिनष्टि वीजेति ॥१८॥

स्वा० टी० । किञ्च गतिरिति । गम्यत इति गतिः फलं, भर्ता पोषणकर्ता, प्रभुर्नियन्ता, साक्षी शुभाशुभद्रष्टा, निवासो भोगस्थानं शरणं रक्षकः, सृष्टृत् हितकर्ता, प्रकर्षेण भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा, प्रसीदन्तंऽनेनेति प्रलयः संहर्ता, तिष्ठन्त्यस्त्रिद्विति स्थानसाधारः, निर्धो-
योऽस्त्रिद्विति निधानं प्रलयस्थानं, वीजं कारणं तद्यप्यव्ययमविनाशिन न तु ग्राह्यादिवीजवद्भिनश्चरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतञ्चैव मृत्युञ्च सदसच्चाहमर्जुनः ॥ १९ ॥

किञ्च तपामीति । तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चित्
रश्मिभिस्तपामि अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि उत्-
सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्-
सृजामि प्रावृषि अमृतञ्चैव देवानां मृत्युञ्च मर्त्यानां सत्-
यस्य यत् सम्बन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतं असञ्चैवाहं
अर्जुन ! न पुनरत्यन्तमेवासङ्गवान् स्वयं कार्यकारणे वा
सदमतो ये पूर्वोक्तैः निवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादि-
विज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त एपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं
मामिव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । इतश्च सर्वात्मत्वे भगवतो न विपदितव्यमित्याह
किञ्चेति । आदित्याज्जायते षट्परिति स्रष्टिमवष्टस्य व्यापष्टे कैश्चिदिति ।
यपोत्वर्मनिश्चयापेकस्यैकस्मिन् काले विरुद्धौ इत्याशङ्कग्राह षट्परिभिरिति ।

ऋतुभेदेन वर्षस्य निष्पन्नोत्सर्गाविकर्तृकावविरुद्धावित्यर्थः । अस्य कार-
णस्य सम्बन्धत्वेन यत् कार्यमभिव्यज्यते तदिह सदित्युच्यते कारण-
सम्बन्धेनानभिव्यक्तं कारणमेव अनभिव्यक्तनामरूपमसदिति व्यवसृष्टयन्ते
तदेतदाह सदिति । शून्यवादं व्युत्सृजति न पुनरिति । भगवतोऽत्यन्ता-
सत्त्वे कार्यकारणकल्पना निराश्रयाना न तिष्ठेदित्यर्थः । तर्हि यथा-
श्रुतं कार्यस्य सत्त्वं कारणस्य चासत्त्वमास्थेयमित्याशङ्क्य वाशब्देन
निषेधति कार्येति । तर्हि कार्यस्यात्यन्तिकं सत्त्वं याचारम्भणश्रुतेर्ना-
पीतरस्यात्यन्तिकं असत्त्वं कृतस्तु खल्वित्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उक्तं ज्ञान-
यज्ञैर्भगवद्भिध्यानाभिनिविष्टबुद्धीनां किं फलमित्याशङ्क्य सदो वा
ऋतेण वा सुक्तिरित्याह ये इति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च तृपास्यहमिति । आदित्यात्मना स्थित्या
निदात्रकाले तपामि जगतस्तापं करोमि, वृष्टिसमये च वर्षणसत्सृजामि
विसृजामि, कदाचित्तु वर्षं निगृह्णामि आकरोमि, अमृतं जीवनं
सृज्युश्च नाशः सत् स्थूलं दृश्यं असञ्च सूक्ष्मदृश्यं एतत्सर्वमहमेवेति एवं
मत्वा मामेव ब्रह्मोपासते इति पूर्वेष्वैवान्वयः ॥ १६ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिद्धा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मन्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

ये पुनरज्ञाः कामकामाः त्रैविद्येति । त्रैविद्या ऋग्-
यजुःसामविदः याज्ञिकाः येषां ते मां वस्वादिवेदरूपिणं
इद्धा संपूज्य यज्ञशेषं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपा-
स्तेनैव सोमपानेन ते पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्नि-
ष्टोमादिभिरिद्धा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव

गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते याचयन्ते ते च पुण्यं पुण्यफल-
भासाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानं अश्नन्ति
भुञ्जते दिव्यान् दिवि भवान् अप्राकृतान् देवभोगान्
देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥

आ० टी० । भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव सुकृतिरिति दर्श-
यितुं सकामानां पुंसां संसारभवतारयति ये पुनरिति । तिस्रो विद्या
अधीयन्ते विदन्तीति वा ते त्रैविद्यावेदविदस्तदाह अगिति । वस्त्रा-
दीत्यादिशब्देन सवनहव्येशानादित्या इत्याश्च शब्दान्ते शुद्धिकल्पिषा निरस्त-
मापा इति यावत् ॥ २० ॥

स्वा० टी० । तदेवमयजानन्ति मां भूदा इत्यादिलोकह्वयेन क्षिप्र-
फलाशया देवतान्तरं यजन्तो मां नार्द्रियन्त इत्यभक्ता दर्शिताः महा-
त्मानस्तु मां प्रार्थेत्यादिना च भक्ता उक्तास्तत्रैकत्वेन पृथक्त्वेन वा वे
परमेश्वरं भजन्ति तेषां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्याह त्रैविद्या इति
हाभ्याम् । ऋग्वजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याश्च-
विद्या एव त्रैविद्याः स्वार्थेऽनु तिस्रो विद्या अधीयन्ते जानन्तीति वा
त्रैविद्यावेदत्रयोक्तकर्मपरा इत्यर्थः, वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्महिषा मसैश्च
रूपं देवतान्तरमित्यजानन्तोऽपि वस्तुत इन्द्रादिरूपेण मामेवेदा संपूज्य
यज्ञघोषं सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव पतपापाः शोधितकल्मषाः
सन्तः स्वर्गतिं स्वर्गं प्रति गतिं ये प्रार्थयन्ते ते पुण्यफलरूपं सुरेन्द्र-
लोकं स्वर्गभासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यानुत्तमान् देवानां भोगानश्नन्ति
भुञ्जते ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कर्मकारा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते तमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं
 क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकांममं विशन्त्या विशन्ति एवं हि
 यथाक्तेन प्रकारेण तयोधर्मं केवलं वैदिकं कर्मानुप्रप-
 न्नास्ते गतागतं गतञ्चागतञ्च गतागतं गमनागमनं
 कामकामाः कामं कामयन्त इति कामकामा लभन्ते
 गतागतमेव न तु स्वातन्त्र्यां क्वचिन्नभन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आ० टी० । तर्हि स्वर्गप्राप्तेरपि भगवत्प्राप्तित्वत्यामित्या-
 गच्छाह ते तमिति । पुण्ये स्वर्गप्राप्तेताविति यावत्, प्रसिद्धोऽर्थो
 विद्युत्, त्रयाणां लोकादीनां वेदत्रयविहितानां धर्माणां समाहार-
 स्वधर्मं तदेव त्रैधर्म्यं तदनुप्रपन्नास्तदनुगता इति यावत् । कामकामानां
 गमनागमनद्वारा कामितत्फलप्राप्तिश्चेदिति चेत्तमित्याशङ्क्याह
 गतेति ॥ २१ ॥

आ० टी० । ततश्च ते तमिति । ते स्वर्गकामान् प्राप्तिं विशलं
 स्वर्गलोकं तत् सुखं भुक्त्वा भोगप्रापके पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति,
 पुनरथेवमेव वेदत्रयविहितं धर्ममनुगताः कामकामा भोगान् कामयमा-
 ना गतागतं यातायातं लभन्ते ॥२१ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

ते यां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२

ये पुनः निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः अनन्या इति ।
 अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणं आत्मत्वेन
 गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सञ्चासिनः पर्युपासते
 तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियागिनां
 योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं
 वहामि प्रापयाम्यहं ज्ञानी त्वामैव मे मतं स च मम

प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति, नन्वेषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् सत्यमेवं वहत्येव कन्वयं विशेषोऽन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्यं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्तु नात्मार्यं योगक्षेममीहन्ते न हि ते जीविते मरणे वात्मनो ग्रन्थिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥ २२ ॥

आ० टी० । फलमनभिसम्वाय त्वामेवाराधयतां सस्यगदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्याशङ्क्याह ये पुनरिति । तेषां योगक्षेमं वहामीत्युत्तरत्वं सम्बन्धः । येभ्योऽन्यो न विद्यत इति व्युत्पत्तिमात्रित्याह अपृथगिति । कार्यस्यैव कारणे कर्मतादात्म्यं व्यावर्त्तयति परमिति । अहमेव वासुदेवः सर्वात्मानमतोऽन्यत् किञ्चिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा ध्यायन्त इत्याह चिन्तयन् इति । प्राकृतान् व्यावर्त्त्यं सुखानाधिकारिणो निर्दिशति लन्त्यासन इति । पथ्युपासते परितः सर्वतोऽन्यच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः । नित्याभियुक्तानां नित्यमनपरतमादरेण ध्याने व्यापृतानामित्याह सततेति । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमं तत्प्राप्त्युक्तमर्थमाह योग इति । किमर्थं परमार्थदर्शिनं योगक्षेमं वहामीत्याशङ्क्याह ज्ञानी त्वित्रि । अतस्तेषां योगक्षेमं वहामि इति सम्बन्धः । सस्यगदर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं वहति भगवानिति विशेषणमसृष्ट्यभाषः शङ्कते नन्विति । अन्वेषामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति सत्यमिति । तर्हि भक्तेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति पृच्छति किं त्विति । तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विदृणोति अयमित्यादिना । योगक्षेमसर्वाद्दृश्य स्ववसीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् । आत्मविदां स्वार्थयोगक्षेमसर्वाद्दृश्य चेष्टाभावं स्पष्टयति न हीति । अन्विरपेक्षाकामानामित्येतत् । ज्ञानिनां

तर्हि सर्वज्ञानास्येत्याशङ्क्याह केवलमिति । तेषां तदेकशरस्यै फलित-
माह अत इति । इतिशब्दो विशेषशब्देन सम्बध्यते ॥ २२ ॥

श्लो० टी० । मङ्गलास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह अनन्या
इति । अनन्या नास्ति महत्प्रतिरेकेष्वन्यत् कास्व' येषां ते तथाभूता ये
जना मां चिन्तयन्तः सेवन्ते तेषान्तु नित्याभियुक्तानां सर्वथा मदेकनि-
ष्ठानां योमं घनादिब्रह्मं खेमञ्च तत्याज्जनं, मोक्षं वा तैरप्रार्थितमपि
अहमेव वह्निमि प्रापयामि ॥ २२ ॥

येऽन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव भजन्ते
सत्यमेवं येऽपीति । ये अन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु
भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धया-
स्तिक्यबुद्ध्या अन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय
यजन्यविधिपूर्वकमविधिज्ञानं तत्पूर्वकं अज्ञानपूर्वकं
यजन्ते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्लो० टी० । तच्चदेवतात्मना परस्वैवात्मनः स्थित्यभ्युपगमाद्देव-
तान्तरपरायामपि भगवत्परत्वाविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिञ्चित्करमिति
मन्वानः शङ्कते नन्विति । उक्तमङ्गीकृत्य परिहरति सत्यमित्यादिना ।
देवतान्तरयाजिनां भगवद्बुद्ध्याजिभ्यो विशेषमाह अविधीति । तद्प्रा-
करोति अविधिरिति ॥ २३ ॥

श्लो० टी० । ननु च त्वद्प्रतिरेकेण यस्तुतो देवतान्तरस्याभावादि-
न्द्रादिसेविनोऽपि त्वद्भक्ता एवेति कथं ते गतागतं चभेरक्तताह वे-
ऽपीति । श्रद्धयोपेताः सन्तो ये जना अन्यदेवता इन्द्रादिकृपा वजन्ते
तेऽपि मामेव यजन्तीति सत्यं किन्तु अविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं
विना यजन्ति अतस्ते पुनरावर्त्तन्ते ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्चावन्ति ते ॥२४॥

कस्मात्ते ऽविधिपूर्वकं यजन्ते इत्युच्यते यस्मात् अह-
मिति । अहं हि सर्वयज्ञानां शीतानां स्यात्तानाञ्च सर्वेषां
यज्ञानां देवात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च मत्स्वामिका
हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवेति चोक्तं तथा न तु मामभि-
जानन्ति तत्त्वेन यथावदतश्चाविधिपूर्वकमिष्टा यागफलात्
च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

आ० टी० । न तु वस्वादिद्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तद्भक्तास्तदुयाजिनो
भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शङ्कते कस्मादिति । देवता-
न्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन लोकद्वयस्युत्पापयानं
सच्यत इति । सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादिदेवतात्वेनाहमेव
भोक्ता स्वेनान्योन्यरूपेण प्रभुश्चाहमेवेति प्रसिद्धमेतदिति हि शब्दः ।
प्रभुरेव चेत्युक्तं विदुषोति मत्स्वामिको ह्येति । तत्र पूर्वाध्यायगतवाक्यं
प्रमाश्रयति अधियज्ञोऽहमिति । तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधि-
पूर्वकमिति कुतः सिद्धं तत्राह तथा इति । समैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे
प्रभुत्वे च सतीति यावत् । तर्थाभोक्तृप्रभ्वोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन
प्रभुत्वेन च सां यथावदुद्यतो न जानन्ति अतो भोक्तृत्वादिना ममा-
ज्ञानान्मयि अन्नर्पितकर्माणां चावर्त्तन्ते कर्मफलादित्याह अतश्चेति ॥२४॥

शा० टी० । एतदेव विदुषोति अहमिति । सर्वेषां यज्ञानां तच्च
देवतारूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी फलदाताप्यहमेवेत्यर्थः, एवंभूतं
सां ते तत्त्वेन यथावदाभिजानन्ति अतश्चावन्ति प्रच्यवन्ते पुनरावर्त्तन्ते,
ये तु सर्वदेवतासु मामन्तर्दामनं पश्यन्तो यजन्ति ते तु मावर्त्तन्ते ॥ २४॥

यान्ति देवव्रता देवान्

पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या- यान्ति मद्भयाजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यम्भाविकं कथं यान्तीति । यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति पितृनग्निष्वात्तादीन् यान्ति पितृव्रताः आह्लादिक्रियापराः पितृभक्ताः भूतानि विनायकमाहृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः यान्ति मद्भयाजिनो मद्भयजनशीला वैष्णवाः मामिव यान्ति समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

आ० टी० । यद्यन्यदेवताभक्ता भगवत्तत्त्वाज्ञानात् कर्मफलाश्रयन्ते तर्हि तेषां देवतायजनमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह येऽपीति । देवतान्तरयाजिनामनादृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपफलप्राप्तिधौव्याश्च तदकिञ्चित्करमित्यर्थः । देवतान्तरयाजिनामायश्रुतं तत्फलमाशङ्कापूर्वकमुदाहरति कथमित्यादिना । नियमो वल्युपहारप्रदक्षिणप्रह्वीभावादित्यर्थः । देवतान्तराराधनस्थानत्वत्फलसङ्गा भगवदाराधनस्थानत्वत्फलत्वमाह यान्तीति । भगवदाराधनस्थानत्वत्फलत्वे देवतान्तराराधनं त्वङ्गा भगवदाराधनमेव युक्तमायाससाध्याम् फलातिरेकाच्चेत्याशङ्क्याह समानेऽपीति । अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलतो न्यूनतां दर्शयति तेनेति ॥ २५ ॥

आ० टी० । तदेवोपपादयति यान्तीति । देवेष्विन्द्रादिषु व्रतं नियमो येषां तेऽन्ववतो देवान् यान्ति अतः पुनरावर्त्तन्ते, पितृषु व्रतं येषां आह्लादिक्रियापराणां ते पितृन् यान्ति, भूतेषु विनायकमाहृगणा-

दिग् इज्ज्रा पूजा येषां ते भूतेज्ज्राभूतानि यान्ति, मां यद्युं शीलं येषां
ते मद्याजिनस्ते तु मामन्वयं परमानन्दस्वरूपं यान्ति ॥ २५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

न केवलं मङ्गलानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलसुक्तं सुखा-
राधनञ्चाहं कथं पत्रमिति । पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं
यो मे मद्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं
भक्तिपूर्वकं प्रापित भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः
शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

खा० टी० । अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव कर्त्तव्यमित्युक्तं सुकर-
त्वाच्च तथेत्याह न केवलास्मिति । भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव मन्त्रपूर्वकं
प्रपञ्चयति कथमित्यादिना । यद्वि पुष्पदिकं भक्तिपूर्वकं मदर्षमर्पितं
तेनायं शुद्धचेताः तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधारयामीत्याह पत्र-
मित्यादिना ॥ २६ ॥

खा० टी० । तदेवं स्वभक्तानामन्वयफलसङ्गा कनायासत्वञ्च स्वभक्ते-
र्दर्शयति पत्रमिति । पत्रपुष्पादिनात्वमपि मद्यं भक्त्या यः प्रयच्छति
तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत् पत्रपुष्पादिकं भक्त्या
तेनोपहृतं समर्पितमहमश्नामि प्राप्नोमि प्रीत्या गृह्णामि, न हि मद्या-
विभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम बुद्धदेवतानामिव बद्धचित्तसाध्ययागादिभिः
परितोषः स्यात् किन्तु भक्तिमात्रेण व्यतो भक्तेन समर्पितं यत्किञ्चित्
पत्रादिनात्वमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्रमीति भावः ॥ २६ ॥

यत् करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुर्वष्व मदर्पणम् ॥२७

यत एवमतः यत् करोषीति । यत् करोषि यदाचरसि

शास्त्रोयं कर्म स्वतः प्राप्तं यदश्रासि यत् खादसि यद्-
जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रितं चार्त्तं वा यद्दासि
प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिंसात्मकपात्ररत्नादि यत्तपस्वसि
कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मत्समर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

आ० टी० । तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवावशप्रकृतित्याह स्वत
इति । स्वतः शास्त्रादतः प्राप्तं गमनादिति यावत् । यदश्रासि अं
किञ्चिद्भोगं भुंक्षे । हवनस्य स्वतस्त्वं वारयति श्रौतमिति । मत्समर्पणं
तत् सर्वं मत्समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

आ० टी० । न च फलपुष्पादिक्रमपि यत्तार्थपशुसेवादिद्रव्यवन्द्यार्थ-
मेवोद्यमैरापाद्य समर्पणीयं किन्तु यत् करोषीति । स्वभावतः शास्त्रतो
वा यत्किञ्चित् कर्म करोषि तथा यदश्रासि यज्जुहोषि यद्दासि यच्च
तपस्वसि तपः करोषि तत्त्वं मत्समर्पितं यथा भवति एव कुरुष्व ॥ २७ ॥

शुभा शुभफलैरेवं मोक्षसे कर्मबन्धनैः ।

सन्त्रासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु शुभाशुभफलैरिति ।
शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले तेषां तानि शुभा-
शुभफलानि कर्मणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मैर्धनैरेवं
मत्समर्पणं कुर्वन् मोक्षसे सोऽयं सन्त्रासयोगो नाम
सन्त्रासस्यासौ मत्समर्पणतया कर्मकर्तृत्वाद्योगस्यासाविति
तेन सन्त्रासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव सत्त्वं
सन्त्रासयोगयुक्तात्मा सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते
चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

आ० टी० । किमतो भवति तदाह एवमिति । भगवदर्थं चतुष्टया

सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मविधाने विदेहकैवल्यमावश्यात्-
मित्याह शुभेत्यादिना । भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संव्यासयोगाच्चेति
वाचनद्वयग्रहं शातयति सोऽयमिति ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । एवञ्च यत् फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु इत्याह शुभा-
शुभेति । एवं कर्तव्यं कर्मवन्धनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टफलैर्मुक्तो भविष्यसि
कर्मणां मयि समर्पितत्वेन तव तत्फलसम्बन्धानुपपत्तेः, तेषु विमुक्तः
सन् सत्प्राप्तयोगयुक्तात्मा सत्प्राप्तः कर्मणां मदर्पणं स एव योगक्षेम
युक्त आत्मा चित्तं यस्य तथाभूतस्त्वं मं प्राप्स्यस्यीत्यर्थः ॥ २८ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् २९

रागद्वेषान् तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुगृह्णाति
नेतरानिति तन्न समोऽहमिति । समः तुल्योऽहं सर्वभूतेषु
न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अग्निवदहं दूरस्थानां यथाग्निः
शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाहं
भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् ये भजन्ति तु मामोऽजरं भक्त्या
मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते
तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्तन्ते नेतरेषु नैतावता तेषु
द्वेषो मम ॥ २९ ॥

स्वा० टी० । भगवतो रागद्वेषान्ते नानीश्वरत्वमागच्छ परिहरति
रानेत्यादिना । तर्हि भगवद्भजनमकिञ्चित्कारमित्याशङ्क्याह अग्निव-
दिति । तत्प्रपञ्चयति यथेति । भक्तानभक्तांश्चातुष्टङ्कतोऽननुगृह्णतश्च
भगवतो न कश्च रामादिमन्त्रमित्याशङ्क्याह ये भजन्तीति । ये हि
वर्णाश्रमादिधर्मैर्वा भजन्ति ते तेनैव भजनेनाचिन्त्यमाहात्म्येन परि-
शुद्धबुद्धयो मयि मत्समीपे वर्तन्ते मदभिव्यक्तिसौम्यचित्ता भवन्ति, तेषु-

तेऽस्य विशेषस्य द्योतनार्थः, तेषु च समीपे समक्षं तेषामहमपि स्वभावतो वर्त्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि यथा व्यापकमपि सावित्त्रं तेजः स्वच्छे दर्पणादौ प्रतिफलति तथा परमेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्ति-निरस्तसमस्तकलुषसत्त्वेषु पुरुषेषु सच्चिधत्ते दैवी प्रकृतिमाश्रितानां भज-नीत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । यदि तु भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यर्हति तवापि किं रागद्वेषादिकृतं वैषम्यमस्ति नेत्याह स मोक्षमिति । सर्वेषु भूतेष्वहं समः क्षतो मम प्रियस्य द्वेषश्च नास्त्येव, एवं सत्यपि ये मां भजन्ति ते भक्त्या मयि वर्त्तन्ते अहमपि तेष्वनुग्राहकतया वर्त्ते, अयं भावः यथाम्नेः स्वमेवकेष्वेव तमः शीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपि न वैषम्यं यथा वा कल्पवृक्षस्य तथैव भक्तपक्षपातिनोऽपि मम वैषम्यं नास्त्येव किन्तु मद्भक्तेरेवायं महिमेति ॥ २६ ॥

अपि चेत् सुदुराचारो भजन्ते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव समन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

शृणु सद्भक्तमार्हात्म्यं अपि चेदिति । अपि चेत् यद्यपि सुष्ठु, दुराचारः सुदुराचारोऽतीवकुत्सिताचारोऽपि भजते मां अनन्यभाक् नान्यभक्तिः सन् साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यः ज्ञातव्यः सम्यग् यथावद्व्यवसितो हि यस्मात् साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । प्रकृतं भगवद्भक्तिं स्तुवन् पापीयसामपि तद्वाधि-कारोऽस्तीति सूचयति श्लेषवति । सम्यग्वृत्त एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह सम्यगिति ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । अपि च मद्भक्तेरेवायमवितर्कः प्रभाव इति दर्शयन्नाह अपि चेदिति । अत्यन्तदुराचारोऽपि यद्यप्यपृथक्त्वेन पृथग्देवतापि वासुदेव एवेति बुद्ध्या देवतान्तरभक्तिमकुर्वन् मामेव परमेश्वरं भजते

तर्हिः सधुः श्रेष्ठ स्य समन्वयः बतोऽसौ सख्यग्व्यवसितः शोभनसध्य-
वसायं कृतवान् ॥ २० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

उतसृज्य च बाह्यां दुराचारतामन्तः सम्यग्व्यवसाय-
सामर्थ्यात् क्षिप्रमिति । निप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मे-
चित्त एव शश्वत् नित्यं शान्तिञ्चोपशमं निगच्छति
प्राप्नोति शृणु परमार्थं कौन्तेय । प्रतिजानीहि निश्चितां
प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तः मयि समर्पितान्तरात्मा
मङ्गलां न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

आ० टी० । हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति उतसृजेति । भगवन् न भज-
मानस्य कथं दुराचारता परित्यक्ता भवतीत्याशङ्क्याह क्षिप्रमिति ।
सति दुराचारे कथं धर्मचित्तत्वं तदाह शश्वदिति । उपशमो दुरा-
चारादुपरमः । किमिति तद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिरुच्यते दुराचारोप-
हतचेतस्तया किमित्यसौ न नञ्क्ष्यतीत्याशङ्क्याह शश्वदिति ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । ननु कथं समीचीनाध्यवसायभावेण साधुर्मन्व्यक्त-
त्वाह क्षिप्रमिति । सुदुराचारोऽपि मां भजन् शीघ्रं धर्मचित्तो भवति
ततश्च शश्वच्छान्तिं चित्तोपप्लवोपरमरूपं परमेश्वरनिष्ठां नितरां गच्छति
प्राप्नोति, कुतर्ककर्कशवादिनो नैतन्मन्येरन्निति शङ्काकुलमर्जुनं प्रोत्याह-
यति हे कौन्तेय ! पटहादिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभां गत्वा
बाहुसृत्क्षिप्य निःशङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु, कथं मे परमेश्वरस्य
भक्तः सुदुराचारोऽपि न प्रणश्यति अपि तु कतार्थ एव भवतीति, ततश्च
ते नत्प्रौहि विजृम्भात् विध्वंसितकृतकः सन्तो निःसंशयं त्वानेव गुरु-
त्वेनाश्रयेरन् ॥ ३१ ॥

मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्थः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिं ३२

किञ्च मां हीति । मां हि यस्मात् पार्थ ! व्यपाश्रित्य
मामाश्रित्याश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः
पापानि योनिः येषां ते पापजन्मानः के त इत्याह स्त्रियो
वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं
प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

आ० टी० । इतरं, भगवद्भक्तिविधातव्यत्वाद् किञ्चेति । न मे
भक्तः प्रथमप्रतीत्यत्वे हेतुमाचक्षायो भक्तप्रधिकारे जातिनियमो नास्ती-
त्याह मां हीति ॥ ३२ ॥

आ० टी० । स्वाचारभ्रष्टं भङ्गकृतः पवित्रीकरोतीति किञ्च
चित्तं यतो भङ्गकृद्भक्त्युत्पन्नानयनविकारिणोऽपि संसारान्मोचयतोत्याह
मां हीति । येऽपि पापयोनयः स्युर्निकटजन्मानोऽन्त्यजादयो भवेयुः,
येऽपि वैश्याः केवलं कल्यादिनिगताः अतः स्त्रियः शूद्राश्चाप्यध्ययनादि-
रहितास्तेऽपि मां व्यपाश्रित्य संसेव्य परां गतिं यान्ति हि निश्चितम् ३२

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः
भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः
यत एवमतोऽनित्यं क्षणभङ्गरमसुखं च सुखवर्जितं मनुष्य-
लोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व
सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

आ० टी० । यदि पापयोनिः पापाचारश्च स्वङ्गतां परां गतिं

गच्छति तर्हि किञ्चनजातिनिमित्तेन ईश्याद्यादिना किं वा सुदृष्टे-
नेत्याद्यद्वाह किं पुनरिति । अक्षयजातिवशां ब्राह्मणादीनामतिशयेन
परा गतिर्वतो लभ्यते अतो भगवद्भजनं तैः एकान्तेन विघ्नतव्यमित्याह
यत इति । मनुष्यदेहातिरिक्तेषु यन्त्रादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात्
प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यं इत्याह दुर्लभमिति ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । यदेवं तदा सत्कृपाः सदाचाराश्च सद्गुणाः परां
गतिं वान्तीति किं वक्तव्यमित्याह किं पुनरिति । पुण्याः सुकृतिनो
ब्राह्मणाः, तथा राजानश्च ते अक्षयश्चेति एवंभूताश्च परां गतिं वान्तीति
किं वक्तव्यमित्यर्थः । अतस्त्वं इमं राजर्षिद्वयं देहं प्राप्य स्वध्यायां
यजस्व, किञ्च अनित्यमत्रुवं असुखं सुखरहितञ्चैवं सर्वलोकं प्राप्य
अनित्यत्वाद्दिवस्वमकुर्वन् असुखत्वाच्च सुखार्थसुख्यं हित्वा मामेव मज-
श्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्दयाजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्राणां संहितायां

वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-

निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजगुह्य-

योगो नाम नवमीऽध्यायः ।

कथं मन्मना इति । मयि मनो यस्य तव स त्वं मन्मना
भव तथा मद्भक्तो भव मद्दयाजी मद्दयजनशीलो भव मामेव
च नमस्कुरु मामेवैश्वरमेष्यसि आगमिष्यसि युक्ता समा-

धाय चित्तमेवमात्मानं मामेवमहं हि सर्वेषां भूतानां
आत्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवभूतं एष्यसीत्य-
तीतेन पदेन सम्बन्धः सत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ।

आ० टी० । भगवद्भक्तेरित्यन्भावः पृच्छति । कथमिति । ईश्वर
भजने इतिकर्तव्यतां दर्शयति सन्नना इति । एवं भगवन्तं भजमानस्य
नम किं स्यादित्याशङ्क्याह मामेवेति । समाधाय भगवत्येवेति शेषः ।
एवमात्मानमित्येतद्विद्वेष्योति अहं हीति । अहमेव परमयनं तवेति
सत्परायणस्तथाभूतः सन् मामेवात्मानमेव प्रसीति सम्बन्धः । तदेवं मध्य-
मानां ध्येवं निरूप्य नवमेनाश्रयानामाराध्याभिधानसुखेन निजेन पार-
मार्थिकेन रूपेण प्रत्यक्षेण ज्ञानं परमेश्वरस्य परमाराधनमित्यादिदधता
सोपाधिकं तद्वदवाच्यं निरुपाधिकञ्च तत्प्रदत्तं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इति नवमोऽध्यायः ।

आ० टी० । भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति सन्नना इति । मय्येव
मनो दत्त्वा स सन्ननास्त्वं भव, तथा ममेव भक्तः सेवको भव, मद्यार्जी मत्-
पूजनशीलो भव, मामेव च नमस्तु, एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः सन्ना
त्मानं मनो मयि युक्त्वा समाधाय मामेव परमानन्दरूपमेध्यासि प्राप्स्यसि
निजमैश्वर्यं माश्रयः भक्ते शङ्कतवैभवम् । नवमे राजशुद्धाख्ये रूपया
वोचदच्युतः ॥ ३४ ॥

इति नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो ! शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

सप्तमाध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च, अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्तेते भावा वक्तव्याः तत्त्वञ्च भगवतो वक्तव्यं उक्तमपि दुर्विशेषत्वा-दित्थतो भगवानुवाच सूय इति । सूय एव भूयः पुनः हे महाबाहो ! शृणु मे मदीयं परमं प्रकृतं निरति-शयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं यत् परमं ते तुभ्यं प्रीय-माणाय महचनात् प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

आ० टी० । अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुभाषते सप्तम इति । तत्त्वं सोपाधिकं निरूपाधिकञ्च विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रति-पन्धुपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन सम्बन्धं वदन्नध्यायान्तर-भवतारयति अथेति । वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपत्तौ च शेषत्वेनेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषञ्च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्पौक्तं तत् किमिति पुनरुच्यते तत्राह उक्तमपीति । तद्यदि तत्र तत्र तत्त्वसूक्तं तथापि पुनर्वक्तव्यं दुर्विशेषत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना । प्रकृतत्वं वचसः स्पष्टयति निरतिशयेति । तद्देव वचो विशिनष्टि यत्परममिति । सकृदुक्ते रर्थसिद्धेरसकृदुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह प्रीयमाणायवेति । ततो वक्ष्यामि इति तुभ्यं इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ १ ॥

आ० टी० । उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः । दशमे
ता वितन्वन्ते सर्वान्शरदृष्टवे । एवं तावत् सप्तमादिभिस्त्रिभिर्ग्यावे-
र्भञ्जनीवं परमेश्वरतत्त्वं निरूपितं तद्विभूतयश्च सप्तमे रघोऽहमप्यसु
कौन्तेयेत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः अष्टमे च अष्टम्यन्तोऽहमेवात्मेत्यादिना
नवमे चाहं ऋतुरहं वसु इत्यादिना, इदानीं ता एव विभूतौः प्रपञ्चयि-
ष्यन् स्वभक्ते चावयत्करणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूय एवेति ।
महान्तौ युद्धादिसप्तम्यांशुष्ठाने महत्परिचर्यायां वा कुशलो बाहू यस्त
तथा हे महाबाहो ! भूय एव पुनरपि मे वचः श्रुत्वा, कथंभूतं परमं
परमात्मनिष्ठं, महत्त्वनाश्रुतेनैव प्रीतिं प्राप्नुवते तुभ्यं हितकाम्यया हिते-
च्छया यदहं वक्ष्यामि तत् ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्वशः ॥२॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह नम इति । न मे
विदुर्न जानन्ति सुरगणाः किं ते न विदुः मम प्रभवं
प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं अथ वा प्रभवं प्रभवन्नं उत्पत्तिं
वा नापि महर्षयो भृश्यादयो विदुः कस्मात्ते न विदु-
रित्युच्यते अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च
सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

आ० टी० । हितकाम्यया दुर्विशेषं तत्त्वज्ञानं कश्चिदर्थोऽपि परमं
वचो मद्भ्यं वक्ष्यति तेन च नम तत्त्वज्ञानं भविष्यत्कालो भगवद्वचनमकि-
ञ्चित्करमिति शङ्कित्वा परिहरति किमर्थमित्यादिना । इन्द्रादयो भृश्या-
दवश्च भगवत्प्रभावं न विन्दन्तीत्यात्प्रज्ञपूर्वकं हेतुमाह कस्मादिति ।
निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारा-
णो न तस्य प्रभावं विदुरित्यर्थः ॥ २ ॥

आ० टी० । उक्तस्यापि पुनर्वचने दुर्ज्ञेयत्वं हेतुमाह न मे विदु-

रिति । ये मम प्रकृतं भवं जन्मरहितस्यापि नानाविभूतिभिरादि-
भावं सुरगणा अपि महर्षयोऽपि भग्वाद्यो न जानन्ति । तत्र हेतुः
अहं हि देवानां महर्षीणाञ्चादिः कारणं सर्वशः सर्वैः प्रकारैरुत्पादक-
त्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च अतो मदनुग्रहं विना मां केऽपि न
जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

किञ्च यो मां भिति । यो मामजमनादिञ्च यन्मादहमा-
दिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च न ममान्यः आदिर्विद्यतेऽहम-
जोऽनादिश्च अनादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिञ्च
यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमा-
श्वरमसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः
सर्वैः पापैः मतिपूर्वामतिपूर्वकतैः प्रमुच्यते प्रमोच्यते ॥ ३ ॥

आ० टी० । इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह किञ्चेति ।
कोऽसौ प्रभावो भगवतोऽयं बहवो न विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं
प्रभावं तदधीनफलञ्च कथयति यो मां भिति । पदद्वयापौनरुक्तप्रमा-
अनादित्वमिति ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । एवं भूतात्मज्ञाने फलमाह यो मां भिति । सर्वकारण-
त्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिं, अतएवाजं जन्मशून्यं
लोकानां महेश्वरञ्च मां यो वेत्ति स मनुष्येषु सम्मोहरहितः सन् सर्व-
पापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयञ्चाभयमेव च ॥ ४ ॥

इतश्चाह महेश्वरलोकानां बुद्धिरिति । बुद्धिरिति-

करणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं तद्वन्तं बुद्धिमानिति
 हि वदन्ति ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः असमोह-
 प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु द्रव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः क्षमा
 आकृष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतवचित्तता सत्यं यथा-
 दृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथै-
 बोधार्थमाणा वाक् सत्यमुच्यते दमो बाह्येन्द्रियपशमः
 शमोऽन्तःकरणस्योपशमः सुखं आह्लादी दुःखं मन्तापी
 भव उद्भवः अभावस्तद्विपर्ययः भयञ्च त्रसोऽभयमेव च
 तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥

आ० टी० । भगवतो लोके मज्जेश्वरत्वे हेतुनरमाह इति ।
 सुसुप्तुभिराराध्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षसाधनं परस्वत्याभेदजगत् प्रकृत्य धना-
 रत्वलक्षणं सोपाधिकं भगवत्प्रभावमभिधत्ते बुद्धिरिति । हृद्ग्रादी-
 त्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमश्चार्थो न्यदते उक्तं सामर्थ्यं बुद्धि-
 रित्यभिधत्ते प्रसिद्धिं प्रमाश्रयति तद्वन्मिति । आत्मादिति तदभा-
 वन्नं हि ज्ञानिनं वदन्ति अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यादर्शितरिति
 शेषः ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । लोकमज्जेश्वरतां स्फुटयति बुद्धिरिति लिभिः ।
 बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यं, ज्ञानमात्मविषय, असम्मोहे व्याकुलत्या-
 भावः, क्षमा सहिष्णुत्वं, सत्यं यथार्थभाषणं, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः,
 शमोऽन्तःकरणसंयमः, सुखलदकूलसंवेदनीयं, दुःखञ्च तद्विपरीतं, भव
 उद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयं त्रसः, अभयं तद्विपरीतं, अस्य
 श्लोकस्य सत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां सत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अहिंसेति । अहिंसा अपीडा प्राणिनां समता सम-
चित्तता तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु तप इन्द्रियसं-
यमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं यथाशक्तिसंविभागः यशो
धर्मनिमित्ता कीर्त्तिः अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्त्तिः भवन्ति
भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात्
पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

आ० टी० । शेषः यथाशक्तीति । पात्रे अद्वया स्वशक्तिमनति-
करवार्थानां देशकालानुगुणेन प्रतिपादनमित्यर्थः । उक्तानां बुद्ध्यादीनां
साश्रयाणः शरीरानुत्पत्तिं प्रतिजानीते भवन्तीति । नानाविधत्वे हेतु-
स च स्वकर्मेति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अहिंसेति । अहिंसा परपीडानिवृत्तिः समता
रोगद्वेषादिराहित्यं । तुष्टिर्देवलक्षणेन सन्तोषः, तपः शारीरादि वच्य-
माना, दानं न्यायार्जितस्य धनादेः पात्रेऽर्पणं, यशः सन्कीर्त्तिः, अयशो
दत्कीर्त्तिः, एते बुद्ध्यानादयश्चद्विपरीताश्चादुष्प्रादयो नानाविधा भावाः
प्राणिनां मत्तः सकाशादेव भवन्ति ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

किञ्च महर्षय इति । महर्षयः सप्त भृगवादयः पूर्वी-
ऽतीतकालसस्वन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति
प्रासङ्गाः ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन वा सामर्थ्ये-
नोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना
येषां मनूनां महर्षीणाञ्च सृष्टिर्लोक इमाः स्थावरजङ्गम-
लक्षणाः प्रजाः ॥ ६ ॥

आ० टी० । कथञ्चिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावात् मत्त एवेत्युक्तं च

केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव किन्तु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्व-
मपीत्याह किञ्चेति । आद्या भगवाद्यो वशिष्ठान्ताः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदाय-
प्रवर्तकास्तथेति मनूनामपि पूर्वत्वे नाद्यत्वमनुकल्प्यते । के ते मनवस्तत्राह
सायण्या इति । इति प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमी-
श्वराश्चेति शेषः । महर्षीणां मनूनाञ्च तुल्यं विशेषणं ते चेति । मयि
सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावनाफलमाह वैष्णवेनेति ।
वैष्णव्या शक्तप्राधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो
वैशष्ट्यमाचष्टे मानसा इति । मन्वादीनेय विगिनष्टि येषामिति ।
धिद्यया जन्मना च सन्तिभूतामन्वादीनामस्मिन् लोके सर्वाः प्रजा
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च महर्षय इति । सप्त महर्षयो भगवादयः सप्त
ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं गता इत्यादिपुराणप्रसिद्धास्तोष्योऽपि
पूर्वोऽन्ये चत्वारो महर्षयः सनकादयस्तथा मनवः स्वायम्भुवादयो
सङ्गता मदीयो भावः प्रभावो येषु ते हिरण्यगर्भात्मनो समैः मनसा
सङ्कल्पमात्राज्जाताः । प्रभावमेवाह येषामिति । येषां भगवादीना
सनकादीनाञ्च इमा ब्राह्मणाद्या लोके वर्तमाना यथायथं पुत्रपौत्रप्रादि-
रूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्च प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ६ ॥

**एतां विभूतिं योगञ्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥**

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगञ्च
युक्तिं चात्मनो घटनमथ वा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वञ्च
योगजं योग उच्यते मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्व-
तस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् सः अविकल्पेनाप्रचलितेन
योगेन सम्यग्दर्शनस्यैश्वर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते नात्र
संशयः नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

आ० टी० । सोपाधिकं प्रभावं भवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफल-
माह एतानिति । बुद्ध्याद्युपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवन् वैभवं सर्वो-
क्तत्वं तदाह विस्तारमिति । ईश्वरस्य तत्तदर्शसम्पादनसामर्थ्यं योन-
रुदाह आत्मन इति । योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च ।
मदीयं शक्तिज्ञानशेषमाश्रित्य मन्वाद्यो भग्वाद्यशेषते जानते च तदाह
अथवेति । यथा तौ विभूतियोगौ तथा निरङ्कुशत्वेनेति वेदनस्य
निरङ्कुशत्वं दर्शयति यथावदिति । सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने
हारमित्याह सोऽविकल्पेनेति । ७३०ऽर्थे प्रतिबन्धाभावमाह नाश्लि-
क्षति ॥ ७ ॥

आ० टी० । यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह एतानिति ।
एतां भग्वादिदृशस्यं मम विभूतिं योगस्यैश्वर्यदृशस्यं तत्त्वतो वो वेत्ति
इति अविद्वत्त्वेन निःसंशयेन योगेन सम्बन्दर्शनेन युक्तो भवति नास्त्वत्र
संशयः ॥ ७ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

कीदृशेनाविकल्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते अह-
मिति । अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव
उत्पत्तिमत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रि-
यारूपं सर्वं जगत् प्रवर्त्तते इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते
मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वार्थाः भावसमन्विताः भावो
भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आ० टी० । कथं तावदविभूतेश्वर्यज्ञानसङ्गयोगस्य हेतुरिति
मत्वा पृच्छति कीदृशेनेति । सङ्गज्ञानमाहात्म्यात् प्रतिष्ठता भवद्विज्ञा
विद्वत्प्रतीत्याह उच्यते इति । प्रभवत्वत्त्वादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः

सर्वोत्थोत्थाह उभक्तिरिति । सर्वज्ञात् सर्वेश्वरात्मनो निमित्तात् सर्ग-
स्वित्तिनायादि भवति मयान्तर्व्यामिषा प्रेर्यमाणं सर्वं यथा स्वं
मय्यादात्मनतिक्रम्य चेटते तदाह मत्त इति । इत्यंमम सर्वोत्थत्वं
सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वञ्च महिमानां ज्ञात्वा मय्येव निष्ठायन्तो
भवन्तीत्याह इत्येवमिति । संसारासारताज्ञानवतां भगवद्भजनेऽधिकारं
ज्ञोतयति व्यवगतेति । परमार्थतत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभि-
निवेशाख्यौ भवतस्तेन संयुक्तत्वञ्च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह
भावेति ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । यथा च विभूतियोगयोर्ज्ञाने सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्श-
यति अहमित्यादि चतुर्भिः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवो भ्रष्ट्वादिमन्वादि-
रूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः, मत्त एव च सर्वस्य बुद्धिज्ञानसंभोह
इत्यादि सर्वं प्रवर्तते इत्येवं मत्वा व्यवबुध्य बुधा विवेकिनो भावसम-
न्विताः प्रीतियुक्ता मां भजन्ते ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

किञ्च मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते
मच्चित्ता मद्गतप्राणाः मयि गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयः प्राणा
येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः अथवा
मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतद्वोधयन्तोऽवगमयन्तः
परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां
तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिञ्च प्राप्नु-
वन्ति प्रियसंगत्येव ॥ ९ ॥

आ० टी० । न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनान्तरञ्चान्तीत्याह
किञ्चेति । ईश्वरात् प्रतीचः प्रागुक्तादन्यत् चित्तप्रचारादित्यं भगव-

इजनोपायमाह मयीति । चक्षुरादीनां भगवत्प्रपन्नसद्वृत्तदोषरत्वा-
त्तस्येत्याशङ्क्याह मय्युपसंहृतेति । भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नादर-
स्तदपि मय्येवमर्पितं भक्तानामित्याह कथयेति । आचार्येभ्यः नृत्वा
यादकथया परस्परं भगवन्तं सत्रक्ष्णचारिणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भ-
जनसाधनमित्याह बोधयन्त इति । आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव
विशेषधर्माणां शिष्येभ्यो गुरवो व्यपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह
कथयन्त इति । भक्तानां तृष्टिरती खरसतः स्यातामित्याह तृष्यन्तीति ।
मनोरथपूत्र्यां रतिप्राप्तौ काष्ठकसंभतकृदाहरणमाह प्रियेति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । प्रीतिपूर्वकं भजनमाह मच्चित्ता इति । मय्येव चित्तं
वेषां ते मच्चित्ताः, मासेव गताः प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि वेषां ते
मद्गतप्राणाः मय्यर्पितजीवना इति वा एवभूतास्ते तुधा अन्योन्मं मां
न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तो बुद्ध्वा च मां कथयन्तः संकीर्तयन्तः
सन्तः नित्यं तृष्यन्ति अनुमोदनेन तृष्टिं यान्ति रषन्ति च निर्दृष्टिं
यान्ति ॥ ६ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

ये यथोक्तैः प्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः प्रीतिपूर्वकं
तेषामिति । तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां भजतां
सेवमानानां किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह प्रीतिपूर्वकं
प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः ददामि प्रय-
च्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन
योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगं येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्श-
नलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतं आत्मत्वेनोपयान्ति प्रति-
पद्यन्ते ॥ १० ॥

शा० टी० । यदुक्तं सोऽपिकल्पेनेत्यादि तदर्धं भूमिकां ज्ञाना
 तदिदानीमुदाहरति ये बधोक्तेति । नित्याभियुक्तानामनवरतं भगव-
 त्कैकापसम्बन्धानामित्यर्थः । पुत्रादिलोकत्रयहेत्वर्चित्वेन यद् नर्भदाहत्वेन
 वा प्रत्यहं जीवनोपायसिद्धये वा भजनमिति शङ्कित्वा दूषयति किमि-
 त्यादिना । प्रायुक्तां ज्ञानाख्यां भक्तिं ह्येन कुर्वतामित्यर्थः तेभ्योऽहं
 तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह ददामीति । उक्तनुद्विसम्बन्धस्य फलमाह
 वेनेति ॥ १० ॥

शा० टी० । एवंभूतानाञ्च सम्बन्धानमहं ददामीत्याह तेषा-
 मिति । एवं इतत्तयुक्तानां मयासक्तचित्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तं
 बुद्धिरूपं योगसुपायं ददामि, तमिति कं येनोपायेन ते तद्भक्ता मां
 प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

के ते ये मच्चित्तादिप्रकारैः मां भजन्ते किमर्धं कस्य
 वा तत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भ-
 ज्ञानां ददामीत्याकाङ्क्षायामाह तेषामिति । तेषामिव
 कथं नाम त्रयः स्वादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतो रहमज्ञान-
 जमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो-
 नाशयाम्यात्मभावस्यः आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्त-
 स्त्रिभवेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्ति-
 प्रसादच्छेहाभिविज्ञेन महावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्म-
 चर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिनापि, विरक्तान्तःकर-
 णाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरामहेषाकल्पितनिघाताप-

वारकस्थेन नित्यप्रवृत्तौ काग्रध्यानजनितसम्यग्दर्शनभा-
स्वता ज्ञानदीपनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० टी० । ध्यानजन्मप्रकर्षकाठागतानःकरणपरिणामे निरस्ता-
शेषविशेषभगवद्रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगे प्रत्यपूर्वकभक्तानधिकारिणो दर्शयति
के त इति । भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्यनित्यत्वापत्तेस्त्वं भक्तेभ्यो
बुद्धियोगं ददासीत्युक्तमिति शङ्कते किमर्थमिति । तेषां बुद्धियोगं
किमर्थं ददासीति सम्बन्धः । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकमाशङ्को बुद्धियोग-
स्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशङ्क्याह कस्येति । भक्तानां तत्-
प्राप्तिप्रतिबन्धकं विवेच्य दर्शयति इत्याकाङ्क्षायामिति । अविवेको नाद्य-
ज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते । न च
तन्नाशकत्वं जडस्य कस्यचित्तदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाहं नाशयाभीत्युक्तं
केवलचेतन्यस्य जडबुद्धिहेतुरियाज्ञानाद्यानाशकत्वमाशङ्क्य विश्वनिष्ठ
आत्मेति । तस्याशयस्तन्निष्ठो दृष्टविशेषः वाक्योत्थबुद्धिहेतव्यभिव्यक्तश्चि-
दात्मा सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । बुद्धित्वबोधस्याज्ञाना-
दिनिवर्तकत्वसङ्गाबोधे त्वबुद्धेस्तन्निवर्तकत्वमिति पक्षान्तरमाह ज्ञानेति ।
देहाद्यव्यक्तानानात्मवर्गातिरिक्तस्तुगोचरत्वमाह विवक्षेति । भग-
वति सदा विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव ह्येहस्तेना-
संचनद्वारा स्वोत्पत्तिमाह भक्तीति । मध्येव भावनायामभिनवेशो
यातस्तेन प्रीरितोऽयं जायते न हि वातप्रेरणमन्तरेणादौ दीपस्योत्पत्ति-
रित्याह सङ्गावनेति । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमादिशब्देन शमादिग्रहः । तेन
हेतुनाहितसंस्कारवती या प्रज्ञा तथाविधवर्तिनिवृत्त्यायं न हि वर्त्येति-
रेकेण दीपो निवर्त्येते तदाह ब्रह्मचर्येति । न चाधारावते दीपस्योत्-
पत्तिरदृष्टत्वादित्याह विरक्तेति । यद्विषयेभ्यो व्यावृत्तं चित्तं रागाद्य-
कलुषितं तदेव निवातमपकारकं तत्र स्थितत्वमस्य दर्शयति विप्रमेति ।
भास्वतेति विशेषणं विशदयति नित्येति । सदातनं चित्तौ-
काम्यं तत्पूर्वं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्दर्शनफलं तदेव भाः तद्वत्तु

तत्रार्थान्नैतदर्थः । तेनाज्ञाने सकाशे निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव
प्रकाशीभवतीति सत्त्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति ज्ञानेति ॥ ११ ॥

आ० टी० । बुद्धियोगं टत्त्वा च तस्यानुभवपर्यन्तं तमाविष्कृत्या
विद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह तेषामिति । तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहा-
र्थमेवाज्ञानाज्जात तमः संसाराख्य नाशयामि, कुत स्थितः सन् केन वा
साधनेन तमो नाशयसीत्यत आह व्यात्मभावस्थो बुद्धिवृत्तौ स्थितः
सन् भास्वता विस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं श्वाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

यथाक्तां भगवतो विभूतिं योगञ्च श्रुत्वा अर्जुन उवाच
परमिति । परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं
पावनं परम प्रकृतं भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं
दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं
विभवनशीलम् ॥ १२ ॥

आ० टी० । निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकञ्च सर्वात्म-
त्वादि भगवतो रूपं तद्विफलञ्च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राक्तनबुद्ध्या-
नवशास्त्रोक्तिपूर्वकं सन्दानुग्रहार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिप्राप्तं सोपाधिकं रूपं
विस्तरेश्च त्रोटमिच्छद्भृच्छतीत्याह यथोक्तामिति । परं ब्रह्म भवानिति
सर्वानिर्देशः तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणत्वम् । धामशब्दस्य
स्थानवाचित्वं व्यावर्त्तयन् व्याचष्टे तेज इति । तस्य चैतन्यस्य परमत्वं
जन्मादिराहित्येन कौटस्युत्वं प्रकृतं पावनमत्यन्तरुद्धत्वमुच्यते यदेवं
लक्षणं परमं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः । कुतस्वमेवमज्ञासीरित्या-
शङ्क्याप्तवाक्यादित्याह पुरुषमिति । दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यः

सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति द्योतत इति देवः स चादिः सर्वमूलत्वादतएवा
जस्यं त्वं सर्वगतमाहुरिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । संचेषोणोक्तां विभूतिं विस्तरेण जिज्ञासुर्भगवन्
सुवन्नर्जुन उवाच परं ब्रह्मेति सप्तभिः । परं ब्रह्म परं धाम च आश्रयः
परमं पवित्रं भावेनेयं, कुत इत्यत आह यतः शाश्वतं नित्यं पुनर्धं,
तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वयं प्रकाशं, आदिश्यामी देवश्चेति तं देवः
नामादिभूतमित्यर्थः, तथा अजं अजन्मानं विभुञ्च व्यापकं त्वामेवाहुः ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षि नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे ॥१३

इदृशं आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वशिष्टादय सर्वे
देवर्षिनारदस्तथा अमितो देवलोऽप्येवमाह व्यासश्च स्वय-
ञ्चैव त्वञ्चैव ब्रवीषि मे मद्भ्यम् ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । उक्तविशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचना-
सयोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह इदृशमिति । अष्टपिण्डहरेण षट्हीताना-
सपि नारदादीनां विशिष्टत्वात् पृथक्पृथक्, असितो देवस्य पिता ।
किमन्यैस्त्वं स्वयमेवात्मा उक्तरूपं महाशुक्लवानित्याह स्वयञ्चेति ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । के ते इत्याह आहुरिति । अष्टपयो षट्गवादयः सर्वे,
देवर्षिश्च नारदः असितश्च देवलश्च व्यासश्च स्वयं त्वमेव साक्षात्मे मह्यं
ब्रवीषि ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव । ।

न हि ते भगवन् ! व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवा १४

सर्वमिति । सर्वमेतद्व्यथोक्तमृषिभिस्त्वया चैतदृतं
सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे हि केशव ! न हि
ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

आ० टी० । ऋषिभिस्त्वया चोक्तत्वाद्भक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनोपेत्याह सर्वमिति । किं तदित्याशङ्क्यात्मरूपमित्याह यन्नामिति । देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया तद्रूपे विशिष्टवक्त्रूपहृद्यमनर्थकमित्याशङ्क्याह न हीति । प्रभवो नाम प्रभवो निरुपाधिकस्वभावः यदा देवादीनामपि दुर्विज्ञेयं तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । अतो ममेदानीं त्वदीयैश्चर्येऽसम्भावना निवृत्तेत्याह सर्वमेतदिति । एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि ऋतं सत्यं मन्ये, यन्नां प्रति त्वं कथयसि न मे विदुः सुरगणा इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्ये इत्याह न हीति हे भगवंस्त्वव्यक्तिं देवा न विदुः अस्मदनुपहार्थमित्यसमिव्यक्तिरिति न जानन्ति दानवाश्च अस्माद्भिन्नकार्यमिति न विदुरेवेति ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्य त्वं पुरुषोत्तम ! ।

भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

यतस्त्वं देवादीनामादिरतः स्वयमिति । स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्य जानासि त्वं कथम्भूतं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम ! भूतानि भावयतीति भूतभावनः तत्संबुद्धौ हे भूतभावन ! भूतेश ! भूतानामीश ! हे देवदेव ! जगत्पते ! ॥ १५ ॥

आ० टी० । कश्चिदेव महता कष्टेनानेकजन्मसंसिद्धौ जानाति त्वदनुभूतहीतस्तद्रूपमित्यभिप्रेत्याह यत इति । स्वयमेवोपदेशमन्तरणेत्यर्थः, आत्माना प्रत्येकेनाविषयतयेति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् । न च तव शोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे तिष्ठतीत्याह निरतिशयेति । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति चराचरातीतपूरुषश्चैतन्मरूपत्वं सम्बोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वञ्च कथयति भूतानीति । सर्वेश्वरत्वमाह भूतानामिति । उक्तं ते शोपाधिकं रूपं देवादीनामा-

राध्यतामधिगच्छतीत्याह देदति । जगतः सर्वस्य स्वाभित्तेन पालयि-
तत्वमाह जगदिति ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । किं तर्हि स्वयमिति । स्वयमेव त्वात्मात्मानं वेत्त्य जानामि
नान्यः, तदप्यात्मना खेनैव वेत्त्य न साधनान्तरेण अत्यादरेण बहुधा
सम्बोधयति हे पुरुषोत्तम ! पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भसम्बोधनानि हे
भूतभावन ! भूतोत्पादक ! भूतानामीश ! नियन्तः देवानामादित्यादीना
देव । प्रकाशक ! जगत्पते ! विश्वपालक ! ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्य शेषेण विद्याज्ञात्मात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्यतिष्ठसि ॥१६

वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण विद्या ज्ञात्मात्मवि-
भूतयः आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हन्ति याभिर्विभू-
तिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमान् लोकांस्त्वं व्याप्य
तिष्ठसि ॥ १६ ॥

शा० टी० । यस्मादसद्भ्रामणोत्तरकृत्वात्मा जिज्ञासितश्च तस्मान्
त्वयैव तद्रूपं वक्तव्यमित्याह वक्तुमिति । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । कस्य-
त्यन्वयमन्वाचष्टे आत्मन इति । वक्तव्याविभूतीर्विगनद्वि याभिरिति ।
यद्द्वारा लोकांन् पूरयित्वा वर्त्तसे ता विभूतीरग्रेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥१६॥

स्वा० टी० । यस्मात्तवाभिव्यक्तं त्वमेव वेत्ति न देवादयस्तस्या
इत्तुमिति । या आत्मनस्तव दिव्या अद्भुता विभूतयस्ताः सर्वा वक्तुं त्वमे-
वाहंसि योग्योऽसि, याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्यां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽस्मिभगवन्मया ॥१७॥

कथमिति । कथं विद्यां विज्ञानीयां महं हे योगिन् !

त्वां सदा परिचिन्तयन् केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्यो-
ऽसि ध्ये योऽसि भगवान् मया ॥ १७ ॥

आ० टी० । किमर्थं विभूतीः श्रोतुमिच्छन्तीत्यागङ्गा ध्यानसौकर्य-
प्रकारप्रश्नेन फलं कथयति कथमिति । योगो नामैश्वर्यं तदव्याप्तोति
योगी तस्य सम्बन्धौ हे योगिज्ञहं स्वविद्यमतिस्त्वां केन प्रकारेण सतत-
मनुसन्ध्या विशुद्धबुद्धिभूत्या निरुपाधिकं त्वां विजानीयामिति प्रश्नः ।
प्रश्नान्तरं प्रस्तौति केषु केषुचित् चेतनाचेतनभेदादुपाविवक्षत्वाच्च वक्ष-
वचनम् ॥ १७ ॥

आ० टी० । कथनप्रयोजनं दर्शयन् प्रार्थयते कथमिति ह्यास्याम् ।
हे योगिन् ! कथं कैर्विभूतिभेदैः सदा परिचिन्तयन्नहं त्वां विद्यां जानी-
यां, विभूतिभेदेन चिन्त्योऽसि त्वं केषु केषु पदार्थेषु मया चिन्तनीयो-
ऽसि ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिञ्च जनार्दन ! ।

भूयः कथय त्वमिहिं शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८

विस्तरेणेति । विस्तरेणात्मनो योगं योगेश्वर्यं शक्ति-
विशेषं विभूतिञ्च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन !
अर्द्धतेर्गतिकर्मणोरूपं असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां
नरकादिगमयित्वाज्जनार्दन ! अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थ-
प्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय
त्वमिहिं परितोषो यस्मान्नास्ति मे मम शृण्वतः त्वन्मुख-
निःसृतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

आ० टी० । प्रकृतप्रश्नसुषुप्तं हरति विस्तरेणेति । अर्द्धतेर्गतिकर्मणो
जनार्दनेति रूपं तत् व्युत्पादयति असुराणांमिति । प्रकारान्तरेण
यन्मार्थं व्युत्पादयति अभ्युदयेति । ननु पूर्वमेव श्रुत्वा नवमे च

विभूतिरैश्वर्यं चैश्वरस्य दर्शितं तत् किमिति श्रीहृषिकेशे तत्राह भूय इति । अमृतममृतप्रख्यसित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । तदेतं बहिर्मुखेऽपि चित्ते तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिन्तैव यथा भवेत्तथा विस्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति । आत्मनस्तत्र योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तत्वादिलक्षणं योगैश्वर्यं विभूतिश्च विस्तरेण पनः कथय, यतस्तत्र वाक्यममृतरूपं गृह्यतो मम तस्मिन्नुद्दिनीति ॥१८॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि विद्याह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ ! नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे १९

हन्त त इति । हन्तेदानीं तं तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतयः आत्मभो मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ ! अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्यते वक्तुमती नास्त्यन्ती विस्तरस्य मे विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । प्रष्टारं विश्वस्यित्वं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति । हन्तेत्यनुमतिं व्यावर्त्यं जिज्ञासायच्छिन्नं कालं दर्शयति इदानीमिति । दिवि भवत्वमप्रकृतत्वमस्मद्गुणरत्नं वाक्यान्वयं द्योतयति यास्ता इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तावुक्तं यत्नेति । किमित्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते तत्राह अशेषतस्त्विति । तत्र हेतुर्थत इति ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हन्तेति । हन्तेत्यनुमतिश्चोच्यते, दिव्या या बहिर्भूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्यामि इतोऽथान्तरस्य विभूतिविस्तरस्य मदीयस्यान्तो नास्ति अतः प्रधानभूताः कतिचिद्वर्षयिष्यामि ॥ १९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिच्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेशः गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडा-
केशो जितनिद्र इत्यर्थः घनकेश इति वा सर्वेषां भूतानां
आशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयस्त-
दगत्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यः
यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यञ्च स्थितिरन्तः
प्रलयश्च एवञ्च ध्येयोऽहम् ॥ २० ॥

शा० टी० । विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पार-
मेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रीतुरजुनस्य मनःसमाधानार्थं व्यर्थयते तत्रेति ।
सोपाधिकमपि काल्पनिकं परस्य रूपं पश्चाद्व्यमाणं श्रीतुरजुनसमा-
धानञ्च कर्त्तव्यमेवेत्याह तावदिति । आशयेऽस्मिन् भिद्यारुमिपूर्वप्रज्ञा
इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तः स्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽह-
मेवेति वाक्यार्थमाह सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मान-
मात्मत्वेन ध्यातुं नासं तं प्रत्याह तदगत्तेनेति । वक्ष्यमाणादिन्यादिषु
परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किञ्चित्तत्र तत्र ध्येयमित्याशङ्क्याह
यस्मादिति सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमन्ते-
पसितं नान्यस्य कस्याचित् कारणस्यादिन्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः । उक्तध्याना-
शक्तेभ्यो वक्तव्यं विभूतियोगस्यपदिशति एवञ्चेति । तत्र तत्र प्रधानत्वेन
परस्य ध्येयत्वम् ॥ २० ॥

शा० टी० । तत्र प्रथममेश्वरं रूपं कथयति अहमिति । हे गुडा-
केश ! सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तःशरयोः सर्वज्ञत्वादिगुणैर्निबल्लुत्वेनाव-
स्थितः परमात्माह, आदिर्जन्म मध्यं स्थितिः अन्तः संसारः सर्वभू-
तानां जन्मादिहेतुसाहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानामिति । आदित्यानां हादशानां विष्णु-
र्नामादित्योऽहं ज्योतिषां रविः अंशुमान् प्रकाशयितृणामं-
शुमान् रश्मिमान् मरीचिर्नाम मारुतां मरुद्देवताभेदानां
अस्मि नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

आ० टी० । एषं शब्दार्थमेव दर्शयति आदित्यानामित्यादिना ॥२१॥

आ० टी० । इदानीं विभूतीः कथयति आदित्यादीनामिति यावत्
समाप्ति । आदित्यानाञ्च हादशादित्यानां मध्ये विष्णुर्नामाहं, ज्यो-
तिषां प्रकाशकार्नां मध्ये अंशुमान् विश्वव्यापिरश्मियुक्तो रविः सूर्योऽहं,
मारुतां वायूनां मध्ये मरीचिर्नामाहमस्मि । यद्वा सप्रमरुद्गणा देवविशेषा-
स्तेषां मध्ये, नक्षत्राणां मध्ये, चन्द्रोऽहं, अत्र चादित्यानामहं विष्णु-
रित्यादिषु प्रायशो निर्धारणे षष्ठी क्वचिच्च भूतानामस्मि चेतनेत्यादिषु
सम्बन्धे षष्ठी तच्च तत्रैव दर्शयिष्यामः विष्णुरित्यादिष्ववतारोऽपि प्रभा-
वातिशयमात्रविवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते, अतः परञ्चाध्यायस्य
स्युद्धार्यत्वेऽपि क्वचित् किञ्चिद्द्वाराख्यास्याम ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनसास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२

रुद्राणां शङ्करास्मि विक्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि देवानां
रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रोऽस्मि इन्द्रियाणामेकादशानां
मनसास्मि चक्षुरादीनां सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनसास्मि

भूतानामस्मि चेतना कार्यकारणसङ्घातेऽभिव्यक्ता बहु-
र्वृत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करस्यास्मि
वित्तेशः कुबेरो यत्नरत्नसां यक्षाणां रत्नसाञ्च वसूनाम-
ष्टानां पावकस्यास्मि अग्निः मेरुः शिखरिणां शिखर-
वतामहम् ॥ २३ ॥

आ० टी० । मन्त्रब्राह्मणसमुदायानास्तृणादीनां मध्ये सामवेदो-
ऽस्तीति ध्यानान्तरमुदाहरति वेदानामिति । सङ्घाते जीवाधिष्ठिते यावत्
पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिभी चेतन्याभिव्यञ्जकेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । वेदानामिति । यासव इन्द्रः भूतानां सम्बन्धिनी
चेतना ज्ञानशक्तिरहर्षास्मि ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । रुद्राणामिति । रत्नसामपि क्रूरत्वादिसाम्यात् यज्ञैः
सहैकीकृत्य निर्देशः, तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽस्मि, पावकोऽस्मि,
शिखरिणां शिखरवतासुक्चितानां मध्ये मेरुः ॥ २३ ॥

**पुरोधसाञ्च सुख्यं मां विद्धि पार्थ ! वृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥**

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां सुख्यं
प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ ! वृहस्पतिं स हीन्द्रस्येति
सुख्यः स्यात् पुरोधाः सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो
देवसेनापतिः सरसां यानि द्विखातानि सरांसि तेषां
सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

आ० टी० । पुरोहितेषु वृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह स जीति ॥२४॥

स्वा० टी० । पुरोधसामिति । पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वा-

क, स्वं वृहस्पतिं मां विद्धि, सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः
स्कन्दोऽहर्षात्, सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये ससुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥

मं हर्षीणां भृगुरहं गिरामस्योऽकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्यावराणां हिमालयः ॥२५॥

महर्षीणांति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पद-
लक्षणानामेकमक्षरमोङ्काराऽस्मि । यज्ञानामिति । यज्ञानां
जपयज्ञोऽस्मि स्यावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

चा० टी० । एकमित्योङ्कारस्य ब्रह्म प्रतीकत्वेन तदभिधानत्वेन च
प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्य-
सुप्तेत्याह यज्ञानामिति । शिखरवतासुच्छतानां पर्वतानां मध्ये मेरु
रहमित्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान् पर्वतराजोऽस्मीत्यर्थ-
भेदं गृहीत्वाह स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥

सा० टी० । महर्षीणांमिति । गिरां वाचां पदात्तिकानां मध्ये
एकमक्षरमोङ्काराख्यं पदमस्मि ॥ २५ ॥

अश्वत्यः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि मामसृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपम् ॥२७॥

अश्वत्य इति । अश्वत्यः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च
नारदः देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ताः मन्त्रदर्शित्वादेते
देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम
गन्धर्वोऽस्मि सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्चर्याति-
शयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवानामाश्वस्रं
 मां विद्धि जानीहि अमृतोद्भवं अमृतनिमित्तमधमोद्भवं
 ऐरावतमिरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां
 विद्धि इत्यनुवर्त्तते नराणां मनुष्याणाञ्च नराधिपं राजानं
 मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

आ० टी० । सर्वदृक्षाणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । अश्वत्य इति । देवा एव सन्तो ये मन्त्रदर्शनेन ऋषित्वं
 प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोऽस्मि, सिद्धानामुत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थत-
 त्वानां मध्ये कपिलाख्यो सुनिरास्मि ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । उच्चैःश्रवसमिति । अमृतार्थं क्षीरोटास्त्रिमधनाद्भूतं
 उच्चैःश्रवसनामाश्वं महिर्भूतं विद्धि, अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपि संव-
 द्यते, नराधिपं राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
 प्रजनञ्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥
 अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
 पितॄणामर्थ्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥
 प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
 मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च घञ्जिणाम् ॥३०॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थि-
 सञ्चवं मां विद्धि धेनूनां दोग्ध्रीणास्मि कामधुक् वशि-
 ष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् प्रजनः
 प्रजनयितास्मि कन्दर्पः कामः चास्मि सर्पाणां सर्पभेदानां
 अस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां
नागराजः वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजाहं पित-
णामर्थ्यमा नाम पितृराजश्चास्मि यमः संयमतां संयमनं
कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दिति-
वंश्यानां कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं सृगा-
णाञ्च सृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाहं वैनतेयश्च गरुडान्
विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । प्रजनयतीति व्युत्पत्तिमात्रित्याह प्रजनयितेति ।
सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । आयुधानामिति । कामान् दोग्धीति कामपुक्,
प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पः कामोऽस्मि न केवलं सम्भोगमात्रप्रधानः
कामो महिभूतिरशास्त्रोयत्वात्, सर्पाणां सविषाणां राजा वासुकिरस्मि २८

स्वा० टी० । अनन्त इति । नागानां निर्विषाणां राजा अनन्तः
शेभोऽस्मि, यादसां जलचराणां मध्ये राजा वरुणोऽस्मि, पितृणां राजा
अर्थ्यमास्मि, संयमतां नियमं कुर्वतां मध्ये यमोऽस्मि ॥ २९ ॥

स्वा० टी० । प्रह्लाद इति । कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां वा
मध्ये कालोऽहमस्मि, सृगेन्द्रः सिंहः सृगाणां पक्षिणां, मध्ये गरुडो-
ऽस्मि ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

क्षपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन ! ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२

पवनो वायुः पवतां पावयितृणां अस्मि, रामः
शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं,
भ्रूषाणां मत्स्यादीनां मकरी नाम जातिविशेषोऽहं,
स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाङ्गवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनां आदिरन्तश्च मध्यञ्चै-
वाहमुत्पत्तिस्थितिलयानां अहमर्जुन ! भूतानां जीवा-
धिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्याद्युत्तममुपक्रम इह तु सर्वस्यैव
सर्गमात्रस्येति विशेषः, अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षा-
र्थत्वात् प्रधानमस्मि, वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां
प्रधानमतः सोऽहमस्मि प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव
वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

आ० टी० । अहमादिश्चेत्यादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथा च
पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह भूतानामिति । सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि
कार्याणि गृह्यन्ते । अध्यात्मविद्येति । आत्मन्यन्तःकरणपरिष्कार-
विद्यानिर्वर्तिका गृहीता, प्रवदतां सम्बन्धी वादो वीतरागकषा तत्त्व-
निर्णयवावशात् । यदा प्रवदतामिति लक्षणया कथाभेदोपादानं तदा
निर्द्धारणे प्रतीत्याह प्रवक्तृतीति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आ० टी० । पवन इति । पवतां पावयितृणां वेगवतां वा मध्ये
वायुरहमस्मि, रामो दाशरथिः, भ्रूषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरनाम
मत्स्यजातिविशेषोऽहं, स्रोतसां प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी ॥ ३१ ॥

आ० टी० । सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गां आकाशादयस्तेषां-
मादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहं, अहमादिश्च मध्यञ्चेत्यत्र सृष्ट्यादिवर्तत्वं
धारमैश्वर्यसक्तं अत्र तत् सृष्टिस्थितिप्रलयया महिभूतित्वेन ध्येया इत्युच्यते
इति विशेषः । अध्यात्मविद्या आत्मविद्या, प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो
वादजल्पवितण्डास्वास्तिज्ञः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादोऽहं, यत्र

दास्यामपि प्रमाद्यतस्तर्कतश्च स्वपक्षः स्वाप्यते परपक्षश्चलजातिनिग्रह-
स्वानैर्दृश्यते च जल्यो नाम यत् त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु कश्च-
जातिनिग्रहस्वानैस्तत्पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितख्या-
नामकथा तत्र जल्यवितख्ये विजिगीषमाद्यदोषोर्दिनोः शक्तिपरीक्षा-
नामकफले वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्यदोषां तन्वनिग्रहपक्ष-
फलः अतोऽसौ अष्टत्वान्महिभूतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिःश्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि
इन्द्रः समासोऽस्मि सामासिकस्य समास समूहस्य किञ्च
अहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणलवाख्यः अथवा
परमेश्वरः कालस्याऽपि कालोऽस्मि धाताऽहं कर्मफलस्य
विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युरिति । मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च
तत्र यः प्राणहरः सर्वहरः स उच्यते सोऽहमित्यर्थोऽथवा
पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहरः सोऽहमुद्भव उत्क-
र्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं केषां भविष्यतां भाविकत्या-
णानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः, कीर्तिः श्रीर्वाक् च
नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामह-
मस्मि यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि लोकाः क्षतार्थमा-
न्मानं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

अ० टी० । सर्वहरणस्य सुखमघानिरमाह अयवेति । भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति उत्कर्षेति । कीर्त्तिप्रार्थिकत्व-निमित्ता ख्यातिः श्रीलक्ष्मीः कानिः शोभा वाक् वाणी सर्वस्य प्रकाशिका अतिचिराद्भूतकरणशक्तिः मेधा पण्यधारणशक्तिः प्रतिधैर्यं अमा मानापमानयोरविकृतचित्तता । स्त्रीषु कीर्त्त्यादीनामुत्तमत्वसुपपाटयति यासामिति ॥ ११ ॥ १४ ॥

आ० टी० । अक्षरायामिति । अक्षराणां वक्षानां मध्ये अकारोऽस्ति तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात्, तथा च श्रुतिः, अक्षारो वै सर्वा वाक् ईषा अक्षरैर्वाभिर्बुद्धमाना बह्वो नानारूपा भवतीति सूयत इति श्रेष्ठं, समासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये इत्यः रामकृष्णवित्यादिसमा-सोऽस्ति उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात्, अक्षयः प्रवाङ्मयः काव्योऽहमस्ति कालः अक्षयतामहमित्यत्राद्युर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुः स्वरूपः काल उक्तः स च तत्किन्नायुषि क्षीणे सति क्षीयते अत्र तु प्रवाङ्मयको-ऽक्षयः काल उच्यत इति विशेषः कर्मफलविधातृणां मध्ये विश्रुतो सुखोधाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० टी० । नृत्तुरिति । संहारकाणां मध्ये सर्वहरो नृत्युरहं, भविष्यतां भाविकल्याणां प्राचिनासुद्भवोऽभ्युदयोऽहं, नारीणां मध्ये कीर्त्त्याद्याः सप्त देवता रूपाः स्त्रियोऽहं यास्यामाभासमात्रयोगेण प्राचिनः श्लाघ्या भवन्तीति ताः कीर्त्त्याद्याः स्त्रियो महिभूतयः ॥ १४ ॥

बृहत्साम तथा साक्षां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृत्नां कुसुमाकरः ॥३५॥

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साक्षां मांसप्रतिपा-दकसामवेदविशेषः प्रधानमग्नि गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्री ऋगह-मित्यर्थः । मासानामिति, मासानां मार्गशीर्षोऽहमृत्नां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

आ० टी० । वेदानां शान्तेदोऽशीत्युक्तं तन्नावान्तरविशेषमाह दृष्ट-
दिति । इन्द्रां मध्ये गायत्री नाम इन्द्रसदृशित्वयुक्तम् । इन्द्रा-
नृगभ्योऽतिरेकेण स्वरूपाभावादित्याशङ्काह नावत्प्रादीति । द्विजाते-
र्द्वितीयजनजननीत्वादित्यर्थः । मार्गशीर्षे ऋगशीर्षेण युक्ता पौर्ण-
मास्याच्चिति मार्गशीर्षे मासः सोऽहं पक्षयस्याद्यात्वादित्याह नावाना-
मिति । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥

स्वा० टी० । दृष्टदिति । त्वां इन्द्रं हवामह इत्यस्यां ऋषि गीय-
मानं दृष्टव्यामाहं तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन सूयत इति अर्थः, इन्द्रो-
विशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये गायत्री मन्त्रोऽहं द्विजत्वापादकत्वेन सो-
माहरत्वेन च अष्टत्वात्, कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्रुतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३६

दृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥३७॥

द्रुतमिति । द्रुतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य
कर्तृणामस्मि, तेजस्विनां तेजोऽहं, जयोऽस्मि जितृणां, व्यव-
सायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकाना-
महम् ॥ ३६ ॥

दृष्णीनामिति । दृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि
अयमेवाहं त्वत्सखा, पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव मुनीनां
मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां
क्रान्तदर्शिनामुशनाः कविरस्मि ॥ ३७ ॥

आ० टी० । द्रुतसुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यायापदेशेन
पराभिप्रेतं निम्नतां स्वाभिप्रेतं वा सम्पादयतामित्याह अक्षयेति । तेजो

ऽप्रतिहताशा उत्कर्षो जयः व्यवसायः फलहेतुद्वयमः । धर्मज्ञानवैरा-
ग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वं उग्रताः युक्रः कविशब्दोऽसौ भौतिको न हृदः
पीनदृक्त्वात् ॥ २६ ॥ १७ ॥

स्वा० टी० । द्यूतमिति । क्लृप्ततामन्वोऽन्वयञ्जनपरायां सम्बन्धि
द्यूतमस्मि, तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभाभोऽस्मि, जेतृणां जयोऽस्मि,
व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि सत्त्ववतां सान्त्विकानां
सत्त्वमहम् ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । दृष्टीनामिति । वासुदेवो योऽहं त्वासुपदिशामि,
धनञ्जयस्त्वमेव महिभूतिः, सुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽस्मि
कवीनां शास्त्रदर्शिनामुग्रनानासा कविः युक्रः ॥ २७ ॥

**दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८**

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्मि अदा-
प्तानां दमनकारणं, नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां,
मौनञ्चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८

स्वा० टी० । अदान्तास्तुत्यान् पथि प्रवर्त्तयतां दण्डोऽस्तुत्यपाहृत्तौ
निष्पद्ये हेतुरित्यर्थः, नीतिन्यायो धर्मस्य जयः पापस्य प्रकाशकः मौनं
वाचः संयमत्वसुत्तमा वा चतुर्थाश्रमवृत्तिः श्रवणादिद्वारा परिपक्वसमाधि-
जन्यं सस्यगुप्तामम् ॥ ३८ ॥

स्वा० टी० । दण्ड इति दमयतां दमनकर्तृणां सम्बन्धो दण्डोऽस्मि
मेनासंयता अपि संयता भवन्ति स दण्डो महिभूतिः, जेतुमिच्छतां
सम्बन्धिनी सामाद्युपायरूपा नीतिरस्मि, गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतु-
मौनवचनमस्मि न हि तृष्णीं स्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते, ज्ञानवतां तत्त्वज्ञा-
निनां यत् ज्ञानं तदहमस्मि ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ! ।

न तदस्ति विना यत् स्यान्माया भूतं चराचरम् ॥३६

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन ! प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत् स्याद्भवेन्मयापकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत् स्यादती मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

आ० टी० । जाद्यमात्मप्रतिविम्बितं चैतन्यं बीजं किमिति स्थावरं जङ्गमं वा त्वदतिरेकेण न भवति तत्राह मयेति । तस्यापि स्वरूपेण सत्वमाशङ्क्योक्तं शून्यं हीति । आत्मनोपकर्षादित्यर्थः, मयैव सञ्चि-
दानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धेरित्यतःशब्दार्थः ॥ ३६ ॥

आ० टी० । यच्चापीति । यदपि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहं, तत्र हेतुः मया विना यत् स्यात् भवेत् तच्चरमचरं वा भूतं नास्त्येवेति ॥ ३६ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ! ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप ! न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनां इयत्ता शक्या व्रक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् एष तूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

आ० टी० । दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशङ्कां वारयति नेत्या-
दिना । तदेवोपपादयति न हीति । कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शित-
स्तत्राह एषस्त्विति ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । प्रकरस्थार्थस्यसंहरति गान्धोऽस्तीति । अनन्तत्वा-
द्विभूतीनां ताः साकल्येन वक्तुं न शक्यन्ते एष तु विभूतिविस्तर उद्दे-
शतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

यद्द्वयद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्ूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥४१॥

यद्द्वयदिति । यत् यत्नांके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं
वस्तुजातं श्रीमद्ूर्जितमेव वा श्रीः लक्ष्मीः तथा सहितं
उत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य
तेजोऽंशसम्भवं तेजसोऽंशः एकदेशः सम्भवो यस्य तत्तेजा-
ऽंशसम्भवमित्यवगच्छ त्वं जानीहि ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । अतुक्ता अपि परस्मा विभूतीः संपृहीतं लक्षणमाह
यद्द्वयदिति । वस्तु प्राणिजातं श्रीमत्सन्द्विमहा शोभावहा कान्तिमहा
स प्राणं बलवद्ूर्जितं तदाह उन्माहेति । सम्भवन्वशादिति सम्भवतेज-
सश्चैतन्येश्वरशक्तेर्वांशस्तेजोऽंशः सम्भवोऽस्येति तेजोऽंशसम्भवं तदाह
तेजस इति ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । पुनश्च साकाङ्क्षं प्रति कथञ्चित् साकल्येन कथयति
यत् यदिति । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीमत् सम्पत्तियुक्तं ऊर्जितं के-
नापि प्रभाववशादिना गुणेनातिशयितं यत् यत् सत्त्वं वस्तुमात्रं तत्तदेव
मम तेजसः प्रभावस्यांशेन सम्भवं जानीहि ॥ ४१ ॥

अथवा बद्धनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ! ।

विष्टव्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां

वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्लोकवद्गीतासू-

पतिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो
नाम दशमोऽध्यायः ।

अथवेति । अथ वा बहुना एतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन ! स्यात् सावशेषेण अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्यं विशेषतस्तन्मनं दृढं कृत्वा इदं कृतं जगत् एकांशिन एकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेषेत्येतत्तथा च मन्त्रवर्णः पादोऽस्त्र सर्वा भूतानीति स्थितोऽहं इति ॥४२॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ।

आ० टी० । सर्वेषां सुगमत्वायावयवस्य विभूतिसुक्ता भक्तानुपकार्यं साकल्येन तामाह अथवेति । यच्चान्तरपरिषद्दार्थमथनेत्युक्तम् । बहुना विस्तीर्णनेतेन यन्म्येन संज्ञातेन सायशेषेण तव शक्तस्य न किञ्चित् फलं स्यादित्याह बहुनेति । न हि विभूतियुक्तास्तु ज्ञातास्तु सर्वं ज्ञायते काशाञ्चिदेव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनात्पाक्षरेण सर्वार्थो ज्ञातुं शक्यते तत्राह अशेषत इति । विशेषतस्तन्मनं विधरन् सर्वभूतस्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्त्युपाधिकेनैकेन पादेन कृतं जगत् विष्टभ्यं स्थितोऽस्मीति सम्बन्धः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति तथा वेति । तदनेन भगवतो नानाविधविभूतीर्ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते सर्व-प्रपञ्चात्मकं ध्येयं रूपं दर्शयित्वा त्रिपादस्यामृतं दिवीति प्रपञ्चाधिकं निरुपाधिकं तत्त्वसुपदिशता परिपूर्णः सञ्चिदानन्दैकतानः तस्यदस्यस्योऽर्थो निर्धारितः ॥ ४२ ॥

इति दशमोऽध्यायः ।

आ० टी० । अथवा कियेतेन परिष्कृतमिभूतिदर्शनेन सर्वत्र
 घनदृष्टमेव कुर्वित्वाह अथवेति । बहूना पृथग्घातेन किं तव कार्यं
 यत्नादिदं सर्वं जगदेकांशेनैकदेयमात्रेण विष्टभ्य हृत्वा व्याप्येति वा
 अहमेवावस्थितः न मह्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति यादोऽस्य विश्वा भूतानीति
 श्रुतेः । इन्द्रियद्वारतन्त्रित्ते बहिर्भावति सत्यपि । ईशदृष्टविधानाय वि
 भूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥ ४२ ॥

इति दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
 यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च विष्टभ्याहमिदं कृतस्र-
 मेकांशेन स्थितो जगदिति भगवताभिहितं श्रुत्वा यत्स-
 गदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत् साक्षात् कर्तुमिच्छन्नर्जुन
 उवाच । मदनुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यं
 अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं निरतिशयं यत्त्व-
 योक्तं वचो वाक्यं तेन वचसा मोहोऽयं विगतो ममावि-
 वेकबहिरपगतेत्यर्थः ॥ १ ॥

आ० टी० । तेन तेनात्मना भगवदनुसन्धानार्थं सक्त्वा विभूतीरनुवदति भगवत इति । परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकञ्च चिद्रूपं ध्येयत्वेन श्रेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः । सोपाधिकमैश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयस्त्रनन्तरप्रश्नोपयोगित्वेन वृत्तं कीर्त्तयति तत्र चेति । यदेतद्दशेष्टप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वेश्वर्यं वद्रूपसक्तं तदिदं श्रुत्वा तस्य साक्षात्कारं विद्याचक्षिषुरादौ पृष्टवानित्याह श्रुत्वेति । मयि करुणां निमित्तीकृत्योपकारोऽनुपपन्नदर्थमिति वचसो विशेषणं, निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वं, अशोच्यानित्यादित्वम्पदार्थप्रधानवाक्यं मोहहृत्सायमित्यात्मसात्त्विकत्वं दर्शयति ॥ १ ॥

स्वा० टी० । विभूतैर्वैभवं प्रोच्य रूपया परया हरिः । दिदृक्षो-
रर्जुनस्याथ विश्वरूपमदर्शयत् । पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमे-
काशेन स्थितो जगदिति विश्वात्मकं पारमेश्वररूपसप्तभिन्नं तदिदं श्रु-
त्वा पूर्वोक्तमभिनन्दन्नर्जुन उवाच मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । ममानुग्रहाय
शोर्कानवृत्तये परमं परमात्मनिष्ठं शुद्धं गोप्यमपि अध्यात्मसंज्ञितमात्मा-
नात्मविवेकविषयं यच्चयोक्तं वचः अशोच्यानन्वयोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्याय-
पर्यन्तं यद्वाक्यं तेन ममायं मोहोऽहं हन्ना एते हन्वन्ते इत्यादि-
नक्षयभ्रमो विगतो विनष्टः आत्मनः कर्तृत्वाद्यभागेऽक्तेः ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष ! माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥

किञ्च भवेति । भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयो भूतानां
तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतस्त्वत्तः त्वत्-
सकाशात् कमलपत्राक्ष ! कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वत्
अक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षः हे कमलपत्राक्ष !
माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥

आ० टी० । अविनेषु बुद्धिरज्ञानविषय्यासात्मिका सप्तमादारम्भ
तत्पदार्थनिर्णयार्थमपि भगवदुक्तं वचो मया श्रुतमित्याह किञ्चेति । तौ
भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ त्वत्तः श्रुतावित्वाभ्यां सम्बध्यते, महात्मनस्तव भावो
माहात्म्यं पारमार्थिकं शोपाधिकं वा सर्वोत्तत्वादिरूपं श्रुतमिति परि-
ब्रम्भानुष्ठितिं द्योतयितुं अपि चेत्युक्तम् ॥ २ ॥

आ० टी० । किञ्च भवेति । भूतानां भवाप्ययौ कृष्टिप्रलयौ त्वत्तः
सकाशादेव भवत इति श्रुतो मया अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे-
त्वादौ विस्तरशः पुनः पुनः, कमलस्य पत्रे इव सुप्रसन्ने विशाले अक्षिणी
वस्य तव हे कमलपत्राक्ष ! माहात्म्यमपि चाव्ययं अक्षयं श्रुतं विश्वकृष्णा-
दिकर्तृत्वेऽपि सर्वनियन्तृत्वेऽपि शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपि वन्धुसोसा-
दिविचित्रफलदातृत्वेऽपि अविकारावेषस्यासङ्गौदासीन्यादिरुच्यमप-
रिमितं महत्त्वञ्च श्रुतं अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धय इति ।
मया ततमिदं सर्वमिति, न च मां तानि कस्माद्योति, समोऽहं सर्वभूते-
ष्वित्यादिना च, अतस्त्वत्परतन्माणासमपि जीवानामहं कर्त्तव्यादि मदीयो
माहो विगत इति भावः ॥ २ ॥

एवमेतद् यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ! ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणात्थ
कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वरं तथापि द्रष्टुमिच्छामि
ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं
रूपं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

आ० टी० । त्वदुक्तेऽर्थेऽविश्वासाभावाद् न तस्मिन् दिव्या किन्तु
कृतार्थीबुद्धयया इत्याह एवमेतदिति । येन प्रकारेण शोपाधिकेन
निरुपाधिकेन चेत्यर्थः । यदि ममात्तत्वं निश्चित्य महाक्यं ते मानं तर्हि
किमिति मदुक्तं दिदृक्षते कृतार्थी बुभूषवेत्युक्तं मत्वाह तथापीति । अत-
र्भुजादिरूपनिवृत्त्यर्थमाह ऐश्वरमिति । तद्व्याचष्टे ज्ञानेत्यादिना ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । किञ्च एवमेतदिति । भवाप्ययौ हि भूतानामित्यादि मया श्रुतं यथा चेदानीमात्मानं त्वमात्य विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्येवं कथयसि हे परमेश्वर ! एतदेवमेव अत्राप्यविश्वासो मम नास्ति तथापि हे पुरुषोत्तम ! तवैश्वर्यं ज्ञानैश्वर्यं शक्तिवीर्यादिभिः सम्पन्नं तद्रूपं कौतुहलादहं द्रष्टुमिच्छामि ॥ १ ॥

**मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ! ।
योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥**

मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयार्जुनेन तत् शक्यं द्रष्टुमिति प्रभो ! स्वामिन् ! योगेश्वर ! योगिनो योगा-
स्तेषामेश्वरो योगेश्वरः हे योगेश्वर ! यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततः तस्मात्मे मम मदर्शं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥४॥

आ० टी० । द्रष्टुमयोग्ये कुतो दिदृक्षेत्याशङ्क्याह मन्यस इति । प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्रशासनेभ्यः इति प्रभुः । लक्षण्या योगशब्दार्थमाह योगिन इति । तत इत्यादि व्याचष्टे यस्मादिति ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । न चाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव त्वया तद्रूपं दर्श-
यितव्यं किं तर्हि मन्यस इति । योगिन एव योगास्तेषामेश्वर ! मया-
र्जुनेन तद्रूपं द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ततस्तर्हि तद्रूपं परमात्मान-
मव्ययं नित्यं मम दर्शय ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

**पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥५॥**

एवञ्चोद्दितोऽर्जुनेन भगवानुवाच पश्य म इति । पश्य
मे मम पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः अनेकश

इत्यर्थः तानि च नानाविधानि अनेकप्रकाराणि द्विवि
भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि च नानावर्णाकृतीनि च नाना
नीलपीतादिप्रकारा वर्णा विलक्षणास्तथा आकृतयोऽवयवसं-
स्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

आ० टी० । अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितमतिश्रवणेनाश्वास-
यित्तमाह एवमिति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । एवं प्रार्थितः सस्रष्टङ्गुलं रूपं दर्शयिष्यन् सावधानो
भवेत्येवमर्जुनमभिसुखीकरोति श्रीभगवानुवाच पश्येति चतुर्भिः ।
रूपस्यैकत्वेऽपि नानाविधत्वाद्द्रुपाणीति वस्तुवचनं, अपरिमितानि
अनेकरूपकाराणि दिव्यान्यलौकिकानि मम रूपाणि पश्य, वर्णाः सुक-
क्षणादयः आकृतयः अवयवविशेषाः नाना अनेका वर्णा आकृतयश्च
येषां तानि नानावर्णाकृतीनि ॥ ५ ॥

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बह्वन्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ! ॥६॥

पश्यादित्यानिर्णित । पश्य आदित्यान् द्वादश वसून्ष्टौ
रुद्रानेकादशाश्विनौ द्वौ मरुतः सप्त सप्तगणान् एतान्
तथा च बह्वन्यन्यान्यपि अदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया
त्वत्तोऽन्येन वा केनचित् पश्याश्चर्याणि रूपास्तदभुतानि
भारत ! ॥ ६ ॥

आ० टी० । दिव्यानि रूपाणि पश्येत्सुक्तं तान्येव ज्ञेयतोऽनु-
क्तामिति पश्यादित्यानिर्णित । तान् मरुतस्तथा पश्येति इत्यन्वयः । नाना-
विधानीत्युक्तं तदेव स्फुटयति बह्वनीति । अदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि ।
नानावर्णाकृतीनीत्युक्तं व्यनक्ति आश्चर्याणीति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । तान्येवाह पश्येति । आदित्यादीन् मम देहे पश्य;

मदत एकोनपञ्चाशद्देवताविशेषान्, अष्टपूर्वाणि त्वया चान्येन वा पूर्व-
मदृष्टानि ह्येषाणि ॥ ६ ॥

**इहैकस्यं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥७॥**

न केवलमेतावदेव इहैकस्यमिति । इहैकस्यं एकस्मिन्
स्थितं जगत् कृत्स्नं समस्तं पश्याद्येदानीं सचराचरं
सह चरेणाचरेण वर्त्तते मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यल्लयप-
राजयादि यच्छब्देषु यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति
यदबोधः तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥ ७ ॥

शा० टी० । न केवलमादिव्यवसायोव मद्रूपं त्वया द्रष्टुं शक्यं
किन्तु समस्तं जगदपि मद्देहस्यं द्रष्टुमर्हसीत्याह नेत्यादिना ।
सप्तमीद्वयं मिथः सम्बध्यते समाख्यानर्गतापि सप्तमी तत्त्वैवागीता यदी-
च्छसि तर्हि इहैव पश्येति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

शा० टी० । किञ्च इहैकस्यमिति । तत्र तत्र परिभ्रमता वर्ष-
कोटिभरणि द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपि चराचरसहितं जगदिहास्मिन् मम
देहेऽवयवस्वरूपैकत्वं स्थितमद्याधुनैव पश्य, अज्ञान्यज्जगदान्नयभूतं
कारणस्वरूपं जगतसायस्याविशेषादिकं जयपराजयादिकञ्च यच्च यदप्यन्य-
द्रष्टुमिच्छसि तत् पूर्वं पश्य ॥ ७ ॥

**न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥**

किन्तु न तु मामिति । न तु मां शक्यसे न स्वकी-
येन चक्षुषा मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन
स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन

तद्दिश्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे मम योगमै-
श्वरं ईश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

आ० टी० । मन्यसे यदीत्युक्तमनुवदति किं त्विति । सप्रपञ्च-
मनवच्छिन्नं मां स्वचक्षुषा न शक्नोषि द्रष्टुमित्याह न त्विति । कथं तर्हि
त्वां द्रष्टुं शक्नुयामित्याशङ्क्याह वेनेति । दिव्यस्य चक्षुषो वक्ष्यमाण-
योगशक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति तेनेति ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । यदुक्तमर्जुनेन मन्यसे यदि तच्छक्यमिति तत्राह
न तु मामिति । अनेनैव तु स्वीयेन चर्मचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्यसे
शक्नो न भविष्यसि अतो दिव्यमबौक्तिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि
ममैश्वरमसाधारणं योगं युक्तमघटनघटनासामर्थ्यं पश्य ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् ! महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवं तं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन् ! धृतरा-
ष्ट्र ! महांश्चासौ योगेश्वरश्च महायोगेश्वरो हरिर्नारायणः
दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय ! पृथासुताय परमं रूपं
विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

आ० टी० । इमं वृत्तान्तं धृतराष्ट्राय सञ्जयो निवेदितवानित्याह
सञ्जय इति । मदीयं विश्वरूपं रूपं न प्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितं
अमं किन्तु दिव्येन इत्यादि यथोक्तप्रकारः, अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदाना-
दिति शेषः, हरत्यविद्यां सकार्या इति हरिः । यदीश्वरस्य मायोप-
हितस्य परमसत्कष्टं रूपं तद्दर्शयाम्भूवेत्याह परममिति ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय स्वरूपं दर्शितवांस्तच्च रूपं
दृष्ट्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीममर्थं षड्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति

सङ्गय उवाच एवमुक्त्वाति । हे राजन् हतराष्ट्र ! महान्वासी योगेश्वरश्च
हरिः परमेश्वरं रूपं दर्शितवान् ॥ ८ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि वक्त्राणि नय-
नानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनं अनेकाद्भुतदर्शनं
अनेकान्यद्भुतानि विष्णापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे
तदनेकाद्भुतदर्शनं रूपं तथानेकदिव्याभरणं अनेकानि
दिव्याभरणानि यस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्याने-
काद्यतायुधं दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि यस्मिं-
स्तद्विव्यानेकाद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥१०॥

आ० टी० । तदेव रूपं विशिनष्टि अनेकेति । दिव्याभरणादीनि
ह्यारकेयूरादीनि भूषणान्युद्यतानि उच्छ्रितानि ॥ १० ॥

स्वा० टी० । कथंभूतं तदित्यत्राह अनेकवक्त्रनयनमिति । अने-
कानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिंस्तत्, अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिं-
स्तत्, अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिंस्तत्, दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायु-
धानि यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

किञ्च दिव्येति । दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि
माल्यानि पुष्पाणि अम्बराणि वस्त्राणि च धियन्ते येनेश्व-
रेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यगन्धा
अनुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं नास्या-

न्तोऽस्तीति । अनन्तस्तं विश्वतोमुखं सर्वभूतात्मत्वात् तं
दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वा अध्याङ्गियते ॥ ११ ॥

आ० टी० । उक्तरूपवन्तं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि
किञ्चेति । अध्याहारोऽपि पदसङ्घटनासम्भवात् ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । किञ्च दिव्येति । दिव्यानि माल्यान्ध्रवराणि च
धारयतीति तत्, तथा दिव्यो गन्धो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तत्,
सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यं प्रायं, देवं द्योतनात्मकं, अनन्तमपरिच्छिन्नं,
विशतः सर्वतो मुखानि यस्मिंस्तत् ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भासः स्या उपमोच्यते
दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां
सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य युगपदुत्थिता
भाः सा यदि सदृशी स्यात् तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य
भासो यदि वा न स्यात् ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भाः अति-
रिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आ० टी० । ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति न वा
नचेत् काठादिषाम्यं यद्यस्ति कीदृशी सेत्याशङ्क्याह या पुनरिति । सा
यदि स्यात्तद्भासः सदृशी सेति योजना, अस्मावित्ताभ्युपगमार्थो यदि-
शब्दः, स्याच्छब्दो निश्चयार्थः । सा कथं सदृशी सम्भवति न तु भवत्से-
वेति विवक्षित्वाह यदि वेति ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । विश्वरूपदीप्तेर्निरूपमत्वमाह दिवि सूर्येति । दिवि
आकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा
भवेत्तर्हि सा महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः कथञ्चित् सदृशी स्यात्
अन्योपमा नास्त्येवेत्यर्थः, तथाभूतं रूपं दर्शयामासेति पूर्वैषैवान्वयः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्यं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

किञ्च तत्रैकस्यमिति । तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितमेकस्यं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यत् दृष्टवान् देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवाऽजुंनस्तादा ॥ १३ ॥

आ० टी० । न केवलमक्तमेवाजुनो दृष्टवान् किन्तु तत्रैव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्नवस्थितमनुभूतवानित्याह किञ्चेति । तदा विश्वरूपस्य भगवद्गुणस्य दर्शनं दर्शयामीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । ततः किं दृत्तमित्यपेक्षायामाह तत्रेति । अनेकधा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगद्देवदेवस्य शरीरे तदवयवत्वेनैकत्र व्यवस्थितं तदा पाण्डवोऽजुनोऽपगमत् ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

तत इति । ततस्तदृष्ट्वा स विस्मयेनाविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाण्यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्धनञ्जयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन् भाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

आ० टी० । विश्वरूपधरस्य भगवत्कृत्स्नोकीभूतजगतस्योक्तविशेषस्य दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यपेक्षायामाह तत इति । आसर्ष्यबुद्धिर्विस्मयः रोम्यां हृष्टत्वं पुलकितत्वं प्रकर्षो भक्तिभ्रदयोरतिशयः ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । एवं दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत्राह तत इति । ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः सन् हृष्टान्युत्पुलकितानि रोमाणि

यस्य स धनस्यस्तमेव देवं शिरसा मन्त्रस्य कृताञ्जलिः संपृटीकृतहस्तो
भूत्वा अभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे

सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।

ब्रह्माण्णमीशं कमलासनस्थ-

ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

कथं यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति
स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच पश्यामीति । पश्या-
म्युपलभे हे देव ! तव देहे देवान् सर्वांस्तथा भूतविशेष-
सङ्घान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशे-
षाणां सङ्घा भूतविशेषसङ्घास्तान् किञ्च ब्रह्माणं चतुर्मुखमी-
शमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरु-
कर्णिकासनस्थमित्यर्थः ऋषींश्च वशिष्ठादीन् सर्वानुरगांश्च
वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥ १५ ॥

आ० टी० । कथं भगवन्तं प्रत्यर्जुनो भाषितयानिति पृच्छति
कथमिति । तत् प्रश्नमपेक्षितं पूरयन्नुवतारयति यत्त्वयेति । भूतविशेष-
सङ्घातेषु देवतानामन्तर्भावेऽपि पृथक्करणसत्कृष्टाद्ब्रह्मणः सर्वदेवतात्म-
त्वेऽपि तेभ्यो भेदकथनं तदुत्पादकत्वादिति मत्वाह किञ्चेति । ऋषीणा-
मुरगाणाञ्च किञ्चिद्वैषम्यात् पृथक्त्वं, दिव्यानिस्तुभयेषां विशेषणम् ॥१५॥

स्वा० टी० । भाषयमेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः । हे देव !
तव देहे देवानादित्वादीन् पश्यामि तथा सर्वान् भूतविशेषाणां जरासु-
जाखडजादीनां संधांश्च तथा दिव्यान्ऋषीन् उरगांश्च तक्षकादीन् तथा
तेषां देवादीनामीशं स्वामिनं ब्रह्माण्णञ्च कथंभूतं कमलासनस्थं पृथिवी-
पद्मकर्णिकायां मेरौ स्थितमित्यर्थः, यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थमिति ॥१५॥

अनेकबाह्वदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! ॥१६॥

किञ्च अनेकेति । अनेकबाह्वदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाह्वव
उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाह्व-
दरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाह्वदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां
सर्वतः सर्वत्र अनन्तरूपमनन्तानि रूपाणि अस्त्येत्वनन्तरू-
पस्तं अनन्तरूपं नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाम
द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवादिं तव देवस्य न अन्तं
पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वे-
श्वर ! हे विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

आ० टी० । यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव विशिनष्टि अने-
केति । आदिशब्देन मूलमुच्यते । नान्तं न मध्यमित्यत्रापि पश्यामीत्यस्य
प्रत्येकं सम्बन्धं सूचयति नान्तं पश्यामीति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अनेकेति । अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं
त्वां पश्यामि, अनन्तानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि, तव ह
अन्तं मध्यमादिञ्च न पश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च

तेजो राशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरौच्यं समन्ता-

हीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

किञ्च किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटो नाम

शिरोभूषणविशेषः तद्व्यस्यास्तीति स किरीटी तं किरीटिनं
 तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं तथा
 चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च तेजोराशिं
 तेजःपुङ्गवं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतोदीप्तिगंस्यास्तीति सर्वतो-
 दीप्तिमांसं सर्वतो दीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं
 दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं समन्ततः सर्वत्र दीप्तान-
 लार्कद्युतिं अनलसार्कश्चानलार्कौ दीप्तौ अनलार्कौ दीप्ता-
 नलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य
 तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिं
 अप्रमेयं न प्रमेयमप्रे मेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

आ० टी० । विश्वरूपवन् भगवन्नेव प्रकारान्तरेण प्रपञ्चयति
 किञ्चेति । परिच्छिन्नत्वं व्यावर्त्तयति सर्वत्र इति । दुर्निरीक्ष्यं पश्या-
 भीत्यधिकारिभेदाद्विरुद्धम् । पुरतो वा पृष्ठतो वा पार्श्वतो वा नास्ति
 दर्शनं किन्तु सर्वत्रैवाह समन्तत इति । दीप्तिमन्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति
 दीप्तेति ॥ १७ ॥

आ० टी० । किञ्च किरीटिनमिति । सुकृतवन् गदावन् चक्र-
 वन् सर्वतो दीप्तिमन्तं तेजःपुङ्गवपं तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं तत्र
 हेतुः दीप्तियोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तं अतएवाप्रमेयं एवंभूत इति
 निश्चेत्तुमशक्यं त्वां समन्ततः पश्यामि ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

समातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि त्वमिति ।

त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं परं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं
सुसुक्ष्मभिः त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृतं
निधानं निधीयते अस्मिन्निति निधानं परमाश्रय इत्यर्थः ।
किञ्च त्वमव्ययो न च तव व्ययो विद्यत इति अव्ययः शाश्व-
तधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता
शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनधिरन्तनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽ-
भिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

आ० टी० । सप्रपञ्चे भगवद्भूमे प्रकृते प्रकरणविरुद्धत्वमक्षर-
मित्यादिनिरुपाधिक्यत्वनवित्याशङ्क्याह इत एवेति । योगशक्तिरैश्वर्या-
तिशयः, न क्षरतीति निःप्रपञ्चत्वमुच्यते, परमपुरुषार्थत्वात् परमार्थत्वाच्च
ज्ञातव्यत्वम् । यस्मिन् द्यौः पृथिवीत्यादौ प्रपञ्चायतनस्यैव ततो निक-
टस्य ज्ञातव्यत्वश्रवणात् कुतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं तत्राह त्वमस्येति ।
निःप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेतुनरवाह किञ्चेति । अविनाशित्वा-
त्तत्रैव ज्ञातव्यतातिरिक्तस्य नाशित्वेन हेयत्वादित्यर्थः, ज्ञानकर्मात्मनो
धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वं धर्मस्यापनयनार्थाय सम्भवाभीत्युक्तत्वाद्-
गोप्ता रक्षिता ॥ १८ ॥

आ० टी० । यस्मादेवं तवातर्क्यमैश्वर्यं तस्मान्त्वमिति । त्वमेव
अक्षरं परमं परं ब्रह्म, कथंभूतं वेदितव्यं सुसुक्ष्मभिर्ज्ञातव्यं, त्वमेवास्त्वं
विश्वस्य परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रकृताश्रयः, अतएव
त्वमव्ययो नित्यः, शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पाहकः, सनातन-
धिरन्तनः पुरुषो मतो मे सन्नतोऽसि ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तवाङ्गं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तज्जताश्रवणं

स्ववेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

किञ्च अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यश्च
 अन्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्तं त्वामना-
 दिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्त-
 वीर्यंस्तं त्वामनन्तवीर्यं तथा अनन्तबाहुमनन्ता बाहवो
 यस्य तव स त्व मनन्तबाहुस्तं त्वां अनन्तबाहुं शशिसूर्य-
 नेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रः तं त्वां
 शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
 दीप्तश्यासौ हुताशश्च तद्वत् वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुता-
 शवक्त्रः तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वं समस्तमिदं
 तपन्तं सन्तापयन्तम् ॥ १९ ॥

आ० टी० । भगवतो रूपं विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विदृष्योति
 किञ्चेति । ह्यतमन्नातीति ह्यताशो वङ्गिः ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अनादीति । अनादिमध्यान्तं उत्पत्तिस्थिति-
 नयरहितं, अनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तं, अनन्ता बाहवो यस्य तं,
 शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तादृशं त्वां पश्यामि, तथा दीप्तो ह्यताशोऽग्नि-
 वक्त्रेषु यस्य तं स्वतेजसा इदं विश्वं सन्तापयन्तं पश्यामि ॥ १९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
 दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
 लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ! ॥ २० ॥

द्यावापृथिव्योरिति । द्याव्यापृथिव्योरिदमन्तरं हि
 अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा
 व्याप्ताः दृष्ट्वा उपलभ्य भद्भुतं त्रिष्णापकं रूपमिदं तव

उग्रं क्रूरं लोकत्रयं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं
भोतं प्रचलितं वा हे महात्मन् ! अक्षुद्रस्वभाव ! ॥ २० ॥

आ० टी० । प्रहृतभगवद्रूपस्य व्याप्तिं व्यनक्ति द्यावापृथिव्यो-
रिति । तस्यैव भयङ्करत्वमाचष्टे दृष्टेति ॥ २० ॥

स्वा० टी० । किञ्च द्यावापृथिव्योरिति । द्यावापृथिव्योरिद-
मन्तरमन्तरीक्षं त्रयैवेकेन व्याप्तं दिग्दश सर्वा व्याप्ताः, अङ्गु तमदट-
र्षं त्वदीयमिदमुपं घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमतिभोतं पश्या-
मीति पूर्वस्यैवानुषङ्गः ॥ २० ॥

अमो हि त्वां सुरसंघा विशन्ति

केचिद्भौताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तौत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा-

वौक्षन्ते त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

अथाधुना पुरा यदा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति
अर्जुनस्य संशय आसीत् तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं
दर्शयामीति प्रहृतो भगवान् तं पश्यन्नाह अमो हीति । किञ्च
अमो हि युध्यमाना योधारस्त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभा-
रावतारायावतीर्णा वस्वादिदेवसङ्घा मनुष्यसंस्थानास्त्वां
विशन्ति प्रविशन्ती दृश्यन्ते तत्र केचिद्भौताः प्राञ्जलयः
सन्ती गृणन्ति सुवन्ति त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ताः सन्ती
युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यसु
जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः महर्षीणाञ्च सिद्धानाञ्च
सङ्घाः सुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सम्पूर्णाभिः ॥२१॥

आ० टी० । अमो हीत्यादि समनन्तरपान्यस्य तात्पर्यमाह अथेति ।

तं भगवन्तं पाण्डवजयसैकान्तिकं दर्शयन्तं पश्यन्नुर्जुनो ब्रवीतीत्याह तं पश्यन्निति । विश्वरूपस्यैव प्रपञ्चनार्थमनन्तरपन्थजातमिति दर्शयन्ति किञ्चेति । असुरसङ्घा इति पदं स्थित्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वा विशन्तीत्यपि च वक्तव्यम् । उभयोरपि संनयोरवस्थितेषु योद्धुं कामेष्वान्तरविशेषमाह अत्रेति । असुरभूभौ समागतान् द्रष्टुं कामान्न नारद प्रभृतीनां विश्वविनाशमाशङ्कमानानां तं परिजिहीर्षतां स्तुतिपदेणु भगवद्विषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति युद्ध इति ॥ २१ ॥

खा० टी० । किञ्च अत्रां हीति । अभी सुरसङ्घा भोगा सत्त्वा विभन्ति शरणां प्रविशन्ति, तेषां मध्ये केचिदतिभीता दूरत एव स्थिता कृतसंपुटकरयुगलाः सन्तो ष्टणान्ति जय जय मन्त्रं रक्षेति प्रदर्शयन्त्यस्येत्यन्तत् ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽग्निनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वां विम्बिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

किञ्चान्यत् रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा, विश्वेऽग्निनौ विश्वे देवाः, अग्निनौ च देवो मरुतश्च वायव उष्मपाश्च पितरौ गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः गन्धर्वा हाह, ऋहप्रभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयः असुरा विरोचनप्रभृतयः सिद्धा कपिलादयस्तेषां सङ्घा, गन्धर्वे यक्षासुरसिद्धसङ्घास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विम्बिताः विम्बयमापन्नाः मन्ततएवसर्वे ॥ २२ ॥

खा० टी० । दृश्यमानस्य भगवद्रूपस्य विश्वयुक्तत्वे ज्ञेयनरमाह किञ्चेति । तत्र वीक्षा रुद्रादयः सर्वे विश्वगमापन्नास्त्वां पश्यन्तीति ज्ञेयत्वं ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । किञ्च रुद्रेति । रुद्राश्च आदित्याश्च वसवश्च ये च साध्या नाम देवाः विश्वे विश्वेदेवाः अश्विनौ देवौ भरतो भरद्वाजाश्च उद्भागं पिबन्तीत्युद्भाः पितरः उद्भवाः हि पितर इति श्रुतेः स्मृतिस्य यावदणं भवेत्तन्न तावदन्नानि वागयताम् । तावदन्नानि पितरो द्राव-
लोक्ता हविर्युग्माः, गन्धर्वाश्च यक्षाश्च अक्षराश्च विरोचनादयः सिद्धसङ्घाः सिद्धानां सङ्घाश्च सर्वे एव विस्मिताः सन्स्त्वां वीक्षन्त इत्यन्वयः ॥२२॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो ! बहुबाहुरूपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥२३॥

यस्मात् रूपमिति । रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहु-
वक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षुषि च
यस्मिंस्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो ! बहुबाहुरूपादं
बहवो बाहवः ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहू-
रूपादं किञ्च बहूदरं बहूनि उदराणि यस्मिन्निर्जितं तत्
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृतं
तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोकाः लौकिकाः
प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथाऽहम् ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमपसंहरति यस्मादिति ।
इदं दृष्ट्वा त्वं रूपं तस्मात्स्वां दृष्ट्वेति योजना । भयेन लौकिकवदहर्षिप
व्यथितो व्यथां पीडितं देहेन्द्रियप्रचलनं प्राप्नोऽस्मीत्याह तथेति ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । किञ्च रूपमिति । हे महाबाहो ! बहुदन्तुर्जितं
तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिता अतिभीताः तथाहम् प्रव्यथितो-
र्जितं, मीदृशं रूपं दृष्ट्वा, बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत्, बहवो

वाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिंस्तत्, वङ्गन्य, दराणि यस्मिंस्तत्, वङ्गीभि-
र्दंष्ट्राभिः करालं विहृतं रौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥

नभस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमञ्च विष्णो ! ॥२४॥

तत्रेदं कारणं नभःस्पृशमिति । नभःस्पृशं दुस्पर्शमि-
त्यर्थः दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अनेकवर्णा भयङ्करा नाना-
संस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि
विहृतानि आननानि मुखानि यस्मिन् त्वयि तं त्वां
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशा-
लानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां दीप्तविशा-
लनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽ-
न्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन्
धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमञ्चोपशमं मनस्तुष्टिं
हे विष्णो ! ॥ २४ ॥

आ० टी० । अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह
तत्रेति ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । न केवलं भीतोऽहमेतावदेव अपि तु नभ इति ।
नभः स्पृशतीति नभस्पृक् तं अन्तरीक्षव्यापिनमित्यर्थः, दीप्तं तेजो-
युक्तं, अनेका वर्णा यस्य तं, व्यात्तानि विहृतान्याननानि यस्य तं,
दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तं, एवंभूतं हि त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितोऽ-
न्तरात्मा मनो यस्य सोऽहं धृतिं धैर्यं उपशमञ्च न लभे ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
 दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि
 दिशो न जाने न लभे च शर्म
 प्रसौद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

कस्मात् दंष्ट्राकरालानोति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः
 करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य
 कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः
 कालानलसन्निभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वे त्येतद्दिशः
 पूर्वापरविक्रानेन न जानं दिङ्मूढोऽस्मप्रतो न लभे न
 चोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसौद प्रसन्नो भव देवेश !
 जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

आ० टी० । द. यस्मात्तदपि भगवद्देहे परिणोपाद्यभावे कारणान्तरं
 प्रसन्नपूर्वकमाह कश्चादिति । दृष्ट्वैवत्येवकारेण प्राप्तिर्व्यावर्त्यते ॥ २५ ॥

खा० टी० । दिशो न जाने । च शर्म । तव मुखानि दृष्ट्वा भया-
 त्त्रेणेन दिशो न जानामि शर्म च सुख न लभे, भो जगन्निवास प्रसन्नो
 भव, कीदृशानि करालानि दृष्ट्वा, दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः प्रलया-
 ग्निस्तत्सदृशानि ॥ ५ ॥

अमी च त्वां घृतराष्ट्रस्य पुत्राः
 सर्वं सहैवावनिपालसंचैः
 भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
 सहास्रादौघैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

येभ्यां मम पराजयशङ्का प्रागेव आसीत् सा चापगता
 यतः अमी चेति । अमी च त्वां घृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्घो-

धनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन सम्बन्धः सर्वे
सहैव संहताः अपनिपालसङ्घैः अविनिं पृथ्वीं पालय-
न्तीत्यवनिपालास्तेषां सङ्घैः किञ्च भीष्मी द्रोणः सूतपुत्रः
कर्णस्तथासौ सहास्रादीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैः
योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥

आ० टी० । अस्माकं जयं परेषां पराजयञ्च दिदृक्षन् पश्यामी-
त्याह येभ्य इति । तत्र हेतुत्वेन लोकमवतारयति यत इति ॥ २६ ॥

खा० टी० । यज्ञान्यद्द्रष्टुमिच्छामीत्यनेनास्मिन् संपाप्ते भाविजय-
पराजयादिकं मम देहे पश्येति यद्भगवतोक्तं तदिदानीं पश्यन्त्याह अमी
चेति पञ्चभिः । अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः सर्वेऽपनि-
पालानां जयद्रथादीनां रात्रां सघैः समूहैः सहैव तव वक्त्राणि विशन्ती-
त्युक्तं शान्वयः, तथा भीष्मश्च द्रोणश्चासौ सूतपुत्रश्च कर्णः, न केवलं
त एव विगन्ति अपि तु प्रतियोद्धारोऽस्मादीया ये योधतुल्याः शिखण्डि
धृष्टद्युम्नादयस्तैः सह ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केद्विलग्ना दशनान्तरेषु

संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

किञ्च वक्त्राणीति । वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वर-
माणास्त्वरायुक्ताः सन्तीति शिन्ति किं विशिष्टानि दंष्ट्राक-
रालानि मुखानि भयानकानि भयङ्कराणि किञ्च केचिन्-
मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु
भांसमिव भक्षितं संदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णित-
तैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

आ० टी० । न केवलं दुर्व्योधनादीनामेव पराजयः किन्तु भीष्मादीनामपीत्याह किञ्चेति । भगवद्रूपस्योग्रत्ये हेत्वन्तरमाह किञ्चेति । प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । वक्त्राणीति । एते सर्वे त्वरमाणा धावन्तस्तव दंष्ट्राभिः विहृतानि करालानि भयङ्कराणि वक्त्राणि विशन्ति, तेषां मध्ये केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलक्षिता दन्तसन्धिषु संस्त्रिटाः संदग्ध्यन्ते ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिसुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामौ नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ॥ २८ ॥

कथं प्रविशन्ति सुखानोत्याह यथा नदीनामिति । यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवाऽनेकेऽम्बूनां वेगाऽम्बुवेगास्वराविशेषाः समुद्रमेवाभिसुखाः प्रतिमुखाः द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्तव अमौ भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकपाला विशन्ति वक्त्राण्याभितो ज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥

आ० टी० । उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुख-प्रवेशनं निर्दग्धनेन विशदयति कथमित्यादिना ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । प्रवेशने दृष्टान्तमाह यथेति । नदीनामनेकमार्ग-प्रवृत्तानां बहवोऽम्बूनां वारीणां वेगाः प्रवाहाः समुद्राभिः सुखाः सन्तो यथा समुद्रमेव द्रवन्ति विशन्ति तथा अमौ ये नरलोकवीरास्तेऽभितो ज्वलन्ति सर्वतः प्रदीप्यमानानि तय वक्त्राणि प्रविशन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा-
 विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
 तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
 स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २६ ॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथञ्चेत्याह यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनं अग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्धः उद्भूतो वेगो गतिर्दृष्टां ते समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशन्तः लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २६ ॥

आ० टी० । प्रवेशप्रयोजनं तन्प्रकारविशेषञ्चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति ते किमर्थमित्यादिना ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । अत्रशब्देन प्रवेशे नदीवगदृष्टान्त उक्तो बुद्धिपूर्वक-प्रवेशे दृष्टान्तमाह यथेति । प्रदीप्तं ज्वलन्मग्निं पतङ्गाः शलभा बुद्धिपूर्वकं समृद्धो वेगो येषां ते यथा नाशाय भरणायैव विशन्ति तथैव लोका एते जना अपि भवन्मुखानि पविशन्ति ॥ २६ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
 ल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
 तेजोभिरापूर्य्य जगत् समग्रं
 भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ! ॥३०॥

त्वं पुनः लेलिह्यसे इति । लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तःप्रवेशयन् समन्तात् समन्ततो लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य्य संव्याप्य जगत् समग्रं सहायेण समस्तमित्येतत् किञ्च

भासो दीप्तयस्तवोयाः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति
हे विष्णो ! व्यापनशील ! ॥ ३० ॥

आ० टी० । योङ्कामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारं प्रदर्श्य
तस्यां दशायां भगवत्सङ्काशाञ्च प्रवृत्तिप्रकारं प्रत्याययति त्वं पुनरिति ।
भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याय तदीयभासां प्रवृत्तिं प्रकटयति किञ्चेति ॥३०॥

स्वा० टी० । ततः किमत आह लेलिह्यसे इति । यसमानोऽपि सन्
समयान् लोकान् सर्वानेतान् वीरान् सर्वतो लेलिह्यसे व्यतिशयेन भज-
यसि, कैः, जलद्विर्वटनैः, किञ्च हे विष्णो ! तव भासो दीप्तयस्तेजोभि-
र्विस्फुरणैः समष्टं जगद्ग्राथ्य तीव्राः सन्धः प्रतपन्ति सन्तापयन्ति ॥३०॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः आख्याहीति । आख्याहि
कथय मे मह्यं को भवानेवमुग्ररूपः अतक्रूराकारो नमोऽस्तु
ते तुभ्यं हे देववर । देवानां प्रधान ! प्रसीद प्रसादं कुरु
विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भव-
माद्यं न हि यस्मात् प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं
चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

आ० टी० । भगवद्गुणस्यार्जुनेन दृष्टपूर्वत्वात्तस्य तस्मिन्निजज्ञासे-
त्याशङ्कग्राह यत इति । उपदेशं शुश्रूषमाणे नोपदेशकर्तुः प्रह्वीभवनं
कर्त्तव्यमिति सूचयति नामोऽस्त्विति । क्रौर्यत्यागं समर्पयते प्रसाद-
मिति । त्वमेव मां जानीषे किमर्थमित्यभिदानीमर्थयसे मदीयां चेष्टां
दृष्ट्वा तथैव प्रतिपद्यस्तेत्याशङ्कग्राह न हीति ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । यत् एवं तस्मात् आख्याहीति । भवानुपहृष्टः
 क इत्याख्याहि कथय तुभ्यं नमोऽस्तु हे देववर ! प्रसीद प्रसन्नो भव
 भवन्तमाद्यं पुरुष विभेदेण ज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थ-
 मेवं प्रवृत्तोऽस्मीति न जानामि, एवंभूतस्य तव प्रवृत्तिं वास्तुमपि न
 जानामीति वा ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो

लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् लोकानां
 क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं
 प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान् समाहर्तुं संहर्तुं इह अस्मिन्
 काले प्रवृत्तः ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वां न भविष्यन्ति
 भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाशङ्का येऽवस्थिताः
 प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपन्नभूतेषु
 अनीकेषु योधा एव योद्धारः ॥ ३२ ॥

आ० टी० । यदर्थं च स्वप्रवृत्तिं तत् सर्वं भगवानुक्तवानित्याह
 भगवानिति । कालः क्रियाशक्त्युपहितः परमेश्वरः अस्मिन्निति वर्त्त-
 मानयुद्धोपलक्षणत्वं कालस्य विवक्षितम् । लोकसंहारार्थं त्वत्प्रवृत्तावपि
 नासावर्थवती प्रतिपक्षाणां भीष्मर्दानः संप्रवृत्तिं विनापि संहर्तु-
 मशक्यत्वादित्यशङ्कात् ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥

स्वा० टी० । एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच काल इति
 त्रिभिः । लोकानां क्षयकर्ता प्रवृद्धोऽत्यक्तः कालोऽस्मि लोकान्

प्राणिनः संहर्तुं निह लोके प्रहृत्तोऽस्मि अत एते त्वां हन्तारं विना न भविष्यन्ति, जीविष्यन्ति, के ते, प्रत्यनीकेषु, क्षणीकानि क्षणीकानि प्रति भीष्मद्रोणादीनां सर्वासु सेनासु ये योद्धारोऽवस्थितास्ते सर्वेऽपि ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् । ॥ ३३ ॥

यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोण-
प्रभृतयोऽतिरथा अजिथा देवैरष्वर्जुनेन जिता इति यशां
लभस्व केवल पुण्यैर्हि तत् प्राप्यते जित्वा शत्रून् दुष्ये-
धनप्रभृतीन् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्ध असपत्नमकण्टक मया
एवैते निहता निययेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन् । सव्येन वामेन
हस्तेन शराणां क्षेपात् सव्यसाचोत्पुच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

चा० टी० । तदौदासीन्येऽपि प्रतिकूलानीकस्या मत्प्रातिकूल्या-
दव भवत्यन्तीत्येव यस्माद्विश्रितं तस्मात्त्वदौदासीन्यमाकिञ्चित्करामत्याह
दस्मादिति । उत्तिष्ठ युद्धाय उन्मुखी भवेत्यर्थः । यशोलाभमभिन-
यति भाव्यति । किं तेनापुमर्धेनेत्याशङ्क्याह पुण्यैरिति । राज्यभोगे-
ऽपेक्षित किमनपेक्षितेनेत्याशङ्क्याह जित्वेति । भीष्मादिष्वतिरथेणु कृतो
जयाशङ्का इत्याणङ्गाह मयैवैते इति । तर्हि कृतपारणार्थं न मे प्रह-
त्तिस्तद्वाह निमित्तमेति । सव्यसाचिपट विभजते वामेनेति ॥ ३३ ॥

चा० टी० । तस्मादिति । यस्मादेव तस्मात्त्व युद्धायोत्तिष्ठ देवैरपि
दक्षिणा भीष्माद्रोणादीनां निजिता इत्येवंभूत यशोलाभस्त प्राप्नुहि
अथत्तस्य शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व एते च तव शत्रवस्तदीय-

युद्धात् पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहतप्रायास्तथापि त्वं निमित्तमात्रं
भव, हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेन साचित्तं शरान् मन्वातुं
शीलं यस्येति व्युत्पत्त्या वामेनापि वाणक्षेपात् सव्यसाचीत्युच्यते ॥३३॥

द्रोणञ्च भीष्मञ्च जयद्रथञ्च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यधिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोणञ्चेति । द्रोणञ्च येषु येषु योधेषु अर्जुनस्याशङ्कासीत्
तांस्तान् सर्वान् व्यपदिशति भगवान् मया हतानिति,
तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत् प्रसिद्धमाशङ्काकारणं द्रोणी धनु-
र्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्नः आत्मनश्च विशिषतो गुरुर्गुरिष्ठो
भीष्मः स्वच्छन्दस्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण हन्त्युद्ध-
मगमन्न च पराजितः तथा जयद्रथोऽपि यस्य पिता
तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरोभूमौ पातयिष्यति यस्त-
स्यापि शिरः पतिष्यतीति कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या
त्वमोघया सम्पन्नः सूर्यपुत्रः कानानो यतोऽतस्तन्नाम्नैव
निर्देशः मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण मा व्यधि-
ष्ठास्त्रेभ्यो भयं मा कार्पीः युद्धस्व जेतासि दुर्योधन-
प्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥ ३४ ॥

श्री० टी० । मयैवेत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति द्रोणञ्चेति । किमिति
कतिचिदेवात्र द्रोणादयो गणयन्ते तत्राह वेधिति । द्रोणादिषु कुतः
शङ्केत्याशङ्क्य द्वयोः शङ्कानिमित्तत्वमाह तत्रेत्यादिना । जयद्रथेऽपि शङ्का-
निमित्तत्वमाह तथेति । दिव्यास्त्रसंपन्न इति सम्बन्धः । तत्र शङ्कायां

कारणान्तरमाह यस्येति । कर्णोऽपि तत्कारणत्वं कथयति कर्णोऽपीति ।
पर्वपदेऽसम्बन्धः । हेत्वन्तरमाह वाशवेति । सा खल्वमोघा पुरुषमे-
कमत्यन्तसमर्थं वातित्वैव निवर्त्तते । जन्मनापि तस्य शङ्कनीयत्वमाह
सूर्येति । कृत्वी हि कन्याधर्म्यायां मन्त्रप्रभावं ज्ञातुमाटियमाजुहाय
ततस्तथासंयापय्यायाः स्वमुद्वभूय तदाह कानोन इति । एतदेवाभि-
प्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह यत इति । उक्तेष्वन्येषु च न त्वया शङ्क-
तव्यमित्याह मयेति ॥ ३४ ॥

स्व० टी० । न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा
नो जयेयुर्मिति या आशङ्का सापि न कार्येत्याह दोगामिति । येभ्यस्त्वं
गद्वसे तान् दोगादीन् मयेव जतास्त्वं जहि पातय मा व्यष्टिहा भय
मा कारी सपत्नान् शब्दन् रणे युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्य भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भोतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतच्छ्रुत्वाति । एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वीक्तं
कृताञ्जलिः सन वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्य
भूयः पुनरेवाहीकृतवान् कृष्णं सगद्गदं सह गद्गदया वाचा
मन्दशब्देन भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य
च हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णनितले सति श्लेषणा कण्ठावरोधः
ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत् स गद्गदस्तेन
सह वर्त्तत इति । सगद्गदं वचनमाहेति वचनं क्रिया
विशेषणमेतत् भोतभीतः पुनर्भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य

प्रह्वीभूत्वाहेति व्यवहितेन सम्बन्धः, अत्रावसरे सञ्जयवचनं साभिप्रायं कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतैष्वजयेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्व्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जय प्रति निराशः सन् सन्धिं करिष्यतीति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति तदपि नाश्रीषीत् धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

आ० टी० । पराजयाभावात् करिष्यति सन्धिमिति बुद्ध्वा सञ्जयो राज्ञे वृत्तान्तसंक्रान्तित्याह सञ्जय इति । पूर्वोक्तवचनं कालोऽस्मीत्यादि विश्वरूपदर्शनदशायामर्जुनस्य भगवता संवादवचनं किमिति सञ्जयो राज्ञे व्यजिज्ञापयदित्याशङ्क्य नदुक्तेस्तात्पर्यमाह तत्रेति । तमेवाभिप्राय प्रश्नद्वारा विशदयति कथमित्यादिना । तर्हि सञ्जयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा सन्धिं न कारयामासेति तत्राह नदपीति ॥ ३५ ॥

स्वा० टी० । ततो यद्वृत्तं तदेव धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच एतदिति । एतत् पूर्वोक्तसौकवयात्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कम्पमानः किरीटी व्यर्जुनः कृताञ्जलिः सपुटीकृतहस्तः कृष्णं नमस्कृत्य पुनरप्याह उक्तवान्, कथमाह, भयहर्षाद्यावेगवशात् गद्गदेन कण्ठकम्पेन सह वर्त्तत इति सगद्गदं यथा स्यात्तथा, किञ्च भीतादपि भातः मुनू प्रणम्य स्वव्रतो भूत्वा आह ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या

जगत् प्रहृष्यत्यमुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

स्थान इति । स्थाने युक्तं किं तव प्रकीर्त्या त्वन्मा-

चात्मप्रकीर्त्तनेन श्रुतेन हृषीकेश ! यज्जगत् प्रहृष्यति प्रहृ-
षंमुपैति तत् स्थाने युक्तमित्यर्थः अथवा विषयविशेषणं
स्थान इति युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः
सर्वात्मा सर्वभूतसुहृद्भवेति तथा अनुरज्यते अनुरागस्युपैति
तच्च विषय इति व्याख्येयं किञ्च रक्षांसि भीतानि भया-
विष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये सर्वे
नमस्यन्ति नमस्कृवन्ति च सिद्धसङ्घाः सिद्धानां समु-
दायाः कर्पलादीनां तच्च स्थानं ॥ ३६ ॥

आ० टी० । किं तदर्जुनो भगवन् प्रति सगद्गदं वचनसुक्तवानिति
तदाह अर्जुन इति । विषयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति युक्त इति । भगवतो
हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह यत इति । तव प्रकीर्त्या हर्षवद-
नुरागञ्च गच्छति जगदित्याह तथेति । तच्चेत्यनुरागगमनम् । रक्षःसु
जगदेकदेशभूतेषु प्रतिपक्षेषु कृतो जगतो भगवति हर्षानुरागावित्याश-
गङ्गाह किञ्चेति । इतश्च जगतो भगवति हर्षादि युक्तमित्याह सर्व इति ३६

आ० टी० । स्थाने इलोकादशभिरर्जुनोक्तिः । स्थाने इत्यव्ययं
युक्तमित्यस्मिन्नर्थे, हे हृषीकेश ! यत एवं त्वमद्गतप्रभावो भक्तवत्सलश्चा-
तस्तव प्रकीर्त्या साहाय्यप्रकीर्त्तनेन न केवलमहमेव प्रहृष्यामीति किन्तु
जगत् सर्वं प्रहृष्यति प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति एतत् स्थाने युक्तमित्यर्थः,
तथा जगदनुरज्यते च अनुरागस्युपैति इति यत्, तथा रक्षांसि भीतानि
सन्ति दिशः प्रति द्रवन्ति पलायन्ते इति यत्, सर्वे योगतपोमन्वादि-
सिद्धानां सङ्घा नमस्यन्ति प्रणमन्तीति यत् एतच्च स्थाने युक्तमेव न
चित्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् !
गरौयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकत्वं ।

अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास !

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

भगवता हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति कस्माच्चेति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कृत्युः हे महात्मन् ! गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्मात् आदिकर्त्तृ कथमेव ते न नमस्कृत्युः अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमर्हो विषय इत्यर्थः हे अनन्त ! देवेश ! हे जगन्निवास ! त्वमक्षरं तत्परं यद्देहान्तेषु श्रूयते किं तत् सदसत् यत् विद्यमानं तत् सत् असच्च यत् नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदित्युपचर्यते परमार्थतस्तु सदसतः परं तत् यदक्षरं वेदविदां वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

आ० टी० । उक्तोऽर्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति भगवत इति । महात्मत्वमद्भुतचेतस्त्वम् । गुरुतरत्वाच्चमस्कारादियोग्यत्वमाह गुरुतरायेति । तत्रैव हेत्वनरमाह यत इति । महात्मत्वादिचेतुनासुक्तानां फलमाह अत इति । तत्रैव हेत्वननराणि सूचयति हे अनन्तेति । अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेवनिबन्धनत्वं सर्वजगदाश्रयत्वञ्च तत्र नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वनरमाह त्वमिति । तत्र मानमाह यदिति । कथमेकस्त्वैव सदसद्रूपत्वं तत्राह ते इति । कथं सतोऽसत्तत्त्वाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह यद्वारेणेति । तत् परं यदित्येतद्द्वयाचष्टे परमार्थतस्त्विति । अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वसुक्तम् ३७

स्वा० टी० । तत्र हेतुमाह कस्मादिति । हे महात्मन् ! हे अनन्त ! हे देवेश ! हे जगन्निवास ! कस्माच्चेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कारं कृत्युः, कथंभूताय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदि-

कर्त्वे च ब्रह्मणोऽपि जनकाय, किञ्च सद्गतं व्यसदव्यक्तञ्च ताभ्यां परं
मूलकारणं यदक्षरं ब्रह्म तञ्च त्वमेव, एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमस्त-
न्तीति न चित्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यञ्च परञ्च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ! ॥ ३८ ॥

पुनरपि स्तौति त्वमिति । त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृ-
त्वात् पुरुषः पुरि शयनात् पुराणश्चिरन्तनस्त्वमेवास्य
विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधोयतेऽस्मिन् जगत् सर्वं
महाप्रलयादाविति किञ्च वेत्तासि वेदितासि सर्वस्थैश्च
वेद्यजातस्य यच्च वेद्यं वेदनाहं तच्चासि परञ्च धाम
परमं पदं वैष्णवं त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तं हे
अनन्तरूप ! अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

आ० टी० । सम्प्रति जगत्स्रष्टृत्वादिनापि तद्योग्यत्वमस्तीति स्तुति-
द्वारा दर्शयति पुनरपीति । जगतः द्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पदं
प्रत्याह पुराण इति । स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति तदस्थेश्वरत्वादिनस्तान्
प्रत्युक्तं त्वमेवेति । महाप्रलयादावित्यादिपदमवान्तरप्रलयार्थम् । ईश्व-
रस्योभयथा कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति किञ्चेति । वेद्यवेदितृभावेन
अहंतादुपपत्तिमाशङ्काह यच्चेति । सक्तप्रालम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वं
आशङ्कित्वोक्तं परञ्चेति । यत् परमं पदं तदपि च त्वमेवेति सम्बन्धः ।
तस्य पूर्णत्वमाह त्वयेति । व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कल्पितत्वात्तस्य
सैवमित्याह अनन्तेति ॥ ३८ ॥

स्वा० टी० । किञ्च त्वमादिदेव इति । त्वं आदिदेवो देवाना-

मादिः यतः पुराणोऽनादिः पुरुषस्त्वं अतएव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं
लयस्थानं, तथा विश्वस्य वेत्ता ज्ञाता त्वं यच्च वेद्यं वस्तुजातं परञ्च
धाम वैष्णवं यदं तदपि त्वमेवासि अतएव हे अनन्तरूप ! त्वयैवेदं
विश्वं ततं व्याप्तं, एतैश्च सप्तभिर्हेतुभिस्त्वमेव नमस्कार्य इत्यर्थः ॥१८॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३६ ॥

किञ्च वायुरिति । वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपां
पतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपि-
तामहश्च पितामहस्याऽपि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि
पिता इत्यर्थः नमो नमस्ते तुभ्यमस्य सहस्रकृत्वः पुनश्च
भूयोऽपि नमो नमस्ते बहुगो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्ति-
गणनं कृत्वसुचाच्यते पुनश्च भूयोऽपीति अद्वाभक्त्यतिशया-
दपरितोषमात्मना दर्शयति ॥ ३६ ॥

आ० टी० । तस्य सर्वात्मत्वे हेतुत्वरमाह किञ्चेति । कश्यपादि-
शब्देन विराट्दक्षादयो स्पृह्यन्ते । पितामहो ब्रह्मा तस्य पिता सृष्टा-
त्मान्तर्दामी चेत्साह ब्रह्मणोऽपीति । सर्वदेवतास्तमेवेत्युक्ते फलितमाह
नम इति । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुषो विवाञ्जितमर्थमाह बहुग इति ।
पुनश्चित्तात्यर्थमाह पुनश्चेति । अद्वाभक्त्यतिशयात् कृतेऽपि नमस्कारे
परितोषभावो बुद्धेरात्मनोऽलं प्रत्ययराहित्यं तद्दर्शनार्थं पुनश्चित्तिरि-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वा० टी० । इतश्च सर्वैस्त्वमेव नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादिति
रूषण् स्त्रयमपि नमस्करोति वायुरिति । वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्व-

देवात्मकत्वोपसृष्टार्थसूक्तं प्रजापतिः पितामहस्तस्यापि जनकत्वात्
प्रपितामहत्वं अतस्ते तुभ्यं सहस्रकत्वः सहस्रगो नमोऽस्तु पुनः
सहस्रकत्वां नमोऽस्तु भूयोऽपि पुनरपि सहस्रकत्वो नमो नम इति ॥२६॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्त

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ! ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

तथा नमः पुरस्तादिति । नमः पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि तुभ्यमथ पृष्ठतोऽपि च नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु
दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व ! अनन्तवीर्यामितविक्रमः
अनन्तं वीर्यमस्य अमितां विक्रमां यस्य वीर्यं सामर्थ्यं
विक्रमः पराक्रमः वीर्यवानपि कश्चित् शस्तादिविषये न
पराक्रमते मन्दपराक्रमो वा त्वं तु अनन्तवीर्योऽमितवि-
क्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः सर्वं समस्तं जगत्
समाप्नोषि सम्यगेकेनात्मना व्याप्नोषि अतस्तस्मादसि भवसि
सर्वस्वया विनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

आ० टी० । विद्यान्तरेण भगवन् स्तुत्या नमस्कृष्टभिस्तुती-
करोति तथेति । यस्यां दिशि सवितोर्देति सा पूर्वा दिगुच्यते तस्यां व्यव-
स्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह नम इति । अथशब्दः
ससृञ्चये । पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह
अथेति । किं वक्तुना यावन्तो दिशस्तत्र सर्वत्र यद्वर्त्तते तदशेषं त्वमेव
तस्मै तुभ्यं प्रह्वीभावः स्यादित्याह नमोऽस्त्विति । फलितं सर्वात्मत्वं
सूचयति हे सर्वेति । वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्तप्रमित्याह वीर्यमित्वा-
दिना । वीर्यं नतो विक्रमाव्यभिचारादर्थपौनरुक्तप्रमाशङ्क्याह वीर्यं वा-

निति । भगवति लोकेतो विशेषमाह त्वं त्विति । उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति सर्वमिति । सप्रपञ्चत्वं वारतति त्वयेति ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । भक्तिश्रद्धाद्यादरातिशयेन नमस्कारेषु तद्विभनधिगच्छन् पुनरपि बह्व्यः प्रणमति नम इति । हे सर्वसर्वात्मन् ! सर्वांशु दिक्षु त्वय्यं नमोऽस्तु, सर्वात्मत्वस्यपादयन्माह अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य तथा क्षमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य स एवंभूतस्त्वं सर्वं विश्वं सम्यगन्तर्वहिश्व समाप्नोषि व्याप्नोषि सुवर्णमिव कनककुण्डलादि स्वकार्यं व्याप्य वत्तंसे ततः सर्वस्वरूपोऽसि ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराधाद्धेतोः सखेति सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति च अजानता अज्ञानिना मूढेन किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तदेवमीश्वरस्य विश्वरूपं तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन सम्बन्धस्तुविममिति पाठो यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव मया प्रमादात् विसृष्टचित्ततया प्रणयेन वापि प्रणयो नाम ज्ञेहस्तन्निमित्तो विश्वरूपस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥४१

स्वा० टी० । अज्ञाननिमित्तमपराधं क्षमयति यत इति । इदं शब्दार्थमाह विश्वरूपमिति । न हीदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादित्याह तवेति । पाठान्तरसम्भावनायां सा-

आनाधिकरग्योपपत्तिमाह तवेत्यादिना । यदुक्तवानसि तदहं क्षामये
त्वामिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । इदानीं भगवन् क्षामापयति सखेति दाभ्याम् । त्वं
प्राकृतः सखेत्येवं मत्वा प्रथमं हृथात् तिरस्कारेण यदुक्तं तत्क्षामये
त्वामित्युत्तरेणान्यथः, किं तत्, हे लण्ण ! हे यादव ! हे सखेति च
सम्भिरार्पः । प्रथमोक्तौ हेतुः तव महिमानमित्यत्र यिन्नरूपमज्ञानता
मया प्रमादात् प्रणयन स्नेहेन वा यदुक्तमिति ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत ! तत्समक्षं

तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

यच्चेति । यच्च अवहासार्थं परिहासप्रयोजनाय अस-
त्कृतः परिभूतोऽसि भवसि क्व च विहारशय्यासनभोज-
जनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं शय्या
आसनं आस्थापिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्या-
सनभोजनेषु एकः परोक्षः सन् असत्कृतोऽसि परिभू-
तोऽसि अथवा हे अच्युत ! तत्समक्षं तच्छब्दः क्रिया-
विशेषणार्थः प्रत्यक्षं वा असत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराध-
जातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतं
यतस्त्वम् ॥ ४२ ॥

आ० टी० । यदयुक्तसुक्तं तत् क्षान्वमित्येव न किन्तु यत्परीहासार्थं
क्रीडादिषु त्वयि तिरस्करणं कृतं तदपि संद्वयमित्याह यच्चेति । विह-
रणं क्रीडा व्यायामो वा शयनं तत्यादिकं आसनं आस्थापिका सिंहा-
सनादेरुपलक्षणमेतेषु शयनभूतेष्विति यावत् । एकशब्दो रहसि स्थितमे-

कार्किकं कथयतीत्याह परोक्षः सन्निति । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्करणं परिभवनं यथा स्थान्तया यन्मया त्वमसत्कृतोऽसि तत् सर्वमिति योजना-मङ्गीकृत्याह तच्छब्द इति । क्षमाकारयितव्यत्वत्वापरिमितत्वं हेतुमाह स्वप्रमेयमिति । वाचनिकं मदीयमपराधजातं त्वया क्षन्तव्यमिदं इदानीं मदीयोऽपराधो न त्वया गृहीतव्यो गृहीतोऽपि सोऽव्य इत्याह यत इति ॥ ४२ ॥

स्वा० टी० । किञ्च यञ्चेति । हे अव्युत् ! यञ्च परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कृतोऽसि एकः केवलः सखीन् विना रहसि स्थित इत्यर्थः अथवा तत्समक्षं तेषां परिहृततां सखीनां समक्षं पुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयं अचिन्त्यप्रभावं क्षामये क्षमां कार-मासि ॥ ४२ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्सामोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्ये

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ! ॥ ४३ ॥

पितासीति । पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणि-जातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्ही यतो गुरुर्गरीयान् गुरुतरः कस्माद्गुरुतरस्वमित्याह न च त्वत्समस्तुत्पन्नोऽन्योऽस्ति न हीश्वरादरं सम्भवत्यनेकेश्वरत्वव्यवहारानुपपत्तेः त्वत्सम एव तावदन्यो न सम्भवति कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् कस्माल्लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव ! प्रतिमोयते यथा सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः हे अप्रतिमप्रभाव ! निरतिशयप्रभाव ! इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

व्या० टी० । गुणाधिक्यात् पूजार्हत्वं धर्मात्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन
शिक्षयितृत्वात् गुरुत्वं गुरुणासपि स्वत्वादीनां गुरुत्वाङ्गीयस्त्वं तदेव
प्रत्यक्षद्वारा साधयति कश्चादिति । ईश्वरान्तरं तुल्यं भविष्यतीत्याशङ्काह
न हीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदैकमत्ये हेत्वभावाद्ज्ञानामतित्वे
चैकस्य सिद्ध्यायामन्यस्य संजिह्वीर्षीसम्भवाद्भवहारबोपाटयुक्तमीश्वरना-
नात्वमित्यर्थः । अस्यधिकामत्त्वं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति त्वत्सम इति ।
तत्र हेतुमयतायै व्याकरोति अप्रतिमत्वादिना ॥ ४३ ॥

स्वा० टी० । अचिन्त्यप्रभावत्वमेवाह पितेति । न विद्यते प्रतिमा
उपमा यस्य सोऽप्रतिमस्तथाविधः प्रभावो यस्य हे अप्रतिमप्रभाव ।
त्वमस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनकोऽसि अतएव पुज्यस्य गुरुश्च गुरो-
रपि गरीयांश्च गुरुतरः व्यतो लोकत्रयेऽपि त्वन्मम एव तावदन्यो नास्ति
परमेश्वरादन्यस्याभात् त्वत्तोऽधिकः पुनः कुतः स्यात् ॥ ४३ ॥

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमौशमौड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव ! सोढुम् ॥ ४४ ॥

यत एवं तस्मादिति । तस्मात् प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणि-
धाय प्रकर्षेण नोचैर्धृत्वा कायं शरीरं प्रसादये प्रसादं
कारये त्वामहमौशमौशितारमौड्यं स्तुत्यं त्वं पुनः
पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखा इव सख्यु-
रपराधं यथा वा प्रियः प्रियाया अपराधं क्षमते एवम-
र्हसि हे देव ! सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

व्या० टी० । निरतिशयप्रभावत्वं हेतुं कृत्याप्रतिमत्वादिना
प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह यत इति । प्रसादमानन्तरं भगवता

कर्त्तव्यं प्रार्थयते त्वं पुनरिति । प्रिय इव प्रियाया इतोवकारोऽनुषज्यते
प्रियायार्हसीति छान्दसः सन्धिः क्षन्तुं मदपराधजातमिति शेषः ॥४४॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं तस्मादिति । तस्मान्वाभीशं जगत ईशं
स्तुत्यं प्रसादयामि, कथं कायं प्रणिधाय दण्डवक्षिपात्य प्रणम्य प्रकर्षेण
नत्वा, व्यतस्त्वं ममापराधं सोढुं क्षन्तुमर्हसि, कस्य क इव पुत्रस्यापराधं
क्षपया पिता यथा सहते, सख्युर्मत्तस्यापराधं सखा निरुपाधिवन्वुर्यथा
सहते, प्रियश्च प्रियस्यापराधं तत्प्रियार्थं यथा तदहत् ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव ! रूपं

प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्व-
मिदं विश्वरूपं तव मयान्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि
भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे मम दर्शय
हे देव ! रूपं यन्मत्सुखं प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! जगतो
निवासी जगन्निवासः हे जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥

आ० टी० । हेतुक्लिपर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते अदृष्टेति ।
हृषितो हृष्टस्तुष्ट इति यावत्, भयेन तद्धेतुविलतदर्शनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वा० टी० । एवं क्षमयित्वा प्रार्थयते अदृष्टेति हाभ्याम् । हे
देव ! पूर्वमदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टोऽस्मि तथा भयेन च मनः
प्रव्यथितं प्रव्यथितं तस्मान्मम व्यथानिवृत्तये तदेव रूपं दर्शय हे देवेश !
हे जगन्निवास ! प्रसन्नो भव ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्त्त ! ॥ ४६ ॥

किञ्च किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टु-
महं तथैव पूर्ववदित्यर्थः यत एवं तस्मात् तेनैव रूपेण
वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वार्त्तमानिकेन
विश्वरूपेण भव विश्वमूर्त्त उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव
रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वा० टी० । तदेव दर्शयेत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह किरीटिनमि-
तीति । चक्रं हस्ते यस्य तमिति व्युत्पत्तिं स्पष्टीत्याह चक्रेति ।
वदीयेच्छाफलयपर्यन्ता कर्तव्येत्याह यत इति । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्र-
बाहुत्वं तस्माह वार्त्तमानिकेनेति । इति विश्वरूपे कथं पूर्वरूपभाक्त्वं
तस्माह उपसंहृत्येति ॥ ४६ ॥

स्वा० टी० । तदेव रूपं विशेष्यत्याह किरीटिनमिति । किरीट-
वन्तं गदावन्तं चक्रहस्तञ्च त्वां द्रष्टुमिच्छामि यथा पूर्वं द्रष्टोऽसि तथैव
अतः हे सहस्रबाहो ! हे विश्वमूर्त्त ! इदं विश्वरूपं उपसंहृत्य तेनैव
किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भव, तदनेन श्रीकृष्ण-
मूर्त्तुनः पूर्वमपि किरीटादियुक्तेनैव पश्यतीति मन्यते, यत्तु पूर्वघट्टं
विश्वरूपदर्शने किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च पश्यामीति तद्वत्तुकिरीटा-
द्याभिप्रायेण, यद्वा इतावन्तं कालं यं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
उपसंहृत्य पश्यं तमेवेदानीं तेजोराशिं इतिरीक्ष्यं पश्यामीत्येवमत्र वच-
नस्य व्यङ्ग्यविरुद्धविरोधः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मवोगम् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यच्च त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

अर्जुनं भीतमुपलभ्य उपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचने-
नाशासयन् श्रीभगवान् मयेति । मया प्रसन्नेन प्रसादो
नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिस्तद्वता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन !
इदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगात् आत्मन ऐश्व-
र्यस्य सामर्थ्यात्तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तं
अन्तरहितं आदौ भवमाद्यं यद्रूपं मे मम त्वदन्येन
त्वत्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

आ० टी० । अर्जुनेन स्थाने हृषीकेशेत्यादिभोक्तृस्य भगवतो वचन
मवतारयति अर्जुनमिति । भगवत्प्रदातैकोपायलभ्यं तद्दर्शनमित्याशये-
नाह मयेति ॥ ४७ ॥

स्वा० टी० । एवं प्रार्थितः संस्तुमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच मयेति
त्विभिः । हे अर्जुन ! किमिति त्वं विभेषि यतो मया प्रसन्नेन रूपया
तदेवं परमुत्तमं रूपं दर्शितं आत्मनो मम योगात् योगमायासामर्थ्यात्,
परत्वमेवाह तेजोमयं विश्वात्मकमनन्तमाद्यञ्च यन्मम रूपं त्वदन्येन
त्वादशाङ्गादन्येन परं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरग्नैः ।

एवंरूपः शक्योऽहं तृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

आत्मनो मम रूपदर्शनेन ज्ञतार्थ एव त्वं संस्तु इति
ततः स्तौति न वेदिति । न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैस्तुर्पा-

मपि वेदानामध्ययनैर्यथावत् यज्ञाध्ययनैश्च वेदाध्ययने-
रेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं
यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थं तथा न दानैः तुलापुरुषादि-
भिर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापि तपो-
भिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्वीरैः एवं रूपो यथा दर्शितं
विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्यः अहं नृलोके
मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

आ० टी० । तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं पराकृष्टप्रते वेदाध्ययनात् पृथक्
यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनरुक्तेरयुक्तमित्यागच्छाह न वेदेति । न च वेदाध्य-
यनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपि गृहीतमध्ययनस्यार्थावबोधान्नत्वादिति
वाच्यं तस्याक्षरग्रहणान्ततया वृद्धैः साधितत्वादिति भावः । श्लोकपूर-
णार्थमसंहितकरणं त्वत्तोऽन्येन मदनुग्रहविहीनेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

स्वा० टी० । एतद्दर्शनमतिदुर्लभं लब्ध्वा त्वं कृतार्थोऽसीत्याह न
वेदेति । वेदाध्ययनव्यतिरेकेण यज्ञाध्ययनस्याभावात् यज्ञशब्देन यज्ञ-
विद्याः कल्पसूत्राद्याः लक्षणे वेदानां यज्ञविद्यानाञ्चाध्ययनैरन्वर्थः, न च
दानैः न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिर्न चोग्रैस्तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरु-
ग्रैर्वीरैः एवं रूपोऽहं त्वत्तोऽन्येन मनुष्यलोके द्रष्टुं शक्यः अपि तु त्वमेव केवलं
मत्प्रसादेन दृष्टा कृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमौदृष्ट्यमेदम् ।

व्यपेतभौः प्रौतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा माभूते भयं मा च
विमूढभावो विमूढचित्तता दृष्ट्वापलभ्य रूपं घोरमौदृक्

यथावद्दर्शितं ममेदं व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च सन्
पुनर्भूयस्त्वं तदेव चतुर्भुज रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं
रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४६ ॥

आ० टी० । विश्वरूपदर्शनमेव स्तुत्वा यद्यस्माद् दृश्यमानादृषिभेदि
नार्हे तदुपसंहरामीत्याह मा ते व्यपेत । बहुतिथयस्तुभूतत्वमभिप्रेत्य
तदेवेत्युक्तं इहमिति ॥ ४६ ॥

आ० टी० । एवमपि चेत्तदेदं घोरं रूपं दृष्ट्वा व्यथा भवति तर्हि
तदेव रूपं दर्शयामीत्याह मा ते इति । ईदम् ईदृशं घोरं मदीयं रूपं
दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु विमूढभावो विमूढत्वञ्च मास्तु विगतभयः प्रीतमनाश्च
सन् पुनस्त्वं तदेवेदं मम रूपं प्रकर्षय पश्य ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं
वचनं उक्त्वा स्वकं वासुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दृशि-
तवान् भूयः पुनराश्वासयामास आश्वासितवान् भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

आ० टी० । प्रसन्नयस्यत्वं तदिदं वचनं रात्रौ कृतो निवेदितवानि-
त्याह सञ्जय इति । तथाभूतं वचनं मया प्रसन्नेनेत्यादिचतुर्भुजं रूपं किं
तस्य रूपस्य परिचितपूर्वस्य प्रदर्शनेन प्रसन्नदेहत्वेन चार्जुनं प्रत्याश्वासन
भगवतो बुक्तमित्यत्र हेतुमाह महात्मेति ॥ ५० ॥

आ० टी० । एवमुक्त्वा प्राक्कनमेव रूपं दर्शितवानिति सञ्जय उवाच

इतीति । वासुदेवोऽर्जुनमित्युक्त्वा यथापूर्वभाषीतद्यैव किरीटगदादि-
युक्तं चतुर्भुजं स्त्रीयं रूपं पुनर्दर्शयामास, एतन्मर्जुनं भीतमेव प्रसन्न-
वपुर्भूत्वा पुनरप्याश्वासितवान् महात्मा विश्वरूपः कपालुरिति वा ॥५०॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ! ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सुखं प्रसन्नं भव
सौम्यं जनार्दनेत्यर्दतेर्गतिकर्मणाऽसुराणां देवप्रतिपक्षज-
नानां प्राणवियोगजनरकाद्यर्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत
इति वा गमयित्वाच्च जनार्दनः अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषा-
र्थाय इदानीमधुनास्मि संवृत्तः सञ्जातः किं सचेताः प्रस-
न्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतस्यास्मि ॥ ५१ ॥

आ० टी० । एवं भगवदाश्वासितः सन्नर्जुनस्तं प्रत्युक्तवानित्याह
अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

आ० टी० । ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वेदमिति । सचेताः
प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तो जातोऽस्मि प्रकृतिं स्वास्थ्यञ्च प्राप्नोऽस्मि, शेषं
स्वप्नम् ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु, दुःखेन दर्शनमस्येति
सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानसि यन्मम देवादयोऽप्यस्य मम
रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न
त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रक्षन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

आ० टी० । उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोत्रं भगवदुक्तिं चत्यापयति भगवानिति । तद्भूतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति देवादय इति ॥ ५२ ॥

स्वा० टी० । स्रक्तस्मानुपचक्ष्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति । यन्मम विश्वरूपं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं अतो देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनमिच्छन्ति केवलं न पुनरिदं पश्यन्ति ॥ ५२ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि यन्मम ॥५३॥

कस्मात् नाहमिति । नाहं वेदैः ऋग्यजुःसामाश्रवे-
वेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोऽपि चान्द्रायणादिना न दानेन
भोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य
एवं विधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुमन्यैरशक्यो दृष्टवा
नसि मां यथा त्वम ॥ ५३ ॥

आ० टी० । दर्शनापायः साक्षात् दुर्दर्शत्वमिति शङ्कते कस्मादिति ।
वेदादिपूजायेषु सतस्वपि भगवानुक्तरूपो न शक्यो द्रष्टुमित्याह नाह-
मिति । तर्हि दर्शनायोग्यत्वात् द्रष्टुमशक्यत्वमित्याशङ्क्याह दृष्टवानिति ॥

स्वा० टी० । तत्र हेतुमाह नाहमिति । स्पष्टार्थम् ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविधोऽर्जुन । ।

ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ! ॥५४॥

कथं पुनः शक्य इत्युच्यते भक्त्येति । भक्त्या तु किं
विशिष्टयेत्याह अनन्यया अपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथक्
न कदाचिदपि भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि कार्णो-
र्वासुदेवादित्यत्र लभ्यते यथा सानन्या भक्तिस्तथा शक्योऽह-

मैवंविधो विश्वरूपप्रकारो हे अर्जुन ! ज्ञातुं शास्त्रतो
न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो द्रष्टुञ्च साक्षात् कर्तुं तत्त्वेन
तत्त्वतः प्रवेष्टुञ्च मोक्षञ्च गन्तुं परन्तप ! ॥ ५४ ॥

आ० टी० । केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवानिति पृच्छति
कथमिति । शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्दर्शनं सफलं सिध्यतीत्याह उच्यते
इति । न भङ्गिमात्रं तत्र हेतुरिति तु गन्तुं स्फुटयति किमित्यादिना ।
अनन्यभक्तिमेव व्यनक्ति सर्वैरिति ॥ ५४ ॥

आ० टी० । तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्यसे तत्राह भक्त्या स्थिति ।
अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्या तु एवंभूतो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमा-
र्षतो ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतो द्रष्टुं प्रत्यक्षतः प्रवेष्टुञ्च तादात्म्येन शक्यो
नान्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मङ्गलः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ! ॥५५॥
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संज्ञितायां
वैयासिक्यां भौष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शने
नामैकादशोऽध्यायः ।

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेय-
सार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समञ्चित्वोच्यते मत्कर्मकृदिति । मत्कर्म
कृद्दर्थं कर्म मत्कर्म तत् करोतीति मत्कर्मकृत् मत्प-
रमः करोति भृत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेम्ण
गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते अगन्तु मत्कर्म

कृत्वामेव परमां गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परमोऽहं परमः
 परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः तथा मद्भक्तः मामेव
 सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः
 सङ्गवर्जितः धनमित्रपुत्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः
 सङ्गः प्रीतिः स्नेहवर्जितो निर्वैरो निर्गतवैरः अतः सर्व-
 भूतेषु शत्रुभावरहितः आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य
 ईदृशो मद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्य परा गतिर्नान्या
 कदाचिद्भवतीति ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ।

आ० टी० । भक्तप्राप्तिति विशेषणादन्येषामहेतुत्वमाशङ्क्याह अघु-
 नेति । ससञ्चित्य सञ्चित्य पुञ्जीकृत्येति यावत् । मत्कर्मकृतित्युक्ते
 मत्परमत्वं आर्थिकं इति धनशक्तिरित्याशङ्क्याह करोतीति । भगवानेव
 परमां गतिरिति निश्चयवतस्तत्रैव निष्ठा सिध्यतीत्याह तर्थाति । न तत्रैव
 सर्वप्रकारैर्भजनं धनादिस्नेहाकष्टत्वादित्याशङ्क्याह सङ्ग इति । द्वेषपूर्वकानि-
 टाचरणं वैरं अनपकारिषु तद्भानेऽपि भवत्येवापकारिष्विति शङ्कित्याह
 आत्मन इति । एतच्च सर्वं सञ्चित्यानुष्ठानार्थं सङ्गमेव अनुतिष्ठतो भग-
 वत्प्राप्तिरवश्यम्भाविनीत्युपसंहरति अयमिति । तदेवं भगवतो विश्व-
 रूपस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृतित्वादिन्यायेन क्रमसङ्गि-
 फलमभिध्यानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यवस्थापितः ॥ ५५ ॥

इति एकादशोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । अतः सर्वं शास्त्रार्थसारं परमरहस्यं श्लेषित्याह मत्-
 कर्मकृतिति । मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत्य अहमेव परमः पुरुषार्थो
 यस्य सः ममेव भक्त आश्रितः पुत्रादिषु सङ्गवर्जितः निर्वैरश्च सर्वभूतेषु
 एवम्भूतो यः स मां प्राप्नोति नान्यः इति । देवैरपि सुदुर्दर्थं तपोयज्ञा-
 दिकोटिभिः । भक्तार भगवानेवं विश्वरूपमदर्शयत् ॥ ५५ ॥

इति एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्वन्तेषु परमात्मनो ब्रह्म-
णोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्यां पासनमुक्तं सर्वयोगैश्व-
र्यसर्वज्ञानशक्तमत्सत्त्वोपाधेर्गोश्वरस्य तव चोपासनं तत्र
ततोक्तं विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं
विश्वरूपं त्वदोयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्श-
यित्वात्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोहमनयोऽहभयोः पद्म-
योर्विगिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच
एवमिति । एवं सततयुक्तानैरन्तर्येण भगवत्कर्मादी-
यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ताः अन-
व्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपम्ययुं प्रपासते
ध्यावन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चान्धेऽपि त्यक्तसर्वेषणाः
सम्प्लस्तसर्वकर्मापी यथाविशेषितं ब्रह्माक्षर निरस्तसर्वोपा-
धित्वाद्ब्रह्मकर्मकरणगोचरं यदि लोके करणगोचरस्तद्ब्रह्म-
मुच्यते अन्धेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तदिपरीतं
गिष्टैः सोच्यमानैर्विशेषणैर्विगिष्टं तदुच्ये चापि पर्युं प्रपासते
तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के प्रतिशयेन योग-
विद् इत्यर्थः ॥ १ ॥

आ० टी० । अथोच्यानित्यादिषु विभूत्यध्यायावसानेषु अध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसन्धानसक्तमिति वृत्तं कीर्तयति द्वितीयेति । अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह सर्वेति । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जगत्स्थितिभङ्गप्रवेशनियमनाख्या तत्रैश्वर्यं सामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य संज्ञासुषुप्तिसंज्ञितस्य भगवतो ध्यानं ब्रह्म तत्र प्रसङ्गनापद्य मन्दमध्यमयोरनुपकारसङ्कल्पित्यर्थः । एकादशे वृत्तमनुव्रवति विश्वरूपेति । अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति तच्चेति । अतीतानन्तरलोकेनोक्तमर्धस्मरानुश्रुति मत्कर्मकदिति । यथाधिकारं तारतम्योपेतानि साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ मन्त्रसुत्यापर्याय अत इति । सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः । एव शब्दार्थसुक्ता तमनूद्य सततयुक्ता इति भागं विभज्यते एवमिति । ये भक्ता इत्यनूद्य व्याचष्टे जनन्येति । मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणानुक्ता निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति ये चेति । यथा विशेषितमनिर्देश्यं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमित्यादिविषयमात्रविशेषणविशिष्टमित्यर्थः, न क्षरत्वश्रुते वेत्यक्षरम् । अव्यक्तमित्तेतद्व्याचष्टे निरस्तेति । करणागोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति यद्वीति । यथा विशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति शिष्टैचेति । पूर्वाङ्गगतक्रियापदस्यानुपसङ्गं स्पष्टयति तदिति । सर्वेतावदेते योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः । के पुनरतिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति के अतिशयेनेति ॥ १ ॥

आ० टी० । निर्गुणोपासनस्यैवं सगुणोपासनस्य च । अथः कतरदित्येतद्विषयं द्वादशोद्यमः । पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकन्मत्परमो मङ्गल इत्येवं भक्तिनिष्ठस्य अष्टत्वसुक्तं कौन्तेय ! प्रतिजानीहीत्यादिना च तत्र तत्र तस्यैव अष्टत्वं निरूपितं तथा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिविशिष्यत इत्यादिना सर्वं ज्ञानसुवेनैव वृत्तिर्न संतरिष्यतीत्यादिना च ज्ञाननिष्ठस्य अष्टत्वसुक्तं एवमुभयोः अष्टौ विशेषजिज्ञासया भगवन्तमर्जुन

उवाच एवमिति । एवं सर्वकर्मापेक्षादिना सततयुक्तास्तद्विधाः सन्तो ये भक्तास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चाम्यश्वरं ब्रह्म अव्यक्तं निर्विशेषमुपासते तेषामभवेण मध्ये केऽतिशयेन योगवि-
दोऽतिश्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मयावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच । ये त्वच्चरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यदुक्तव्यं तदुपरिष्ठा-
द्व्यामः ये त्वितरै मयीति । मया विश्वरूपे परमेश्वरै आवेश्य समाधाय मनः ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वरा-
णामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्य-
युक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तीक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः
सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेताः मे मम मताः
अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तरेण हि ते मच्चित्तयाहो-
रात्रमतिवाहयन्ति अतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति
वक्तुम् ॥ २ ॥

आ० टी० । किमनयोर्योगयोर्मध्ये सुशक्यो योगो वा पृच्छति किं वा बाध्यान्मोक्षहेतुरिति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति । यदि द्वितीयस्तथाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रष्टव्यते-
त्याह ये तु अकरोति । यद्याद्युक्तत्वाह ये त्विति । सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां
योगसधितिवृतां योगिनामित्यर्थः । विशुक्ता त्वक्ता रागाद्यान्वा
ह्येतिनिमित्तभूता तिमिरशब्दितामाद्यज्ञानकृता दृष्टिरविद्या विद्या श्री-
रूपं तपित्तु विद्विनिद विमुक्तोति । नित्ययुक्तत्वं बाधयति अतीतेति ।

ततोक्तो योऽर्थी मत्कर्मकदित्वादि तस्मिन्निश्चयेनापन्नो मम मत्स्य निश्चये-
नानुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपासते मयि सति सदा कूर्वन्मीत्यर्थः । उक्तोपा-
सकानां युक्ततमत्वं ध्यनक्ति नैरन्यथेति । तदेव क्लृप्तवति अहोरात्र-
मिति । अङ्ग च रात्रौ चातिमात्रमतिशयेन मासेव विद्यालान्तरविमुखा-
चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

स्मार्टी० । तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच मयोक्ति ।
मयि परमेष्ठरे सर्वज्ञत्वादियुक्तविशिष्टे मन आवेश्य एकाग्रं कृत्वा नित्य-
युक्ता मदर्थकर्मोत्थानादिना मस्त्रिधाः सन्तः श्रेष्ठया चक्षुषा युक्ता वे-
द्याधाराधयन्ति ते युक्ततमा समाभिमतः ॥ २ ॥

ये त्वच्चरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युत्पासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च क्लृप्तमचलं भ्रुवम् ॥ ३ ॥

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किन्तु तान् प्रति यह-
क्तव्यन्तत् शृणु ये तु अक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तमव्यक्तत्वाद्दश-
ब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यते अतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं
न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युत्पासते परिसम-
न्नादुपासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यार्थस्य विष-
यीकरणेन सानीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्यक्ष-
प्रवाहेण दीर्घकालं यदासनन्तदुपासनमाचक्षते अक्षरस्य
विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्द्राप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वाद्-
चिन्त्यं यद्वि करणगोचरं तन्ननसापि चिन्त्यं तद्विपरीत-
त्वाद्चिन्त्यमक्षरं क्लृप्तं दृश्यमानगुणमन्तर्दीप्तं बभ्रु
क्लृप्तं क्लृप्तसाध्यमित्यादौ क्लृप्तशब्दः प्रसिद्धो लोके तथा
चाविद्याव्यनेकसंसारबीजमन्तर्दीप्तं मायाशक्तत्वादिशब्द-
वाच्यतया मायान्तु प्रकृतिं विद्याव्याधिनन्तु क्लृप्तं मम

माया दुरत्ययेत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतया अथवा राशिरिव स्थितं कूटस्वभवन एवाचलं यस्मादचलं तस्मात् भ्रुवं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

आ० टी० । वक्ष्यामस्तदुपरिष्ठादियुक्तं पञ्चपूर्वकं प्रकटयति कि-
मित्यादिना । पूर्वैभ्यः फलतो विशेषार्थस्तुशब्दः । अव्यक्तत्वमनिर्देशप्रत्वे
हेतुरित्याह अव्यक्तत्वादिति । यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देशप्रमिति योजना ।
निर्दूपाधिकेऽक्षरे कथमुपासनेति पृच्छति उपासनमिति । शास्त्रतो-
ऽक्षरं ज्ञात्वा तदुपेत्यात्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिवनि पूर्णस्त्रिकता-
वमन्तरमात्मानमेव सदा भाषयन्तीत्येतदिह विवक्षितमित्याह यथेति ।
अव्यक्तत्वमेवाचिन्तत्वेऽपि हेतुरित्याह यद्गीति । कूटस्वशब्दोक्तादत्त
द्वयप्रयोगतः साधयति कूटरूपमिति । आदिपदमन्वयार्थम् । प्रकृते
किन्दद्वयं कूटशब्दमित्याह तथाचेति । उक्तनीत्या कूटशब्दस्याम्बु-
र्थात्वे यदनेकस्य संसारस्य वीजसिद्धयभाष्यं नानाविधदोषोपेतं तद्वैवं तर्ह्य-
व्याकृतं भायान्तु प्रकृतं मम भायेत्यादौ भायाशब्दिततया प्रसिद्धमवि-
द्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः । तत्रायस्यानं केन रूपेणेत्याशङ्क्यादा-
भाह तदध्यक्षतयेति । कूटस्थशब्दस्य निष्क्रियत्वमर्षान्तरमाह अथनेति ।
पूर्वमुपजीव्यानन्तरविशेषसद्वयप्रवृत्तिमाह अत एवेति ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

संनियम्येति । संनियम्य सम्यक् नियम्य संहृत्य इन्द्रि-
यग्रामं इन्द्रियसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः
समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्ती ते समबुद्धयः ते ज्ञे-
एवंविधाः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः न तेषां
वक्तव्यं किञ्चित् मां ते प्राप्नुवन्ति इति ज्ञानित्वात्मेव ज्ञे

मतमित्युक्तत्वात् नहि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वम-
युक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

आ० टी० । कथमक्षरस्यपासते तदुपासने वा किं स्यादिति तदाह
सन्नियम्येति । तुल्या हर्षविषादरागद्वेषादिरहितता सम्यक्ज्ञानेनाज्ञान-
स्यापनीतत्वात् परम्परामेक्षयोरसम्भवं विवक्षित्वाह ते य इति । सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो हिते रताः सर्वेभ्यो हितमेव चिन्तयन्तस्तदेवाचरन्ति ज्ञानवतां
यथाज्ञानं भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वाद्नुवादमात्ममित्याह नत्विति । ज्ञानिनो
भगवत्प्राप्तिः सिद्धैवेत्यत्र प्रमाणमाह ज्ञानी त्विति । ज्ञानवतां भगवत्-
प्राप्तौ त एव युक्ततमा यक्तव्याः । कथं सगुणब्रह्मोपासकान् युक्ततमाह-
क्तवानसीत्याशङ्क्याह न हीति ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । तर्हीतरे किं न श्रेष्ठा इत्यत्र आह ये त्विति हा-
भ्याम् । ये त्वक्षरं पर्युपासते ध्यायन्ति तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति
द्वयोरन्वयः । अक्षरस्य लक्षणमनिर्देशप्रमित्यादि । अनिर्देशप्रशब्देन
निर्देशुमशक्यं यतोऽव्यक्तं रूपादिहीनं सर्वत्रगं सर्वव्यापि अव्यक्तत्वा-
देवाचिन्त्यं कूटस्थं कूटे भायामपञ्चेऽधिष्ठानत्वेनावस्थितं अचलं सन्दन-
रहितं अतएव प्रुवं नित्यं वृद्ध्यादिरहितं सत्तमन्यत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिदुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

किन्तु क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां
क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमा-
वापरित्यागनिमित्तः अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं
चित्तं येषां ते अव्यक्तासक्तचेतमस्तेषां अव्यक्तासक्तचेतसां
अव्यक्ता हि यस्माद्गया गतिरक्षरात्मिका दुःखं देहवद्भिर्दे-
हाभिमानवद्भिरवाप्यते अतः क्लेशोऽधिकतरः ॥ ५ ॥

आ० टी० । सगुणोपासकेष्वपि कथमित्याह किन्त्विति । अक्षरो-

पापमस्य दुष्करत्वादुपासनान्तरस्य सुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह क्लेशैरेति ।
अधिक एवेतरेभ्यो ह्येतद्भिः कार्यभ्य इति शेषः । तेषां क्लेश-
स्याधिकत्वे हेतुं मत्वा विशिनष्टि देहेति । अव्यक्तमखनसृष्ट्यां निर्दि-
शेषमक्षरन्निष्कामासक्तमभिविष्टञ्चैतो येषान्तेषामिति यावत् । अक्षरो-
पासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानिव हेतुमाह अव्यक्तेति । दुःखं
दुःखेन कच्छेति यावत् । अतो देहाभिमानत्यागादित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । ननु तेऽपि त्वामेव प्राप्नुवन्ति तर्हीतरेषां युक्तमत्वं
कृत इत्यपे जायां क्लेशाक्लेशकृतं विशेषमाह क्लेश इति त्विभिः । अव्यक्ते
निर्दिशेषेऽक्षरे आसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः हि यस्मादव्यक्त-
विषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिर्दुःखं यथा भवति एवमवाप्यते देहा-
भिमानिनः नित्यं प्रत्यकप्रवृत्तस्य दुर्घटत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

अक्षरोपासकानां यद्वर्त्तनं तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ये त्विति ।
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयौश्वरे सन्न्यस्य मत्परा अहं परो
येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव अद्विद्यमानमन्यदाल-
म्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्ये-
नैव केशलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त
उपासते ॥ ६ ॥

व्या० टी० । ते कथं वर्त्तते तत्राह अक्षरेति । यदाक्षरोपासका आ-
सेषान्नुवन्तीति विशिष्यन्ते तत् किं सगुणोपासकास्त्वां नाप्नुवन्ति न तेषा-
मपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह वे त्विति । स्रगन्द्ः गह्वानिहत्वर्थः ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । मङ्गलानान्तु मत्प्रादादनायासेनैव सिद्धिर्भवतीत्याह
वे त्विति ह्यभ्याम् । ये भयि परमेश्वरे सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्थ

अत्रैतन्मत्वा मां ध्यायन्तोऽनन्तेन न विद्यन्तेऽन्यो भजनीयो यस्मिंस्तौ मे-
वैकान्तभक्तियोगेनोपासत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

**तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ ! मयावेशितचेतसाम् ॥७**

तेषां किं तेषामिति । तेषां मदुपासनैकपराणां अह-
मीश्वरः समुद्धर्ता कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्यु-
युक्तः संसारां मृत्युसंसारः स एव सागरवत् सागरो
दुरुत्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता
भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ ! मया-
वेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो
येषां ते मयावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

श्लो० टी० । तेषाम्भगवदुपासनां किं फलतीति यद्भामनुभाष्य
फलमाह तेषामित्यादिना । समुद्धर्ता सम्यग्द्धं नेता ज्ञानावच्छदाने-
नेत्यर्थः, मृत्युरज्ञानं मरणाद्यनर्थहेतुत्वात्तेन कार्यतया युक्तः संसारः ॥७॥

श्लो० टी० । एवं मयावेशितं चेतो यैस्तेषां मृत्युयुक्तात् संसार-
सागरादहं सम्यगुद्धर्ता अचिरेण भवामि ॥ ७ ॥

**मयेऽव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मयेऽव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥**

यत एवं तस्मात् मयेऽवेति । मयेऽव विश्वरूप ईश्वर
मनः सङ्कल्पाविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय मयेऽव व्यवसायं
कुर्वतीं बुद्धिं आधत्स्व निवेशय ततस्तेन किं स्यादिति
यद्द निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि

निवासं करिष्येव भूतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः संश-
योऽत्र न कर्त्तव्यः ॥ ८ ॥

आ० टी० । भगवदुपासना विशिष्टफलेत्वेवं यतः सिद्धमतो भगवन्नि-
दायां प्रयतितव्यमित्याह यत इति । अर्षिचिताकरणं श्लोकपूरणार्थम् ।
जनोबुद्धोर्भगवत्त्ववस्थापने मन्त्रपूर्वकं फलमाह तत इति । भगवन्निष्ठस्य
तत्प्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेवं तस्मान्मथ्येवेति । मथ्येव संकल्पविकल्पा-
त्मकं मन आधत्स्व स्थिरीकुरु, बुद्धिमपि व्यवसायात्मिकां मथ्येव निवेशय,
एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धदानः सन्नत ऊर्ध्वं देहान्ते मथ्येव निवसिष्यसि
निवत्स्यसि मदात्मना वासं करिष्यसि नात्र संशयः । तथा च श्रुतिः ।
देहान्ते देव । परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे इति ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं धनञ्जय ! ॥९॥

अथेति । अथ एवं यथावोचाम तथा मयि चित्तं समा-
धातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं कर्त्तुं न शक्नोषि चेत्ततः
पश्चाद्भ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समा-
दृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वकी योगः समाधान-
लक्षणस्तीनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्राथयस्व
आमुं प्राप्तुं हे धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

आ० टी० । तत्प्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्तावुपायान्तरमाह अथे-
त्यादिना ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । अत्राशक्तं प्रति सुगमोपायमाह अथेति । स्थिरं
यथा भवत्येवं मयि चित्तं धारयितुं यदि शक्नो न भवसि तर्हि वि-
शिष्टं चित्तं पुनः पुनः प्रत्याहृत्य मदनुसरणलक्षणो योऽभ्यासयोगस्तेन
मां प्राप्तुं निष्कामयत्नं कुरु ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि अशक्त्वाऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो भव मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं योगं ज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

आ० टी० । एतन्मालम्बनं स्थूलं प्रतिमादिसमाधानं ततोऽभ्यन्तरे विश्वरूपे चित्तैकाग्र्यं द्वैताभिवेशाद्दध्यासाधीने योगेऽपि सामर्थ्याभावे पुनरुपायान्तरमाह अभ्यासेऽपीति । अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थं कर्माणि कुर्वीष्यसि किं स्यादित्याशङ्क्याह अभ्यासेनेति । सिद्धिः ब्रह्मभावः अपि रिरिह अवधिस्तु चनार्थः ॥ १० ॥

आ० टी० । यदि पुनर्नैवं तत्राह अभ्यास इति । यदि पुनरभ्यासेऽप्यशक्त्वाऽसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थानि यानि कर्माणि एकादशग्रुपवास-व्रतपूजापरिचर्यानामसंकीर्तनादीनि तदनुष्ठानमेव परमं यस्य तादृशो भव, एतन्भूतानि कर्माण्यपि मदर्थं कुर्वन् मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्त्वाऽसि कर्तुं मद्दुयोगमास्थितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

अथैतदिति । अथ पुनरैतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत् कर्तुमशक्त्वाऽसि मद्दुयोगमास्थितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि सत्र्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं मद्दुयोगस्तमास्थितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसत्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० टी० । भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति शङ्कते अथेति । बहि-
विषयाकृष्टचेतस्त्वादित्यर्थः । तर्हि भगवत्प्राप्तपुपायत्वेन संयतचित्तो
भूत्वा कर्मफलसंन्यासं कुर्वित्याह मद्योगमिति ॥ ११ ॥

खा० टी० । अत्यन्तं भगवत्कर्मपरिनिष्ठायासप्यशक्तस्य पक्षान्तरमाह
अथेति । यद्येतदपि कर्तुं न शक्नोषि तर्हि मद्योगं मदेकशरणं त्वमा-
श्रितः सन् सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामावशप्रकानाञ्चग्निहोत्रादिकर्मणां
फलानि यतचित्तो भूत्वा परित्यज । एतदुक्तं भवति, मया तावदी-
राज्ञया यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं तावद्दृष्टमदृष्टं वा परमे-
श्वराधीनमित्येवं मयि भावमारोप्य फलासक्तिं परित्यज्य वर्तमानो मत्-
प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

**श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्भ्रानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् १२**

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेयो हि प्रशस्यतरं
ज्ञानं कस्मादविवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञान-
पूर्वकं ध्यानं विशिष्यते ज्ञानवती ध्यानादपि कर्मफलत्यागो
विशिष्यत इति अनुषज्यते एवं कर्मफलत्यागात् पूर्वं
विशिष्यणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्थानन्तर-
मेव स्यान्नतु कालान्तरमपेक्षते अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य
पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयः-
साधनमुपदिष्टं न प्रथममेवातश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्या-
साद्दुत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते
सम्पन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् केन
साधर्म्येण सुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्त इति सर्वकामप्रहा-
णादष्टतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धं कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्त्तसर्व-

कर्मणां फलानि तत्त्यागे च विदुषो ध्याननिष्ठस्यानन्त-
 रैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञस्य सर्वकर्मफल-
 त्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं
 प्रबोधनार्था यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इदानी-
 न्तनाः अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते एवं
 कर्मफलत्यागात् कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितं, अत्र
 चात्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतःसमाधानल-
 क्षणी योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि चार्थैतदप्यशक्तो-
 ऽसीत्यज्ञानकार्यसूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरूपामकस्य कर्म-
 योग उपपद्यते इति दर्शयति यथा कर्मयोगिनोऽक्षरूपाम-
 नानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ते प्राप्नुवन्ति मामेवेत्यक्ष-
 ररूपामकानां कैवल्यप्राप्ती स्वातन्त्र्यमक्तेतरेषां पारन्त्र्य-
 मीश्वराधीनतां दर्शितवांस्तेषामहं समहर्त्तेति यदि
 हीश्वरस्यात्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षररूपा एव ते
 इति समहरणकर्मवचनन्तान् प्रत्यपेशलं स्याद्यन्माच्चार्जुन-
 स्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनान्वितं कर्म-
 योगं भेददृष्टिमन्तमेषोपदिशति न चात्मानमीश्वरं प्रमा-
 णतो ब्रह्मा कस्यचिद्गुणभावं जिगमिषति कश्चित् विरो-
 धात् तस्मादक्षररूपामकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां सत्रासिनां
 त्यक्तसर्वेषणानां अद्वैष्टा सर्वभूतानामित्यादि धर्मपूगं
 साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥

आ० टी० । उत्तरश्लोकतात्पर्यमाह इदानीमिति । ज्ञानं शब्द-
 बुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः, आभ्यासो ज्ञानार्थप्रवृत्त्याभ्यासो निश्चयपूर्वको

ध्यानाभ्यासो वा तस्य विशिष्यमाणत्वे साक्षात्कारो हेतुत्वामस्य विशि-
 एत्वे हेतुमाह एवमिति । प्रीणात् भगवानिति तस्मिन् कर्मसंख्यास-
 पूर्वकमित्यर्थः । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यथोक्तत्वानादि-
 त्वर्थः । अग्नरमेवेत्युक्तं व्यनक्ति न त्विति । न तु कर्मफलत्यागस्य वदः
 शान्तिकरत्वे सम्यग्धीरेव तथेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्विबध्येत तत्राह
 अज्ञस्येति । दीर्घं कालेनादनैरन्तर्यामुचिताङ्गानाहस्तुसाक्षात्कारद्वारा
 संसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधाङ्गानान्त्यागस्य विशिष्टत्वोक्तेस्तदीयस्तुतिर-
 त्त्रोपेत्याह अतथेति । तत्र हेतुमाह सम्प्रचेति । सम्प्रदानि प्राप्नानि
 साधनान्यन्तरोपासनादीनि तेषां मध्ये पूर्वपूर्वस्यानुष्ठानाशक्तावुत्तरोत्तरस्य
 अतुष्टेयत्वेनोपदेशान्त्यागे चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः । त्यागे विशिष्टत्व-
 वचनस्य केन साधर्म्येण तं प्रति स्तुतित्वमिति पृच्छति केनेति । उत्तर-
 माह यदेति । असूतत्वमुक्तं अथ मर्त्यो मृतो भवतीति शेषादिति शेषः ।
 कामप्रहाणस्यासूतत्वार्थत्वमथाकामयमान इत्यादावपि सिद्धमित्याह
 तदिति । कामत्यागस्यासूतत्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य न हेतुत्व-
 मित्याशङ्काह कामास्येति । कर्मफलत्यागादेव शान्तिश्चेत् शान्तिमणोपेक्षि-
 तेत्याशङ्काह तन्त्यागे चेति । तथापि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरि-
 त्याशङ्काह इति सर्वेति । विद्यावतस्यागवदविद्वन्त्यागस्यापि त्वाम-
 स्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्तिर्वुक्तेति स्तुतिमुपसंहरति इति तस्याभान्त्या-
 दिति । किमर्था स्तुतिरित्याशङ्का त्यागे क्वचित्तत्वाद्य प्रवर्त्तयित्वा-
 त्याह प्ररोचनार्थेति । त्यागस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति । फल-
 त्यागः अथो हेतुश्चेत् कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धेरसं कर्मानुष्ठानेनेत्या-
 शङ्काह एवं कर्मेति । फलाभिलाषं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानस्यापि तस्यैव
 अथो हेतुतया विवक्षितत्वाच्चानुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः । सम्यग्हेतुत्वा-
 दावतारयित्त्वं वृत्तं कीर्त्तयति अत्र चेति । तयोश्चेदात्यन्तिकोऽभेदो न
 तर्हि ईश्वरे मनः समाधानरूपो योगोऽत्यन्ताभेदे ध्यातव्ये यत्वाभावात् न
 चात्यन्ताभेदे कर्मानुष्ठानं तत्फलत्यागो वा अपरस्य तद्योगादित्यर्थः ।
 भगवदुक्तिषामथ्यादीपि कर्मयोगादिना भेददृष्टिततो भवतीत्याह अथेति ।

अक्षरोपासकस्य कर्मयोगायोगवत् कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्ति-
रपि दर्शितेत्याह तद्योत । अक्षरोपासकाः सव्यग्धीनिष्ठा यथाज्ञानं
भगवन्लभेवाप्नुवन्ति न तथा कर्मिणः साक्षात्तदाप्ता अपि ते तथा च
कर्मिणो नाक्षरोपासनसिद्धिरित्यर्थः । इतश्चाक्षरोपासनं कर्मातृष्टानं न
चैकत्र युक्तमित्याह अक्षरेति । नन्वाक्षरोपासकवदन्येषामपि ईश्व-
रात्मताविशेषात् कृतस्तदधीनत्वं तत्राह यदीति । कर्मयोगस्याक्षरोपा-
सोऽयं युगपदेकत्वा योगे हेत्वन्तरमाह यस्माच्चेति । कुत्र कर्मैवेत्यादाविति
शेषः । किञ्चाक्षरोपासको वाक्यादीश्वरमात्मानञ्चेति नाद्यौ क्रियाया
गुणत्वेन कर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेश्वरत्वयोरेकत्र व्याघातादतोऽपि ना-
क्षरोपासनं कर्मानुष्ठानञ्चैकत्र युक्तमित्याह न चेति । अक्षरोपासिककर्म-
योगयोरेकत्वायोगे फलितमाह तस्मादिति । अज्ञानां कर्मिणां वक्ष्य-
माणधर्मजातस्य साक्योनायोगादक्षरनिष्ठानामेवदच्छ्रुत्ये अविद्वद्वाशस्य
तु सर्वार्थत्वमित्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वा०टी० । तस्मिन् फलत्यागं ज्ञौति अथ इति । सव्यग्ज्ञानरहि-
तादभ्यासाद्युक्तिसहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं अथ, तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं
विशिष्टं ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः, तस्मादप्युक्त-
वक्ष्यः कर्मफलत्यागः अथ, तस्मादेवं भूतत्यागात् कर्मसु तत्फलेषु चा-
सिद्धिनिष्ठत्यागप्रसादेन समनन्तरमेव संसारशान्तिर्भवति ॥ १२ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टात्मना दुःखहे-
तुमपि न किञ्चिद्द्वेष्टि सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि यस्मात्
पश्यति मित्रभावो मैत्री मित्रतया वा वर्तते इति मैत्रः
करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्दानं करुण.
सर्वभूताभयप्रदः सन्न्यासीत्यर्थः निर्ममो ममेति प्रत्ययव-
र्जितो निरहङ्कारो निर्गताहंप्रत्ययः समदुःखेति समदुःख-

सुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्रवर्त्तके यस्य समदुःखसुखः
चमो ज्ञमावानाक्रुष्टोऽनिहता वाऽविक्रिय एवास्ति ॥ १३ ॥

आ० टी० । सर्वेषां भूतानां मध्ये यो दुःखहेतुः तं विद्वानपि
द्वेषो वेत्याशङ्काह स्वात्मन इति । तत्र हेतुः सर्वोऽस्तीति । सर्वभूताना-
मित्युभयतः सम्बध्यते मन प्रत्ययवर्जितो देहेऽपीति शेषः, प्रतस्त्वाध्याय-
कताहङ्कारः । निष्क्रान्तस्वमाह निर्गतेति ॥ १३ ॥

आ० टी० । एवंभूतस्य भक्तस्य चिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतुन् घर्मा-
नाह अद्वेषे त्यजति । सर्वभूतानां यथायथमद्वेषा मैत्रः करुणस्य सत्त-
मेषु द्वेषशून्यः सम्प्रेषु मित्ततया वर्त्तते इति मैत्रः हीनेषु कृपालुरित्यर्थः,
निर्ममो निरहङ्कारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः समे सुखदुःखे यस्य सः चमो
ज्ञमाशीलः ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मयार्पितमनोबुद्धिर्यो मङ्गलः समे प्रियः ॥१४॥

सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः सतत नित्य द्वैजस्थितिकार-
णस्य लाभे च उत्पन्नालंप्रत्ययः तथा गुणवन्नाभे विपर्यये
च सन्तुष्टः सततं योगी समाहितचित्तः यतात्मा संयत-
स्वभावी दृढनिश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्या-
त्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयो मयार्पितमनोबुद्धिः सङ्कल्पात्म-
कमनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ति मयेप्रार्पिते स्थापिते मनो-
बुद्धौ यस्य सत्यास्तिनः स मयार्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो मङ्गलः
स मे प्रियः ॥ १४ ॥

आ० टी० । अक्षरोपासकस्याज्ञामतो विशेषणान्तराण्याह सन्तुष्ट
इति । सततमिति सर्वत्र सम्बध्यते, कार्यकारणसंघातः स्वभावशब्दार्थः,
स्थिरत्वं कृतकौद्दिनानभिभवनीयत्वं, मङ्गलो मङ्गलमपरो ज्ञानवानिति
वाच्यम् ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । सन्तुष्ट इति । सततं लाभेऽलाभे सन्तुष्टः सुप्रसन्नचित्तः
 योगी अग्रमत्तः यथात्मा संयतस्वभावः दृढो महिषवे निश्वसो यस्य
 मन्थयिते मनोऽङ्गी येन एवंभूतो यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

यस्मान्नोद्दिजते लोको लोकान्नोद्दिजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्देगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति
 सप्तमेऽध्याये सूचितं तदिह प्रपञ्चयते यस्मादिति । यस्मात्
 सञ्जासिनो नोद्दिजते नोद्देगं गच्छति न सन्तप्यते न
 संशुभ्यते लोके लोकात् नोद्दिजते च यः हर्षामर्षभयोद्देगैः
 हर्षामर्षभयौद्देगश्च तैः हर्षामर्षभयोद्देगैर्मुक्तो हर्षः
 प्रियलाभे अन्तःकरस्योत्कर्षो रोमाञ्चनासुपातादिलिङ्गः
 तथा अमर्षोऽभिलषितप्रतिघाते असहिष्णुता भयन्नासः
 उद्देग उद्दिग्मता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

स्वा० टी० । ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाद्यभाह प्रियो हीति ।
 किमर्थं तर्हि पुनरुच्यते तत्राह तदिति । उद्देगादिराहित्यमपि ज्ञान
 वतो विशेषणमित्याह यस्मादिति । न केवलमुद्देगं प्रत्यपादानत्वमेव
 ब्रह्माखिनो नानुपपन्नं किन्तु तत्कर्तृत्वमपीत्याह तथेति । अर्षाहृष्णुता
 परधीयप्रकर्षेति शेषः । त्रासस्तस्करादिदर्शनाधीनः उद्दिग्मत्वमचेतना-
 ज्ञेतनाधीनस्य लोकादिति वायव् ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । किञ्च यस्मादिति । यस्मात् सकाशात् लोको जनो
 नोद्दिजते भयशङ्कया लोभं न प्राप्नोति, यच्च लोकान्नोद्दिजते यच्च स्नाभा-
 निकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः, तत्र हर्षः स्वस्येष्टलाभे उद्देगाहः अमर्षः परस्य लाभे-
 ऽवहर्षं भयं त्रासः उद्देगो भयादिनिमित्तचित्तलोभः एतैर्विमुक्तो यो
 मङ्गलः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनोगतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥१६॥

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति स विषयेष्वनपेक्षो निष्पृहः शुचिर्बाह्याभ्रन्तरेण च शौचेन सम्पन्ना दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत् प्रतिपत्तुं समर्थः उदासीन इति उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतभयः सर्वारम्भपरित्यागी आरभन्त इति आरम्भा इच्छा-मुत्फलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भास्तान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

आ० टी० । निरपेक्षत्वादिक्रमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणीयसर्वसंपन्नार्थं, प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तिं कर्तव्येषु कर्तुं श्रेयर्थः । परेस्ताडितस्यापि गता व्यथा भयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह गतेति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अनपेक्ष इति । अनपेक्षो यदृच्छयोपस्थितेऽप्यर्थे निष्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचसम्पन्न. दक्षोऽनलसः उदासीनः पक्षपातरहित. गतव्यथ आधिभूत्यः सर्वान् दृष्टादृष्टार्थानारम्भानुद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य सः, एवभूतः सन् यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भङ्गिमान् यः स मे प्रियः१७

किञ्च यो न हृष्यतोष्टप्राप्नौ न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्नौ न शोचति प्रियवियोगे न चाप्राप्तं काङ्क्षति शुभाशुभे पुण्य-

पापे कर्मणौ परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागौ
भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

न च क्षमीत्यनेन यौनरुक्तां प्रत्युत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृत्व-
पकर्तृत्वं क्षमित्वमित्यभ्युपगमाद्द्वेषहर्षादिराहित्यमपि ज्ञानिनो लक्षण-
मित्याह किञ्चेति । सर्वारम्भपरित्यागीत्यनेन विहितकाम्यत्यागस्येक-
त्वाद्द्विहितादन्यत्माशङ्कोचीति विशिनष्टि शुभाशुभ इति । वैषम्यबुद्ध-
भावादपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह सम इति ॥ १७ ॥

स्वा० टी० । किञ्च य इति । प्रियं प्राप्य यो न हृष्यति अप्रियं
प्राप्य यो न द्वेष्टि इष्टार्थनाशे सति यो न शोचति अप्राप्तमर्थं यो न
काङ्क्षति शुभाशुभे पुण्यपापे परित्यक्तुं शीलं यस्य सः, एवंभूतो भूत्वा
यो भक्तिमान् स मे प्रियः ॥ १७ ॥

**समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥**

सम इति । समः शत्रौ मित्रे च तथा मानापमानयोः
पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्ग-
वर्जितः ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । सम इति अद्द्वेषेत्यादिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः
सम्प्रति सर्वत्रैवाविक्रतचित्तत्वमुच्यते सर्वत्र चेतने स्त्रियादावचेतने च
चन्दनःदावित्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । किञ्च सम इति । शत्रौ मित्रे च सम एकरूपः माना-
पमानयोरपि तथा सम एव हर्षविषादमूल्य इत्यर्थः, शीतोष्णयोः सुख-
दुःखयोश्च समः सङ्गविवर्जितः क्वचिदप्यनाद्यतः ॥ १८ ॥

**तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥१९॥**

किञ्च तुल्यनिन्देति । तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च
निन्दास्तुती तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी मौनवान्
संयतवाक् सन्तुष्टो येन केनचित् शरीरस्थितिमात्रेण तथा
शोक्तं येन केनचिदाच्छत्रो येन केनचिदाश्रितः यत्र
कचनशायी स्यात्तन्देवा ब्राह्मणं विदुरिति किञ्च अनिकेतो
निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽयम-
निकेतः स्थिरमतिभक्तिमान् मे प्रियः ॥ १८ ॥

आ० टी० । वाग्यतत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह
किञ्चेति । निन्दादोषसङ्कोर्त्तनं स्तुतिगुणगणनं देहस्थितिमात्रफलेना-
च्चादिना ज्ञानिनः सन्तुष्टत्वे स्मृतं प्रमाणयति तथा चेति । नियत-
निवासराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह किञ्चेति । न कुत्रां ना-
दके सङ्को न चैले न त्रिपुष्करे नासने वसने नाच्चे यस्य वै मोक्षचित्त-
स इति स्मृतियुक्तेऽर्थे प्रमाणयति नेत्यादिना ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । किञ्च तुल्यनिन्दा स्तुतिश्च यस्य सः मौनी संयतवाक्
येन केनचित् यथाशब्देन सन्तुष्टः अनिकेतो नियतवासश्चून्यः स्थिरमतिः
व्यवस्थितचित्तः । एवंभूतो मङ्गलित्तमान् यः स नरो मम प्रियः ॥ १८ ॥

ये तु धर्मादृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

अद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां

वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-

निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-

कृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम

द्वादशोऽध्यायः ।

अद्वैता सर्वभूतानामित्यादिनाच्चरस्थोपासकानां
निवृत्तसर्वेषणानां सत्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानाम्बर्म-
जातं प्रक्रान्तमुपसंक्रियत इति चे त्विति । ये तु सत्या-
मिनो धर्मासृताधर्मादनपेतं धर्म्यञ्च तदसृताञ्च तदसृतात्व-
हेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वैता सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपा-
सते अनुतिष्ठन्ति अद्वैतानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहम-
च्चरात्मा परमो निरतिशयो गतिर्येषान्ते मत्परमा मद्भक्ताश्च
उत्तमाम्परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे
प्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत् सूचितं तदप्रा-
ख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति यस्माद्धर्मा-
सृतामिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्या-
तीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्मासृतं मुमुक्षुणा यत्रतो-
ऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परम्याम जिगमिषुणिति वाक्यार्थः ॥२०॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ।

आ० टी० । पुनः पुनर्भक्तो र्ध्वं ह्यमपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्थोपा-
यार्थम् । अद्वैतेत्यादि धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणसंज्ञं तदुपपादितमनू-
द्योपसंहारलोकमवतारयति अद्वैतेत्यादिना । चतुर्थपादस्य तात्पर्य-
माह प्रियो हीति । यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणं तथापि
जिज्ञासूनां ज्ञानोपायत्वेन यस्मादनुष्ठेयमिति काक्यार्थसुपसंहरति
यस्मादिति तदेवं सोपाधिकाभिध्यानपरिपाकारूपार्थकमनुसन्धान-
स्याद्वैता सर्वभूतानामित्यादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणुः श्रवणाद्या-
वर्तयतस्तत्त्वसाक्षात्कारसम्भवात्ततो सुक्तुपपत्तेस्तद्वैतवाक्यार्थधोविषयो-
ऽन्वययोग्यस्तत्पदार्थोऽनुसन्धेय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ।

स्वा० टो० । उक्तं धर्मजातं सफलसुपसंहरति ये त्विति । यथोक्त-
सुक्तप्रकारं धर्ममेवावृतं व्यसृतत्वसाधनत्वात्, धर्म्यावृतमिति केचित्
पठन्ति । ये तदुपासते अस्तुतिष्ठन्ति अज्ञां कुर्वन्तो मत्परमाद्य सन्नो
मद्भक्तास्तोऽनीय मे प्रिया इति । दुःखमव्यक्तवर्त्मै तद्वद्विद्मसतो बुधः ।
सुख कृष्णपदान्भोजं भक्तिमत्पथवान् भजेत् ॥ २० ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १

सप्तमेऽध्याये सूचिते हे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मि-
काष्टधा भिन्नापरा संसारहेतुत्वात् परा चान्या जीवभूता
क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरो
जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
लक्षणाप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धार-
णार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च अद्देष्टा
सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्व-
ज्ञानिनां संन्यामिनां निश्चा यथा ते वर्तन्ते इत्येत-
दुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्माचरणात्
भगवतः प्रियाः भवन्तीत्येवमर्थद्वयमध्याय आरभ्यते,

प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परि-
 ष्यता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्त्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याका-
 रेण संज्ञियते सोऽयं संघात इदं शरीरं तदेतन् भगवा-
 नुवाच इदमिति । इदं इति सर्वनाम्नोक्तं विगिनष्टि
 शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतव्याणात् क्षयात् चरणात्
 क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्मफलनिर्मुक्तिः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्द-
 पदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते एतत् शरीरं क्षेत्रं
 यो वेत्ति विजानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी-
 करोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विषयी-
 करोति विभागशतं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ
 इतीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थक एव पूर्ववत् क्षेत्रज्ञ इत्येव-
 माहुः के तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति तद्विदः ॥ १ ॥

व्या० टी० । प्रथममध्यमयोः षट्कयोस्त्वं तत्पदार्थावुक्तौ अन्तिमस्तु
 षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सव्यग्वीप्रधानोऽधुनारभ्यते तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिम-
 षट्काद्यमयतितारविषुर्व्यवहितं वृत्तं कीर्त्तयति सप्रम इति । प्रकृतिद्वयस्य
 स्वातन्त्र्यं वारयति ईश्वरस्येति भूमिगित्यादिनोक्ता सन्त्वादिरूपा प्रकृति-
 रपरत्येव हेतुमाह संसारेति । इतस्त्वन्यामित्यादिनोक्ता प्रकृतिमनुक्रामति
 परा चेति । परत्वे हेतुं सूचयति ईश्वरात्मिकेति । किमर्थमीश्वरस्य
 प्रकृतिद्वयमित्याशङ्क्य कारणत्वार्थमित्याह याभ्यामिति । वृत्तमनूद्य वर्त्तिषु-
 भाणाध्यायारम्भप्रकारमाह तत्रेति । व्यवहितेन सम्बन्धसङ्गाऽव्यवहितेन
 तं विवक्षुरव्यवहितमनुपदति ध्यतीति । अनद्योक्तेति सम्बन्धः । निष्ठा-
 नेव व्याचष्टे ययेति । वर्त्तन्ते धर्मज्ञानमनुतिष्ठन्ति तथा पूर्वेकतेन प्रका-
 रेण र्मसुक्तमिति योजना । अव्यवहितमेवमनुद्यतेन तस्य सम्बन्धं
 सङ्गिरते केनेति । दन्वचानोक्तेरुक्तार्थेन र्मसुक्तमनुद्यतेन तस्य सम्बन्धं
 उख्यतेःखादिभेदाजां प्रतिक्षेपन्मिच्छा तं नान्तर्येणैव तस्य सम्बन्धं संसारस्य

आत्मधर्मत्वं निराकृत्य संघातनिष्ठत्वं वक्तुं संघातोत्पत्तिप्रकारमाह प्रक-
 तिस्येति । भोगश्चापवर्गश्चाद्यै तयोरेव कर्त्तव्यतयेति यावत् । नन्वनन्तर-
 श्लोके शरीरनिर्देशात् तस्योत्पत्तिर्वक्तव्या किमिति संघातस्योच्यते तत्राह
 सोऽयमिति । उक्तेऽर्थे भगवद्ब्रह्मचनमवतारयति तदेतदिति । तत्र द्रष्टृत्वेन
 संघातदृश्यादन्यमात्मानं निर्द्दिशति इदमिति । उक्तं प्रत्यक्षदृश्यविशिष्टं
 किञ्चिदिति शेषः । शरीरस्यात्मनोऽन्यत्वं ज्ञेयनामनिरुक्त्या ब्रूते
 ज्ञेयतेति । ज्ञयो नाशः क्षरणमपक्षयः । यथा ज्ञेये वीजसुप्तं फलत्रि
 तद्वदित्याह ज्ञेयवद्देति । ज्ञेयपादादुपरिस्थितमिति पदं ज्ञेयशब्दविषय-
 मन्यथा वैयर्थ्यादित्याह इतिशब्द इति । ज्ञेयमित्येयमनेन ज्ञेयशब्दे-
 नेत्यर्थः । दृश्यं देहसङ्घाततोऽतिरिक्तं दृष्टारमाह एतदिति । स्वाभा-
 यिकं मनुप्रपोऽहमिति ज्ञानं व्यौपदेशिकं देहो नात्मा दृश्यत्वादित्यादि-
 विभागशः स्वतोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । ज्ञेयमित्येतेति शब्दवदत्वापीति
 शब्दस्य ज्ञेयज्ञशब्दविषयत्वमाह इतिशब्द इति । ज्ञेयज्ञ इत्येवं ज्ञेयज्ञ-
 शब्देन तं प्राञ्जिरिति सन्बन्धं प्रवचन्तु मन्त्रार्थकमाह के इत्यादिना ॥१॥

स्वा० टी० । भक्तानामहसुद्धर्ता संसारादिव्यापि यत् । त्रयोदशोऽथ
 तत् सिद्धौ तत्त्वज्ञानसुदीर्यते । तेषामहं सुसुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि न चिरात् पार्थेति पूर्वं प्रतिज्ञातं न चात्मज्ञानं विना संसारो
 क्षरणं सम्भवतीति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्याय आरभ्यते
 तत्र यत् सप्तमाध्याये व्यपरा परा चेति प्रकृतिद्वयसुक्तं ययोरविवेका-
 ज्जीवभावभाषणस्य चिदं शस्यायं संसारः याभ्याञ्च जीवोपभोगार्थमीश्व-
 रस्य सृष्ट्यादिषु प्रकृतिरूपदेव प्रकृतिद्वयं ज्ञेयज्ञेयज्ञपदवाच्यं परस्पर-
 विभक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन्तु श्रीभगवानुवाच इदमिति । इदं
 भोगायतनं शरीरं ज्ञेयमित्यभिधीयते संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् एतद्
 यो वेत्ति अहं ममेति मन्यते तं ज्ञेयज्ञं प्राञ्जः कृप्रीबलवत्तत्फलभोक्तृत्वात्
 तद्विदः ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्विवेकज्ञाः ॥ १ ॥

ज्ञेयज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वज्ञे तेषु भारत ।।

ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

एवं चैतच्चैतज्जावृत्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञात-
व्याविति नेत्युच्यते चैतज्जमिति । चैतज्जं यथोक्तलक्षण-
च्चापि मां परमेश्वरसंसारिणं विद्धि जानोहि योऽसौ सर्व-
क्षेत्रेष्वेकः चैतज्ञा ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रवि-
भक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागो-
चरं विद्वीत्यभिप्रायः हे भारत ! यस्मात् चैतच्चैतज्ज्ञेश्वर-
याथात्मप्रव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति
तस्मात् चैतच्चैतज्जयोर्ज्ञैयभूतयोः यत् ज्ञानं चैतच्चैतज्ञी
येन ज्ञानेन विषयीक्रियते तत् ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति
मतमभिप्रेतमित्यभिप्रायो ममेश्वरस्य विशो ।

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एव ईश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो
भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं ईश्वरव्यति-
रेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गस्तच्चो-

आ० टी० । इन्द्रानां दुःखादीनां भेदकानां यावद्देहभाविनाम-
नात्मधर्मत्वसिद्धये इष्टारं देहादन्यसङ्गा सांख्यानानिव तावन्मात्रेण सर्वा-
निष्ठत्वे तस्य सर्वक्षेत्रेष्वैक्योक्तिपूर्वकं स्वेन परमार्थेनाक्षरेणैक्यं वृत्तमनूद्य
प्रश्नद्वारा दर्शयति एवमित्यादिना । यथोक्तलक्षणं इन्द्राद्देहात्तद्विषयं
इष्टारमित्यर्थः, चापीति निपातौ जीवस्याक्षरत्वज्ञानस्य देहादन्यत्व-
ज्ञानेन ससृष्टयाथौ भिन्नक्रमौ न चैतज्जं सांख्यवद्देहादन्यदेव विद्धि
किन्तु माञ्चापि विद्वीति सम्बध्यते । यः सर्वक्षेत्रेषु एकः चैतज्ञः तं मामेव
विद्वीति सम्बन्धं सूचयति सर्वेति । तत्तच्चैतलोपाधिकभेदभाजः तत्त-
च्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशङ्क्याह ब्रह्मादीति ।
उत्तरार्द्धं विभजते यस्मादिति । तदेव विशिनष्टि क्षेत्रंति । न च भेद-
विषयत्वाच्च सम्यक्ज्ञानं तदिति युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञान-
द्वारा मोक्षोपयिकत्वेन सम्यक्त्वसिद्धिरिति भावः ।

भयमनिष्टं बन्धमोक्षतद्भेदतुषास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणविरोधाच्च प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्भेदतुल्यक्षयः
संसार उपलभ्यते जगद्भेदचित्रोपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः
संसारोऽनुमोयते सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे न ज्ञाना-
ज्ञानयोरन्यत्वे नोपपत्तेः दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या
या च विद्येति ज्ञानाज्ञाने तथा च तयोर्विद्याविद्याविष-
ययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः श्रेयश्च प्रेयश्चेति
विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति तथा च व्यासः
हाविमावथ पन्थानावित्यादि इमौ हाविव पन्थानावित्यादि

जीवेश्वरयोरेकत्वसुक्तमाश्रयति नन्विति । जीवेश्वरयोरेकत्वे
जीवस्थेश्वरे वा तस्य जीवे बान्तर्भावो नाद्यो जीवस्य परब्रह्मदन्त्य-
स्याभावे संसारस्य निरात्मस्वनत्वानुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । अन्तर्बन्धो अभिषाकशीति श्रुतेर्न तस्य संसारितेत्याशङ्क्य द्वितीयं
दूषयति ईश्वरेति । जीवे चेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदापि ततोऽन्यसंसार्य-
भाषात्तस्य च संसारानिष्टः संसारो जगत्सत् गच्छेदित्यर्थः । प्रसङ्ग-
द्वयस्येष्टत्वं निराचष्टे तच्चेति । संसाराभावे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह-
त्तीत्यानिबन्धगास्त्रस्य तद्भेदकर्मविषयकर्मकाण्डस्य चानर्थक्यमीश्वराश्रिते
च संसारे तदभोक्तृत्वश्रुतेः ज्ञानकाण्डस्य मोक्षतद्भेदज्ञानार्थज्ञानार्थक्य-
मतो न प्रसङ्गयोरिष्टेत्यर्थः । संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वे हेतुन्तरमाह
प्रत्यक्षादीति । तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति प्रत्यक्षेणेति । आदिशब्दो-
पात्तमनुमानविरोधमाह जगदिति । विमतं विचित्रहेतुकं विचित्र-
कार्यत्वात् प्रासादादित्यदित्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानागमविरोधादनुक्तमै-
क्यमित्युपसंहरति सर्वमिति । ऐक्येऽपि संसारित्वमविद्यातो विद्या ते-
ऽसंसारित्वमिति विभागानुपपत्तिरित्युत्तरमाह नेत्यादिना । तयोः
स्वरूपतो विलक्षणत्वे श्रुतिमाह दूरमिति । अविद्या या च विद्येति

चेह च हे निष्ठे उक्ते अविद्या च सह कार्येण विद्यया
 हातव्येति श्रुतिस्रुतिन्यायेभ्योऽवगम्यते, श्रुतयस्तावदिह
 चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चदिहावेदीन्महती विनष्टिस्त-
 मेव' विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन अविदुषस्त्वथ
 तस्य भयं भवत्यविद्यायामन्तरे वर्त्तमाना ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
 भवति अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव.
 स देवानामात्मविद्यः स इदं सर्वं भवति यदा चर्मवदि-
 त्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन
 मुह्यन्ति जन्तवः इहैव तैर्जितः स्वर्गो येषां साम्ये स्थितं

प्रसिद्धे श्ते विद्याविद्ये दूरं विपरीते अत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थः । विपूची
 नानागती भिन्नफले इत्यर्थः । स्वरूपतो विरोधवत् फलतोऽपि कोऽस्ती-
 त्याह तथेति । फलभेदोक्तिमेव व्यनाक्त विद्येति । तयोर्द्विधाविलक्षणत्वे
 वेदव्यासस्यपि सम्प्रतिमाह तथा चेति । उक्तेऽर्थे भगवतोऽपि सम्प्रति-
 मुदाहरति इह चेति । द्वयोरपि निष्ठयोस्तुल्यमुपादेयत्वमिति शङ्कां
 शान्तयति अविद्या चेति । अविद्या सकार्या ज्ञानव्येत्यत्र श्रुतिरुदा-
 हरति श्रुतयस्तावदिति । इहेति जीवदवस्योच्यते, चेच्छब्दोऽविद्योदय-
 दोर्बन्धयोती, अवेदीदहं ब्रह्मेति विदितवानित्यर्थः । अथ विद्यान-
 न्तरमेव सत्यमवितथं पुनरावृत्तिवर्जितं केवल्यं स्यादित्याह अर्थेति ।
 अविद्याविषयेऽपि श्रुतिमाह न चेदिति । जन्ममरणादिरूपा संवृतिर्वि-
 नष्टिः तस्यामहत्त्वं सम्यग्ज्ञानं विना निवर्त्तयितुमशक्यत्वम् । विद्या-
 विषये श्रुत्यन्तरमाह तमेवमिति । परमात्मन् प्रत्यक्तेन यः साक्षात्कृत-
 वान् स देहे जीवन्नेव मुक्तो भवतीत्यर्थः । विद्यां विनापि हेत्वन्तरतो
 सर्वात्मनोऽपि नैति । भयहेतुमविद्याङ्गिराकुर्वती तज्जन्मयमपि निर-
 स्यति विद्वान् इति । अत्र वाक्यान्तरमाह विद्वानिति । अविद्याविषये

मनः समं पश्यन् हि सर्वत्र इत्याद्याः । न्यायतश्च सर्पान्
कुशायाणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति
अज्ञानतस्तत्र यन्तीति केचित् ज्ञाने फलं पश्य यथा
विशिष्टं तथा च देहादिष्वनात्मबुद्धिरविद्वान् रागद्वेषादि-
युक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृत् जायते म्रियते चित्तव्रगम्यते
देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिना रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षया
धर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्ते इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं
शक्यं न्यायतस्तत्रैवं सति चेत्रज्ञस्थेश्वरस्यैव सतोऽवि-
द्याकृतोपाधिभेदतः संसारत्वमिव भवति यथा देहा-
द्यात्मत्वमात्मनः सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वा-
त्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतो यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयो न

वाक्यान्तरमाह अविदुष इति । प्रतीच्ये करसे खल्वमिति भेदं मन्यमानस्य
भेददृष्टानन्तरमेव संसारध्रौव्यमित्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह अविद्या-
यामिति । तन्मध्ये तत्परवशतया स्थितास्तु तमजानन्तो देहाद्यभिमान-
वन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः । विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह ब्रह्मेति । अवि-
द्याविषये श्रुत्यन्तरमाह अन्योऽसाविति । भेददृष्टिमनूद्य तद्विदानमवि-
द्येत्याह नेति । स च मनुष्याणां पशुवद्देवादीनां प्रेषप्रतां प्राप्नोतीत्याह
यथेति । विद्याविषये वाक्यान्तरमाह आत्मविदिति । इदं सर्वं प्रत्यग्-
भूतं पूर्णं ब्रह्मेतत्पर्यः । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह
यदेति । न खल्वाकारं चर्मवन्मानवो वेष्टयित्तभीष्टे तथा परमात्मानं
प्रत्यक्षीनानुभूय न मुच्यते इत्यर्थः, आदिशब्देनानुक्ताविद्याविद्याफल-
भेदार्थाः श्रुतयो गृह्यन्ते । तासां भूयस्त्वेन प्राभासत्वं सूचयति सहस्रय
इति । विद्याविद्याविषये अतिरुदाहरति अतयश्चेति । तत्राविद्याविषये
वाक्यमाह अज्ञानेनेति । विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति इहेत्यादिना ।
विद्याफलमनर्थध्वंशिरविद्याफलमनर्थाग्निरित्ये तदन्वयव्यतिरेकाख्यम्वाया-

चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणु भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य
 तथा न चैतन्यं धर्मो देहस्य देहधर्मो वा चैतन्यस्य एवं
 सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वा-
 विशेषाज्जरामृत्युवन्नातुल्यत्वादिति चेत् स्थाणुपुरुषौ ज्ञेया-
 वेव सन्तौ ज्ञातान्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु
 ज्ञेयज्ञातोरिवेतरैतराव्यास इति न समा दृष्टान्तोऽतो देह-
 धर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्नाचैतन्यादिप्रस-
 ज्जाद्यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः चैतस्य धर्माः सुखदुःखमोहे-
 च्छादयोऽपि केन च ज्ञातुरात्मनो भवन्ति अविद्याध्यारी-
 पिता जरामरणाद्यस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यो न

दपि सिध्यतीत्याह न्यायतश्चेति । तत्रैव पुराणसम्प्रतिमाह सर्पानिति ।
 उदपानं कूपं, यथात्मज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा पशुप्रेति योजना ।
 न्यायतश्चेत्यन्यव्यतिरेकाख्यं न्यायसक्तं विद्वेष्यति तथा चेति । तत्रादाव-
 न्ययमाचष्टे देहादिष्विति । अनाद्यनिर्वाच्याविद्यादृष्टात्त्रिदात्मा देहादाव-
 नात्मन्यात्मबुद्धिसादधाति तद्युक्तो रागादिना प्रेर्यते तत्प्रसक्तश्च कर्मातु-
 तिष्ठति तत्कर्त्ता च यथा कर्म नतनं देहसादत्ते पुरातनं त्यजतीत्येवमवि-
 द्यावत्त्वे संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः । व्यतिरेकमिदानीं दर्शयति देहा-
 दीति । श्रुतियुक्तिभ्यां भेदे ज्ञाते रागादिष्वस्या कर्मोपरमादशेषसंसा-
 रासिद्धिरित्यविद्याराहित्ये बन्धध्वस्तिरित्यर्थः । उक्तान्वयादेरन्यथा-
 सिद्धिं शिथिलयति इति नेति उक्तमन्वयादिवादिना केनचिदपि न्यायतो
 न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावावादित्यर्थः । अन्वया-
 देरनन्यथासिद्धत्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रति नीतिमित्याह तत्रैति । ज्ञाना-
 न्नानयोक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वारस्येन परापरयोरैक्ये-
 ऽपि बुद्धप्राद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसारित्वं आभासरूपं प्रति-
 भासिकं सिद्धतीत्यर्थः । आत्मनो ब्रह्मता स्वतश्चेदहमित्यात्मभावेन ब्रह्म-

भवन्तीत्यस्यनुमानमविद्याधारोपितत्वाज्जरादिवदिति हे-
यत्वाद्पादेयत्वाच्चेत्यादि तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः
संसारो ज्ञेयस्यो ज्ञातृत्वविद्ययाधारोपित इति न तं
ज्ञातुः किञ्चित् दूषयति यथा बालैरधारोपितेनाकाशस्य
तलमलवस्वादिना एवञ्च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भग-
वतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वं गन्धमात्रमपि न शङ्क्यं
न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुप-
कारोऽपकारो वा दृष्टो यत्तृक्तं न समो दृष्टान्त इति
तदसत् कथमविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
साधर्म्यं विवक्षितं तन्न व्यभिचरति यत्तु ज्ञातरि व्यभिच-

तापि भावादित्याशङ्क्याह यथेति । देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिकपक्षे
स्वतस्तेऽपि तस्मिन्नर्हमिति भाव्येव तदतिरिक्तत्वं न भाति किं त्ववि-
द्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भासते तथात्मनो ब्रह्मण्ये स्वाभाविके-
ऽपि तस्मिन् ब्रह्मत्वं न भात्यविद्यातोऽब्रह्मत्वमेव तस्य भातीत्यर्थः ।
आत्मनो देहाद्यात्मत्वमाविद्यकं भातीत्युक्तं अतुल्येन स्पष्टयति सर्वेति ।
यतस्मिंस्तदुद्बुद्धिरविद्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति । पुरस्थिते वस्तुनि
वस्तुतः स्थानावविदासा पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादावनात्म-
न्यात्मधीरविद्यातो निश्चितेत्यर्थः । देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरादे-
रात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य देहेऽपि नियमः स्यादित्याशङ्क्याह न चेति ।
स्थायौ पुरुषत्वं भ्रान्त्या भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शिरःपाण्डादिर्न
स्थायोर्भवति तद्वर्णो वा कृज्वादिर्न पुंसो दृश्यते मिथ्याध्यस्ततादात्म्या-
द्वस्तुतो धर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तसङ्ख्या दार्ष्टान्तिकमाह तथेति । जरा-
देरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचिन्नान् प्रत्याह सुखेति ।
कामसंकल्पादिशुतेरनात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः । किञ्च विमतोनात्मधर्मो-
ऽविदप्राकृतत्वाज्जरादिवन्न च हेत्वशिद्धिरतस्मिंस्तदुद्बुद्धिविषयत्वेन स्थायौ

रतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिर-
विद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संस्कारित्वमिति चेन्न अविद्याया-
स्तामसत्वात्तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वाद् विद्यावि-
परीतग्राहकः संशयोपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा विवे-
कप्रकाशभावे तदभावात्तामसे चावरणात्मके तिमिरादि-
दोषे सति अग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धिः अत्राहैवं
तर्हि ज्ञातधर्मोऽविद्या न करणे चक्षुषि तैमिरकत्वादि
दोषोपलब्धेरित्यु मन्यसे ज्ञातधर्मोऽविद्या तदेव चाविद्या-

पुरुषत्ववदविद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाह अविद्योति । स्याथौ पुरुषत्व-
वदाविद्यत्वं देहादेरयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विषयादिति शङ्कते नेति ।
तदेव प्रपञ्चयति स्थाण्वित्यादिना । ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽध्यासादत्र चोभ-
योर्ज्ञेयत्वव्यापकव्यावृत्त्या व्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तिरित्यर्थः । देहा-
त्मबुद्धेर्भ्रमत्वाभावे फलितमाह अत इति । उपाधिधर्माणां सुखादीनां
उपाहृते जीवे वस्तुत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति नेत्यादिना ।
कर्तृप्रसङ्गमेव प्रकटयति यदीति । सुखादिनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्म-
त्वादचैतन्यं जरादिदकञ्चात्मनो दुर्वारं स्यादित्यर्थः । सुखादिरात्मधर्मो
नेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याशङ्क्याह नेति । तदेवाहुमानं
आरयति अविद्योति । विमतं नात्मधर्मः आगमापायित्वात् सम्मतवद-
त्यनुमानान्तरमाह ज्ञेयत्वादिति । आदिशब्दाद्दृष्टप्रवृत्तजहत्वादि ष्टहते ।
सुखादीनां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तुतोऽसंस्कारत्वे फलितमाह
तत्रेति । आरौपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्पर्शं दृष्टान्तमाह यथेति ।
धराभिन्नस्यात्मनः संस्कारित्वमध्यस्तमिति स्थिते यत् परस्य संस्कारित्वापा-
दनं तदयुक्तमित्याह एवञ्चेति । आत्मनि संसारसारोपितत्वात्तदभिन्नो
भरस्मिन्नाशङ्क्यैव तस्यायुक्तोत्थेतदुपपादयति न हीति । स्याथौ पुरुष-
मन्ययदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याध्यस्ततेत्ययुक्तम् । दृष्टान्तस्य ज्ञेय-

धर्मवत्त्वं चेतत्र तस्य संसारित्वं तत्र यदुक्तमीश्वर एव चेतत्रो
न संसारोत्येतदयुक्तमिति तन्न यथा करणे चक्षुषि विप-
रीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीतादिग्रहणं तन्नि-
मित्तं वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुश्चक्षुषः संस्कारेण तिमि-
रेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा तथा सर्वत्रै-
वाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्य-
चित् भवितुमर्हति न ज्ञातुः चेतत्रस्य संवेद्यत्वाच्च तेषां
प्रदीपप्रकाशवन्न ज्ञातधर्मत्वं संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्त-
संवेद्यत्वं सर्वकरणवियोगं च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्या-
दिदोषवत्त्वानभ्युपगमादात्मनो यदि चेतत्रस्याभ्युष्णवत्

भात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातविषयत्वादित्युक्तमनुवदति यत्त्विति ।
वैषम्यं दूषयति तदसदिति । तर्हि केन सममिति पृच्छति कथमिति ।
अभीष्टसाधस्य दर्शयति अविद्येति । तस्योभयत्रानुगतमाह तच्चेति ।
ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्वारोपनिवृत्तात् ज्ञातरि नारोपः स्यादित्याशङ्क्याह
यत्त्विति । नायं नियमो ज्ञातरि जरादारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्या-
पीति । ज्ञेयस्यैव ज्ञेयान्तरेऽध्यासनियमस्येति यावत् व्यतो ज्ञातरि ना-
रोपव्यभिचारशङ्केत्यर्थः । आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविक-
त्वात्तदधीनत्व संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते अविद्यावत्त्वादिति ।
काविद्याविपरीतग्रहादिर्वा अनाद्यनिर्वाच्या ज्ञानं वा नाद्यो विपरीत-
ग्रहादेस्तमशब्दिता निर्वाच्या ज्ञानकार्यत्वात्तच्चिच्छात्मधर्मत्वाद्योगा-
दित्याह नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति तामसो हीति । आवरणात्म-
कत्वं वस्तुनि सम्यक् प्रकाशप्रतिबन्धकत्वं विपरीतग्रहणादेरविद्याका-
र्यत्वं विद्यापोहत्वेन साधयति पिबेकेति । न च कारणाविद्यानाद्यनि-
र्वाच्यात्मधर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यात्वादेव तस्यास्तद्धर्मत्वस्य दुर्लभत्वादिति
भावः । किञ्च विपरीतग्रहादेरन्यव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि

सो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्याद्विक्रि-
 बस्य च व्योमवत् सर्वगतस्यामर्त्यं स्यात्कनः केनचित् संयोग-
 वियोगानुपपत्तेः सिद्धं च तत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वा-
 न्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च । नन्वेवं सति संसारसंसा-
 रित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति न सर्वैरभ्युपगत-
 त्वात् सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगता दाषो नैकेन परिहर्त्तव्यो
 भवति कथमभ्युपगत इति सुक्तात्मनां संसारसंसारित्व-
 व्यवहाराभावः सर्वैरेवात्मवादिभिरिष्यते न च तेषां
 शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता तथा नः क्षेत्रज्ञाना-
 मीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु अविद्याविषये चार्थ-

नात्मधर्मतेत्याह तामसे चेति । तमःशब्दिताज्ञानोत्पत्तुप्रकाशप्रतिबन्ध-
 कस्तिमिरकाद्यादिदोषस्तस्मिन् सत्यज्ञानं मिथ्याधीः संशयश्चेति, तय-
 स्योपलम्भादसति तस्मिन् प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषा-
 धीनत्वाधिगमत्तु केवलात्मधर्मतेत्यर्थः दोषस्य निमित्तत्वात् भावकार्य-
 स्योपादाननियमादनियमव्याविद्यायाश्चासम्भतेरात्मैव विपर्ययादेरुपादा-
 नमिति चोदयति अत्राहेति । विपरीतग्रहादेर्दोषोत्पत्तं सप्तम्यर्थः ।
 अग्रहादित्वितयमविपर्ययादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गाच्चात्मा तदु-
 पादानं किन्तु दोषस्य चतुरादिधर्मकत्वग्रहणादग्रहणादेरपि दोषत्वात्
 करणधर्मत्वं करणमविद्योत्यमलःकरणं न च तद्भेदरविद्या सिद्धेति
 वाच्यमस्योऽहमित्यनुभवात् स्वामे च परामर्शात्तदवगमात् कार्यलिङ्गका-
 न्तुमानादागमाच्च तत् प्रसिद्धेरिति परिहरति नेत्यादिना । संप्रहीत-
 स्योद्यपरिहारयोश्चोद्यं विष्टयोति यत्त्विति । अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञात-
 रसंसारित्वाद्दृष्टातदंष्टोरसवदविद्या किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह तदेवेति ।
 मिथ्याज्ञानादित्वमेवात्मनः संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह तत्वेति ।
 न करेयैव चक्षुषीत्यादिनोक्तमेव परिहारं प्रपञ्चयति तच्चेत्यादिना ।

वत्त्वं यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थ-
वत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवं अद्वैतवादिनामपि ननु आत्मनो
बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषामता
हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यादद्वैतिनां
पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वाद्द्विद्याकृतत्वात् बन्धावस्थायाश्च आ-
त्मनः परमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेन्ना-
त्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः यदि तावद्वत्तनां बन्धमुक्तावस्थौ

तिमिरादिदोषस्तत्कृतो विपरीतग्रहादिश्च न अर्हीतुरात्मनोऽस्तीत्यत्र
हेतुमाह चक्षुष इति । तद्गतेनाञ्जनादिसंस्कारेण तिमिरादौ पराकृते
देवदत्तस्य अर्हीतदोषाद्यत्पलम्भाच्च तस्य तद्गतेत्वमतो विमतं तत्त्वतो
नात्मधर्मादोगत्यात्तकार्यत्वाद्वा सम्प्रतयदित्यर्थः । किञ्च विपरीतग्रहा-
दिस्तत्त्वतो नात्मधर्मो वेदात् सङ्घातपद्मदित्याह संवेदत्वाच्चेति ।
किञ्च यद्वेद्यं तत् स्वातन्त्र्यं यथा दीपादिति व्यभिचरति विपरीतग्रहा-
दीनामपि वेदात्वादनिरिक्तवेदत्ये संवेदितानि संवेदप्रसङ्गान्वेदित्वा-
दाथा देवदत्तो न स्वसंवेदरूपादिमानित्यनुमानान्तरमाह संवेदत्वादेवेति ।
किञ्च विपरीतग्रहाद्यस्तत्त्वतो नात्मधर्माव्यभिचारित्वात् कणत्वादिषट्-
त्याह सर्वेति । उक्तमेव पिच्छवन्नात्मनो विपरीतग्रहादिसाभाविको
वागन्तुको वेति विकल्पप्राप्त्यं द्रूपथति आत्मन इति । उक्तो निर्भोक्षोऽवि-
द्यातज्जध्वस्तेरसद्भावादिति भावः । आगन्तुकोऽपि स्वतन्त्रे दसुक्तिः पर-
तन्त्रे तत्राह अप्रिक्रियश्चेति । विभुत्वादविक्रियत्वादसूक्त्यत्वाच्चात्मा व्योमषट्
केनचित् संयोगविभागावनुभवति न हि विक्रियाभावे व्योम्नि वस्तुतः
संयोगविभागावसद्भावाच्चात्मनस्तदसंयोगाच्च परतोऽपि एतन्निव्विपरीतग्र-
हादित्यर्थः । तस्यात्मधर्मत्वाभावे फलितमाह सिद्धमिति । आत्मनो निर्ध-
र्मकत्वे भगवदनुमतिमाह अनादित्वादिति । देश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंसा-
रित्वे विधिशास्त्रस्याप्रवृत्तदेश्वानर्थक्यात्तात्त्विकमेव तस्य संसारत्वमिति

युगपत् स्यातां क्रमेण वा युगपत्सावद्विरोधान् सम्भवतः
 स्थितिगती इवैकस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वे निर्मा-
 नप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गस्तथा
 च सत्यमुपगमहानिः किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्य-
 निरूपणायां बन्धावस्थापूर्वं प्रकल्प्य अनादिमत्यन्तवती च
 तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्थासादिमत्यन्तवती च

शङ्कते नन्विति । विद्यावस्थायामविद्यावस्थायां वा शास्त्रानर्थक्यमिति
 विकल्पप्राद्यः प्रत्याह न सर्वैरिति । विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारत्वयो-
 रभावस्य सर्ववादिषम्यतत्वात्तत्र शास्त्रानर्थक्यादि चोद्यं मयैव न प्रति-
 विधेयमित्यर्थः । संप्रहृवक्यं विवृणोति सर्वैरिति । अभिप्रायान्नात्
 प्रश्ने स्वाभिप्रायमाह कथमित्यादिना । तर्हि मुक्तान् प्रति विधिशास्त्र-
 स्याध्यक्षादेश्वानर्थक्यमित्याशङ्क्याह न चेति । न हि व्यवहारातीतेषु
 तेषु गुणदोषाशङ्केत्यर्थः । द्वैतिनां मते मुक्तात्मस्त्रिवास्त्यत्तेऽपि क्षेत्रज्ञ-
 स्वेश्वरत्वे तं प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्यं विद्यावस्थायामास्थितमिति फलित-
 माह तथेति । द्वितीयं दूषयति अविद्येति तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति
 यथेति । एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात् प्रागर्थवत्त्वं शास्त्रादेरिति शेषः
 द्वैतिभिरद्वैतिनाम् सास्यमिति शङ्कते नन्विति । अवस्थयोर्वस्तुत्वे तन्मते
 शास्त्राद्यर्थवत्त्वे फलितमाह अत इति । सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्वस्तुतेति
 वैषम्यमाह अद्वैतिनामिति । व्यवहारिकं द्वैतं तत्तन्मतेऽपि स्वीकृत-
 मित्याशङ्क्याह अविद्येति । कल्पितद्वैतेन व्यवहारात् तस्य वस्तुतेत्यर्थः ।
 बन्धावस्थायाः वस्तुत्वाभावे दोषान्तरमाह बन्धेति । आत्मनस्तत्त्वतोऽवस्था-
 भेदो द्वैतिनामपि नास्तीति परिहरति नेति । अनुपपत्तिं दर्शयितुं
 विकल्पयति यदीति । तत्राद्यं दूषयति युगपदिति । द्वितीयेऽपि क्रम-
 नाविन्योरवस्थयोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वेति विकल्पप्राद्ये सदा प्रस-
 ङ्गादुपबन्धमोक्षयोरव्यवस्था स्यादित्याह क्रमेति । कस्यान्तरङ्गिरस्यति
 अथेति । बन्धमोक्षावस्थे न परमार्थे अस्माभाविकत्वात् स्फटिकशौह-

तावत् प्रमाणविरुद्धैवामुपगम्यते न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यमथानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदी न कल्पतेऽतोऽद्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यदोषोऽपरिहार्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्त्तव्यो दोषः न च शास्त्रानर्थक्यं यथा प्रसिद्धाद्वैतपुरुषविषयत्वात् शास्त्रस्य अविदुषां हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनं न विदुषां विदुषां हि फलहेतुभ्यामान्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः

न्यवदिति स्थिते फलितमाह तथा चेति । अवस्थयोस्तुतत्त्वोपगमादित्यर्थः । इतश्चावस्थयोर्न वस्तुत्वमित्याह किञ्चेति अवस्थयोर्वस्तुत्वमित्येव तयोर्थोपगम्यायोगाद्वाच्ये क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मुक्तेश्च पाश्चात्यमिति स्थिते बन्धस्यादित्यक्तं दोषमाह बन्धेति । तस्याश्चाकृताभ्यागमकृतविनाशनिवृत्तयेऽनादित्वमेष्टव्यमन्वत्त्वञ्च मुक्तमर्थमास्थेयं तच्च यटनादिभावरूपं तद्व्यत्यं यथात्मोति यथाप्रविरुद्धमित्यर्थः । भोजस्य पाश्चात्यकृतं दोषमाह तथेति । सा हि ज्ञानादिसाध्यत्वादादिमती पुनरावृत्त्यनङ्गीकारादनन्ता च तच्च यत्नादिभावं रूपं तदन्ववद्यथा पटादीति व्याप्त्रन्तरविरुद्धमित्यर्थः । किञ्च क्रमभावनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा सम्बध्यते न वा प्रथमे पूर्वावस्थया सहैवोत्तरावस्था गच्छति चेदुत्तरावस्थायामपि पूर्वावस्थावस्थानादनिर्भोजः यदि पूर्वावस्थां त्यक्तोत्तरावस्थां गच्छति तदापूर्वत्यागोत्तराप्ररोरात्मनः सातिशयत्वाच्चित्यत्वानुपपत्तिरित्याह न चेति । आत्मनोऽवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनूद्य दूषयति अथेत्यादिना । तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषावशेषाद्वाद्द्वैतमतानुरागे हेतुरित्याशङ्क्यायिद्याविषये चेत्युक्तं विद्वेषोति न चेति । तदेव स्फुटयति । अविदुषां हीति । फलं भोक्तात्वं कर्त्तृत्वं हेतुः यद्वा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं तयोरनात्मनो भोक्ताहं कर्त्ताहं मनुष्योऽहमित्यादायात्मदर्शनमधिकारकं तेनाविद्वद्द्वेषं

न ह्यत्यन्तमूढ उन्नत्तादिरपि जलान्योः क्वायाप्रकाश-
योर्वैकात्म्यं पश्यन्ति किमुत विवेकी तस्मान्न विधिप्रति-
षेधशास्त्रन्तावत् फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति
न हि देवदत्त । त्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्तो
विष्णुमित्योऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि
प्रतिपद्यते नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्ति-
स्तथा फलहेत्वोऽपि ननु प्राक्तमस्वभ्यापेक्षया युक्तैवा-
प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषयाफलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि

विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः । विदुषामपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात्त-
द्विषयं शास्त्रं किं न स्मृदियागपुराह नेति । भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां
ब्रह्मण्यादिमतो देहधर्माभ्याद्वात्मनोऽन्तत्वं पश्यतो न विविनिषेधाधिका-
रित्वसक्तफलदावात्मात्मीयाभिमानासम्भारादित्यर्थः । आत्मनो देहादेरन्य-
त्वदर्शिनो न देहादावात्मधीनित्येतदुपपादयति न हीति । विदुषो न
विधिनिषेधाधिकारितेत्युक्तसपसंहरति तस्मादिति । शास्त्रस्याविद्व-
द्विषयत्वमिव विद्वद्विषयत्वमपि सत्त्व्यसुभयोरपि शास्त्रश्रवणाविशेषादि-
त्वाद्यङ्कुराह न हीति । तत्रस्थो यस्मिन् देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव
वर्त्तमानः सन्नित्यर्थः । ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्योऽपि कदाचित्त्रि-
युक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते सत्यं नियोगविषयानियोज्यादात्मनो विवेका-
ग्रहणाद्विद्वद्विषयत्वभ्रान्ते रित्याह नियोगेति । व्यववक्तिनो नियोजप्रधी
भवतीति दृष्टान्तसङ्गा फले हेतौ चात्मवृत्तिविशिष्टस्याविदुषः सम्भवत्येव
विधिनिषेधाधिकारित्वमेवं दाष्टान्तिकमाह तथेति । विधिनिषेधशास्त्र-
मविद्वद्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं समाहितं सम्मतिं शास्त्रस्य विद्व-
द्विषयत्वेनैवार्थवत्त्वं शक्यमर्थनमिति शङ्कते नन्विति । प्रकृतिरविद्या
ततो जातो यो देहावभिमानात्मा सम्बन्धो विद्योदयात् प्रागनुभूत-
स्तदपेक्षया विधिना प्रवर्त्तितो निषेधन निवर्त्तितोऽस्मीति विधिनिषेध-

सति दृष्टफलहेतोः प्रवर्त्तितीऽस्मरनिष्टफलहेतोश्च निव-
र्त्तितीऽस्मोति यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने
सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिर्न व्यतिरिक्तात्मद-
र्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात्
प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थी हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं
प्रतिपद्यते न पूर्वं तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषय-
मिति सिद्धम् । ननु स्वर्गकामो यजेत कलञ्जन्न भक्षयेदि-
त्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टी-

विषया सत्यामपि विद्यायां धीर्युक्तावैत्यर्थः विदुषोऽपि पूर्वमाविदात्तं
सम्बन्धमपेक्ष्य विधिनियेधविषयान्वयसङ्गामेव व्यक्तीकरोति इति ।
नन्वविदुषो मिथ्याभिमानवन्न विदुषः सोऽनुवर्त्तते तथा चाविद्यासम्बन्धा-
मेक्षया विदुषो यद्योक्ता धीरिति तत्राह यचेति । पिता पुत्रो भ्रातेत्या-
दीनां मिथोऽन्यत्वदृष्टावप्यन्योन्यनियोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीर्दृष्टा पित-
रमधिष्ठत्य विधौ निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषया धीरिष्टा
अथातः सम्प्रति यदा प्रैष्यन्मन्येऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञः त्वं
लोक इत्यादि सम्प्रतिपत्त्याः श्रुत्याशेषानुष्ठानस्य पुत्रकार्यताप्रतिपादनात्
पुत्रञ्चाधिष्ठत्य विधिनियेधप्रवृत्तौ तस्य तदशक्तौ पितृस्तथा धीरुपमता
तथा भ्रात्रादिष्वपि दृष्टव्यं एवं विदुषो हेतुफलाभ्यामन्यत्वदर्शनेऽपि
प्राक्कालीनावद्यकदेहादिसम्बन्धाद्विरुद्धा विधिनियेधार्था धीरित्यर्थः ।
पुत्रादीनां मिथ्याभिमानान्मिथो नियोगधीर्युक्ता तत्त्वदर्शिनस्तु तदभावात्
देहादिसम्बन्धाधीना नियोगधीरिति परिहरति नेत्यादिना । किञ्च
सर्वापेक्षा यज्ञादिस्तुतेरश्वयदिति सर्वापेक्षाधिकरण्ये सम्यग्ज्ञानस्य दृष्ट-
साध्यत्वोक्तेर्विधिनियेधार्थानुष्ठानं सम्यग्ज्ञानात् पूर्वमिति कृतो विदुष-
स्तदनुष्ठानमित्याह प्रतिपद्येति । सत्यदृष्टेः सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्ध-
बुद्धेस्तदभावादन्यव्यतिरेकाभ्यां विविदिषायाक्याच्च विधिनियेधानुष्ठानात्

नाञ्जातः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न यथा प्रसि-
द्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः ईश्वरचेतस्रैकत्वदर्शी ब्रह्म-
वित्तावन्न प्रवर्त्तते तथा नैरात्मप्रवाद्यपि नास्ति परलोक
इति न प्रवर्त्तते यथा प्रांसहस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणा-
द्यध्यानुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिन्नः कर्मफ-
लसञ्जातदृष्टः श्रद्धधानतया च प्रवर्त्तत इति सर्वेषां नः
प्रत्यक्षमती न शास्त्रानर्थक्यं विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तद्-
नुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न कस्यचिदेव

पूर्वं न सम्बन्धीरित्याह न पूर्वमिति । विधिनिषेधयोर्विद्वद्द्विषयत्वायोगे
फलितमाह तस्मादिति । शास्त्रस्याविद्वद्द्विषयत्वेनोक्तमर्थवत्त्वमाक्षेपसमा-
धिभ्यां प्रपञ्चयितुमाक्षिपति नन्विति । अकारादृष्टमप्रवृत्तिरिति सम्ब-
द्धते । आत्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यतां देहाद्यभिमानरूपाधिकार-
हेत्वभावाद्धिहितो यागादावप्रवृत्तिर्निषेधाच्चाभक्त्यभक्त्यादेर्न निवृत्तिरत-
स्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादावात्मत्वमनुभवतामपि न ते युक्ते
तेषां पारलौकिकभोक्तृप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः । विदुषामपिदुषाञ्च प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह अत इति । आत्मनो देहाद्यातिरिक्तं परो-
क्षमपरोक्षञ्च देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युप-
पत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना । प्रसिद्धिरत्र शास्त्राभि-
मता । एतदेव विदुष्वनु ब्रह्मविदो वा नैरात्मप्रवादिनो वा पक्षोक्षज्ञान-
धतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ताविह वक्ष्यतीति विकल्पप्राद्यं दूषयति ईश्वरेति ।
ननिवर्त्तते चेद्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं निरस्यति तथेति । पूर्ववदत्तापि
सम्बन्धः । तृतीयमङ्गीकरोति यथेति । विधिनिषेधाधीनां प्रसिद्धिमनु-
रन्वानः सञ्चित यावत्, अकाराद्विवर्त्तते चेत्यनुकल्पते । ब्रह्मविदं नै-
रात्मप्रवादिनञ्च व्यक्त्वा देहाद्यातिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षञ्च देहाद्या-
त्मत्वं पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह अत इति । विध्य-

विवेकोपपत्तेरनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी
 स्याद्यथैवेदानीन्न च विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा रागा-
 टिदोषतन्त्रत्वात् प्रवृत्ते रभिचरणादौ च प्रवृत्तिद-
 र्शनात् स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः स्वभावस्तु प्रवर्तत इति
 उक्तं तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव
 न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्यातत्कार्यं च न च मिथ्या-
 ज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थं न ह्युषरदेशं
 स्नेहेन पङ्क्तोक्तुं शक्नोति मरीच्युदकन्तथाविद्या क्षेत्र-

नरेण शास्त्रार्थानर्थक्यञ्चोच्यते विवेकिनामिति । दृष्टा हि तेषां विधि-
 निषेधयोरप्रवृत्तिर्न हि देहादिभ्यो निष्कृष्टमात्मानं दृष्टवतां तयोरधि-
 कारस्तेन तान् प्रति शास्त्रं नार्थवन्न च देहाद्यात्मत्वदृशस्तत्त्वाधिक्रियन्ते
 तेषां यद् यदाचरतीति न्यायेन विवेकिनोऽनुगच्छतां विध्यादावप्रवृत्तेरतो-
 ऽधिकार्यभावाद्द्विध्यादिशास्त्रस्य तदनुसारिणिषाचारस्य चानर्थक्यमि-
 त्यर्थः । किं सर्वेषां विवेकित्वादधिकार्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्थोच्यते
 किं वा कस्यचिदेव विवेकित्वेऽपि तदनवर्तित्वादन्वेषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं
 चोच्यते तत्र प्रथमं प्रत्याह न कस्यचिदिति । अनुष्णाणां सङ्क्षेपित्वि
 न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति श्वनेकेष्विति । तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह
 यथेति । द्वितीयं दूषयति न चेति । किञ्च विवेकिनामप्रवृत्तावन्वेषाम-
 ष्यप्रवृत्तिरित्याशङ्कं निरसितुं श्येनादौ तदप्रवृत्तावपि इतरप्रवृत्तेरित्याह
 रित्याह व्याभिचरणादौ चेति । अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्तास्यदं
 सर्वं संघीतुमादिपदम् । इतश्च विवेकिनां प्रवृत्त्यभावेऽपि नाज्ञस्या-
 प्रवृत्तिरित्याह स्वाभाव्याच्चेति । प्रवृत्तेः स्वभावात्स्वाज्ञानकार्यत्वे भगव-
 द्वाक्यमनुकूलयति स्वभावस्त्विति । प्रवृत्तेरज्ञानजन्यत्वे विधিনিषेधाधीन-
 प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकबन्धस्याविद्यामात्रत्वादविद्वद्द्विषयत्वं शास्त्रस्य सिद्धमिति
 फलितमाह तस्मादिति । दृष्टमेवानुसरन्नविद्वानथादृष्टद्विषयस्तदाश्रयः
 संसारस्तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसंसारस्याविद्वद्द्विषयत्वात्तत्रैतद्विधिशास्त्र-

ज्ञस्य न किञ्चित् कर्तुं शक्नोत्यतश्चेदमुक्तं चेत्तन्नञ्चापि मां
 विद्धि अज्ञानेनाहतं ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसा-
 रिणामिवाहमेव ममैवेदमिति पण्डितानामपि शृण्विदं
 तत् पाण्डित्यं यत् चेन्न एवात्मदर्शनं यदि पुनः चेत्तन्नम-
 विक्रियं पश्ये युस्ततो न भोगं कर्म वाकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति
 विक्रियैव भोगकर्मणी अथैव सति फलार्थित्वादविद्वान्
 प्रवर्तते विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्
 प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकारणसङ्घातव्यापारोपरमे निवृत्तिर-

स्यापि तद्विषयत्वमित्यर्थः । नन्वपिद्राक्षेत्रज्ञमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसार-
 सपि तस्मिन्नाश्रये तेनाश्रयैव शास्त्राधिकारित्वं नेत्याह मेति । अविद्वद्रादेः
 गृहे क्षेत्रज्ञे वस्तुतोऽसम्बन्धेऽपि तस्मात्क्षेत्रज्ञारोपितं तमेव दुःखीकरोती-
 त्यत्राह न चेति । तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति न हीति । क्षेत्रज्ञस्य वस्तु-
 तोऽविद्वद्रासम्बन्धे भगवद्भक्तोऽपि द्योतकमित्याह अत इति क्षेत्रज्ञेश्वरयो-
 रैक्ये किमित्यसावात्मानमहमिति बध्यमानोऽपि स्वश्वरत्वमीश्वरेऽस्मीति
 न बुध्यते तत्राह अज्ञानेनेति । आत्मनो वस्तुतः संसारासंस्पर्शे विद्वद-
 तुभवविरोधः स्यादिति चोदयति अथेति । एवमित्यभिजात्यादित्रैशि-
 ष्ट्यसक्तं, इदमाक्षेत्रकलत्वापि पण्डितानामपि प्रतीत संसारित्वमिति
 शेषः । किं पाण्डित्यं देहादावात्मदर्शनं किंवा कूटस्थ्यात्मदर्पराहो सं-
 सारित्वादिधोरिति विकल्पद्रादयं निराशुर्वन्नाह शृण्वति । तच्च वस्तुतो
 संसारित्वाविरोधि प्रातिभासिकन्तु संसारित्वमिष्टमिति शेषः । द्वितीयं
 दूषयति यतीति । न हि कूटस्थ्यात्मविषयं संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतो
 संसारित्वं विरुध्यते कूटस्थ्यात्मधीनिश्चयायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशि-
 त्वादित्यर्थः । यात्मानमक्रियं पश्यतोऽपि कुतो भोगकर्मणी न ह्यार्ताः
 मित्याशङ्कन्नाह विक्रियेति । अविद्विद्वत्त्वबुद्धेर्भोगकर्माकाङ्क्षयोरभावे
 क्लेशशास्त्रे महत्तिरित्याशङ्कन्नाह अथेति । फलार्थित्वाभावाद्बिदुषो न

पश्यन्ते इदृशान्यत् पाण्डित्यं कस्यचिदसु चेतसि ईश्वर
एव चेतश्चान्यत् चेतस्य विषयः अहन्तु संसारो सुखी
दुःखी मूढो जातो मृतो वियुक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैवेत्येव-
मादयः सर्वे आत्मनि अधारोप्यन्ते संसारोपरमश्च मम
कर्त्तव्यः चैत्रचेतसविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं चेतसं
साक्षात् कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति यश्चैवं बुध्यते यस्य बो-
धयति नासौ चैत्रज्ञ इत्येवं मन्वानो यः स पाण्डितापसदः
संसारमोक्षयोः शास्त्रस्यचार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा स्वयं
मूढोऽन्यांश्च व्यामीहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात् श्रुतं-

कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान् कर्त्तव्यत्वात्तदुपाये
कर्मणि प्रवर्तते शास्त्रोऽधिकारीत्यर्थः । विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि निषे-
धाधीननिवृत्तेरपि दुर्वचत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वात्सिद्धिरित्याशङ्क्याह विदुष
इति । एतौयन्तुत्यापयति इदञ्चेति । सिद्धान्तादविशेषमाशङ्क्य चेतस्य
चेतज्ञात् वस्तुतोभिसत्त्वेन तद्विषयत्वाङ्गीकारान्मवमित्याह चेतश्चेति ।
अहं धीवेदस्यात्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धान्ताद्देहोऽस्तीत्याह
अहमित्त्विति । संसारित्वमेव स्फोरयति सुखीति । संसारित्वस्य वस्तुत्वे
तदनिष्टत्वात् प्रमथीतिद्विरित्याशङ्क्याह संसारेति । कथं तदुपरमस्य हेतुं
धिया कर्त्तव्यत्वमित्याशङ्क्याह चेत्येति । चेतं ज्ञात्वा ततो निवृत्तस्य
चेतस्य ज्ञानं कथं संसारोपरतिमुत्पादयेदित्याशङ्क्याह ध्यानेनेति । सं-
सारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्रहितादीश्वरादन्यत्वं वक्तव्यमिति वक्तु-
मितिशब्दः । तद्वैव न्यत्व उपगदयति यश्चेति । मम संसारिणोऽसंसा-
रीश्वरत्वं कर्त्तव्यं मदेवं यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञानं तव कर्त्तव्य-
मित्युपदिशति स चेतसादीश्वरादन्यो ज्ञेयोऽन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः ।
आत्मा संसारी परमात्मानोऽन्यस्तस्य ध्यानाधीनाज्ञानेनेश्वरत्वं कर्त्तव्य-
मित्येतत् ज्ञानं पाण्डित्य इति मतं मतं दूषयति एवमिति । अयमात्मा ब्रह्मे-

हानिमश्रुतकल्पनाच्च कुर्वेस्तस्मादसम्प्रदायवित् सर्वशास्त्र-
विदपि मूर्खवदेवापेक्षणीयः तत्तूक्तमस्थिरस्य चैतन्नैकत्वे
संसारित्वं प्राप्नोति चैतज्ज्ञानाच्चेत्परैकत्वे संसारिणोऽभा-
वात् संसाराभावप्रसङ्ग इत्येतो दोषो प्रयुक्तौ विद्याकिययो-
र्वैलक्ष्ण्यभुगपगमादिति कथमविद्यापरिकल्पितदोषेण
तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दूष्यतीति तथा च दृष्टान्तो
दर्शितो मरीच्यन्मसोप्ररदेशो न पङ्गीक्रियत इति संसा-
रिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारि-
णोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तौ नन्वविद्यावध्वमेव
चैतन्नस्य संसारित्वदोषमुक्तन्तत्कृतञ्च दुःखित्वादिप्रत्यक्ष-

न्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः । ननु संसारस्य वस्तुत्वाङ्गीकारा-
त्तत्प्रतीत्यवस्थायां कर्मकाण्डं स्यादर्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनात्मनो ब्रह्मत्वे
भ्रानादिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं तत्कथं यद्योक्त-
ज्ञानयान् पण्डितापसदत्वेनाक्षिप्यते तत्रात्र संसारेति । करोमीति
मन्वमानो यः स पण्डितापसद् इति पूर्वेषु सम्बन्धः । कर्मकाण्डं हि
कल्पितं संसारित्वमधिकृत्य साध्यसाधनसम्बन्धबोधपदार्थवदित् ज्ञानकाण्ड-
मपि तथाविधं संसारित्वं पराकृत्याखण्डैकरसे प्रत्यग् ब्रह्मसिद्धिं पर्ययस्य-
दर्थवद्भवेदित्यर्थः । किञ्चात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं त्यक्त्वा ब्रह्मत्वं कल्प-
यन्नात्मज्ञा भूत्वा लोकद्वयबहिर्भूतः स्यादित्याह आत्महेति । ननु चेत्
सञ्ज्ञापि मां विद्मीत्यनेन सर्वज्ञेत्वान्तर्यामी परो जीवादन्वो निरुच्यते न
जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपादयते तत् कथमित्यसाक्षिप्यते तत्राह स्वय-
मिति । किञ्च तत्त्वमसीतिवत् प्रसिद्धचेत्त्वज्ञानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्व-
मिहोपदेशतः श्रुतं तस्य हानिमश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदस्य
कल्पनां कुर्वन् कथं व्यामूढो न स्यादित्याह श्रुतेति । ननु केचन व्या-
भ्रान्तारो यद्योक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य चेतस्रश्चापीत्यादिज्ञोकं व्याख्यात-

मुपलभ्यते न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य
 तत्कृतदोधानुपपत्तेः यावत् किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य दोष-
 जातमविद्यमानमासञ्जयति तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्र-
 धर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वं न च तेन क्षेत्रज्ञी दुष्यति ज्ञेयेन
 तु ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः यदि हि संसर्गः स्यात् ज्ञेय-
 त्वमेव नोपपद्येत यथात्मनो धर्मीऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि
 च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ज्ञेयश्च
 सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः
 क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्व-
 मिति विरुद्धमच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात् केवलं अत्राह

वन्तः तत् कथमुक्तं पाश्चत्यमास्यातुर्व्यामूढत्वं तत्राह तत्रादिति ।
 क्षेत्रज्ञज्ञापीत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्यं स्वामीष्टं सप्तयितं प्रत्युक्तमेव
 बोद्धुमनुद्भव्यं यत्तुक्तमिति । तात्त्विकमेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वात्प्रत्य-
 क्तोक्तमेव समाधिं आरयति एताविति । ईश्वरस्य संसारित्वं संसा-
 र्यभावेन संसारभावश्चेत्युक्तौ दोषो विद्वान्निद्वेषोर्वैचक्षण्येऽपि कथं
 प्रत्युक्ताविति पृच्छति कथमिति । कल्पितसंसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं
 वस्तु वस्तुतो न सम्बन्धमिति परिहरति अविद्येति । तद्विषयं कल्पना-
 द्धर्मधिष्ठानमिति यावत् । कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंशयं दृष्टान्तं
 आरयति तथा चेति । ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं प्रकटीकृत्य प्रसङ्गान्तर-
 निरासमनुसारयति संसारिण्य इति । न तावदविद्या संसारं संसारिण्यञ्च
 कल्पयन्ती स्वतन्त्रा तत्त्वव्याघातात् पारतन्त्र्ये चाश्रयान्तराभावात् क्षेत्र-
 ज्ञस्य तद्वत्त्वे संसारित्वमिति शङ्कते नन्विति । न चाविद्यायत्त्वमविद्या-
 कृतमनवस्थानादिति भावः । यत्तुत्खातदंष्ट्रोरगवदविद्या किं करिष्य-
 नीति तत्राह तत्कृतञ्चेति । अविद्यातच्छयोर्ज्ञेयत्वात्क्षेत्रधर्मतेत्युत्तर-
 आह नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति यावदिति । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि

साविद्या कस्येति यस्य दृश्यते तत्रैव कस्य दृश्यत इत्य-
 बोध्यते अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः
 कथं दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि न च तद्वत्पु-
 षलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तो न हि गोमल्युपलभ्य-
 माने गावः कस्येति प्रश्नो युक्तोऽर्थवान् भवेत् ननु विषमो
 दृष्टान्तो गवां तद्वत्प्रत्यक्षत्वात् सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति
 प्रश्नो निरर्थकः न तथा विद्या तद्वांसु प्रत्यक्षो यतः प्रश्नो
 निरर्थकः स्यादप्रत्यक्षेणाविद्यावता विद्यासम्बन्धे ज्ञाते
 किन्त्व स्यादविद्याया अनर्थहेतुत्वात् परिहर्त्तव्या
 स्याद्यस्याविद्या सतां परिहर्त्तव्येति ननु ममैवाविद्या

ज्ञेयद्वारा ज्ञेयज्ञस्य तत्कृतदोषवत्तेत्याशङ्क्याह न चेति । ज्ञेयस्यापि
 ज्ञेयत्वाच्च तेन चिन्ता वस्तुतः स्वर्गोऽस्तीत्युपपादयति यदीति । धर्मधर्मि-
 न्त्वेन संसर्गेऽपि ज्ञेयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह यदीति । आत्मधर्मस्या-
 नना ज्ञेयत्वे सस्यापि ज्ञेयत्वापत्त्या कर्तृकर्मविरोधः स्यादित्यर्थः । किञ्च
 विमतं न ज्ञेयज्ञान्तरं तद्देवत्वाद्रूपादिवदित्याह कथं वेति । किञ्च
 अज्ञाभूतानीत्यादिना ज्ञेयमात्मस्य ज्ञेयान्तर्भावाच्चाविद्यादेर्ज्ञातधर्मतेत्याह
 ज्ञेयञ्चेति । किञ्चैतदो वेत्तीत्युक्तत्वात् ज्ञेयज्ञस्य ज्ञातत्वनिर्णयाच्च तत्र
 ज्ञेयं किञ्चित् प्रविशतीत्याह ज्ञातैवेति । ज्ञेयज्ञेयज्ञयोरेवं स्वाभाव्ये
 विद्धे सिद्धं ज्ञेयधर्मत्वमविद्यादेरिति फलितमाह इत्यवधारित इति ।
 विरोधाच्च न ज्ञेयज्ञधर्मत्वं अविद्यादेरित्याह ज्ञेयज्ञेति । विरुद्धवादिष्वे
 मूलं दर्शयति अविद्येति । मातृपदस्य व्यावर्त्यमानं युक्तप्राख्यमवट-
 भ्रान्तरमिति वक्तुं केवलपदम् । यथा विद्यया विरुद्धमपि निर्वोदुं
 शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्यप्राभावाच्चित्तोऽन्यस्याविद्यकत्वेन तदाश्रयत्वात्त-
 साविद्यासम्भावतया तदाश्रयत्वव्याघातादाश्रयजिज्ञासया पृच्छति अज्ञा-
 न्चेति । आश्रयमात्रं पृच्छते तद्विशेषो वा, प्रथमे प्रश्नस्थानवकाशित्वं

जानामि तद्यं विश्वान्तद्वन्ञ्चात्मानं जानामि न तु प्रत्यक्षे-
णानुमानेन चेज्जानामि कथं सम्बन्धग्रहणं न हि तव
ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाविद्यया ततकाले सम्बन्धो ग्रहीतुं शक्यते
अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरपयुक्तत्वात् च ज्ञातुरविद्या-
याश्च सम्बन्धस्य यो गृहीता ज्ञानञ्चान्यत् तद्विषयं सम्भव-
त्यनवस्थाप्राप्तेर्यदि ज्ञातापि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञाप्रेतान्योऽ-
ज्ञाता कल्पः स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था परि-
हार्या यदि पुनरविद्या ज्ञेयान्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा

मत्वाह यस्मिन्नेति । अविद्या दृश्यादृश्या वा दृश्यत्वे पारतन्त्र्यात् कि-
ञ्चिन्निरवृत्ते नैव तद्दृष्टेर्नौश्रयमात्रं प्रत्यक्षमदृश्यत्वे वा व्यपकाशत्वादसिद्धि-
रेव स्यादित्यर्थः । द्वितीयमालम्बते कथ्येति । अविद्याया दृश्यमान-
त्वादाश्रयविशेषस्यात्मनोऽपि स्वानुभवांसङ्गत्वात् प्रथमस्य निरवकाशमित्युक्त-
रमाह अत्रेति । प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना ।
तथापि कथं प्रश्नाभिर्ज्ञेयत्वाह न चेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति न
ह्येति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यस्योदयति नन्विति । अज्ञानाश्रयस्य
परोक्षत्वेऽपि प्रश्नैर्नर्थक्यमित्याह अप्रत्यक्षेणेति । अविद्यावतोऽप्यत्य-
क्षत्वेऽपि तेनाविद्रासम्बन्धे सिद्धे प्रष्टुं तव प्रश्नानर्थक्यसमाधिर्न कश्चि-
दित्यर्थः । अत्रुपरिहारमित्यर्थः शङ्कते अविद्याया इति । अविद्याव-
तस्तत्परिहाराच्चान्येन प्रयतितव्यमित्याह यस्मिन्नेति । भवैवाविद्याव-
त्त्वात्तत्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते नन्विति । तर्हि प्रश्नान-
र्थक्यमिति सिद्धान्ते स्वाभिस्त्वित्याह जानामीति । आत्मानमविद्यावन्तं
ज्ञानमपि तद्विषययाध्यक्षाभावात् गृच्छामीति शङ्कते जानामीति । अवि-
द्यावतोऽप्रत्यक्षत्वं वदता तस्याहमविद्यावानविद्राकार्यवत्त्वव्यतिरेकेण
सुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्युपेक्ष्य दूषयति अहमानेनेति । आत्मनो
विद्रासम्बन्धग्रहे कानुपपत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञातैवात्मा स्वस्याविद्रासम्बन्धं

ज्ञातापि ज्ञातैव न ज्ञेयम्भवति यदा चैवमविद्या दुःखित्वा-
द्यैर्न ज्ञातुः चेतन्नस्य किञ्चित् दुष्यति मन्वयमेव दोषो
यत् दोषवत् चेतविज्ञातृत्वं न विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रि-
यस्य विज्ञातृत्वोपचारात् यथाष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियो-
पचारस्तद्वदयथा च भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव
आत्मनि स्वत एव दर्शितः अविद्याधारापितैरेव क्रिया-
कारकाद्यात्मन्युपचर्यते तथा तत्र तत्र य एनं वेत्ति हन्तारं
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः नादत्ते कस्य-
चित् पापमित्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातम-
स्माभिरुक्तैः च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामो हन्त तर्ह्यात्मनि

बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञातेति विकल्पप्रादुर्भावो दूषयति न हीति । तत्काले
स्वस्याविद्यां प्रति ज्ञातृत्वावस्थायामिति यावत् । अविद्याविषयत्वेन
गृहीतत्वात् तत्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मनस्तस्याः स्वात्मनि ब्रह्म सम्बन्ध-
ज्ञातृत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह अविदप्रवेति । द्वितीयं निररयति
न चेति । यो गृहीता स न सम्भवतीति सम्बन्धः, तद्विषयमिति ज्ञातृ-
रविदप्रायाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दार्थः । अनवस्थामेव प्रपञ्चयति यदीति ।
आत्मनः स्वपरत्वाद्योगात्तस्मिन् विदप्रासम्बन्धस्य प्रमाणकत्वान्नित्यानुभ-
गस्यत्वे स्थिते फलितमाह यदिति पुनरिति । यदा चैवं तदतदध्याहार्यं
ज्ञातृग्राह्यो न किञ्चित् दूषयति ते तददृष्टप्रमाणं शङ्कते नान्विति । कि
ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा नादृष्टस्तदनभ्युपगमात्तत्-
प्रयुक्तदोषाभावात् द्वितीये ज्ञातृत्वस्यैवोपचारिकत्वान्न तत्काल्ये दोषोऽस्ती-
त्याह नेत्यादिना । अत्रत्यामपि क्रियायां क्रियोपचारं इष्टान्तेन स्फुट-
यति । यथेति । आत्मनि वस्तुतोऽविक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति
यथात्रेति ! गीताशास्त्रं सप्रस्यर्थः, स्वत एवात्मनि क्रियाद्यात्मत्वा-
भावो भगवता शास्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति सम्बन्धः ।

क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्यया चाध्यारोपित-
तत्वे कर्माख्यविद्वत्कर्तव्यान्धेव न विदुषामिति प्राप्तं
सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव च न हि देहभृता शक्यमित्यत्र
दर्शयिष्यामः सर्वगास्त्रार्थीपसंहारप्रकरणे च समासे-
नैव कीन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य चापरित्यक्त विशेषतो दर्श-
यिष्यामः अनभिह्व बहुपपञ्चेनित्युपसंज्ञियते ॥ २ ॥

कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भाति तथाह अविदोति । यथा वस्तुतो
नास्यात्मनि क्रियादिरूपचाराणु भाति तथा तत्र तत्वातीतप्रकरणेषु
अहो भगवता ज्ञतो यत्र इत्याह तथेति । न केवलमतीतेष्वेव प्रकर-
णेषु वास्तवक्रियादप्रभावादात्मन्याध्यासिकी तत द्विकृता किन्तु वक्ष्यमाण-
प्रकरणेष्वपि तथैव भगवत्प्रियायदर्शनं भविष्यतीत्याह उच्यते चेति ।
व्यात्मनि वास्तवक्रियादप्रभावाध्यासाच्च तदभिज्ञो कर्मकाण्डस्याविद्व-
धिकारित्वप्राप्तौ विद्यायजेत ज्ञात्वा कर्माभेदेत्यादिशास्त्रविरोधः स्यादिति
शङ्कते जन्तेति । भास्वरं देहव्यतिरेकविज्ञानात् प्रायस्य दर्शनायादप्रती-
तात्मधीविधुरस्यैव कर्मकाण्डाधिकारित्वङ्गीकरोति स तमिति । कथ-
मज्ञस्यैव कर्माधिकारित्वसुप्रसन्नमित्याशङ्क्याह एतदेव चेति । ज्ञानिनो
ज्ञाननिष्ठाप्राप्तौ विचारो निजान्तरे त्वत्त्वार्थीयुपसंहारप्रकरणे विशेषतो
भविष्यतीत्याह सीति । तदेवानुक्रामति समासेनेति । जीवब्रह्मणोरै-
क्याभ्युपगमेन किञ्चिदन्तर्गतमित्युपसंहरति अन्तमिति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । तदेवं संसारिणः स्वरूपसकृभिदानो तस्यैव पारमार्थि-
कमसंसारिणस्वरूपमाह चेतज्जनिति । तच्च चेतज्ञं संसारिणं जीवं
वस्तुतः सर्वक्षेत्रेष्वतुगतं मामेव विद्धि तत्त्वमसीति श्रुत्युपलक्षितेन चिदं-
शेन मद्रूपस्थोक्तत्वात् आदरार्थमेतत् ज्ञानं स्तौति चेतक्षेत्रज्ञयोर्ब्रह्मै-
लक्षण्येन ज्ञानं तदेव भोज्यहेतुत्वात् ज्ञानं मम मतं अन्यत्तु वथाप-
रिण्डित्यं बन्धहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तं तत् कर्म यत्र बन्धाय सा विद्या या
च सुक्तये । आयासायापरं कर्म विद्वान्या शिल्पानैषुप्रमिति ॥ २ ॥

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत् प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

इदं शरीरमित्यादिज्ञ कापदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकांऽयमुपन्यस्यते तत् क्षेत्रं यच्चेत्यादि व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति यन्निर्दिष्टमिदं शरीरं इति तत् क्षेत्रमिति तच्छब्देन परामृशति यच्चैदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्वयादृक् यादृशं स्वकीयैर्धर्मैश्च शब्दः समञ्जशर्थो यद्विकारि यो विकारो यस्य तद्विकारि यतो यस्मात् यत् कार्यमुत्पद्यते इति वाक्यशेषः स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावः ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्मा यथाविशेषितं तत् समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

आ० टी० । एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोकान्तरमवतारयति इदमिति । कुत्र संग्रहोक्तरूपमुच्यते तत्राह व्याचिख्यासितस्येति । प्रतिपत्तिसौकर्याथे संग्रहोक्तरर्थवतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणेऽर्थे श्रोतुर्मनः-समाधानार्थं सूत्रितो वाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याह यन्निर्दिष्टमिति । इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन परामृशति प्रकृतार्थत्वात्तस्येति योजना, तत् क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्यध्याहारः यच्चैति येन रूपेण रूपवदिति तदेव क्षेत्रं विशिष्यते तस्य क्षेत्रस्य स्वकीयादृशधर्मा जन्मादयस्त्वैर्विशिष्टस्य क्षेत्रत्वे हेयत्वं फलति । चशब्दपञ्चकस्य तरेतरमसञ्जयार्थत्वमाह चशब्द इति । विकारित्वेनापि हेयत्वं सूचयति यद्विकारोति । यत् कार्यं तत्त्वं यस्मादुत्पद्यते तत्कारणत्वाद्ज्ञातव्यमित्याह यत इति । क्षेत्रमित्य क्षेत्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति स चेति । ज्ञातव्यमिति यस्मिन् चक्षुरादौ पाधिकतदृष्ट्यादिशक्तवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति

वत्प्रभाव इति । तेनोक्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः कथं यथा विशेषितं चेतं चेतसो वा शक्यो ज्ञातुमित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यादित्याह तदिति ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । तत्र यद्यपि चतुर्विंशतिभेदभिन्ना प्रकृतिः चेतनमित्यभिप्रेतं तथापि देहरूपेणैव परिणतायामेव तस्यामहं भावेनाविवेकः स्फुट इति तद्विवेकार्थमित्दं शरीरं चेतनमित्युक्तं तदेव प्रपञ्चवियन्तु प्रतिजानीते तदिति । यदुक्तं मया तत् चेतं यत्स्वरूपतो जडदृश्यादित्स्वभावं यादृक् यादृशञ्च इच्छादिधर्मकं यद्विकारि यैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं दत्तञ्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैः प्रकारैः स्यावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः । स च चेतसो यत्स्वरूपतो यत् प्रभावश्च अचिन्त्यैश्वर्ययोनेन यैः प्रभावैः सम्पन्नस्तत्त्वं संक्षेपतो मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

**ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥**

तत् चेतस्त्रयोऽर्थान्मयं विवक्षितं स्तीत श्रील-
बुद्धिप्ररोचनार्थं ऋषिभिरिति ऋषिभिर्बहुधादिभिर्बहुधा
बहुप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि
तैमेत्त्वच्छन्दोभिर्विविधैर्नामप्रकारैः पृथक् विवेकतो गीतं
किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि
ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि
ब्रह्मसूत्रपदेन सूचन्ते तैरेव च चेतस्त्रयोऽर्थान्मयं
गीतमिति अनुवर्तते आत्मत्वेषोपासीतत्यादिभिर्हि ब्रह्म-
सूत्रपदैरात्मा ज्ञायते हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्न संशय-
रूपैर्निश्चितप्रत्ययात्पादकैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह तदित्यादिना । विवक्षितं
जिज्ञासितमित्यर्थः । सुतिफल्गमाह श्रोतेति । न केवलमाप्नोक्तेरेक

शेवादिवाधात्म्यं सम्भावितं किन्तु वेदाकाद्यादपीत्याह ऊन्दोभिश्चैति ।
 अथादीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वं शास्त्राभेदादुच्यते न केवलं
 श्रुतिस्मृतिसिद्धसंज्ञं वाधात्म्यं किन्तु यौक्तिकञ्चेत्याह किञ्चेति । कानि
 तानि सूत्राणीत्याशङ्क्याह आत्मेत्वेनेति । आदिपदेन ब्रह्मविद्याप्रोक्तिं
 परमथ येन्यां देवताभिद्यादीनां विद्याविद्यासूत्राणां प्रोक्तानि व्याख्याते
 श्लेषोपादानं तच्च श्लेषोपलक्षणं अथातो ब्रह्मजिज्ञासैत्यादीन्यपि सूत्रा-
 ण्यत्र गृहीतान्यन्यथा ऊन्दोभिरित्यादिना पौनरुक्त्यादिति मत्वा विधि-
 नष्टि हेतुमङ्गिरिति ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । कैः विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायामाह अष्टि-
 भिरिति अष्टिभिर्नगिष्टाष्टिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन तै-
 राजादिस्वरूपेण बहुधा गीतं निरूपितम् । विविधैर्विचित्रैर्नित्यनैमित्तिक-
 कर्मात्मैर्विषयैः ऊन्दोभिर्बेदेनापूजनीयदेवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः
 शक्तैः पदैश्च ब्रह्म सूत्रेण सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि तदस्यलक्षणपराणि उपनिषद्वाक्यानि ।
 तथा ब्रह्म पद्यते साक्षात् ज्ञायते एभिरिति पदानि सूत्रपलक्षणपराणि
 अत्यं ज्ञानमननं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च बहुधा गीतम् । किञ्च हेतुमङ्गिः
 स देव सौम्योऽमम आसीत् कथममृतः सञ्जायेत इति । को होवान्यात्
 कः प्रागयात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् एष होवानन्द्यातीत्यादि-
 युक्तिमङ्गिः । अन्यात् अथानचेष्टां कः कुर्यात् प्राग्यात् प्राणव्यापारं
 वा कः कुर्यादिति श्रुतिवदयोरर्थः । विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्य-
 तथा अमरान्दुर्धर्मात्पदादकैरित्यर्थः । तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंपदं
 संक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् श्रुष्वित्यर्थः । यद्वा अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
 सैत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्येव ब्रह्म पद्यते निश्चीयते एभिरिति
 पदानि तैर्हेतुमङ्गिरीक्षतेनाशब्दं आनन्दमयोऽध्यासादित्यादियुक्तिमङ्गि-
 विनिश्चिताद्यैः शेषं समानम् ॥ ४ ॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

सुत्याभिसुखीभूतायार्जुनाथाह भगवान् महाभूता-
 नीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि सर्ववि-
 कारव्यापकत्वादुभूतानि च सूक्ष्माणि न स्थूलानि
 स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्तेऽहङ्कारो
 महाभूतकारणमहं प्रत्ययलक्षणाऽहङ्कारकारणं बुद्धिरध्य-
 वसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्यक्त-
 मव्याकृतभीश्वरशक्तिः मम माया दुरत्ययेत्युक्तं एवशब्दः
 प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः, चशब्दो
 भेदसमुच्चयार्थः, इन्द्रियाणि दश आत्मादीनि पञ्च बहुप्रत-
 पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्चकर्मनिर्व-
 र्त्तिकत्वात् कर्मान्द्रियाणि तानि दशैकञ्च किं तत्
 मन एकादशं सङ्ख्याद्यात्मकं पञ्च चेन्द्रियगोचराः
 शब्दादयो विषयास्तान्येतानि सङ्घातश्चतुर्विंशतितत्त्वानि
 आचक्षते ॥ ५ ॥

आ० टी० । चेत्वादियाथात्म्यरूपेण प्रज्ञोभिताय किन्नदिति
 जिज्ञासवे यथोद्देशं चेत्वं निर्दिशति स्तुतयेति । महत्त्वे हेतुमाह
 सर्वेति । भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेषाभावादुपहृते का हानिरित्या-
 शङ्काह स्थूलानीति । अहङ्कारोऽहंप्रत्ययलक्षण इति सम्बन्धः ।
 भूतानां प्रातीतिकत्वेनाभिज्ञानमात्रात्मत्वं सत्याहङ्कारं विशिष्ट-
 महाभूतेति । महतः परमित्यादौ प्रसिद्धं महत्त्वार्थमहङ्कारहेतु-
 माह अहङ्कारेति । ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि शङ्कते तदर्थमाह
 ममेति । अवधारणरूपमर्थमेव स्फुटयति एतावत्प्रेवेति । पञ्चतन्मा-
 त्वाण्यहङ्कारो महदव्य कृतमित्येवमभिन्नत्वं मूलप्रकृत्या सह तन्मात्मा-
 दिभेदानां बहुव्ययकारार्थः । दशेन्द्रियाण्येव विभक्त्य व्युत्पादयति अतो-
 त्पादिना । तदेव प्रश्नद्वारा स्फुटयति किन्नदिति । शब्दादिविषयशब्देन

स्थूलानि सूतानि सूक्ष्मानि । उक्तेषु तन्मात्रादिषु तत्त्वान्तरीय सप्तति-
माह तानीति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । तत्क्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महाभूतानि
भूम्यादीनि पञ्च ब्रह्मकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्ज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं व्यक्तं
सूक्ष्मप्रकृतिः इन्द्रियाणि दश बाह्यानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि एकचक्षुमनः इ-
न्द्रियगोचराश्च पञ्चतन्मात्ररूपा एव शब्दादय आकाशादिविशेषगुणतया
व्यक्ताः सन्त इन्द्रियविषयाः पञ्च तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

अधिदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि
क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छाद्वेष
इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्वं
पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतु-
रिति मेयमिच्छान्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो
यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्वं पुनस्तज्जाती-
यमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव
तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव
दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वान्तदपि क्षेत्रं सङ्घातो देहेन्द्रि-
याणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लौह-
पिण्डेऽग्निरात्मचेतन्याभासरसविहा चेतना सा च क्षेत्रं
ज्ञेयत्वात् धृतिर्गयावसादं प्राप्नानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते
सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमि-
च्छाद्वेषद्वेषात् एतत्तत्त्वं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन
सविकारं मह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य

चेतभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं चेतं इत्युक्तं तत्
चेतं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् ॥ ६ ॥

आ०टी०। मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडश-
कश्च विकार इति पठन्ति अव्यक्ताहङ्कारादीनान् नैगुण्याभिमानादिधर्मकत्वं
प्रसिद्धमिति । शब्दादीनामेव ग्रहणे कर्मेन्द्रियाणां विषयास्तुक्तैर्वैकल्प-
प्रसङ्गात् चेत्यैर्निरूपणस्य च प्रकृतत्वात् स्वरूपनिर्देशेनैव तत्चेतं यज्ञ
यादकं चेति व्याख्यातभेदान्निष्कादीनामात्मविकारत्वनिरूपणस्य चेत्यवि-
कारत्वनिरूपणस्येन यादिकारीतत्वे तच्चिरूपयन्मतान्तरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोक-
भवतारयति अथेति । सर्वज्ञोक्तिविरोधाद्धेत्यं वैशेषिकमतमिति मत्वोक्तं
भगवानिति । उपलक्षजातीयस्थोपलभ्यमानस्यास्यादानेच्छायां हेतुमाह
सुखेति । इतिशब्दो हेतुप्रर्थः सुखहेतुत्वात्तच्चिच्छेत्प्रर्थः ।
इच्छां सुखतद्भेदविषयत्वेन व्याख्यायात्मधर्मत्वं तस्याव्युदस्यति सेयमिति ।
तथापि कथं चेतान्भूतत्व तत्माह सेयत्वादिति । इच्छापत् हेतोऽपि
हेतोऽपि धर्मो बुद्धेरित्याह तथेति । कोऽसौ हेतो यस्य बुद्धिधर्मत्वं
तत्माह यज्जातीयमिति । तस्यापीच्छावत्चेतान्भविष्याह सोऽयमिति
इच्छाद्वेषवद्बुद्धिधर्मः सुखमपीतप्राह तथेति । तस्यापि स्वरूपोक्तप्रा
चेतान्तःपातित्वमाह अतुल्यमिति । दुःखस्यापि स्वरूपोक्तप्रा चेत-
मध्यवर्तित्वमाह दुःखमिति । देहेन्द्रियात्मवादौ व्युदसितं चेतान्-
भूतमेव सङ्घातं विभजते देहेति । विज्ञानवादं प्रतप्राह तस्यामिति ।
तत्रे लौहपिण्डे वज्रेरभिव्यक्तिवदुक्तसंहतौ बुद्धिदत्तरभिव्यज्जते तत्र
चाग्निरभिव्यक्तो लोहपिण्डमेवाग्निरुज्जप्राप्याहयति तथात्मचेतन्यं बुद्धि-
दत्तावभिव्यक्तं तामेवात्मतया बोधयतप्रतस्तदाभाषास्तुविज्ञा सैव चेतने-
तपुच्यते सा च सुखचेतनं प्रतप्तेयत्वात्तद्रूपत्वात् चेतमेवेत्प्रर्थः ।
इतिस्वरूपोक्तप्रा चेत्यं तस्यादर्शयति धृतिरितप्रादिना । नन्वन्वेऽपि
सङ्ख्यादयो ये मनोवर्षाः सन्ति ते किमित्प्रत्व चेत्यत्वेन नोच्यन्ते
तत्माह सर्वेति । तस्योपलक्षणार्थत्वे हेतुमाह यत इति । इच्छादि-
वदक्षिणवसरे सङ्ख्यादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत् कस्य प्रकरणविभागार्थं

यतो भगवदुक्तं चेतसुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिप्रहस्य सर्वानुक्तबुद्धि-
धर्मोपलक्षणार्थत्वमित्यर्थः । विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराय वैराग्यार्थं चेत्यं
व्याख्यातमित्यनुवदति यस्येति । चेत्यभेदजातस्य व्यष्टिदेहवभागस्य
सर्वस्येत्यर्थः, संहतिः समष्टिः शरीरम् ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । इच्छेति । इच्छादयः प्रसिद्धाः संज्ञातः शरीरं चेतना
ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः धृतिर्धैर्यं एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्माः
अपित्त मनो धर्माः अतः चेत्यान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत्सङ्ख्यादीनां
तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अज्ञा अज्ञाना धृतिरधृति-
ह्रीर्विभीरित्येतत्सर्वं मन एवेति । अनेन यादृशगतिं प्रतिज्ञातारः
चेत्यधर्मा दर्शिताः । एतत् चेत्यं सविकारमिन्द्रियादिविकारसहितं सं-
ज्ञापेण तुभ्यं मयोक्तमिति चेत्योपसंहारः ॥ ६ ॥

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

चेतज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य चेत-
ज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं तत् प्रवक्ष्या-
मीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना
तु तत्ज्ञानसाधनगुणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन् सति
तत् ज्ञेयविज्ञानयोग्योऽधिकृतो भवति यत्परः स-
त्यासौ ज्ञाननिष्ठ उच्यते तममानित्वादिगुणं ज्ञानसाधन-
त्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् अमा-
नित्वमिति । अमानित्वं मानिनोऽभावोऽमानित्वं
आत्मनः ज्ञाघनन्तदभावोऽमानित्वमदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटी-
करणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वमहिंसा अहिंसनं प्राणि-
नामपीडनं क्षान्तिः परापराधप्राप्तावक्रियार्जवमृजु-
भावोऽवक्रत्वमाचार्य्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुं आचार्य्यस्य

शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनं शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां
प्रक्षालनमन्तश्च मानसः प्रतिपन्नभावनया रागादिमलानां
मपनयनं शौचं स्वर्थं स्थिरभावी मीनमार्ग एव कृतव्यक्-
सायित्वमात्मविनियह आत्मन उपकारकस्यात्मशब्दाच्चस्य
कार्यकारणसङ्घातस्य विनियहः स्वभावेन सर्वतः प्रस-
त्तस्य सम्मार्ग एव निरीध आत्मविनियहः ॥ ७ ॥

आ० टी० । ननु उक्ते चोले चोलेनो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्य-
न्यदुच्यते तत्राह चोलेन इति । अनादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणं
चोलेन स्वयमेव भगवान् विवक्षितविशेषणसहितं ज्ञेयं यत्तदित्यादिना
वक्ष्यतीति सम्बन्धः । किमिति चोलेनो वक्ष्यते तत्राह यस्येति । ज्ञेयं
यत्तदित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्य तात्पर्यमाह अधुनेति । अमानित्वादिनक्षत्रं
विदधातीत्युत्तरत्वं सम्बन्धः । ज्ञानसाधनसमुदायबोधनं कुलोपयुज्यते
तत्राह यथाङ्घ्रिति । योग्यमधिकृतमेव विदधतीति यत्पर इति । एतत्
ज्ञानमिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमित्याशङ्क्याह तमिति । तद्विधा-
नस्य वक्तृद्वारा दास्यं सूचयति भगवानिति । अमानित्वादिनिष्ठस्यान्-
र्धियो ज्ञानमिति नियमार्थमाह अमानित्वमिति । मानस्तिरोहितो
विलेपः स चात्मन्युत्कर्षारोपहेतुः सोऽस्येति मानी न मान्यमानी तस्य
भावो मानित्वमिति व्याकरोति अमानित्वमित्यादिना । प्रतियोगिसुखे-
नादन्तित्वं विदधतीति अदन्तित्वमिति । वाङ्मनोदेहेरपीडनं प्राश्नि-
नामहिसनम् । तदेवाहिसेत्याह अहिंसेति । परापराधस्य चित्तवि-
कारकारणस्य प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहित्णुत्वं चान्निरित्याह
चान्निरिति । अवक्रत्यमकौटिल्यं यथा हृदयव्यवारः सदैकहृत्प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं चेत्यर्थः । उपनोय तु यः शिष्यमित्यादिनोक्तमाच्यर्थं व्यव-
च्छिनत्ति मोक्षेति । शुश्रूषादि इत्यादिपदं नमस्कारादिविषयम् । बाह्य-
माभ्यन्तरञ्च द्विःप्रकारं शौचं क्रमेषु विभजते शौचमित्यादिना । मनसो
रागादिमलानामिति सम्बन्धः । तदपनयोपायसुपदिशति प्रतिपद्येति ।

रागादिप्रतिकूलस्य भावनाविषयेषु दोषदृष्ट्या प्रवृत्तस्येति यावत् ।
स्थिरभावमेव विशदयति भोक्तेति । आत्मनो नित्यसिद्धस्यानाधेयातिथयस्य
कतो विनियहस्तत्राह आत्मन इति ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । इदानीममानित्वमित्यादिपञ्चभिरुक्तलक्षणात् चेत्वाद-
तिरिक्ततया ज्ञेयं शुद्धं चोत्तमं विकारेण वर्णयिष्यन् तत्त्वज्ञानसाधना-
न्याह अमानित्वमिति । अमानित्वं स्वयुष्माकाराहित्यं अदर्शित्वं
दम्भराहित्यं अहिंसा परपीडावर्जनं क्षान्तिः सहिष्णुत्वं आर्जवमव-
क्रता आचार्योपासनं सद्गुरुसेवनं शौचं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च तत्र बाह्यं
मृज्जलादिना आभ्यन्तरञ्च रागादिमलक्षालनम् । तथा च स्मृतिः ।
शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं
भावशुद्धिस्तान्तरमिति । स्थैर्यं सन्मार्गप्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता आत्म-
विनियहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पञ्चमेनान्वयः ॥७॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

किञ्च इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु
भोगेषु विरागभावो वैराग्यमनहङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा
च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं
दोषानुदर्शनं आलोचनं जन्मानि गर्भवासयोनिहारा
निःसरणं दोषस्तस्यानुदर्शनं आलोचनं तथा मृत्यौ दोषा-
नुदर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुद-
र्शनं आलोचनं परिभूतता चेति तथा व्याधिषु शिरो-
रोगादिषु दोषानुदर्शनं तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधि-
दैवनिमित्तेष्वथ वा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मा-

दिषु पूर्ववदनुदर्शनं दुःखं जन्मदुःखं जरादुःखं मृत्यु-
दुःखं व्याधयो दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं दुःखानि
न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमित्येवं जन्मादिषु दुःखदोषानुद-
र्शनात् देहेन्द्रियाविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते ततः प्रत्य-
गात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय एवं ज्ञानहेतु-
त्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञानस्थानरङ्गसाधनानि किन्तु वैराग्या-
दीन्यपि तथाविधानि सन्तीत्याह किञ्चेति । दृष्टादृष्टनेकार्थेषु रागे
तत्प्रतिबन्धं ज्ञानं नोत्पद्यते इति मत्वा व्याकरोति इन्द्रियेति । आवि-
र्भूतो गर्वोऽहङ्कारस्तदभायोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह अहङ्कार इति ।
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यसुक्तमुपादयति जन्मेति । प्रत्येकं दोषानुदर्शनमित्युक्तं
तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विशदयति जन्मनीति । यथा जन्मनि दोषानु-
सन्धानन्तथा मृत्यौ दोषस्य सर्वमर्मनिहलनादेरालोचनं कार्यमित्याह
तथेति । जन्मनि मृत्यौ च दोषानुसन्धानयज्जरादिष्वपि दोषानुसन्धानं
कर्त्तव्यमित्याह तथेति । व्याधिषु दोषस्यासङ्घातरूपस्यानुसन्धानं दुःखेषु
विविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रसिद्धं व्याख्यानान्तरमाह व्यथयति । यथा
जन्मादिषु दुःखान्तेषु दोषदर्शनसुक्तं तथा तेष्वेव दुःखास्त्वदोषस्य दर्शनं
स्फुटयति दुःखमित्यादिना । कथं जन्मादीनां वाङ्मेन्द्रियव्याघ्राणां दुः-
खत्वं तथाह दुःखेति । जन्मादिषु दोषानुदर्शनकृतं फलमाह एवमिति ।
वैराग्ये सत्यात्मदृष्टार्थं करणानां तदाभिसुख्येन प्रवृत्तिरिति वैराग्य-
फलमाह तत इति । जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुषु किमित्युपसं-
हृत्प्रातमित्याशङ्क्य वैराग्याद्वा धीहेतुत्वादित्याह एवमिति ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । किञ्च इन्द्रियार्थेऽपि । जन्मादिषु दुःखदोषयोर्-
नुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८ ॥

**असक्तिरनभिषङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ६ ॥**

किञ्च असक्तिरिति । असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तद्भावोऽसक्तिरनभिषङ्गोऽभिषङ्गाभावोऽभिषङ्गो नाम शक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणो यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि चाहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते चाहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति केत्याह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु आदिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते नित्यञ्च समचित्तत्व तुल्यचित्तता क इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्त्रिष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तु सचित्तता इष्टोपपत्तिषु न लप्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ६ ॥

आ० टी० । ज्ञानस्थानरङ्गमेव हेतुनिरमाह किञ्चेति । नन्वसक्तिरेवाभिषङ्गाभावस्तथा च पुनरक्तिरित्याशङ्क्याभिषङ्गोक्तिद्वारा निरस्यत आभिषङ्गो नास्मेति । अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावन्यत्वाद्यथा तद्गते सुखादावात्मानतद्भावनाख्यं शक्तियशेषमेवोटाहरति यथेति । उक्तविशेषणयोगाकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह केत्यादिना । उक्तविशेषणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह तच्चेति । यदा हर्षविषादशून्यमनस्तमपि ज्ञानहेतुरित्याह नित्यञ्चेति । तदेव विभजते इष्टेति । तस्य ज्ञानहेतुत्वद्विगमयति तच्चैतदिति ॥ ६ ॥

आ० टी० । किञ्च असक्तिरिति । पुत्रदारादिषु असक्तिः प्रीति-
त्वागः अनभिषङ्गः पुत्रादीनां सुखे दुःखे वा अहमेव सुखी दुःखी चेत्य-
भ्यासातिरेकाभावः, इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचि-
त्तत्वम् ॥ ६ ॥

**मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवितुमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥**

किञ्च मयि चेति । मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक् समा-
धिना नान्यो भगवतो वासुदेवात् परोऽख्यतः स एव
नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोग-
स्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी
सा च ज्ञानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्का-
रेण वा शुचादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः अरख्य-
नदोपलिनदेवगृहादिभिविपत्तो देशस्तं सेवितुं शील-
मस्येति विविक्तदेशसेवो तद्भावी विविक्तदेशसेवित्वं विवि-
क्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसोदति यतस्तत आत्मादिभावना
विविक्ते उपजायतेऽती विविक्तदेशसेवित्वे ज्ञानमुच्यते
अरतिररमणं क्व जनसंसदि तज्जनानां प्राकृतानां संस्का-
रशून्यानामविनीतानां कलहोष्म, खितदिक्षानां संसत्
समवायाजनसंसन्न संस्कारवतां विनीतानां संसत्तस्या-
ज्ञानोपकारकत्वात् अतः प्राकृतजनसंसदरतिर्ज्ञानार्थ-
त्वात् ज्ञानम् ॥ १० ॥

आ० टी० । साधनान्तरभाह किञ्चेति । अनन्ययोगमेव संक्षिप्तं
व्यक्तं नेत्यादिना । उक्तधीद्वारा जाताया भक्तेर्भगवति स्थैर्यं दर्शयति
नेति । तत्रापि ज्ञानशब्दस्तद्भेदत्वादित्याह सा चेति । देशस्य विवि-
क्तत्वं द्विविधमुदाहरति विविक्त इति । तदेव स्पष्टयति अरग्येति ।
उक्तदेशसेवित्वं कथं ज्ञाने हेतुत्वाद् विविक्तोऽस्ति । आत्मादोत्यादि-
शब्देन परमात्मा वाक्यार्थोच्यते । नन्वरतिविषयत्वेनापिशेषतो जन-

संसन्नात्वं किमिति न गृह्यते तत्राह तस्य इति । सन्तः सङ्गस्तु भेषज-
मित्युपलम्भादित्यर्थः ॥ १० ॥

स्वा० टी० । मयीति । मयि परमेश्वरेऽनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या
अव्यभिचारिणी एकान्ता भक्तिः, विविक्तः शुद्धश्चित्रप्रसादकरस्तं देशं
सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं प्राहतानां जनाना संसदि सभायाम-
रतीरत्यभावः ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थं दर्शनम् ।

एतज् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

किञ्च अध्यात्मेति । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिवि-
षयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन् नित्यभावो नित्यत्वममा-
नित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावानां परिपाकनिमित्तं
तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमन्तस्यालोचनं तत्त्व-
ज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने
प्रवृत्तिः स्यादिति एतदज्ञानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्त-
मुक्तं, ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानपटे तस्मात्
यथोक्तादन्यथाविपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसा चार्थान्त-
रनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्ति-
कारणत्वादि ॥ ११ ॥

व्या० टी० । साधनान्तरमाह किञ्चेति । आत्माटीत्यादिगण्डोऽना-
त्मार्थस्तद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तत्त्वत्व तत्रैव निष्ठावत्त्वं विवेकनिष्ठो हि
पाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको नाम यत्नेन साधि-
तानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमैक्यसाक्षात्कारस्तत्फलालोचनं
किमर्थमित्याशङ्क्याह तत्त्व्येति । प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमर्थ-
यदिति शेषः । ज्ञानस्थान्तरङ्गहेतुसक्तसपञ्चहरति एतदिति । किमिति

तस्य विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह परिहरन्नायेति । तत्र हेतुः संसारेति ।
तस्य प्रवृत्तिरुत्पत्तिरुद्देशे त्वत्वान्मानित्वादि त्याज्यं ज्ञाते च त्याज्यत्वं तेन
तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः इतिशब्दः साधनाधिकारसमाप्तर्यः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । किञ्च यध्यात्तेति । आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानं
तस्मिन्निवृत्त्यर्थं निवृत्तभावः तत्त्वम्पदार्थशुद्धिनिवृत्तमित्यर्थः, तत्त्वज्ञानस्थार्थः
प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टत्वानोचनमित्यर्थः, एतदमा-
नित्वमदम्भत्वमित्यादिविगतिसंख्याकं यदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं वशि-
ष्ठादिभिर्ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं मानित्वादि यत्तद-
ज्ञानमिति ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

यथाक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकाङ्क्षायामाह
ज्ञेयं यत्तदित्यादिति । ननु यमानियमाश्रमानित्वाद्यो
न तैर्ज्ञेयाः, ते न ज्ञानानित्वादिकस्य चिदस्तुनः परिच्छे-
दकं दृष्टं, सर्वत्रैव यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य
परिच्छेदकं दृश्यते, न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते
यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निर्म दोषः ज्ञाननिमित्तत्वात्
ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचाम ज्ञानसङ्कारिकारणत्वाच्च ज्ञेय-
मिति ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत् प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद-
क्ष्यामि किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणा-
याह यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतत्वमश्नुते न पुनस्त्रियत
इत्यर्थः, अनादिमत् आदिरस्यास्तीत्यादिमत् न आदिम-
दनादिमत् किं तत् परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृत-
मत्र केचित् अनादिमत् परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहि-

शोक्तेऽर्थे मत्तुप् आनर्थक्यमनिष्टं स्यादित्यर्थविशेषश्च दर्श-
यन्त्यहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तस्मात्परमिति मत्स्य
मेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत् सम्भवति नत्वर्थः सम्भवति
ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वान्न
सत्तन्नासदुच्यत इति विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्र-
तिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धः तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समा-

आ० टी० । उत्तरग्रन्थमवतारयति यथोक्तेति । अमानित्वादीनां
ज्ञानत्वमाक्षिपति नन्विति । वस्तुपरिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वमाशङ्क्याह न
हीति । परिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वं ज्ञानत्वात् परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्या
अयमित्यभिप्रेत्याह सर्वत्रेति । स्वार्थस्यैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्ये तद्व्य-
तिरेकद्वारा विशदयति न हीति । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति । अमा-
नित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षिपति नैष दोष इति । तत्र हेतुत्वे-
नोक्तं आरयति ज्ञानेति । तेन ज्ञानशब्दे हेतुत्वमाह ज्ञानेति । अमा-
नित्वादीनां ज्ञानत्वसङ्गा ज्ञातव्यमवतारयति ज्ञेयमिति । प्रश्नद्वारा ज्ञेय-
प्रवचनस्य फलसङ्गा प्ररोचनं कृत्वा तेन ओतुराभिसुख्यभापादयितुं
प्ररोचनफलोक्तिपरमनन्तरवाक्यमित्याह किमित्यादिना । तदेव विशि-
नष्टि अनादिमदिति । आदिमत्वरहित्यमव्याकृतस्यापि ततो विशेषं दर्श-
यति किन्तदिति । भोक्तुरपि भोग्यात् परत्वमित्यतो विशिनष्टि ब्रह्मेति ।
अनादीत्येकं पदं मत्परमिति पदच्छेदाच्च पुनरुक्तिरिति मतान्तरमध्या-
यति अत्रेति । एकपदत्वसम्भवे किमिति पदद्वयमित्याशङ्क्याह बद्ध-
व्रीह्येति । आदिरस्य नास्तीति यो बद्धव्रीह्यणोक्तोऽर्थस्तस्मादादि-
मत्त्वनिषेधे नास्ति मत्तुपोऽर्थवत्वमिति । मत्तुपानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति
मत्तुत्वा पदं चिन्दन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः । आदिरस्य नास्तीत्यनादी-
त्युक्तं मत्परमित्युच्यमाने कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याह अर्थेति । उक्तव्या-
ख्यानस्यायुक्तत्वाच्चायं पुनरुक्तिरुपमाधिरित्याह सत्यमिति । अर्थोक्तसम्भवं
समर्थायते ब्रह्मण इति । तथापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यादित्या-

नार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखोक्त्याह न सत्तत् ज्ञेय-
मुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घोष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यनुरूपमुक्तं न सत्त-
न्नासदुच्यते इति न अनुरूपमेवोक्तं कथं सर्वासु उपनिष-
तसु ज्ञेयं ब्रह्म नेति नेत्यस्थलमर्णित्यादिविशेषप्रति-
षेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति वाचाऽगोचरत्वान्ननु तदस्ति
यद्वस्त्वस्तिशब्देनोच्यते अथास्तिशब्देन नोच्यते यत् नास्ति
तत् ज्ञेयं विप्रतीषड्ब्रह्म ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यत इति
च न तावन्नास्ति नास्तिबुध्यविषयत्वान्ननु सर्वा बुद्धयाऽस्ति-
नास्तिबुद्धयनुगता एव तत्रैव मति ज्ञेयमप्यास्तिबुद्धयनुगत-

शङ्कराच्च विशिष्टेति तथापि महतो ब्रह्मब्रीहिसौ तुल्यस्वार्थस्य कथं ना-
नर्थक्यं तत्राह तस्मादिति । अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्र पञ्चान्तरं प्रति-
क्षिप्य स्वपक्षं समर्थितं सम्प्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्मकत्व-
प्राप्तानुक्तानुवादद्वारा न सदित्याद्यवतारयति अमृतत्वेति । सत्कार्यं
नभिव्यक्तनामरूपत्वादसत्कारणं तद्विपर्ययादिति भागः ज्ञेयप्रपञ्चनम-
निर्वीच्यविषयत्वात् प्रक्रमप्रतिकूलमित्याक्षिपति नन्विति । निर्विशेषस्य वस्तुनो
ज्ञेयत्वात्तद्विषयं प्रवचनं प्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह नेत्यादिना । अनिर्वी-
च्यत्वे न सत्तन्नासदित्युच्यमाने कथमिदमनुरूपमिति पृच्छति कथमिति ।
ब्रह्मात्मप्रकाशस्य सिद्धत्वात्तदर्थं विधिसुखेनोपदेशायोगादध्यस्तात्तद्वर्मेनि-
ष्टस्ये निषेधहारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धे रारोषितविशेषनिषेधरूपमिदं
प्रपञ्चनसूचितमिति परिहरति सर्वास्त्विति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिसुखो-
पदेशायोगे हेतुमाह वाच इति । ब्रह्मणोऽस्ति शब्दवाच्यत्वे नरविषय-
वक्ष्यास्त्वमित्यानिष्टमाशङ्कते नन्विति । एवमुक्त्येऽपि ब्रह्मणि किमाया-
तमित्याशङ्कराह अर्थेति । ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यत्वे व्याप्नातसेत्याह

प्रत्ययविषयं वास्यान्नास्तिबुद्धप्रनुगतप्रत्ययविषयं वास्या-
 नातीन्द्रियत्वे नोभयबुद्धप्रनुगतप्रत्ययविषयत्वात् यद्दीन्द्रिय-
 गम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्धप्रनुगतप्रत्ययविषयं वास्या-
 न्नास्तिबुद्धप्रनुगतप्रत्ययविषयं वा इदन्तु ज्ञेयमतौन्द्रियत्वेन
 शब्देकप्रमाणगम्यत्वान्न घटादिवदुभयबुद्धप्रनुगतप्रत्ययविष-
 यमित्यतो न सत्तन्नासादित्युच्यते यत्तूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं
 यन्न सत्तन्नासदुच्यते इति न विरुद्धमन्यदेव तद्विदितादर्थो
 अविदितादधीति श्रुतः श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत् यथा
 यज्ञाय शान्तामारभ्य को हि तद्देद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति
 वा नवेतीत्येवमिति चेत् न विदिताविदिताभ्यामनत्वश्रुते
 रवश्यविक्षेपार्थप्रतिपादनपरत्वात् यद्यमुष्मिन्नित्यादि तु
 विधिषेषोऽर्थवाद उपपत्तेरस्य मदादिशब्देः ब्रह्म नोच्यते इति
 सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्राव्यभि-

विप्रतिषिद्धञ्चेति । अस्तिशब्दवाचप्रत्यादपस्तु ब्रह्मत्वप्रयोजकत्वमाह
 न तावदिति । नास्तिबुद्धिप्रियत्वमेवावस्तुत्वे निमित्तमतस्तदभावाद्-
 ब्रह्मणो नायस्तुतेत्येतदेव व्यक्तीकृतुं चोदयति नत्विति । सर्वासांस्त्रि-
 यामस्तिधीत्वेन नास्तिधीत्वेन वानुगतत्वेऽन्यतरधीगोचरत्वाभावे
 ब्रह्मणो निर्वाच्यं दुर्वारमिति फलितमाह तत्वेति ब्रह्मणो घटादिवे-
 चक्षण्यादुभयबुद्धिप्रियत्वत्वेऽपि नानिर्वाच्यतयाह नेत्यादिना । घटादे-
 रिन्द्रियवाद्यस्योभयबुद्धिप्रियत्वत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदुपाह्वयस्य नोभयधीर्विष-
 यत्वं तथापि तथार्थं नानिर्वाच्यत्वं सञ्चिदेकतानस्य शब्दप्रमाणादविषय-
 त्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति यद्गीति । परोक्तं विरोधमनुवदति
 यत्त्विति । श्रुत्यपेक्षान्नो निराचष्टे न विरुद्धमिति । सापि विरुद्धार्थ-
 त्वाहुमानं बोधकस्याविरोधापेक्षत्वादिति शङ्कते श्रुतिरिति । तस्याविरुद्धा-

जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्घेतग्रहणं सञ्चयेत्त्रयं
प्रत्याययति नान्यथा दृष्टत्वात् तत् यथा गौरश्च इति वा
जातितः पचतीति वा क्रियातः शुक्तः क्षुण्ण इति वा गुणतो
धनौ गामानिति च सम्बन्धतो न तु ब्रह्म जातिमदतो न
मदादिग्रह्णवाच्यं नापि गुणवत्त्वेन गुणशब्देनोच्यते निर्गु-
णात्वान्नापि क्रियाग्रह्णवाच्यं निष्क्रियत्वान्निष्कलं निष्क्रियं
ग्रान्तामिति श्रुतः । न च सम्बन्धे कत्वाद्द्वयत्वाद्द्विषयत्वा-
दात्मत्वाच्चन केनाचच्छब्दोच्यते इति युक्तं यतो वाचो
निवर्त्तना इत्यादिश्रुतिभिश्च ॥ १२ ॥

धत्वेनाप्रमाणे दृष्टान्तमाह यमेति । प्राचीनवंशं करोतीति पारलौ-
किकफलयज्ञानुष्ठानार्थं ग्रामानिर्भाषां प्रस्तुत्य को हि तद्वेदेत्याद्यापर-
लोकसवत्ये रुन्दिहाना यंदाविरुद्धार्था श्रुतिरप्रमाणमेवं विदितार्थविदि-
तान्यत्वश्रुतिरप्रात्यर्थः । नेयं श्रुतिविरुद्धार्थत्वेनामानतया ज्ञातव्या
ब्रह्मण्यर्थाय प्रत्यक्षप्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह न विदितेति ।
यत्तु विरुद्धाद्यत्वे को हीत्युदाहृत तदसदर्थवादस्य विधिशेषस्य स्वार्थे
तात्पर्यादित्याह यदीति । यत्न जात्यादिमतत्वं तत्र वाच्यत्वं यथा
गवादौ न ब्रह्मणि जात्यादिमतत्वमतस्तस्यावाच्यत्वान्निषेधेनैव बोध्यत्वमि-
त्याह उपपत्तेश्चेति । नोच्यते इति निषेधेनैव तस्योपदेश इति शेषः ।
जात्यादिमततोऽर्थस्यैव वाच्यत्वं तत्रैव सङ्घतिग्रहादिति प्रपञ्चयति सर्वे
हीति । अश्रुतस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञातसङ्घतेवैशब्दस्य न बांधकत्वमदृष्टे-
रित्याह नान्यथेति । जात्यादेः सच्छब्दविषयत्वमुदाहरति तद्वेदेत्या-
दिना । ब्रह्मणस्त्वगोत्वमवर्णमित्यादिश्रुतेः जात्यादिमतत्वाभावाच्च शब्दा-
च्यतेत्याह न त्विति । केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो
न वाच्यतेत्याह न त्विति । केवलो निर्गुणमिति निष्क्रियत्वे मानमाह
निष्कलमिति । ब्रह्मणो द्वितीयत्वस्याशेषोपनिषत्सु सिद्धत्वादिशिष्टस्य सम्ब-

स्य तस्मिन्सिद्धेर्न तद्वारापि तस्य वाच्यतेत्याह ज चेति । ब्रह्मण्य-
धाष्टत्या शब्दाप्रवृत्तौ हेत्वन्तर ग्राह्य इत्यवत्विति । ब्रह्मण्यो
यत्वे श्रुतिर्नापि संवादयति यत इति ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । एभिः साधनैर्धज्ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति पङ्क्तिः ।
ज्ञेयं तत् प्रवक्ष्यामि श्रोतुराः सिद्धये ज्ञानपात दं यात यदुत्पत्त्यासा
वा श्रुतं भोक्तं प्राप्नोति । ज्ञेयं तत्, कर्मादिभ्यः अदिभ्यः भवती-
तिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म, अनादीत्येतापतेव ब्रह्मप्राप्तिना अ-
वे सिद्धोऽपि पुनर्भूतप्रत्ययस्थान्दसः । यद्वा अनादीति अत् पर-
ति गदद्वयं मम विष्णोः परं निरतिशयं प्रकृत्यर्थः । तथेवाह ज
वादि, विधिस्तुतेन प्रमाणस्य विषय कल्पने नोच्यते निषेधविषयस्त्व-
र्नोच्यते इदन्तु तदुभयविधक्षणनिराकारत्व इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्ञेयः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
ज्ञेयः श्रुतिमल्लोके सर्वमाष्टत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

मच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वागद्वायां ज्ञेयस्य सर्व-
कारणोपाधिहासिण तदस्तित्व प्रतिपादयन्वडाशब्दा-
त्यर्थमाह सर्वत इति । सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वत्र
य. पादाद्यास्येति सर्वतः पाणिपादन्तत् ज्ञेयं सर्व-
कारणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यत तत् क्षेत्रज्ञश्च
पाधित उच्यते क्षेत्रञ्च पाणिपादादिभिरनेकधाभिन्नं
पाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तद-
नेन ज्ञेयत्वमूक्तं न सत्तन्नामदुच्यते इति उपाधि-
मिथ्यारूपमव्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्यो
सर्वतः पाणिपादमित्यादि तथाहि समादायविदां
मध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चते इति सर्वत्र

सर्वदेवावयवत्वेन गन्धमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिरु-
 द्भावानमित्तमन्वया इति ज्ञेयमज्ञावे लिङ्गानि ज्ञेयस्य
 व्युत्पत्तयस्तु उच्यन्ते तथा व्याप्तेः सम्यक् सर्वतः पाणिपा-
 तत् ज्ञेयं सर्वतोऽग्निगिरामुखं सर्वतोऽक्षिणि गिरांसि
 मुखानि च यस्य तत् सर्वतोऽग्निगिरामुखं सर्वतः श्रुति-
 मत् सर्वत्र श्रुतिमच्छ्रुतिः अर्वाण्ड्रियं तत् यस्य तत् श्रुति-
 गन्ताके प्राणिनां कायं सर्वमाहुत्य संख्याप्य तिष्ठति स्थितिं
 गन्धते ॥ २३ ॥

व्या० टी० । सर्वान्नेपरिहितस्यावाह्मनसगोचरस्य अदृष्टेः दृष्टेः
 विपरीतस्य प्राप्ते ब्रह्मणः शून्यत्वे प्रत्यक्त्वोन्मत्तपटत्तादिहेतुत्वेन कल्पि-
 तद्वैतसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन श्रवणं न च सत्त्वं दर्शयन्नादौ देहादीनां प्रवृत्ति-
 मता रथादिदृष्टेनाना पञ्चासीकप्रवृत्तिमतत्वात् चेतनाधिष्ठितत्वमनुपि
 मानस्तत् प्रत्यक्चेतनं ब्रह्मेत्याह सच्छ्रुतेति तदस्त्विति तच्छब्दो ज्ञेय-
 वृद्धार्थः सदाश्रुति तच्छ्रुतेनासत्त्वमुच्यते । ननु सर्वदेहेषु पाणिपाद-
 रभ्येति कथं पाणोन च पादानाञ्च रक्षम्यत्वेनात्मधर्मत्वं तत्राह सर्वेति ।
 करणपटत्तोरथादिप्रवृत्तिवत् प्रेक्षापरिकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चेति नाविषाहृषि-
 केत्यर्थः । अतपटत्तस्य चेतनास्त्वसिद्धासि कथं चेतनास्त्वमित्ता-
 श्रुत्तु चेतनस्यैव ज्ञेयोपाधिना चेतनत्वाच्चेतनास्त्वं तदस्त्वमेवेत्याह
 चेतनश्चेति । तस्य ज्ञेयोपाधित्वेऽपि कथं पाणिपादाक्षिणोमुख्यादि-
 मन्त्वमित्याशङ्कत इत्येवञ्चेति । अतश्चोपाधितस्तस्त्वन् विशेषोक्तिरिति
 शेषः । कथं तर्हि न सत्तन्नासदिति निर्वाशेषत्वोक्तिरित्याशङ्क्याह चे-
 द्भेति । पाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकमिथ्यचेत् ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं
 तदुक्तिरित्याशङ्क्याह नपातीति । मिथ्यारूपमपि ज्ञेयस्तु ज्ञानोपयोगी-
 त्यत्र दृष्टसम्भतिमात्रं नपातीति । पाणिपादादीनामन्वयता नामात्मधर्म-
 त्वेनारोप्य व्युत्पत्तौ हेतुत्वात् चेत् तत्राह सर्वेति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः
 शक्तिवृत्तिविसात्वेन प्राणिवृत्तामध्य तत्त्वं निमित्तोक्त्य स्वकार्यज्ञेयो

भवन्ति पाण्यादय इति क्वचेति योजना । सर्वतोऽक्षीत्यादावुक्तमति-
दिशति तद्येति । तत् ज्ञेयं यथा सर्वतः पाणिपादमिति व्याख्यातं तथे-
त्युक्तमेव स्पष्टयति सर्वत इति । सर्वतोऽक्षीत्यादेरक्षरार्थमाह सर्वतो-
ऽक्षीति । अक्षिश्रवणवत्त्वमयाश्रयज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य पाणिपादमुखवत्त्व-
ञ्चावशिष्टकर्मेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्धिप्रादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । एकस्य
सर्वत्र पाणप्रादिपत्त्वं साधयति सर्वमिति ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वं खल्विदं
ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुद्धेतेत्याशङ्क्य परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयत
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धया अचिन्त्यशक्तप्रा-
सर्वात्मत्वं तस्य दर्शयन्नाह सर्वत इति पञ्चमिः । सर्वतः सर्वत्र पाणयः
पादाश्च यस्य तत्, सर्वातोऽक्षीण शिरांसि मुखानि च यस्य तत्, सर्वतः
श्रुतिमत् श्रवणेन्द्रियैर्युक्तं सत् लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वपाणि-
प्रवृत्तिभिः पाण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥१३

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणानुज्ञेयस्य तद्व-
त्ताशङ्का माभूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः सर्वेन्द्रियेति ।
सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि
बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्त्यन्तःकरणे च बुद्धिमनसो ज्ञेया-
पाधित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यते अपि चान्तः-
करणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्वमित्यतोऽ-
न्तःकरणवद्भिःकरणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायस-
ङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तत्ज्ञेयमित्यर्थः ध्यायतोव
बोलायतीवेति श्रुतेः कस्मात् पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति

गृह्यत इत्यत आह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहित-
मित्यर्थः अतो न करणव्यापारैर्योऽप्युत्तं तत् ज्ञेयं यस्त्वयं
मन्त्रोऽपाणिपादो जवनो गृहीता पशाल्यचक्षुः स शृणोत्य-
कणो इत्यादि सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत् तत्
ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्थः न तु साक्षादेव जवनादिक्रिया-
मत्त्वप्रदर्शनार्थः । अन्वो मणिनविन्दित्यादिमन्त्रार्थवत्त-
स्यमन्त्रस्यार्था यस्मात् सवेकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मात्सत्त्वं
सवसन्नेषवर्जितं यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्च एव सदास्पदं हि
सर्वं सर्वत्र सत्बुद्ध्या गमान्न हि सृगृह्णिकादयोऽपि
निरासदा भवन्त्यतः सर्वभृत् सर्वं विभक्तिं इति स्यादिति
ज्ञान्यत ज्ञेयस्य सत्त्वादिगमहारं निर्गुण सत्त्वरजस्तमाभि
गुणास्तेर्वाजेत तत् ज्ञेयं तथापि गुणभोक्तृ च गुणात्तां
सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमीहाकारपरिण-
तानां भोक्तृ चापलभ्यते तत् ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

व्या० टी० । चारां पाठते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्यादिमत्त्वमाशङ्क्य
उपाधीति । इन्द्रविभेषेऽपीभूतसर्वशब्दात् ज्ञेयापचित्वन्त्वाविशेषाच्चान्
बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमित्याह अन्तःकरणे चेति । श्रोत्रादीनां ज्ञेयाद्य-
धितस्य मनोबुद्धिद्वारत्वादि तयोरिह ग्रहणमित्याह अपि चेति । तयो-
रपीहोपादाने फलितमाह इत्यत इति । अक्षरार्थसङ्ख्या वाक्यार्थभावात्
सर्वेति । उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे मानमाह ध्यायतीति ।
कल्पितमेवास्य व्यापारवत्त्वं न वास्तवमित्यत्र भगवतोऽपि सम्प्रतिभाः क-
ङ्काद्वारा दर्शयति कस्मादित्यादिना । सर्वकरणरहित्ये फलितमाह अत
इति । साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवद्विहरणादिक्रियावत्तायां मान्तवर्षिक-
त्वात् कुतोऽस्य करणव्यापारैरव्यापारैरव्याप्तत्वात्तत्त्वानित्याशङ्कानुवादपूर्वकं
मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह यन्विति । करणगुणानुगुण्यभजनसत्त्वरंश

साक्षादेव जयनाटिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्य मन्त्रार्थत्वं स्यादित्या-
शङ्क्य तदसम्भवाच्चैव मन्त्राह अन्व इति । अर्थवादस्य श्रुतेऽर्थे तात्पर्या-
भावाच्च प्रकृतप्रतिबुद्धमेत्यर्थः । सर्वारण्यराहित्य तद्व्यापारगच्छित्यस्यो-
पलक्षणासित्यङ्गीकृत्योक्तमेव हेतुं कृत्वा वस्तुतः सर्वसङ्गवर्जितत्वमाह
वस्मादिति । वस्तुतः सर्वसङ्गाभावेऽपि सर्वाधिष्ठानत्वमाह यद्यपीति ।
स्वसत्तासात्त्विकाधिष्ठानतया सर्वं पुष्पातीत्येतदुपपादयति सर्वाति । भिन्नत
सति पशितं प्रखेदे सदनुविद्धधीनो ध्यात्वात् प्रत्येकहृत्प्रभेदानुविद्धधी
बोध्यञ्चन्द्रभेदवदित्यर्थः सर्वं सदास्यदमित्यप्युक्तं स्वग्राह्यकारिणा तदभावा
दित्याह तत्राह न हीति । तेषामपि कल्पितत्वन निराधदानत्वात्सोपा
द्विरुध्यताये सद्विधानं सदेवेति मन्त्रस्य सति कल्पितत्वमिति सत्यर्थः ।
सर्वाधिष्ठानं न विद्येत्तु ब्रह्मणो स्तित्वसुतमपसुतमिति कृतं प्रतीति । इत्येव
ज्ञेयं ब्रह्म स्तोत्राच्च स्यादित्येति । न हि तदोपलब्धत्वात्स तदसत्त्वं
सिद्धतात्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । किञ्च सर्वसङ्गतेति । सर्वाधिष्ठानं चक्षुरादीनामिन्द्रियानां
गुणेषु रूपाद्याकारासु दृष्टिषु तत्तदकारेणाभासत इति तथा सर्व-
न्द्रियाणि गुणांश्च तत्तद्विषयानामागमयतीति वा । सर्वेन्द्रियैर्गोचरी भवितुम् ।
तथा च श्रुतिः । कृपाण्यपादे। जयनो गृहीतः पश्यत्यचक्षुः । पश्यत्येव
कर्ण इत्यादि असक्तं सङ्गमून्य तथापि सर्वं विभक्त्येति सर्वस्य सर्वस्या-
धारभूतं तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं गुणभाक्तुं च गुणानां भव्या-
दीनां भोक्तृपालकम् ॥ १४ ॥

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चामेव च ।

सुक्ष्मात्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५

किञ्च वहिरन्तरिति । वहिस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्र
त्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा वहिरुच्यते तथा
प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वान्तरुच्यते वहिरन्त-
रित्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्त इदमुच्यते अचरमेव च यच्च

राचरं देहाभाममपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुमर्षाभासं
यद्यच्चरच्चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिद-
मिति सर्वैर्न ज्ञेयमित्युच्यते सत्यं सर्वाभासं तद्यापि
च्योमवत् सूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात् स्नेन रूपेण तत ज्ञेयमप्य-
विज्ञेयमिदृशं त्वात्केवदं सर्वं ब्रह्मैवदं सर्वमित्यादि
पभाषणं हि संपिपातं अविज्ञाततया दृश्यं वर्षमह-
स्रकाटप्राप्यविदुषामग्राह्यत्वादनिके च तदाज्जलान् वि-
दुषाम् । १५ ॥

आ० टी० । इतरेषु ज्ञेयं ब्रह्मस्तीत्याह विधुति । तद्विरति
त्याख्येतेन प्रथमव्याचष्टे तदिति । अतश्चोपचर्यात्वात् तद्व्याचष्टक-
मिच्छते । अथस्वभाव एवास्त्व कल्पनवेद्यात्त आदर्शमेत । अन्तः-
शक्त्येवमाह तदिति । सत्त्वानां चराचराणां सत्त्वमध्ये प्रत्यक्षमितिदर्थः ।
दिनीत सादृश्यात् तस्य व्याचष्टे तद्विरत्यादिना । अन्त्ये कृतात्मनो
त्याग्येतिदशक्यत्वात् रूपान्तर्गतं प्रोच्यमानं न तद्विरत्यर्थः । कथं
दूरचराचरानो भूतजातस्य प्रोच्यं तत्राह उपरिति । अक्षिप्ताने रज्जु-
वर्षितकण्ठेरेणानन्दं तत्रास्त्विति प्रोच्यमानं यद्वाच्यं मध्ये ज्ञेयस्य
शुद्धितव्यासगर्थः । सात्त्विकं तत्र प्रोच्ये सैरीरदत्तमिति किंमिति न स्पष्टेति
अहने यदाति । इतिमिति सादृश्यगोच्यताभावाच्चेत्याह उच्यते इति ।
वर्षितस्वात्मनाभासतत्त्वप्रोच्यत्वे पथमित्याशङ्क्याह मयिपिति । सूक्ष्म-
त्येऽपि किं स्यादिति यदुच्यते अत इति । सूक्ष्मत्वमपीत्यत्व-
तव्याविज्ञेयत्वे ज्ञेयकृतज्ञानान्दुतिस्तत्राह अविदुषामिति । विशेष-
फलमाह विदुषान्तिविति । विदुषां हि तेषामात्मत्वेन ज्ञातश्चेत्
कथं दूरस्थत्वमिच्छाशङ्क्यात् अविज्ञाततयेति । कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् अतिके चेति । अहदविदुषोदमेचया दूरात् छुदूरे तद्विज्ञानिके
चेति श्रुतिः तदर्थोऽत्र परब्रह्मदूरेत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । किञ्च तद्विरति । सत्त्वानां चराचराणां सत्त्वार्थाणां

बहिष्कानस्य तदेव सुवर्णमिव कटककण्डलादीनां ऊनतरङ्गानामन्तर्बहि-
र्जन्ममिव व्यचरं स्यावः चरञ्च जङ्गमं भूतजातं तदेव कारणात्मकत्वात्
कार्यस्य । एतमपि सूक्ष्मत्वात् रूपादिहीनत्वात्तद्विज्ञेयं इदं तदिति
स्यत्तन्न नाहं न भवति । एतदविदुषां योजनलक्षान्नरित मय दृग्स्थञ्च
सदिकारायाः प्रकृतैः परत्वात् । विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वाद्भक्तिके च तत्
नित्यसन्निहितम् । तथा च मन्त्रः । तदेजति तच्चैजति तद्दूरं तदगिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तद् सर्वस्यास्य बाह्यत इति । एजति चकति नैजति
न चकति तत् अन्तिके इति छोटः ॥ १५ ॥

अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

किञ्च अविभक्तमिति । अविभक्तञ्च प्रतिदेहं व्यामवत
तदेकं भूतेषु सर्वेप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव
विभाज्यमानत्वात् भूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तत्र
ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितं काले प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसन
शीलं उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा
रज्ज्वादिः रूपादिर्भिष्याकल्पितस्य ॥ १६ ॥

चा० टी० । ज्ञेयस्यास्तित्वे हेतुत्वरमाह किञ्चेति । तद्वि प्रति-
देहं नभोवदेकं तद्देहे मानाभावात् भिन्नत्वे च घटप्रटनात्मत्वापातादतो-
ऽद्वितीयं सर्वत्र प्रयगभूतं ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहसमित्याह अविभक्तञ्चेति ।
कथं तर्हि देहभेदे भेदधीरित्याशङ्क्य कल्पनयेत्याह भूतेष्विति । तत्र
हेतुः देहेष्विति । कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेयमस्तीत्याह भूतेति ।
निमित्तापादानतया तेषां प्रलये प्रभव च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह प्रल-
येति । तर्हि कार्यकारणत्वस्य वस्तुत्वाद्वाहैतमित्याशङ्क्याह यथेति ॥१६॥

स्वा० टी० । किञ्च अविभक्तमिति । भूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्व-
विभक्तं कारणात्मनाऽभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं भिन्नमिव स्थितं च

ससद्राज्जातं फेनादि ससद्रादन्यत्र भवति तत् स्वरूपमेवोक्तं ज्ञेयं भूतानां भर्तृ च पोषकं स्थितिकाले प्रलयकाले च यस्मिण्णु यस्मिन्शीलं हृदि-काले च प्रभविष्णु, नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलम् ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७

किञ्च सर्वत्र विद्यमानं मन्त्रापलभ्यते चेत् ज्ञेयन्तम-
न्तर्हि न, किं तर्हि ज्योतिषामपीति । ज्योतिषां आदि-
त्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिरात्मचेतन्यज्योतिषेडानि हि
आदित्यादीनि ज्योतीषि दीप्यन्ते येन सूर्यस्तपति
तेजसेदस्तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुतिभ्यः
स्मृतेश्च इहैव यदादित्यगत तेज इत्यादेस्तमसोऽज्ञानात्
परमस्पृष्टमुच्यते ज्ञानमिति । ज्ञानादेर्दुःमस्यादनबुद्ध्या
प्राप्तावसादस्यात्तन्मनार्थमाह ज्ञानममानित्वादि ज्ञेयं
ज्ञेयं यत् तत् प्रवच्यामोत्यादिनाक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव
ज्ञातं सत् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानन्तु ज्ञेयं
तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं
विशेषेण स्थितम् ॥ १७ ॥

आ० टी० । इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह किञ्चेति । हेत्वन्-
रमेव स्फोरयितुं शङ्कयति सर्वत्रेति । न तन्तमो मन्त्रव्यमित्याह नेति ।
तर्हि किन्तस्य रूपमिति पृच्छति किं तर्हीति । तत्रोत्तरं ज्योतिषामिति ।
सूर्यादीनां बुद्ध्यादीनाञ्च प्रकाशकत्वात् अस्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह ज्योति-
षामिति । तदेवोपपाटयति आत्मेति । तत्र श्रुतद्वय प्रमाणयति येनेति ।
उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति स्मृतेश्चेति । ज्ञेयस्यात्मनः तमस्तेऽपि
तमसएत्वमाशङ्क्योक्तं तमस इति उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह ज्ञानादे-

रिति । उत्तममनुष्यीपत्वं प्रकटीकरणाभिति यावत्, ज्ञानममानिस्वार्थ-
करणव्युत्पत्त्येति शेषः । ज्ञानमस्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं शङ्कित्वोक्तं
ज्ञेयमिति । उक्तलयज्ञं बुद्धिम्यतयं प्राकृत्यं प्रकटयति तदेव-
दिति ॥ १७ ॥

स्वा० टी० । किञ्च जज्ञोतिषामपीति जज्ञोतिषां सूर्योदीनामपि तत्
जज्ञोतिः प्रकाशकं, येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः न तत्र सूर्यो भाति न
चन्द्रतारक नेमाविदुषो भाति न कुतोऽयमग्निस्तमेव भान्तमनुभाति सद्यं
तस्य भासा सर्वमिदं विभार्तीत्यादिश्रुतेः । अतएव तमसोऽज्ञानात् परं
तेनासंख्यं पञ्चचरुते, आदित्यवर्गं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतः । ज्ञानञ्च तदेव
बुद्धितत्तावामव्यक्तं तदेव रूपादाकारेण ज्ञेयञ्च ज्ञानमस्यञ्च तदेव अमा-
निस्वार्थानलक्षणेन पर्योक्तं नसाधनेन प्राथमिक्यर्थः, ज्ञानमस्यं विग्ननष्ट
सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि स्थितं निशेषेणापचरुतस्वरूपेण नियन्तृतया
भ्यतम् । धिष्ठितमिति पठे अज्ञाः स्थितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चेत्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

तत्रैव हि एवं विधीयते यथाक्ताथीपसंहाराथीऽयं
श्लोक आरभ्यते इति क्षेत्रमिति । इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि
धृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्यादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं
ज्ञेयञ्च ज्ञेयं यन्नष्टित्यादि तमसः परमुच्यते इत्येवमन्त-
मुक्तं समासतः सूक्ष्मेत एतावान् सर्वो हि वेदार्थो गीता-
र्थस्योपसंहृत्योक्तोऽस्मिन् समाक् दर्शने कोऽविक्रियते इत्यु-
च्यते मद्भक्तो मदीश्वरं सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पित-
सर्वात्मभावे यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा सर्वमेव भग-
वान् वासुदेव इत्येव अज्ञानिभ्यः बुद्धिर्भङ्गकः सन् एतत्
यथाक्तं सम्यक् दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः

परमात्मभावस्तस्मै परमात्मभावाद्यप्रपद्यते युज्यते घटते
मात्रं गच्छति ॥ १८ ॥

आ० टी० । तत्रानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति । तन्मर्थशुद्धार्थे
सर्विकार ज्ञेयं पटवाक्यार्थविवेकसाधनज्ञामानित्वादि तत्पदार्थञ्च शुद्धं
तद्भावात्कार्यसङ्गात्तथा फलसुपसङ्गरति यद्योक्तं । पूर्वाह्निं विभजते
इत्येवमिति । वक्ष्यानन्तरं सति किञ्चित् क्लिप्तवर्मेव संज्ञिष्योपसङ्घटनं
तत्रात्र एतावानिति । उत्तरार्द्धमाकाङ्क्षाद्वारावतारयति क्लिप्तिद्वितं ।
ईश्वरं समं परंतु परमात्मभावंमेवाभिनयति यत् पश्यतीति । विज्ञाय लब्धौ-
त्थं ॥ ८ ॥

आ० टी० । उक्तं ज्ञेयादिकसंज्ञिकारिफलसंज्ञितसुपसङ्गरति
इति । इत्येवं ज्ञेयं सहाभूतादिष्वल्यन्तं तथा ज्ञानञ्च अमानित्व-
दितत्त्वज्ञानार्थदमेनासं ज्ञेयञ्च अनादिमत्त्वं परं ब्रह्मत्वादि विहितमित्यक्तं
यं प्रकृतमित्युक्तं सोक्तं समं पश्यतीति, एतच्च तद्विज्ञायत्त-
लक्षणां सङ्गात् । अथ सद्भावाद्यं ब्रह्मत्वग्यप्रपद्यते योग्या भवति ॥१८॥

प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्वानादौ उभावपि ।

विकाशांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

तत्र सममे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपपद्यन्ते परापरे ज्ञेय-
ज्ञेयज्ञलक्षणे एतत् योगीनि भूतानीति चोक्तं ज्ञेयज्ञेय-
ज्ञप्रकृतिद्वयार्थानित्वं कथं भूतानामित्यत्रमर्थोऽधुनीच्यते
प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पुरुषञ्चैव ईश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृति-
पुरुषाभुभावप्यनादौ न विद्यते आदिर्ययोस्तादनादौ नित्य-
त्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुं प्रकृ-
तिद्वयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्यैश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरो
जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे अनादौ सत्यौ संसारस्य
कारणं न आदौ अनादौ इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्ष-

यन्ति तेन हि केवलेश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं तदसत् प्राक् प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरोचितव्याभावात् ईश्वरस्यानोश्वरत्वप्रसङ्गात् संसारस्य निर्निमित्तत्वे निर्मोजत्वप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च नित्यत्वे पुनरोश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् कथं विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमानान् बहुप्रादिद्वेन्द्रियात्मान् गुणांश्च सुखदुःखमोक्षप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि जानीहि प्रकृतिमश्ववान् प्रकृतिरोश्वरस्य विकारकारणं शक्तिः गुणात्मिका माया सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानाञ्च तान् विकारान् गुणांश्च विद्धि जानीहि प्रकृतिमश्ववान् प्रकृतिपरिणामान् ॥ १८ ॥

आ० टी० । प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तरं च न्यसस्वन्धीत्याशङ्क्य व्यञ्जिते सस्वन्धार्थं व्यञ्जितमनुवदते तत्रोक्तं । तयोश्च प्रकृत्योरुक्त-
 म्भूतकारणत्वमित्याह एतदिति । भूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तर्ग-
 ष्ठाया नवस्थानाच्च भूतयो नितेति शङ्कते चेत्वेति । तत्राकृताभ्यागमादिना-
 रणाय बन्धस्य निदानज्ञानार्घमात्मनो विक्रियावच्छादिदोषनिरोधार्थञ्च
 प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं क्षेत्रत्वेनोक्ता प्रकृतिं प्रकृतिविकारभावत्वञ्च दर्शयति
 अयमर्थ इति । स च यो यत्स्वभावश्चेत्युद्धृष्टं व्याचष्टे प्रकृतिमिति ।
 ईश्वरस्यापरा प्रकृतिरत्र प्रकृतिशब्देनोक्ता परा तु प्रकृतिर्जीवाख्या पुरुष
 शब्देन विवक्षितेति व्याकरोति ईश्वरस्येति । तयोरनादित्वं व्युत्पादयति
 नेत्यादिना । तत्र युक्तिमाह नित्यत्वादीश्वरस्येति । ईश्वरस्योक्तप्रकृति-
 द्वयवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याह प्रकृतीति । तस्य जगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्य-
 मेव ईश्वरत्वं न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याह यास्यामिति । प्रकृत्योरना-
 दित्वं कुतोपयुक्तमित्याशङ्क्याह ते इति । सतान्तरमाह नेत्यादिना ।

तयोर्भूलकारणत्वाभावे कस्य तदेष्व्यमित्याशङ्क्याह तेन ज्योति । प्रकृत्यो-
रेव भूलकारणत्वे च्युतवृत्तिसिद्धीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह यदीति ।
प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वपक्षे प्रत्यूह तदसदिति । किञ्च प्रकृतिद्वयमनपेक्ष्य
ईश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यान्मुक्तानामपि ततः संसाराग्नेरनिषेधा-
न्भोजशास्त्रापाभावाच्च तस्यैव संसारहेतुतेत्यूह संसारस्येति । निर्नि-
मित्तत्वं प्रकृतिद्वयमेकास्मृते परस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् । किञ्च
कार्यत्वे प्रकृत्युत्पत्तदुदयात् पूर्व बन्धाभावे तद्विज्ञेयत्वनो मोक्षस्याभावात्
रुदार्चिदुभयाभावे पुनस्तदसङ्गत्वं प्रकृतिद्वयस्य कार्यतेत्याह बन्धेति ।
प्रकृत्योर्भूलकारणत्वेनाज्ञपरिचरित्याह नित्यत्व इति । स्वपक्षे दोषा-
भावं प्रसङ्गकं प्रपञ्चयति कथमित्यादना । सङ्घर्षः सत्ताप्रापको हेतुः ।
प्रकृतेर्नादित्वे विकाराणां गुणानाञ्च तत्कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्व
ःनर्गुणत्वञ्च सिध्यतीति भावः ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । तदर्थं तां जेवं यच्च यादृक् चेत्येतावत् प्रपञ्चितमिदा-
नीन्दु यद्विकारि यतश्च यत् स च यो यत्प्रभावश्चेत्येतत् पूर्वप्रतिज्ञातमेव
प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपञ्चयति प्रकृतिगिति पञ्चभिः । तत्र
प्रकृतिपुरुषयोरद्वैतत्वे तयोरपि प्रकृत्यन्तरेण भाव्यमित्यनयस्यापत्तिः
स्यादतस्त्वावभावनादी विधि चनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतेरनादित्वं
पुरुषाणां तदंशत्वादनादेरेव काले च परमेश्वरस्य तच्छक्त्यानाद्यानादित्वं
श्रमश्चद्वैतभगाङ्गाप्यकृद्भिरतिप्रबन्धे गोपयति भति अन्यथाङ्गल्याचा-
र्याभिः प्रपञ्चयति, विकारांश्च देहेन्द्रयादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान्
स्रष्टुः स्वमोहादीन् प्रकृतेः समस्तान विधि ॥ १९ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

के पुनस्ते विकारागुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः कार्येति ।
कार्यकारणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं कारणानि तत्स्थानि
त्रयोदशदेहस्यारम्भकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा-

विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिस-
 भवाः सुखदुःखभोहात्मकाः कारणाश्रयत्वात् कारणग्रहणेन
 गृह्यन्ते तेषां कारणाकारणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्
 कार्यकारणकर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः
 कारणमारम्भकत्वेन प्रकतिरुच्यते एवं कार्यकारणकर्तृ-
 त्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः कार्यकारणयोः कर्तृत्व
 त्वस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्दुःखस्य विपरिणामस्तस्य कार्यं
 विकारः विकारिकारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यका-
 रणयोः कर्तृत्व इति तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते अथवा
 बोद्धविकाराः कार्यं सम प्रकृतिविकृतयः कारणन्तान्येव
 कार्यकारणानि उच्यन्ते तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकतिरुच्यते
 कारणमारम्भकत्वेनैव पुरुषस्य संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदु-
 च्यते पुरुषः जीवः चैतन्यः भोक्ता इति पर्यायः सुखदुःखानां
 भाग्यानां भोक्तृत्व उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते कथं पुनरनेन
 कार्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः
 संसारकारणत्वमुच्यते इति अत्रोच्यते कार्यकारणसुखदुः-
 खरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य
 तन्वस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् यदा पुनः
 कार्यकारणहेतुफलात्मना परिणतया तथा प्रकृत्या भोग्यया
 पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविव्यारूपः संयोगः
 स्यात्तदा संसारः स्यादित्यती यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्य-
 कारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं
 युक्तमुक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम सुखदुःखसं

भोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां सम्भितृत्वं
संसारित्वमिति ॥ २० ॥

स्वा० टी० । विकाराणां गुणानां प्रकृतेश्च स्वरूपमाकाङ्क्षाद्वारा
निर्णेतुमुत्तरश्लोकपूर्वाद्धं पातयति के पुनरिति । पुरुषस्यानादित्वकत-
वन्वहेतुत्वमाह पुरुष इति । पूर्वाद्धं व्याचष्टे कार्यमित्यादिना । चाने-
न्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशकारणानि
तथापि भूतानां विषयाणाञ्चाग्रहणात् कथन्नेषां प्रकृतिकार्यतेत्याह-
ङ्काराह देहेति । तथापि गुणानामिहाग्रहणात् प्रकृतिकार्यत्वं तन्माह
गुणाश्चेति । उक्तरीत्या निष्पन्नमर्थमाह एवमिति । पाठान्तरमनूद्य
व्याख्यापूर्वकमर्थाभेदमाह कार्येत्यादिना । व्याख्यान्तरमाह अथवेति ।
एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडशसंख्यकविकारोऽत्र कार्य-
शब्दार्थः महदहङ्कारौ भूततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्त कारणं
तेषां व्यापकत्वेन कर्तृत्वेन हेतुराश्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः । उत्तरा-
द्धस्य तात्पर्यमाह पुरुषश्चेति । तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिनत्ति जीव
इति । तस्य प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थश्चेतनमाह ज्ञेय इति ।
तस्यानौषाधिकत्वं वारयति भोक्तेति । तयोः संसारकारणत्वसुपपादयित्वा
शङ्कयति कथमिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथात्वमित्याह अत्रेति ।
तत्र व्यतिरेकं दर्शयति कार्येति । न हि नित्यसक्तस्यात्मनः स्वतः संसा-
रोऽस्तीत्यर्थः । इदानीमन्वयमाह यदेति । अन्ववादिफलसुपसंहरति
अत्र इति । आत्मनोऽविक्रियस्य संसरणं नोचितमित्याख्यपति कः पुन-
रिति । सुखदुःखान्यतरमाप्ताकारो भोगः च चाक्रियस्यैव इष्टुः संसारः
तथाविधं भोक्तृत्वमस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह सुखेति । श्लोकव्याख्या-
समाप्ताविति शब्दः ॥ २० ॥

स्वा० टी० । विकाराणां प्रकृतिसम्भवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसार-
हेतुत्वं दर्शयति कार्येति । कार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखबाध-
नानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिहेतुवत्प्रकृते कपि-
व्यादिभिः, पुरुषो जीवस्तु तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुवत्प्रकृते ।

अथ भावः, यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न सम्भवति तथा पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न सम्भवति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं तच्च चेतनस्यापि चेतनादृश्यशात् चैतन्याधिष्ठितत्वात् सम्भवति यथा वज्रेरुज्ज्वलनं वायोस्त्रियं गमनं वज्रादृश्यशात् सन्त्य-
यथसः क्षरणमित्यादि, अतः पुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमच्युते भोक्तृत्वञ्च सुखदुःखसंवेदनं तच्च चेतनधर्म एवेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरु-
षस्य भोक्तृत्वमच्युत इति ॥ २० ॥

**पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्व्योनिजन्मसु ॥२१॥**

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत् किञ्चिन्मिच्छामित्युच्यते पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्याज्ञचरणायां कार्यप्रकारणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येवं हि यस्मात् तस्माद्भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृतितां जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्य-
क्तान् गुणान् सुखी दुःखी मूढ़ः पाण्डितोऽहमित्येवं सत्याम-
प्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग-
शात्मभावः संसारस्य स प्रधान कारणं जन्मनः स यथा-
कामो भवति तत्क्रतुर्भवतीत्यादिश्रुतेः तदेतदाह कारण-
हेतुर्गुणसङ्गः गुणेषु सङ्गोऽस्य भोक्तुः सदसद्व्योनिजन्मसु
सतश्चासतश्च व्योनिः सदसद्व्योनिवस्तासु सदसद्व्योनिषु
जन्मानि तानि सदसद्व्योनिजन्मानि तेषु सदसद्व्योनिजन्मसु
विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गोऽथ वा सदसद्व्योनिजन्मस्य
संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यं

सद्योनयो देवादियोनयः असद्योनयः पञ्चान्दियोनयः साम-
 र्थात् सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यत्रिरुद्धा द्रष्टव्याः । एत-
 दुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्याविद्यागुणेषु च सङ्गः कामः
 संसारस्य कारणमिति तच्च परिवर्जनायोच्यते अस्य च नि-
 हतिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससन्ध्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धं
 तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं चैतच्चेतज्जविषां यत् ज्ञात्वा-
 मृतममृत इत्युक्तञ्चान्यापोहेनातद्वर्माध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

श्लो० टी० । श्लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति यदिति । निमित्तं
 वक्तुमादौ संसारित्वमव्याविद्यैक्याध्यासादित्याह पुरुष इति । यस्मात्
 प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भुक्त इति योजना । गुणविषयं भोगमभि-
 पद्यति सुखीति । अविद्यायाभोगहेतुत्वात् किं कारणान्वेपण्यायेत्याशङ्क्याह
 सत्यामपीति । मनुष्य जन्मादौ संसारे प्रधानहेतुत्वे मानसाह
 ययेति । उक्तोऽर्थे द्वितीयाह मरतार्थं व्याचष्टे तदेतदित्यादिना । सा-
 ध्याहारं योजनान्तरमाह अणवेति । सदद्योनीर्निविद्य व्याचष्टे सद्यो-
 नय इति । योनिद्वयानदेशात् मध्यवर्तिन्यो मनुष्ययोनयोऽपि ध्वनता
 इत्याह सामद्योदिति । सङ्गश्च संसारकारणत्वेनाविद्यायास्तस्कारणत्व-
 मेकस्मादेव हेतोस्तदुपरिरेतित्याशङ्क्याह एतदिति । अविद्योपादानं
 सङ्गो निमित्तमित्युभयो रपि कारणत्वं सिध्यतीत्यर्थः । द्विविधहेतुत्वे-
 विवक्षितं फलमाह तदिति । संसर्गस्थानस्य स्वतो निवृत्तेस्तद्विगर्तित्तं
 वाच्यमित्याशङ्क्याह तदिति । वैराग्ये सति सख्यासस्तदुपरिकञ्च ज्ञान-
 सासङ्गज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः । उक्तो ज्ञाने मानसाह गीतेति । व्यध्या-
 यादौ चोक्तं ज्ञानसद्गुणमित्याह तदिति । तदेव ज्ञानं यज्ज्ञात्वेत्या-
 दिना न सत्तत्त्वासदित्यगोभान्यनिषेधेन सर्वतः पाणिपादमित्यादिना च
 तद्वर्माध्यासेनोक्तमित्याह तज्ज्ञात्येति ॥ २१ ॥

श्लो० टी० । तथाप्रधिकारिणो जन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कश्च-
 चित्येवाह पुरुष इति । हि यस्मात् प्रकृतिसत्तत्कार्यं देहे तादा-

त्येन स्थितः पुरुषः अतस्तज्जनितान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते अस्य च
पुरुषस्य सतीष् देवाटियोनिषु असतीषु तिर्यगाटियोनिषु यानि जन्मानि
तेषु गुणसङ्घो गुणैः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः सङ्गकारण-
मित्यर्थः ॥ २१ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्त्वा देहेऽस्मान् पुरुषः परः २२

तस्यैव पुनः साक्षात्निर्देशः क्रियते उपद्रष्टेति । उप-
द्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा स्वयमव्यापृता यथा ऋत्विग्य-
जमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थो नोऽव्यापृता यज्ञविद्या-
कुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत्
कार्यकारणव्यापारेषु अव्यापृताऽन्यो विलक्षणस्तेषां
कार्यकारणानां सव्यापारगणां सामोष्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा
अथवा देहचक्षुमेनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्या द्रष्टा
देहस्तत आरभ्यान्तरतमस्य प्रत्यक् समीपे आत्मा द्रष्टा
यतः परोऽन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामोष्येन द्रष्टृ-
त्वादुपद्रष्टा स्यात् यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयाकरणादुपद्रष्टा
अनुमन्ता च अनुमोदनमनुमननं क्वचित्सु तत्क्रियासु
परितोषस्तत्कर्तानुमन्ता चाथवा अनुमन्ता कार्यप्रका-
रणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभा-
व्यते । नानुमन्ताश्वा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्सात्त्वि-
भूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता भर्ता भरणं
नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपरार्थेन
निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत् स्वरूपानुधारणं तच्चै-

तन्यात्मकतमेवेति भक्तात्मैत्युच्यते भोक्तान्गुणवन्नित्यचेत-
न्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मका प्रत्ययाः सर्वविष-
याश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ताविभाव्यन्त इति
भोक्तात्मैच्यते महेश्वरः सर्वात्मत्वाच्च स्वतन्त्रत्वाच्च महान्
इंश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादीनां बुध्यन्तानां
प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादि-
लक्षण आत्मैति परमात्मा सोऽतः परमात्मैत्यनेन शब्देन
चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ कामी अभिन् देहे पुरुषः परोऽ-
व्यक्तादुत्तमः पुरुषस्वन्यः परमात्मैत्युदाहृत इति यो वच्य-
माणः अत्रैतन्नद्यापि मां विद्धि इत्युपन्यस्ता व्याख्यायोपसं-
हृतय तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम् ॥ २२ ॥

आ० टी० । प्रकृतस्यैव मोक्षहेतुर्ज्ञानस्य साक्षाद्भिर्देशाद्योत्तरश्लोक-
संख्यापर्यायतत्त्वेति । कार्यकारणानां व्यापारवतां सर्भीषे स्थित सद्भिधि-
मात्रेण तेषां साक्षात्त्वैवमर्थत्वेन उपद्रष्टेति पदं व्याचष्टे सर्भीषस्य इति ।
भौतिककार्यैव द्रष्टृरस्यापि स्वव्यापाराविष्टतया निष्क्रियत्वविरोधमाश-
ङ्क्याह स्यामिति । स्वव्यापाराहते सद्भिधिरिव द्रष्टृत्वं तदन्तेन स्पष्ट-
यति यद्येति । उपद्रष्टेत्यस्यार्थान्तरमाह व्यपवति । बहूनां द्रष्टृत्वेऽपि
कस्योपद्रष्टृत्वं तत्राह तेषामिति । उपोपसर्गस्य सर्भीषार्थत्वेन प्रत्यग-
र्तत्वात्तत्रैव सर्भीषावसानात् प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसार्थी
प्रत्यगात्मैत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति यत इति । यथा यजमानस्य ऋत्वि-
जाच्च यज्ञकर्माणि गुणं वा द्रोप वा सर्वयज्ञाभिन्नः सद्युपद्रष्टा विषयी-
करोति तथायमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वं गोचरयतीत्युपद्रष्टेति पक्षा-
न्तरमाह यज्ञेति । अदुमत्ता चेत्येतत् व्याकरोति अनुमन्तेति । ये
स्वयं कुर्वन्तो व्यापारयन्तो भवन्ति तेषु कुर्वतुषु सत्सु यास्तेषां क्रियास्तासु
पार्श्वस्थस्य परितोषोऽनुमननत्वाद्भादुर्भेदनं तस्य सद्भिधिमाम्नेष कर्ता यः

सोऽनुमनोत्यर्थः । व्याख्यानरमाह अथवेति । तदेव स्फुटयति
कार्येति । अर्थान्तरमाह अथवेत्यादिना । भर्तेति पदमादाय भरणं
किं नामेति पृच्छति भर्तेति । तद्रूपं निरूपयन्नात्यन्तो भर्तृत्वं साध-
यति देहेति । भोक्तृत्वुक्ते क्रियावत्त्वे प्राप्ते भोगश्चिदवसानतेति न्या-
येन विभजते अस्तीति । विशेषणान्तरमादाय व्याचष्टे महेश्वर इति ।
परमात्मत्वसुपपादयति देहादीनामिति । अविद्याया कल्पितानामिति
सम्बन्धः, परमत्वं प्रकृतत्वं सः पूर्वोक्तविशेषणवानिति यावत् । परमा-
त्मवद्स्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति अत इति । तस्य ताटस्थ्य-
प्रज्ञाद्वारा प्रयच्छे कति । कस्यात् परत्वनदाह अव्यक्तादिति । तत्रैव
वाक्यशेषानुक्त्यामाह नचम इति । सोऽपिान देहे परः पुरुष इति
सम्बन्धः । शोधिताद्योरैक्यज्ञानं प्रागुक्तं फलोक्त्या स्तौति जेत्वध-
श्चेति ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यभिनेकादेव पुरुषस्य समारोः न
तु स्वरूपत इत्याशयेन तत्र स्वरूपनाह उपद्रष्टेति । अस्मिन् प्रकृति-
कार्ये देहे वर्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्न एव न तद्गुणैर्बुज्जत इत्यर्थः,
तत्र हेतवः, यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समोपे क्त्व्या दृष्टा मन्तो-
त्यर्थः तथा अनुमन्ता अनुमोदितैव अस्मिन्मात्रेणानुदाहकः साक्षा-
चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्ता विधायकः
भोक्ता पालक इति च, महान्शासनीश्वरश्चेति ब्रह्मादीनामपि पतिरिति
च परमात्मा अन्तर्यामी चेदुक्तः श्रुत्या, तथा च श्रुतिः, एष सर्वेश्वर
एष भूताधिपतिरेव लोकपाल इत्यादि ॥ २२ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽधिजायते ॥२३॥

य एवमिति । य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुष-
सान्नादात्मभावेनावमहमिति प्रकृतिञ्च यथोक्तामविद्या-
सत्त्वर्था गुणैः स्वविकारैः सह निवर्त्तितमभावमापादितां

विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्त्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः अपिशब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तस्तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनाञ्च यानि चातिक्रान्ताभ्यनेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति म्यस्त्रीणि जन्मानि कृतविप्रनाशो हि न युक्त इति यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मानां कर्मणां न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते तस्मात् विप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन् संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्मारभेरन् अन्यथा कृतविनाशे सति सर्वत्रानाश्वामप्रसङ्गः शास्त्रानर्थक्यञ्च

आ० टो० । यद्योक्तेन प्रकारेण जीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः, साक्षादपरोक्षत्वेनेति यावत्, यथोक्तामनाद्यनिर्वाच्यं सर्वाभ्यर्थोपाधिभूतामित्यर्थः, विद्यया प्रायुक्तैकत्वगोचरया प्रकृतिसवित्याख्यां सकार्यामभावमापादितं यो वृत्तीति सम्बन्धः, सर्वप्रकारेण विद्वत्तेन निषेधेन चेत्यर्थः पुनर्कारोऽन्वयार्थः । निपातस्त्वचिन्म्यायमाह व्यपीत । न स भूयोऽभिजायत इत्युक्तमाक्षिपति नन्विति । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात् पुनर्देहान्तरस्यपेत्य नाक्षेपः स्यादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । तथापि स्युस्त्वाणि जन्मानीति सम्बन्धः, वर्त्तमाने देहे ज्ञानात् पूर्वोत्तरकालीनानां कर्मणां फलमदत्त्वा नाशयोगाज्जन्माह्वयभावश्लक्ष्मणीतानेकदेहेष्वपि कृतकर्मणां माभुक्तं क्षीयते कस्मेति स्मृतेः अदत्त्वा फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह प्रागिति । फलदानं विनापि कर्मनाशे दोषमाह कतेति । न युक्त इति क्त्वा फलमदत्त्वा कर्मनाशो नेति शेषः, विपत्तानि कर्माणि फलमदत्त्वा न क्षीयन्ते वैदिककर्मत्वादा-

स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति न
 लीयन्ते चास्य कर्माणि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तस्य ताव-
 देव चिरमिधीकाटणवत् सर्वकर्माणि प्रदूयन्ते इत्यादि-
 श्रुतिश्रुतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः इहापि चोक्तो
 यद्यैधांसौत्यादिना सर्वकर्मदाहो वक्ष्यति चोपपत्तेश्चावि-
 द्याकर्मक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि फलारम्भकाणि
 जन्मान्तराङ्गु रमारभन्ते इहापि च साहङ्काराभिसन्धीनि
 कर्माणि फलारम्भकाणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तं
 वीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथा
 क्लेशैर्नात्मा सम्यद्यते पुनरिति अस्तु तावत् ज्ञानोत्पत्तेरु-
 त्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात्

रब्धकर्मवदिति सत्त्वाह यथेति । नाशो न ज्ञानादिति शेषः । नन्वनार-
 रब्धकर्मणा ज्ञानाद्वाशो युक्तोऽप्रवृत्तफलवत्त्वयारब्धकर्माणान्तु प्रवृत्त-
 फलवत्त्वेन बलवत्त्वाद्वाज्ञानात् तद्विदित्तिर्नेत्याह न चेति । अज्ञानोत्प-
 त्तेन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात् प्रवृत्ताप्रवृत्तफलत्वमनुपयुक्तमिति भावः ।
 कर्मणां फलमदत्त्वा नाशभावे फलितमाह तस्मादिति । ननु कर्मणां
 बद्धत्वात्तत्फलेषु जन्मसु कुतश्चित्त्वमारम्भककर्मणां त्रिःप्रकारत्वादिति
 चेद्वानारब्धत्वेनैकप्रकारत्वसम्भवात् तत्त्वाह संज्ञतानीति । नास्ति ज्ञान-
 स्यैकान्तिकफलत्वमिति शेषः । उक्तकर्मणां जन्मनारम्भकत्वे प्रायुक्तं दोष-
 मनुभाष्य तस्यातिप्रसङ्गकल्पमाह अन्यथेति । सर्वत्रेत्यारब्धकर्मस्वपीति
 यावत् । फलजनकत्वानिश्चयोऽनाश्वासः कर्मणां जन्मनारम्भकत्वे कर्म-
 काण्डानर्थक्यं दोषान्तरमाह शास्त्रेति । अनारब्धकर्मणां सत्यापि ज्ञाने
 जन्मान्तरारम्भकत्वप्रौढ्ये फलितमाह इत्यत इति । श्रुत्यवष्टम्भेन परि-
 हरति नेत्यादिना । ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि सञ्ज्ञतिमाह
 इहाप्रीति । ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे सर्वकर्मान् परित्यज्येत वाक्यशेषो-

न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां ज्ञानेन दाहो न त्वतोतानामनेकजन्मान्तरकृतानां दाहो युक्तः न सर्वकर्माणीतिविशेषणात् । ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्माणामिति चेन्न सङ्कोचत्वे कारणानुपपत्तेः यत्तूक्तं यथा वत्तमानशरीरजन्मारम्भकाणि कर्माणि न चीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथा अनारम्भफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त इति तदसत् कथं तेषां मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्तदूषुर्धनुषो लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरम्भवेगक्षयात् पतनेनैव

ऽपि प्रमाणीभवतीत्याह वक्ष्येति चेति । ज्ञानादनारम्भाद्येककर्मक्षये युक्तिरपि वक्तुं शक्येत्याह उपपत्तेश्चेति । तामेव विदुषोति अविद्येति । अज्ञस्याविद्यासितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानि सर्वानर्धवीजाणि तानि निमित्ताकृत्य यानि धर्माधर्मकर्माणि तानि जन्मान्तरारम्भकानि यानि तु विदुषो विद्यादग्धक्लेशजायस्य प्रतीतिमात्रशरीराणि कर्माणि नतानि शरीरारम्भकाणि दग्धपटवदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः । प्रतीतिमात्रदेहानां कर्माभासानां त फलारम्भकतत्तच्छब्दे भगवतोऽपि शब्दातिमाह इहापीति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्रातीतिककलेशानां कर्मद्वारा देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमाणयति धीजानीति । ज्ञानानन्तरभावि-
कर्मणां ज्ञानेन दाहमङ्गीकरोति अस्त्विति । विरोधियस्तानामेवोत्पत्तिरिति हेतुमाह ज्ञानेति । अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात् पूर्वमायिकर्मणां नततो दाहो विरोधिनं विनाप्रवृत्तिरित्याह नत्विति । श्रुतिस्मृतिविरोधश्चैवमिति परिहरति नेत्यादिना । सर्वशब्दशब्देः सङ्कोचं शङ्कते ज्ञानेति । प्रकरणादिसङ्कोचकाभावाच्चैवमित्याह नेति । आक्षेपदशायासुक्तमनुमानमनुवदति यत्त्विति । आभासत्वादिसङ्कोचकमिति दूषयति तदसदिति । व्याप्तादिमन्त्वे कथमाभासत्वमिति पृच्छति

निवर्त्तत एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने
निवृत्तेऽप्यामंस्कारवेगचयात् पूर्ववद्वर्त्तत एव यथा स एवेषुः
प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युपसंक्रि-
यते तथानारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन
निर्वीजीक्रियन्त इति पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे न स भूयोऽ-
भिजायत इति युक्तमेवाक्तमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

कथमिति । प्रवृत्तफलत्वोपधिना हेतोर्व्याप्तिभङ्गादाभासत्वधीरित्याह
तेषामिति । तदेव प्रपञ्चयति यद्येत्यादिना । धनुषः सकाशादिप्रयुक्तो
बद्धवत् प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न पतितः तथा प्रबलप्रतिबन्धकं विना
प्रवृत्तफलानां कर्मणां भोगादने न क्षयो न च तत्त्वज्ञानं तादृक् प्रति-
बन्धकं उत्पत्तावेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रतिबन्धकशक्तित्वादित्यर्थः । यत्
ज्ञानेनादाहात् तत्र प्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेऽपि यत्प्रवृत्तफलत्व तत्र
ज्ञानदास्यत्वमिति न व्यतिरेकसिद्धिरित्याशङ्क्याह स एवेति । प्रवृत्तौ
निमित्तभूतो नारब्धः वेगोऽनेनेति विग्रहः, स्वाश्रयस्थानि साभासान-
क्षर्यानिघानीति यावत्, भिमतानि तत्त्वधीनिमित्तनिवृत्तानि तत्त्वतका
रब्धनिवृत्तत्वाद्भ्रजुसर्पादिवदिति व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः । विदुषो
वर्त्तमानदेहपाते देहाभरे हेत्यभावात्तत्त्वधीरैकानिकफलेत्युपसंहरति
पतित इति ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । एवं प्रवृत्तपुरुषविशेषकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति ।
यस्युपद्रवत्वादिदृष्टेषु पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिञ्च गुणैः सुखदुःखादिपरि-
श्रामैः सङ्घृतां यो वेत्ति स पुरुषः, सर्वथा विविमभिसङ्कृत्य यर्कमानो-
ऽपि पुनर्नाभिजायते सुचरत एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे । २४ ॥

परात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते

ध्यानेनेति । ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः
 श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्त्वा मनस्य प्रत्यक्चेतयि-
 तर्ह्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ग्रानं तथा ध्यायतीव कः ध्याय-
 तीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वताः इत्युपमोपादानात् तैल-
 धारावत् सन्ततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानस्तेन ध्यानेनात्मनि
 बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेना-
 त्तःकरणेन केचित् योगिनः अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं
 नाम इमे सत्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहन्तेभ्योऽन्य-
 स्तद्ग्रापारस्य साच्चिभूतानित्यो गुणविलक्षण आत्मेति
 चिन्तनमेष सांख्यो योगस्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्त्तते
 कर्मयोगेन कर्मैव योग ईश्वरार्पणवद्ग्रानुष्ठीयमानं घटनरू-
 पत्वं योगार्थात् योग उच्यते गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्-
 पत्तिदारेण चापरे ॥ २४ ॥

आ० टी० । ज्ञेयं यत्तदित्यादिना तत्पदार्थस्त्वपदार्थज्ञानान्तरमेव
 बोधितौ तयोरैक्यञ्च श्लेषश्चापि मां विधीत्युक्तमिदानीं तद्दृष्टिहेतुं
 यथाधिकारं कथयति अनेति ! ध्यानाख्यसाधनं किंरूपमिति पृच्छति
 ध्यानं नामेति । तद्रूपं वदन्नुत्तरमाह शब्दादिभ्य इति । एकाग्रतयो-
 पसंहृत्येति सम्बन्धः, यच्चिन्तनं प्रत्यक्चेतयितरि इति पूर्वेष्वान्वयः ।
 किं तच्चिन्तनमित्युक्ते दृष्टान्तद्वारा श्रुत्यवष्टम्भेन ध्यानं प्रपञ्चयति तथेति ।
 विवक्षितध्यानाहुरोधेनेति यायत्, आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति शेषः,
 केचिदित्युक्तमाधिकारिणो मृच्छन्ते । मध्यमाधिकारिणो निर्दिष्टति
 अस्य इति । सांख्यशब्दितं साधनं किञ्चामेत्युक्ते विचारजन्मं ज्ञानान्देव
 ज्ञानहेतुतपोयोगतत्त्वत्यादोगशुद्धिहेतोरनेन गौण्या दृश्या योगशब्दितं
 कर्मेत्याह सांख्यमिति । अथमानधिकारिणः संनिरते कर्मेति । किञ्चै-
 वाप्युं योगः तादर्थ्यं कर्मणः शुद्धिहेतोरिति तेन गौण्या दृश्या योग-

शब्दं कर्मत्याह गुणत इति । अपरे पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनु-
षङ्गमङ्गीकृत्याह तेनेति ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । एवम्भूतविशिक्तात्मज्ञानसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेति
हाभ्याम् । ध्यानेनात्माकारप्रत्ययादृश्या व्यात्मनि देह एव व्यात्मना
अनसा एवमात्मानं केचित् पश्यन्ति अन्ये तु सांख्येन पदार्तपुरुषवैलक्ष-
ण्यप्राप्तोचनेन योगेनाहङ्गेनापरे च कर्मयोगेन पश्यन्तीति सर्वत्वानु-
पङ्गः । एतन्नाह ध्यानादीनां यथायोगं क्रमसमुच्चये सत्यपि तत्तद्विषा
नेत्याभिप्रायेण विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्थेव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

अन्ये त्विति । अन्ये त्वेतेषु विकल्पेषु अन्यतरेणाप्येवं
यथाकृत्मात्मानमजानन्तीऽन्येभ्य आचार्य्येभ्यः श्रुत्वा इदमेव
चिन्तयेतेत्युक्त्वा उपासते अहधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि
चातितरन्थे वातिक्रामन्थेव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्ये-
त्त् श्रुतिपरायणाः श्रुतिः अत्रणं परमयनं गमनं मोक्ष-
मार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलप-
रोपदेशप्रमाणाः स्वयं विषेकरहिता इत्यभिप्रायः किम्
वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्ती-
त्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

आ० टी० । अधमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गे प्रवृत्तिं प्रतिबन्ध-
यति अन्ये त्विति । आचार्य्यादीनां श्रुतिमेवाभिनयति इदमिति । उपा-
सनस्य विवृणोति अहधाना इति । परोपदेशात् प्रवृत्तानामपि प्रवृत्तेः
षाकन्त्यामाह तेऽपीति । तेषां सुखाधिकारित्वं व्यापत्तवति श्रुतीति ।
तेऽपीत्यादिना सूचितमर्थमाह किमिति ॥ २५ ॥

श्री० टी० । अतिमन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्ये त्विति ।
अन्ये तु सांख्ययोगादिमार्गेण एवमुपद्रुत्वादिबलक्षयमात्मानं साक्षात्क-
र्तुमिजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशतः श्रुत्वा उपासते ध्यायन्ति ते-
ऽपि च अइया उपदेशश्रवणपरायणाः सन्तो मृत्युं संसारं शनैरतितर-
न्त्येव ॥ २५ ॥

**यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं स्यावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ! ॥ २६ ॥**

अत्र क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यत्
प्रात्वामृतममृत इत्युक्तं तत् कस्माद्धेतोरिति तद्धेतुपद-
र्शनार्थं श्लोक आरभ्यते यावदिति । यावत् यत्किञ्चित्
सञ्जायते समत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषेणेत्याह स्यावरं
जङ्गमञ्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तज्जायते इत्येवं विद्धि
जानीहि हे भरतर्षभ ! कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः
संयोगोऽभिप्रेतो न तावत् रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषहारकः
सम्बन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति आका-
शवन्निरवयवत्वान्नापि समवायलक्षणः तन्तुपटयोरिव क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादित्युच्यते क्षे-
त्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वरूपयोरितरेतरतद्वर्माध्या-
सलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावमि-
बन्धनो रज्जुशक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपि-
तसर्परजतादिसंयोगवत् सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणो यथायास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षण-
भेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राक् दर्शितरूपात् क्षेत्रात् मुञ्जादि-
विषैकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभक्त्य न सत्तन्नासद्-

यते इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरू-
 येण यः पश्यति चेतश्च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुनन्ध-
 र्वनगरादिवदसदेव सदिवान्भवभासते इति । एवं निश्चित-
 विज्ञानी यस्तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधादवगच्छति
 मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् य एवं वेत्ति पुरुषं
 प्रकृतिश्च गुणैः सह इत्यनेन विद्वान् भूयो नाभिजायत
 इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति
 सम्यग्दर्शनफलमविद्याया निवर्त्तकं सम्यग्दर्शनं फल-
 मविद्यादिसंसारवीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः जन्म-
 कारणज्ञाविद्यानिमित्तकः चेतश्चेन्नसंयोग उक्तः ॥ २६ ॥

आ० टी० । ऐक्यधीर्भक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकं जिज्ञा-
 शितहेतुपरत्वेन लोकमवतारयति ज्ञेतेति । सर्वस्य प्राणिजातस्य
 चेतश्चेन्नसम्बन्धाधीना यथादुत्पत्तिस्तथात्वे चेतश्चात्मकपरमात्मातिरेकेण
 प्राणिनिकायस्याभावादैक्यज्ञानादेव सृष्टिरित्याह कथादिति । चेत-
 श्चेन्नसम्बन्धसृक्तमाज्ञपति कः पुनरिति । चेतश्च सत्त्वं
 संयोगो वा समवायो वेति विकल्पप्राप्तं दूषयति न तावदिति । द्वितीयं
 निरस्यति नापीति । वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि तयोरध्यासस्वरूपः सो-
 ऽस्तीति परिहरति उच्यते इति । भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह विषमेति ।
 इतरेतरत्वं चेत्ये चेतश्चे वा तद्वर्षस्य चेतानधिकरणस्य चेतश्चगतस्य चैत-
 न्यस्य चेतश्चानाधारस्य च चेतनिष्ठस्य जात्यादेरारोपरूपो योगस्तयोरि-
 त्याह इतरेति । तत्र निमित्तमाह ज्ञेतेति । आवेकादारोपितसं-
 योगे दृष्टान्तमाह रञ्जति । उक्तं सम्बन्धं निगमयति सोऽय-
 मिति । तस्य निवृत्तयोग्यत्वं सूचयति मिथ्येति । कथं तर्हि मिथ्या-
 ज्ञानस्य निवृत्तिरित्याद्यद्वाह वर्धते । सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेश्व-
 र्त्वादित्त्वं पदार्थविषयं शास्त्रमनुक्तं विवेकज्ञानमापाद्य महाभूतादि-
 ह्यन्मात् चेत्यादुपद्रुत्यादिलक्षणं प्रागुक्तं चेत्यं ह्येकीकान्यायेन

विविध्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तब्रह्मस्वरूपेण ज्ञेयं योऽनुभवति तस्य भिन्न्या-
 ज्ञानमपगच्छतीति सम्बन्धः । कथमस्य निर्विशेषवृत्तं ज्ञेयज्ञस्य सवि-
 शेषत्वहेतोः सत्त्वादित्यागच्छाच्च ज्ञेयञ्चेति । बहुदृष्टान्तोक्तो बहुविधत्वं
 ज्ञेयस्य द्योत्यते । उक्तज्ञानान्निव्याजानापगमे ज्ञेयमाह यथोक्तेति ।
 तथापि कथं रूपार्थसिद्धि कालान्तरे तुल्यजातीयमित्याप्तानोदयसम्भ-
 वदित्यागच्छराज तस्येति । सम्यग्ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्या सात्त्विकिति
 स्थितं फलितमाह य एवमिति । उत्तरपन्थमवतारयितुं व्यरहितं
 ह्यति कीर्त्तयति नेत्यादिना । अविद्यानाद्यानिर्गम्यमज्ञानं भिन्न्याज्ञानं तत-
 सस्कारादिगर्द्धार्य । व्यरहितमनुद्याव्यरहितमदुयदति जन्मेति ॥२६॥

स्वा० टी० । तत्र कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु प्रपञ्चितत्वान्
 ध्यानयोगस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपञ्चितत्वात् ध्यानादेश्च सांख्यविवेकात्म-
 विषयत्वात् सांख्यस्य प्रपञ्चयन्नाह यावदिति, यावदध्यायमभासि ।
 यावत् यत्किञ्चित् वस्तुमात्रं समुत्पद्यते तत्सर्वं ज्ञेयञ्चेत्ययोर्योगाद-
 विवेककृतादात्म्यासाङ्गतीति जानीहि ॥ २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत् स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति २७

अतस्तस्या अविद्याया निवर्त्तिक सम्यग्दर्शनमुक्तमापि
 पुनः शब्दान्तरेणोच्यते समं सर्वेष्वित्यादि । सममिति
 समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थिति कुर्वन्तं स्वा भूतेषु
 भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु प्राणिषु, कम्परमेश्वर ईश-
 द्विगमनोबृहद्रथत्तात्ममांसपिच्य परं परमश्यामावेश्वरश्च
 द्विगमनीलयेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समन्तिष्ठन्तं
 तानि त्रिणिनष्टि विनश्यत्त्विति तच्च परमेश्वरमविन-
 श्यन्तं इति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्श-
 नार्थः कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनितत्रयो भाव-

विकारी मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा
विनाशान्ता विनायात् परो न कश्चिदस्ति भावविकारः
भावाभावात् सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोऽन्यभावा-
विकारानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्राति-
षिद्धा भवन्ति सहकार्यैः तस्मात् सर्वभूतैर्धनक्षयमत्यन्त-
मेव परमेश्वरस्य मिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वञ्च कश्चि-
य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति, ननु
सर्वोऽपि लोकः पश्यति किं विशेषेणेति सत्यं पश्यति
किन्तु विपरीत पश्यत्यतो विशिनाष्ट स एव पश्यतीति
यथा तिस्रदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्ष्यकचन्द्रदर्शि
विशिष्यते स एव पश्यतीति तथैवहाप्येकमविभक्तं यथाक्त-
मात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यां
विशिष्यते स एव पश्यतीति इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति
विपरीतदर्शित्वादेनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २७ ॥

आ० टी० । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वैर्धनकत्वात्तज्ज्ञानस्य तन्निवर्तक-
सस्यज्ञानं यत्तव्यमित्याह व्यत इति । तस्याशक्तदृक्तत्वात् तदुक्तार्थेऽष्टः त-
र्हं धेत्याशङ्क्यात्तस्यैवार्थस्य शब्देन पुनः पुनर्वचनस्यधिकारभेदात्तदुक्त-
येति सत्याह उक्तमिति । सवेत परस्यैकत्वात् नोत्कर्षापकर्षत्वमित्याह
सममिति । परमत्वमीश्वरत्वञ्चोपपादयति हेहेति । आत्मा जीवस्त-
मित्यादिनाम्प्रोक्तः । आश्रयनाशादाश्रयतस्यापि नाशनाशङ्क्याह
तञ्चेति । अश्रयन्नामिति विशिनाष्ट इति सम्बन्धः उभयत्र विशेषण-
द्वयस्य तात्पर्यमाह भूतानामिति । नाशनाशाभ्यां वैकल्येऽपि
कथमत्यन्तवैलक्षण्यं विशेषत्वविज्ञत्वयोस्तुल्यत्वादिति शङ्कते कथमिति ।
भूतानां सविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तदभावादत्यन्तवैलक्षण्यमिति यत्तु
अन्तर्भावविकारेवदित्येवाह सर्वेषामिति । तत्र हेतुमाह जन्मेति ।

न हि जन्मान्तरेणोत्तरे विकारायुज्यन्ते जन्मवतस्तदुपलम्ब्यदिव्यर्थः ।
विनाशानन्तरभाविनोऽपि विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्यान्यविकारत्व-
मित्याशङ्क्याह विनाशादिति । तस्यान्यविकारत्वे हि द्वे फलितभाङ्
स्यत इति । तेषां जन्मादीनां कार्याणि कटाचित्कसत्वानि तर्दाधिक-
रण्यानि तैः सहेति यावत् । परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यसुक्तसप-
सहरति तस्मादिति । निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थत्व-
नैकत्वमहितीयत्वम् । यः पश्यतीत्यादि व्याचष्टे य एवमिति । उक्त-
विशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाज्ञिपति नन्विति । ईश्वरपरा-
शुसुखस्यानात्मनिष्ठस्य तर्दाशित्येऽपि विपरीतदर्शित्वादीश्वरप्रवणस्यैव
सस्यगुदाशित्वमिति विवर्जित्वा विशेषणमिति परिहरति सत्यमिति ।
उक्तमेव दृष्टान्तेन विवृणोति यथेत्यादिना । यः पश्यतीत्यादेरर्थेभ्युप-
सर्जति इतर इति परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वागती । अविशेषकृत समारोहभक्तः न च्छतये विविक्तात्म
रिपयं सस्यगुदर्शनमाह सममिति । स्वावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेष-
सङ्गेषु समं यथा भवत्येव तिष्ठन् परमात्मानं यः पश्यति अतएव
तेषु विनाशप्रवृत्तस्वप्नवनश्रुतं यः पश्यति स एव सस्यगु पश्यति नास्य
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हि नस्यात्मानात्मानं ततो याति परां गतिम् २८

यथाक्तस्य सस्यगुदर्शनस्य फलवचनेन स्मृतिः कर्त्तव्येति
श्लोक आरभ्यते समं पश्यन्निति । समं पश्यन्, पलभमाना
हि यस्मात् सवेत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयावस्थित-
मीश्वरं अतीतानन्तरश्लोकीक्तलक्षणमित्यर्थः समं पश्यन्
किञ्च हिनास्ति हिंसां न करोति आत्मना स्त्रेनैव स्वमा-
त्मानं ततस्तस्मात् अहिंसनात् याति परां प्रकृष्टां गतिं
मीक्षाख्यां ननु नैव काश्चित् प्राणा स्वयं स्वमात्मानं हिनास्ति ।

कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति यथा न पृथिव्यामग्नि-
 यैव्यो नान्तरिक्ष इत्यादि नैषदापः अज्ञानात्मात्तरस्कर-
 णापपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षात्पराक्षादात्मानं
 अंतरस्करत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मः
 कर्त्वीपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्ते नवन्तश्चैवं
 हत्वान्यमवन्तमपि हत्वान्यमित्येव नवमुपात्तमुपात्तमा-
 त्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमार्थात्मा अमावपि
 सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे
 आत्माहना एवाविदांसो यास्वतरो यथात्मात्मदर्शी स तु
 उभयथात्मनात्मानां न हिनस्ति ततो याति पराङ्गतं
 यथाक्तं फल तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आ० टा० । प्रकृतसम्यक्ज्ञानेन किमप्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या
 तस्यैव स्तुत्या तद्भेदौ परमं प्रदर्शयितुं ज्ञानानुभवाच्च यथाक्त
 स्येति । यस्मादविद्यस्य ततःशब्देन सम्बन्धः । सर्वभूतेषु तुल्यतया स्थितं
 पूर्णोक्तलक्षणभीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्माच्च हिनस्ति
 ततस्तस्मान्नाक्षाख्या परां गतिं याति इति योजना तत्र पाठत्रयेण
 ज्ञानादज्ञानध्वन्याध्वन्यनर्थस्योक्ताज्ञानमित्याज्ञानध्वन्याध्वन्ययोगे स
 र्वात्कृतां गतिं परमपरुषार्थं परमानन्दमनुभाति विद्वानिति चतुर्थे-
 ष्टार्थः । न हिनस्त्यात्मनात्मानमिति यथाश्रतमादाय चोदयति
 नन्विति । न पृथिव्यामिति प्राप्तिद्वारा निषेधश्चान्तरिक्षेण दिशति
 प्राप्यभावाच्च यन्निषेधो मुख्या नेष्यत तदहाप माप्र विना निषेधो न
 तु नस इत्याह यदेति । अज्ञानात्मात्मत्वेऽप्यत्मात्मत्वात् तद्भा-
 वीकृत्युक्तेति समाधत्ते नैष टं प इति । सपहवाक्यं विहृणोति सर्वो
 हीति । अनात्मशब्दो देहादिविषयः । अविदुषामारोपितात्महनत्वं
 निरुपयति इत्यात्महेति । तथापि पारमार्थिकस्यात्मना जननाभावाच्च
 तेषां सर्वेषां आत्महनत्वमित्याशङ्क्याह यस्त्विति । उक्तरीत्या सर्वप्रा-

मविदुषामात्मज्ञानं त्वं सिद्धं इत्युपसंहरति सर्वं इति । आत्मनैवात्म-
जननमविदुषां दृष्टं तद्विदुषो विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धुमित्याह यस्मिन्तर
इति । उभयघापीत्यारोपानारोपाभ्यामित्यर्थः । ज्ञानादनर्थभ्रमश्च ये
पूर्वोक्तपरमानन्दप्राप्ता परितृप्तत्वं युक्तमित्याह तत इति ॥ २८ ॥

शा०टी०। कृत इत्यत आह समं पश्यति । सर्वत्र भूतमात्रे समं स्वस्व-
त्तमस्युत्तररूपेष्वप्यस्थितं परमात्मानं पश्यन् हि यस्मादात्मना स्वेनैवा-
त्मानं न हिनास्ति अविद्याया सच्चिदानन्दरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विना-
शयति ततश्च परा मतिं मोक्षं प्राप्नोति, यस्त्वेवं न पश्यति स हि
देहात्मदर्शी देहे न सहात्मानं हिनास्ति, तथा च श्रुतिः अस्त्वया नाम ते
लोका अन्वेन तमसाहताः । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महमो
जना इति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

सर्वभूतस्थमोक्षं समं पश्यन्न हिनस्यात्मानात्मानमित्युक्तं
तदनुपपन्नं सगुणकर्मवैलक्षण्यभेदनिष्पत्त्यात्मसु इत्ये-
तदाशङ्क्याह प्रकृतैवेति । प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया
त्रिगुणात्मिका, मायान्तु प्रकृतिं विद्यादिति मन्त्रवर्णास्तया
प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया
तान्यैव कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्यानि क्रियमाणाणि निव-
र्त्तमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते तथा-
त्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं पश्यति स
परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याकाश-
स्यैव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

शा० टी० । लोकात्तरं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयितुमनुवदति सर्वेति ।
प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वे नात्मनो भेदभावाच्च स्वयम् दृष्टेनिति

शब्दते तदिति । स्वगुणैः सुखदुःखादिभिः स्वकर्मभिश्च धर्माधर्मौख्यै-
 वैबल्यम्यात् प्रतिदेहं भेदे तद्द्विषष्टेष्वात्मसु कथं साध्येन दर्शनमित्येतदा-
 यज्ञु परिहरतीत्याह एतदिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं व्याव-
 र्त्तयति प्रकृतिरिति । मायाशब्दस्य सवित्पर्यायत्वं प्रत्याह त्रिगुणेति ।
 सक्तपरस्य गतिज्ञायेत्यत्र श्रुतिसम्प्रतिमाह मायान्विति । अन्येन केनचित्
 क्रियमाणानि न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह नान्येनेति । किन्त-
 दन्याद्विषयेभ्यमित्युक्ते संख्याभिप्रेता प्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह महटा-
 दीति । सर्वप्रकारत्वं कास्यत्वनिर्दिष्टत्वादिना प्रकारवाक्युक्त्यात्मान-
 सक्तविशेषणं यः पश्यतीति पठेष्व सम्यक्त्वः । स पश्यतीत्युक्तं एन-
 रक्तोरित्याशङ्क्याह स परमार्थेति । आत्मानां प्रतिदेहं भिद्यत्वे तेषु
 समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिरित्याशङ्क्याह निर्गुणस्येति ॥२९॥

का० टी० । ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमा-
 त्मनः समत्वमित्याशङ्क्याह प्रकृत्यैवेति । प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाकारेण परि-
 च्यतया सर्वशः सर्वैः प्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति तथा-
 त्मनाञ्च कर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वत इत्येवं यः
 पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

यथा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

अतएव च विस्तारं ब्रह्म सम्यद्यते तदा ॥ ३० ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रप-
 क्ष्यते यदिति । यदा यस्मिन् काले भूतपृथक्-
 भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्मिन्नात्मनि
 स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्य्योपदेशतो मत्वात्मानं
 प्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैव इदं सर्वमिति अतएव च तस्मादेव च
 विस्तारमुत्पत्तिमनुपश्यति आत्मनः प्राण आत्मन आशा
 आत्मनः स्वर आत्मन आकाश आत्मनस्तेज आत्मनः आप

आत्मन आविर्भावतिरोभावी आत्मनो भूरात्मनोऽन्नमित्ये-
वमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते
ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥ ३० ॥

आ० टी० । प्रकृतविकाराणाञ्च सांख्यवत् पुरुषादन्यत्वप्रसक्तौ
प्रत्याह पुनरपीति । उपदेशजनितं प्रत्यक्षदर्शनमनुवदति आत्मैवेति ।
भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सहात्मभावतया प्रतीकं पश्यति
न हि भूतपृथक्त्वं सत्यां प्रकृतौ केवले परस्मिन्त्वनापयितुं शक्यत
इत्यर्थः । परिपूर्णादात्मन एव प्रकृत्यादेर्विशेषान्तस्य स्वरूपलाभसुपलभ्य
तन्मात्रतां पश्यतीत्याह अतएवेति । अक्तमेव विस्तारं सुखदष्टभेन
अपश्यति आत्मन इति । ब्रह्मसंपत्तिर्नाम पूर्वस्येनाभिव्यक्तिरपूर्णात्वेतोः
सर्वव्याप्त्यात् कृत्वाऽदित्याह ब्रह्मैवेति । ज्ञानसमानकाले सृक्तिरिति
चूचयति तदेति ॥ ३० ॥

आ० टी० । इदानीं भूतानामपि प्रकृतितावन्मात्रस्ये नाभेदाद्भूत-
भेदकृतमव्यात्मनो भेदमपश्यन् ब्रह्मत्वसंप्रैतीत्याह यदेति । यदा भूतानां
व्यावरजङ्गमानां पृथग्भावं भेद एकस्यं एकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायां प्रकृतौ
प्रकृतये स्थितमनुपश्यति व्याभोचयति अतएव तस्या एव प्रकृतेः सकाशा-
द्भूतानां विस्तारं सृष्टिसमये अनुपश्यति तदा प्रकृतितावन्मात्रत्वेन भूता-
नामप्यभेदं पश्यन् परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते ३१

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसम्बन्धे प्राप्तमिद-
मुच्यते अनादीति । अनादित्वाद्नादेर्भावाऽनादित्वमादिः
कारणं यद्यस्य नास्ति तदनादि सद्यदादिमव् तत् खेना-
त्मना व्येत्ययमवनादित्वाच्चिरप्रयव इति क्त्वा नव्येति तथा
निर्गुणत्वात् सगुणो हि गुणव्ययादव्येत्ययम् निर्गुणत्वाच्च

नव्येतीति परमात्माद्यमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययो यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथापि न करोति तदकरणादेव तत्फलान्न न लिप्यते यो हि कर्त्ता स कर्मफलेन लिप्यते अयन्त्वकर्त्ता अतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञाद्यापि मां विद्धीत्याद्यथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्बोधञ्चेति भगवत्प्राक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्याहृतवौद्धैश्च तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः स्वभावस्तु प्रवर्त्तत इत्यविद्यामात्रं स्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तदस्यत एकस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिब्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारे नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३१ ॥

आ० टी० । परिपूर्णत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादिगतेन कर्त्तृत्वादिना तद्वत्त्वं इदं हि पवित्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंसर्गात् तद्दोषेषु दुष्टत्वमित्याशङ्काशनुद्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति एकस्मिन् । अनादित्वमेव साधयति आदिरिति । तथापि किं सादित्वाशङ्क्यं कार्यत्वजनत-
 ष्यवाभावः सिध्यतीत्याह यद्गीति । तथापि शुष्णापकर्षहारको व्ययो भविष्यति नेत्याह तर्चेति । निरवयवत्वादेव सावयवहारकस्य निरुच्य-
 भादुच्यहारकस्य च व्ययसाभावेऽपि ज्ञानावको व्ययः सादित्वाशङ्काह

परमात्मेति । परमात्मनः स्वतः परतो वा व्यशाभावे कश्चित्माह यत्र
इति । स्वनिहितं प्रतिपद्य कथं शरीरस्वत्वं तत्राह शरीरेति । सर्व-
मतत्वेन सर्वात्मनेन च देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति
कृतस्वत्वाद्देहादेश कल्पितत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वाभावेऽपि । मोक्षत्वं
स्यादित्याशङ्क्याह तदकरणादिति । तदेयोपपादयति यो ह्येति । परस्य
कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदृष्टमिति पृच्छति कः पुनरिति । परस्यादन्यस्य
कस्यचिच्छीवस्य कर्तृत्वदीत्याशङ्कामनुदति उदीति । तस्मान् पक्षे
प्रक्रममङ्गः स्यादिति दूषयति तत इति । ईश्वरातिरक्तजीवानङ्गीकारा-
द्योपक्रमनिरोधोऽस्तीति शङ्कते अथेति । तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादेरधिकरणं
वक्तव्यमिति पूर्वशाब्दाह क इति । परस्यैव कर्तृत्वाद्याधारत्वं क्वाचित्
वक्तव्यमित्याशङ्क्याह परो वेति । नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेषु सम्बन्धः, न
हि कर्तृत्वादिभाक्ते परस्यादादिपटीशरत्नमिति भावः । परस्यान्यस्य
वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्योऽपीत्याहः श्रुतिमूलमपि ज्ञातं वक्तव्य-
मक्यत्वात् त्याजप्रमेवेति परीक्षकसंमत्त्वोपसंहरति सर्वथेति । परस्य
वस्तुमो कर्तुरभोक्तुश्चापिद्यया तदारोपादादेयमेव भगवत्कृतमिति परि-
हरति तत्रे त । तमेव परिहारं प्रपञ्चयति अविद्येति । व्यवहारिके
कर्तृत्वादावविशिष्टे पारमथिकेन्य किञ्चेत्येते तत्राह न त्विति ।
वास्तवकर्तृत्वाद्याभावे निङ्गुत्पन्नस्य इति इति ॥ ३१ ॥

आन्टी० तत्र पि संस रावस्थायां देहसम्बन्धनिमित्तेः कर्मेभिस्त्वत्फलैश्च
सुखदुःखादिभिरस्य दुष्परिहरमिति कुतः समदर्शनं तत्राह अनदित्वा-
दिति । यदुत्पत्तिमत् तदेव हि सादि यत्र गुणवदस्तु तस्य गुणनामे व्ययो
भवति अयं तु परमात्मा अनादिर्निर्गुणश्च व्यतोऽव्ययः अविकारीत्यर्थः,
तस्मात् शरीरे स्थितोऽपि न किञ्चित् करोति न च कर्मफलं लभ्यते ॥३१॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकामं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽपि नोपलिप्यते ॥३२॥

किमिदं न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथा
सर्वत्रावस्थितमिति । यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात्

सुखभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न सम्बध्यते सर्वत्र
पवस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

आ० टी० । सुखभावादादतिहृतस्वभावत्वा दत्यर्थः, न सम्बध्यते
पद्मादिभिरिति शेषः ॥ ३२ ॥

खा० टी० । तत्र हेतुं सदृष्टान्तमाह यद्येति । यथा सर्गतं पद्मा-
दिष्वपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसङ्गत्वात् पद्मादिभिर्नोपलिप्यते तथा
सर्वत्र उत्तमं मध्यमं अधमं वा देहे स्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते देहिकै-
र्दौषगणैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृतस्त्वं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृतस्त्वं प्रकाशयति भारत! ३३

किञ्च यथा प्रकाशयतीति । यथा प्रकाशयत्येवमा-
सयत्येकः कृतस्त्वं लोकमिमं रविः सर्वादिभ्यः तथा
सदृष्टान्तमाह भूनादिष्टयन्तं क्षेत्रमेकः सन् प्रकाशयति का
क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः रदिष्टयन्तं ऽत्मानं उागार्थाऽपि
भूयति रविश्च सर्वक्षेत्रेष्वेकः आत्मा अलेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

आ० टी० । न करोति न लिप्यते चेत्तत्र दृष्टत्वेन दृश्यभेदशून्यत्वं
हेतुमाह किञ्चेति । दृष्टान्तेन विवक्षितमर्थन्दर्शयति रवीति । उभय-
वधवर्माण्येव स्फुटयति रविर्वादिति ॥ ३३ ॥

खा० टी० । असङ्गत्वाद्धोपो नान्तीत्याकाशदृष्टान्तेन दर्शितं प्रकाश-
कत्वाच्च प्रकाशयन्नेन युज्यत इति रविदृष्टान्तेनाह यथा प्रकाशय-
तीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षञ्च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां

वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासू-
निपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेक-
योगोऽनाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

समस्ताध्यायार्थोऽसहस्रार्थोऽयं श्लाकः । चेतश्चेतनयोः
विति । चेतश्चेतनयोर्गोप्ययाख्यातयोरिव । यथाप्रदग्मितप्र-
कारेण अस्तरमित रितरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्रा-
चार्योपदेगजनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुस्तीन ज्ञान-
चक्षुषा भूतप्रकृतिमौल्य भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाव्य-
क्षाख्या । तस्याभूतप्रकृतेर्मौल्यमभावगमनञ्च ये विदुर्विज्ञा-
नन्ति यान्ति गच्छन्ति ते पर परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न
मुनेर्हमाददति इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्लो० टी० । अध्यायार्थं सफलसुपसंहरति सप्तकोत्तरं । विशेष-
कोटस्थारिणामादिनक्षत्रान्तदेशमामित्वादिनक्षत्रया चेतश्चेतनयाथा-
व्यभिज्ञानयतः सर्गाद्येनिवृत्त्या यद्विपूर्वपरमानन्दाविर्भावलक्षणं पुरु-
षार्थसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्लो० टी० । अध्यायार्थसुपसंहरति चेतश्चेतनयोरिति । एव-
सुक्तप्रकारेण चेतश्चेतनयोरन्तरं भेदं विवेकज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुः
तथा ये अयसुक्ता भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकृद्यात् मोक्षं मोक्षोपायं
ध्यानादिकञ्च ये विदुस्तै परं पदं यान्ति । विविक्तौ येन तत्त्वेन विचि-
प्रकृतिपुरुषौ । तं यन्दे परमानन्दं नन्दनन्दनमीदृशम् ॥ ३४ ॥

इति त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानिनां ज्ञानसुत्तमम् ।

यन्ज्ज्ञात्वा सुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१

सर्वमत्पाद्यमानं क्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इति उक्तं
तत् कथमिति तत्तादर्थ्यं नार्थं परं भूय इत्यादिरध्याय
आरभ्यते अत्र वा ईश्वरपरतन्त्रयः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्-
कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोर्मित्येवमर्थं
प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च मङ्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन्
गुणे कथं मङ्गः के वा गुणाः कथं वा वधन्ताति गुणेभ्यश्च
मोक्षं कथं स्यात् मङ्गस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च
श्रीभगवानुवाच परमिति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन
सम्बन्धः भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु अमङ्गदुक्तमपि
प्रवक्ष्यामि तत्र परं परबन्धुविषयत्वात् किं तत् ज्ञानं सर्वेषां
ज्ञानानामुत्तमं उत्तमफलत्वात् ज्ञानानामिति, नामानि
त्वादीनां किं तर्हि यद्ज्ञानं क्षेत्रज्ञविषयाणां इति तानि
न मोक्षायेदन्तु माक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रीद-
बुद्धिबन्धुत्पादनार्थं यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य
सुनयः सञ्चासिनो मननश्रीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यां
इतोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

प्या० टी० । ज्ञेयज्ञेयज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञातं प्रापवि-
 दमध्यायान्तरमवतारयच्चध्याययोरुत्थाप्योत्थापकत्वरूपं सङ्गनिमाह सर्व-
 मिति । विधान्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति व्यथवेति । तदेव वक्तुमुक्त-
 मनुवदति ईश्वरेति । प्रकृतिस्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहैक्याध्यासः तस्यैव
 गुणेषु सङ्गोऽभिनिवेशः । षड्विधामाकाङ्क्षां निश्चिप्य मनुत्तरत्वेनाध्यायारम्भे
 पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह कश्चिन्निति । पूर्वोक्तेनार्थेनाख्या-
 ध्यायस्य समुच्चयार्थव्यकारः । परमित्यस्य भाविकान्तार्थत्वं व्यावर्त्तयितुं
 सङ्गतिमाह परमिति । भूयःशब्दस्याधिकार्थत्वमिह नास्तीत्याह पुनरिति ।
 पुनःशब्दार्थमेव विष्टयोति पूर्वत्विति । पुनरुक्तिरुच्यतेत्याशङ्क्य सङ्ग-
 त्वेन दुर्बोधत्वात् पुनर्वचनमर्थवदित्याह तच्चेति । विशेष्यं प्रश्नद्वारा नि-
 र्दिशति किन्तदिति । निर्दोषाणां च षष्ठीमादाय तस्य प्रकर्षं दर्शयति ।
 सर्वेषामिति । परममिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य विषयफलभेदान्मैवमित्याह
 उत्तमेति । ज्ञानं ज्ञेयमित्यादौ ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये
 च ज्ञानस्य ज्ञानानामिति साध्यत्वेनोत्तमत्वाच्च तस्य वक्तव्यतेत्याशङ्क्याह
 ज्ञानिनामिति । ज्ञानिनामिति नामानित्वादीनां पक्षमिति शेषः ।
 इतिशब्दाद्दुर्बुधं पूर्ववदेव शेषो द्रष्टव्यः । यथोक्तज्ञानापेक्षया कुतस्तज्ज्ञा-
 नस्य प्रकर्षस्तत्त्वाह तानीति । स्तुतिफलमाह अंतृबुद्धीति । ज्ञानं ज्ञात्वा
 ज्ञानस्य ज्ञेययोपगमादनवस्थेत्याशङ्क्याह प्राथमेति । मुनिशब्दस्य चत-
 र्थांशमविषयत्वे तन्मात्रादेव ज्ञानायोगात् कुतस्तोषां मुक्तिरित्याशङ्क्याह
 मननेति । सिद्धे ज्ञानत्वं परामिति विशेषणाद्भावार्थं मुक्तत्वमाह मो-
 क्षाख्यामिति । देहाख्यस्य बन्धनस्याध्यक्षत्वमाह व्यकारदिति ॥ १ ॥

प्या० टी० । पुं प्रकृत्योः स्वतन्त्रत्वं वारयन् गुणसङ्गतः । प्राह
 संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे ॥ यावत् संजायते किञ्चित् सत्त्वं
 स्वावरजङ्गमम् । ज्ञेयज्ञेयज्ञसंयोगात्तद्विद्धीत्युक्तं स च ज्ञेयज्ञेययोः सं-
 योगो निर्दोषः स ख्यानामिव न स्वातन्त्र्येण किन्त्वोत्पत्त्यैवात कथनपूर्वकं
 कारणं गुणसंयोगोऽस्य सदसदोनिजन्मस्त्रित्यनेनोक्तं सत्त्वादिसुषुप्तं
 संसारवैचित्र्यं प्रपञ्चद्विषयत्वं भूतं व्यक्तमाणमर्थं स्तौति परं भूय
 इति द्वाभ्याम् । परं परमात्मनिष्ठं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानसुपदेशं भूयोऽपि

सुखं प्रकथयन् वक्ष्यामि । कथंभूतं ज्ञानिनां तपःकर्मादिविषयाणां
मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् । तदेवाह यज्ज्ञात्वा सुनयो मननशीलाः
सर्वे इतो देहबन्धनात् परां सिद्धिं मोक्षं प्राप्ताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यं मागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

तस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति इदमिति । इदं
ज्ञानं यद्योक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतन्मम परमे-
श्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु
समानधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमात्
गीताशास्त्रे फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते सर्गेऽपि सृष्टिका-
लेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विना-
शकाले न व्यथन्ति च व्यथां नापद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥२॥

आ० टी० । ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह तस्याश्चेति । कथं
ज्ञानाश्रयणं तद्धेतुश्रवणादिसम्पत्तिद्वारेत्याह ज्ञानेति । साधर्म्ये मोग-
वयोरिव विद्वदोश्वरयोरपि भेदः स्यादित्याशङ्क्याह मत्स्वरूपतामिति ।
साधर्म्यस्य सुख्यत्वे भेदध्रौष्याद्गीताशास्त्रविरोधः स्यादित्याह न त्विति ।
ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र साहचर्यमित्याह फलेति ।
साहचर्ये धौफलं हित्वा ध्यानफलमप्रस्तुतं प्रसज्यतेत्यर्थः । ईश्वरात्मतां
मतानामेव स्यान्नरसर्गादौ जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्द्विष्यतीत्या-
शङ्क्याह सर्गेऽपीति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । किञ्च इदमिति । इदं यज्ज्ञमाश्रित्य ज्ञानमुपाश्रित्य
ज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः सन्तः सर्गेऽपि
अज्ञादिप्रत्यूषमानेष्वपि नोत्पद्यन्ते तथा प्रलयेऽपि न व्यथन्ति प्रलय-
दुःखं नातुभवन्ति पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ! ॥ ३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह ममेति ।
मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिः
सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात् भरणाच्च स्वविका-
राणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते तस्मिन् महति
ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूत-
जन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृति-
द्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मीपाधिस्वरूपानुविधा-
यिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः सम्भव उत्पत्तिः
सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्मात् योनिर्मु-
लकारणाद्गर्भाधानात् भवति ॥ ३ ॥

आ० टी० । ज्ञानस्तुत्या तदभिसुखाद्याव्यर्चितचेतसे विवक्षितमर्थ-
माह क्षेत्रेति । स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वं वारयति मदीयेति । ईश्वरी
चिच्छक्तिं व्यावर्त्तयति त्रिगुणात्मिकेति । सांख्यीयप्रकृतिरपि मदीयेति
व्यावर्त्तिता योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रत्युपादा-
नत्वमभिप्रेतमित्याह सर्वभूतानामिति । प्रकृतेर्भूतत्वं साधयति सर्वेति ।
सर्वकार्यव्याप्तिमादाय योनावेव ब्रह्मशब्दः न लिङ्गवैषम्यान्महद्ब्रह्मोव्य-
र्चान्तरं किञ्चिदित्याशङ्क्याह योनिरिति । तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे तस्मि-
न्निति । ईदृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य
किमिदमन्यदादर्शनमित्याशङ्क्याह क्षेत्रेति । गर्भशब्देनोक्तसंबोगस्य
फलं दर्शयति सम्भव इति । आदिकर्त्ता स भूतानां इति स्मृत्या हिर-
ण्यगर्भकार्यत्वावगमाद्भूतानां कथं यथोक्तगर्भाधाननिमित्तत्वमित्याश-
ङ्क्याह हिरण्यगर्भेति ॥ ३ ॥

आ० टी० । तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिसुखीकृत्य परमेश्वरा-

धीमयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं न तु सतत्त्वयो-
रितीमं विबुधैर्ब्रह्मण्यं कथयति ममेति । देशतः काचित्सापरिच्छिन्न-
त्वान्महत् इन्द्रितत्वात् स्वकार्याणां दृष्टिहेतुत्वाद्वा ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः ।
तन्महद्ब्रह्म मम परमेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानं स्थानं तस्मिन्नहं गर्भं
अग्निसत्त्वारहेतुं षिदाभासं दधामि निःक्षिपामि प्रलये मयि लीनं
सन्तमविद्याकामकर्म्यानुशयवन्तं क्षेत्तुं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण
संयोजयामीत्यर्थः, ततो गर्भाधानात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां सम्भव
उत्पत्तिर्भवतीति ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्त्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्दयोनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

सर्वयोनिष्विति । देवपितृननुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु
कौन्तेय ! मूर्त्तयो देहसंस्थानक्षयामूर्च्छिताङ्गावयवा
मूर्त्तयः सम्भवन्ति यास्तासां मूर्त्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं
योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्त्ता
पिता ॥ ४ ॥

आ० टी० । ननु कथञ्चकारणानुरोधेन हिरण्यगर्भोद्भवमभ्युपेत्य
भूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादिजातियशेषेषु देहविशेषाणां कारणान्तरसम्भ-
वात्तत्राह सर्वयोनिष्विति । तत्र तत्र हेतुन्नरप्रतिभाषे कुतोऽस्य हेतु-
त्वमित्याशङ्क्य न तद्रूपेणास्यैवावस्थानादित्याह सर्वावस्थमिति ॥ ४ ॥

आ० टी० । न केवलं सृष्ट्युपक्रम एव, नदप्रिष्ठानेनाभ्यां प्रकृति-
पुरुषाभ्यामर्थं भूतोत्पत्तिप्रकारोऽपि तु सर्वदैवत्याह सर्वेति । सर्वास्तु
योनिषु महद्ब्रह्मास्तु या मूर्त्तयः स्यावरजङ्गमात्मिका उत्पद्यन्ते तासां
मूर्त्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिर्योनिर्मातृस्थानीया अहम् बीजप्रदः पिता
गर्भाधानकर्त्ता पिता ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

के गुणाः कथं निबध्नन्तीत्युच्यते सत्त्वमिति । सत्त्वं रज-
स्तम इत्येव नामानो गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न
रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विव-
क्षितं तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः चेदन्नं प्रत्याविद्यात्म-
कत्वात् च अन्नं निबध्नन्तीव तमास्य दीकृत्यात्मानं प्रतिलभ्यत
इति निबध्नन्तीत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्माया-
सम्भवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो ! महान्तो समर्थतरा-
वाजानुप्रलम्बो बाहू यस्य स महाबाहुः हे महाबाहो !
देहे शरीरे देहिनं देहवन्तं अव्ययमव्ययत्वज्ञोक्तमनादि-
त्वादिश्लोके ॥ ५ ॥

आ० टी० । एवं चोत्पत्तेरसंयोगात्कण्डुत्वमं दर्शयता ब्रह्मैवा-
विद्यावा सवरतीत्युक्तं इदानीमध्यायादायुक्तमाकाङ्क्ष ह्ये पूर्वमनुद्याव-
त्तरश्लोकेनोत्तरमाह के गुणा इति । सत्त्वादिषु कथं गुणशब्दपर्यायि-
त्वाद्यद्गुण परतन्त्रत्वादित्याह गुणा इति । रूपदिक्कं गुणशब्दः
सत्त्वादिषु द्रव्याश्रितत्वं निमित्तीकृत्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह पारि-
भाषिक इति । प्रकृत्यात्मकानां तेषां सर्वाव्ययत्वाच्चैवमित्याह न रूपा-
दिवदिति । गुणानां प्रकृतेश्च पृथगुक्तोरन्यत्वे कुतश्चेष्टां प्रकृत्यात्मकत्वमित्या-
शङ्क्याह न च गुणेति । अतन्त्रभेदे गवाश्ववक्रद्धावासुखादिर्बर्षः ।
भेदाभेदे च तद्भावास्त्वव्यवहित्वादिषु । कुतश्चेष्टु गुणपरिभाषित्याशङ्क्याह
तस्मादिति । चोत्पत्त्यस्य नित्यपातन्त्र्ये हेतुमाह च पश्येति । के गुणा
इत्यस्योत्तरश्लोकं कथं बध्नन्तीत्यस्योत्तरमाह चोत्पत्त्यमिति । तदेषोपपाद-
यति तमास्यदीकृत्ये त । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः प्रकृतः स्मृतो येषां
ते तथेति । प्राक्तनानां गुणानां प्रकृत्यात्मकत्वमाह ते चेति । सास्त्रीया-
व्यकृतिं प्रधानाख्यां व्यावर्त्तयति भगवदिति । इवकाराद्युत्पन्नं न नित्यं

वर्तन्ति स्वविकारवक्ष्योपदर्शयन्तीति । क्रियापदं व्याख्यातं बहुधाऽप्युच्यते
व्याचष्टे महान्ताविति । देहवत् देहमात्मानं मन्दमानं देहस्वामिनवि-
त्यर्थः । कूटस्थस्य कथं वक्ष्यमानत्वमित्याशङ्क्य कुर्यात्कारावणुधियमिति
व्याजेन मायामाहात्म्यमिदं भव्यात् कव्ययमिति । स्वतो धर्मतो वा व्यय-
राहित्यामेवायामाह अव्ययत्वञ्चेति ॥ ५ ॥

तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिरूपाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्ये-
दानीं प्रकृतसङ्गेन परुषस्य रुसारं प्रपञ्चयति सत्त्वमित्यादिपञ्चभिः ।
सत्त्वं रजस्तम इत्येवं रजकस्तयो गुणाः । कृतसम्भवाः प्रकृतेः सम्भव
उद्भवो वेधा तं तथोक्ताः । गुणस्य प्रकृतकस्याः सत्ताशात् पृथक्-
त्वेनाभिव्यक्तिः सन्तः । कृतिकाव्यं देहे ताटात्त्वेन स्वतः देहेन चिदंशं
वस्तुतोऽव्ययं निर्विवारमेव सन्तं निवर्तन्ति स्वकाः । एतद् स्वमोहा-
दिभिः स ग्राह्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन वग्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥ ६ ॥

ननु न देहोऽनघ्यते इत्युक्तं तत् कथमिह निवर्तन्ती-
त्यन्यथा च्येत् परिहृतं अन्नाभिरिवशब्देन निवर्तन्तीवेति
तत्र सत्त्वमितं तत्र सत्त्वादानां सत्त्वस्यैव तावन्नक्षणमु-
च्यते निर्मलत्वात् स्फटिक इव मणिः प्रकाशकमनामयं
निरुपद्रवं सत्त्वं तत्रिधाणि कथं सुखसङ्गेन सुख्यहमिति
विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संज्ञेपापादनं मृषैव
सुखेन सञ्जननमिति, भैया अत्रिया न हि विषयधर्मो
विषयिणां भवति इच्छादि च धृत्यन्तं चेतस्यैव विषयस्य
धर्म इत्युक्तं भगवता अतोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया
विषयविषय्याविवेकक्षणयाऽऽत्मात्मभूते सुखे संजयतीवा-

सक्तमिव करील्यसुखनं सुखनमिव तथा ज्ञानसंज्ञेन
 च देहिनां ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् चेतस्वैवान्तःकर-
 णस्य धर्मो नात्मनः आत्मधर्मत्वे सद्भानुपपत्तेर्बन्धानुपपत्तेश्च
 सुख इव ज्ञानात् सङ्गः भक्तव्यः अतश्च ! अव्यसन ! ॥ ६ ॥

आ० टी० । लिप्यते न स प. मे त्वरेण रिद्धमदं निबध्नतीति
 बन्धनमिति यद्गते नित्यं त । इवतारानुबन्धेन क्रियापद व्याचक्षाणेरन्वा-
 भिरस्य शोच्यस्य परिहृत्वाज्ञैयमित्याह परिहृतमिति । किञ्चक्षणो
 गुणः केन बध्नीतीत्येच्छायामाह तन्मिति । निहृत्वाण्येनया सप्रभी
 व्याचष्टे तत्र सत्त्वाटानामिति । पुनस्तत्वेत्यनुवादमात्रं निर्मलत्वं क्लृप्त्-
 त्वभावरणधारणक्षमत्वं तस्मात् प्रकाशकहृत्तन्याऽव्यष्टकं निरुपद्रवमिति
 निर्मलं सत् सुखस्याभिव्यञ्जकमित्यर्थः । केन हरेण तदत्तं न निबध्नीतीति
 पृच्छति कथमिति । सुखसङ्गेन बध्नीतीत्युत्तरन्तदेव विवक्ष्येति सुख्यह-
 मित्यादिना । सुख्यसुख्याभिव्यञ्जकस्य त्वपरिणामोऽत्र विषयभूतं सुख-
 न्नव्यते । सङ्क्षेपाप.ट.मेव यश्चटयति वृषेति । किमिति वृषेवेति
 विशेषणं वृषस्य वस्तुत्वसम्भवादित्य शङ्काह वैषेति । नान्यच्छासक्री-
 ऽनिनिवेशश्चेत्येकोऽर्थस्त्वोच्छादेरात्मधर्मत्वात् किमविद्येत्य शङ्का मनो-
 धर्मत्वादित्च्छादेरात्मधर्मतेत्याह न ज्ञाति । उच्छादेरात्मधर्मत्वे किं प्रमा-
 णमित्याशङ्काह इच्छाटि चेत् । तस्य त्मधर्मत्व सम्भवं फलितमाह ज्ञात
 इति । संजयतोव सत्त्वमिति शेषः । इकारप्रयोगे हेतुमाह अविद्य-
 वेति । तस्या वस्तुतो नामसम्बन्धक्षयापि सम्बन्धान्तराभावादस्वातन्त्र्याच्च
 आत्मधर्मत्वभावादय इष्टमाचष्टे स्वमीयेति । कृतिमदन्तःकरणस्य विषय-
 त्वदात्मनः साधकत्वेन तद्विषयत्वेऽपि तदविवेकरूपाविद्येति तत्तु-
 ष्णरूपमाह विषयेति । यथोक्तादिद्यामाहात्म्यमिदं ददस्वरूपे तद्धर्मं च
 शक्तिसम्पादनमित्याह अस्मिन्मिति । तदेव स्फुटयति वसन्मिवेति । प्रका-
 रान्तरेण स त्वस्य निबध्नत्वमाह तथेत् । ज्ञायतेऽनेनेन सत्त्वपरिणामो
 ज्ञानं तेन ज्ञान्महमिति विपरीताभिमानेन सत्त्वकाज्ञानं निबध्नीतीत्याह
 ज्ञानमित्यादिना । विषये दोषमाह आत्मेति । स्वाभाविकत्वेन प्राप्तव्य-

काल स्वतः संयोगात्तद्वारा बन्धे च तस्मिन्मूल्य सुपपत्तेर्नात्मधर्मत्वमित्यर्थः ।
 ज्ञानैश्वर्यादावपि क्लेशधर्मं सङ्गस्य पूर्ववदाविद्यकालं सूचयति सुख इवेति ।
 पाषादिदोषहीनस्यैवात्र शास्त्रेऽधिकार इति द्योतयति च नचेति ॥ ६ ॥

शा० टी० । तत्र सत्त्वस्य कक्षयं बन्धकत्वप्रकारश्चाह तत्रेति ।
 तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं निर्मलत्वात् स्वच्छत्वात् स्फुटकर्मणिरिय
 प्रकाशकं भास्वरं अनामयस्य निरुपद्रवं शान्तित्यर्थः । अतः शान्त-
 त्वात् स्वकार्येषु सुखेन यः सङ्गस्तेन बध्नाति प्रकाशकत्वाच्च स्वकार्येषु
 ज्ञानेन यः सङ्गस्तेन च बध्नाति हे व्यनक्त ! अपाप ! अहं सुखी ज्ञानी
 चेति मनोधर्मं कष्टपमानिर्निज्जेवने मणोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥

रजो रागात्मकं इति रजो रागात्मकं रञ्जनाद्रागो
 गैरिकादिबद्धागात्मकं विद्धि जानीहि तृष्णासङ्गसमुद्भवं
 तृष्णागागभिलाषः प्रासङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिल-
 क्षणं संश्लेषः तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णा-
 सङ्गसमुद्भवं तन्निबध्नाति तद्रजः कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन दृष्टा-
 दृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जननं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निब-
 ध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

शा० टी० । रजोर्वाहं क्लेशणं वा पुरुषं निबध्नातीत्याह रजो
 रज इति । रजप्रते संसृजप्रतेऽनेन पुरुषो दृश्यैरिति रागोऽसावात्मा-
 ऽस्येति रागात्मकं रजो जानीहीत्याह रञ्जनादिति । सङ्गवत्प्रकादिनि
 सङ्गवः तृष्णा चासङ्गश्च तृष्णासङ्गी तयोः सङ्गवः तन्निति विपर्य-
 ष्टहीत्या कार्यद्वारा रजो विपक्षुत्तृष्णासङ्गयोरेषभेदमाह तृष्णात्वादि-
 षा । रजसो बलवत्सङ्गा निबध्नात्प्रकारमाह तद्रज इति । कर्मसङ्गं
 विबध्नते दृष्टेति । अकर्तारमेव पुरुषं करोमि इत्यभमानेन प्रवर्तयती-
 त्त्वर्थः ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । रजसो लक्षणं बन्धकत्वञ्चाह रज इति । रजः-
संज्ञकं गुणं रागात्मकमनुरञ्जनरूपं विद्धि अतएव तृष्णासङ्गससङ्गव-
तृष्णा अप्राप्ताभिलाषः सङ्गः प्राप्तेऽर्थे प्रीतिविशेषेणासक्तिस्तयोस्तृष्णा-
सङ्गयोः ससङ्गयो यस्मात् तद्गजो देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सङ्गेना-
सक्त्या नितरां बध्नाति तृष्णासङ्गाभ्यां हि कर्मस्वाप्तौ भवति इत्यर्थः ॥७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ! ॥८॥

तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणाऽज्ञानजमज्ञानाज्जात-
मज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां
सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादालस्यञ्च निद्रा
च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तमां निबध्नाति भारत ! ॥ ८ ॥

आ० टी० । तमस्तर्हि किंलक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नाति
तत्राह तमस्त्विति । गुणाणां प्रकृतिसम्भवस्तत्त्वाविशेषेऽपि तमसोऽज्ञान-
जत्वविशेषणं तद्विपरीतस्वभावानापत्तेरिति मत्वाह अज्ञानादिति । सुहृति
हिंसाहितेन विविच्येत्यनेन इति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति । कार्य-
द्वारा तमो निर्दिशति मोहनमित्यादिना । लक्षणसङ्गा तमसो बन्धन-
करत्वं दर्शयति प्रमादेति । कार्यान्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य कर्त्तव्य-
स्याकरणं प्रमादः निरीहृतयोत्साहप्रतिबन्धस्वालस्यं स्वापो निद्रा ताभि-
रात्मानमविकारमेव तमोऽपि विकारयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । तमसो लक्षणं बन्धकत्वञ्चाह तम इति । तमस्त्व-
ज्ञानाज्जातं आवरणशक्तिप्रधानात् प्रकृत्यंशाद्भूतं विधीत्यर्थः अतः
सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिजनकं अतएव प्रमादेनालस्येन निद्रया
च तत्तमो देहिनं निबध्नाति । अत्र प्रमादोऽनवधानं आलस्यमनुद्यमः
निद्रा चित्तस्वावसादः लयः ॥ ८ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

पुनर्गुणानां व्यापारः संचपत ! उच्यते सत्त्वमिति ।
सत्त्व सुखे सञ्जयति संश्लेषयति रजः कर्मणि हे भारत !
सञ्जयतीति वचते ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याच्छाद्य तु
तमः स्विनावरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत प्रमादो नाम
प्राप्तकर्त्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

शा० टी० । उक्तानां मध्ये कस्मिन् कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्षस्तत्राह
पुनरिति । सुखाद्ये विषये ससृष्टयते सत्त्वमित्याह सत्त्वमिति ।
सञ्जयतीत्यस्यार्थमाह संश्लेषयतीति । कर्मणि साध्ये रजः ससृष्टयते
इत्याह रज इति । प्रमादे प्राधान्यन्तमसो दर्शयति ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

शा० टी० । सत्त्वादीनामेव स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह
सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति दुःखशोकादिकारणे
मत्यपि सुखाभिसुखमेव देहिनं करोतीत्यर्थः एवं सुखादिकारणे मत्यपि
रजः कर्मण्येव सञ्जयति, तमस्तु महत्सङ्गेनोत्पद्यमानमपि ज्ञान-
मावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति महद्भिरूपदृश्यमानस्यार्थस्यानवधाने
योजयति उत अपि आलस्यादावपि संयोजयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते रज इति ।
रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्द्धते यदा
तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे
भारत ! तत् तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभि-
भूय वर्द्धते यदा तदा कर्मदृष्ट्यादि स्वकार्यमारभते तम

ग्राह्यो गुणः सत्त्वं रजसोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा
तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

इतरेतराविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्कृष्यन्ते विरोधेन वा
क्रमेण वेति सन्देहात् पृच्छति उक्तमिति । सत्त्वोत्कर्षार्थिनामितराभि-
भवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योत्तरमाह उच्यते इति । सत्त्वाभिर्बुद्धिमेव वि-
दृश्योति तदेति । रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत् । रजसो
वृद्धिप्रकारान्त्कार्यञ्च कथयति तथेति । तमसोऽपि वृद्धिनत्कार्यञ्च
निर्दिशति तम इति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । तत्र हेतुमाह रज इति । रजस्तमश्चेति गुणद्वय-
मभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशादुद्भवति अतः स्वकार्ये
सुखादौ सञ्जयतीत्यर्थः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभि-
भूयोद्भवति अतः स्वकार्ये तृष्णासङ्गादौ सञ्जयति । एवं तमोऽपि
सत्त्वं रजसोभावपि गुणावभिभूयोद्भवति अतः स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ
सञ्जयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

यदा यो गुणः समुद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गं
उच्यते सर्वद्वारेषु इति । सर्वद्वारेष्व्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि
श्रीत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु द्वारेषु अन्तःकरणस्य
बुद्धेर्दृष्टिः प्रकाशो देहेऽस्मिन् प्रकाशश्चैवाच्यः सर्वद्वारेषु
उपजायते तदेव ज्ञानं यदेवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते
तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धं उद्भूतं सत्त्व-
मित्युतापि ॥ ११ ॥

आ० टी० । उत्तरलोकत्रयस्याकाङ्क्षां दर्शयति यदेति । सत्त्वे-
ज्ज्ञ-

वलिङ्गदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकसत्यापयति उच्यते इति । सर्वद्वारेष्वित्यादि
सप्रथी निमित्ते नेतव्या, उतशब्दोऽपिशब्दपर्यायोऽप्यतिशयार्थः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । इदानीं सत्त्वादीनां विद्वद्भानां लिङ्गान्याह सर्व-
द्वारेष्विति त्रिभिः । अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु
श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपजायते उच्यते तदानेन
प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विद्वद्भवं विद्यात् जानीयात्, उतशब्दात् सुखादि-
लिङ्गेनापि जानीयादित्यक्तम् ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विद्वद्भे भरतर्षभ ! ॥१२॥

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नं, लोभ इति । लोभः पर-
द्रव्यादिष्विच्छा प्रवृत्तिः प्रवर्त्तनं सामान्यचेष्टा आरम्भः
उद्यमः कस्य कर्मणामशमः अतुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः
स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा रजसि गुणे विद्वद्भे
एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । अतिशयेनोद्भूतस्य रजसो लिङ्गमाह रजस इति ।
उपक्रमपर्यायस्यारम्भस्य विषयं पृच्छति कस्येति । काम्यानि निषिद्धानि
च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति कर्मणामिति । अतुपशमो
बाह्यान्तःकरणानामिति शेषः । लोभाद्युपलम्भाद्भ्रजोद्विर्वीक्ष्येति
भावः ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । किञ्च लोभ इति । लोभो घनाद्यागसे बद्धधा जाय-
मानेऽपि यः पुनः पुनर्वर्द्धमानोऽभिलाषः, प्रवृत्तिर्नित्यं कुर्वद्रूपता, कर्म-
णामारम्भो महागृह्णादिनिर्माणीद्यमः, अशमः इदं तत्वेदं करिष्यामी-
त्यादिसङ्ख्यविकल्पानुपरमः, स्पृहा उच्चायत्नेषु दृष्टमानेषु वस्तुषु
इतस्ततो जिष्टया, रजसि विद्वद्भे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते
इभिलिङ्गै रजोगुणस्य विद्वद्भं जानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥१३॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेको मूढ-
तन्त्यर्थः तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे
कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

आ० टी० । उद्भूतस्य तमसो लिङ्गमाह अप्रकाश इति । सर्वथैव
ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषणाभ्यासुक्तस्तत्कार्यमिति तच्छब्दे दर्शिताविवे-
कार्थः, प्रमादो व्याख्यातः, मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनम् । तस्यैव
मौखान्तरत्वमाह अविवेक इति । आविवेकातिशयादिना प्रवृद्धन्तमो
ज्ञेयमिति भावः ॥ १३ ॥

आ० टी० । किञ्च अप्रकाश इति । अप्रकाशो विवेकभ्रंशः,
अप्रवृत्तिरनुद्यमः, प्रमादः कर्तव्यार्थादसम्भानराहित्यं, मोहो भ्रम्या-
भिनवेशः, तमसि प्रवृद्धे सत्येतानि लिङ्गानि जायन्ते एतैस्तमसो
वृद्धिं जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥१४॥

मरणद्वारेणापि यत् फलं प्राप्यते तदपि सङ्गरागहे-
तुकं सर्वगौणमेवेति दर्शयन्नाह यदिति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे
उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा तदा
उत्तमविदाम् महदादितत्त्वविदामित्येतल्लोकानमलान्
मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

आ० टी० । सात्त्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभाग-
सदाहरति मरणेति । सङ्गः सक्तो रागः तद्व्या तद्वत्त्वाद्गुणानुद्वारा

लभ्यमानमित्यर्थः । गौशं सत्त्वादिगुणप्रयुक्तमिति यावत् । तत्र सत्त्व-
गुणवृद्धिकृतफलविशेषमाह यदेति । मलरहितान् रजस्तमसोरन्यतरस्यो-
द्भवो मलं तेन रहितानागमसिद्धान् ब्रह्मलोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । मरणसमये विद्वानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह
यदेति द्वाभ्याम् । सत्त्वे विद्वे सति यदा जीवो मृत्युं प्राप्नोति
तदा उत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् विदन्त्युपासत इत्युत्तमविदस्तेषां ये
स्वमलाः प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्थानविशेषास्तान् प्रतिपद्यते
प्राप्नोति ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

रजसि गुणे विद्वे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मस-
सङ्घिषु सकर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते तथा तद्वदेव
प्रलीनो मृतस्तमसि विद्वे मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु
जायते ॥ १५ ॥

व्या० टी० । रजःसमुद्भवे मृतस्य फलविशेषं दर्शयति रजसीति ।
जायते शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । यथा सत्त्वे रजसि च प्रवृत्ते मृतो
ब्रह्मलोकादिषु मनुष्यलोके च जायते देवादिषु मनुष्येषु च जायते तथै-
वेत्याह तद्वदिति ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । किञ्च रजसीति । रजसि विद्वे सति मृत्युं प्राप्य
कर्मासक्तेषु मनुष्येषु जायते, तथा तमसि विद्वे सति प्रलीनो मृतो
मूढयोनिषु पश्यादिषु जायते ॥ १५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

अतीतश्लाकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते कर्मणः सुकृतस्य
सात्त्विकस्येत्यर्थः आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फल-

मिति रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः कर्मा-
धिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव
तथा ज्ञानन्तममस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

आ० टी० । भावानां फलसङ्गा सात्त्विकादीनां कर्मणां फलमाह
अतीतेति । सुकृतस्य शोभनस्य कृतस्य पुण्यस्येत्यर्थः, सात्त्विकस्याशुद्धि-
रहितस्येति यावत्, सात्त्विकं सत्त्वेन निर्दुःखं निर्मलं रजस्तमःससु-
द्भवात्मनाद्भिन्नकालम् । रजःशब्दस्य राजसे कर्मणि कृतो वृत्तिस्तत्वाच्च
कर्मेति । दुःखमेव दुःखवृत्तं सुखमेत्यर्थः । कथमित्यं व्याख्यायते
तत्वाच्च कारणेति । पापमित्यस्य पुण्यस्य रजोनिमित्तस्य कारणत्वात् तद-
सुरंधात् फलमपि रजोनिमित्तं यथोक्तं युक्तमित्यर्थः । अज्ञानमविवेक-
प्रायं दुःखं तामसाधर्मफलमित्याह तथेति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्र-
फलहेतुत्वमाह कर्मण इति । सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं
सत्त्वप्राप्तं निर्मलं प्रकाशवृत्तं सुखं फलमाहुः कपिलादयः, रजसु
इति राजसस्य कर्मण इत्यर्थः, कर्मफलक्षणस्य प्रकृतत्वात् तस्य दुःखं
फलमाहुः तमस इति तामसस्य कर्मण इत्यर्थः, तस्याज्ञानं मूढत्वं
फलमाहुः, सात्त्विकादिकर्मलक्षणञ्च नियतं सद्गिरहितमित्यादिनाष्टा-
दशोऽध्याये वक्ष्यति ॥ १६ ॥

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमाद्मोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

किञ्च गुणेभ्यो भवति सत्त्वादिति । सत्त्वात् लब्धात्म-
कात् सञ्जायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च
प्रमाद्मोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव भवति ॥ १७ ॥

आ० टी० । विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्माणि सत्त्वादीनां लक्षणानि
संक्षिप्य दर्शयति किञ्चेति । ज्ञानं सर्वकरणद्वारकं अज्ञानं विवेकामावः ॥१७

स्वा० टी० । तत्रैव हेतुमाह सत्त्वादिनि । सत्त्वाज्ज्ञानं संजायते अतः सान्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति, राजसो लोभो जायते तस्य च दुःखहेतुत्वात्तत्पूर्वकस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति, तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति अतस्त्रामसस्य कर्मणोऽज्ञानमात्रं प्रायः फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः॥

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

किञ्च ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवल्लोकादिषु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्था मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसाः जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यशामी गुणस्य जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्वादिषु उत्पद्यन्ते तामसाः ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । सान्त्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्त्वानुक्तसंप्रचार्धं साम्यान्धेनोपसंहरति किञ्चेति । वक्ष्यमाणफलद्वारापि सत्त्वादिषु ज्ञानमित्यर्थः, सत्त्वगुणस्य वृत्तं शोभनं ज्ञानं कर्म वा तत्र तिष्ठन्तीति, तथा राजसा रजोगुणनिमित्ते ज्ञाने कर्मणि वा निरताः ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । इदानीं सत्त्वादिवृत्तिशीलानां फलभेदमाह ऊर्ध्वमिति । सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानन्दान् अनुष्यगन्धर्वपटदेवादिलोकान् सत्यलोकपर्यन्तान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, राजसास्तु तृष्णाद्याकुला मध्ये तिष्ठन्ति अनुष्यलोक एवोत्पद्यन्ते, जघन्यो निजपस्तमोगुणस्तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः तत्र स्थिता अधो गच्छन्ति तमसो वृत्तितारतम्यात्तामसादिषु निरयेषुत्पद्यन्ते ॥ १८ ॥

नान्यं गुणेषु कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१६॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्व भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सुखी दुःखी मृदोऽहमन्नीत्येवंरूपो यः सङ्गमत्कारणं पुरुषस्य सदसद्यो-निजन्मप्राप्तिलक्षणास्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तत्वं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत् सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं च बन्धकारणं विस्तरेणोक्ता-धुना सम्यक् दर्शनात् मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान् नान्यमिति । नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्त्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन्नानुपश्यति गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्त्तार इत्येवं पश्यति गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षीभूतञ्चेति मद्भावं मम भावं वासु-देवत्वं वासुदेवः सर्वमित्येवं पश्यन् स द्रष्टाधिगच्छति ॥१६॥

चा० टी० । कस्मिन् गुणे कथमित्यादि मन्त्रान् प्रत्याख्याय गुणेभ्यो मोक्षणं कथमिति प्रत्याख्यानार्थं वृत्तानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रकौति पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गतिः सा चेति शेषः, मोक्षो गुणेभ्यो विज्ञेयपूर्वको ब्रह्मभावः । सम्यग्ज्ञानोक्तपरं ज्ञोकं व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते नान्यमिति । सत्त्वादिकार्यविषयस्य गुण-शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह कार्येति । विद्यानन्तर्यमनुशब्दार्थः । अज्ञ-रार्थसङ्गा पूर्वाहं स्थार्थकमर्थमाह गुणा एवेति । सर्वावस्थास्तत्कार्यकर-णाकारपरिणता इति यावत्, सर्वकर्मणां कायिकवाचिकमानसानां वि-हितप्रतिषेदानामित्यर्थः, परं व्यतिरिक्तम् । व्यतिरेकमेव स्फोरयति

गुणेति । निर्वृत्तं ब्रह्मात्मनमित्यर्थः, मद्भावं ब्रह्मात्मसौ प्राप्नोति ब्रह्म-
भावोऽस्याभिव्यञ्जत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । तदेवं प्रकृतिगुणसङ्गल्लसं संसारप्रपञ्चसङ्गा इदानीं
तद्गतिरेकेण मोक्षं दर्शयति नान्यमिति । यदा तु दृष्टा विवेकी भूत्वा
बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणेष्व्योऽन्यं कर्त्तारं नानुपश्यति अपि तु
गुणा एव कर्माणि कुर्वन्तीति पश्यति गुणेष्व्यस्य परं व्यतिरिक्तं तत्-
साक्षिणमात्मानं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विसुक्नोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणेति । गुणानेतान् यथो-
क्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रीन् देही
देहसमुद्भवान् देहीत्पत्तिवीजभूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः
जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव सुक्तः सन्
विद्वानमृतमश्नुते एवं मद्भावंमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

स्वा० टी० । अनर्थव्रातरूपमपोह्य विद्वान् ब्रह्मत्व प्राप्नोत्येतत्-
प्रज्ञद्वारा विदृश्यति कथमित्यादिना । यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे मा-
येति । मायैवोपाधिसङ्गूतान् तदात्मनः सत्त्वादीननर्थरूपानित्यर्थः ।
समुद्भवन्तीति समुद्भवाः देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवाः तानिति व्युत्पत्तिं
गृहीत्वा व्याचष्टे देहोत्पत्तीति । यो विद्वान् अविद्यामयान् गुणान्
जीवन्नेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विगिनति जन्मेति । पुरस्ताद्विस्तरेणोक्तस्य
प्रसङ्गादत्र संक्षिप्तस्य सत्यक् ज्ञानस्य फलसुपसंहरति एवमिति ॥ २० ॥

स्वा० टी० । नतश्च गुणलतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह
गुणानिति । देहाद्याकारः समुद्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवा-
स्तानेतान् त्रीनपि गुणानतीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विसुक्तः सच-
मृतं परमानन्दं प्राप्नोति ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! ।

किमाचारः कथं चेतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते ॥२१

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्रुत इति प्रश्नबीजं प्रति-
लभ्य अर्जुन उवाच कैरिति । कैर्लिङ्गैश्चिक्रैस्त्रोनेतान्
व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो ! किमा-
चारः कोऽस्याचार इति किमाचारः कथं केन च प्रकारेण
एतांस्त्रीन् गुणान् अतिवर्त्तते ॥ २१ ॥

आ० टी० । सम्यग्धीफलं गुणातिक्रमणपूर्वकममृतत्वसक्तं श्रुत्वा
सक्तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं विवक्षितत्वात् प्रश्नरुत्यापयति जीव-
न्नेवेति । ये व्याख्याताः सत्त्वादयो गुणाः तत्परिष्णामभूतानध्यासानति-
क्रान्तः सन् कैर्लिङ्गैर्ज्ञातो भवति इति तानि वक्तव्यानि सिद्धार्थं पूर्वम-
नुष्ठेयानि पश्चादयत्ननभ्यानि लिङ्गानि, कानि तानीति पृच्छति कैरिति ।
यथेष्टचेष्टाव्यावृत्त्यर्थं प्रश्नान्तरं किमाचार इति । ज्ञानस्य गुणाल्ययो-
पायसोक्तत्वादुपायप्रकारजिज्ञासया प्रश्नान्तरं कथमिति ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । गुणानेतानतीत्यामृतमश्रुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणाती-
तस्य लक्षणं तदाचारञ्च गुणाल्ययोपायञ्च सम्यग्बुभुत्सुरर्जुन उवाच
कैरिति । हे प्रभो ! कैर्लिङ्गैः कीदृशैरात्मचिह्नैर्गुणातीतो देही
भवतीति लक्षणः प्रश्नः, कस्याचारोऽस्येति किमाचारः कथं वर्त्तते
इत्यर्थः, कथञ्च केनोपायेनैतांस्त्रीनापि गुणानतीत्य वर्त्तते तत् कथये-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव ! ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायश्चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं भगवान् यत्तावत् कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवति तच्छृणु प्रकाशमिति । प्रकाशश्च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिञ्च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनाद्भूतानि मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढस्तथा राजसो प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवृत्तितः प्रचलितः स्वरूपात् कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानात् स्रग्स्तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमाषाद्यन् सुखेन च सञ्जनयन् मां बध्नातीति तानि द्वेष्टाऽसम्यग्दर्शित्वेन तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादिकायर्ष्यात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

आ० टी० । प्रश्नस्वरूपमनूद्य तदुत्तरं दर्शयति गुणातीतस्येति । पृष्टो भगवानिति सम्बन्धः, किं वृत्तस्य त्विधाप्रयोगदर्शनात् प्रश्नद्वयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्नत्वयार्थमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरमवतार्यानि नरश्लोकतात्पर्यमाह यत्तावदिति । तानि सम्यग्दर्शी न द्वेष्टि इत्युक्तमेव स्पष्टयितुं निषेध्यमसम्यग्दर्शिनो द्वेषं तेषु प्रकटयति समेत्यादिना । सम्यग्दर्शिनः सम्प्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु द्वेषाभावसुषुम्भंहरति तदेवमिति । न निवृत्तानि इत्यादि व्याचष्टे यथा चेति । तेषामनात्मियत्वं सम्यक्पश्यन्नात्मानुक्लृप्ततात्पर्येण आरोपणेन मोहजते तेभ्यश्च न स्मृहतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । स्थितप्रज्ञस्य का भाषा इत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमेव दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषबुभुत्सया पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणैकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशश्चेत्यादि सप्तभिस्तत्त्वैकेन लक्षणमाह

प्रकाशमिति । प्रकाशञ्च सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्त्वकार्यं
प्रवृत्तिञ्च रजःकार्यं मोहञ्च तमःकार्यं, उपलक्षणार्थमेतत् सत्त्वा-
दीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्रवृत्तानि सन्ति
इःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि निवृत्तानि च सन्ति सुखबुद्ध्या यो न काङ्क्षति
गुणातीतः स उच्यते इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

एतन्न परप्रत्यक्षं निङ्गं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्म-
विषयमेव एतत् लक्षणं न हि स्वात्मविषयं द्वेषं
आकाङ्क्षां चापरः पश्यति । अथेदानीं गुणातीतः किमा-
चार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह उदासीनेति । उदासी-
नवदयोदासीनो न कस्यचित् पक्षं भजते न तथायं गुणा-
तीतत्वोपायमार्गोऽवस्थित आसीन आत्मविद्गुणैर्यः समा-
सीनः विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः तदेतत् स्फुटीक-
रोति गुणाः कार्यप्रकारणविषयाकारपरिणता अन्योन्य-
स्मिन् वर्त्तन्त इति योऽवतिष्ठति कन्दोभङ्गभयात् परस्मै-
पदप्रयोगः योऽनुतिष्ठतीति पाठान्तरं नेङ्गते न चलति
स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आ० टी० । स्वानुभवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षणमुक्तमित्याह एत-
च्चेति । परप्रत्यक्षत्वाभावं प्रपञ्चयति न हीति । आश्रयो विषयः ।
कैलिङ्गैरित्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहरति अथेति । दृष्टान्तं
व्याचष्टे यथेति । उपेक्षकस्य पक्षपातत्वाद्योगादित्यर्थः । आत्मविदात्मनः
कौटस्यप्रज्ञानेनाधीनो निवृत्तकर्तृत्वाभिमानो व्यप्रयतमानो भवतीति
दाष्टान्तिकमाह तथेति । गुणातीतत्वोपायमार्गो ज्ञानमेव शब्दादिभि-

विषयेरस्य क्रूटस्यत्वज्ञानात् प्रच्यवनमाशङ्काह गुणैरिति । उच्यतानां विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्त्तकत्वमित्येतत् प्रपञ्चयति तदेतदिति । योऽवतिष्ठति स गुणातीत इत्युत्तरत्वं सम्बन्धः । अथपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयोक्तव्ये कथं परस्मैपदमित्याशङ्काह ऊन्दोभङ्गेति । पाठान्तरे तु बाधितानुवृत्तिमात्रमनुष्ठानं करणाकारपरिणतानां गुणानां विषयाकारपरिणतेषु तेषु प्रवृत्तिर्न भवेति पश्यन् अचलतया क्रूटस्यदृष्टमात्मनो न जहातीत्याह नेङ्गते इति ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । तदेवं सुसंबन्धं गुणातीतस्य लक्षणमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नस्य किमाचार इत्यस्योत्तरमाह उदासीन इति त्रिभिः । उदासीनवत् सान्निहितया आसीनः स्थितः सन् गुणैर्युष्णकार्थैः सुखदुःखादिभिर्न यो विचाल्यते स्वरूपान्न प्रच्यव्यते अपि तु गुणा एव स्वकार्येषु वर्त्तन्ते एतैर्मम सम्बन्ध एव नास्तीति विवकज्ञानेन यस्तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्थं नेङ्गते न चलति ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४

किञ्च समदुःखेति । समदुःखसुखः समं दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः स्वस्थः स्वात्मानि स्थितः प्रसन्नः अविक्लियः समलोष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टञ्च अश्म च वाञ्चनञ्च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियः प्रियञ्चाप्रियञ्च प्रियाप्रिये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियो धीरो धीमान् तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतः स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । गुणातीतस्य लिङ्गान्तरमाह किञ्चेति । तयोः समत्वं रागद्वेषानुत्पादकतया स्वकीयत्वाभिमानात्सदत्वं प्रसन्नत्वं स्वास्थ्याद-

प्रच्युतिरविक्रयत्वं विद्वद्दृष्ट्या प्रियाप्रिययोरसंभवेऽपि लोकदृष्टिमा-
त्रित्याह प्रियञ्चेति । प्रियाप्रियमहणेन गृहीतानां काञ्चनादीनां
ब्राह्मणपरिनाजक्यत्वं पृथक्पृथक् चिन्दादोषोक्तिरात्मनो गुण-
कीर्तनम् ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । अपि च समेति । समे दुःखदुःखे यस्य, यतः
स्वस्थः स्वरूप एव स्थितः, अतएव समानि लोकाश्लकाञ्चनानि यस्य,
तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य, धीरो धीमान्, तुल्या निन्दा
च आत्मनः स्तुतिश्च यस्य ॥ २४ ॥

**मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥**

किञ्च मानापमानयोरिति । मानापमानयोस्तुल्यः समो
निर्विकारः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः यद्यप्युदासीना भवन्ति
केचित् स्वाभिप्रायेण तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयो-
रिव भवन्तीति अयन्तु तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह सर्वा-
रम्भपरित्यागी दृष्टार्थानि कर्मण्यारभते इतप्रारम्भाः सर्वा-
नारम्भान् परित्यक्तुं शीलं अस्यति सर्वारम्भपरित्यागी
देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः
गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

स्वा० टी० । इतश्च गुणातीतः शक्यो ज्ञातमित्याह किञ्चेति ।
मानः सत्कारस्तिरस्कारोऽपमानः परदृष्ट्या यौ सखिशत्रू तयोः पक्षयो-
निर्विशेषो न कस्यचित् पक्षे तिष्ठतीत्याह तुल्य इति । विदुषो मित्रादि-
बुद्धप्रभावानुल्लो मित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह यद्यपीति । सर्व-
कर्मत्यागे देहधारणमपि निमित्ताभावाच्च स्यादित्याशङ्क्याह देहेति ।
उक्तविशेषणो गुणातीतो ज्ञातव्य इत्याह गुणेति ॥ २५ ॥

स्वा० टी० । अपि च मानेति । माने व्यपमाने च तुल्यः शिल्प-

पक्षे अरिपक्षे च तस्यः सर्वान् इष्टादृष्टार्थानारम्भात्तुद्यमान् परित्यक्तुं
शीघ्रं यत्नं स एव भूताचारयुक्तो युष्मातीत उच्यते ॥ २५ ॥

माघ्न व्योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६

उदासीनवदित्वादि गुणातीतः स उच्यते इत्येतदन्त-
मुक्तं यावद्यत्नसाध्यं तावत् सत्यासिनानुष्ठेयं गुणातीत-
त्वसाधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतन्तु स्वसंवेद्यं सदगुणातीतस्य
यतेर्लक्षणं भवतीति अधुना कथञ्च नूनं गुणान् अतिव-
र्त्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह माघ्नेति । माघ्नेश्वरं
नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी वा अव्यभि-
चारेण कदाचित् यो व्यभिचरति न, भक्तियोगः भजनं
भक्तिः सैव योगस्तेन विवेकज्ञानात्मकेन भक्तियोगेन ज्ञान-
समुद्भवेन सेवते स गुणान् समतीतप्र एतान् यद्योक्तान्
ब्रह्मभूयाय भवनं भूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्म भवनाय मोक्षाय
कल्पते समर्थो भवतीति प्रर्थः ॥ २६ ॥

आ० टी० । बद्धस्तम्भेच्छकत्वादि तद्विद्योदयात् पूर्वं यत्नसाध्यं
विद्याधिकारिणा ज्ञानसाधनत्वेनास्तुष्टेयस्यत्पद्मान्तु विद्यायां जीवन्मुक्त-
स्योक्तधर्मजातं स्थिरीभूतं स्वातुभवसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्युक्ते धर्म-
जाते विभागं दर्शयति उदासीनवदित्वादिना । प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य
दृतीयं प्रश्नं परिहरति अधुनेति । मच्छब्दस्य संसारविषयत्वं व्यावर्त्त-
यति ईश्वरमिति । तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो व्यावर्त्तते । तस्य
तादृश्यं व्यवस्थिनति चर्तेति । सुखासुखाधिकारिभेदेन विकल्पः ।
भक्तियोगस्य वादृच्छकत्वं व्यवच्छेत्तुमव्यभिचारेष्वेत्युक्तं तद्ग्राहणे
नेति । भजनं परमप्रेमं स एव युज्यतेऽनेनेति योगः तेन सेवते पराक्

चित्ततां विना सदानुसन्धातीत्यर्थः स भगवदनुहं कृतसम्यग्धीसम्पन्नो
विद्वान् जीवन्नेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । कथञ्चेतांस्तीन् गुणानतिवर्त्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तर-
माह माञ्चेति । चशब्दोऽवधारणार्थः मामेव परमेश्वरमव्यभिचारेण
एकान्तेन भक्तियोगेन यः सेवते स एतान् गुणान् समतीत्य सम्यगति-
क्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥
इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासप-
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ-
ष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो
नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

कुत एतदितुप्रच्यते ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात्
प्रतिष्ठाहं प्रतितिष्ठतप्रस्मिन्निति प्रतिष्ठाहं प्रतप्रगात्मा
कीदृशस्य ब्रह्मणः अमृतस्याविनाशिन अव्ययस्याविकारिणः
शाश्वतस्य च नितप्रस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्या-
नन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य
परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रतप्रगात्मा प्रतिष्ठा सम्यक्
ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते इति तदेतद्ब्रह्मभूयाय
कल्पते उक्तं यथा चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय
ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्त्तते सा शक्तिः ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतो-

रनन्यत्वादितप्रभिप्रायोऽथवा' ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविक-
ल्पकं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रति-
ष्ठाश्रयः किंविशिष्टस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य
किञ्च शाश्वतस्य च नितप्रस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठाक्षणस्य
सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाहमिति
वर्त्तते ॥ २७ ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

आ० टी० । विद्वान् ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुं पृच्छति कुत इति । ततो-
न्तरमाह उच्यते इति । ब्रह्मशब्दस्यासति बाधके मुख्यार्थग्रहणमभि-
प्रेत्याह परमात्मन इति । तं प्रति प्रत्यगात्मनो यत् प्रतिष्ठात्वं
तदुपपादयति प्रतितिष्ठतीति यद्ब्रह्म प्रत्मगात्मनि प्रतितिष्ठतीति
तत् किं विशेषणमित्यपेक्षायामुक्तमन्तस्त्येत्यादि । तत्रान्तशब्देना-
व्ययशब्दस्य पुनरुक्तिं परिहरति अकारिण इति । नित्यत्वमपच-
यराहित्यं तेन पूर्वाभ्यामपौनरुक्तप्रम् । प्रतिषिद्धार्थस्य धर्मशब्दस्य
ब्रह्मण्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह ज्ञानेति । अर्थेन्द्रियसम्बन्धोत्यं सुखं
व्यावर्त्तयित्तुमैकान्तिकस्थेत्युक्तम् । अक्षरार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह अमृ-
तादीति । प्रतिष्ठा यस्मादिति पूर्वेषु सम्बन्धः तस्मात् प्रत्यगात्मा
परमात्मतया निश्चीयते सम्यक्ज्ञानेनेति योजना । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लो-
केनैकवाक्यतामाह तदेतदिति । विवक्षितं वाक्यार्थं प्रपञ्चयति यथेति ।
आसक्तिः ब्रह्मैवेति । कथं सामानाधिकरण्यं तत्राह शक्तीति । व्या-
ख्यानांन्तरमाह व्यथेति । विशेषणानि पूर्ववदपौनरुक्तानि नेतव्याति त-
दनेनाध्यायेन श्लेषश्लेषसंयोगस्य संसारकारणत्वं पञ्चप्रप्रनिरूपणद्वारेण
सम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्त्तकत्वमित्येतत् । उपपादयता सुसुप्तोः
श्रुतसाध्यं गुणैरवाच्यत्वादि सुक्तस्यावयवसिद्धं लक्षणमिति निर्द्धारितः २७

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । तत्र हेतुमाह ब्रह्मणो हीति । हि यस्माद्ब्रह्मणो-
ऽहं प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा घनीभूतं ब्रह्मैवाहं यथा घनीभूतप्रकाश एव सूर्य-
मण्डलं तद्वदित्यर्थः । तथा अव्ययस्य नित्यस्य अमृतस्य च मोक्षस्य
नित्यसक्तत्वात्, तथा तत्साधनस्य शान्तस्य धर्मस्य च शुद्धसत्त्वात्मकत्वात्,
तथा ऐकान्तिकस्य अखण्डितस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमानन्दरूपत्वात्,
अतो भत्सेविनो मद्भावस्यावश्यम्भावित्वाद्दुक्तमेवोक्तं ब्रह्मभूयाय कल्पत
इति । कृष्णाधीनगुणासङ्गप्रसञ्जितभवाम्बुधिम् । सुखं तरति मद्भक्त
इत्यभाषि चतुर्दशे ॥ २७ ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राङ्गुरव्ययम् ।

ऊर्ध्वासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनाञ्च ज्ञान-
योमधर्मप्राप्यं सुखञ्च ज्ञानफलमतो भक्तियोगिन मां ये
सेवन्ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं
गच्छन्ति किमु व्यक्तव्यमात्मनस्तत्त्वं सम्यक् विजानन्त
इत्यती भगवानर्जुनेनाष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुर्वाच

जडं मूलमित्यादि । तत्र तावद्वृत्तरूपककल्पनया वैराग्य-
 हेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसारात् भग-
 वत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यस्येति जडं मूलमिति । जडं-
 मूलं कालतः सूक्ष्मत्वात् कारणत्वात् नित्यत्वान्महत्वाच्चो-
 ष्ठीमुच्यते ब्रह्मा व्यक्तमायाशक्तिमत्तन्मूलस्येति सोऽयं संसा-
 रवृत्तजडं मूलः श्रुतश्च जडं मूलोऽवाक्शाख इति पुराणे
 चाव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः, बुद्धिस्कन्धमयश्चैव
 इन्द्रियान्तरकोटरः, महाभूतप्रशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा.
 धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः, आजीव्यः सर्वभूतानां
 ब्रह्मवृत्तः सनातनः, एतद्ब्रह्मवनश्चैव ब्रह्मा चरति
 नित्यशः, एतत् क्लिप्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमाग्निना,
 ततश्चात्मरतिं प्राप्य यस्मान्नावर्त्तते पुनः इत्यादि तमूर्ध्वं मूलं
 संसारं मायामयं वृत्तमधःशाखं महदहङ्कारतन्मात्रादयः
 शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमधःशाखस्तमधःशाखं
 न श्वोऽपि स्थास्यते इत्यश्वत्थस्तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः
 कथयन्ति श्रुतिवादा इत्यव्ययं संसारं मायामयं अनादि-
 काक्षप्रवृत्तत्वात् सोऽयं संसारवृत्तोऽव्ययः अनाद्यनन्तदे-
 हादिसत्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमव्ययं तस्यैव संसार-
 वृत्तस्य इदमन्यद्विशेषणान्तरं कृन्दांसि यस्य पर्णानि
 कृन्दांसि छादनादस्य ऋग्यजुःसामलक्षणाणि यस्य संसा-
 रवृत्तस्य पर्णानीव पर्णानि यथा वृत्तस्य रक्षणार्थानि पर्णानि
 तथा वेदाः संसारवृत्तपरिरक्षणार्था धर्मतद्देतुफलप्रकाश-
 नार्थत्वात् यथा व्याख्यातं संसारवृत्तं समूलं यस्तं वेद स
 वेदविद्देदार्थविदित्यर्थः ॥ १ ॥

शा० टी० । ज्ञानेन गुणात्मवे दृष्टिते नाजित्वे तेषां विज्ञानेनात्य-
यादनाशित्वे तेनऽपि तदुद्योग्यत्वाच्च ज्ञानं गुणात्मयद्देहरित्याशङ्कं निरस्य
साक्षादेव श्रवणादिहेतुं सम्प्राप्तं विधित्सुः ब्रह्मात्मस्य परमबुद्धार्थताञ्च
विवक्षुरध्यायान्तरमारभ्यते यस्मादिति । कर्मिणो ज्ञानिनश्च शास्त्रेऽधि-
कृताः तत्र कर्मिणां कर्माहुकूलं फलमीश्वरावत्तं फलमत उपपत्ते-
रिति न्यायात् ज्ञानिनामपि तत्फलमीश्वरावत्तमेव ततो ह्यस्य बन्धवि-
पर्ययावित्सु क्तत्वात् यस्मादेवं तस्माद्यो भक्तप्राप्त्येव योगेन मामेव सेवन्ते
ते मत्प्रसादद्वारा ज्ञानं प्राप्य तेन गुष्णातीता ह्यक्ता भवन्तीति स्वितमित्यर्थः,
ये त्वात्मनस्तत्त्वमेव सन्द्देहाद्यपोहेन जानन्ति तेन ज्ञानेन गुष्णातीताः
सन्तो सुक्ता गच्छन्तीति किञ्च वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमर्थमाह किञ्च वक्त-
व्यमिति । आत्मतत्त्वाज्ञानं यतः संसारहेतुः ज्ञानं मोक्षानुभूतमतो-
ऽङ्गुनेन किन्तदित्यष्टमपि तत्त्वं भगवानुक्तवान् प्रश्नाभावेऽपि तस्य तदु-
च्युत्यादनाभिमानादित्वाह अत इति । तत्त्वेति वक्ष्यते । किमिति
संसारो वर्ण्यते तत्राह तत्रेति । अध्यायाटः सप्तम्यर्थः । वैराग्य-
मपि किमिति वृथ्यते तत्राह पिरक्तस्येति । इति वैराग्याय संसारवर्ण-
नमिति शेषः । नाशसम्भावनायै ह्यक्षरूपकं बन्धहेतोर्दर्शयति ऊर्ध्वं मूल-
मिति । कथं काष्ठतः सूक्ष्मत्वं तदाह कारणत्वादिति । तदेव कथं
कार्यापेक्षया नियतपूर्वभाषित्वादनादित्वादित्वाह नित्यत्वादिति । सर्व-
व्यापित्वाच्चोत्कर्षं सम्भावयति महत्त्वाच्चेति । ऊर्ध्वं ह्यध्वं तत्तत्कर्ममिति
यावत् । तस्य कूटस्थस्य कथं मूलत्वमित्याशङ्काह अव्यक्तेति । सूति-
मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति श्रुतेचेति । अर्थाच्चूरो निकटाः शाखा इव मह-
दाद्या यस्य स तथा । प्रकृते संसारवृत्ते पुराणसम्प्रतिमाह पुराणे चेति ।
अव्यक्तमव्याकृतं तदेव मूलं तस्मात् प्रभवं प्रभवो यस्य स तथा तस्यैव
मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्थितः संबन्धितः । तस्य औक्तिकवृत्तसा-
धर्ममाह बुद्धीत्यादिना । वृत्तस्य हि शाखाः स्तन्मादुद्भवन्ति संसारस्य
च बुद्धेः सकाशाज्जानापरिणामा जायन्ते तेन बुद्धिरेव स्तन्वस्तन्मयस्तत्-
प्रचुरोऽर्थं संसारतद्दः इन्द्रियाणामन्तराणि किङ्गाणि कोटराणि यस्य स
तथा महान्ति भूतानि पृथिव्यादीन्वाकाशान्नामि विशाखस्तम्बो यस्य

तथा आजीव्यत्वसुपजीव्यत्वं ब्रह्मणाभिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्षस्तथापि ज्ञानं
 विना क्लेत्तुमशक्यतया सनातनः चिरन्तनः एतच्च ब्रह्मण्यः परस्यात्मनो
 वनं वननीयं सम्भजनीयमत्र हि ब्रह्म प्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य संसाराख्यस्य
 तदेव ब्रह्म सारभूतं अथवास्य ब्रह्मवृक्षस्थानवच्छिद्यस्य संसारमण्डलस्य तदे-
 तद्ब्रह्मवनमिव वनं वननीयं सम्भजनीयं न हि ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्या-
 स्पदमस्तु ब्रह्मैवाविद्याया संसरतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः । अहं ब्रह्मैत-
 द्ब्रह्मज्ञानेनोक्तं संसारवृक्षं क्त्वा प्रतिबन्धकाभावादात्मनिष्ठो भूत्वा पुन-
 रादृष्टिर्निरहितं कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह एतदिति । अधःशाखमित्येतदप्रा-
 चष्टे मन्दिति । आदिशब्देनेन्द्रियादिरूपचः । संसारवृक्षस्तातिचञ्च-
 लत्वे प्रमाणमाह प्राञ्जरिति । क्षणध्वंसिनोऽव्ययत्वं विरुद्धमित्याश-
 ङ्ग्याह संसारेति । तदेनोपपादयति अनादीति । ह्यदन रक्षणं प्रवृत्तं
 वा कर्मकाण्डानि स्वर्गारोहावरोहफलानि नानाविधार्थवादयुक्तानि
 संसारवृक्षं रक्षन्ति तद्धितं दोषश्चावृण्वन्ति तेन तानि कृन्दांसि पर्णानि
 नीव भवन्तीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति यथेति । उक्तोऽर्थे हेतुमाह धर्मेति ।
 कर्मकाण्डानां वेदानामिति शेषः । कर्मब्रह्माख्यसर्ववेदार्थस्य तत्त्वान्तर्भा-
 वसुपेत्य व्याचष्टे वेदार्थेति ॥ १ ॥

स्वा० टी० । वैराग्येण विना ज्ञानं न च भक्तिरतः स्फुटम् ।
 वैराग्योपस्करं ज्ञानमीयः पञ्चदशेऽदिशत् । पूर्वाध्यायान्ते माञ्च यो
 व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवत इत्यादिना परमेश्वरमेकान्तभक्ता भजत-
 र्ततुप्रसादलब्धज्ञानेन ब्रह्मभावो भवति इत्युक्तं न चैकान्तभक्तिर्ज्ञानं वा
 अविरक्तस्य सम्भवतीति वैराग्यपूर्वकं ज्ञानसुपदेष्टुकामः प्रथमं तावत्
 सार्द्धं श्लोकाभ्यां संसारस्वरूपं वृक्षं रूपकालङ्कारेण वर्णयन् श्रीभगवानु-
 वाच ऊर्ध्वं सुत्तमः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो
 मूलं यस्य तम् । अध इति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भा-
 दयो मृत्तान्ते ते तु शाखा इव शाखा यस्य तम् । यिनश्चरत्वेन श्वः-
 प्रभातपर्यन्तमपि न स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राञ्जः । प्रवाह-
 रूपेणाविच्छेदादव्ययञ्च प्राञ्जः, ऊर्ध्वं मूलोऽवाकशाख एषोऽश्वत्थः सना-

तत्र इत्याद्याः श्रुतयः । कर्न्दांश्च वेदा यस्य पण्यानि धर्म्माधर्म्माप्रति-
पादनद्वारेण क्वायास्यानीयैः कर्मफलेः संसारवृक्षस्य सर्वजीवाकृत्यणीयत्व-
प्रतपादनात् पण्यस्यानीया वेदाः । यस्तल्पेयम्भूतमश्वत्थं वेद स एव
वेदार्थवित् । संसारप्रपञ्चवृक्षस्य मूलमीश्वरो ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखा-
स्यानीयाः स च संसारवृक्षो विनश्वरः प्रवाकरूपेण नित्यञ्च वेदोक्तैः
कर्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि वेदार्थः अतएवं विद्वान्
वेदविदिति स्तूयते ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वञ्च प्रसृतास्तस्य शाखा-

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्तानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

नहि संसारवृक्षादस्मात् समूलात् ज्ञेयाऽन्याऽणमात्रोऽप्य-
वशिष्टोऽस्त्यतः सर्वज्ञः सद्यो वेद स वेदार्थविदिति यस्मात्
संसारवृक्षे समूले सर्वज्ञेयं अन्तर्भवतीति तस्मात् समूलवृक्ष-
ज्ञानं स्तौति तस्यैव संसारवृक्षस्यापरावयवव्यापारकल्पनीच्यते
अधोमनुष्यादिभ्यो यावत् स्यावरमूर्ध्वञ्च यावद्ब्रह्मा विश्व-
स्तृजो धर्म इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि
तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगतागुणप्रवृद्धाः
गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीकृता उपादानभूतै-
र्विषयप्रवालाः विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्म-
फलेभ्यः शाखाभ्यः अङ्करीभवन्तीव तेन विषयप्रवालाः शाखाः
संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं पूर्वमुक्तमयेदानीं कर्मफल-
जनितरागहृषादिवासनामूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणा-
न्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुसन्त-

तानि अनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षण-
मनुबन्धः पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुभवन्तीति तानि कर्मा-
नुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां धर्माधि-
कारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

आ० टी० । मूलसंसारदृष्टज्ञाने तु फलं हित्वा मूलमेव निष्-
कृष्य ज्ञातुं शक्यमिति तत्ज्ञानार्थं प्रयतितव्यमिति मत्वा तत्ज्ञानस्तुति-
रत्र विवक्षितेत्याह न हीति । अथयवसम्बन्धिन्यपरा प्रागुक्तादतिरिक्ता
कल्पना इति यावत् । आमतुषप्रबोकादाविरिञ्चे रित्यधःशब्दार्थमाह
मनुष्यप्रादिभ्य इति । तस्मादेवारभ्यासत्वलोकादित्यूङ्ग शब्दार्थमाह
यावदिति । शाखाशब्दार्थं दर्शयति ज्ञानेति । तेषां हेतुवगुणत्वेन बद्ध-
विधत्वं सूचयति यथेति । प्रत्यक्षाणां शब्दादिविषयाणां प्रबालत्वं शा-
खासु पल्लवत्वं अद्भुतत्वं स्फोरयति देहादीति । ऊर्ध्वं मूलमित्यत्र संसार-
दृष्टस्य मूलसक्तं किमिदानीमधस्य मूलानीत्युच्यते तत्राह संसारेति । अतु-
प्रविष्टत्वं सर्वेषु लिङ्गेष्वनुगततया सन्ततत्वमविच्छिन्नत्वं रागादीनाञ्च
कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति कर्मेति । कर्मणां रागादीनां मिथो हेतु हेतु-
मत्त्वं तेषां तथात्वेनानवच्छिन्नतया प्रवृत्तिः विशेषतो मनुष्यप्रबोके भयती-
त्यत्र हेतुमाह अत्र हीति । कर्मव्युत्पत्त्या प्राणिनिकायो लोकः मनुष्य-
शासौ लोकश्चेत्प्रकृततो ब्राह्मण्यादिविशिष्टो देहो मनुष्यप्रबोकः ॥ २ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अघश्चेति । हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो
जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्तास्तेषु च वे दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्चादि-
योनिषु प्रसूता विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देयादियोनिषु प्रसूतास्तस्य
संसारदृष्टस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिदृष्टिभिर्जलसेचनैरिव
यथायथं प्रवृत्ता दृष्टिं प्राप्ताः । किञ्च विषया रूपादयः प्रबालाः पल्लव-
स्थानीया यासां शाखापस्थानीयाभिरिन्द्रियदृष्टिभिः संयुक्त्वात् ।
किञ्च अघस्य चशब्दाद्दूर्ध्वं मूलानि अतुषन्नतानि विद्वानि सुखं
मूलसीवर एव इमानि त्वन्तराङ्गानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि इति । कर्म एव अतु-

वन्मि उत्तरभावि येषां तानि ऊर्द्धाऽधोलोकेषूपभुक्ततत्सत्भोगवासना-
टिभिर्हि कर्माद्ये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुरूपेषु कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति
तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारो नान्येषु लोकेषु अतो मनुष्यलोक
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्यमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा ॥ ३ ॥

यस्त्वनं वर्णितः संसारवृत्तः न रूपेति । न रूपमस्य
इह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमाया-
गन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यत एवानन्ती
न पर्यन्ता तिष्ठा समाप्तिर्वा विद्यते तथा न चादिरित
आरभ्यायं प्रवृत्त इति न केनचिद्गम्यते न च सम्प्रतिष्ठा
स्थितमध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते अश्वत्यमेनं यथोक्तं
सुविरूढमूल सुष्ठुविरूढानि विरोहं गतानि मूलानि यस्य
तमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण असङ्गः असङ्गता पुत्रवि-
त्तलोकैषणादिभ्यां व्युत्थान तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमा-
त्माभिमुखनिश्चयदृढीकृतं पुनःपुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशि-
तं च्छित्त्वा संसारवृत्तं सवीजमुद्धृत्य ॥ ३ ॥

आ० टी० । पुनः पुनः रागादिना प्रवृत्तत्वेनानादित्वाच्च संसार-
वृत्तः स्वयमुच्छिद्यते न चोच्छेत्तुं शक्यते केनापीत्याशङ्क्याह यस्त्विति ।
यथापूर्वं वर्णितं यथा च लोके प्रसिद्धं तथास्य रूपमिह शास्त्रेऽनुनीयते
तथा शास्त्रज्ञानापनोद्यत्वं युक्तमित्याह दधेति । तस्मात्प्रमितत्वे

हेतुमाह स्वप्नेति । तस्य स्वप्नादिसमत्वे दृष्टनदृष्टरूपत्वं हेतुं करोति दृष्टेति । इत्यभेयतेति शेषः । तमेवाभेयत्वं हेतुं कल्प्यावसानमपि तस्य न सातीत्याह स्वतएवेति । ज्ञानं विना भ्रान्तिवासनाकर्मणामन्वोन्मिन्नमित्त्वाच्चावसानमस्तीत्यर्थः । इदं प्रथमत्वमपि नास्य परिच्छेत्तुं शक्यमित्याह तथेति । आद्यन्तवन्मध्यमपि नास्य प्रासाणिकमित्याह मध्यमिति । संसारदृष्टस्याश्रयशब्दितस्य क्षणभङ्गुरस्य स्वयमेवोच्छेद-रुन्मनात्तदुच्छेदार्यं न प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याह अश्रयमिति । व्युत्थानं वैराग्यपूर्वकं पारिव्राज्यम् । दृढीकृतत्वमेव विवेकपूर्वकत्वेन स्फुटयति पुनः पुनरिति ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे स्थितैः प्राणिसि-
रस्य संसारदृष्टस्य तथा ऊर्ध्वमूलत्वाद्विपकारेण रूपं नोपलभ्यते, न
चान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात्, न चादिरनादित्वात्, न च प्रतिष्ठा
स्थितिः कथं तिष्ठतीति नोपलभ्यते यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारदृष्टो दुर्-
वच्छेदोऽनर्थकरश्च तस्मादेन दृष्टेण वैराग्येण शस्त्रेण च्छित्त्वा तत्त्वज्ञाने
यतंतत्याह अश्रयमेनामिति साङ्गेन । एतमश्रयं सुधिरूढमूलमत्यन्त-
बहुमूलं सन्तं असङ्गोऽहं ममतात्यागस्तेन शस्त्रेण दृष्टेन सम्यग्विचा-
रेण च्छित्त्वा पृथक्कल्प ॥ ३ ॥

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं

यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणौ ॥ ४ ॥

तत इति । ततः पश्चात् यत् पदं वैश्वं तत् परिमा-
र्गितव्यं परिमार्गणमन्वेषणं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन् पदे
गताः प्रविष्टान् निवर्त्तन्ति नावर्त्तन्ति भूयः पुनः संसाराय
कथं परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च यः पदपण्डेनोक्त

आद्यमाद्यौ भवं आद्यं पुरुषं प्रपद्य इत्येवं परिमार्गितव्यं
तच्छरणतयेत्यर्थः कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात् पुरु-
षात् संसारमायावृत्तप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृतैन्द्रजालिकादि-
वत् माया पुराणी चिरन्तनी ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । उद्भूत्य किं कर्तव्यं तदाह तत इति । पश्चादवस्था-
दुर्द्धं व्यवस्थितमित्यर्थः । किन्तु पदं यदन्विष्य ज्ञातव्यं तदाह यच्छि-
ञ्चति । येन सर्वं पूर्वं पुरिषु वा शयानं पुरुषं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मी-
त्यर्थः । विद्युत्तवादानुरोधिनं दृष्टान्तमाह येन्द्रेति ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । तत इति । ततस्तस्य मूलभूतं तत्पदं वस्तु परि-
मार्गितव्यं क्त्वोऽव्यं कीदृशं यस्मिन् गता यत् पदं प्राप्ताः सन्तो भूयो
न निवर्त्तन्ति नावर्त्तन् इत्यर्थः । क्त्वोऽव्यप्रकारमेवाह तमेवेति ।
यत् एषा पुराणी चिरन्तनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता तमेव
चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि इत्येवमेकान्तभक्त्या क्त्वोऽव्य-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा-

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

हन्दैर्विसुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

कथंभूतास्तत् पदं गच्छन्तीत्युच्यते निर्मानिति । निर्मा-
नमोहा मानस मोहस्य मानमोही तौ निर्गती येभ्यस्ते
निर्मानमोहाः मानमोहवर्जिताः जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव
दोषः सङ्गदोषः जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने नित्यास्तत्परा
विनिवृत्तकामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्तः कामा येषां ते

विनिवृत्तकामा यतयः संन्यासिनो हन्वैः प्रियाप्रियादिभिर्वि-
मुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्त्वा गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिताः
पदमव्ययं तद्व्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

आ० टी० । परिभार्गणपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छतां संज्ञान्तरान्याक-
ङ्गापूर्वकं कथयति कथमित्यादिना । मानोऽहङ्कारः मोहस्त्वविवेक-
जितसङ्गदोषाः शत्रुमित्रसन्निधावपि द्वेषप्रतीतिवर्जिता इत्यर्थः । तत्परत्वं
अवस्थादिनिष्ठत्वं, संन्यासिनो वैराग्यद्वारात्प्रसक्तसर्वकर्मण इत्यर्थः
आदिशब्देन तद्भेदोपपत्तः, मोहवर्जितत्वसुक्तेहेतुतः संजातसम्यग्-
धीत्वम् ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । तत्प्राप्तौ साधनान्तराणि दर्शयन्नाह निष्कानेति ।
निर्गतौ मानमोहौ अहङ्कारमित्याभिनिवेशौ येभ्यस्ते, जितः पुत्रादि-
सङ्गरूपो दोषो येस्ते, अध्यात्मे आत्मज्ञाने नित्याः परिनिष्ठिताः,
विशेषेण निवृत्तः कामो येभ्यस्ते, सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञानि-
शीतोष्णादीनि हन्वानि तैर्विसृक्त्वा अतत्त्ववामूढा निवृत्ताविद्याः सन्नस्त-
दव्ययं पदं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥६॥

तदेव पदं पुनर्विशिष्यते नेति । तद्दामेति व्यवहितेन
घान्त्रा सम्बन्धः धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य
आदित्यः सर्वावभासनशक्तमत्त्वेऽपि सति तथा न शशाङ्क-
सन्द्भो न च पावको नाग्निरपि यद्दाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य
न निवर्त्तन्ते यच्च सूर्यादिभिर्न भासयते तद्दाम पदं
परमं विष्णो मम पदं यत् गत्वा न निवर्त्तन्त इत्युक्तम् ॥६॥

आ० टी० । तच्चेत् पदं वेद्यं कर्त्तव्यत् कर्मेति हेतापातोऽवेद्यं

चेदप्रसक्तत्वात् प्रेषितत्वाविद्विरित्याशङ्काह तदेवेति । उक्तमनूद्या-
च्चिपति यद्भवति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । तदेवं गन्तव्यं पदं विशिनष्टि न तदिति । तत्
पदं सूर्यादयो न प्रकाशयन्ति यत् प्राप्य न निवर्त्तन्ते योगिनस्तद्भाम
स्वरूपं परमं मम, अनेन सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेन जडत्वशीतो-
ष्णादिदोषप्रसङ्गो निरस्तः ॥ ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

ननु सर्वाङ्घ्रि गतिरागत्यन्ता संयोगाविप्रयोगान्ता
इति प्रसिद्धं हि कथमुच्यते तद्भामगतानां नास्ति निवृ-
त्तिरिति शृणु तत्र कारणं ममैवति । ममैव परमात्मनो
नारायणस्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीव-
लोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः भोक्ता कर्त्तृति प्रसिद्धः
सनातनः पुरातनः यथा जलसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमि-
त्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्त्तते तथा अयमप्यंशः तेनै-
वात्मना संगच्छत्येवमेव यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्ना
घटाद्याकाशः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये
आकाशं प्राप्य न निवर्त्तत इत्येवमत उपपन्नमुक्तं यद्-
गत्वा न निवर्त्तन्त इति ननु निरवयवस्य परमात्मनः
कुतोऽवयव एकदेशोऽंश इति सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गो-
ऽवयवविभाज्यैषदोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशो-
ऽंश इव कल्पितो दर्शितश्चायमर्थः चेन्नाध्याये विस्तरशः
स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरतीत्युक्तमिति

चेत् उच्यते मनः षष्ठानोन्द्रियाणि त्रीन्वादीनि प्रकृतिस्थानि
स्वस्थानि कर्णशस्त्रुत्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति ॥७॥

आ० टी० । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति संयोगा इति । गमनस्या-
गमनान्तत्वप्रसिद्धेरप्युक्तं यद्गत्वेत्यादि इत्युपसंहरति कथमिति । आक्षेपं
परिहरति श्लेषेति । भगवत्प्राप्तेर्निवृत्त्यं तत्त्वाभावः सप्रस्यर्थः ।
जीवस्य परांशत्वे ऽपि कथमुक्तदोषसमाधिरित्याशङ्क्य प्रतिविम्बपक्षमादाय
दृष्टान्तेन प्रत्याक्षेपे यथेति । अवच्छेदपक्षसांश्रित्य दृष्टान्तान्तरेणोक्तदोष-
समाधिं दर्शयति यथा वेति । आक्षेपसमाधिसुपसंहरति अत इति ।
परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति शङ्कते नन्विति । तस्य नि-
रवयवत्वं सावयति सावयवत्वे चेति । वस्तुतो निरंशस्यापि परस्य कल्प-
नया जीवोऽंशो भविष्यतीति परिहरति नैष दोष इति । तस्तुतस्तु
जीवस्य नांशत्वं परमात्मतावन्मात्रतया दर्शितत्वादित्याह दर्शितश्चेति ।
यदि परस्यांशत्वेन कल्पितो जीवो यस्तुतस्तदात्मैव न तर्हि तस्य संसा-
रित्वं उत्क्रान्तिर्वेति शङ्कते कथमिति । जीवस्य संसरणस्य क्रमणञ्चोप-
पादयितुसुपक्रमते उच्यते इति ॥ ७ ॥

स्व० टी० । ननु च त्वदीयं धाम प्राप्ताः सन्तो यद्वि न निव-
र्त्तन्ते तर्हि सति संपद्य न विदुः सति संपद्याम इत्यादिश्रुतेः सुषुप्ति-
प्रलयसमये तत्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी स्यादित्याशङ्क्य
संसारिणं दर्शयति मयैवेति पञ्चभिः । मयैवांशोऽयमविद्याया जीवभूतः
सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः असौ सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ
जीनतया स्थितानि मनः षष्ठं तानीन्द्रियाणि पुनर्जीनत्तौके संसा-
रोपभोगार्थमाकर्षति । एतच्च कर्मेन्द्रियाणां प्राणस्य चोपलक्षणाद्यं
अयम्यावः, सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि नदंशत्वात् सर्वस्यापि जीवमा-
तस्य मयि जयास्थेयमत्प्राप्तिस्तथाप्यविद्यादृष्टस्य अनुशायस्य
सुप्रकृतिके मयि लयो न तु शुद्धे । तदुक्तं, अव्यक्ताद्गुणत्रयः
सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना । अतः पुनः संसारस्य निर्गच्छन्नविद्वान् प्रकृतौ
जीनतया स्थितानि स्रोपाधिभूतानीन्द्रियाण्युत्कर्षति, विदुषाम् शुद्ध-
स्वरूपप्राप्तेर्नादित्तिरिति ॥ ७ ॥

शरीरं यद्वाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

कस्मिन् काले शरीरमिति । यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामितीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीवन्मदा कर्षतीति स्नाकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात् प्राथम्येन सम्बध्यते यदा च पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनः षष्ठानोन्द्रियाणि संयाति सम्यक् याति गच्छति किमिवेत्याह वायुः पवनां गन्धानिवाशयात् पुष्पादेः ॥ ८ ॥

खा० टी० । स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां जीवनाकर्षणस्य कालं गृह्णति कस्मिन्निति । जीवस्त्वोत्क्रान्तिश्वरस्येत्याशङ्को श्वरशब्दार्थमाह देहादीति । उत्क्रान्त्यनन्तरमात्रिणीं गतिरित्येतदर्थवशादित्युक्तम् । अर्वाशेषानि स्नोक्ताक्षरागत्याचष्टे यदा चेति ॥ ८ ॥

खा० टी० । तान्याकष्य किं करोतीत्याह शरीरमिति । यत् यदा शरीरान्तरं कर्मवशाद्वाप्नोति यतश्च शरीरादुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदा पूर्वस्मात् शरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरान्तरं सम्यग्याति, शरीरे सत्यपि इन्द्रियग्रहणे दृष्टान्तः आशयात् स्वस्थानात् कुसुमादेः सकाशात् गन्धान् गन्धवतः सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा वायुर्यथा गच्छति तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रोत्रञ्चक्षुः स्पर्शनञ्च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

काति पुनस्तानीति श्रोत्रमिति । श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनञ्च त्वगिन्द्रियं रसनं जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकं इन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्यो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । मनःषष्ठानोन्द्रियाण्येव प्रश्नद्वारा विशेषतो दर्शयति कानीति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । तान्येवेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्धं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनि वाह्येन्द्रियाणि मनश्चालःकरणमधि-
ष्टायान्त्रित्य शब्दादीन् विषयानयं जीव उपभुङ्क्ते ॥ ६ ॥

**उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥**

एवं देहगतं देहात् उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं परित्यजन्तं देहं पूर्वीपात्तं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्यैः गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः एवम्भूतमप्येनमत्यन्तं दर्शनगोचरमाप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगवलाकृष्टचेत-
स्तयानिकधा मूढा नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वर्त्तत इत्यनुक्रो-
शति च भगवान् ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वा० टी० । शरीरमित्यादिश्लोके देहादात्मनोऽतिरेकसङ्गा श्रोत्रं चक्षुरित्यादौ स्वाभिलाषिते विषये यथायथं करणानां प्रवर्त्तकत्वात् तेभ्योऽतिरिक्तशास्त्रेभ्युक्तं तर्हि तस्यत्क्रान्तादि कुर्वन्तं स्वरूपत्वात् कि-
मिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्क्याह एवमिति । सङ्गिहिततमत्वेन दर्शन-
योग्यमपि विषयपरवशादात्मानं सर्वे न पश्यन्तीति भगवतोऽनुक्रोशं दर्श-
यति एवंभूतमिति । तर्हि केषामात्मदर्शनं तदाह त्रे लु पुनरिति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । ननु कार्यकारणसंघातव्यतिरेकेष्वेवम्भूतमात्मानं सर्वेऽपि किं न पश्यन्ति तत्राह उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहा-
द्देहान्तरं गच्छन्तं तस्मिन्नेव देहे स्थितं वा विषयान् भुञ्जानं वा गुणा-

न्वितमिन्द्रियादियुक्तं ज्ञेयं विमूढाभासोक्तयन्ति, ज्ञानमेव चक्षुर्देषं ते
विवेकिनः पश्यन्ति ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

कोचित्तु यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहित-
चित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्यन्त्ययमहमस्मीति उपल-
भ्यन्ते आत्मनि स्वस्यां ब्रह्माववस्मितं यतन्तोऽपि शास्त्रादि-
प्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानः तपसेन्द्रियजयेन च दुश्च-
रितादनुरता अग्रान्तदर्पाः प्रयत्नं कुर्वन्तो नैनं पश्यन्त्य-
चेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

आ० टी० । ज्ञानचक्षुःशब्देन न्यायानुष्ठहीतं शास्त्रं ज्ञानसाध-
नसूक्तं तत्किमिदानीं शास्त्रमालेष न्यायानुष्ठहीतेनात्मानं पश्यन्ति ने-
त्याह केचित्त्विति । प्रयत्नः अवशमननात्मकः शास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्तो-
ऽपीति सम्बन्धः । असंस्कृतात्मत्वं प्रकटयति तपसेति । दुश्चरितादवि-
रतिफलं कथयति अग्रान्तेति । अशुद्धबुद्धीनामविवेकिनां सपि अवस्थादि
न फलवदिति मत्वाह प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । दुर्ज्ञेयज्ञायं यतो विवेकिष्वपि केचित्तु पश्यन्ति केचित्तु
पश्यन्तीत्याह यतन् इति । यतन्तो ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिनः
केचित्देनमात्मानमात्मानं देहेऽवस्थितं विविक्तं पश्यन्ति, शास्त्राभ्यासादि-
भिर्भयत्नं कुर्वाणा अप्यकृतात्मानोऽविशुद्धचित्ता अतएवाचेतसो मन्दमतय
एनं न पश्यन्ति ॥ ११ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

यत् पदं सर्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकं ज्योति-

नान्विभासते यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुनःसंसारामिमुखा न
 निवर्त्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा
 घटाकाशादय इवाकाशस्यांशास्तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं
 सर्वव्यवहारास्पदत्वञ्च विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैः विभूतिसंक्षेप-
 माह भगवान् यदेति । यदादित्यगतमादित्याश्रयं किन्तत्
 तेजो दीप्तिः प्रकाशी जगद्भासयति प्रकाशयत्यखिलं ममस्तं
 यच्चन्द्रमसि यच्च शशभृति तत्तेजोऽवभासकं वर्त्तते यच्चाग्नी
 हुतवहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम
 विष्णोस्तत् ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं
 ज्योतिश्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम
 विष्णोस्तत् ज्योतिरित्यादि । ननु स्यावरेषु जङ्गमेषु च तत्-
 समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं यदा-
 दित्यगतमित्यादि नैष दोषः सत्त्वाधिक्यादाधिक्योपपत्ते-
 रादित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरमतस्तत्रै-
 वावस्तरां ज्योतिरिति तद्विशेषप्रते ननु तत्रैव तदाधिक-
 मिति यथा हि लोके तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकु-
 ष्मादौ मुखमाविर्भवति आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे
 तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

आ० टी० । अनन्तरश्लोकचतुष्टयस्य वृत्तानुवादद्वारा तात्पर्यार्थं
 माह यत्पदमिति । जीवात्मत्वेन चिद्रूपत्वसङ्घाता तदीयचैतन्येनादित्यादी-
 नामवभासकत्वाच्च ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वमित्याह यदादित्येति । चिद्रूपस्यैव
 ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे यदित्यादिना । आदि-
 त्यादौ तत्र तत्र स्थितं ब्रह्मचैतन्यज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः । ब्रह्मणः
 सर्वज्ञत्वेन चिद्रूपत्वमत्र दिवक्षितमिति व्याख्यानरमाह अथवेति । चैत-

न्यज्रोतिषः सर्वत्राविशेषादादित्यादिगतविशेषणमयुक्तमिति शङ्कते नन्विति । सर्वत्र सत्त्वेऽपि क्वचिदेवाभिव्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति नैष दोष इति । तदेव प्रपञ्चयति आदित्यादिष्विति । सर्वत्र चैतन्यज्योतिष-स्तुल्यत्वेऽपि क्वचिदेवाभिव्यक्त्या विशेषणोपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथाहीति ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । तदेयं न तद्भासयते सृष्ट्यं इत्यादिना पारमेश्वरं परं धामोक्तं तत्प्राप्तानाञ्चापुनरावृत्तिरुक्ता तत्र संसारिण्योऽभाव-माशङ्क्य मसारिस्वरूपं देहादिव्यतिरिक्तं दर्शयति इदानीं तदेव पारमे-श्वरं रूपमनन्तशक्तत्वेन निरूपयति यदित्यदिचतुर्भिः । आदित्यादिषु स्थितं यदनेकप्रकारं तजो विश्वं प्रकाशयति तत् सर्वं तजो मदीयमेव जानीहि ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः॥१३

किञ्च गामिति । गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धार-यामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन यद्वलं कामरा-गविवर्जितमैश्वरं जगदिधारणाय पृथिव्यां प्रतिष्ठं येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति न विशीर्यते तथा च मन्त्रवर्णः येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति सदाधार पृथिवीमित्या-दिश्रुती गामाविश्य भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जाता औषधीः सर्वा व्रीहिय-वाद्याः पुष्णामि पुष्टिमती रसास्वादमतोश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसा-नामहकरः सोमः स हि सर्वा औषधीः स्वात्परसानुप्रवे-शेन पुष्णाति ॥ १३ ॥

आ० टी० । इतश्च सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह किञ्चेति । ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतशब्दितं जगदैश्वर्येण बलेन विभक्तिं ततो गुर्वपि पृथिवीं विदीर्य नाधःपततीत्यत्र प्रमाणात्माह तथा चेति । परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनावस्थानाच्च सन्त्वयोरन्यपरतेति भावः, देवतात्मना द्यावापृथिव्योरुत्पत्तिसुद्वरणत्वसामर्थ्यं तथापोश्वराय-त्वमेव स्वरूपधारणं तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति दृष्टव्यम् । ईश्वरस्य सर्वा-त्मत्वे हेत्यनरमाह किञ्चेति । रसात्मकसोमरूपतापत्तावपि कथमौषधी-रीश्वरः सर्वाः पुष्पातीत्याशङ्क्याह सर्वेति ॥ १३ ॥

स्वा० टी० । किञ्च गामिति । गां पृथ्वीभोजसा बलेनाधिष्ठायाह-मेव चराचराणि भूतानि धारयामि, अहमेव च रसमयः सोमो भूत्वा त्रीन्नादौषधीः सर्वाः संवर्द्धयामि ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

किञ्च अहमिति । अहमेव वैश्वानर उदरस्थाऽऽभ्यन्तभू-त्वायमग्निवैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनदमन्नं पचति इत्यादिश्रुतवैश्वानरः सन् प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः सयुक्तः पचामि पक्तिं करीमि अत्र चतुर्विधं चतुःप्रकारं अन्नमशनं भोज्यञ्च भक्ष्यञ्चोष्यं लेह्यञ्च भोक्ता वैश्वानरोऽग्नि-भोज्यमन्नं सामस्तदेतदुभयमग्नी सोमौ सर्वमिति पश्यतो-ऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

आ० टी० । भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्यनरमाह किञ्चेति । अह-मेवेत्यहंशब्देन परो लक्ष्यते भूत्वा पचामीति सम्बन्धः । परस्यैव जाठरात्मना स्थितौ श्रुतिं प्रमाणाद्यति व्यमिति । बाह्यं भौरुग्निं व्यावर्त्तयति । योऽयमिति । देहान्तरारम्भकालतीयं भूतं व्यवर्त्तयति

येनेति । जाठरात्मना परः स्थितश्चेत्तस्य देहान्नितत्वं सिद्धमिति न
पृथग्वक्तव्यमित्याशङ्क्य पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति श्रुतिमाश्रि-
त्याह प्रविष्ट इति । परस्य जाठरात्मनोऽन्नपाके सहकारिकारणमाह
प्रायेति । संयुक्तत्वं संघुञ्जितत्वम् । अन्नस्य चातृर्विध्यं प्रकटयति भोज्य-
मिति । भोक्तारि वैश्वानरमिति दृष्टिर्भोज्ये सोमदृष्टिरेवं भोक्तृभोज्य-
रूपं सर्वं जगदग्निसोमात्मना भुक्तिकाले ध्यायतो भोक्तुरन्नगतो दोषो
नेति प्रासङ्गिकं सफलं ध्यानं दर्शयति भोक्तेति ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अहमिति । वैश्वानरो जाठराग्निर्भूत्वा
प्राणिनां देहस्थान्तः प्रविश्य प्राणापाणाभ्याञ्च तदुद्दीपकाभ्यां संहितः
प्राण्यभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं शोष्यं चेति अतृर्विधमन्नं पचामि,
तत्र यद्ग्लैरवखण्ड्यावखण्ड्या भक्ष्यते अपूपपादि तद्भक्ष्यं, यत्तु केवलं
जिह्वया विलोद्य निगीर्यते पायसादि तद्भोज्यं, यच्चिह्वायां निःक्षिप्य
रसास्वादेन क्रमशो निगीर्यते द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यं, यत्तु दंष्ट्राभि-
र्निष्पीड्य रसांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यते इक्षुदण्डादि तन्नोष्यमिति
अतृर्विधस्य भेदः ॥ १४ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

किञ्च सर्वेति । सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन्
हृदि बुद्धौ सन्निविष्टोऽतो मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृति-
ज्ञानञ्च तदपोहनञ्च येषां पुण्यकर्मिणाञ्च पुण्यकर्मानुरोधेन
ज्ञानस्मृती भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृति-
ज्ञानयोरपोहनञ्च अपायनमपगमनञ्च वेदैश्च सर्वैरहमेव च

परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसम्प्रदाय-
कृदित्यर्थः वेदविद्देदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

का० टी० । इतश्च सर्वात्मनेन सर्वव्यवहारास्पदत्वमीश्वरस्येत्याह
क्रिञ्चेति । प्राणिजातं ब्रह्मादिपुत्तिकालमात्मतया बुद्धौ सच्चिदित्यत्वं
तद्गुणदोषाणामशेषेण द्रष्टृत्वमतो बुद्धिमध्यस्थगुणदोषद्रष्टृत्वादिति
यावत् । सत्तः सर्वकर्माध्यक्षाज्जगद्यन्तस्त्वधारादित्यर्थः । प्राणिना
स्मृतिज्ञानयोस्तदपायस्य च भगवदधीनत्वे भगवतो वैषम्यं स्यादित्या-
शङ्क्याह येषामिति । स्मृतिर्जन्मान्तरादायनुभूतस्य परामर्शः दृशकाल-
स्वभावविप्रकल्पस्यापि ज्ञानमनुभवः, धर्माधर्मभ्यां विचित्रं कार्यं कुर्वतो
नेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः । वेदवेद्यं परं ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शङ्कां
धारयन्ति वेदैरिति । वेदात्मनां पौरुषेयत्वं परिहरति वेदेति । तदर्थ-
सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वार्थं तदर्थवाधातय्यज्ञानवक्ष्यमाह वेदार्थेति ॥ १५ ॥

ख० टी० । क्रिञ्च सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्य हृद् सस्य-
गन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽहं अतश्च सत् एव हेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वो-
न्तार्थविषया स्मृतिर्भवति ज्ञानञ्च विषयेन्द्रियसयोगजं भवति व्यपोहनञ्च
नयोः प्रमेयो भवति, वेदैश्च सर्वैस्तत्तद्देवतारूपेणाहमेव वेद्यः, वेदान्त-
कृत् तत्सम्प्रदाय प्रवर्त्तको ज्ञानदो गुरुरहमित्यर्थः, वेदविदेव च
वेदार्थविदस्यहमेव ॥ १५ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो
विशिष्टोपाधिकृतः यदादित्यगतं तेज इत्यादिना अथा-
धुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य
केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारविषयोत्तरश्लोका आरभ्यन्ते तत्र
सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजातं त्रिधा राशीक-
त्वाह द्वाविमाविति । द्वौ इमौ पृथग्राशोक्तौ पुरुषौ इत्यु-

त्येते लोके संसारे चरश्च चरतीति चरः विनाश्रयो
 राशिरपरः पुरुषोऽचरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः
 चराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिवैजमनेकसंसारिजन्तुकामक-
 र्मादिसंस्काराश्रयोऽचरः पुरुष उच्यते, कौ तौ पुरुषावि-
 त्याह स्वयमेव भगवान् चरः सर्वाणि भूतानि समस्तं
 विकारजातमित्यर्थः, कूटस्थः कूटो राशिरिव स्थितः अथवा
 कूटो मायावञ्चना जिह्व कूटिलता वेति पर्यायाः अनेक-
 मायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः संसारबीजान्त्यान्
 चरतीत्यचर उच्यते ॥ १६ ॥

आ० टी० । उत्तरलोकानां तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति भग-
 वत इति । विशिष्टोपाधिरादित्याहः । संप्रत्यध्यायसमाप्ते उत्तरसन्दर्भस्य
 तात्पर्यमाह अथेति । न केवलं निरुपाधिकारूपं निर्धारणायो-
 चरग्रन्थः किन्तु सर्वस्यैव बीताशास्त्रस्य अर्थनिर्णयार्थमित्याह तत्वेति ।
 चराचरोपाधिभ्यां परमात्मना च राशित्वयसुक्तेन सर्वोत्पत्तेनाशुद्धादि-
 टोपप्रसङ्गावुक्तं द्वाविधौ इति । पुरुषोपाधित्वात् पुरुषत्वं न साक्षादिति
 विशिष्टित्वाह पुरुषाविति । परं पुरुषं व्यावर्त्तयति भगवत इति ।
 तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति चराख्यस्येति । मायाशक्तिं विना
 भोक्तृणां कर्मादिसंस्कारादेवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वे-
 ऽपि मायाशक्तिरूपादानमिति सत्त्वाह अनेकेति । कामकर्मादीत्यादिशब्देन
 ज्ञानं गृह्यते प्रकृतिं पुरुषं चैवेति प्रकृतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामा-
 काङ्क्षाद्वारा निवारयति कौ ताविति । कूटशब्दार्थसङ्गातेन स्थितस्य
 कूटस्थतेति । संप्रतिष्ठितमर्थमाह अनेकेति । तस्य कथमचरत्वं विना
 अज्ञानमनाशदित्याह संसारेति ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । इदानीं तद्वाम परमं ममेति यदुक्तं स्वकीयं सर्वो-
 चमस्त्वं तत् दर्शयति द्वाविति त्रिभिः । अरश्चाचरश्चेति द्वाविधौ पुरुषौ
 लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह तत्र चरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि

ब्रह्मादिस्थावरान्मानि शरीराणि, अविभक्तिकोक्तस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्व-
प्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्वत इव देहेषु नगप्रत्वपि
निर्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते
विवेकिभिः ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

आभ्यां चराचराभ्यां विलक्षणः चराचरोपाधिद्वयोपे-
णास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः उत्तम इति । उत्तमः उत्-
कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अत्यन्तविलक्षणः आभ्यां परमात्मेति ।
परमश्चासीद्देहाद्यविद्याकृतात्मभ्यः अन्नमयादिभ्यः पञ्चको-
शेभ्यः आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मे-
त्युदाहृतः उक्तो वेदान्तेषु स एव विशिष्यते यो लोकत्रयं
भूर्भुवःस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याविश्य विभर्ति
स्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्ति धारयत्यव्ययो नाव्ययो विद्यत
इत्यव्ययः ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य ईशानशीलः यथाव्या-
ख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

आ० टी० । कार्यकारणाख्यौ राशौ दर्शयित्वा राशुन्नरं दर्श-
यति आभ्यामिति । वैलक्षण्यफलमाह क्षरेति । उपाधिद्वयकृतगुण-
दोषास्पर्शं फलितमाह नित्येति । आभ्यां चराचराभ्यामिति यावत्,
उत्तमोऽन्य इति पदद्वयं वस्तुतः सर्वथैव चराचरात्मत्वाभावदृष्टार्थम् ।
जेड्यवर्गस्यान्यत्वकृतं स्वातन्त्र्यं निरस्यति स एवेति । लोकत्रयमित्युप-
लक्षणं सर्वं जगदपि विषञ्चितञ्चैतन्यमेव बलं तत्र शक्तिर्माया तथेति
यावत् । जगद्धारणे परस्य व्यापारान्नरं वारयति स्वरूपेति । न चा-
स्यान्यो धारयिता स्ततोऽचलत्वादित्याह अव्यय इति । संयुक्तमेतत्
क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीश इति । श्रुत्यर्थं गृहीत्वाह ईश्वर

इति । किञ्च लोकवेदयोर्भगवतो नामप्रसिद्ध्या सिद्धमप्रपञ्चत्वमित्याह यथेति ॥ १७ ॥

स्वा० टी० । यदर्थमेतौ लक्षितौ तदाह उत्तम इति । एताभ्यां चराचराभ्यामन्यो विलक्षणसूत्तमः पुरुषः । वैलक्षण्यमेवाह परम-
शासावात्मा चेति उदाहृत उक्तः श्रुतिभिः आत्मत्वेन चरादचेतना-
द्विलक्षणः परमत्वेनाचराञ्च भोक्तुर्विलक्षण इत्यर्थः । परमात्मत्वमेव दर्शयति यो लोकत्रयमिति । य ईश्वर ईश्वरशीलः अव्ययश्च निर्विकार एव सन् लोकत्रयहृदयमाविशन् विभक्तिं पालयति ॥ १७ ॥

यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८

तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्धार्थवत्त्व नाम्नो दर्शयन्निरति-
शयोऽहमोश्वर इत्यात्मानं दर्शयति भगवान् यस्मादिति ।
यस्मात् चरमतीतोऽह संसारमायावृत्तमश्वत्याख्यमतिक्रा-
न्तोऽहमचरादपि संसारवृत्तबीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्ट-
तम ऊर्ध्वतमो वा अतः चराचराभ्यामुत्तमत्वाद्भि भवामि
लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्त-
जना विदुः कवयः काव्यादिषु च पुरुषोत्तम इत्यनेनाभि-
ज्ञानेनाभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

आ० टी० । अश्वकर्षादिवदस्य नाम्ना हृदत्वादर्थविशेषाभावाद्भग-
वतोऽपि लौकिकेश्वरवदी ०त्वं सातिशयमिति नेत्याह तस्येति । यस्माद्-
त्यस्यापेक्षितं निक्षिपति अत्र इति । उत्तमः पुरुष इति वाक्यशेषः ॥१८॥

स्वा० टी० । एवंभूतं पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नामनिर्वचनेन दर्शयति
यस्मादिति । यस्मात् चरं जडवर्गमतिक्रान्तोऽहं नित्यवृत्तत्वात् अच-
राञ्चेतनवर्गादप्युत्तमश्च नियन्तृत्वात् अतो लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति
प्रथितः प्रख्यातोऽस्मि । तथा च श्रुतिः, सवा अयमात्मा सर्वस्य वशी
सर्वस्थेशानः सर्वमिदं प्रशास्तीत्यादि ॥ १८ ॥

यो मामेवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! ॥१६॥

अधेदानीं यथानिरुक्तमात्मनां यो वेद तस्येदं फल-
मुच्यते यो मामिति । यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं
यथोक्तेन प्रकारेणासंभूदः संमोहवर्जितः सन् जानात्यय-
महमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित् सर्वात्मना सर्व-
वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्म-
चिन्तया हे भारत ! ॥ १६ ॥

आ० टी० । आत्मनोऽप्रपञ्चत्वं ज्ञानफलोक्त्या स्तौति अथेति ।
यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणोभेतमिति यावत् । जराक्षरातीतत्वं
यथोक्तप्रकारः संमोहवर्जितः संमोहेन देहादिष्व्वात्मात्मीयत्वबुद्ध्या रहित
इत्यर्थः । भगवन्तं जानतः सर्ववित्त्वं तस्यैव सर्वात्मना ज्ञेयत्वादित्याह
स सर्वविदिति । सर्वात्मनि मय्येवासक्तचित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । एदंभूतेश्वरघातः फलमाह य इति । एयं निरुक्तप्र-
कारेणासम्भूदो निश्चितमतिः सन् यो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्व-
भावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति ततश्च सर्ववित् सर्वज्ञो भवति ॥१६॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ !

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ! २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासप्त-
निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तम-
योगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽप्येदानीं
 तत् स्तोति इति गुह्यतममिति । इत्येतत् गुह्यतमं गोप्य-
 तमं अत्यन्तं रहस्यमित्येतत् किन्तच्छास्त्रं यद्यपि गीताख्यं
 समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाप्ययमेवाध्यायः इह शास्त्रमित्यु-
 च्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्न-
 ध्याये समासेनोक्तेन केवलं सर्वस्य वेदार्थ इह परिसमाप्तां
 यस्तं वेद स वेदवित् वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति चोक्तमि-
 दमुक्तं कथितं मया हे अनघ । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं
 बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्याद्भवेत् नान्यथा कृतकृत्यश्च भारत ! कृतं
 कृत्यं कर्त्तव्यं येन स कृतकृत्यः विशिष्टजन्मप्रसूतेन
 ब्राह्मणेन यत् कर्त्तव्यं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं
 भवेद्विदितप्रर्थः न चान्यथा कर्त्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदि-
 तप्रभिप्रायः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञानं परिसमाप्यते
 इति चोक्तं एतद्वि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः प्राथ्यै-
 तत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा इति च मानवं
 वचनं यत् एतत् परमार्थतत्त्वमतः श्रुतवानसि अतः कृतार्थ-
 म्भवं भारतेति ॥ २० ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः ।

व्या० टी० । अध्यायार्थमनूद्योपसंहारलोकमवतारयति अस्मि-
 न्निति । सर्वस्यां गीतायां शास्त्रशब्दे वक्तव्ये कथमस्मिन्नध्याये तत्प्रयोगः
 स्यादित्याशङ्क्याह यद्यपीति । सन्निहितमध्यायं स्तोत्रमपि कृतकृत्य
 शास्त्रशब्दस्तरुर्थाभावात्तत्राह सर्वो हीति । गीताशास्त्रार्थस्य सर्वस्यात्
 संक्षिप्तत्वादेव केवलं शास्त्रशब्दो न भवति किन्तु वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्
 समाप्तेर्युक्तं शास्त्रपदमित्याह नेति । तत्र गमकमाह यस्तमिति । भग-

वत्तत्त्वज्ञाने कृतकत्वतेत्येतदुपपादयति विशिष्टेति । नान्यथेत्युक्तं प्रपञ्चयति न चेति । सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्मणां कर्तव्यत्वान्न कर्तव्यसमाप्तिरित्याशङ्क्याह सर्वमिति । तत्त्वज्ञाने कृतार्थतेति तन्न मनोरपि सम्प्रतिमाह एतच्चीति । भारतेति सम्बोधनतात्पर्यमाह यत इति । तदनेनात्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं चिद्रूपत्वं सर्वात्मत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपञ्चत्वं तस्याखण्डैकरसब्रह्मतत्त्वज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः ।

अध्यायार्थसंपाहरति इतीति । इत्यनेन संक्षेपप्रकारेण पुस्तकमतिरहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेव सयोक्तं न तु पुनर्विशतिश्लोकमध्यायमात्मं हे अनव ! व्यसन्यूत्य अतएवेतन्मदुक्तं ब्रह्मा बुद्धिमान् सम्यक्ज्ञानी स्यात् कृतकत्वश्च स्यात् योऽपि कोऽपि हे भारत ! त्वं कृतकत्वोऽसीति किं वक्तव्यमितिभावः । सत्कारशास्त्रिनं भित्त्वा स्पष्टं पञ्चदशे विभुः । पुरुषोत्तमयोगाख्ये परं पदसुपादिशत् ॥ २० ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचितास्तासां विस्तारप्रदर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिरि-

त्यादिरध्याय आरभ्यते, तत्र संसारमोक्षाय दैवीप्रकृतिनि-
र्बन्धनायासुरो राक्षसी चेति दैव्यादानाय प्रदर्शनं क्रियते
इतरयोः परिवर्जनाय श्रीभगवानुवाच अभयमिति ।
अभयमभीरुता सत्त्वसशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहा-
रेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार
इत्यर्थः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानं शास्त्रत आचार्य्यत-
श्चात्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणै-
काग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्य-
वस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा प्रधाना दैवो सात्त्विकी
सम्पत् यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः सम्भवति
सात्त्विकी सोच्यते, दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां,
दमश्च बाह्यकारणानां उपशमोऽन्तःकरणस्योपशमं शान्तिं
वक्ष्यति, यज्ञश्च श्रीतांऽग्निहोत्रादिः स्नात्तश्च देवयज्ञादिः,
स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं, तपो वक्ष्यमाणं शारी-
रादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

आ० टी० । व्यवहितेन सम्बन्धेन वदन्नध्यायान्तरमवतारयति
देवोति । दैवी सूत्रिता राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीमित्यादा-
विति शेषः । प्रकृतोतां विस्तरेण दर्शनं कुलोपयोगीत्याशङ्क्य विभज्योप-
योगमाह संसारेति । अतीते साध्याये कर्मानुबन्धीन्यधश्च सूत्रान्यनुसन्-
तानीत्यत्र कर्मव्यङ्ग्या वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ता मनुष्यदेहे
प्राग्भवीयकर्मानुसारेणायज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृति-
त्वयत्वेन विभक्ता व्यावृत्तितीर्षुर्भगवानुक्तवानित्याह भगवानिति ।
अभीरुता शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे सन्देहं हित्वानुष्ठाननष्ठत्वं परवञ्चना
परस्य व्याजेन यज्ञीकरणं माया हृदयेऽन्वया कृत्वा बहिरन्वया व्य-
हरणं अन्तर्भवयादृष्टं कथनमादिपदेन विप्रलम्भविभ्रमादिप्यहः ।

उक्तमर्थं संक्षिप्याह अशुद्धेति । एषेत्यभयाद्या ज्ञानादिस्थित्यन्ता त्रि-
भोक्तेति यावत् । तामेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति यत्नेति । ज्ञाने
कर्मणि बाधकतानामभीरुताद्या या प्रकृतिः सा तेषान्तत्र सात्त्विकी
सम्पदित्यर्थः । महाभाग्यानामत्युत्तमा दैवी सम्पदुक्ता संपति सर्वेषां
यथासम्भवं सम्पदं व्यपदिशति दानमिति । बाह्यकरणविशेषणे कारण-
भाच्च अन्तःकरणस्थेति । देवयज्ञादिरित्यादिशब्देन पितृयज्ञो भूतयज्ञो
मनुष्ययज्ञश्चेति त्वबसक्तम् ॥ १ ॥

स्वा० टी० । आसुरीं सम्पदं त्यक्त्वा दैवीभेवाश्रिता नराः ।
सुच्यन्त इति निरर्थं तद्विवेकोऽथ षोडशे ॥ पूर्वाध्यायान्ते एतदुबुद्धा
बुद्धिमान् स्यात् कृतकत्यश्च भारतेत्युक्तं तत्र क एतत्तत्त्वं बुध्यते को
वा न बुध्यत इत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवे-
कार्थं षोडशाध्यायस्याः श्लोः । निरूपिते हि कार्यार्थे चाधिकारि-
जिज्ञासा भवति तदुक्तं भट्टैः, भारो यो येन योदव्यः स प्रामान्दोलितो
यदा । तदा कस्तस्य योदेति शक्यं कर्तुं निरूपणमिति । तत्राधि-
कारिविशेषणभूतां दैवीं सम्पदमाह अभयमिति त्रिभिः । अभयं भया-
भावः, सत्त्वस्य चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता, ज्ञानयोगे आत्मज्ञानो-
पाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा, दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितसंविभागः,
दानो बाह्योन्द्रियसंयमः, यज्ञो यथाधिकारं दर्शयौर्षमासादिः, स्वा-
ध्यायो ब्रह्मयज्ञादिः, तप उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शारीरादि, आर्जव-
मयक्रता ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

किञ्च अहिंसेति । अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडाव-
र्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभूताद्यैवचनं, अक्रोधः परै-
राकृष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं, त्यागः
सव्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात्, शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः,

अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनन्तद-
भावोऽपैशुनं, दया भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्तमिन्द्रियाणां
विषयसन्निधावविक्रिया, मार्दवं मृदुता अक्रौर्यं क्लोर्लजा,
अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापा-
र्यित्वम् ॥ २ ॥

आ० टी० । ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन पृथक्करणाद्दैवी सम्पदमभि-
जातस्य विशेषणानराणि दर्शयति किञ्चेति । त्वामशब्देन यागदाद्यं
कस्मान्नोच्यते तत्राह पूर्वमिति । लज्जाऽकार्यं निवृत्तिहेतुगर्हानिमित्त
सन्नोदिति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । किञ्च अहिंसेति । अहिंसा परपीडायर्जनं, सत्यं
यथादृष्टार्थभाषणं, अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ते क्रोधानुत्पत्तिः, त्याग
श्रीदास्यं शान्तिश्चित्तोपरतिः, पैशुनं परोज्ञे परदोषप्रकाशनं तद्वर्जन-
मपैशुनं, भूतेषु दानेषु दया, अलोलुप्तं लोभाभावः ऊर्ध्वलोप-
म्भारिः, मार्दवं मृदुत्वं अक्रूरता, ह्रीरकार्यं गृह्यतै लोकावज्जा, अचा-
पलं व्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ॥ ३॥

किञ्च तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यं न त्वक्गता दीप्तिः,
क्षमाः आक्रुष्टस्य ताडितस्य वान्तर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्प-
न्नायां विक्रियायां प्रयमनं अक्रोधः इत्यवोचाम इत्यं
क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेषः, धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु
तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तम्भितानि
करणानि देहस्य नावसीदन्ति, शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां
क्षतबाह्यमाभ्यन्तरञ्च मनोबुद्धीर्नैर्मल्यं मायारागादिकाः

लुब्धाभावः एवं द्विविधं शौचं, अद्रोहः परजिघांसा-
भावोऽहिंसनं, नातिमानितात्यर्थं मानोऽतिमानः स यस्य
विद्यते सोऽतिमानो तद्भावोऽतिमानिता आत्मनः पूज्यता-
तिशयभावनाभाव इत्यर्थः, भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि
सम्पदमभिजातस्य किं विशिष्टां संपदं देवीं देवानां
सम्पदं तामभिलक्ष्य जातस्य दैवीविभूत्यर्हस्य भाविकत्या-
णस्येत्यर्थो हे भारत ! ॥ ३ ॥

आ० टी० । देवी सम्पदं प्राप्तय विशेषणान्तराण्यपि सन्नीत्याह
किञ्चेति । व्यावर्त्यं कीर्त्तयति नेति । अध्यात्माधिकारादिति शेषः ।
क्षमाक्रोधयोरेकार्थत्वेन पौनरुक्तप्रमाशङ्क्य परिहरति उत्पन्नायामिति ।
तयोरेव विशेषाच्च पौनरुक्त्यं फलतीत्याह इत्यमिति । उचितविशेषमेव
प्रशयति वेनेति । शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति मृज्जलेत्यादिना ।
नैर्मल्यमेव स्फोरयति मार्येति । उक्तस्यसंहरति एवमिति । अति-
मानित्वभावमेव व्यनक्ति आत्मन इति । कस्यैतानि विशेषणानीत्यपेक्षा-
यामाह भवन्तीति । साधकस्य अनुष्यदेहस्यस्यैव कथं देवीं सम्पदमभि-
लक्ष्य जातत्वमित्याशङ्क्याह देवीति ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । किञ्च तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यं, क्षमा परि-
भवादिषूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धः, छतिर्दुःखादिभिरवसादे चित्तस्य
स्थिरीकरणं, शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, अद्रोहो जिघांसाराहित्यं,
अतिमानिता आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानरुदभावो नातिमानिता, एतान्य-
भयादीनि षड्विंशतिप्रकाराणि देवीं सम्पदमभिजातस्य भवन्ति देव-
योग्यां सान्त्विकीं सम्पदमभिलक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्य
पुंसो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम् ॥४॥

अथेदानीमासुरी सम्पदुच्यते दम्भो धर्मध्वजित्वं, दर्पो
धनस्वजनादिनिमित्त, उत्सेकोऽभिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च,
पारुष्यञ्चैव परुषवचनं यथाकाणश्चक्षुष्मान्बिरूपं रूपवान्
हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि अज्ञानश्चाविवेकज्ञानं
मिथ्याज्ञानं कर्त्तव्याकर्त्तव्यादिमिथ्याप्रत्ययविषयं अभिजातस्य
पार्थ ! किमभिजातस्येत्याह असुराणां सम्पदासुरी ताम-
भिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

आ० टी० । आदेयत्वेन देवीं सम्पदमुक्त्वा हेयत्वेनासुरीं सम्पद-
माह अथेति । उत्सेको भदो महद्वधीरणो हेतुः, आत्मन्युत्कृष्टत्वाध्या-
गोपोऽतिमानः, क्रोधस्तु कोपापरपर्यायः । स्वपरापकारप्रकृतिहेतु-
र्नेत्रादिविकारलिङ्गोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः परुषो निष्ठुरः प्रत्यक्षरुक्ष-
याक्त्तस्य भावः पारुष्यलडुटाकरति यथेति । तामभिजातस्य दम्भादी-
न्यज्ञानान्तानि भवन्ति इत्यनुषज्जते ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । आसुरीं सम्पदमाह दम्भ इति । दम्भो धर्मध्व-
जित्वं, दर्पो धनविद्यादिनिमित्तं पितृस्यौत्तुञ्ज्यं, अभिमानो व्याख्यात
एव, क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरत्वं, अज्ञानमविवेकः, आसुरीमित्यु-
पलक्षणं असुराणां राक्षसानाञ्च या सम्पत्तिस्ताममित्यस्य जातस्येतानि
दम्भादीनि भवन्ति ॥ ४ ॥

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायामसुरी मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ! ॥५॥

अनयाः सम्पदोः कार्यमुच्यते दैवीति । दैवी सम्पत् या
सा विमोक्षाय संसारबन्धनात् निबन्धाय नियतो बन्धो
निबन्धस्तदर्थमासुरी सम्पत्ताभिप्रेता तथा राक्षसी तत्रै-
वमुक्ते सत्यर्जुनस्यान्तर्गतं भावं किमहमासुरीसम्पदुच्यतेः

किंवा दैवीसम्पद्युक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भग-
वान् मा शुचः शोकं मा कार्षीः सम्पदं दैवीमभिजातो-
ऽसि हे पाण्डव ! अभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकश्याण-
स्त्वमसौत्यर्थः ॥ ५ ॥

आ० टी० । अनयोरिति । कार्यं फलविभागः । आसुरीत्युप-
लक्ष्यं राक्षसी चेति द्रष्टव्यमित्याह तथेति । फलविभागे सम्पदोरेव-
सुक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्रायं भगवतो वचनमित्याह तत्रेति । तत्राभि-
जात्यं हेतुं करोति पाण्डवेति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । एतयोः सम्पदोः कार्यं दर्शयन्नाह दैवीति । दैवी
या सम्पत्तया युक्तो भयोपदिष्टे तत्त्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्यां सम्पदा
युक्तस्तु नित्यं ससारीत्यर्थः, एतच्छ्रुत्वा किमहमत्राधिकारी न वेति
सन्देहादप्राक्कलमर्जुनमाश्वासयति हे भारत ! मा शुचः शोकं मा कार्षीं
यतस्त्वं दैवीं सम्पदमभिजातोऽसि ॥ ५ ॥

हो भूतसर्गो लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ ! मे शृणु ॥ ६ ॥

हो भूतेति । हो द्विःसङ्ख्याको भूतसर्गो भूतानां
मनुष्याणां सर्गो सृष्टिभूतसर्गो सृज्यते इति सर्गो भूता-
न्वेव सृज्यमानानि दैवासुरसम्पद्युक्तानि हो भूतसर्गावि-
त्युच्येते, इया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतः लोक-
स्मिन् संसारे इत्यर्थः सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः को तो भूत-
सर्गो इत्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एव च उक्तयोरेव
पुनरनुवादप्रयोजनमाह दैवो भूतसर्गोऽभयं सत्त्वसंशुद्धि-
रित्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कश्चित्तो न
त्वासुरो विस्तरशोऽस्तस्मात्परिवर्जनाद्यस्यैव आसुरं पार्थ ! मे
सम वचनादुच्यमानं विस्तरशः शृणु अवधारय ॥ ६ ॥

आ० टी० । निर्दयाणां रक्षसां सम्पत्तृतीयास्ति सा कस्माच्चोक्तो-
न्याशङ्कप्रासुर्यामन्तर्भावादियाह द्वाविति । भूतानां द्वैविध्यं मानत्वे-
नोद्गीथब्राह्मणसुदाहरति इया हेति । सम्पत्तृद्वययुतेभ्योऽतिरिक्तानामपि
प्राणिभेदानां सम्भवात् कुतो भूतानां द्वित्वनियतिरित्याशङ्कप्राह सर्वेषा-
मिति ॥ ६ ॥

आ० टी० । आसुरी सम्पत् सर्वात्मना वर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरीं
सम्पदं प्रपञ्चयित्वाह द्वाविति । द्वौ द्विःप्रकारौ भूतानां सर्गौ ने
वचनाच्छृणु, आसुरराक्षसप्रकृत्योरैकीकरणेन द्वावित्युक्तं, अतो राक्षसी-
मासुरीस्यैव प्रकृति मोहनीं श्रिता इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्वैवि-
ध्येनाविरोधः, स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

**प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७**

अध्यायपरिसमाप्ते रासुरी सम्पत् प्राणिविशेषणत्वेन
प्रदर्शयते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते अस्याः परिवर्जनं कर्तुं-
मिति, प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिञ्च प्रवृत्तं नं यस्मिन् पुरुषार्थ-
साधने कर्त्तव्ये प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिञ्च तद्विपरीतां यस्माद्-
नर्थहेतोर्निवृत्तिं तद्व्यं सा निवृत्तिस्ताञ्च जना आसुरा न
विदुः न जानन्ति न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्तौ एव न विदुर्न
शौचं नापि चाचारो न सत्यन्तेषु विद्यते अशौचा नाचार-
मायाविनाऽनृतवादिना आसुराः ॥ ७ ॥

आ० टी० । नन्वध्यायशेषेणासुरीसम्पदर्शनमयुक्तं तस्याख्याजप्र-
त्वेन पञ्चमहाकनन्यायावतःरादित्याशङ्कप्राह प्रत्यक्षीकरणेनेति । वर्जनी-
यामासुरीं सम्पदं विवृणोति प्रवृत्तिञ्चेति । तं विवृतां प्रवृत्तिं न जा-
नन्तीत्यर्थः, ताञ्च निवृत्तिं क्रियां न जानन्तीति सम्बन्धः । न शौचवि-

त्वादेस्तात्पर्यमाह जनाचारेति । शौचसत्वयोराचारान्भावेऽपि ब्राह्म
चपरिव्राजकन्यायेन पृथक् उपादानम् ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । आसुरीं विस्तरशो निरूपयति प्रवृत्तिश्चेत्यादि द्वाद-
शभिः । धर्मे प्रवृत्तिमधर्माद्यवृत्तिश्चासुरस्वभावा जना न जानन्ति अतः
शौचमाचारः सत्यञ्च तेषु नास्त्येव ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

किञ्च असत्येति । असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं
जगत् सर्वं असत्यमप्रतिष्ठञ्च नास्य धर्माधर्मो प्रतिष्ठातो-
ऽप्रतिष्ठञ्चेति ते आसुरा जना जगदाङ्गरनीश्वरं न च धर्मा-
धर्मसव्यपेक्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इति अतोऽनीश्वरं
जगदाहुः किञ्च अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयो-
रन्योन्यसंयोगात् जगत् सर्वं सम्भूतं किमन्यत् काम-
हेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकमन्यज्जगतः कारणं न
किञ्चित् अदृष्टं धर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः
काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकदृष्टिरियम् ॥८॥

स्वा० टी० । असुराणां जानानां विशेषणान्तराद्यपि सन्तीत्याह
किञ्चेति । विद्यत इत्याङ्गरिति पर्वेण सम्बन्धः । शास्त्रैकगम्यमदृष्टं मि-
मिसीकृत्य प्रकृत्यधिष्ठातात्मकेन ब्रह्मणा रहितं जगदिष्यते चेत् कथन्-
दुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह किञ्चेति । किमन्यदित्यादेराक्षेपस्य तात्पर्यमाह न
किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च कथं
न विदुः कृतो वा धर्माधर्मयोरनङ्गीकारे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्था
स्यात् कथं वा शौचाचारादिविषयानीश्वराज्ञामतिवर्त्तेरन् ईश्वरानङ्गी-
कारे च कृतो जगदुत्पत्तिः स्यादत आह असत्यमिति । नास्ति सत्यं

वेदपुराणादि प्रमाणं यस्मिंस्तादृशं जगदाहुः वेदादीनां प्रामाण्यं न
मन्यन्त इत्यर्थः । तदुक्तं तयो वेदस्य कर्तारो मुनिमण्डनिशाचरा
इत्यादि । अतएव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य
तत् स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाह्वरित्वर्थः । अतएव नास्तीश्वरः कर्ता
व्यवस्थापकश्च यस्य तादृशं जगदाहुः । तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं
वदन्तीत्यत आह अपरस्परसम्भूतमिति । अपरश्च परश्चेति अपरस्परं
अपरस्परतोऽन्तेन्यतः स्त्रीपुंसयोर्मिथुनात् सम्भूत जगत् । किमन्यत्
कारणमस्य नास्यन्यत् किञ्चित् किन्तु कामहेतुकमेव स्त्रीपुंसयोरुभयोः
काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्तुग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याश्चित्य नष्टात्मानो नष्ट-
स्वभावा विम्वष्टपरलीकसावनाः अल्पबुद्धयो विषयविषया
अल्पैव बुद्धिर्येषान्ति अल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्ति उग्रकर्माणः
क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः
जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आ० टी० । यथोक्ता दृष्टिर्न ह्यदृष्टिर्दृष्टैवेत्याशङ्क्याह एतामिति ।
प्रागुपदिष्टामेतां लोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्येति यावत् । नष्टस्वभावत्व-
मेव स्पष्टयति विम्वष्टेति । विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमात्मोद्देशेन प्रवृत्तत्वं,
जगतः प्राण्यजानस्येति यावत् ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । किञ्च एतामिति । एतां लोकायतिकानां दृष्टिं
दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलीमसचित्ताः सन्तोऽल्पबुद्धयोऽदृष्टार्थमात्र-
मतयः, अतएवोयं हिंसा कर्म येषां ते, अहिता वैरिणो भूत्वा जगतः
क्षयाय प्रभवन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः १०

ते च कामेति । कामं इच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य
दुष्पूरमशक्यपूरणं दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च
दम्भमानमदास्तैरन्विताः मोहादविवेकतः गृहीत्वोपाद्य
असद्ग्राहानशुभनिश्चयान् प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचित्रताः अशु-
चीनि व्रतानि येषान्ते अशुचित्रताः ॥ १० ॥

आ० टी० । तानेव दुराचारानसुरान् प्रकारान्तरेण विधिनष्टि
ते चेति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । अपि च काममाश्रित्येति । दुष्पूरं पूरयितुमशक्यं
काममाश्रित्य दम्भादिभिर्युक्ताः सन्तः क्षुद्रदेवताराधनादौ प्रवर्तन्ते ।
कथं असद्ग्राहान् गृहीत्वा चनेन मन्त्रेशैतां देवतामाराध्य महा-
निधीन् साधयाम इत्यादीन् दुराग्रहान् मोहमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्तन्ते,
अशुचित्रता अशुचीनि मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानि येषां ते ॥ १० ॥

चिन्तामपरिमेषाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

किञ्च चिन्तेति । चिन्तामपरिमेषाञ्च न परिमातुं
शक्यते अस्याश्चिन्ताया इयत्ता सा अपरिमेषा तामपरि-
मेषां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा
इत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामाः शब्दाद्-
यस्तदुपभोगपरमाः अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोप-
भोग इत्येवं निश्चितात्मन एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आ० टी० । तानेव विधान्तरेण विधिनष्टि किञ्चेति । चिन्तामात्रो-
पभोगोपावालोचनात्मक नपरिमेषविषयत्वात् परिधातुप्रशक्यामा-

श्रिता इति सम्बन्धः । एष कामोपभोगः परमयनं सुखस्योत्थे तावत्
पारत्निकं तु नास्ति सुखमिति निश्चयवन्त इत्याह एतावदिति ॥११॥

स्वा० टी० । किञ्च चिन्तामिति । प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्ता-
मपरिमेयं परिभातुमशक्यां चिन्तामाश्रिता नित्यचिन्तापरा इत्यर्थः ।
कामोपभोग एव परमो येषां ते, एतावदिति कामोपभोग एव परमः
पुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनिश्चया अर्थसञ्चयानीहन्त इत्युत्तरेणान्वयः,
तथा च वार्हस्पत्यस्मृतं, काम एवैकः पुरुषार्थ इति चैतन्यविशिष्टः
कामः पुरुष इति च ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

आशापाशेति । आशापाशशतैः आशा एव पाशास्त-
च्छतैराशापाशशतैर्बद्धा नियन्त्रिताः सन्तः सर्वतः आकृष्य-
माणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं पर आश्रयो
येषान्ते कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं
कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् अर्थ-
प्रचयान् अन्यायेन परस्तापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । आसुरानेव पुनः विशिनष्टि आशेति । अशक्त्योपा-
यार्थविषया अनयगतोपायार्थविषया वा प्रार्थना आशास्ताः आशा इव
पाशास्तेषां शतैर्बद्धा इव श्रेयसः प्रच्याव्येत ततो नीयमानाय
इत्याह आशा एवेति ॥ १२ ॥

स्वा० टी० । अतएव आशेति । आशा एव पाशास्तेषां शतै-
र्बद्धा इतस्तुत आकृष्यमाणाः, कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयन-
माश्रयो येषां ते, कामभोगार्थमन्यायेन चौर्यादिनार्थानां सञ्चयान्
राशोभीहन्त इच्छन्ति ॥ १२ ॥

इदमदो मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मन्वेरुशस-

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः इदमिति । इदं द्रव्यं अथ इदानीं मया लब्धं इदञ्च अन्यत् प्राप्स्ये मनोरथं मन-
सृष्टिकरं इदञ्चास्ति इदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संव-
त्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामि ॥ १३ ॥

आ० टी० । तेषामभिप्रायोऽपि विवेकविरोधीत्याह ईदृशश्चेति ।
द्रव्यं ज्ञो हिरण्यदि । इदमन्यद्बुद्धौ प्रार्थ्यमानत्वेन विपरिवर्त्तमान-
मित्येतत् ॥ १३ ॥

आ० टी० । तेषां मनोरथं कथयन् नरकप्राप्तिमाह इदमद्येति
चतुर्भिः । प्राप्स्ये प्राप्स्यामि मनोरथं मनसः प्रियं, स्पष्टमन्यत,
यतेषाञ्च स्वयाणां लोकानामित्यज्ञानविमोहिताः सन्तो नरके पतन्तीति
चतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी १४

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतः दुर्जयः
शत्रुः हनिष्ये चान्यान्वराकान् परानपि किमेते करि-
ष्यन्ति तपस्विनः सर्वथापि नास्ति मत्तुल्य ईश्वरोऽहमहं
भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नतृ-
भिर्न केवलं मानुषोऽहं बलवान् सुखी चाहमेव अन्ये तु
भूमिभारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

आ० टी० । यद्योक्ते मदभिप्राये प्रतिबन्धकं शत्रुरपि न सम्भव-
तीत्याह असाविति । त्वत्तो निह्नीनानां स्वया परिभवेऽपि त्वत्तुल्यानां
शत्रूणां परिभवो निश्चितो न भवतीत्याशङ्क्याह सर्वथेति । ऐश्वर्याति-
रेकेऽपि कुतश्चेषां भोगसामर्थ्यामित्याशङ्क्याह अहमिति । सिद्धत्वमेव
स्फुटयति सम्पन्न इति । बलवानोजस्वी सुखी रोगरहितः ॥ १४ ॥

शा० टी० । किञ्च अर्थाविति । सिद्धः कृतकत्वः, अदृश्यत् ॥१४

**आख्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यद्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥**

आख्य इति । आख्यो धनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रित्ति-
यत्वादिस्मन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् कोऽन्यो-
ऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया किञ्च यद्ये यागिनाप्यन्यानभिभवि-
ष्यामि दास्यामि नटादिभ्यः मोदिष्ये हर्षातिशयं
प्राप्स्यामोत्थेवं अज्ञानेन विमोहिताः अज्ञानविमोहिताः
अविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

शा० टी० । विद्यादत्तधनाभिजनैः मत्तुल्यो नास्तीत्याह आख्य
इति । तथापि यागदानाभ्यान्तत्फलैर्न वा कश्चिदधिको भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह किञ्चेति । न च तेषामेषाऽभिप्रायः साधीयानित्याह इत्येव-
मिति ॥ १५ ॥

शा० टी० । किञ्च आख्य इति । आख्यो धनादिस्मन्नः, अभि-
जनवान् कुलीनः, यद्ये यागाद्यनुष्ठानेनापि दीक्षितान्तरेभ्यः सकाशा-
न्महर्षीं प्रतिशं प्राप्स्यामि, दास्यामि स्तावकेभ्यश्च, मोदिष्ये हर्षं
प्राप्स्यामि इत्येवमज्ञानेन विमोहिता मिथ्याभिनिवेशं प्रापिताः ॥१५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्च-
त्तैर्विभं भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः
मोहोऽविवेकोऽज्ञानन्तदेव जालमिवावरणात्मकत्वात्तेन
समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु काम्यन्त इति कामाः विष-

यास्तेषामुपभोगेषु कामभोगेषु तत्रैव निषस्वा सन्तस्तीनो-
पचितकस्त्रधाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

आ० टी० । उक्तप्रकारविपर्ययेण कृत्याकृत्यविवेकविकल्पानां किं
स्थादित्यपेक्षायानाह अनेकेति । कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तेषु-
पभोगेष्विति यावत् ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । एवम्भूता यत् प्राप्नुवन्ति तच्छुषु अनेकेति । अने-
केषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तं अनेकचित्तं तेन विभ्रान्ता विक्षिप्ताः तेनैव
मोहमयेन जालेन समाहता मत्स्या इव स्तम्भमयेन जालेन यन्विताः
एवं कामभोगेषु प्रवृत्ता अभिनिविष्टाः सन्तोऽयुचौ कस्मले नरके
पतन्ति ॥ १६ ॥

आत्मसम्भावितास्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आत्मेति । आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतयात्म-
नैवात्मनि सम्भाविताः आत्मसम्भाविताः न साधुभिः, स्तब्धा
अप्रणतात्मानो धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो
मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञै-
र्नाममात्रैर्यज्ञैस्तैर्दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं विधि-
ताङ्गेतिकर्तव्यतारहितैः ॥ १७ ॥

आ० टी० । ननु तेषामपि केषाञ्चिद्बैदिके कर्मणि यामदानादौ प्र-
वृत्तिप्रतिपत्तेरुक्तं वैतरण्यादौ धननिमित्तं चेत्तस्मात् आत्मेति । आसु-
रोसस्पृष्टमभिजातैरधर्मजातमेव सञ्जीयते प्रवृत्तेरपि वैदिके कर्मणि नैव
पुण्यमित्युक्तम् ॥ १७ ॥

स्वा० टी० । यज्ञ इति च यज्ञेषां मनोरथ उक्तः स केवलं
दम्भाहङ्कारादिप्रधान एव न तु सात्त्विक इत्यभिप्रायेणाह आ-
त्मेति द्वाभ्याम् । आत्मनैव सम्भाविताः पूजयतां गीताः न तु

साधुभिः कश्चित् अतएव सत्त्वा अन्तः धनेन यो मानो मदश्च ताभ्यां
समन्विताः सन्तः ते नाममात्रेण ये यज्ञास्ते नामयज्ञाः यद्वा दीक्षितः
सोमयाजीत्येवमादिना समात्वप्रसिद्धये ये यज्ञास्तर्यजन्ते, कथं तस्मिन्
न तु अद्भ्यः अविधिपूर्वकञ्च यथा भवति तथा ॥ १७ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः ।

सामात्मपरदेहेषु प्रदिषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहमिति । अहङ्कारमहङ्करणमहङ्कारः विद्यमानै-
रविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यधारीपितैर्विगिष्टमात्मानमह-
मिति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्यास्यः कष्टतमः सर्वदो-
षाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनाञ्च मूलं तं परिगृह्य
तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं दर्पं दर्पी
नाम यस्याद्भवे धर्ममतिक्रामतीति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो
दोषविशेषः काम स्त्र्यादिविषय क्रोधमनिष्टविषय एतान-
न्यांश्च महतो दोषान् संश्रिताः किञ्च ते मामीश्वरं आत्म-
परदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्वृद्धिकमसाक्षोभूर्तं मां
प्रदिषन्तो मच्छामनातिवर्तित्वं प्रदिषन्तं कुर्वन्तोऽभ्यसू-
यकाः सन्मार्गस्थानां गुणेषु अमहमानाः ॥ १८ ॥

आ० टी० । ब्रह्मज्ञानात् पुनरासुरादूरादेवोद्भिजन्त इत्याह
अहङ्कारमिति । अहङ्कारमेव स्फोरयति विद्यमानैरिति । अध्या-
रःपितवैशिष्यविषयत्याहङ्कारस्यापिद्यामूलत्वेनाविद्यात्मत्वमाह अवि-
द्यास्य इति । विवेकिमिस्तस्यातिवृत्तादेव हेयत्वं सूचयति कष्टतम
इति । तदेव व्यस्यति सर्वेति । तत्संश्रिता इति सम्बन्धः । कार्य-
कारणसामर्थ्यसुक्तविशेषणं बलं अहङ्कार एव महद्वधीरणापर्यन्तत्वेन
परिणतो दर्पस्तं व्याकरोति दर्पी नामेत्यादिना । अन्यथा दोषान्माह-
र्ष्यादीन् केषवं उक्तमेव तेषां विशेषणं किन्तु कष्टतममिति विशेषणान्तर-

मित्याह किञ्चेति । यद्यपीश्वरस्यति द्वेषस्त्रीषां सम्भाव्यते तथापि कथं स्वदेहे परदेहेषु च त प्रति द्वेषः न हि तत्र भोक्तारमन्त्रेणेश्वरस्यावस्थानमित्याशङ्क्याह तत्तुङ्गीति । तेषामीश्वरं प्रति द्वेषमेव प्रकटयति मच्छासनेति । ईश्वरस्य शासनं श्रुतिस्मृतिरूपान्तरदत्तवर्त्तित्वं तदुक्तार्थज्ञानानुष्ठानपराङ्मुखत्वम् ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपञ्चयति अहङ्कारमिति । अहङ्कारादीन् सञ्चिताः सन् आत्मपरदेहेषु, आत्मदेहे परदेहेषु च चिदंशेन स्थितं सां प्रद्विषन्तो यजन्ते दम्भयज्ञेषु अज्ञाया अभावादात्मने इथैव पीडा भवति तथा पञ्चादीनामप्यविधिना हिंसायां चैतन्यद्वेष्ट एवावशिष्यत इति प्रद्विषन्त इत्युक्तं । अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

तानहमिति । तानहं सर्वान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विषतश्च सां क्रूरान् संसारेष्वेव नरकसंसारणमार्गेषु नराधमान् अधर्मदीपवत्त्वात् क्षिपामि प्राक्षिपामि अजस्रं सन्ततमशुभान् शुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रासिंहादियानिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥ १९ ॥

आ० टी० । तेषामुक्तविशेषणवतामासुराणां किं स्यादिति तदाह तानिति । भगवतो नैर्हण्यप्रसङ्गं प्रत्यादिशति अधर्मेति ॥ १९ ॥

स्वा० टी० । तेषाम् कदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवतीत्याह तानिति द्वाभ्याम् । तानहं सां द्विषतः क्रूरान् संसारेषु जन्ममृत्युसार्गेषु तत्राप्यासुरीष्वेवातिक्रूरान् व्याघ्रसर्पादियोनियजस्रमनवरतं क्षिपामि तेषां पापकर्मणा तादृशं फलं ददामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

**आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्येव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् २०॥**

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि अविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्त्रेव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्ति ते मूढा मामीश्वरं अप्राप्य अनासादौव हे कौन्तेय ! ततस्तस्माद्दपि यान्ति अधमां निष्कष्टतमाङ्गतिं मामप्राप्येति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशङ्कास्यती मच्छिष्टमाधुमार्गप्राप्तिमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

व्या० टी० । ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामन्ते अथो भविष्यति जेत्याह आसुरीमिति । तेषामीश्वरप्राप्तिशङ्कामात्रे कथन-
द्विषेधः स्यादित्याशङ्क्याह मामित्यादिना । यस्मादासुरी सम्पदनर्थ-
परस्परया सर्वपुरुषार्थपरिपन्थिनी तस्माद्दुवावत् पुरुषः स्वतन्त्रो न काञ्चित् पारवश्यकरीं योनिमापन्नस्तावदेव तेनाऽसौ परिहरणीयेति ससुदायार्थः ॥ २० ॥

स्वा० टी० । किञ्च आसुरीमिति । ते च मामप्राप्यैवेत्येवका-
रेण सतप्राप्तिशङ्कापि कृतस्तेषां सत्प्राप्तुपायं सन्मार्गमप्राप्य ततोऽप्य-
धमां क्षमिकीटादिगतिं यान्तीत्युक्तं, श्रेय स्पष्टम् ॥ २० ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१

सर्वस्याः आसुर्याः सम्पदः सङ्क्षिपोऽयमुच्यते, यस्मिन्-
स्त्रिविधे सर्वे आसुरीसंपदभेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति यत्परि-
हार्ग्य परिहृतश्च भवति यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते
त्रिविधमिति । त्रिविधं नरकद्वारं त्रिःप्रकारं नरकस्य

प्राप्तिद्वारं नाशनमात्मनः यद्द्वारं प्रविशन्नेव नश्यति
 आत्मा कस्मैचित् पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदुच्यते
 द्वारं नाशनमात्मन इति किं तत् कामः क्रोधस्तथा लोभ-
 स्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् यत एतत् द्वारं नाशनमात्मनस्त-
 स्मात् कामादित्यमेतत् त्यजेत् त्यागस्मृतिरियम् ॥ २१ ॥

आ० टी० । कथमासुरी सम्पदनन्तभेटवती पुरुषायुषेणापि परि-
 हर्तुं शक्यतेत्याशङ्क्याह सर्वस्येति । संक्षेपात्तत्फलमाह यस्मिन्निति ।
 कामादौ त्रिविधे सर्वस्यासुरसम्पदङ्गेदस्थानभविष्यति कथमसौ परित्त-
 यते तत्राह यत् परिहारेणेति । कामादिपरिहारेणासुरीसम्पदङ्गे-
 परिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशङ्क्याह यन्मूलमिति ।
 कथमात्मनो नित्यस्य नाशशङ्केति तत्राह कस्मैचित् । त्रिविधमपि
 सामान्यतो दर्शितमाकाङ्क्षाद्वारा विशेषतो दर्शयति किं तदिति ।
 तस्मादिति व्याचष्टे यत इति । कामादित्यागे सति अनर्थाचरणत्रयेः-
 प्रतिबन्धनिवृत्तौ स्यातामिति भावः ॥ २१ ॥

स्वा० टी० । उक्तानामासुरदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोष-
 त्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति । कामः क्रोधो लोभश्च
 इतीदं त्रिविधं नरकस्य द्वारं यतएवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकं
 तस्मादेतत्त्रयं सर्वात्मना त्यजेत् ॥ २१ ॥

एतैर्विसुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२

एतैरिति । एतैर्विसुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्तमसो
 नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामाद्यस्त्रैरैस्त्रि-
 भिर्विसुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति किमात्मनः श्रेयो यत्प्र-
 तिवदः पूर्वं नाचरति तदपगमाटाचरति ततस्तदाचर-
 णतया याति परां गतिं मोक्षमपि इति ॥ २२ ॥

आ० टी० । न केवलं श्रेयः समाचरन्नासुरीं च सम्पदं वर्जय-
मोक्षमेव सम्यग्धीद्वारा लभते किन्तु लौकिकमपि सुखमित्यपेक्षः ॥२२॥

स्वा० टी० । त्यागे विघ्नं फलमाह एतैरिति । तमसो नर-
कस्य द्वारभूतैरैस्त्रिभिः कामादिभिर्विघ्नो नर व्याख्यानः श्रेयःसाधनं
तपोयोगादिकमाचरति ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

यः शास्त्रविधिसुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

सर्वस्यैतस्यासुरीसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयसाचरणस्य
शास्त्रं कारणं शास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथा
अतः यः शास्त्रेति यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः तस्य विधिं
कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य
न्यक्त्वा वर्त्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन् न स सिद्धिं
पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति । नाप्यस्मिन् लोके सुखं नापि
परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । आसुर्याः सम्पदो वर्जने श्रेयसश्च करणे किं कारणं
तदाह सर्वस्येति । तस्य कारणत्वं साधयति शास्त्रेति । उक्तसुप-
जीव्यानन्तरल्लोकं प्रवर्त्तयति अत इति । शिष्यते बोध्यतेऽनेनापूर्वोऽर्थ
इति शास्त्रं तच्च विधिनिषेधात्मकमित्युपेत्य व्याचष्टे कर्त्तव्येति ।
कामस्य करणं कामकारः तस्माद्देतोरित्युपेत्य कामाधीना शास्त्रविमुक्तस्य
प्रवृत्तिरित्याह कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः सदा पुमर्थायोगस्य सर्व-
पुरुषार्थासिद्धिरित्याह नापीति ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न सम्भवती-
त्याह य इति । शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्मसुत्सृज्य यः कामचारतो
यथेष्टं वर्त्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न च सुखसुपशमं न च
परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४
 इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां
 वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासू-
 निपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
 कृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्प्रतिभाग-
 योगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

तस्मादिति । तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानं साधनन्ते
 तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थाया-
 मतो ज्ञात्वा बुद्ध्या शास्त्रविधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्र-
 मेव विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवं लक्षणं
 तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत् कर्तुमिहार्हसि इह इति कर्माधि-
 कारभूमिप्रदर्शनार्थम् इति ॥ २४ ॥

इति षोडशोऽध्यायः ।

षा० टी० । शास्त्रादन्ते कर्मणो निष्कलत्वे फलितसाह तस्मा-
 दिति । कर्तव्याकर्तव्यौ धर्माधर्मौ तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि नम
 किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह अत इति । स्वकर्म क्षत्रियस्य युद्धादि, इति
 शब्दोऽध्यायसमाप्तरर्थः । तदनेनाध्यायेन प्राग्भवोयकर्म्मवासनानु-
 सारेणाभिव्यज्यमानसात्त्विकादिप्रकृतितयविभागेन दैव्यासुरीति सम्प्र-
 दयमादानहानाभ्यासुपदिश्य कामक्रोधलोभानपहाय पुरुषार्थिना शास्त्र-
 श्रवणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्द्धारितम् ॥ २४ ॥

इति षोडशोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । फलितमाह तस्मादिति । इदं कार्यमिदमकार्य-
 ज्ञेत्यस्यां व्यवस्थायां ते तव शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेव प्रमाणम्
 अतः शास्त्रविधिनोक्तं कर्म कर्तुमर्हसि तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धिसम्यग्-
 ज्ञानसुक्तीनामित्यर्थः । देवदैतेयसम्पत्तिसंविभागेन षोडशे । तत्त्व-
 ज्ञानेऽधिकारस्तु सात्त्विकस्येति दर्शितम् ॥ २४ ॥

इति षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिसुत्सृज्य यजन्ते अहयान्विताः ।
 तेषां निष्ठा तु का कृष्ण! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्न इति भगवद्वाक्यात् लब्धप्रश्न-
 वोजोऽर्जुन उवाच ये शास्तेति । ये केचित् अविशेषिताः
 शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य
 परित्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति अहयान्विताः अहया-
 स्तिक्वा बुद्धयान्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिज्ञक्षणं स्मृतिल-
 क्षणं वा कञ्चित् शास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शना-
 देव अह्वानतया देवादीन् पूजयन्ति ते इह शास्त्रवि-
 धिसुत्सृज्य यजन्ते अहयान्विता इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः
 कञ्चित् शास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथा-

विधि देवादीन् पूजयन्ति ते इह “ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्त” इति न परिगृह्यन्ते कस्मात् अद्वयान्वितत्वविशेषणात् देवादिपूजाविधिपरं किञ्चित् शास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्धानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां अद्वयान्विताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं परिकल्पयितुं यस्मात्कस्मात् पूर्वाक्ता एव “(ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अद्वयान्विताः)” इत्यत्र गृह्यन्ते तेषामिवभूतानां निष्ठा तु अवस्थानं का क्लृप्ता ! सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वनिष्ठावस्थानमाहोस्वित् रजोऽथ वा तम इति ॥ १ ॥

आ० टी० । आस्तिकानां नास्तिकानाञ्च शास्त्रैकचक्षुषां गतिरुक्ताः सम्प्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञानां गतं जिज्ञासया पृच्छतीवाह तस्मादिति । यजन्त इति याग्यहणं न नादेरुपलक्षणम् । यदि वेदोक्तं विधिसपश्यन्तस्तस्मिन्सृजन्ति कथं तर्हि अश्रद्धानां यागादि कुर्वन्ति न हि यान् विना अद्वया यागादि कर्तुं शक्यन्तित्यागङ्गाह श्रुति । ननु शास्त्रोक्तं विधिं पश्यन्तोऽपि केचित्तमुपेक्ष्य स्वोत्प्रेजे वा यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते तेषामिह (ये शास्त्रविधिमुत्सृज्येति) यद्यो भविष्यति नेत्याह जे पुनरिति । तेषामत्रापरिग्रहे प्रश्रुतं हेतुमाह कस्मादिति । शास्त्रज्ञानान्तरुपेक्षावतां यद्देऽपि विशेषणमविरुद्धमित्याशङ्क्यावातान्मैवमित्याह देवदीनि । अश्रद्धानतया तदुत्सृज्येति सत्त्वन्धः । शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामपि तत्रवधीर्य स्वेच्छया देवपजादौ प्रवृत्तानामासुरेष्वेवान्तर्भागे यस्मादनन्तराध्याये सिद्धस्तस्मादास्तिकाधिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति यस्मादिति । पूर्वाक्ता शास्त्रानभिज्ञा वृद्धव्यवहारानुसारिण इति यावत् । ते अद्वया क्रियमाणं कर्म कुत्र पर्यवस्यतीति पृच्छन्ति तेषामिति । का निष्ठेत्येतद्विषणोति सत्त्वमिति ॥ १ ॥

स्वा० टी० । उक्ताधिकारहेतुनां अद्वा सुख्या च सात्त्विका । इति सप्तदशे गौणप्रज्ञाभेदस्तिधोव्यते । पूर्वाध्यायान्ते यः शास्त्रविधि-

सृष्ट्वज्य वर्त्तते कामचारतः । न स सिद्धिमवाप्नोतीत्यनेन शास्त्रोक्त-
विधिसृष्ट्वज्य कामचारेण वर्त्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारो नास्तीत्युक्तं
तत्र शास्त्रविधिसृष्ट्वज्य कामचारं विना अद्भया वर्त्तमानानां किमधि-
कारोऽस्ति नास्ति वेति बुभुत्सया अर्जुनेन उवाच य इति । अत्र च
शास्त्रविधिसृष्ट्वज्य यजन्त इत्यनेन शास्त्रार्थं बुद्ध्वा तस्यैकं वर्त्त-
माना न गृह्यन्ते तेषां अद्भया यजनानुपपत्तेः आस्तिक्यबुद्धिर्हि अद्भ्या
न चासौ शास्त्रविरुद्धेऽर्थे शास्त्रज्ञानवतां सम्भवति, तानेवाधिकृत्य
त्रिविधा भवति अद्भेति यजन्ते सात्त्विकादेवानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च
अता नात्र शास्त्रोक्तं नो गृह्यन्ते अपि तु क्रेशुबुद्ध्या वा आलस्याद्वा
शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्यः केवलमाचारपरस्परवाग्नेन अद्भया कश्चि-
देवतारावनादौ प्रवर्त्तमाना गृह्यन्ते, अतोऽयमर्थः ये शास्त्रविधिसृ-
ष्ट्वज्य इत्यबुद्ध्या आलस्याद्वा अनादृत्य केवलमाचारप्रासाद्येन
अद्भयान्विताः सन्तो यजन्त तेषान्तु का निष्ठा का स्थितिः क आश्रयः ।
तामे- निषेधेण गृह्यन्ते, किं सत्त्वस् आहो कि रजः अथ वा तम इति
तेषां नाटमी देवतादिवृत्तिः किं सत्त्वसंश्रिता रजःसंश्रिता तमःसं-
श्रिता वेत्यर्थः अद्भयाः सात्त्विकत्वात् क्रेशुबुद्ध्या आलस्येन च शास्त्रा-
नादस्य राजसतामसत्वात्त्रिधा सन्देहः । यदि सत्त्वसंश्रिता तर्हि
केषामपि सात्त्विकत्वादयथोक्तं कृतानेऽधिकारः स्यादन्यथा नेति तान्-
पर्थार्थ ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति अद्भ्या देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां षट्शु ॥२॥

एतदुक्तं भवति या तेषां देवादिविषया पूजा सा किं
सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसीति सामान्यविषयोऽयं
प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रविचनमर्हतीति त्रिविधेति श्रीभग-
वानुवाच । त्रिविधा त्रिःप्रकारा भवति अद्भ्या यस्यां

निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा जन्मान्तर-
 क्ततो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते
 ततो जाता स्वभावजा सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादि-
 विषया, राजसो रजोनिर्वृत्ता यच्चरत्नःपूजादिविषया,
 तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवं त्रिविधा-
 न्तामुच्यमानां अद्वां शृणु मैवं त्रिविधा भवति ॥ २ ॥

आ० टी० । कार्याणां कारणैर्व्यपदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह एत-
 दिति । विशेषनिष्ठसुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति
 सामान्येति । किमिति अद्वात्त्रैविध्यं प्रश्नानुपयुक्तमुच्यते तत्राह
 यस्यामिति । अद्वापूर्विकायां क्रियायामिति यावत् । अद्वात्त्रैविध्ये
 हेतुमाह सा स्वभावजेति । स्वभावशब्दार्थं प्रकृतोपयोगितया कथयति
 जन्मान्तरेति । कथं त्रिविधेत्यपेक्षामाह सात्त्विकीत्यादिना । कथमुक्ता
 अद्वा स्वभावजेति तत्राह तामिति ॥ २ ॥

स्वा० टी० । तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति । अयमर्थः
 शास्त्रतत्त्वज्ञानतः प्रवर्त्तमानानां परमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकी एकविधैव
 भवति अद्वा लोकाचारमात्रेण तु प्रवर्त्तमानानां देहिनां या अद्वा सा
 तु सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । तत्र हेतुः स्वभा-
 वजा रूभायः पर्वसंस्कारस्तस्माज्जाता स्वभावमन्यथा कर्तुं समर्थं हि
 शास्त्रोक्तं विवेकज्ञानं तेषां नास्ति अतः केवलं पूर्वस्वभावेन भवन्ती
 अद्वा त्रिविधा भवति । तामिसां त्रिविधां अद्वां शृण्वति तदुक्तं,
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्यादिना ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अद्वा भवति भारत ! ।

अद्वामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

सत्त्वेति सत्त्वानुरूपा विग्रिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरण-
 नुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य अद्वा भवति भारत ! यद्येव-

न्ततः किं ? स्यादित्युच्यते अत्रामयः अयं पुरुषः संसारी
जीवः कथं ? यो यच्छ्री या अद्वा यस्य जीवस्य स तच्छ्रद्धः
स एव स जीवः ॥ ३ ॥

आ० टी० । प्राचीनकर्मोद्बोधिता त्रिविधा वासना स्वभावशब्दिता
त्रिविधायाः अद्वाया निमित्तमित्युक्तमिदानीमुपादानमस्या दर्शयति सत्त्व-
मिति विशिष्टचतोपादाना अद्वा । तत्रैविध्यं त्रिविधेति पूर्वाह्नस्यार्धः ।
कथं निष्ठायां सात्त्विकादिप्रश्नद्वारा अद्वायास्त्वेविध्यनिरूपणमुपयुक्तमिति
मन्वानः शङ्कते यद्येवमिति । अद्देयं विषयमभिध्यायंस्तथा तत्रैव वर्त्तत
इति मन्वानः परिहरति उच्यते इति । अद्वामयत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति
कथमिति । अद्वा स्वल्पधिकते पुरुषे प्राक्तुर्थेण प्रवृत्तेऽपि तस्य अद्वा-
मयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वा० टी० । ननु अद्वा सात्त्विक्येव सत्त्वकार्यत्वेन त्वयैव श्री-
भागवते उद्भवं प्रति निर्दिष्टत्वात् यथोक्तं “शमो टमस्ति तज्जेज्ञा तपः
सत्यं दया सृष्टिः । तृष्टस्वागोऽस्मृहा अद्वा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्दृतिः ।
इत्येताः सत्त्ववृत्तय इति व्यतः कथं तस्यास्त्वेविध्यमुच्यते सत्यं तथापि
रजस्तमोभिश्चितत्वेन सत्त्वस्य त्रैविध्यात् अद्वाया अपि त्रैविध्यं घटत
इत्याह सत्त्विति । सत्त्वानुरूपं सत्त्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य
विविकिनोऽविवेकिनो वा लोकस्य अद्वा भवति तस्माद्यं पुरुषो लौकिकः
अद्वाविकारः त्रिविधया अद्वाया विक्रियत इत्यर्थः । तदेवाह यो
यच्छ्रद्धः यादृशी अद्वा यस्य स एव सः तादृशअद्वायुक्तः । स एव स
इति यः पूर्वं सत्त्वोत्कर्षेण सात्त्विकअद्वायुक्तः पुरुषः स पुनस्तत्-
संस्कारेण सात्त्विकअद्वायुक्त एव भवति यस्तु रजस उत्कर्षेण राजस-
अद्वायुक्तः स पुनस्तादृश एव भवति यस्तु तमस उत्कर्षेण तमस-
अद्वाया युक्तः स पुनस्तादृश एव भवतीति लोकाचारमात्रेण प्रवर्त्तमाने-
ष्वेवं सात्त्विकराजसतामसअद्वाव्यवस्था शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्ता-
नानु स्वभावविजयेन सात्त्विकी एकैव अद्देति प्रकरणाद्यर्थः ॥ ३ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठा-
नुमित्येत्याह यजन्त इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः
सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान् भूत-
गणांश्च सममात्मकादींश्च अन्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

आ० टी० । तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा यद्योक्तस्य पुरुषस्य ज्ञातं
शक्येत्याशङ्क्याह ततश्चेति । अधिष्ठतस्य पुरुषस्य अज्ञाप्रधानत्वादिति
आवत्, देवा वस्वादयो, यक्षाः कुबेरादयो, रक्षांसि नैर्ऋतादयः, स्वध-
र्मात् प्रच्युता विप्रादयो देहपातादूर्ध्वं वायुदेहमापन्नाः प्रेताः एभ्यश्च
यथायथमारारध्यदेवादयः सान्त्विकराजसतामसान् प्रकासान् प्रयच्छन्तीति
सामर्थ्याद्वगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

स्वा० टी० । सात्त्विकादिभेदेन कार्यभेदेन प्रपञ्चयति यजन्त
इति । सत्त्विका जनाः सत्त्वप्रकृतीन् देवानेषु यजन्ते पूजयन्ति,
राजसास्तु रजःप्रकृतीन् यजन्तान् राजसंश्च यजन्ते, एतेभ्योऽप्ये विच-
क्षण्यस्तामसा जनास्तामसानेषु प्रेतान् भूतगणांश्च यजन्ते, सत्त्वादि-
प्रकृतीनां तत्तद्देवादीनां पूजार्चिभिस्तत्तत्पूजकानां सात्त्विकादित्यं
ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दस्माहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्यु-
त्सर्गे तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु पूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो
भवति बाहुल्येन तु रजोनिष्ठाः तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो
भवन्ति, कथं अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रवि-
हितं अशास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च

तपस्तप्यन्ते निर्वर्त्तयन्ति ये तपो जनास्ते च दम्भाहङ्कार-
संयुक्ता दम्भाहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ ताभ्यां संयुक्तादम्भा-
हङ्कारसंयुक्ताः कामरागयलान्विताः कामश्च रागश्च काम-
रागौ तत्कृतं बलङ्कामरागबलन्तेऽन्विताः कामरागब-
लैर्वान्विताः ॥ ५ ॥

आ० टी० । ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातं शक्यन्ते कुतः
कार्यं लिङ्गकातुमानेनेति तत्राह एवमिति । सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तूना-
मवान्तरविशेषं प्रचुरत्वाप्रचुरत्वरूपं दर्शयति तत्रोक्त्यादिना । राजसानाञ्च
तामसानाञ्च प्राचुर्यं प्रश्नद्वारा विदृश्यति कथमित्यादिना । कामश्च का-
म्यमानविषयो, रागश्च तद्विषयभोगाभिन्नापः, तत्कृतं तच्चमित्तमिति
यावत् ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । राजसतामसेष्वपि पुनर्विशेषान्तरमाह अशास्त्र-
विहितमिति द्वाभ्याम् । शास्त्रविधिमजानन्तोऽपि केचित् प्राचीन-
पुण्यसंस्कारेणोत्तमाः सात्त्विका एव भवन्ति केचिन्मध्यमा राजसा
भवन्ति अधमास्तु तामसा भवन्ति ये पुनरत्यन्तं मन्दभाग्यास्ते गतानु-
गत्या पापशुद्धसङ्गेन च तदाचारानुवर्त्तिनः सन्तोऽशास्त्रविहितं चोर्-
भूतभयङ्करं तपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति । तत्र हेतवः, दम्भाहङ्काराभ्यां संयुक्ताः,
तथा कामोऽभिलाषः राग आसक्तिः बलमापहः एतैरन्विताः सन्तः,
तानासुरनिश्चयान् त्वङ्गीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

माञ्चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्वासासुरनिश्चयान् ॥६

कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कृशीकुर्वन्तः शरीरस्थम्भू-
तग्रामङ्करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनो माञ्चैव तत्कर्मा-
बुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्शयन्तः मदनशासनाकर-
णमेव मत्कर्शनं तान्विद्वासासुरनिश्चयान् आसुरो निश्चयो

येषान्ते आसुरनिश्चयास्तान् परिहरणार्थं विद्धि इत्यु-
पदेशः ॥ ६ ॥

आ० टी० । रजोनिष्ठान् प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान् प्राधा-
न्येन दर्शयति कर्षयन् इति । कथं शरीरादिसाक्षिणसीश्वरं प्रति कर्षी-
करणं प्राणिनां प्रकल्पते तत्राह मदनुशासनेति । तेषां विपर्ययासनिश्चय-
वतां परिज्ञानं कुत्वोपयुज्यते तत्राह पतिहरणार्थमिति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च कर्षयन् इति । शरीरस्य आरम्भकत्वेन
देहे स्थितं भूतानां पृथिव्यादीनां यानां समूहं कर्षयन्तो वृषैवोपमासा-
दिभिः कथं कुर्वन्तोऽचेतसोऽविवंकिनः साञ्चान्तर्यामितया अन्तःशरीरस्य
देहमध्ये स्थितं मदाज्ञालङ्घनेनैव कर्षयन्तो यं तपश्चरन्ति तानासुर-
निश्चयान् आसुरोऽतिक्रूरो निश्चयो येषां तान् विद्धि ॥ ६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहाराणाञ्च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां
यथाक्रमं सात्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह
क्रियते यतो रस्यस्निग्धादिष्वहाराविशेषेष्वालम्बनः प्रीत्यति-
रेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वन्तामसत्वञ्च बुद्ध्या
रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गा-
नाञ्चोपादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन
त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह राजसतामसान् बुद्ध्या कथं तु
नाम परित्यजेत् सात्त्विकानिवानुतिष्ठेदित्येवमर्थमाह
आहारस्त्विति । आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तृस्त्रिविधो भवति
प्रिय इष्टस्तथा यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषामाहारादीनोभेद-
मिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

आ० टी० । उत्तररत्नाकपूर्वाङ्गतात्पर्यमाह आचाराणामिति । रस्यादिवर्गस्य सात्त्विकपुरुषप्रियत्वं अर्द्धादिवर्गस्य राजसप्रियत्वं यातया-
मादिवर्गस्य तामसप्रियत्वमिति दर्शनं कुलोपयुज्यते तत्राह रस्येति ।
ज्ञोकोत्तराङ्गतात्पर्यमाह तथेति । आहारत्रैविध्यवदिति यावत् ।
कथमेतेषां मध्ये कं त्रैविध्यन्तत्राह तेषामिति ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । आहारादिभेदादपि सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुमाह
आहारस्त्रित्यादित्ययोदशमिः । सर्वस्यापि जनस्य य आहारोऽन्नादिः
स तु यथायथं त्रिविधः प्रियो भवति, तथा यज्ञतपोदानानि त्रिवि-
धानि भवन्ति, तेषां यक्ष्यमाणं भेदमिमं शृणु, एतच्च राजसतामसाहार-
यज्ञादिपरित्यागेन सात्त्विकाहारयज्ञादिसेवया सत्त्ववृद्धौ यत्रः कर्त्तव्य
इत्येतदर्थं कथ्यते ॥ ७ ॥

**आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः
स्निग्धाः स्थिराहृद्या आहाराःसात्त्विकप्रियाः ८**

आयुरिति । आयुश्च सत्त्वञ्च बलञ्च आरोग्यञ्च सुखञ्च
प्रीतिश्च तासां विवर्द्धनाः आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिवि-
वर्द्धनाः ते च रस्यारसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिरा-
श्चिरकालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहाराः
सात्त्विकश्रेष्ठाः ॥ ८ ॥

आ०टी० । सात्त्विकप्रीतिविषयमाहारविशेषमुदाहरति आयुरिति ।
आयुर्जीवनं सत्त्वञ्चतस्यैव धीर्यं या बलं कार्यकारणसामर्थ्यम् ।
आरोग्यं नीरोगता सुखं अन्तराङ्गादः प्रीतिः परेषामपि सम्बन्धाना दर्श-
नात् परमो हर्षस्तामां विवर्द्धनाः विवर्द्धयन्तीति व्युत्पत्तेरसोपेता रस-
यितव्याः सरसाः देहे चिरकालस्थायित्वं चिरश्चरीरुपकारहेतुत्वम् ॥८॥

स्वा० टी० । तत्राहारत्रैविध्यमाह कायुरिति त्रिभिः । आयु-
र्जीवम सत्त्ववृत्त्याहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्त-

प्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आशुरादीनां विवर्जनाः विशेषेण वृद्धिकराः
ते च रक्षा रसवन्तः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिरा देहे सारांशिन चिर-
कालावस्थायिनः हृद्याः हृदिमात्रादेव हृदयद्रुमाः एवम्भूता आचारा
भक्ष्यभोज्यादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहाराराजसस्येष्टादुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कटु इति । कटुः अम्लो लवणः अत्युष्णः अतिशब्दः कटु-
दिषु सर्वत्र योज्याऽतिकटुगतितीक्ष्ण इत्येवं कटुम्ललवणा-
त्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः एवंविधा आहारा राजसस्येष्टा
दुःखशोकामयप्रदा दुःखञ्च शोकञ्च आमयञ्च प्रयच्छन्तीति
दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

आ० टी० । राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति कश्चित् ।
कटुस्निग्धः कटुशस्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् रूक्षो विश्वेहः विदाही सन्ना-
पकः । अतिशब्दस्य सर्वत्र योजनमेवाभिनयति अतिकटुरिति । दुःखं
तात्कालिकी पीडा इष्टवियोगजं दुःखं शोकः आमयो रोगः ॥ ९ ॥

स्वा० टी० । तथा कश्चित् । अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि सम्ब-
भूते, तेन अतिकटुर्निश्वादिः अत्यम्लोऽतिमययोः त्युष्णाय प्रसिद्धः
आततीक्ष्ण मरिचादिः अतिरूक्षः कङ्ककोदवादिः अतिविदाही सपे-
यादिः अतिवृद्धादय आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः, दुःखं तात्का-
लिकहृदयसन्नापादि, शोकः पञ्चाङ्गादिदौर्मनस्यम्, आमयो रोगः एतान्
प्रददति प्रयच्छन्तीति तथा ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

यातयाममिति । यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गत-

रमेनोक्तत्वात् गतरसं रसत्रियुक्तं पूति दुर्गन्धि पर्थुषि-
तञ्च पक्कं सत् रात्रप्रत्तरितञ्च यत् उच्छिष्टमपि च भुक्तशि-
ष्टमप्यमेध्यमयज्ञार्हम्भोजनमीदृशन्तामसप्रियम् ॥ १० ॥

आ० टी० । तामसप्रियमाहारस्तुदाहरति यातयाममिति । ननु
निर्वीर्यं यातयामसुच्यते न पुनः स्वाभिपक्वमिति नेत्याह निर्वीर्यं स्तेति ०

स्वा० टी० । यातयाममिति । यातो यामः प्रहरौ यस्य पक्व-
स्यौदनादेः तद्वयातयाम शैत्यावस्थाप्राप्तमित्यर्थः, गतरसं निष्पीडित
भारः, पूति दुर्गन्धि पर्थुषित इमानरपकम् उच्छिष्टम् अन्यभुक्तार्थं
अमेध्यं अमध्यं कलङ्गादि एवम्भूतं भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् ॥१०

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते अफलेति । अफलाका-
ङ्क्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रबोदनादृष्टो योऽ-
यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव
कार्यमिति मनः समाधाय नानेन पुरुषार्थी मम कर्त्तव्य
इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

आ० टी० । ज्ञानादानार्थं आहारत्वैविध्यमेवं विभज्य क्रमप्राप्तं
यज्ञत्वैविध्यं कथयति अथेति । तत्र सात्त्विकं यज्ञं ज्ञापयति अफलेति ।
फलाभिसन्धिं विना यज्ञस्वरूपमेव भाव्यमिति बुद्ध्या शास्त्रतोऽनुष्ठीय-
मानो यज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । यज्ञोऽपि त्रिविधस्तत्र सात्त्विकं यज्ञमाह अफला-
काङ्क्षिभिरिति त्रिभिः । फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैर्विधिनादृष्टं चाव-
श्यकतया विहितो यो यज्ञ इच्छते अनुष्ठीयते स सात्त्विको यज्ञः,
कथमित्यत्र, यष्टव्यमेवेति यज्ञानुष्ठानमेवेति यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं
नान्यत् फलं साधनीयमित्येवं मनः समाधायैकाग्रं इत्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

अभिसन्धायेति । अभिसन्धायोद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ । तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

आ० टी० । राजसं यज्ञं ज्ञानार्थं दर्शयति अभिसन्धायेति । स्वर्गाद्युद्दिश्य धार्मिकत्वख्यापनार्थञ्च यद्यजनं क्रियते तद्यज्ञं रजसा निर्दत्तं त्याजप्रमथगच्छेत्त्वर्थः ॥ १२ ॥

सा० टी० । राजसं यज्ञमाह अभिसन्धायेति । फलमाभिसन्धाय उद्दिश्य यत् त्विज्यते यज्ञं क्रियते दम्भार्थञ्च स्वमहत्त्वख्यापनायतं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

अङ्गाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरितम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टमन्नं यस्मिन् यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नं मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्रहीनम् अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं अङ्गारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्दत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

आ० टी० । तामसं यज्ञं ज्ञानार्थमेवोदाहरति विधीति ॥ १३ ॥

सा० टी० । तामसं यज्ञमाह विधीति । विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिसून्यम् असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योऽसृष्टं न निष्पादितमद्यं यस्मिन् मन्त्रहीनं यद्योक्तदक्षिणारहितं ऋद्धान्मन्यञ्च यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १३ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते देवेति । देवाश्च द्विजाश्च
गुरवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं शौचमा-
जवम् ऋजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्यं शरीरं
शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्य्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं
शरीरन्तप उच्यते ॥ १४ ॥

व्या० टी० । सात्त्विकादिभावं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं
त्रिविधं निरूपयति अथेति । तत्र शरीरन्तपो निर्दिशति देवेति । देवा
ब्रह्मविष्णुशिवादयः द्विजाः पञ्चतत्वात् द्विजोत्तमाः गुरवः पित्रादयः
प्राज्ञाः परिशुद्धता विदितवेदितव्यास्तेषां पूजनं प्रणामशुभ्रपादि शौचं
ऋज्वनाभ्यां शरीरशोधनम् आर्ज्वऋजुत्वं निहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रश-
क्तिनिवृत्तिमत्त्वं ब्रह्मचर्यं भयुनासमाचरणम् अहिंसा प्राणिनामपीत्वनं
शरीरमात्मस्य निर्वर्त्यत्वमस्य तपसो सम्प्रतीति मत्वा विशिनष्टि शरी-
रेति ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छारी-
णादिभेदन तस्य त्रैविध्यमाह देवेत्यादि त्रिभिः । तत्र शरीरमाह
देवेति । प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ता अन्येऽपि तत्त्वविदः देवब्राह्मणादि-
पूजनं शौचादिकञ्च शरीरं शरीरनिर्वर्त्यं तप उच्यते ॥ १४ ॥

अनुद्देशकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यति अनुद्देशेति । अनु-
द्देशकरं प्राणिनाम् अदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितञ्च
यत् प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे अनुद्देशकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं
विशिष्यते विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दः परप्रत्यायनार्थं
प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियाहितानुद्देशकरत्वादीनामन्यत-
मेन हाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्यात् यदि न तस्य वाङ्मय-

न करोतीत्यनुद्देशकरं वाक्यं सत्यं श्रोतुः प्रियं हितञ्च परिष्कारे
सुखकरं स्वाध्यायाभ्यसनं वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्य
तपः ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः स्वच्छता-
पादनं मनसः प्रसादसौम्यत्वं यत् सौमनस्यमाहुर्मुखादि-
रुम्प्रसादकार्यान्तःकरणस्य वृत्तिः, मौनं वाक्संयमोऽपि
मनःसयमपूर्वको भवति इति कार्य्येण कारणमुच्यते मनः-
संयमो मौनमिति आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः
सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो
मौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽभाया-
वित्वं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

ध्या० टी० । मानसतपः सच्चिपति मन इति । प्रशान्तिफलमेव
व्यनक्ति स्वच्छतेति । मनसः स्वाच्छ्रमनाकुलता नैश्चिन्त्यामित्यर्थः ।
सौमनस्यं सर्वेभ्यो हितैप्रित्वमहिताचिन्तनञ्च तत् कथं गम्यते तत्राह
रुखादीति । तस्य स्वरूपमाह व्यनःकरणस्येति । ननु मौनं वाङ्नि-
ग्रहणं वाङ्मये तपस्त्वन्भवति तत् कथं मानसे तपसि व्यपदिश्यते तत्र
वाचः संयमस्य कार्य्यत्वान्नःसंयमस्य कारणत्वात् कार्य्येण कारणय-
त्तयात् मानसे तपसि मौनस्यमित्याह वागिति । यद्वा मौनं सनि-
भावो मननम् आत्मनो मनसो विनिग्रहो निरोधः नन्वेवं मौनस्य मनो-
निग्रहस्य च मनःसयमत्वेनैकत्वात् पौनरुक्त्यं नेत्याह सर्वत इति ।
भावस्य हृदयस्य संशुद्धी रागादिमलविकलतेति व्याचष्टे परैरिति ।
मानसं मनसा प्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । मानसं तप आह मन इति । मनःप्रसादः स्वच्छता,

सौम्यत्वमक्रूरता, भौनं हुनेर्भावो मननमिदमर्थः, आत्मनो मनसो विनि-
यहो विषयेभ्यः प्रत्याहारः भावसंशुद्धिव्यवहारे सायाराहित्यमित्येत-
न्मानसं तपः ॥ १६ ॥

अद्भया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७

यथाक्तं कायिकं वाचिकं मानसञ्च तपस्तप्तं नरैः
सत्त्वादिभेदेन कथं त्रिविधं भवतीत्युच्यते अद्भयास्तिक्य-
बुद्ध्या परया प्रकृत्या तप्तमनुष्ठितं तपस्ततः प्रकृतं
त्रिविधं त्रिप्रकारम् अधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभि-
रफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृ-
शन्तपस्तत् सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथयन्ति
श्रष्टाः ॥ १७ ॥

आ० टी० । त्रिविधस्य तपसो यथासम्भवं सात्त्विकादिभावेन
तत्रैविध्यमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति यथोक्तमिति । तत्रैव अधिष्ठानं
देहवाङ्मनोनिर्वर्त्यमित्यर्थः समाहितैः सिद्धसिद्ध्यानिर्विकरैरिति
यावत् ॥ १७ ॥

स्वा० टी० । शरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यं त्रिविधं तपो दर्शितं
तस्य त्रिविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह अद्भयेत्यादि-
त्रिभिः । तत् त्रिविधमपि तपः श्रेष्ठया अद्भया फलाकाङ्क्षाशून्यैर्युक्तै-
रेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तं सात्त्विकं कथयन्ति ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

सत्कारेति । सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी
ब्राह्मणः इत्येवमर्थं मनो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादि-

स्तदर्थं पूजा पादपञ्चाननार्चनाशयित्वादि तदर्थश्च तपः
सत्कारमानपूजार्थं दम्भेनैव च क्रियते तपस्तदिह
प्रोक्तं कथितं राजसञ्चलद्वादाचित्कफलत्वेनाधुवम् ॥१८॥

आ० टी० । राजसन्तपो निर्दिशति सत्कारेति । साधुकारमेवास्मो-
रयति साधुरिति । दम्भेन चैव न आस्तिक्येन केवलधर्मध्वजित्वेत्यर्थः
तदिह प्रोक्तमस्मिन्नेय लोके फलप्रदमित्यर्थः कादाचित्कफलत्वं च-
कफलत्वमधुवमनियतमनैकान्तिकफलमिति यावत् ॥ १८ ॥

आ० टी० । राजसमाह सत्कारेति । सत्कारः साधुकारः साधु-
रयमिति तापसोऽयमित्यादिवाक्पूजा, मानः आभ्युत्थानाभिवाटनादि
दैहिकी पूजा पूजा अर्थज्ञाभादिः एतदर्थं दम्भेन च तपः क्रियते अत-
एव चतुस्रनियतं अधुवञ्च क्षणिकं यदेवम्भूतं तपस्तदिह राजसं
प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढेति । मूढग्राहेणा विवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया
क्रियते तत्तपः परस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्ता-
मसन्तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

आ० टी० । तामसन्तपः संसृज्जाति मूढेति । मूढोऽत्यन्ताविवेकी तस्य
ग्राहो नामाप्यहमिनिवेशस्तनेत्याह अविवेकेति । आत्मनः स्वस्य देहा-
देरित्यर्थः ॥ १९ ॥

आ० टी० । तामसं तप आह मूढेति । मूढग्राहेणाविवेककृतेन
दुरायहेणात्मनः पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अन्यस्य
विनाशार्थमभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतं कथितम् ॥ १९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

इदानीन्तानभेद उच्यते दातव्यमिति । दातव्यमिति ।
 एवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणं प्रत्युपकारा-
 समर्थाय समर्थाद्यापि निरपेक्षन्दीयते देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ
 काले संक्रान्त्यादौ पात्रे च षडङ्गविद्देवपारग इत्यादौ
 आचारनिष्ठाय इत्यर्थः तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

आ० टी० । क्रममात्रं दानस्य गुणनिमित्तभेदमाह इदानी-
 मिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा दानमेव यथा भाव्यं न फलमित्य-
 भिसन्ध्यायेत्यर्थः ॥ २० ॥

स्वा० टी० । परंप्रतिज्ञातमेव दानस्य त्वैविध्यमाह दातव्यमिति ।
 दातव्यमेवेत्येवं निश्चयेन यद्दानं दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय
 देशे कुरुक्षेत्रादौ काले ऋष्यादौ पात्रे चेति देशकालसाहचर्यात् सप्तमी
 प्रयुक्ता पात्रे पात्रभूताय तपःश्रुतादिसम्पन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः, यद्वा,
 चतुर्थ्यैवा पात्रे इति कृत्वा रक्षकाय इत्यर्थः । स हि सर्वथादापह-
 गणादातारं पातीति पाता तस्मै यदेवंभूतं दानं तत् सात्त्विकम् ॥०॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यत्त्विति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां
 प्रत्युपकारिष्यतीत्येवमर्थं फलं वास्य दानस्य मे भवि-
 ष्यत्वदृष्टमिति तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं खेद-
 संयुक्तं तद्राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशेति । अदेशकाले अपुण्ये देशे क्लेशाशुच्यादि-
 संकीर्णैश्चकाले पुण्यहेतुत्वेनाऽप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेष-

रहितं अपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्काराद्भ्यो देशादिसंयतौ वा
असत्कृतं प्रियवचनपादप्रचालनपूजादिरहितमवज्ञातं
पात्रपरिभवयुक्तञ्च तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

आ० टी० । रजसतामसदानविभजनं स्पष्टार्थम् ॥ २१ २२ ॥

स्वा० टी० । राजसं दानमाह यत् त्विति । कालान्तरेऽयं मां
प्रत्युपकारिष्यतीत्येवमर्थं फलं वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत् पुनर्दानं दीयते
परिक्रिष्ट चित्तकृशयुक्तं यथा भवत्येवं भूतं तत् दानं राजसमुदाहृतं
कथितम् ॥ २१ ॥

आ० टी० । तामसं दानमाह अदशेति । अदशे अशुचिस्थाने
अकाल अशौचादिसनये अपात्रेभ्यो विटनटादिभ्यो यद्दानं दीयते तत्
देशकालपात्रसम्पत्तावपि असत्कृतं पादप्रचालनादिसत्कारम्यून्यम् अवज्ञातं
पात्रतिरस्कारयुक्तम् एवम्भूतं दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

श्रीं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्गुण्यकरणावायमुपदेश
उच्यते श्रीं तत् सदिति । एष निर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति
निर्देशः त्रिविधा नाम निर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो
वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिर्ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च
यज्ञाश्च विहिता निर्माता पुरा पूर्वमिति ॥ २३ ॥

आ० टी० । विहितानां कर्मणा प्रमादयुक्तं वैगुण्ये कथं परिहारः
स्यादित्याशङ्क्याह यज्ञेति । ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ओमिति तावद्-
ब्रह्मणो नामनिर्देशः तत्त्वमसीति श्रुतेः तदित्यपि ब्रह्मणो नाम-
निर्देशः सदेव सौम्येति मिति श्रुतेः सदित्यपि तस्य नामिति मत्वाह
ओमिति । कथं निर्देशेन तेषां विधानमित्याशङ्क्याह निर्देश इति ।
यज्ञादीनां वैगुण्यप्रतीतिकारणे यथोक्तान्नामन्यतमोच्चारणादवैगुण्यं

सिध्यतीति भावः कर्मसाद्गुण्यकारणं त्रिविधनाम स्तौति ब्राह्मणा इति ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । नन्वेवं विचार्यमाणे सर्वमपि यज्ञतपोदानादि राजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थो यज्ञादिप्रयास इत्याशङ्क्य तथाविधस्यापि सात्त्विकत्वोपपादनप्रकारं दर्शयितुमाह श्रीमिति । अतस्तदिति त्रिविधो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशो नाम्ना व्यपदेशः स्मृतः षट्ः, तत्र तावदोमिति त्रिवृद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणो नाम, जगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् विदुषां अपरोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम, परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । सदेव सौम्येदमप्य आसीदित्यादिश्रुतः । अयं त्रिविधोऽपि नाम- निर्देशो विगुणमपि सगुणं कर्तुं समर्थ इत्याशयेन स्तौति तेन त्रिविधेन ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा सृष्ट्यादौ विहितता विधात्वा निष्मिताः ऋगुर्षीकता इति वा, यदा, यस्याय त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयः पवित्रतमाः सृष्टाश्च तस्मात्तज्ज्ञायं निर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२३॥

निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञ- दानतपःक्रियाः यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधा- नोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मव- दनशीलानाम् ॥ २३ ॥

शा० टी० । पूर्वं समादौ निर्माणञ्च प्रजापतिकर्तृकं यस्मात्ब्राह्मणा- दीनां कारणं यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति तस्मा- दिति । ब्रह्मवादिनामित्यत्र ब्रह्म वेद ॥ २३ ॥

स्वा० टी० । इदानीं प्रत्येकमोहारादीनां प्राशस्यं दर्शयिष्य- चोद्धारश्च तदेवाह तस्मादिति । यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्त-

सखादोमित्युदाहृत्य तदुच्चार्य कृता वेदादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताश्च
क्रियाः सततं सर्वदा अङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सगुणा भवन्ती-
त्यर्थः ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५

तदिति । तदित्यनभिसन्धाय तदिति ब्रह्माभिधा-
नमुच्चार्य अनभिसन्धाय च कर्मणः फलं यज्ञतपःक्रियाः
यज्ञक्रियास्तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च
त्रिविधाः चैवहिरण्यप्रदानादिसत्त्वपाः क्रियन्ते निर्वर्तन्ते
मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

आ० टी० । योऽच्छब्दस्य विनियोगसङ्गा । तच्छब्दस्य विनियोग-
माह तदित्यादिना ॥ २५ ॥

खा० टी० । द्वितीयं नाम स्तौति तदिति । उदाहृत्येति पूर्वस्याह-
पङ्कः तदित्युदाहृत्य उच्चार्य शुद्धचित्तैर्मात्रकाङ्क्षिभिः पुरुषैः फलाभि-
सन्धिमकृत्वा यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियन्ते अतश्चित्तशोधनद्वारा फलसंकल्प-
त्यजनेन सुसुप्तुत्वसम्पादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥२६॥

योऽतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तोऽप्येदानीं सच्छब्दस्य
विनियोगः कथ्यते सद्भावे इति । सतः सद्भावे यथा विद्य-
मानस्य पुत्रस्य जन्मनि, तूथा साधुभावे असद्वृत्तस्यासाधोः
सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन् साधुभावे च सदित्येतद-
भिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधायते प्रशस्ते

कर्मणि विवाहादी च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युजप्रते प्रयु-
जप्रत इत्येतत् ॥ २६ ॥

आ० टी० । वृत्तमनूद्यानन्तरज्ञाकतात्पर्यमाह ओतच्छब्दयो-
रति ॥ २६ ॥

स्वा० टी० । सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सङ्गाय इति द्वाभ्याम् ।
सङ्गाये अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे
देवदत्तस्य पुत्रादि अशमित्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत् पदं प्रयुजप्रते । प्रशस्ते
साङ्गणिके विवाहादिकर्मणि च सदित् कर्मेति सच्छब्दो युजप्रते प्रयु-
जप्रते सङ्गच्छत इति वा ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे यज्ञकर्मणि वा स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने
च वा स्थितिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः, कर्म च एव
तदर्थीयं यज्ञदानतपोऽर्थीयमथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं
तदर्थीयमाश्वरार्थीयमित्येतत् सदित्येवाभिधीयते तदेतत्
यज्ञदानतप आदिकर्म असात्त्विकं विगुणमपि अडापूर्वकं
ब्रह्मणाऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं
भवति ॥ २७ ॥

आ० टी० । प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह यज्ञ इति ।
नासत्वयोच्चारणेन साद्गुण्यं सिध्यतीति प्रकरणार्थस्यसंहरति तदेत-
दिति ॥ २७ ॥

स्वा० टी० । किञ्च यज्ञ इति । यज्ञादिषु वा स्थितिसात्त्विक्ये-
वावस्थानं तदपि सदित्युच्यते । यस्य चेदं नामत्वयं स एव परमात्मा
कर्मः फलं यस्य तत्तदर्थं कर्म पूजोपहारगृहाङ्गनपरिभारजनोपलेपन-
रङ्गनाङ्गुलिआदिक्रिया यत्सिद्धये यदस्यत् कर्म क्रियते उद्यानशाबि-

श्लेषधनार्जनादिपिपयं तत्कर्म तदर्धोयं तच्चातिव्यवहितमपि सदित्येवाभि-
धीयते । यस्मादेवमतिप्रशस्तमेतच्चःसत्यं तस्मादेतत् सर्वकर्मसाद्गुण्यार्थं
सकोर्त्तयेदिति तात्पर्यार्थः । अत्र चार्थवादानुपपत्त्या विधिः कल्प्यते
“विधेयं स्तूयते वस्त्विति” न्यायात् । अपरे तु प्रवर्त्तन्ते विधानोऽऽः
क्रियन्ते भोज्याङ्गिभिरित्यादि वर्त्तमानोपदेशः समिधो यजतीत्यादिव-
द्विधितया परिणमनीय इत्याहुस्तत्तु सद्भावे साधुभावे चेत्यादिषु
प्राप्तार्थत्याज सङ्गच्छत इति पूर्वोक्तक्रमेण विधिकल्पनैव ज्ञायसी ॥ २७ ॥

अश्वइया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह ॥२८

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां

वैयासिक्यां भौष्णपवणि श्रीभगवद्गीता-

सुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अहावयवि-

भागयोगो नाम सप्तदशो-

ऽध्यायः ।

तत्र च सर्वत्र अहाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्
अश्वइयेति । तस्मात् अश्वइया हुतं हवनं कृतं दत्तञ्च
ब्राह्मणेभ्योऽश्वइया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्वइया, तथाऽश्वइयैव
कृतं यत् स्तुतिमस्कारादि तत् सर्वमसदित्युच्यते मत्प्रा-
प्तिसाधनमार्गवाह्यत्वात् पार्थ ! न च तद्वह्नाशसमपि
प्रेत्य फलाय नाऽपीदार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति सप्तदशोऽध्यायः ।

आ० टी० । अत्रद्वान्वितस्यापि कर्मस्यो नामत्वयोद्धारणादवैगुण्ये
 अज्ञाप्रधान्यं न स्यादित्याशङ्क्याह तत्र चेति । सप्तमीभ्यां प्रकृतं यज्ञादि
 ष्टद्वयं सर्वयज्ञादि सगुणमिति शेषः । तस्यासत्त्वं साधयति सत्प्रा-
 प्तीति । ऐहिककामाद्युक्तं वा फलमत्रद्वितेनापि कर्मणा संपत्स्यते कृतो-
 ऽस्यासत्त्वमित्याशङ्क्याह न चेति । तस्योभयविधफलाहेतुत्वे हेतुमाह
 साधुभिरिति । निन्दन्ति हि साधवः अद्वारहितं कर्म अतो नैतदुभय-
 फलौपयिकमित्यर्थः, तदनेन शास्त्रानभिज्ञानामपि अज्ञायतां गुरुया
 सात्त्विकत्वादिना विध्यभाजां राजसतामसाहारादित्यागेन सात्त्विकाहा-
 रादिसेवया सत्त्वैकशरणानां प्राप्तमपि यज्ञादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन
 परिहरतां परिशुद्धबुद्धीनां अवस्थादिसामग्रीसङ्ज्ञाततत्त्वसाक्षात्कारवतां
 मोक्षोपपत्तिरिति स्थितम् ॥ २८ ॥

इति सप्तदशोऽध्यायः ।

आ० टी० । इदानीं सर्वकर्मसु अद्भ्यैव प्रवृत्त्यर्थमत्रद्वया कृतं सर्वं
 निन्दति अत्रद्वयेति । अत्रद्वया कृतं इवन् दत्तं दानं तपस्तप्तं निर्व-
 र्त्तितं यज्ञान्वादपि कृतं तत् सर्वमसदित्युच्यते, यतस्तत् प्रेत्य लोकान्तरे
 न फलति विगुणत्वात् नो इह न चास्मिन् लोके फलति व्ययशस्कर-
 त्वात् । राजस्तमोमयीं त्यक्त्वा अज्ञां सत्त्वमयीं अतः । तत्त्वज्ञानेऽधि-
 कारी स्यादिति सप्तदशे स्थितम् ॥ २८ ॥

इति सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

सन्प्राप्तस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिसूदन ! ॥१॥

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वं च
वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते सर्वेषु ह्यतीते-
ष्वध्यायेषु उक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यतेऽर्जुनस्तु सत्र्यासत्या-
गशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुत्सुरुवाच सत्र्यासस्येति । सत्र्या-
सस्य सत्र्यामशब्दार्थस्य इत्ये तद्धि महाबाहो ! तत्त्वन्तस्य
भावस्तत्त्वं याथात्मप्रमित्ये तत् इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्या-
गस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्ये तत् हृषीकेश ! पृथक् इतरैतर-
विभागं केशिनिसूदन ! केशिनामा कश्चित् असुरस्तत्रिसूदि-
तवान् भगवान् वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

आ० टी० । पूर्वैरध्यायैर्विस्तरेण यतस्ततो विचित्रतयोक्तमर्थं
सुखप्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपेणोपसंहृत्याभिधातुमध्यायान्तरमवतारयति सर्व-
स्यैवेति । उपसंहृत्य वक्तव्य इति सम्बन्धः । किञ्चोपनिषत्सु यतस्ततो
विस्तृतस्यार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये संक्षिप्ताभिधानं कर्तव्यमुपनि-
षदा गीतानाञ्चैकार्थत्वादित्याह सर्वेति । कथं सर्वोऽपि शास्त्रार्थोऽस्मि-
न्नध्याये संक्षिप्योपसंह्रियते तत्राह सर्वेषु हीति । ननु वेदार्थज्ञेदशेष-
तोऽत्र सञ्जिहीर्षितस्तद्धे किसिति त्यागेनैके, सत्प्रसासयोगादिति च
वेदार्थिकदेहाविषयं प्रश्नप्रतिवचनन्तत्राह अर्जुनस्त्विति । पृथगनयोक्तत्वं
वेदितुमिच्छामीति विशेषणोपपृथगर्थस्तयोरस्तीति गम्यते बुभुत्सितस्य
प्रष्टव्यत्वादेकदेशे तदभावादुक्तप्रश्नोपपत्तिरिति भावः ॥ १ ॥

श्ला० टी० । न्यासत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहम् । स्पष्टमहा-
दशे प्राह परमार्थविनिर्णये । अत्र च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याक्षे-
सुखं वधी । संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टस्तथा व्यक्ता
कर्मफलासक्तं नित्यदृष्टो निराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यथात्म-
वानित्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टं, न च परस्पर-
विद्वद् सर्वज्ञः परमकारुणिको भगवानुपदिशेत् कृतः, कर्मसंन्यासस्य बह-

दुष्टानस्य चाविगोधप्रकारं बुभुत्सुसर्जुन उवाच सन्ध्यासस्येति । भो
 हृषीकेश ! सर्वेन्द्रियनियामक ! हे कोशनिस्तदन ! कोशनाम्नो महतो
 जयाकृतदैत्यस्य युद्धे सुखं व्यादाय भक्षितुमिच्छतोऽत्यन्तं व्यात्तहृष्टे वाम-
 बाहुं प्रवेश्य नत्क्षणमेव विष्टङ्गेन तेनैव बाहुना कर्काटिकाफलवत्तं
 विदार्य निस्तदितवन् ! अतएव हे भद्रवाहो ! इति सम्बोधनं, सन्ध्या-
 सस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथक् दिक्केन वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कास्यानां कर्मणां न्यासं सन्नासं कवयो विदुः ।
 सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

तत्र तत्र निर्दिष्टी सन्ध्यासत्यागशब्दी न निर्लुण्ठि-
 तार्थी पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽनुभाय पृष्टवते तन्निरुणाय भग-
 नुवाच कास्येति । कास्यानां अश्वमेधादीनां कर्मणां न्याससम्प-
 रित्यागं सन्नासं सन्ध्यासत्यागशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननु-
 ष्ठानं कवयः पण्डिताः कविद्विद्विद्विजानन्ति नित्यनैमित्ति-
 कानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य
 फलस्य त्यागः सर्वकर्मफलत्यागं तमाहुः कथयन्ति त्यागं
 त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः ॥ २ ॥

आ० टी० । ननु पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र सन्ध्यासत्यागयोरुक्तत्वात्
 किमिति पुनश्चौ पृष्टेऽप्येते ज्ञाने तद्योगात् तत्राह तत्र तत्रेति । न
 निर्लुण्ठितार्थो न निरुण्ठितार्थो न विवेकार्थोवित्यर्थः । बुभुत्सुया प्रश्नस्य
 प्रष्टवत्त्वात् प्रष्टुरभिप्रायं प्रश्नेन प्रतिपद्य भगवानुत्तरसुक्तवानित्याह
 अत इति । पञ्चदशयोगन्यासेन सन्ध्यासत्यागशब्दयोरर्धभेदं कथयति
 कास्यानामिति ॥ २ ॥

आ० टी० । तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच कास्यानामिति । कास्यानां

पुत्रकामो यजेत, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकानोपबन्धेन विहितानां कर्मणां
 न्यासं परित्यागं सन्नप्रासं कथयो विदुः सम्यक्फलैः सच्च कर्मणामपि
 न्यासं संन्यप्रासं पण्डिता जानन्तोत्यर्थः । सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमि-
 त्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहृत्यागं विचक्षणा निपुण्याः
 न तु स्वरूपतः कर्मत्यागम् । ननु नित्यनैमित्तिकानां फलाग्रव्यादाविद्य-
 मानस्य फलस्य कथं त्यागं स्यात् न हि बन्धप्रायाः पुत्रत्यागः सम्भ-
 यति, उच्यते, यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिपत् व्यचरहः सन्नप्रा-
 सुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते
 तथाप्यपुरुषार्थे व्यापारे प्रेक्षावन्तं प्रवर्त्तयितुमशक्नुवन्, विधिर्विश्वजिता
 यजेतेत्यादिष्विव सासान्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव । न चातीव
 गुरुमतशुद्धया स्वसिद्धयेव विधेः प्रयोजनं मन्व्यं पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तौ-
 दुष्परिचरत्वात् । श्रूयते च नित्यादावपि फलं “सर्व एते पुण्यलोका
 भवन्तीति” कर्मणा पितृलोक इति. “धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिषु ।
 तस्माद्युक्तसक्तं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहृत्यागं विचक्षणा इति । ननु
 फलत्यागे पुनरपि निष्फलेषु कर्मसु प्रवृत्तिरेव न स्यात्, तच्च सर्वेषां
 कर्मणां संयोगवृत्तौ न विविदिषार्थतया विनियोगात् । तथा च श्रुतिः ।
 ‘तमेतमात्मानं वेदानुपचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
 नाशकेनेति’ । ततश्च श्रुतिपदोक्तं सर्वं फलं बन्धकत्वेन त्यक्त्वा विविदि-
 षार्थं सर्वकर्माणुष्ठानं चटत एव । विविदिषा च नित्यानित्यवस्तुविभेदेन
 निवृत्तदेहाद्यभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्प्रवणता तावत्पर्यन्तञ्च सत्त्वशु-
 द्धार्थं ज्ञानाविरुद्धं यथोचितभावश्यकं कर्म कुर्वतस्तत्फलत्याग एव कर्म-
 त्यागो नाम न स्वरूपेण तथा च श्रुतिः “कर्दमेवेह कर्माणि जिजी-
 विषेच्छतं समाः” इति । ततः परन्तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति ।
 तदुक्तं मैकार्यसिद्धौ, “प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।
 कृतार्थान्प्रसक्तमयान्ति प्राहृत्यो घना इव” । उक्तञ्च भगवता “यस्त्वात्म-
 रतिरेव स्यादित्यादि” विशिष्टेन चोक्तं, “न कर्माणि त्यजेदुद्योगी कर्मभि-
 र्व्यज्रते ह्यसाविति” । ज्ञाननिष्ठाविद्येपक्षत्वमालक्ष्य त्यजेद्वा तदुक्तं
 श्रीभागवते, “तावत् कर्माणि कुर्वीत न निविद्येत यावता । मत्कथा-

श्रवणादौ वा श्रद्धा यावच्च जायते । ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो
बाह्यनपेक्षकः । स लिङ्गानाश्रमांस्तप्रज्ञा चरेदविधिगोचरः” इत्यादि ।
अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः, अविदुषः फलत्यागमात्रमेव त्याग-
शब्दार्थो न कर्मत्याग इति ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वार्थो वक्तव्यः
सर्वथा परित्यागमैत्रं सत्र्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात्
तद्वटपटशब्दाविव जाल्यन्तरभूताथी । ननु नित्यनेमित्त-
कानां कर्मणां फलमेव नाम्नीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फल-
त्यागः यथा बन्ध्यायाः पुत्रत्यागो नेप दोषः नित्यानामपि
कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् वक्ष्यति भगवान् अनि-
ष्टमिति न तु सत्र्यासिनामिति च सत्र्यासिनामेव हि केवलं
कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन्नसत्र्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्ति-
र्भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति, त्याज्यं दोषेति ।
त्याज्यन्त्यक्तव्यं दोषवत् दोषोऽस्थास्तीति दोषवत् किं तत्
कर्म बन्धहेतुत्वात् सर्वमेव अथवा दाषो यथा रागादिस्त्य-
ज्यते तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः
साहस्रादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानान्तु कर्मिणामपीति,
तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे कर्मिण
एवाधिकृतास्तानपेक्ष्यैते विकल्पाः न तु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्या-
यिनः सत्र्यासिनोऽपेक्ष्य ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया
पुरा प्रोक्ता इति कर्माधिकाराद्पाहता ये न तान् प्रति

विद्धिता चिन्ता, ननु कर्मयोगिन योगिनामिति अधिकृताः
पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वेशास्त्रापसंहारप्रकरणे यथा
विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्ता-
मिति न तेषां मोहक्लेशदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेर्न काय-
क्लेशनिमित्तानि दुःखानि साङ्ख्या आत्मनि पश्यन्ति इच्छा-
दीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् अतस्ते न कायक्लेशदुःख-
भयात् कर्म परितप्रजन्ति नापि ते कर्माख्यात्मनि पश्यन्ति
येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुर्गुणानां कर्म नैव किञ्चि-

व्या० टी० । तत् किमिदानीं सख्यासत्यागशब्दयोरान्वयिकं
भिक्षार्थत्वन्वया च प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशङ्क्यावानरभेदेऽपि नात्य-
न्तिकभेदेऽस्तीत्याह यदीति । पुत्राभावाद्बन्ध्यायास्तत्यागायोग-
वद्वित्यनैमित्तिककर्मणामफलानां फलत्यागानुपपत्तेरुक्तस्यामशब्दार्थो न
सिध्यतीति शङ्कते नन्विति । नित्यनैमित्तिककर्मफलस्य बन्ध्यापुत्रसाहाय्या-
भावात्तत्यागसम्भवाद्भक्तस्यामशब्दार्थः सम्भवतीति समाधत्ते नैष दोष
इति । भगवता तेषां फलवत्त्वमिष्टमित्यत्र वाक्यशेषसमुक्तलयति वक्ष्य-
तीति । तर्हि सख्यासिनामसन्नप्रासिनाञ्च नित्याद्यनुष्ठायिनामविशेषेण
तत् फलं स्यादिति चेन्नैवेत्याह न त्विति । वक्ष्यतीत्यनुकर्षणकारार्थः ।
प्रसक्तस्य वचसोऽर्थं प्रकृतोपयोगित्वेन संगृह्य स्मारयति सन्नप्रासिना-
मिति । कास्यानि यर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषाहते
कर्त्तव्यान् त्वत्तं पक्षं प्रतिपन्निरामेन इहयितुं विप्रतिपत्तिमाह त्याज्य-
मिति । कर्मणः सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतुमाह बन्धेति । दोषवदित्येत-
द्दृष्टान्तत्वेन व्याचष्टे अथ वेति । कर्मव्ययनधिकृतानामकर्त्तव्यामेव कर्म
त्याज्यं कर्मिणान्त्यागे प्रत्ययाद्यादित्याशङ्क्याह अधिकृतानामिति ।
न हि तेषामपि कर्म त्यजतां प्रत्ययायो हिंसादिसुक्तस्य कर्मणोऽनुष्ठाने परं
प्रत्ययाद्यादिति भावः, साङ्ख्यादिपक्षसमाप्ताविति शब्दः । भीमांसक-

त्करोमीति हि ते सत्रस्यन्ति सर्वकर्माणि मनसा मश्रस्ये-
 त्यादिभिर्हि तत्त्वविदः सत्रासप्रकार उक्तस्तस्माद्द्वेषेऽन्वेषेऽधि-
 कृताः कर्मण्यनात्मविदा येषाञ्च मोहात् त्यागः सम्भवति
 कायक्लेशमवाच त एव तामसास्त्राग्निं राजसाश्चेति
 निन्दते कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलतप्रागस्तुतप्रथं सर्वा-
 रम्भपरितप्रागी मौनी सन्तुष्टो येन केनचिदनिन्दितः स्थिर-
 मतिरिति गुणातीतलक्षणे च परमार्थमश्रासिनो विशेषि-
 तत्वात्, वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति तस्मात् ज्ञान-
 निष्ठाः सश्रासिनो नेह विवक्षिताः कर्मफलत्याग एव

पक्षमाह तत्रैवेति । कर्माधिष्ठतेष्वेवेति यावत्, कर्म नित्यं नैमित्तिक-
 कश्च । काश्यानां कर्मणांभित्त्वारभ्य ज्ञोकाभ्या कर्मिणोऽधिकृतमनधि-
 कृतांश्चापेक्षः दर्शितमिदकल्याणां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह कर्मिण इति । एव-
 कारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति । तदेव स्फुटयति ज्ञानेति । कर्माधि-
 कृतानां ज्ञाननिष्ठातो विभक्तनिष्ठायत्त्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसं-
 हारे पुनर्विचार्यत्वयज्जातनिष्ठानामपि विचार्यत्वमत्वाधिकृद्भवति शङ्कते
 नत्विति । साङ्गानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्यतेत्युत्तरमाह
 न तेषामिति । ननु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखादि पश्यतान्दनुषोघेन
 राजसकर्मत्यागश्चिद्वेविचार्यत्वं नेत्याह न कार्येति । तत्र चोक्ताभ्या-
 योक्तं हेतु करोति इच्छादीनामिति । स्वात्मनि साङ्गादीनां क्लेशाद्य-
 प्रतिषक्तौ फलितमाह अत इति । ननु तेषां क्लेशाद्दर्शनेऽपि स्वात्मनि
 कर्माधि पश्यतान्दद्यागो युक्तलोषां कायक्लेशादिकरत्वाद्भेदतप्राह
 नापीति । अज्ञानाश्लोहमाहात्म्यात् नियतमपि कर्म तप्राक्तुं शक्यं
 न तत्त्वविदां स्वात्मनि कर्मादर्शने तप्रागे हत्वभावाटिति मत्वाह मो-
 हादिति । कथं तर्हि तेषामात्मनि कर्माण्यपश्यतां प्राप्नन्नावे तस्यागः
 बहुराशमलाह युक्तानामिति । अविशेष प्राप्नानां कर्मणां तप्रागस्तत्त्व-

सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया सत्र्यास उच्यते न
 मुख्यः सर्वकर्मसत्र्यासः सर्वकर्मसत्र्यासासम्भवे च न हि
 देहभूतेति हेतुवचनान्मुख्य एवेति चेन्न हेतुवचनस्य मुख्य-
 र्थत्वात् यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तु-
 तिरेव यथोक्तानि कपचानुष्ठानाशक्तिमन्तं अर्जुन प्रति विधा-
 नात् तथेदमपि नहि देहभृता शक्यमिति कर्मफलत्याग-
 स्तुत्यर्थं न सर्वाणि कर्माणि मनसा सत्र्यस्य नैव कुर्वन्न
 कारयन्नास्ते इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्य-
 स्तस्मात् कर्मस्यधिकृतान् प्रत्येवैष सत्र्यासत्यागविकल्पः
 ये तु परमार्थदर्शिनः साङ्गप्राप्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्व-
 कर्मसत्र्यासलक्षणायाः अधिकारो नान्यत्रेति न ते विकल्पा-
 र्हास्तथापणादितमस्माभिर्वेदाविनागिनमित्यस्मिन् प्रदेशे
 तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

विटाभित्तुक्तं आरयन्नप्राप्तप्रतिषेधं प्रतप्रादिशति सर्वेति । तत्स्वविदा-
 मत्वाविचार्यत्वे फलितमाह तस्मादिति । ये नात्मविदस्त एवेतत्पुत्ररत्न
 सम्बन्धः । कर्मस्यधिकृतानामनात्मविदां कर्मप्रतप्रागसम्भावनां दर्शयति
 येषाञ्चेति । तच्चिन्दा कुलोपबुक्तेतप्रागङ्गप्राह कर्मिण्यामिति । किञ्च
 परमार्थसन्नप्राप्तिसना प्रशस्यन्तोपलभ्याह निन्दाविषयत्वमित्याह सर्वेति ।
 किञ्चात्वापि सिद्धिं प्राप्नो यथेत्यादिना ज्ञाननिष्ठाया वक्ष्यमाणत्वात्तद्गता-
 नेह विचार्यतेत्याह वक्ष्यतीति । कर्माधिकृतानामेवात् विवक्षितत्वात्
 न ज्ञाननिष्ठानामित्युपसंहरति तस्मादिति । ननु सन्नप्रागस्येन सर्व-
 कर्मसन्नप्रासस्य याद्वात्वात्तथाविधसन्नप्राप्तिसानिह विवक्षितत्वं प्रति-
 भाति तत्वाह कर्मेति । सन्नप्रागस्येन मुख्यस्यैव सन्नप्रासस्य पक्ष-
 ङ्गोपलक्ष्ययोर्लक्ष्ये संप्रत्ययादन्यथा तदसम्भवे हेतुक्तिवैयर्थ्यादप्राप्तप्रति-
 षेधादिति शङ्कते सर्वेति । नेदं हेतुवचनं सर्वकर्मसन्नप्राससम्भवापवादं

कर्मफलत्यागस्तुतिपरत्वादिति परिहरति नेत्यादिना । एतदेव इष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति । इष्टान्तेऽपि यद्यन्तुतार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह यद्योक्तंति । न हि फलत्यागादेव ज्ञानं विना सुक्तिर्युक्ता सुक्तेर्ज्ञानैकाधीनत्वसाधकस्तुतिस्त्वतिविरोधाद् अष्टैत्यादिना ज्ञानान्तरमेव ज्ञानसाधनविधानानर्थक्यादत्यागस्तुतिरेवात्त आहोत्यर्थः । इष्टान्तगतमर्थं दाष्टान्तिके योजयति तथेति । प्रायुक्तपश्चापवादविवक्षया हेतुक्तेर्लक्ष्यार्थत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्य तदपवादे हेत्वभावान्धैवमित्याह न सर्वेति । न चेत्यमेव हेतूक्तिसदपवादिकान्यथासिद्धेरुक्तत्वादिति भावः । सुख्यसत्प्रासापवादासम्भवे सत्प्रासत्यागविकल्पस्य कथं सावकाशतेत्याशङ्क्याह तस्मादिति । ज्ञाननिष्ठान् प्रत्युक्तविकल्पानुपपत्तौ कुल तेषामधिकारस्तत्वाह ये त्विति । सत्प्रासिनां विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारस्य भूयःसु प्रदेशेषु साधितत्वाच्च साधनीयत्वापेक्षेत्याह तथेति ॥ १ ॥

स्वा० टी० । एतदेव नतान्तरनिरासेन इष्टीकर्तुं मतभेदं दर्शयति त्वाजप्रमिति । दोषवद्विज्ञादिदोषवत्त्वेन बन्धकमिति हेतोः सर्वमपि कर्म त्वाजप्रमित्येके संख्याः प्राङ्मनीषिण्य इति । अस्यायं भावः, मा हिंसात् इति भूतानीति निषेधः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीषोमीयं यशुसाधभेतेत्यादि प्राकरिचको विधित्वु हिंसायाः क्रूरपकारकत्वत्वाह अतो भिक्षुविषयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात् इत्यत्राभ्येपु सर्वेष्वपि कर्मसु हिंसादेः सम्भवात् सर्वमपि कर्म त्वाजप्रमेवेति । तदुक्तं, “इष्टवदानुभविकः सत्प्रासिचयतिशययुक्त” इति । अपरे तु मौनानुका यज्ञादिकं, कर्म न त्वाजप्रमेवेति प्राङ्कः । अयं भावः, क्रूरवर्षापि सतीतं हिंसा पुरुषेण कर्तव्या सा चान्योद्देशेनापि कृता पुरुषस्य प्रत्यवायहेतुरेव तथाहि विधिर्विधेयस्य बहुद्देशेनातुष्टानं विषयो तादर्थ्यस्य चत्वात्सम्प्लेषस्य, नतरेव निषेधो विधेयस्य तादर्थ्यमेवते माज्ञिनात्वापेक्षकत्वात् अन्यथा अज्ञानप्रमादादिकृते दोषभावापसङ्गात्, तदेवं ज्ञानविषयत्वेन सामान्यशास्त्रस्य विशेषण बाधाद् वासि दोषवत्त्वं अतो नित्यं यज्ञादिकर्म न त्वाजप्रमिति ॥ १ ॥

निश्चयं शृणु मे तव त्यागे भरतसत्तम ! ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु निश्चयं शृणु अवधारय मे मम वचनात् तव त्यागे त्यागमन्यासविकल्पे यथा दर्शिते भरतसत्तम ! भरतानां साधुतम ! त्यागो हि त्याग-सन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याह तत्रागो हीति । पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादि-प्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक् कथितः यस्मात्तामसा-दिभेदेन त्यागमन्यासशब्दवाच्योऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्म-ज्ञस्य त्रिविधः सम्भवति न परमार्थदर्शिन् इत्यगमर्थो दुर्ज्ञानो हि यस्मात् अत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थस्तस्मान्निश्चयं पर-मार्थशास्त्रार्थावषयमध्यवसायमैश्वरं मे मम शृणु ॥ ४ ॥

स्त्रा० टी० । कर्माधिकृतान् प्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्तावपि कृतो नि-
द्वारणसिद्धस्तत्र च तत्रेति । तमेव निश्चयं दर्शयितुमादौ त्यागगतमवा-
न्तरविभागमाह त्यागो हीति । ननु त्यागसन्ध्यासयोरुभयोरपि प्रकृत-
त्वाविशेषे त्यागस्यैव वान्तराजभागाभिधाने सन्ध्यासस्योपेक्षिकत्वमापद्येत
नेत्याह त्यागो हीति । सात्त्विको राजसक्तामसश्चेत्युक्तोऽर्थे त्वैविध्योऽपि
स्वयमेव निश्चयसम्भोक्तिमत्त्व भागवतेन निश्चयेनेत्याशङ्काह हि यस्मा-
दिति । भगवतोऽन्योन्योक्तविभागे तत्त्वानिश्चयाङ्गागवतनिश्चयस्य ओतव्य-
तेति निगमयति तस्मादिति ॥ ४ ॥

स्त्रा० टी० । एवं मतभेदसुषुप्तस्य स्वमतं कथयितुमाह निश्चयं
शृण्विति । तत्रैवं विप्रतिपन्ने त्यागे निश्चयं मे वचनाच्छृणु, त्यागस्य
लोकप्रसिद्धत्वात् किमत्र ओतव्यमिति भावमस्या इत्याह हे पुरुषव्याघ्र !
पुरुषश्रेष्ठ ! त्यागो हि दुर्बोधः हि यस्मादयं कर्मत्यागस्तत्त्वविद्भि-

स्नामसादिभेदेन त्रिविधः सस्यत्विवेकेन प्रकीर्तितः, त्रैविध्यञ्च नियतस्य
तु सत्प्रासः कर्मण्य इत्यादिना पच्यति ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

कः पुनरसौ निश्चय इत्याह यज्ञ इति । यज्ञो दानन्तप
इत्येतत्त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तयं कार्यं करणीय-
मेव तत्, कस्मात् ? यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धि-
कारणानि मनीषिणां फलानभिसन्धीनानित्येतत् ॥ ५ ॥

आ० टी० । तमेव भगवतो निश्चयं विशेषेणो निर्द्धारयितुं प्रश्न-
पूर्वकमनन्तरस्योक्तप्रवृत्तिं दर्शयति कः पुनरिति । यज्ञादीनां कर्त्तव्यत्वे
हेतुमाह यज्ञ इति न केवलं न त्याज्यं किन्तु कर्त्तव्यमेवेत्याह कार्य-
मिति । प्रतिज्ञातमेवं विभज्य हेतुं विभजते कस्मादिति ॥ ५ ॥

स्वा० टी० । प्रथमं तावद्विशयमाह यज्ञेति द्वाभ्याम् । मनीषिणां
विद्वेकिनां पावनानि चित्तशुद्धिकराणि ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतसुत्तमम् ॥६॥

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि
पावनान्युक्तानि सङ्गमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां
परित्यज्य कर्त्तव्यानीति अदृष्टेयानीति मे मम निश्चितं
मतसुत्तमं निश्चयं शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च
सहेतुकमुक्त्वा एतान्यपि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्येतन्निश्चितं
मतं अनुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव नापूर्वार्थे वच-
नमेतान्यपीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्तेः सासङ्गस्य फला-

श्रियो बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि समुच्चोः कर्त्तव्यानीति
 अपिशब्दस्यार्थः नत्वन्वानि कर्माण्यप्येतान्यपोत्युच्यन्ते ।
 अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्मणां फलाभावात् सङ्गं त्यक्त्वा
 फलानि चेति नोपपद्यते । एतान्यपीति यानि काम्यानि
 कर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि एतानि अपि कर्त्तव्यानि किमुत
 यज्ञदानतपांसि नित्यानि इति, तदसत् नित्यानामपि
 कर्मणां फलवत्त्वस्योपपादितत्वात् यज्ञो दानं तपश्चैव पाव-
 नानोत्पादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाश-
 ङ्क्या जिहामोर्मुमुक्षोः कृतः काम्येषु प्रसङ्गः “दूरेण ह्यवर-
 ङ्गमेति” च निन्दितत्वात् “यज्ञार्थात् कर्मणो नात्रेति” च
 काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् “त्रैगुण्यविषया वेदाः”
 “त्रैविद्यामां सोमपाः” “क्षीणे पुण्ये मर्त्यं लोकं विशन्तीति”
 च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ॥६॥

व्या० टी० । प्रतिज्ञातमर्थसुपसंहरति एतान्यपीति । उपसंहार-
 श्लोकाक्षराणि व्याकरोति एतानीत्यादिना । अक्षरार्थसङ्घातात्पर्यार्थमाह
 निश्चयमिति । प्रकृतार्थोपसंहारे गमकमाह एतान्यपीति । अपिशब्दस्य
 विवक्षितमर्थं दर्शयति सासङ्गस्येति । व्यावर्त्यं कीर्त्तयति न त्विति ।
 एतान्यपीत्यादिवाक्यं न नित्यकर्मविषयमिति मतसुपन्यस्यति अन्य इति ।
 न चेदितं नित्यकर्मविषयं किंविषयमिति इत्याशङ्क्य वाक्यमयतार्थं व्या-
 करोति एतानीत्यादिना । नित्यानामफलत्वसुपेत्य यज्ञोदानदयुक्तमिति
 द्रूपयति तदसदिति । यत्तु काम्यान्यपि कर्त्तव्यानीति तद्विरस्यति नित्या-
 न्यपीति । किञ्च काम्यानां भगवता निन्दितत्वाच्च तेषु सुसुचोरनुष्ठानमि-
 त्याह दूरेणेति । किञ्च सुसुचोरपेक्षितमोक्षापेक्षया विरुद्धफलवत्त्वात्
 काम्यकर्मणां न तेषु तस्यानुष्ठानमित्याह यज्ञार्थादिति । काम्यानां बन्ध-
 हेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वोत्तरवाक्यानुकूल्यं दर्शयति त्रैगुण्येति । किञ्च

पूर्वज्ञोके यज्ञादिनित्यकर्मणां प्रकृतत्वादेतच्छब्देन सन्निहितवाचिना परा-
मर्शात् कास्यकर्मणाञ्च “कास्यानां कर्मणामिति” व्यग्रहितानां सन्निहि-
तपरामर्शकैतच्छब्दाविषयत्वाच्च कास्यकर्मण्ये तान्यपीति व्यपदेशमर्हन्ती-
त्याह दूरेति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवन्ति तं
प्रकारं दर्शयन्नाह एतान्यपीति । यानि यज्ञादीनि कर्माणि मया
पावनानीत्युक्तान्येतान्यथेवं कर्त्तव्यानि कथं, सङ्गं कर्त्तृत्वाभिनिवेशं
त्यक्त्वा केवलमीश्वराधीनतया कर्त्तव्यानि, फलानि च त्यक्त्वा कर्त्तव्या-
नीति मे मतं निश्चितं अतएवोक्तमम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु सन्नप्रासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥७॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य न मुमुक्षोः नियतस्येति नियतस्य
तु नित्यस्य सश्यामः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते अज्ञस्य
पावनत्वस्येष्टत्वात् मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परि-
त्यागो नियतञ्चावश्यं कर्त्तव्यं त्यजते चेति विप्रतिषिद्धमतो
मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितो मोहश्च
तम इति ॥ ७ ॥

आ० टी० । नित्यकर्मणाभवश्यकर्त्तव्यत्वमुक्तमुपजीव्यापेक्षितं पूर्य-
न्ननन्तरलोकमवतारयति तस्मादिति । ननु कश्चिन्नियतमपि कर्म त्यजन्नु-
पलभ्यते तत्राह मोहादिति । अज्ञानं पावनत्वापरिज्ञानम् अज्ञस्य नित्य-
कर्मत्यागो मोहादियेतदुपपादयति नियतञ्चेति । नित्यकर्मत्यागश्च मोह-
कृतत्वे कुतश्तामसत्वमित्याशङ्क्याह मोहश्चेति ॥ ७ ॥

स्वा० टी० । प्रतिज्ञातं त्यागत्वं विध्यमिदानीं दर्शयति नियतस्येति
त्रिभिः । कास्यस्य कर्मणो बन्धकत्वात् संन्यासो युक्तः नियतस्य तु नित्यस्य
धुनः कर्मणः संन्यासस्स्यागो नोपपद्यते सत्त्वगुणद्विहारा मोहहेतुत्वात्

अतस्तस्य परित्याग उपादेयत्वेऽपि त्याज्यमित्येवंलक्षणात्सोऽहादेव भवेत्
स च मोहस्य तामसत्वात्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्तज्जित् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

किञ्च दुःखमिति । दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्
शरीरदुःखभयात्तज्जित् स कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्यं त्यागं
नैव तप्रागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मतप्रागस्य फलं
मांक्षास्थं न लभेन्नैव लभते ॥ ८ ॥

छा० टी० । इतश्च नित्यकर्मत्यागो नास्तस्य सम्भवतीत्याह किञ्चेति ।
ननु मोहं विनैव दुःखात्कर्म कायक्लेशभयात्तज्जित् करणानि हि
कार्यं जनयन्ति आस्थानि च तथाच न तत्त्यागस्तामसो युक्तस्तत्राह दुःख-
मित्येवेति । यत् कर्म दुःखात्कर्मशक्यसाध्यमित्येवालोच्य ततो निवर्तते
देहबन्दिन्याणाञ्च क्लेशाग्रतो भयात्तज्जित् स तत्तज्जित् रजोनिमित्तं त्याग
कृत्वापि न तत्फलं लभते किन्तु कृतेनैव राजसेन त्यागेन तदनुकूलं
नरकं प्रतिपद्यते इत्याह दुःखमित्येवेत्यादिना । कर्मत्यागस्तामसो राज-
सश्चेति द्विधा दर्शितः ॥ ८ ॥

स्वा० टी० । राजस त्यागमाह दुःखमिति । यः अकर्त्तव्यदोष-
विना केवलं दुःखमित्येवं सत्त्वा शरीरायासभयात्तज्जित् कर्म त्यजेदिति
यत्, तादृशस्यागो राजसो दुःखस्य राजसत्वात् अतस्तं राजसं त्यागं
कृत्वा स राजसः पुरुषस्यागफलं ज्ञाननिष्ठात्तज्जित् नैव लभते इत्यर्थः ॥८॥

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

कः पुनः सात्त्विकः त्यागः कार्यमिति कार्यं कर्त्तव्य-
मित्येव यत् कर्म नियतं नियतं, क्रियते निर्वर्त्यते हि

अर्जुन ! सङ्गं फलञ्च एव । नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्भवनं प्रमाणमवीचामाथ वा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्तथापि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत-
 वायपरिहारं वा फलं करोतप्रात्मन इति कल्पयतप्रवाञ्च-
 स्तत्र तामपि कल्पनां निवारयति फलं तत्रक्तेतप्रनेनातः
 साधूक्तं सङ्गं तत्रक्त्वा फलञ्चेत स तप्रागो नित्यकर्मसु
 सङ्गफलपरितप्रागः सात्त्विकः रुत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमतः
 ननु कर्मपरितप्रागस्त्रिविधः सन्न्यास इति च प्रकृतस्तत्र
 तामसौ राजसञ्चोक्तस्तप्रागः कथमिह सङ्गफलतरागस्तृ-
 तीयत्वेनोच्यते यथात्र ये ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्गविदो
 ह्यौ चक्षियस्तृतीय इति तद्वत् नैष दीपस्थानसामान्येन
 स्तुतप्रथत्वादास्या हि कर्मसन्न्यासस्य फलनिमित्तप्रतिप्रागस्य च
 तप्रागत्वसामान्यस्तत्र राजसतामसत्वेन कर्मतप्रागनिन्द्या
 कर्मफलाभिनिमित्तप्रतिप्रागः सात्त्विकत्वेन श्रूयते स तप्रागः
 सात्त्विको मत इति ॥ ८ ॥

आ० टी० । सम्प्रति सात्त्विकं त्यागं प्रत्यर्पकं वर्णयति कः
 पुनरिति । कर्तव्यमित्येवेत्येवकारेण नित्यस्य भाव्यत्वरं निषिध्यते
 नित्यानां विध्युद्देशे फलान्तराणात् तेषां फलं त्यक्त्वा त्यक्तकर्मयागइत्याह
 नित्यानामिति । फलं त्यक्त्वात्यस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह अथ वेति ।
 न हि विधिना कृतं कर्म अनर्थकं विध्यनर्थक्यात्तेन श्रौतफलाभावेऽपि
 नित्यं कर्म विधिगोऽनुतिष्ठन्नात्मानमजानन्ननुपहृतमनस्त्वेकप्रा तास्मिन्
 कर्मण्यःत्संस्कारं फलं कल्पयति तदकरणे प्रत्ययायस्यत्या तत्करणं कर्तु-
 रात्मनरान्निवृत्तिं करोतीति वा नित्ये कर्मण्युक्तां कल्पनामनुनिष्पादित-
 फलकल्पनाञ्च फलं त्यक्त्वात्यनेन भगवान्निवारयतीत्यर्थः । नित्यकर्मसु फल-
 व्यागोक्तेः सम्भवे फलितमाह अत इति कर्मतत्फलत्यागस्य त्यागरुच्योस-
 शब्दाभ्यां प्रकृतं स त्यागो हीति तैमिष्यं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञापुरोधेन हे विधे

व्युत्पाद्य तृतीयं विधानद्विरोधेन व्युत्पादयतो भगवतोऽकौशलमापत्तित-
मिति शङ्कते नन्विति । प्रक्रमप्रतिक्रमवस्तुपसंहारवचनमनुचितमित्यत्र
दृष्टान्तमाह यथेति । पूर्वोत्तरविरोधेन प्राप्तमकौशलं प्रत्यादिशति नैष दोष
इति । कर्मव्यागफलव्यागयोख्यागत्वेन सादृश्यात् कर्मत्यागनिन्दया तत्-
फलव्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपगमात् न विरोधोऽस्तीत्युक्तमेव व्यक्ती-
कर्मज्ञातौ त्यागसामान्यं विशदयति व्यस्तीति । सति सामान्ये निर्देशस्य
स्तुत्यर्थत्वं समर्धयते तत्रेति ॥ ६ ॥

स्वा० टी० । सात्त्विकं त्यागमाह कार्यमिति । कार्यमित्येव बुद्ध्या
नियतमपश्यं कर्त्तव्यतया विहितं कर्म सङ्गं फलञ्च तत्रज्ञा क्रियत इति
यत्, तादृशस्वदागः सात्त्विको मतः ॥ ६ ॥

न द्वेषकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी च्छिन्नसंशयः१०

यस्त्वधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलानिसन्धिञ्च नितप्र कर्म
करोति तस्य फलरागादिनाऽजलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं
नित्यैश्च कर्मभिः सस्क्रियमाणं दिशुष्यति तत् विशुद्धं प्रस-
न्नमात्मानोचनचमम्भवति तस्यैव नित्यकर्मभ्यानुष्ठानेन
विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुख्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा
स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह न द्वेषि अकुशलं अमीभनं काम्यं
कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किमनेनेतेप्रवं कुशले
शोभने नितप्र कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वे न
मोक्षकारणमिदमितेप्रवं नानुषज्जते तत्रापि प्रयोजनमपश्य-
न्ननुषङ्गं प्रीतिं न करोतीतेप्रतत् कः पुनरसौ तयागी पूर्वो-
क्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तदास्यागी यः कर्मणि सङ्गं
तत्रज्ञा तत्फले च, नितप्रकर्मभ्यानुष्ठायी स तयागी । कदा पुन-

रसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च नानुषज्जत इत्युच्यते
 सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना
 समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इति प्रवृत्तः । अतएव च मेधावी
 मेधयात्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तदात्मेधावी मेधा-
 वित्वादेव छिन्नसंशयः छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्य आत्म-
 स्वरूपावस्थानमेव परं निःश्रयसमाधानं नान्यत् किञ्चिद्दि-
 तप्रवं निश्चयेन च्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

आ० टी० । एव वर्गपरविरोधं पराकृत्य अनन्तरलोकतात्पर्य-
 माह यस्त्विति । फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मस्वरूपासङ्गो गृह्यते
 अनःकरणमकलुषीन्द्रियमाणमिति च्छेदः । विशुद्धेऽनःकरणे किं स्यादि-
 त्याशङ्क्या च विशुद्धमिति । मलविकलत्वं विशुद्धत्वं संस्क्रियमाणत्वं प्रस-
 न्तत्वमिति भेदः, क्रमेण श्रवणाद्याहतिद्वारिण्येत्यर्थः । तद्विधेत्यात्मज्ञान-
 निष्ठोक्ता । कास्यकर्मणि त्याज्यत्वेन द्वेषमभिनयति किमिति । उभयत्र
 द्वेषं प्रीतिञ्च न करोतीति सामान्येनोक्तं कर्तारं प्रश्नपर्वकं विशेषतो
 निर्दिशति कः पुनरिति । त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिव्यनक्ति पूर्वोक्तेनेति ।
 कर्मणि सङ्गस्य तत्फलस्य च त्यागेने त यावत् । उक्तमेव त्यागिनं वि-
 दृश्याति यः कर्मणाति । तत्फलं लब्धेति सम्यग् । कास्ये निषिद्धे
 च कर्मणि बन्धहेतुरिति न द्वेष्टि नित्ये नैसिक्तिके च मोक्षहेतुरिति न
 प्रीयते । तत्र कालविशेषं पृच्छति कदेति । नित्यादिकर्मणा फलाभिसम्ब-
 वर्जितेन क्षयितमलसम्पन्नत्वं यथार्थप्रहणसामर्थ्यं सुदुर्लभं तेन समावेश-
 दशायासुक्तप्रीतिद्वेषयोरभावो भवतीत्याह उच्यते इति । चतुर्थपादं व्या-
 करोति अतएवेति । ससद्गुद्वययार्थप्रहणं सामर्थ्ये समाविष्टत्वादित्यर्थः ।
 छिन्नसंशयत्वमेव विशदयति आत्मेति । परं निःश्रयसन्तस्य च साधनं
 स्वयगुज्ञानमेवेति योजना ॥ १० ॥

स्वा० टी० । एवंभूतसात्त्विकतप्रापपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह न
 द्वेष्टीतप्रादि । सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन व्याप्तः सात्त्विकतप्रागी अकुशलं

दुःखावहं शिशिरे मातःस्नानादिकं कर्म न द्वेष्टि कुगले च सुखकरे
कर्मणि निदाघे मध्याह्नस्नानादौ नानुपज्जते प्रीतिं न करोति । तत्र
हेतुः मेधावी स्थिरबुद्धिः यत्र परपरिभवादि महदर्प दुःखं सहते स्व-
र्गादिसुखञ्च तत्र जति तत्र कियदेतत्तत्कामिकं सुखं दुःखञ्चेत्तत्रेवमनुसन्वा-
नवानितप्रर्थः । अतएव ब्रह्मः संशयो भिष्यत्तानं दैर्हकसुखयोरुपा-
दिच्छापारिजिहीर्षानक्षयं यस्य सः ॥ १० ॥

न हि देहभृता शक्रं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागौत्यभिधीयते ॥११॥

योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानु-
ष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन
निःक्रियमात्मानमात्मत्वेन संबुद्धः स सर्वकर्मणि मनसा
सद्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन्नासीतो नैष्कर्मप्रवृत्तया ज्ञान-
निष्ठामश्रुत इतेप्रतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन
श्लोकेनोक्तं, यः पुनरधिकृतः सन् देहात्माभिमानित्वेन
देहभृद्ज्ञोऽवाधितात्मकत्वं विज्ञानतयाहंकर्त्तेति निश्चि-
तबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात् कर्मफलत्यागेन
चादितकर्मनुष्ठान एवाधिकारो न त्याग इत्येतमर्थं दर्श-
यितुमाह न हीति न हि यस्माद्देहभृता देहं विभर्त्तेति
देहभृद्देहात्माभिमानवान् देहभृदुच्यते न हि विवेकी स हि
वेदाविनागिनमित्यादिना कर्त्तृत्वाधिकारान्निवर्त्तितोऽत-
स्तन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं सद्यसितुं कर्माण्यशेषतो
निःशेषेण । तस्माद्यस्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि
कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसन्धिमात्रसन्नप्राप्तौ
स त्यागौत्यभिधीयते कर्मा अपि सन्निति, सुत्यभिप्रायेण

तस्मात् परमार्थदर्शित्वेनैवादेहभृता देहात्मभावरहितेना-
शेषकर्मसन्नप्रासः शक्यते कर्तुम् ॥११॥

आ० टी० । न देहीत्यादिना श्लोकेनोक्तमर्थं सङ्ख्यानोपवदति
योऽधिकृत इति । पूर्वोक्तप्रकारेणैव कर्माणि तत्फले च सङ्कलनाग्नेत्यर्थः,
कर्मात्मयोगस्यानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन् क्रमेण श्रवणाद्यनुष्ठानद्वारेण
कूटस्थं ब्रह्म प्रत्यक्षेण संबुद्ध इति सम्बन्धः । परस्य निष्क्रियत्वे
हेतुमाह जन्मादीति । उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारा मुक्तिभाक्त्वं
दर्शयति स सर्वैति । आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसम्भावनासङ्का-
तज्ञानस्य तदसम्भवे हेतुवचनत्वेन अनन्तरश्लोकमवतारयति यः पुन-
रिति । न बाधितमात्मनि कर्तव्यविज्ञानमस्येत्युक्तस्तथा तस्य भाव-
स्तत्ता तथेति यावत्, एतमर्थं दर्शयितुमज्ञस्य सर्वकर्मसत्यासासम्भवे हेतु-
भाहेति योजना, यस्मादियस्य तस्यादित्युत्तरेण सम्बन्धः । विवेकिनो-
ऽपि देहधारितया देहभृत्त्वाविशेषे कर्माधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह न
हीति । कर्तव्याधिकारस्तत्पूर्वकं कर्मानुष्ठानं तस्यादिति यावत् । ज्ञान-
वतो देहधारणेऽपि तदभिमानत्वाभावोऽतः शब्दार्थः । अज्ञस्य सर्वकर्म-
त्यागायोगसक्तं हेतुकृत्य फलितमाह तस्यादिति । कर्मानुष्ठायिनस्या-
गित्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह कर्मीति । कर्मिणोऽपि फलत्यागेन त्यागि-
त्ववचनं फलत्यागस्त्यर्थमित्यर्थः । कस्य तर्हि सर्वकर्मत्यागः सम्भवती-
त्याशङ्क्य विवेकवैराग्यादिमतो देहाभिमानहीनस्येत्युक्तं निगमयति
तस्मादिति ॥ ११ ॥

आ० टी० । नखैवंभूतात् कर्मफलतप्रागाह्वरं सर्वकर्मतप्राणस्ताथा
सति कर्मविक्षेपा ज्ञाननिष्ठा सुखं संपद्यते तत्राह न हीति । देह-
भृता देहाभिमानवता निःशेषेण सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यानि ।
तदुक्तं, “न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकटित्यादिना । तस्मा-
दास्तु कर्माणि कुर्वन्मिदं कर्मफलत्यागी स एवंसुख्यः त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

अ निष्टमिष्टं मिथञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्राग्निनां प्रेतत्र न तु सन्न्यासिनां क्वचित् १२

किं पुनस्तत् प्रयोजनं यत् सर्वकर्मपरित्यागात् स्यादित्युच्यते । अनिष्टं नरकार्तिर्यगादिलक्षणम् इष्टं देवादिलक्षणं, मिथ्यं इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणञ्चैवं त्रिविधं त्रिप्रकार कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकरूपं व्यापारनिष्पन्नं सद्विद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पिव फलगुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलनिर्वचनं तदेतद्वैलक्षण्यं फलं भवतत्राग्निनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थरुन्न्यासिनां प्रेतत्र शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु परमार्थसन्न्यासिनां परमहंसपरित्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचिन्न हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठ अविद्यादिसंसारबीजं शोभन्त्यन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

आ० टी० । एकाधिकारिणः सर्वकर्मसंन्यासासम्भवेऽपि फलाभावे कुतस्तस्य कर्त्तव्यतेति शङ्कते किं पुनरिति । गौणस्य सुख्यस्य वा संन्यासस्य फलं पिष्टोच्छ्रितमिति विकल्पयति एवमत्र इति । सर्वकर्मत्यागो नाम तदनुष्ठानेऽपि तत्फलाभिसन्धित्यागः स चासुख्यसंन्यासस्तस्य फलमाह अतिश्रमात् । सुख्ये तु संन्यासे सर्वकर्मत्यागे सम्यग्धीद्वारा सर्वसंसारोच्छ्रित्तिरेव फलितश्रमाह न त्विति । पादत्रयं व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना । तिर्यगादीत्यादिपदमवशिष्टनिष्कृतयोनिप्रसङ्गार्थं देवादीत्यादिपदं विशिष्टोत्कृतयोनिप्रहृष्टायेति विभागः । फलशब्दं व्युत्पादयति बाह्येति । कारणहारकभनेकविधत्वसङ्घाता मिथ्यात्वमाह अविद्येति । तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रदेहत्वे दृष्टान्तमाह इन्द्रेति । प्रतीतितो रमणीयत्वं स्मृचयति महामोहेति । अविद्योत्थानां चाविद्याश्रितत्वादात्माश्रितत्वं वस्तुतो नास्तीत्याह प्रत्यगिति । एतत् फलं कर्मिणां मिथ्यते श्रेयस्यसंन्यासफलांक्तिपरत्वं पादत्रयस्य कथमिति श्रित्याश्रित्याह अपर-

मार्थेति । फलाभिसन्निविकलानां कर्मिणां देहपातादूर्ध्वं कर्मानुरोधे
फलभावशक्यमित्यर्थः । कर्मिणामेव सतामफलाभिसन्धोनामसुख्यसंन्या-
सित्वात्तदीयासुख्यसंन्यासस्य फलसुक्ता चतुर्थपादं व्यापद्ये न त्विति ।
असुख्यसंन्यासमननरप्रदतं व्यवच्छिनत्ति परमार्थेति । तेषां प्रधानं धर्म-
सुपदिशति केयलेति । क्वचिद्देशे काले वा नास्ति यथोक्तं फलं तेषामिति
सम्बन्धः । तर्हि परमार्थसंन्यासोऽफलत्वात् नानुष्ठीयेतेत्याशङ्क्य तस्य भो-
क्षावसायित्वान्मैवमित्याह न हीति ॥ १० ॥

स्वा० टी० । एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह अतिष्ठिति ।
अतिष्ठं नारक्तित्वम् इष्टं देवत्वं भिक्षुं मनुष्यत्वम् एवं त्रिविधं पापस्य
पुण्यस्य चोभयभिक्षुस्य च कर्मणो यत् फलं ऽसिद्धं तत् सर्वमत्यागिनं
सकामानामेव प्रेत्य पत्न्य भवति तेषां त्रिविधकर्मसम्भवात् न तु संन्या-
सिनं क्वचिदपि भवति । संन्यासिशब्देनात्र फलत्यागिनो गृह्यन्ते,
"अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः" स संन्यासी "व योगी च"
इत्येवमादौ कर्मफलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् । तेषां सात्त्विकानां
पापासन्धादीश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य तत्प्रकृत्वात् त्रिविधमपि
कर्मफलं न भवतीत्यर्थः । ११ ॥

**पञ्चेमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये क्षतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३**

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसन्नप्रासित्वं सम्भव-
त्प्रविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां नत्वज्ञ-
स्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृणि कारकाख्यात्मत्वेन पश्यतो-
ऽशेषकर्मसन्नप्रासः सम्भवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकेर्दर्शयति
पञ्चेति पञ्च इमानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो ! कारणानि
निर्वर्त्तकानि निबोध मे मम इत्युत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं
वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया

स्तौति सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे
तत् सांख्यं वेदान्तः कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति
कर्माच्यते तस्यान्तः परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मान्तः
इत्येतत् यावानर्थं उपदाने सर्वं कर्माखिलं पार्थं ज्ञाने
परिममाप्यत इत्यात्मज्ञाने सञ्जाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं
दर्शयति अतस्तन्निन्नात्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते
प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

आ० टी० । ननु अपरमार्थसंन्यासवद्विशेषादज्ञानां परमार्थसं-
न्यासोऽपि किं न स्यात्त्यागस्य सुकरत्वान्तराह अतः परमार्थेति । तस्य
सम्यग्दर्शनादविद्यानिवृत्तौ तदारोपितक्रियाकारकादिनिवृत्तेरिति हे-
त्वर्थः । विद्यावतः सर्वकर्मसंन्यासित्वसम्भावनासुक्ता एवकारव्यावर्त्यं
दर्शयति न त्विति । अविदुषोऽग्रेषुकर्मणां तद्धेतुनाञ्च रागादीनां त्यागा-
योगे कारकेष्वधिष्ठानादिष्वात्मदर्शनं हेतुमाह क्रियेति । कथमधिष्ठाना-
दीनां क्रियाकर्तृत्वं कथं वा विदुषोष्वात्मत्वधीरित्याशङ्क्याननरह्योरु-
चतुष्टयस्य तात्पर्यमाह तदेतदिति । कर्माधीनामधिष्ठानादीनामप्रामा-
णिकत्वाशङ्कामादानुद्धरति पञ्चेति । उत्तरत्वेत्यधिष्ठानादिषु वक्ष्यमाणेष्वि-
त्यर्थः । वस्तूनं तेषामेव वैषम्यं निर्दिदर्शयिष्यते न हि चेतःसमाधा-
नादते ज्ञातं शक्यं तत्, साङ्ख्यशब्दं व्युत्पादयति ज्ञातव्या इति । आत्मा
त्वस्यदार्थं स्तत्पदार्थो ब्रह्म तयोरैक्यधीस्तदुपयोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थास्तौ
संख्यायन्ते व्युत्पादन्ते । कृतान्तशब्दस्य वेदान्तविषयत्वं विभजते कृतमि-
त्यादिना । वेदान्तस्य तच्चधीद्वारा कर्मावसानभूमित्वे वाक्योपक्रमानुकूल्यं
दर्शयति यावानिति । उपदाने कूपादौ यावानर्थः स्नानादिः तावानर्थः
सनुद्धे सम्पद्यते अतो यथा कूपादिकृतं कार्यं सर्वं सनुद्धेऽन्तर्भवति तथा
सर्वेषु वेदेषु कर्माद्येषु यावत् फलं तावत् ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ज्ञानेऽन्त-
र्भवति ज्ञानं प्राप्तस्य कर्तव्यानवशेषादित्यर्थः । तत्रैव वाक्यानन्तरमनुक्ता-
मिति सर्वमिति । उदाहृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह आत्मेति । आत्मज्ञाने

सति सर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्वमित्याशङ्क्याह अत इति ।
तानि महत्तनतो निबोधेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स्वा० टी० । ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशङ्क्य सङ्ग-
तप्रागिनो निरहङ्कारस्य कर्मलेपा नास्तीत्युपपादयित्वाह पञ्चेति
पञ्चभिः । सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कार-
णानि मे वचनाद्बोध जानीहि । आत्मनः कर्त्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थ-
मवश्यमेतानि ज्ञातव्यानीतत्रेवं तेषां स्तुतप्रार्थनेवाह सांख्य इति । सम्यक्
ख्यायते ज्ञायते परमात्मा अनेनेति सांख्यं तत्त्वज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमान
आत्मबोधः सांख्यः, तस्मिन्, कृतं कर्म तस्यान्तः समाप्तिरस्मिन्निति कृता-
न्तस्मिन् वेदान्तसिद्धान्त इतप्रार्थः । यद्वा, संख्यायन्ते गगन्यन्ते तत्त्वा-
न्यस्मिन्निति सांख्यं, कृतोऽन्तो निर्ययोऽस्मिन्निति कृतान्तं सांख्यशास्त्र-
मेव तस्मिन् प्रोक्तानि अतः सम्यङ्निबोधेतप्रार्थः ॥ १२ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

कानि तानीतुप्रच्यते अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छादे-
यसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरन्तथा
कर्त्ता उपाधिलक्षणी भोक्ता करणञ्च श्रोत्रादिकं शब्दा-
द्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं हादशसंख्यं विविधाश्च
पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्यादैवञ्चैव दैवमेवात्र
एतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चतुराद्यनु-
याहकम् ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । कर्माद्यान्वधिष्ठानादीनि ज्ञानमूलत्वात् ज्ञेयानीत्युक्त-
मिदानीं प्रत्यपूर्वकं विशेषतस्तानि निर्दिशति कानीत्यादिना । प्रतीक-
भादाय व्याकरोति अधिष्ठानमिति । उपाधिलक्षणी बुद्धप्रादिरुपाधि-
लक्ष्यस्य सास्त्रभावो बुद्धप्राद्यनुविधायी तद्वर्त्ममात्मनि पञ्चपुपहितकृत्-

प्रधान इत्यर्थः । तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूत्रयति गन्दादीति ।
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति द्वादशसंख्यत्वं,
चेष्टा या विविधत्वं नानाप्रकारत्वं तदेव स्पष्टयति वायवीया इति ।
पृथक्त्वमसङ्कीर्णत्वं न हि प्राणापानादिचेष्टानां मिथःसङ्करोति । वं
विशदयति व्याप्त्यादीति ॥ १४ ॥

स्वा० टी० । तान्येवाह अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं
कर्त्ता चिदचिदुपन्यरहकारः पृथग्विधमनेकप्रकारं करत्वं चक्षुः-
श्रोत्रादिविधाः कार्यतः स्वरूपतश्च पृथग्भूताश्चेष्टाः प्राणापानादीनां
व्यापायाः अत्र एतेष्वेव पञ्चमं दैव चक्षुराद्यनुपाहकमादित्वादिसर्वपे-
रकोऽन्तर्यामी वा ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।

न्यायं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म त्रिभिरतैः प्रार-
भते निर्वर्त्तयति नरः न्यायं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं
वा अशास्त्रीयम् अधर्म्यं यच्चापि निमित्तित्वादि जीवन्-
हेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्यायविप-
रीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतं, पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव
कर्मणो हेतवः कारणानि । ननु अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां
कारणानि कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभिः प्रारभ्यत इति
नैष दोषः विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं
तद्गृह्यतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशी-
कृतमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यत इति फलकालेऽपि तत्-
प्रधानैर्भुज्यते इति पञ्चानामिव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । पञ्चानामधिष्ठानादीनाहृत्तानां सर्वकर्मसङ्कर्षणत्वं
स्पष्टयति शरीरेति । ननु जीवनकृतं निमित्तोन्नेषादिकर्मान्तरं साधारण-

मस्ति तत् कथं राशिद्वयकरणमिति तत्राह यच्चैति । अधिष्ठानादीनां कर्मभावात्हेतुत्वं प्रतिज्ञाय शरीरादित्विधकर्महेतुत्वोक्तिरयुक्तोति शङ्कते नन्विति । पूर्वोपरविरोधं परिहरति नैष दोष इति । ननु जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिषेधवाह्यत्वाच्च देहादिनिर्वर्त्यानीत्याशङ्काह तदङ्गतयेति । तस्य देहादित्वस्य प्रधानस्याङ्गत्वानुरादि तन्निष्पाद्यत्वेन जीवनकृतं दर्शनादिप्रधानकर्मगयन्भूतमिति त्वैविध्यमविरुद्धमित्यर्थः । देहाद्यारम्भे त्विधे कर्मणि सर्वकर्मान्तरभावे ऽपि कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं फलोपभोगकाले करणान्तरापेक्षासम्भवादित्प्राशङ्ग्यं जन्मकालभाविनो भोगकालभाविनश्च सर्वस्य कारणस्य तेष्वेवान्तरभावोऽवमित्प्राह फलेति ॥ १५ ॥

स्वा० टी० । एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति । यथोक्तैः पञ्चभिः प्रारभ्यमाणं कर्म त्विष्वेवान्तरभाव्यं शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शरीरं वाचिकं मानसञ्च त्विधं कर्मेति प्रसिद्धम्, शरीरादिभिर्यत् कर्म धर्म्यं मधर्म्यं वा करोति नरस्तस्य सर्वस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः ।

पश्यतप्रकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते, एवं सति एव यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि तत्रैवं सतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते तत्रैतेषामात्मानमन्यत्वेनाविद्यया परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्त्तेति कर्त्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान् कस्माद्देदान्ताचार्यीपदेशन्यायैरक्तबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वाद्योपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादन्यमात्मानमेव केवलं कर्त्तारं पश्यत्यसावप्यक्तबुद्धिरेवातोऽक्तबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थोऽतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता

दुष्टाजस्रं जननमरणाप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति
दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति यथा तैमिरिकोऽनेकचन्द्रं
यथा वाम्नेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं यथा वा वाहन उप-
विष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

आ० टी० । क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापाद्याविदुषस्तेष्वाम्ना-
दृष्टिमनुश्रुति तत्वेति । तत्पटपरामर्शयोग्यं प्रकृतं सर्वं कर्म । प्रतीक-
मादाय पूर्वेषु सहाक्षरार्थं कथयति यथामति । अधिष्ठानादीनामुच्य-
रीतप्रा कर्तृत्वे सतप्रत्यगतं कर्तृत्वमात्मनोऽध्यारोप्य पश्यति दुर्मति-
रितप्रात्मानं कर्तृत्वं पश्यन्नितप्राह तत्त्वैवमिति । कर्त्तारमितप्रादि
व्याचष्टे तत्वेतप्रादिना । तेष्वधिष्ठानादिषु तेराधिष्ठानादिभिरारोपिता-
त्मभाषैरितप्रर्थः । अकर्त्तारमात्मानं कर्त्तारं पश्यतीतप्रा प्रश्नद्वारा हेतु-
माह कस्मादिति । ननु शास्त्रसंस्कृतबुद्धिर्वातिरिक्तात्मादी कर्तृत्वं
तस्यानुमन्यते नासौ कर्तृत्वमात्मनि पश्यन्नपि अतप्राकृतबुद्धिसत्त्वाह
योऽपीति । तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनुसारिण्याद्यैशाना-
हितबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वं सिद्धमितप्रर्थः । कोटम्यप्रमात्मनस्तत्त्वं
याथात्म्यं कर्मणोऽपि तत्त्वमवद्याकृताधिष्ठानादिकृतत्वेनात्मास्त्व-
मात्मकर्मणोस्तत्त्वदर्शनाभासोऽतःशब्दार्थः । दुष्टत्वं स्पष्टीकर्तुं दुर्म-
तित्वं विदृश्यति जननेति । अहं कर्त्तेतप्राकृतदर्शनवतोऽपि नाविदुष-
स्तद्दर्शनमस्तीतप्राव दृष्टान्तमाह यथेति । तिमिरोपहतचक्षुरनेकचन्द्रं
पश्यन्नपि तत्त्वतो न तं पश्यन्तप्रावमविद्वानाम्नाज्ञानं कर्त्तारं पश्यन्नपि
तत्त्वतो न तं पश्यतीतप्रर्थः । अधिष्ठानादिष्वविद्यया संख्यङ्गात्मनः
स्वात्मानि तद्गतक्रियारोमे दृष्टान्तमाह यथा वेति । अन्येषु पाहकेषु
पुरुषेषु धावन्कर्तृषु वाहने स्थितः स्वात्मानं प्रधावनकर्त्तारमविवेकाटभि-
नन्यते तथाधिष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्गतं स्वात्मानं कर्त्तारं मन्यमानो
दुर्मतिरितप्रर्थः ॥ १६ ॥

स्वा० टी० । ततः किमत आह तत्वेति । तत्र सर्वस्मिन् कर्मणि
एते पञ्च हेतव इतप्रावं सति केवलं निरुपाविमसङ्गमात्मानं यः कर्त्तारं

पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिरसौ सम्यङ्
पश्यति ॥ १६ ॥

यस्य नाहं हृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाल्लोकांस्तु हन्ति न निबध्यते ॥१७

कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक् पश्यतीतुच्यते यस्येति । यस्य
शास्त्राचार्योपदेशान्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहं हृतः अहं
कर्त्तृत्वैवल्लक्षणो भावो भावनाप्रत्यय एतएव पञ्चाधिष्ठाना-
दर्याऽविद्ययात्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्त्तारो नाहमहन्तु
तद्ग्रापाराणां साक्षिभूतः अप्राणो ह्यमनाः शुश्रोऽक्षरात्
परतः परः केवलो विक्रिय इतिप्रवं पश्यतीति एवं बुद्धि-
रन्तःकरणं यस्यात्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशायिनी
भवतीदमहमकार्पन्तीनाहं नरकं गमिष्यामीतिप्रवं यस्य
बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति हत्वापि स इमाल्लो-
कान् सर्वान् प्राणिन इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न
करोति न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन सम्बध्यते,
ननु हत्वापि न हन्तीति विप्रान्तिविद्वमुच्यते यद्यपि सतिः
नैप दीपः लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः देहा-
द्यात्मबुद्ध्या हन्ताहमिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वा-
पीत्याह यथा दर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति
न निबध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव । नन्वधिष्ठानादिभिः
संभूय करोतिप्रवात्मा कर्त्तारमात्मानं केवलं त्विति केवल-
शब्दप्रयोगान्नेष दीपः आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठाना-
दिभिः संहृतत्वानुपपत्तेः विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं सन्न-

वति संहत्य वा कर्तृत्वं स्यान्न त्वविक्रियस्यात्मनः केनचित्
 संहननमस्ति इति न संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते अतः केव-
 लत्वम् आत्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रम्
 अविक्रियत्वञ्चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् “अविकार्योऽय-
 मुच्यते” “गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते” शरीरस्थोऽपि न करोती-
 त्याद्यसकृदुपपादितं गीतास्त्रेव तावत् । श्रुतिपुत्र ध्यायतीव
 लेलायतोत्येवमाद्यासु यानि वाक्यानि तैर्दर्शितं न्यायतश्च
 निरवयवमपरतन्त्रमविक्रियसत्त्वतत्त्वमिति राजमार्गः
 विक्रियावच्चाभ्युपगमोऽप्यात्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य
 भवितुमर्हति नाभिष्टानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युर्नहि
 परस्य कर्म परेणाकृतमावन्तुमर्हति यत्त्वविद्यया गमितं
 न तत्तस्य तथा रजतत्वं नः श्रुक्तिकायां यथा वा तलमल-

ब्रा० टी० । विपरीतदृष्टेर्दुर्भितत्वं शिक्षा सम्यग्दृष्टेः सुमतित्वं
 प्रप्रपञ्चमाह कः पुनरित्यादिना । अहं कर्त्तृत्वात्मनि कर्त्तृत्वप्रत्यया-
 भावे कुत्र कर्त्तृत्वपीडित्याह प्राह एत इति । कथं तर्हि अकर्त्तृत्व-
 धीरात्मनीत्यामङ्गप्रविष्टान्तीनां तदप्रापारणाच्च साक्षित्वदित्याह प्राह
 अहं त्विति । आत्मणे न स्वतोऽस्ति क्रियाशक्तिमत्त्वमित्यत्र प्रमाणमाह
 अप्राणोच्चीति । नापि तस्य स्वतो ज्ञानशक्तिमित्याह चमना इति ।
 उपाधिद्वयसम्बन्धे शुद्धत्वं फलितमाह शुभ्र इति । कारणसम्बन्धा-
 दशुद्धिमाङ्गप्रोक्तं अक्षरादिति । कार्यकारणयोरात्मास्पर्शितत्वे न
 पार्थक्ये सद्वितीयत्वमाह इत्तयोराविद्यकपारवश्यत्वान्नैवमित्याह केवल
 इति । जन्मादिस्वैविक्रियारहितत्वे न कौटस्थ्यमाह अविक्रिय इति ।
 बुद्धिर्यथेत्यादि व्यपष्टे बुद्धिरिति । नानुशायिनी नानुशयवती न
 क्लेशशालिनीत्यर्थः । तृतीयपादस्त्वान्तरार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह इदमिति ।
 पापं कर्म इदमा पान्दुष्यते । लोकानां प्राणसम्बन्धाभावे कुतो हिंसे-

वत्त्वं बालैर्गमितमविद्यया नाकाशस्य तथाधिष्ठानादिवि-
क्रियापि तेषामेवेति नात्मनः तस्मात् युक्तमुक्तम् अहंकृत-
त्वबुद्धिलेषाभावात् विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति नार्य
हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवच-
नेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा वेदाविनाशिनमिति त्रिदुषः
कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ सङ्क्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारि-
ताञ्च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा इहोपसंहरति शास्त्रार्थविण्डी-
करणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति । एवञ्च सति

त्याशङ्क्याह प्राणिन इति । विरुद्धान्येकत्रा स्तुतिरपि स युक्तेति शङ्कते
नन्विति । विरोधं परिहरति नैष दोष इति । लौकिककर्तृत्वमप्यहं
हेत्वापीति । निर्देशं विशदयति देहादीति । तात्त्विकीं दृष्टिमास्याय
न हन्तीति निर्देशसुपादयति यथेति । नाहं कर्ता किन्तु कर्तृत्व-
द्रूपपारयोः साक्षी क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सन्
कार्यकारणसम्बन्धोऽद्वितीयोऽविक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृष्टेर्दशा
दर्शित्वं दृष्टव्यम् । हेत्वापीत्येतन्न हन्तीत्यादि बोधयं दृष्टद्वयापदस्मा-
दुपपन्नमित्युपसंहरति तदुभयमिति । केवलमेवात्मानं कर्तारं पश्यन्
दुर्गतिरित्यत्मात्मविशेषणरामर्षिकेवलशब्दसामर्थ्यादात्मनो विशिष्टस्य कर्तृ-
त्वमिति शङ्कते नन्विति । आत्मनो वैशिष्ट्यायोगाच्च विशिष्टस्यापि कर्तृत्व-
मिति द्रूपमिति नैष दोष इति । अविक्रियस्वाभाव्येऽपि कथमात्मनो संघ-
तत्वमित्याशङ्क्याह अविक्रियेति । व्यभिष्टानादिभिरात्मनः संघननेऽपि न
कर्तृत्वमविक्रियस्य क्रियान्वयव्याघातादित्याह संहृत्येति । संघतत्वानु-
पपत्तिं व्यक्तीकरोति यत्त्विति । असंघतत्वे फलिमाह इति नेति ।
कथं तर्हि केवलत्वमात्मनि केवलशब्दादुक्तं तदाह तत इति । कर्तृत्व-
मात्मनोऽभ्युपपन्नं नास्याविक्रियत्वसुपैतीत्याशङ्क्याह अविक्रियत्वञ्चेति ।
तत्र स्मृतिवाक्यान्युदाहरति अविकार्योऽयमिति । नार्यं हन्ति न
हन्यत इत्यादिवाक्यमादिशद्दार्थः । उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तात्-

देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्ताविविद्याकृताशेषकर्मसत्र्यासोपपत्तेः
सत्र्यासिनामनिष्ठादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं
तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीता-
शास्त्रस्यार्थ उपसंहृतः स । एष सर्ववेदार्थसारो निपुणम-
तिभिः पण्डितैर्विचार्य्यं प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरण-
विभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

पर्य्यं सूचयति असकृदिति । निःकलं निःक्रिय शान्तमित्यादि वाक्यं
श्रुतावादिशब्दार्थः, यानि वाक्यानि तैरात्मनोऽविक्रियत्वं दर्शितमिति
योजना, न्यायतश्च तद्दर्शितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । न्यायमेव दर्शयति
निरवयवमिति । न तावदात्मा स्वतो विक्रियते निरवयवत्वादाकाशवच्चापि
परतोऽसङ्गस्याकार्यस्य पराधीनत्वायोगादित्यर्थः । किं वात्मनः स्वनिष्ठा
या विक्रियाधिष्ठानादिनिष्ठा वा नाद्यः स्वनिष्ठविक्रियानुपपत्तेरात्मनो
दर्शितत्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्त्वं इति । सा चायुक्तोक्त्युक्तमिति शेषः ।
द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना । अधिष्ठानादिकृतमपि कर्म तद्-
योगादात्मन्यागच्छतीत्याशङ्क्य तदागमनं वास्तवमाविद्यं वेति विकल्पप्राप्त्यं
दूषयति न हीति । द्वितीयं निरस्यति यत्त्वत । आत्मन्यविद्याप्राप्तौ
कर्म नात्मीयमित्येतद्दृष्टान्ताभ्यामुपपाठयति यथेत्यादिना । आत्मनोऽ-
विक्रियत्वेन कर्तृत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति । ननु प्रागेवात्मनोऽविक्रि-
यत्वं प्रतिपादितं तदिह कस्मादुच्यते तत्राह नायमिति । शास्त्रादौ प्रति-
ज्ञाय हेतुपूर्वकं संक्षिप्तोक्त्वा मध्ये तत्प्रसङ्गं कृत्वा प्रसारितां कर्माधिकार-
निष्ठन्तिमिहोपसंहरतीति सम्बन्धः । प्रतिज्ञातस्य हेतुनोपपादितस्थान्ते
निगमनं किमर्थमित्याशङ्क्याह शास्त्रार्थेति । कर्माधिकारो विदुषो नेति
स्थिते तस्य देहाभिमानाभावे सत्यविद्योत्यसर्वकर्मत्यागसङ्गेरनिष्ठमिष्टं
मिच्छेति त्रिविधं कर्मफलं सन्नप्रासिनां नेति प्रायुक्तं युक्तमेवेति पर-
मप्रकृतसुपसंहरति एवञ्चेति । ये पुनरविद्वांसो देहाभिमानिनस्तेषां
त्रिविधं कर्मफलं सम्भवत्येवेति हेतुवचनमिदमर्थं निगमयति तद्विपर्य्य-

वाञ्छेति । अधिष्ठानादित्तं कर्म नात्मजनमविदुषामेव कर्माधिकारो देहा-
भिन्नमित्वेन तत्प्रागायोगाद्देहाभिमानाभावात्तु विदुषां कर्माधिकार-
निवृत्तिरित्युपसंहृतमर्थं सङ्ख्याह इत्येष इति । उक्तञ्च गीतार्थो
वेदार्थत्वादुपादेय इत्याह स एष इति । कथमयमर्थो वेदार्थोऽपि प्रति-
पत्तुं शक्यते तत्राह निमुञ्चेति । भाष्यकृता मानयुक्तिभ्यां विभज्यासुक्त-
त्वाद्वास्त्यर्थस्योपादेयत्वमित्याशङ्क्याह तत्रैति ॥ १७ ॥

स्वा० टी०। कर्त्तुं ह्युत्तरित्यस्य कर्मणोपो नास्तीत्युक्तमित्युपेक्षाया-
माह यस्येति । अहमिति कृतोऽहङ्कर्त्तृत्वप्रवृत्तौ भावोऽभिप्रायो यस्य
नास्ति । यद्वा, अहं कृतोऽहङ्कारस्य भावः स्वभावः कर्त्तृत्वाभिनिवेशो
यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्मकर्त्तृत्वलोचनादित्यर्थः, अतएव यस्य
बुद्धिर्न लिप्यते इत्यादिबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते स एवभूतो देहादिव्यति-
रिक्तात्मदर्शी इमान् लोकान् सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्वा हत्वापि
विविक्ततया स्वदृष्ट्वा न हन्ति न च तत्फलैर्निबध्यते बन्धनं प्राप्नोति किं
पुनः सत्त्वशुद्धिद्वारा परोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिः कर्मभिस्तस्य बन्धाशङ्के-
त्यर्थः । तदुक्तं “ब्रह्मण्यप्राधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिशाम्भसेति ॥ १७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्त्तृति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

अथेदानीं तेषां कर्मणां प्रवर्त्तकमुच्यते ज्ञानमिति ।
ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषिणाच्यते तथा ज्ञेयं
ज्ञातव्यं तदपि सामानेनैव सर्वमुच्यते तथा परिज्ञातो-
पाधिलक्षणांऽविद्याकल्पिता भीक्ता इत्येतन्नयमेषामविशेषण
सर्वकर्मणां प्रवर्त्तिका त्रिविधा त्रिःप्रकारा कर्मचोदना
ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते ज्ञानोपादानादिप्रयो-
जनः सर्वकर्मारम्भः स्यात्ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारम्भं

वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा रागीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यते इत्येतदुच्यते करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि अन्तस्थम्बुद्ध्यादिकधर्मेऽप्सिततमं कर्तुः; क्रियया व्याप्यमानं कर्त्ता करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधः त्रिःप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्म एषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

आ० टी० । शास्त्रार्थोपसंहारानन्तर्यं मघेत्प्रकृतमिदानीमिति प्रवर्त्तकापदेशोपेक्षावस्थोक्ता कर्मणां, येषु विदुषां नाधिकारोऽपि विदुषा-ञ्चाधिकारस्तेषां दित्यर्थः । ज्ञानशब्दस्य करणव्युत्पत्तौ ज्ञानमात्रार्थत्व-माह ज्ञानमिति । ज्ञेयशब्दस्यापि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्रार्थत्वमाह तथेति । उपाधिलक्षणत्वं तत्प्रधानत्वसुपरिहितत्वं तस्यावस्तुत्वार्थमविद्याकल्पित-विशेषणमेतदेव त्वयं सर्वकर्मप्रवर्त्तकमित्याह इत्येतदिति । सर्वकर्मणां प्रवर्त्तकमित्यध्याहर्त्तव्यम् । चोदनेति “क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति” भाष्यानुसारेण चोदनाशब्दार्थमाह प्रवर्त्तकेति । सर्वकर्मणामिति पूर्वेषु सम्बन्धः, त्रैविध्यं ज्ञानादीनां प्रायुक्तं, कर्मणां चोदनेति त्रिसङ्घः । तेषां सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वसुभवेन साधयति ज्ञानादीना-मिति । ज्ञानोपादानादीत्यादिपदेनोपेक्षा विवक्षिता । करणमित्यादे-स्तात्पर्यमाह तत इति । ज्ञानादीनां प्रवर्त्तकत्वादित्यर्थः । उक्तेऽर्थे लोकाभागमयतारयति इत्येतदिति । बाह्यमन्तस्थञ्च द्विविधं करणं व्युत्-पत्तौ कथयति करणमिति । उक्तलक्षणं कर्त्तव्यं स्फुटयति कर्त्तुरिति । स्वतन्त्रो हि कर्त्ता स्वातन्त्र्यञ्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोज्यत्वमित्याह कर्त्तेति । कथमुक्ते त्रिभिरे कर्म संग्रह्यते तत्राह कर्म्मैति । कर्मणो हि प्रसिद्धं कारकाश्रयत्वमिति भावः ॥ १८ ॥

स्वा० टी० । इत्यापि न हन्ति न निबध्यन् इतरेतदेवोपपादयित्वा कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्मफलानां त्रिगुणात्मकत्वाच्चिर्युषस्य

आत्मनस्तत्सम्बन्धो नास्तीतृभिप्रायेण कर्मचोदनां कर्माश्रयश्चाह ज्ञान-
मिति । ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म परिज्ञाता
एतत् ज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्ततेऽनयेति चो-
दना ज्ञानादि त्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा, चोदनेति विधि-
रुच्यते, तदुक्तं भट्टैः चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति ।
ततश्चायमर्थः, उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्मविधिः
प्रवर्त्तत इति तदुक्तं त्रैगुण्यविषया वेदा इति, तथा करणं साधकतमं
कर्म च कर्तुरीप्सिततमं कर्त्ता क्रियानिर्वर्त्तकः कर्म ईष्टहेतुःऽस्मिन्निति
कर्मसंग्रहः करणादि त्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः संप्रदानादिका-
रकत्वयन्तु परस्परया क्रियाप्रवर्त्तनमेव केवलं न तु साक्षात् क्रियाया
आश्रयः अतः करणादित्रयमेव क्रियाश्रय इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

अपेदानां क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्
सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतः त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते
ज्ञानं कर्म चेति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति कर्म च कर्म
क्रिया न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म कर्त्ता च
निर्वर्त्तकः क्रियाणां, त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्य-
न्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः प्रोच्यते
कथ्यते गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे कापिलमपि गुणसं-
ख्यानं शास्त्रन्तदपि गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमा-
र्थब्रह्मेकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते तथापि ते हि कापिला
गुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्य-
माणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः । यथावद्य-

यान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजा-
तानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःसमाधिं
कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

आ० टी० । अमन्तरह्लोकनवकतात्पर्यमाह अथेति । ज्ञानादि-
प्रस्तापानन्तर्यमथशब्दार्थः, इदानीं प्रस्तुतज्ञानाद्यज्ञानरभेदापेक्षायामि-
त्यर्थः । तेषां गुणभेदात् त्रैविध्ये हेतुमाह गुणात्मकत्वादिति । वक्ष्यमाणे
वक्ष्यमाणह्लोकनःकेनेति शेषः । एवं स्थिते प्रथममदान्तरभेदप्रतिज्ञा
क्रियते इत्याह इत्यारभ्यत इति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म्म इति यत्तत्
परिभाष्यते तन्नाम कर्मशब्दवाच्यमित्याह नेति । गुणातिरेकेण विधा-
न्तरं ज्ञानादिषु नेति निर्वारयितुमवधारणमित्याह गुणेति । ज्ञानादीनां
प्रत्येकं गुणभेदप्रयुक्ते त्रैविध्ये प्रमाणमाह प्रोच्यते इति । ननु कापिलं
पातञ्जलमित्यादि शास्त्रं विरुद्धार्थत्वादप्रमाणं कथमिह प्रमाणीक्रियते
तत्राह तथापीति । त्रिषयविशेषविरोधेऽपि प्रकृतेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । यद्यपि कापिलादयो गुणवृत्तविचारे गौणव्यापारस्य भोगा-
देर्निरूपणे च निपुणास्तथापि कथं तदीयं शास्त्रमत्र प्रमाणीकृतमित्या-
शङ्क्याह ते हीति । ज्ञानादिषु प्रत्येकमवान्तरभेदो वक्ष्यमाणोऽर्थस्तस्य
तन्त्रान्तरेऽपि परिवर्द्धिकथनं स्तुतिसादर्येण कापिलादिमतोपादानमिहो-
पयोगीत्यर्थः । ततोयथादृष्ट्याविरुद्धार्थत्वं निगमयति नेति । यथाव-
दित्यादि व्याचष्टे यथान्यायमिति ॥ १८ ॥

आ० टी० । ततः किमत आह ज्ञानं कर्म चेति । गुणाः सत्यक्
कार्यभेदेन ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्य-
शास्त्रं तस्मिन् ज्ञानस्य कर्म च कर्त्ता च प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन
त्रिधैवोच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावत् शृणु त्रिधै-
वेत्येकारो गुणत्वयोर्मानव्यातिरेकेणात्मनः स्वरतः कर्मादिप्रतिषेधार्थः,
चतुर्दशाध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो
निरूपितः अष्टादशाध्याये यजन्ते भातृत्विकादेवानित्यादिना गुणकृत-

त्रिविधस्वभावनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादि-
 सेवया सात्त्विकस्वभावः सम्पादनीय इत्युक्तम् इह तु क्रियाकारक-
 फलादीनामात्मसन्बन्धो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वसञ्चय
 इति विशेषो ज्ञातव्यः ॥ १६ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् २०

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वमुच्यते सर्वेति । सर्वभूतेषु
 अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भाव-
 शब्दो वस्तुवाची एकमात्मवस्त्वित्यर्थः अव्ययं न व्येति
 स्वात्मना तदमंशा वा कूटस्थं नित्यमित्यर्थः ईक्षते येन
 ज्ञानेन पश्यति तच्च भावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु
 देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्यामवन्निरन्तरमित्यर्थः
 तत् ज्ञानं अहैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यक् दृश्यं
 विद्योति ॥ २० ॥

श्री० टी० । ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं ज्ञातव्यं पाठज्ञाय ज्ञान-
 त्रैविध्यार्थं श्लोकत्रयमवतारयति ज्ञानस्येति । तत्र सात्त्विकं ज्ञानसु-
 न्यस्यति सर्वेति । भूतानि कार्यकारणात्मकान्युपायज्ञानानि अदि-
 तीयमखण्डैकरसप्रत्यगात्मभूतमबाधतन्त्र्यं देयत्वं न विनालक्षितमित्याह
 एकमितेति । विषलक्षितमव्ययत्वं सद्भिर्पति कूटस्थेति । प्रतिदेहमविभक्त
 मितगुक्तं व्यनक्ति विभक्तेष्विति । तत् ज्ञानमित्यादि व्याकरोति
 अहैतेति ॥ २० ॥

श्री० टी० । तत्र ज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह सर्वेति
 त्रिभिः । सर्वेषु भूतेषु अज्ञादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्याश्र-
 तेषु अविभक्तमनुसूतं एकमव्ययं निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन
 ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तत्र ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

**पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥**

यानि हैतदर्शनान्यभ्यस्यक् तानि राजसानि ताम-
सानि चेति न साक्षात् ससारोच्छ्छत्तये भवन्ति पृथक्के-
नेति । पृथक्केन तु भेदेन प्रविशरोरमन्यत्वेन यत् ज्ञानं
नानाभावान् भिन्नानात्मनः पृथक्विधान् पृथक्प्रकारान्
भिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति विजानाति यत् ज्ञानं
सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वाम्भवाद्येन ज्ञानेन
वेत्तोत्यर्थः ॥ २१ ॥

आ० टी० । हैतदर्शनान्यपि कानिचिद्भूयानि सत्त्वनिर्दृप्तानि
रुस्यञ्जीतप्राणइप्राह यानीति । तेषामसम्बद्धे हेतुमाह राजसानीति ।
प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो देन ज्ञानेन जानाति तत् ज्ञानं राजस-
मिति व्याचष्टे नेदेनेति । पृथक्त्वं पृथग्विधत्वञ्च पुनरुक्तमितप्राणइप्रा-
णैतहेतुमत्त्वेन विभागं विषयित्वाह भिद्वेति । ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्व-
मयुक्तमितप्राणइप्राह येनेति ॥ २१ ॥

स्व० टी० । राजस ज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु यत्
ज्ञानमिन्द्रस्यैव विषयस्य सर्वेषु भूतेषु देहे नानाभावान् वस्तुत एवाने-
कान् चेतनान् पृथग्विधान् सुखदुःखित्वादिरूपेण विचक्षणान् येन
ज्ञानेन वेत्ति तत् ज्ञानं राजस विद्धि ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सत्तमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यात्त्वति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषय-
मिव एकस्मिन् कार्ये देहे बहिर्षा प्रतिभादी सत्तं एतावा-
नैवास्मिन् शरीरे वा नातः परमस्तीति यथा नग्नक्षपणका-

दीनां शरीरान्तर्वर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पाषा-
णादावर्चादिमात्रम् इत्येवम् एकस्मिन् कार्ये सक्रमहेतुकं
हेतुवर्जितं अयुक्तिकं निःप्रमाणकमतत्त्वार्थवत् अथवाभूता-
र्थवद्यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति ततत्त्वा-
र्थवदतत्त्वार्थवदहेतुकत्वाद्देवाल्पञ्चाल्यविषयत्वादल्पफलत्वा-
द्वा तत्तामसमुदाहृतं तामसानां हि प्राणिनामविवेकिना-
मीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

आ० टी० । यत् त्विति । सक्रत्वमेव व्यनक्ति एतावानिति ।
एकस्मिन् कार्ये ज्ञानस्य सक्रत्वमेव दृष्टान्तेन साधयति यथेतद्रादिना ।
यच्चिद्युक्तिकन्देव ज्ञानस्याभासत्वे कारणमितप्राह अहेतुकत्वादिति ।
स्वरूपतो विषयतश्चाभासत्वं फलतो वेतप्राह अल्पमिति । तामसं ज्ञान-
सुकलक्षणमितप्रज्ञानानुभवं प्रसाधयति तामसानां ज्ञेयि ॥ २२ ॥

स्वा० टी० । तामसं ज्ञानमाह यत् त्विति । एकस्मिन् कार्ये देहे
प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत् परिपूर्णवत् सक्रं एतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्याभ-
निवेशयुक्तम् अहेतुकं निरूपपत्तिकम् अतत्त्वार्थवत् परमाथीलम्बनशून्यम्
अतएवाल्पं सुक्ष्मं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च यदेवंभूतं ज्ञानं तत्ता-
मसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

अथ कर्मणां त्रैविध्यमुच्यते नियतमिति । नियतं नित्यं
सङ्गरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन
द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतम-
फलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलदृष्टस्तद्विपरी-
तेनाफलप्रेप्सुना कर्ता कृतं कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

आ० टी० । त्रिविधं कर्म यत्कृमनन्तरञ्चोक्तयमित्प्राह अथेति । तत्र सात्त्विकं कर्म निरूपयति नियतमिति ॥ २२ ॥ •

स्वा० टी० । इदानीं त्रिविधं कर्माह नियतमिति त्रिभिः । नियतं नित्यतया विहितं सङ्गरहितमभिवेशशून्यम् अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रोत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विरुद्धेन निष्कामेण कर्त्ता यत्कृतं कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते ॥२२॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

यत् त्विति । यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः कर्म साहङ्कारेणैति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि श्लोकीकश्रौत्रियानिरहङ्कारापेक्षया यो हि परमार्थनिरहङ्कार आत्मविन्न तस्य कामेत्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति सात्त्विकस्यापि कर्मणाऽनात्मवित् साहङ्कारः कर्त्ता किमुत राजसतामसया लोकीऽनात्मविदपि श्रौत्रियो निरहङ्कारः उच्यते निरहङ्कारोऽयं ब्राह्मण इति तस्मात्तदपेक्षयैव साहङ्कारेण अत्युक्तं पुनःशब्दः पादपूर्णागार्थः क्रियते बहुलायासं कर्म महतायासेन निर्वर्त्यते तत् कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

आ० टी० । राजसं कर्म निर्दिशति यत्त्विति । फलप्रेप्सुना कर्त्ता यत् कर्म क्रियते तद्राजसमित्युत्तरत्वं सम्बन्धः । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण साहङ्कारेणातत्त्वज्ञेन क्रियते कर्मैति विवक्षा वारयति साहङ्कारेणेति । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण कृतं कर्मापेक्ष्य साहङ्कारेणाज्ञेन कृतमेतत् कर्मैति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षितमिति पृच्छति किं तर्हीति । यो हि दुरितरहितः श्रौत्रियो लोकादग-

मेतन्नस्य यदहङ्कारवजितं कर्म तदपेक्षयेदं साहङ्कारेण कृतं कर्मैतत्पुक्त-
मित्याहै लौकिकेति । ननु तत्त्वज्ञानयतो निरहङ्कारस्य कर्मकर्तृत्व
अपेक्ष्य साहङ्कारेणेत्यादि किं नेष्यते तत्राह यो हीति । विशेषणा-
न्तरवशादेव तत्त्वविदो नियारितत्वाच्च तदपेक्षमिदं विशेषणमित्यर्थः ।
साहङ्कारस्यैव राजसं कर्मण कर्तृत्वमित्येतत् वैश्वतकन्यायेन साधयति
सात्त्विकस्त्विति । नन्यात्मविदोऽन्यस्य निरहङ्कारत्वायेगात् कथं तदपेक्षया
साहङ्कारेणेत्युक्तं तत्राह लोक इति ॥ २४ ॥

स्वा० टी० । राजसं कर्माह यत् त्विति । यत्तु कर्म कामेप्रना
फलं प्राप्तमिच्छता साहङ्कारेण वा क्लृप्तम बोऽन्धः श्रोत्रिद्याः स्त्रीत्वैवं
निरुद्धाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्वह्नुलायासमतिक्रियुक्तं तत्
कर्म राजससुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत् तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धः पश्चाद्भावि यदस्मिन् सोऽनुबन्ध
उच्यते तच्ञानुबन्धं, क्षयं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिज-
योऽर्थक्षया वा स्यात्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडाञ्ज्ञानपेक्ष्य च
पौरुषं पुरुषकारं शक्तीमोदं कर्म समाप्राप्यतुमित्येवमात्मसा-
मर्थ्यम् इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तांनि मोहादवि-
वैकृत आरभ्यते कर्म यत् तत् तामसन्तमोर्निर्वृत्तमुच्यते ॥२५॥

आ०टी० । सम्प्रति तामसं कर्मोदाहरति अनुबन्धमित्यादिना ॥२५॥

स्वा० टी० । तामसं कर्माह अनुबन्धमिति । अनुबन्ध्यत इत्यनुबन्धं
पश्चाद्भावि शुभाशुभं, क्षयं नित्तक्षयं हिंसा परपीडां पौरुषञ्च स्वसाम-
र्थ्यमनपेक्ष्यापयीलोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्मारभ्यते तत्तामस-
सुदाहृतम् ॥ २५ ॥

सुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धप्रसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते २६

मुक्तेति । सुक्तसङ्गो सुक्तः परित्यक्त सङ्गा येन स सुक्त-
सङ्गोऽनहंवादी नाहवदनगीला धृत्युत्साहसमन्वितो
धृतिर्दानस्य सुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्यु-
त्साहसमन्वितः सिद्धप्रसिद्धोः क्रियमाणस्य कर्मणः फल-
सिद्धावभिर्द्धो च सिद्धप्रसिद्धोः निर्विकारः केवलं शास्त्रप्र-
माणप्रयुक्तफलरागादिनाऽयुक्तो यः स निर्विकार उच्यते
एवभूतः कर्त्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

आ० टी० । इदानीं कर्त्तृत्वैर्बध्यं ब्रुवन्नादौ सात्त्विकं कर्त्तारं
दर्शयति मुक्तेति । सङ्गो नाम प्रवृत्तिभिर्बन्धुना कर्त्तृत्वभिमानो वा
नाहवदनगीला कर्त्ता कर्त्तव्यं अदनगीलो न भवतीत्यर्थः धारणं धैर्यं
क्रियमाणस्य वस्त्वो यदि फलासिद्धिर्कर्त्तुं मानसानविद्यमानः कर्मवे-
दित्याजङ्गान् केवलमिति । फलरागादिवत्त्वं दृष्टेन कर्मरागो मृह्यते
अयुक्त इति छेद ॥ २६ ॥

आ० टी० । कर्त्तारं निर्विकारमाह सुक्तसङ्ग इति विभिः । सुक्त-
सङ्गस्य कर्त्ता भिन्नवशं अनहंवादी गर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यं उत्साह
उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः धारणस्य कर्मणः सिद्धावभिर्द्धौ च
निर्विकारो हर्षप्रियादृग्गुणः स एवभूतः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागो कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः २७

रागीति । रागो रागोऽस्यास्तीति रागो कर्मफलप्रेप्सुः
कर्मफलार्थी लुब्धः परद्रव्येषु सञ्जातदृष्टः तीर्थादौ च स्वद्र-

व्यापरित्यागी, हिंसात्मकः परपीडकस्वभावः अशुचिर्बा-
ह्यान्तःशौचवर्जितो हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्ट-
प्राप्ताविष्टवियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यां समन्वितः
सयुक्तः तस्यैव च कर्मणः सम्पत्तिविपत्त्योर्हर्षशोको स्यातां
ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परि-
कीर्तितः ॥ २७ ॥

श्लो० टी० । राजसं कर्तारं कथयति रागीति । कर्मविषयो रागः,
कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य पृथक्कथनात् स्वाभिप्रायाप्रकटीकरण-
पूर्वकं परपीडनं परवृत्तिच्छेदनं तेन स्वार्थपर इत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्लो० टी० । राजसं कर्तारमाह रागीति । रागी पुत्रादिपीत-
मान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकाशी लुब्धः परस्वाभिलाषी हिंसात्मको
मारकस्वभावः अशुचिः पिहितशौचशून्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यां
समन्वितः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

**अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८**

अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृत-
बुद्धिः प्रकृतिपरवशी, बालसमः स्तब्धो दण्डवत् न नमति
कस्मैचित् शठः मायावी शक्तिगूहनकारी मायावान्नैकृतिकः
परवृत्तिच्छेदनपरः, अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि,
विषादी सर्वदा अवसन्नस्वभावः दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां
दीर्घप्रसारणः सदा मन्दस्वभावो यद्यद्दृष्टो वा कर्तव्यं
तन्मासेनापि न करोति यश्चैवम्भूतः स कर्ता तामस
उच्यते ॥ २८ ॥

आ० टी० । दीर्घं सूत्रयितुं शीलमस्तीति व्युत्पत्तिं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह कर्त्तव्यानामिति । एवं क्रियमाणे मति अनिष्टमिदं कथञ्चिदापद्यते यदा पुनरेवं क्रियते तदा त्वनिष्टमेव सम्भावनोपनीतमिति चिन्तापरम्पराया मन्यरदृष्टिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति यददोति ॥ २८ ॥

स्वा० टी० । तामसं कर्त्तारमाह अयुक्त इति । अयुक्तोऽनविहितः प्राक्ततो विवेकशून्यः सुखोऽनमः शठः शक्तिगूह्यनकारी नैक-तिक्रमः परापमानी अलसोऽनुद्यमशीलः विपादी शोकशीलः यदद्यादो वा कर्त्तव्यं तन्मासेनापि न सम्पादयति यः स दीर्घसूत्री एवंभूतः कर्त्ता तामसः । कर्त्तव्यैविध्यं नैव ज्ञातरपि त्वैविध्यसक्तं कर्मत्वैविध्येन च ज्ञेयस्यापि त्वैविध्यसक्तं ज्ञातव्यं बुद्धेस्त्वैविध्येन च करणस्याप्युक्तं भविष्यति । ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं पृष्टुणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ॥२९॥

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वा-दिगुणतः त्रिविधं शृण्विति सूत्रोपन्यासः प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत् पृथक्त्वेन विवेकतो धन-ञ्जय ! दिग्बलये मानुषं दैवञ्च प्रभूतं धनमजयत् ते नासी धनञ्जयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

आ० टी० । ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्वैविध्यसक्ता वृत्तिमत्या बुद्धेस्तदु-दृत्तेश्च धृत्याख्यायास्त्वैविध्यं सूचयति बुद्धेरिति । सूच्यविवरणं प्रतिजानीते प्रोच्यमानमिति । अर्जुनस्य धनञ्जयत्वं व्युत्पादयति दिगिति ॥ २९ ॥

स्वा० टी० । इदानीं बुद्धेर्धृतेश्च त्वैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेर्भेद-मिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धमोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ३०

प्रवृत्तिञ्चेति । प्रवृत्तिञ्च प्रवृत्तिः प्रवृत्तं न बन्धहेतुः कर्म-
मार्गः, निवृत्तिञ्च निवृत्तिर्मात्रहेतुः मत्प्रामाण्यः बन्धमोक्ष-
समानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्तौ कर्ममन्याममार्गावित्यव-
गम्यते अथवा कार्याकार्ये विहितप्रतिपद्वे लौकिके व-
शास्त्रबुद्धेर्वा कर्तव्याकर्तव्ये कारणकरणे इत्येतत् कस्य
देशकालाद्यपेक्षया विजानाति दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां भया-
भये बिभेत्यस्मादिति भयन्तर्दिपरीयमभयं भयञ्चाभयञ्च
भयाभये दृष्टादृष्टार्थभयाभययोः कारणे इत्यर्थः बन्धं सहे-
तुकं मोक्षञ्च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा
पार्थ ! सात्त्विकी तत्र ज्ञानं बुद्धेर्हेतिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती-
ष्टितरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

आ- टी० । तत्रादौ सात्त्विकी बुद्धि निर्दिशति प्रवृत्तिञ्चेति ।
प्रवृत्तिराचरणमालं अनाचरणमालञ्च निवृत्तिरिति किं नेष्यते तत्राह
यन्नेति । यस्मिन् वाक्ये बन्धमोक्षावुच्येत तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्यो-
रुक्तत्वात् कर्ममार्गस्य बन्धहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वञ्च अत्रासमार्गस्य तावेवात्र
व्याहानित्यर्थः । कारणकरणयोर्निर्विषयत्वयोगाद्विषयापेक्षामवतार्य
योग्यं विषयं निर्दिशति कस्येति । अविषयाभनं अविषयाभनमभय-
मिति विभजते भयेति । बन्धादिज्ञानमालस्य बुद्ध्यन्तरेऽपि सम्भवाद्दिशेषणं
न बुद्धिर्वाङ्मत्स्य ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनात् किमिति बुद्धेरिदानीं
त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय व्युत्पाद्यते तत्राह ज्ञानमिति । तर्हि ज्ञानेन गत-
त्वाच्च पुनष्टंतिव्युत्पादनीयेत्याशङ्काह वृत्तिरपीति । विशेषशब्देन ज्ञाना-
द्विप्रवृत्तिरिष्टा ॥ ३० ॥

स्वा० टी० । तत्र बुद्धेस्त्वैविध्यमाह प्रवृत्तिमिति त्रिभिः । प्रवृत्तिं धर्मे निवृत्तिमधर्मे, यस्मात् देशे काले च यत् कार्यमकार्यञ्च भयाभवे कार्याकार्यं निमित्तो व्यर्थानर्थौ कथं बन्धः कथं वा मोक्ष इति या बुद्धिरनाकरणं वेत्ति सा सात्त्विका । यथा पुमान् वेत्तीति वक्तव्ये करणे कर्तृत्वोपचारः काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ ३० ॥

यथा धर्ममधर्मञ्च कार्याच्चाकार्यमेव च ।

अथथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ३१

यथेति । यथा धर्मं शास्त्रचोदितं अधर्मञ्च प्रतिषिद्धं कार्याच्चाकार्यमेव च पूर्वीक्ते एव कार्याकार्यं अथथावन्न यथावत् सर्वतां निर्णयेन न प्रजानाति या बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । कार्याकार्यं योद्धे स्मिन्स्माभ्यां पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वोक्ते इति । पूर्वोक्ते कार्याकार्यशब्दाभ्यां दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां करणाकरणे निर्दिष्टे तयोरैवात्रापि गृह्यात्त पस्माभ्यां पूर्वपर्ययाभ्याङ्गनार्थतत्त्वर्थः या बुद्धिर्यथा बुद्ध्या योद्धे निर्णयेन न जानातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स्वा० टी० । राजसीं बुद्धिमाह यथेति । अथथावत् मन्देहास्यदत्वेनत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विप्ररीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ३२

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसावृता सती सर्वार्थान् सर्वानिव ज्ञेयपदार्थान्विप्ररीतानिव जानाति बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३२ ॥

आ० टी० । धर्मशब्दो ननु सकलिक्रान्तिःपीत्यभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तं
 ज्ञानसाधनाऽविवेकेन वेष्टितेत्यर्थः । कार्याकार्यादीन् ज्ञाननुक्रान्तं संपद्योतं
 सर्वार्थानित्युक्तं तद्वाचते सर्वानेवेति । विपरीताथेति चकारम-
 धारणे गृह्णात्वा विपरीतानेवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

सा० टी० । तामसीं बुद्धिमाह अधर्मेति । विपरीतग्राहिणी
 बुद्धिस्तामसीत्यर्थः । बुद्धिरन्तःकरणं पूर्वोक्तं ज्ञानन्तत्तदुत्तिं धृतिरपि
 तदुत्तिरेव । यद्वा, अन्तःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यध्यवसायलक्षणा
 उत्तिरेव इच्छाद्वेषादीनां तदुत्तिनां बह्वत्वेऽपि धर्मधर्मभयाभयसाधन-
 त्वेन प्राधान्यादेतासां त्रैविध्यसुक्तं उपलक्षणञ्चैतदन्यासाम् ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणोन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन
 सम्बन्धः, धारयते किं मनःप्राणोन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्च-
 द्रियाणि च तेषां क्रियाश्रेयास्ता उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्ते धारयन्ति
 धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गत्रिपया न भवन्ति
 योगेनेति योगेन समाधानेनाव्यभिचारिण्या नित्यसमाधा-
 नानुगतयेत्यर्थः एतदुक्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनः-
 प्राणोन्द्रियक्रियाः धार्यमाणा योगेन धारयतीति वैव-
 लक्षणा धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

आ० टी० । इदानीं धृतित्रैविध्यं व्युत्पिपादयिषुरादौ सात्त्विकीं
 धृतिं व्युत्पादयति धृत्येति । निर्दिष्टानाञ्चेष्टाना कथं धृत्या धारयं
 तत्राह ता इति । तदेवाहुभवेन साधयति धृत्या हीति । प्रियतेऽनवेति
 धृतिर्यत्प्रियशेषः तथा धृत्या धार्यमाणा यथोपदिष्टाञ्चेष्टाः शास्त्रमतिक्रम्य
 नाशान्तरावगाहिन्यो भवन्तीत्यर्थः । धृतिमेव समाध्यविनाभूतत्वेन
 विशिनष्टि योगेन इति । ननु धृतेर्नियमेन समाध्यनुभवत्वं कथमुक्त-

क्रियाधारणोपयोगीत्याशङ्क्याह एतदिति । उक्तक्रिया धार्यमाणा
योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्रोणाव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया हृत्या
धारयत्येषः तदविनाभायाभावे नियमेन तद्वारणासिद्धेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स्वा० टी० । इदानीं हृतेस्त्रैविध्यमाह हृत्येति त्रिभिः । योगेन
त्रि तैकाग्र्येण हेतुनाऽव्यभिचारिण्या विप्रयान्तरमधारयन्त्या यथा हृत्या
मनसः प्राणस्य इन्द्रियाणाञ्च क्रिया धारयते नियच्छति सा हृतिः
सात्त्विकी ॥ ३२ ॥

यथा तु धर्मकामार्थान् हृत्या धारयतेऽर्जुन ! ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी हृतिः सा पार्थ ! राजसी ३४

यथेति । यथा तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्चार्थश्च
ते धर्मकामार्था. तान् धर्मकामार्थान् हृत्या यथा धारयते
मनसि नित्यकर्तव्यरूपानेव धारयते हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन
यस्य यस्य धर्मादिर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी
च भवति यः पुरुषः तस्य हृतिर्या सा पार्थ ! राजसी ॥३४॥

स्वा० टी० । राजसीं हृतिं दर्शयति यथा त्विति । तेषां धारण-
तकारणमिनयति मनसीति । फलाकाङ्क्षीति कस्य विशेषणं तत्राह यः
पुरुष इति ॥ ३४ ॥

स्वा० टी० । राजसीं हृतिमाह यथा त्विति । यथा तु हृत्या
धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न विमुञ्चति तत्प्रसङ्गेन तत्फलसा-
काङ्क्षा च भवति सा राजसी हृतिः ॥ ३४ ॥

यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेवा हृतिः सा तामसी मता ३५

यथेति । यथा स्वप्नं निद्राशयन्नाशं शोकं सन्तापं
विषादमवसादं विषयवदनतां मदं विषयसेवां आत्मनो

बहुमन्यमानो मत इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्त्त-
व्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सित-
मेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

आ० टी० । तामसीं धृतिं व्याचष्टे ययेति । शोकं प्रियवियोग-
निमित्तं सन्नापं विषयसुताभिन्द्रियाणां ग्लानिः विषयसेवा कुसार्गप्रवृत्ते-
रुपलक्षणमुक्तं स्वप्नादिमदान्तं सर्वमेव कर्त्तव्यतयात्मनो बहुमन्य-
मानो मनसि नित्यमेव कुर्वन् दुर्मेधाः न मुञ्चति किन्तु धारयत्येवेति
योजना ॥ ३५ ॥

स्वा० टी० । तामसीं धृतिमाह ययेति । दुष्टा व्यविक्रमकृत्ता
मेधा यस्य स दुर्मेधाः पुरुषो यथा धृत्या स्वप्नादीन् विमुञ्चति पुनः पुन-
रावृत्तेर्यात् स्वप्नो त्व निद्रा सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

**सुखं त्विदानीं त्रिविधं पृष्टुणु मे भरतर्षभ ! ।
अभ्यासाद्मते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति ॥३६**

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणाञ्च त्रिधा भेद उक्तोऽधि-
दानीं फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेद उच्यते सुखमिति ।
मुखन्तु इदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतन्मम
भरतर्षभ ! अभ्यासात् परिचयादावृत्तेः रमते रतिं प्रति-
पद्यते यत्र यस्मिन् सुखान्भवे दुःखान्तञ्च दुःखावसानं
दुःखोपशमञ्च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

आ० टी० । वृत्तमनूद्यानन्तरल्लोकतात्पर्यमाह गुणेत्यादिना ।
क्रियमाणं कारकाणां गुणतस्त्वैविध्योक्तप्रनन्तरं फलस्य सुखस्य त्रैवि-
ध्योक्तप्रसरे सतीत्याह इदानीमिति । हेयोपादेयभेदार्थं त्रैविध्यं
समाधानमैकाग्रं मम वचनादिति शेषः, यत्केत्युभयत्र सम्बध्यते, तत्रि-
विधं सुखमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

आ० टी० । इदानीं सुखस्य द्वैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्विति ।
स्य शोऽर्थः ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७

यदिति । यत् सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैरा-
ग्यध्यानममाधारस्मिन्नन्त्यायासपूर्वकत्वादिषमिव दुःखात्मकं
भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखममृतोप-
मन्तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिरात्मना बुद्धिरात्मबुद्धि-
रात्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं मलिलवत् स्वच्छता ततो जात-
मात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया सात्मावलम्बना बुद्धिरात्म-
बुद्धिस्तत्प्रसादे प्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्तस्मात् सात्त्विकं
तन्मतम् ॥ ३७ ॥

आ० टी० । तत्र सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति ।
प्रथमसन्निपातं विभज्यते ज्ञानेति । कुतस्तस्य दुःखात्मकत्वं तत्त्वाद्
अत्यन्तेति । दुःखात्मकत्वे इष्टान्तरमाह विषमिवेति । ज्ञानादिपरिपाका-
पस्थापरिणामस्तस्मिन् सति ततो जातमिति योजना । तत्रैव हेत्व-
न्तरमाह आत्मन इति । आत्मबुद्धिशब्दार्थान्तरमाह आत्मविषयेति ।
अन्तःकरणनैर्मल्याद्वा सम्यक्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ॥३७॥

आ० टी० । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति शार्ङ्गेन ।
यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्भवेत् नतु विषयसुख इव सत्सरा रतिं
प्राप्नोति यस्मिन् रसमायाश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां यच्छक्ति प्राप्नोति ।
कीदृशं यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखा-
वहमिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः
प्रसादो रजस्तमोमयतप्रागेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जात यत् सुखं तत्
सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्दयत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत् सुखं जायते प्रथमं प्रथमत्रयोऽमृतोपमममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्य-रूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्ज्ञानतनरका-दिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विष-मिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

भा० टी० । राजसं सुखं ज्ञेयत्वाय कथयति विषयेति । बलं सङ्घातसामर्थ्यं वीर्यं पराक्रमकृतं यशोरूपं शरीरसौन्दर्यं प्रज्ञा स्मृतार्थपहणसामर्थ्यं मेधा गृहीतार्थस्याविष्कारणेन धारणशक्तिः धनं मोहरण्यादि उत्साहस्तु कार्यं प्रतुपक्रमादिः, एतेषां नाशकत्वा-द्द्वेषयुक्तं सुखं विषमममित्यर्थः तत्रैव हेतुत्वरमाह अधर्मेति ॥ ३८ ॥

सा०टी० । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिदुःखं अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवति अद्ये प्रथमं परिणामे च विषमत्वं दृष्ट्वाह तच्च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले च सुखं मोहकरमात्मनी निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाल-स्यञ्च प्रमादश्च तेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

भा० टी० । तामसं सुखं त्वामार्थमेवोदाहरति यदग्रे चेति ।

अनुबन्धशब्दार्थमाह अथसानेति । मोहनं मोहकरनदुत्पत्तिहेतुमाह
निद्रेति ॥ १८ ॥

स्वा०टी० । नामसां सुखमाह यदिति । अथे च प्रथमत्रयो अनुबन्धे
च पश्चादपि यत् सुखमात्मनो मोहकरं तदेवाह भिद्रा च व्यावस्थस्य
प्रमादश्च कर्तव्यावधारण्यराहित्येन मनोयाह्यमेतेभ्य उत्तिष्ठति यत् सुखं
तत्तामससदाहृतम् ॥ १८ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते नेति ।
न तदस्ति तत्रास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्वं प्राणि-
जातमन्यद्वाऽप्राणिजातं दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं
प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं
परित्यक्तं यत् स्याद्देवेभ्य तदस्तीति पूर्वेण सम्बन्धः । सर्वः
संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मको-
ऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्घ उक्तः दृश्यरूपकल्पनतया
चोर्द्धमूलमित्यादिना तच्चासङ्गशक्येण दृष्टेन क्त्वा ततः
पदन्तत् परिमार्गित्यमिति चीत्तं तत्र च सर्वस्य त्रिगु-
णात्मकत्वात् संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा
तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं सर्वस्य गीताशास्त्रार्थ सपसं-
र्त्तव्य एतावानिव च सर्वो वेदः सृष्ट्यर्षिश्च ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विका-
दिभेदेन त्रैविध्यसङ्गता संसारान्तर्भूतमेव किञ्चित् गुणतयास्य एवमपि
क्वचिद्विषयतीत्याशङ्क्याह अथेति । संसारस्य सर्वस्यैव गुणत्वसंसर्गएत्वं
प्रकरणं अन्यद्वाऽप्राणीत्यत्राप्राणियत्त्वेन प्रसिद्धत्वात् स्यादिति सङ्गच्छते ।

प्रकरणार्थसुपसंस्कृतमनुवदति सर्व इति । तस्यानेकात्मकत्वेन हेतुत्वं
 सूचयति क्रियेति । निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्यत्वाच्च तस्य हेयतेत्याह
 सत्त्वेति । व्यनर्धत्वाच्च तस्य त्याज्यत्वमनर्धत्वञ्चाविद्याकल्पितत्वेनाव-
 स्तुत्वादित्याह व्यविद्येति । न केवलमष्टादशे रुसारो दर्शयति, किन्तु
 पञ्चदशेऽपीत्याह वृक्षेति । चकारात् सर्वः संसारः इत्यनुक्तव्यते ।
 संसारश्चक्षिमाधनं सम्यक्ज्ञानञ्च तत्रैवोक्तमित्याह व्यसङ्गोति । वृक्ष-
 मनुद्यामन्तरसन्दर्भतात्पर्यमाह तत्र चेति । उक्तो धिनिवर्द्धविप्रतः
 संसारः सति सप्तम्या परामृश्यते, सर्वो हि संसारो गुणत्वयात्मको न
 च गुणानां प्रकृत्यात्मकानां संसारकारणीभूतानां निवृत्तियुक्ता मूलते-
 नित्यादित्याद्युद्धायां स्वधर्मावुद्धानात्स्वज्ञानोत्पन्ना गुणानामज्ञाना-
 त्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति तथा स्वधर्मजातं वक्तव्यमित्युत्तरसम्ब-
 द्धवृत्तिरित्यर्थः । तत्तद्वर्णप्रयुक्तधर्मजातसुपदेशे चापसंहारप्रकरणप्रकोपः
 स्यादित्याह सर्वश्चेति । उपसंस्कृते गीताशास्त्रार्थे यदापि सर्वे वेदाद्ये-
 ष्वत्यर्थेषु सर्वे उपसंस्कृतस्तथापि सुसुक्तभिरनुष्ठेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्ट-
 मित्याशङ्क्याह एतावानिति । अतुष्टेयपरिमाणनिर्धारणवदुक्तशङ्का-
 नियन्त्रणं शास्त्रार्थोपसंहारश्चेत्येतदुभयञ्चकारार्थः ॥ ४० ॥

स्वा० टी० । अनुक्तमपि संस्कृतं प्रकरणार्थसुपसंस्कृतं न
 तदिति त्विभिः । एभिः प्रकृतिसम्भवेः सत्त्वादिभिर्युष्मैर्लोकं ह्रीं सत्त्वं
 प्राणिजातं अन्यथा यत् स्यात्तत् प्रथिव्यां भूतव्यादिषु दिवि देवेषु च
 कापि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप ! ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थं ब्राह्मणक्षत्रिय-
 विद्यामित्यादिरारभ्यते ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च
 विश्वस्य ब्राह्मणक्षत्रियविश्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रा-
 णाञ्च शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदे नाधि-

कारात् हे परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानौतरेतरविभागेन
 व्यख्यापितानि, केन स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य
 प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते
 स्वभावप्रभवास्तैः शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणा-
 दीनामथ वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणप्रभवः कारणं तथा
 क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः वैश्यस्वभावस्य
 तम उपसर्जनं रजःप्रभवः शूद्रस्वभावस्य रज उपसर्जनं
 तमःप्रभवः प्रशान्त्यै धैर्यै ह्यामूढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् ।
 अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्त्तमानजन्मनि
 स्वकार्याभिसुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः सप्रभवो येषां गुणा-
 नान्ते स्वभावप्रभवा गुणाः गुणप्रादुर्भावस्य निःकारणत्वानु-
 पपत्तेः स्वभावः कारणमिति करणाविशेषोपादानं एवं
 स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्या-
 नुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, ननु शास्त्रप्र-
 विभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि
 कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानौति नैष दोषः
 शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव
 शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणाननपेक्षयेति शास्त्र-
 प्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानौत्युच्यते ॥ ४१ ॥

ध्या० टी० । स्वयति वर्षाचतुष्टयस्य अतुष्टयं प्ररुजातं सद्दीर्घ-
 मिति सूत्रस्यन्यस्यति ब्राह्मणेति । उपनयनसंस्कारवत्स्ये सति वेदा-
 धिकारित्वं समानमिति तयाणां समासकरणमितरेषामसमासे हेतुमाह
 शूद्राद्यामिति । एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वं कर्मणामसद्दीर्घत्वेन व्य-
 ख्यापकम् । प्रत्नपूर्वकं प्रकटयति केनेत्यादिना । स्वभावप्रभवैर्गुणैरित्य-

स्वार्थान्तरमाह अथ वेति । उक्तव्यवस्थायां कार्यदर्शनं प्रमाणमिति प्रशान्तीति । स्वभावशब्दस्वार्थान्तरमाह अथवेति । किमिति गुणाभिव्यक्तेरुक्तवासनाधीनत्वनात्माह गुणेति । ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निद्वारणत्वं प्रकृतिजैर्गुणैरिति प्रकृतेर्गुणकारणत्वाभिधानादत आह स्वभाव इति । यासनाकारणमिति गुणाव्यक्तेर्निमित्तकारणत्वं विवाच्यतं प्रकृतिस्तु उत्पादानमिति भावः । उक्तमुपसंहरति एवमिति । स्वभावप्रभावैः सत्त्वादिगुणैः ब्राह्मणादीनां कर्माणि प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति । शास्त्रस्य धर्मविभागहेतोः सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वादुभयत्र विभागहेतुत्वोक्तिरविरुद्धेति परिहरति नैष दोष इति ॥ ४१ ॥

स्वा० टी० । ननु यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राण्यजातञ्च त्रिगुणात्मकमेव तर्हि कथमस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारंण विहितैः कर्मभिः परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवं सर्वगीतार्थसारं संगृह्य दर्शयितुं प्रकारान्तरनारभते ब्राह्मणेत्यादि यावदध्यायसमाप्ति । हे परन्तप ! हे शत्रुतापन ! ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां वैश्यानां शूद्राणाञ्च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकृतेषु विभागतो विहितानि, शूद्राणां समासात् पृथक्करणं द्विजत्वाभावेन वैजजसत्वात्, विभागोपलक्षणमाह स्वभावः सात्त्विकराजसादिः प्रभवति प्रादुर्भवति वेभ्यस्तेर्गुणैरुपलक्षणभूतैः । यद्वा, स्वभावप्रभवेः पूर्वजन्मसंस्कारप्रादुर्भूतैरित्यर्थः । तत्र सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः तम उपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः रजोउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्त्विदं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यते शम इति । शमो दमश्च यथा व्याख्यातार्थो तपो यद्योक्तं शरीरादि शौचं व्याख्यातं क्षान्तिः क्षमा अर्जवं ऋजुतैव च ज्ञानं विज्ञानं

आत्मिकं अस्तिभावः अह्वानता परमार्थेषु आगमार्थेषु
ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजं यदुक्तं
स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभाव-
जमिति ॥ ४२ ॥

आ० टी० । प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रत्यहारा विविच्य दर्शयति
कामीत्यादिना । अन्तःकरणोपशमः शमो दमो वात्तकरणोपरतिरिक्तं
स्मारयति यथेति । त्रिविधन्तपः समदशे दर्शितमित्याह तप इति ।
शौचमपि बाह्यान्तरभेदेन प्रागेवोक्तमित्याह शौचमिति । क्षमा नामा-
क्रुष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारराहित्यं ज्ञानं शास्त्रीयं पदार्थ-
ज्ञानं विज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वातुभवपर्यन्तत्वापादनं त्रिधा व्याख्यातम् ।
स्वभावशब्दार्थस्येत्याह यदुक्तमिति ॥ ४२ ॥

आ० टी० । तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्येवाह शम
इति । शमश्चित्तोपरमः दमो बाह्योन्द्रयोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारी-
रादि शौचं बाह्याभ्यन्तरं ज्ञानिनः क्षमा धार्मिकवृत्तता ज्ञानं शास्त्रीयं
विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्ति परलोक इति निश्चयः एतच्छ्रमादि ब्राह्म-
णस्य स्वभावाज्जातं कर्म ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावस्तेजः प्रागल्भ्यं
धृतिर्धारणं सर्वाविद्यास्वनवसादो भवति यथा धृत्योत्तमि-
तस्य दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्या-
मोहेन प्रवृत्तिर्युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः
शत्रुभ्यः दानं देयेषु मुक्तहस्ताता ईश्वरभावः ईश्वरस्य भावः
प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमौषितव्यान् प्रति क्षात्रं कर्म क्षत्रिय-
जातेर्विहितं कर्म क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्तरानपि पञ्चर्तुः प्रवृत्तिः प्रागल्भ्यं
परैर्धैर्यणीयत्वं महत्त्वामपि विपदि देहेन्द्रियोन्मनी चिन्तित्तर्पित-
रिति व्याचष्टे सर्वावस्थास्विति । दक्षस्य भावमेव विभजत सह-
सेति ॥ ४३ ॥

स्वा० टी० । क्षत्रियस्य स्वाभाविकं कर्माह शौर्यमिति । शौर्यं
पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धैर्यं दास्यं कौशलं युद्धे चाप्यपलायनं
अपराङ्मुखता दानमौदार्यं ईश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत् क्षत्रियस्य
स्वाभाविकं कर्म ॥ ४३ ॥

क्षत्रिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

क्षपीति । क्षत्रिगोरक्ष्यवाणिज्यं क्षत्रिय गोरक्ष्यञ्च वाणि-
ज्यञ्च क्षत्रिगोरक्ष्यवाणिज्यं क्षत्रिभूर्भेर्विलेखनं गां रक्षतीति
गोरक्षस्तद्भावो गोरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म
क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म
स्वभावजं परिचर्यात्मकं शूद्रास्वभावं कर्म शूद्रस्यापि
स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

स्वा० टी० । वैश्यशूद्रयोः कर्माह क्षपीति । क्षत्रिः कर्षणं गां
रक्षतीति गोरक्षन्तस्य भावः गोरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यं क्रय-
विक्रयादि एतद्वैश्यस्य स्वाभाविकं कर्म । त्वैवर्णिकपरिचर्यात्मकं शूद्र-
स्यापि स्वभावजं कर्म ॥ ४४ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यग्नुष्ठितानां स्वर्ग-

प्राप्तिः फलं स्वभावतः वर्णा आश्रमादयश्च स्वकर्मनिष्ठाः
 प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः श्रेष्ठेण विशिष्टदेशजातिकुलध-
 र्मायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यादिस्मृ-
 तिभ्यः पुराणे च वर्णानामाश्रमाणाञ्च लोकफलभेदविशि-
 षम्भरणात् कारणान्तरात्त्विदं वक्ष्यमाणं फलं शृणु स्वे स्वे
 इति । स्वे स्वे यद्योक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः
 संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिचये मति कार्थेन्द्रियाणां
 ज्ञानाधिष्ठानयोग्यतात्तद्गणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति नरो-
 ऽधिकृतः पुरुषः किं स्वकर्मानुष्ठानादेव साक्षात् संसिद्धिं न
 कथं तर्हि स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति
 तच्छृणु ॥ ४५ ॥

आ० टी० । स्वभावस्तु पूर्ववच्छमादिपरिचर्यान्तकर्मार्थं विभ-
 ज्योक्तानामभ्युदयं फलमाश्रयुपन्यस्यति एतेषामिति । स्वभावतो
 विहितत्वादेव भोक्षापेक्षामनुरेणानुष्ठानादत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह
 वर्णा इति । अथशब्देन भुक्तकर्मणोऽतिरिक्तं कर्मानुशयशब्दितसुच्यते,
 प्रत्येकं देशादिभिर्विशिष्टशब्दः अस्यध्यतेः आदिशब्देन तद्यथा अन्नफलार्थं
 निर्मितेच्छाया गन्धाद्यनूत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते न
 धर्मज्ञानिर्भवतीति अतिगर्ह्यते । इतश्चोक्तानां कर्मणां स्वर्गफलत्वं
 युक्तमित्याह पुराणे चेति । उक्तं हि यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः
 परमं सिद्धिस्तुर्गवन्धमज्ञोऽसौ लोकानाप्राप्त्यनुत्तमानिति यस्वेतां
 नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेत् सुनिः स दहत्यग्निवहोषान् जयेन्नोकांश्च शाश्व-
 तान् इति भोक्षाश्रयश्चरते यद्योक्तं शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः अनिन्द्य-
 नञ्ज्योतिरिव प्रशान्तं च ब्रह्मलोकात् अयते द्विजातिरिति च सर्व एते
 पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिश्चकारार्थः । यदि पुनश्चोक्षापेक्षयोक्तानि कर्मा-
 ण्यनुष्ठीयेरंस्तदा भोक्षफलत्वं तेषां सेव्यतीत्याह कारणान्तरादिति ।

तदेव कारणांतरं यन्मोक्षामेक्षया तेषामनुष्ठानं मोक्षोपायेषु सात्त्विकेषु
ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रियादीनामनधिकारात् ब्राह्मणानामेव मोक्षो न
क्षत्रियादीनामित्याशङ्काह स्वे स्वे इति । यथा स्वे कर्मण्यभिरतस्य
बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्ताप्राप्तज्ञानस्य मोक्षोपपत्तेर्ब्राह्मणा-
तिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा पूर्वाङ्गं व्याचष्टे स्वे स्वे
इत्यादिना । संसिद्धिशब्दस्य मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण
तत्राभे तादर्थ्येन सत्प्रासादिविधानानर्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते
किमिति । न तावन्मात्रेण साक्षान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठायोग्यता चेति
परिहरति नेति । तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य संसिद्धिरिति पृच्छति कथं
तर्हीति । उत्तराङ्गेनोत्तरमाह स्वकर्मैति । तच्छृणु तं प्रकारमेका-
पचेतो भूत्वा, श्रुत्वावधारय इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आ० टी० । एतद्भूतस्यापि ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह
स्वे स्व इति । स्वस्याविकारविहिते कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः
संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते ॥ ४५ ॥

**यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमग्यर्चय सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥**

यत इति । यतो यस्मात् प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मा-
दन्तर्यामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात् येनेश्वरेण
सर्वमिदं ततं जगद्ग्राप्तं स्वकर्मणा पूर्वीकृतेन प्रतिवर्णन्त-
मीश्वरमभ्यर्चय पूजयित्वा राध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता
लक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

आ० टी० । तमेव प्रकारं स्फुटयति यम इति । यतः शब्दात्
यस्मादित्युक्तं व्यक्तोक्तोक्ति यस्मादिति । प्राणिनास्तत्पर्यन्तस्मादीश्वरा-
लोपा चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिणो येन च सर्वं व्याप्तं तदेव षटादि-
कार्येषु कारणातिरिक्तस्वरूपानावाप्तं स्वकर्मणाभ्यर्च्य मानवः संसिद्धिं

विन्दतीति सम्बन्धः । न हि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया साक्षा-
न्मोक्ष उपलभ्यते तस्य ज्ञानैकलभ्यत्वात् किन्तु तस्मिन्नां युद्धबुद्धीनां
कर्मसु फलमपश्यतामीश्वरप्रसादासादितविवेकवैराग्यवतां सन्नप्राप्तिनां
ज्ञाननिष्ठायोग्यतावतां ज्ञानप्राप्या सृक्तिरित्यभिप्रेत्याह केवलमिति ॥४६॥

स्वा० टी० । कर्मणा ज्ञानप्राप्तिप्रकारसाह स्वकर्मेति साङ्गेन ।
स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा देन प्रकारेण तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु-
तमेवाह यत इति । यतोऽन्तर्यामिणः परमेश्वराद्भूतानां प्राप्तिनां
प्रवृत्तश्चेष्टा भवति येनात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं स्वक-
र्मणा व्यभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मनुष्यः ॥ ४६ ॥

**श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् खनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥**

यत एवमतः श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वी धर्मः ।
स्वधर्मः विगुणोऽपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः परधर्मात् खनुष्ठितात्
स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं
स्वभावनियतमिति यथा विपजातस्य इव कृमिः लिषं न
दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं
पापं स्वभावनियतं कर्म कुर्वीथी विपजात इव कृमिः
किल्बिषं नाप्नोतीत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

स्वा० टी० । स्वधर्मात् श्रेयानस्य बुद्धिः, इन्द्रादिदारा मोक्षदयायित्वा-
त्तदनुष्ठानभावश्चकमित्याह या इति । ननु युद्धादिन्यायं स्वधर्मात्
कुर्वन्नापि हिंसाधीनं पापं प्राप्नोति तत् कर्म स्वधर्मः श्रेयानिति तत्राह
स्वभावेति । स्वकीयं वर्गात्तं निमित्तं प्रत्य विहितं स्वभावजमित्य-
धस्तादुक्तमित्याह यदुक्तमिति । निष्कृतात्कर्मणि विहितं कर्म कुर्वन्
पापं नाप्नोतीत्यस्य दृष्टान्तमाह श्रेयि । इतश्च विहितं कर्म दोषवदापि
कर्तव्यं भकारान्तरासम्भवादित्युक्ता उवाचपूर्व । वासयति स्वभावेत्यादिना ।

न हि कर्मविषजो विषनिमित्तं मरणं प्रतिपद्यते तथा पापाधिकृतः
पुरुषो दोषवर्दापि विहितं कर्म कुर्वन् पाप नाप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः ॥४७॥

स्वा० टी० । स्वकर्मणोति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति ।
विशुषोऽपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितादापि परधर्मात् श्रेष्ठः, न च बन्धु-
बन्धादियुक्ताद्युद्धादेः स्वधर्माद्भिन्नादनादिपरधर्मः श्रेष्ठ इति मन्व्यं
यतः स्वभावेन पूर्वोक्तेन नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् काल्वपं
नाप्नोति ॥ ४७ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

परधर्मश्च भयावह इत्यनात्मज्ञश्च न हि कश्चित् क्षणम-
प्यकर्मकृत्तिष्ठतीत्यतः सहजमिति । सहजं सह जन्मनेवा-
तपन्नं सहजं किं तत् कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि त्रिगुण-
त्वान्न त्यजेत् सर्वारम्भा आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्मा-
णात्ये तत् प्रकरणात् यः कश्चिदारम्भः स्वधर्मः परधर्मश्च तं
सर्वं सदोषाः हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः त्रिगुणा-
त्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवावृताः सहजस्य
कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषात्
नैवमुच्यते भयावहश्च परधर्मः न च शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुम-
ज्ञेन कर्मवता तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं
कर्ममिति न त्यजेत् किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो
भवतीति । किञ्चातो यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति
न त्याज्यं सहजं कर्मैवन्तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति
सिद्धं भवति सत्यमेवमशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति
चित् किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा सांख्यानं गुणाः

किंवा क्रियैव कारकं यथा वीहानां पञ्चस्कन्धाः क्षणप्रध्व-
मिनः उभयथापि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवत्यथ तृती-
योऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न
करोति तदा निःक्रियं वस्तु तदेव तत्रैव सति शक्यं कर्मा-
शेषतस्त्यक्तुं अयं त्वस्मिन् तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रच-
लितं वस्तु नापि क्रियेव कारकं किं तर्हि व्यवस्थितं द्रव्ये
ऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं
द्रव्यं शक्तिमद्व्यतिष्ठत इति एवमाहुः काणादास्तदेव च
कारकमित्यस्मिन् पक्षे को दोष इत्ययमेव तु दोषो

आ० टी० । तर्हि दोषरहितमेव भिच्चाटनादि सर्वैरनुशीयता
मतो न पापप्राप्तिरित्याशङ्क्याह परेति । अज्ञानित्यनुवर्तते । तर्हि
पापप्राप्तिशङ्कापरिहर्तुं भूकर्मनिष्ठत्वमेव सर्वेषां स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानाभावा-
च्चैवमित्याह अनात्मज्ञ इति । पूर्ववदत्रापि सम्बन्धः । प्रकारान्तरा-
सम्भरकृतं फलमाह अत इति । सत्त जायत इति सत्तजं स्वभावनियतं
नित्यं कर्म तद्विहितत्वान्निर्दोषमपि हिंसात्मकतया सदोषमित्यत्र हेतुमाह
त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणत्वयारब्धतया हिंसादिदोषवदपि कर्म विहित-
मत्याज्यमित्यर्थः । इत्येतां दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति सर्वेति । आरम्भशब्दस्य
कर्मव्युत्पत्त्या स्वपरसर्गकर्माद्यत्वे कर्मणां प्रकृतत्वं हेतुमाह प्रकरणा-
दिति । दोषेषोत्यादि व्याचष्टे यः कश्चिदिति । ते सर्वे दोषेणाहता
इति सम्बन्धः । सर्वकर्मणां दोषाहतत्वे हिंशदोषात्तं यस्मादित्युक्तं
हेतुमेवाभिनयति त्रिगुणात्मकत्वमिति । स्वभावनियतस्य कर्मणो दोष-
वत्त्वात्तत्यागद्वारा परधर्ममातिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्भिन्नोक्तः सम्भवति
न च परधर्मोऽदुष्ठात् शक्यते भयावहत्वात् न च तर्हि कर्मणोऽशेषतोऽनु-
ष्ठानमेवाप्तस्याशेषकर्मत्यागायोगादतः सत्तजं कर्म सदोषमपि न त्याज्य-
मिति वाक्यार्थमाह सत्तजस्येति । सत्तजं कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र

यतस्त्वभागवतं मतमिदं कथं ज्ञायते यत आह भगवान्ना-
सतो विद्यते भाव इत्यादि कारणादादीनां ह्यसतो भावः
सतश्चाभाव इतीदं मतमभागवतत्वेऽपि न्यायवत्त्वे को दोष
इति चेदुच्यते दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् कथं यदि
तावद्दृष्टाण्युक्तादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरतन्तमेवासदुत्पन्नञ्च
स्थितं कश्चित् कालं पुनरतन्तमेवासत्त्वमापद्यते तथा च
सतप्रसदेव सज्जायते अभावीभावो भवति भावश्चाभाव
इति तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः
समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य जायत इति ।

विचारमवतारयति किमिति । न हि कश्चिदिति न्यायादिति शेषः दोषो
विहितनित्यत्वान्ने प्रत्यवायः । सन्दिग्धस्य सप्रयोजनस्य विचार्यत्वा-
दुक्तसन्देहे प्रयोजनं पृच्छति किञ्चात इति । तत्राद्यमनूद्य फलं दर्शयति
यतीति । अथक्यानुष्ठानस्य गुणत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धं हि महोदधि-
मग्नस्यस्य चुलकीकृतप्रपिपता गुणवत्त्वन्दाह एवन्तर्हीति । अथेप-
कर्मत्वानस्य गुणवत्प्रपि प्रागुक्तन्यायेन तदयोगात्तस्याशक्यानुष्ठानतेति
शङ्कते सतप्रमिति । चोद्यमेव विद्वेषज्ञाद्यं विभजते किमिति । सत्त्वादि-
गुणवदात्मनो नित्यप्रचलितत्वेनाशेषतस्तेन न कर्म त्यक्तुं शक्यं नापि-
रूपविज्ञानवेदनासंस्कारसंज्ञानं क्षणध्वंसिनां स्वप्नानामिव क्रियाकारक-
भेदाभावात् कारकस्यैवात्मनः क्रियात्वमित्युक्ते कर्माशेषतस्यक्तुं शक्य-
सुभवथापि स्वभावसङ्गादित्याह उभयथेति । पञ्चदशानुरोधेनाशेष-
कर्मत्वानायोगे वैशेषिकश्चोदयति अथेति । कदाचिदात्मा सक्रियो
निःक्रियश्च कदाचिदिति स्थिते फलितमाह तत्वेति । उक्तमेव पक्षं
पूर्वोक्तपञ्चदश्यादिशेषदर्शनेन विशदयति अयं त्विति । आगमापायित्वे
क्रियायास्तदतो द्रव्यस्य कथं स्थायितेत्याशङ्क्याह शुद्धमिति । क्रिया
शक्तमप्येऽपि क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं क्रियां कुर्वन् हि कारणं

न चैवमभाव उत्पद्यते कारणञ्चापेक्षत इति शक्यं वक्तु-
मसतां शशविषाणादीनामदर्शनाद्भावात्मकाश्चेत् घटादय
उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तिमात्रे कारणमपेक्षोत्पद्यन्त
इति शक्यं प्रतिपत्तुं किञ्च असतस्य सद्भावे सतश्चासद्भावे
न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित् स्यात्
सत् सन्विसदादेवेति निश्चयानुपपत्तेः किञ्चित्पद्यत
इति द्वयणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणमत्तासम्बन्धमाह प्रागु-
त्पत्तेश्चामत् पश्चात् स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः पर-
माणुभिः सत्तया च समवायलक्षणो न सखन्धेन सम्बध्यते

कारकमित्यभ्युपगमादित्याशङ्क्याह तदेवेति । किदाप्रतिपत्तेव कारणं
न क्रियाधिकरणं परस्परान्भयादित्यर्थः । वैशेषिकपक्षे दोषाभावादस्ति
रहितः स्वोकार्थतत्तदुपसंहरति इत्यङ्गिदिति । भगवन्मतानुसारित्वान-
भावात्स्य पक्षस्य त्याज्यते न दूषयति न्यसेवेति । भगवन्मतानुसारित्व-
मस्याप्रामाण्यमिति शङ्कते कथमिति । भगवद्ब्रह्मणसदाहरन् परम-
पक्षस्य तदनुगुणत्वाभावमाह यत इति परेषामपि तमेतदनुगुणमेव किं
न स्यादित्याशङ्क्याह कारणवादीनां हीति । भगवन्मतानुगुणत्वाभावेऽपि
न्यायानुगुणत्वेन दोषरहितं काणादादीनां मतसुपादेयमेव न हि
काणादमतं विरोधादुपेक्षणीयमिति शङ्कते अभागवतस्येऽपीति व्याच-
वत्त्वमसिद्धमिति दूषयति उच्यते इति । सर्वप्रमाणानुसारिणो अतएव न
तद्विरोधितेत्याक्षिपति कथमिति । वैशेषिकमतस्य सर्वप्रमाणविरोधं
प्रकटयन्नादौ तन्मतमनुवदति यदीति । असतो जन्म सतस्य नाश इति
स्थिते फलितमाह तथा चेति । उक्तमेव वाक्यं व्याकरोति अभाय इति ।
सदेवासत्त्वमापद्यत इत्युक्तं व्याचष्टे भावश्चेति । इति अतर्गति
शेषः । तत्रैवाभ्युपगमान्तरमाह तत्रेति । प्रकृतं सतं सप्तस्यर्थः इत्य-
भ्युपगम्यत इति शेषः । परकीयमभ्युपगमं दूषयति न चेति । एव-

सम्बद्धं सत् कारणसमवेतं सन् भवति तत्र वक्तव्यं कथम-
 सतः सत् कारणं भवेत् सम्बन्धो वा केनचित् । नहि
 बन्ध्यापुत्रस्य मत्तासम्बन्धो वा कारणं वा केनचित् प्रमाणतः
 कल्पयितुं शक्यं ननु नैवं वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्पयते
 ह्यणकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षणः
 सम्बन्धः सतामिवाच्यते इति न सम्बन्धात् प्राक् सत्त्वान-
 भ्युपगमाद्नहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्
 प्राक् घटादीनामस्तित्वमिष्यते न च नृद एव घटाद्याका-
 रप्राप्तिमिच्छन्ति ततश्चासत एव सम्बन्धः पारिशेष्यादिष्टो
 भवति नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुद्धः
 न बन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् घटादेरेव प्रागभावस्य स्वका-
 रणसम्बन्धो भवति न बन्ध्यापुत्रादिरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति

मिति परपरिभाषानुसारेणेत्यर्थः, अदर्शनादुत्पत्तं रमेकायाश्चेति शेषः ।
 कथन्तर्हि त्वन्वतेऽपि घटादीनां कारणापेक्षायामुत्पत्तिर्नहि भाषानां
 कारणापेक्षोत्पत्तिर्वा युक्तेति तत्राह भावेति । घटादीनारुक्त्वुपपत्ते
 प्रागपि कारणात्मना सतामेवाव्यक्तनामरूपाणामभिव्यक्तसामर्थ्यामपेक्ष्य
 शृङ्गमभिव्यक्तसम्भवाच्च किञ्चिदनवर्तमित्यर्थः । असत्कार्यवादे दोषा-
 न्तरमाह किञ्चेति । परमते सामनेयव्यवहारे कश्चिदपि विश्वासो न
 कस्त्रिचिदित्यत्र ऐतमाह सत्त्वदेवेति । न हि स तथैवेति निश्चितं तथैव
 शबरसत्त्वभागे रिष्टत्वाच्च वा स तथैवेति निश्चयः तथैव सत्त्वप्राप्तेरुपगमा-
 दतो यन्मानेन सदसदा निश्चीतं तत्तद्येति निश्चासाभावात् मानवैफल्य-
 मित्यर्थः । इतश्चासत्कार्यवादो न युक्तिमानित्याह किञ्चेति । तदेव
 हेतुकारं स्फोरयितुं परमतमनुवदति उत्पद्यत इतीति । परकीयं
 पचनमेव व्याचष्टे प्रागिति । सम्यन्त्रं सदित्यनेन कारणासम्बन्धे सति
 कार्यस्य सम्बन्धो भवतोत्पत्तं वादेन स्फुटयति कारणेति । परमत-

विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्या-
भावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरैतराभावोऽतप्रस्ताभाव
इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः असति च
विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटाभावमापद्यते
सम्बध्यते च भावेन कपात्ताख्येन कारणेन सर्वव्यवहारयो-
ग्यश्च भवति ननु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सतप्रपीति
प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रागभावस्यैव

मेवमनुभाष्य दूषयति तत्रेति । कार्यस्यासतोऽपि कारणं सम्भवति तस्य
च कार्येण सम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्काह न हीति । असत्त्वादेवासतः
सम्बन्धाभावे कारणस्य सतोऽपि न तेन सम्बन्धाऽनुमातुं शक्यते सदसतोः
सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः । कार्यस्यात्यन्तासत्त्वानस्युपगमात् कारणसम्बन्धः
स्यादिति शङ्कते नन्विति सतामेव द्वयणुकादीनां कारणसम्बन्धं शङ्कित्वा
दूषयति च सम्बन्धादिति । एतन्म्युपगममेव विशदयति न हीति ।
सदेव कारणं कार्यकारमापद्य कार्यव्यवहारं निर्वर्त्तयतीत्यस्युपगमा-
द्वाप्ति सम्बन्धानुपपत्तिरित्याशङ्क्यापराङ्मान्द्वैवकित्याह न चेति ।
कार्यस्य कारणसम्बन्धात् पूर्वं सत्ताभावे परिशेषसिद्धमर्थं दर्शयति
ततश्चेति । तत्र चानुपपत्तिरुक्तोऽति श्रेष्ठः सम्बन्धिनोः सदसतोरुच्योमे-
ऽपि सम्भवायः सदसतोः भवेदिति तस्य नित्यत्वादन्यतरसम्बन्धभावोऽपि
स्थितेरावश्यकत्वादिति शङ्कते नन्विति । सदसतोर्भेदः सम्बन्धस्यादृष्टत्वा-
द्धेति निराचष्टे न वन्थेति । घटादिप्रागभावस्य व्यत्यन्ताभावत्वा-
भावाद्बन्ध्यापुत्रादिविचक्षणतया स्वकारणसम्बन्धः सिध्यतीत्याशङ्काह
घटादेरिति । उभयत्वाभावाविशेषेऽपि कस्यचित् कारणसम्बन्धो नेतर-
ह्येति विशेषे हेत्वभावात् प्रागभावस्य कारणसम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः ।
घटादिप्रागभावस्य सन्नतियोगिकत्वं बन्ध्यापुत्रादेर्नैवमिति विशेषमाशङ्क्य
दूषयति एकस्येति । प्रागभावस्यैव प्रध्वंसाभावादेरपि सन्नतियोगि-
कत्वं विशेषे स्वकारणेन सम्बन्धाविशेषः स्यादित्यर्थः । प्रागभावप्रध्वंसा-

ह्यणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पादिव्यवहारार्हत्वमित्यतदसमञ्ज-
समभावत्वाविशेषादतन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ननु नेवा-
स्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते किं तर्हि भावस्यैव हि
भावापत्तिर्यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य पटापत्तिः
एतदप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धं सांख्यस्यापि
यः परिणामपक्षः सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणा-
हैशेषिकपक्षान्न विगिष्यतेऽभिव्यक्तितरोभावाङ्गीकरणेऽप्य-
भिव्यक्तितरोभावयोर्विद्यमानाविद्यमाननिरूपणो पूर्ववदेव
प्रमाणविरोधः एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येत-
दप्ययुक्तं पारिशेष्यात् सदेकमेव वस्त्वविद्ययोत्पत्तिविना-
शादिवर्मेरनेकधा विकल्पप्रत इतीदं भागवतं मतमुक्तं

भावयोर्विशेषाभावे फलितमाह असति चेत् । कपान्कशब्दो घटकारणी-
भूतश्चदवयवविषयः, सर्वो व्यवहारो घटाश्रितो जन्मनाशादिव्यवहारः
प्रध्वंसाभावस्तु घटस्यैवाभावत्वे सत्यपि न घटत्वमापद्यते नापि कारणेन
सम्बध्यते न चोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्येतदयुक्तं प्रागभावेनास्य
विशेषाभावादित्याह नन्विति । असमञ्जसमित्यनेनेतिशब्दः सम्बध्यते ।
असमञ्जसान्तरमाह प्रध्वंसादीति । अन्योन्याभावात्यन्ताभावावादिपदार्थौ
कचिदिति देशकालयोर्पृथङ् व्यवहारो जन्मादिरिव प्रागभावो नोत्-
पत्त्यादिव्यवहारयोग्योऽभावत्वात् प्रध्वंसादिवदित्यर्थः । प्रागभावस्य
घटभावात्तदभ्युपगमादनुमानं सिद्धसाधनमिति शङ्क्यते नन्विति । अभावस्य
भावापत्त्यनभ्युपगमे भावस्यैव भावापत्तिरित्यनेदं स्यादिति दूषयति
भावस्यैवेति । तस्य तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह यथेति । भावस्य
भावापत्तिरनेदिति दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति एतदपीति । चारम्भवादोक्त-
दोषं परिणामशादेऽपि सञ्चारयति सांख्यस्येति । धर्मः परिणामः
असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः एतच्च पूर्वपूर्वपरिणामस्य नाशादसदसदेव

नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिन् श्लोके सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारात् व्यभिचाराच्चेतरेषामिति । कथं तैर्हि ब्रह्मनोऽविक्रियत्वेनाशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति यदि वस्तुभूता गुणाः यदि वा अविद्याकल्पितास्तद्धर्मकर्म तदात्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविदान्न हि कश्चित् क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तं शक्नोतीत्युक्तं विद्वांसु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निहत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परितप्रक्तुं अविद्याऽध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विच-

षञ्च सदेवेति व्यवस्थात्वापि दुर्घटेत्यर्थः । ननु कार्यं कारणात्मना प्रागपि सदेवाव्यक्तं कारकव्यापाराद्गच्छत तेन व्यक्ताव्यक्तयोर्जन्मनाश्व्यवहारात्मत्वात् तद्विशेषसिद्धिसत्ताह व्यभिव्यक्तीति कारकव्यापारात् प्रागनभिव्यक्तवदभिव्यक्तेः सत्त्वमसत्त्वं वा सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधः द्वितीये पक्षान्तरयदत्यन्तासतः तद्विर्वर्त्यत्वाद्योगे स एव दोषः कारकव्यापारादूर्ध्वव्यक्तवदव्यक्तेरपि सत्त्वे स एव दोषः असत्त्वोपि सतोऽसत्त्वाङ्गीकारात् मानमेवव्यवहारे न कापि विश्वासः सत्सदेव असदसदेवेत्यनिर्द्धारणादित्यर्थः । सांख्यपक्षप्रतिषेधन्यायेन पक्षान्तरमपि प्रतिक्षिप्तमित्याह एतेनेति । कारकस्यैव कार्यरूपापत्तिरुत्पत्तिसत्त्वैव तद्रूपत्यागेन स्वरूपापत्तिर्नाश इत्येतदपि न पूर्वरूपे स्थिते नटे च परस्य पररूपापत्तेरनुपपत्तेर्न च प्राप्तिरूपं स्थितेन नटेन वा त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । आरम्भवादे परिणामवादे च उत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तौ परिशेषायातं दर्शयति चारिशेष्यादिति । एकस्थानेकविधविकल्पानुपपत्तिमाशङ्क्याह अविद्ययेति । अस्यापि मतस्य भगवन्मत्तानुरोधित्वाभावादपिशिष्टा त्याज्यतेत्याशङ्क्याह इतीदमिति । उक्तमेव भगवन्मत्तं विशदयति सत्प्रत्ययस्येति । सदेकमेव वस्तु स्यादिति शेषः । इतरेषां विकारमत्त्वानां रजतादिधोवदर्थव्यभिचारादविद्यया तदेष

श्रादेस्त्रिभिरापगमे शेषोऽवतिष्ठत एवञ्च सतीद् वचनमुप-
पन्नं सर्वकर्माणि मनसेतप्रादि स्वे स्वे कर्मस्थभिरतः
संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानव इति च ॥ ४८ ॥

बहस्वनेकधा विकल्पत इत्याह व्यभिचाराच्चेति । इति मतं ज्ञोके
दर्शितमिति सम्बन्धः । आत्मनश्चेदपि क्रियत्वं भगवतेष्टं तर्हि सर्वकर्म-
परित्यागोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणस्व्यागसिद्धिरिति शङ्कते कथमिति ।
किं कार्यकारणात्मनां गुणानामकल्पितानां कल्पितानां वा कर्म धर्म-
त्वेनेष्टं द्विधापि निःशेषकर्मत्यागो विदुषोऽविदुषो वा नाद्य इत्याह
यदीत्यादिना । अवित्यारोपितमेव गुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वारा
कर्मेति शेषः । द्वितीयं प्रत्याह विद्वांस्त्विति । आरोपशेषवशाद्द्विदुषोऽपि
माशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याह अपिदीति । तामेवानुपपत्तिं दृष्टा-
न्नेन स्पष्टयति न हीति । विदुषोऽशेषकर्मत्यागे पाञ्चमिकमपि यचोऽनु-
कूलमित्याह एवञ्चेति । अविदुषः सर्वकर्मत्यागायोगे च प्रकृताध्यायस्थ-
मेव वाक्यमनुगुणमित्याह स्वे स्वे इति । वाक्यान्तरमपि तत्रैवार्थे
दुक्तार्थमित्याह स्वकर्मचेति ॥ ४८ ॥

स्वा० टी० । यदिति पुनः सांख्यदृष्ट्या स्वधर्मे हिंसालक्षणं दोषं
मत्वा परधर्मं अष्टं मन्यसे तर्हि सदोषत्वं परधर्मेऽपि तुल्यमित्याशये-
नाह सहजमिति । सहजं स्वभावावर्हितं कर्म सदोषमपि न त्यजेत्
हि यस्मात् सर्वेऽप्यारम्भा दृष्टादृष्टानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केन-
चिदाहता व्याप्ता एव यथा महाजनधूमेनाग्निराहतस्तद्वत्, अतो
यथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाहृत्य प्रताप एव तमं गीतादिनिवृत्त्ये सेव्यते तथा
कर्मणोऽपि दोषांशं विहाय गुणांश एव शुद्धये सेव्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यं सिद्धिं परमां सन्नप्रासेनाधिगच्छति ॥४९

या च कर्मजा मिहिरुक्ता ज्ञाननिष्ठा योग्यतालक्षणा
तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यमिद्विज्ञाननिष्ठालक्षणा वक्तव्येति
श्लोक आरभ्यते । अमक्तद्विरमक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तः-
करणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्तिनि-
मित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्मा अन्तःकरणं यस्य
स जितात्मा विगता स्पृहा लक्षणा देहजीवितभोगेषु यस्मात्
स विगतस्पृहो य एवम्भूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं
गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्ममन्वीधात् स निः-
कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यञ्च तत् सिद्धिश्च सा
नैष्कर्म्यमिद्धिः नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिः निष्क्रियत्वस्वरूपाव-
स्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां
प्रकृष्टां कर्मजा सिद्धिविलक्षणां सद्योभुक्त्यवस्थानरूपां
सत्यासेन सम्यक्दर्शनेन तत्पूर्वकेन वा सर्वकर्मसत्यासेना-
धिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

आ० टी० । विदुषः सर्वकर्मतप्राप्तौ नाविदुषस्तथेत्युक्तं इदानी-
सुक्तमनन्दानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह या च कर्मजेति । चोऽवधारणार्थो
भिन्नकर्मो वक्तव्य इतत्प्रव सम्बध्यते । साधनान्युपदिशन् नैष्कर्म्यसिद्धिं
व्यपदिशति व्यसक्तोति । एवादिविषये चेतसः सङ्गाभावेऽपि तस्यास्वाधी-
नत्वमाशङ्क्याह जितात्मोति । अयमिदमुक्ता स्पृहाभावं वदन्नपुनरुक्ति-
रिष्टेत्प्राशङ्क्याह देहेति । सुक्तमन्यु तत् फलं लभ्ययति य एव-
मिति । कर्मणा निर्गतो हेतुमाह निद्रयेति । स्वयङ्गज्ञानार्थत्वेन
नैष्कर्म्यसिद्धिशब्दं व्याख्यायार्थान्तरमाह नैष्कर्म्यस्येति । प्रकर्षमेव प्रक-
टयति कर्मजेति । सच्चरासस्य श्रुतिसूत्रेऽपि सभ्यगदर्शनसाधनत्वप्रसिद्धो-
रयुक्तनादात्ममितप्राशङ्क्यपचान्तरमाह तत्पूर्वकेत्येति ॥ ४६ ॥

स्वा० टी० । ननु कर्मणि क्रियमाणे कथं दोषाद्यप्रहासेन गुणांश एव सम्पद्यत इत्यपेक्षायामाह व्यसक्तबुद्धिरिति । व्यसक्ता सङ्गानुन्या बुद्धिरेव जितात्मा निरहङ्कारः विगता स्मृत्ता फलविषया यस्मात् स एवम्भूतः, सङ्गं तत्रज्ञा फलं चैव स तत्रागः सात्त्विको भव इत्येवं पूर्वोक्तेन कर्मानुक्तिफलयोस्त्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यं सिद्धिं सर्व-कर्मानिष्टलक्षणां सत्त्वशुद्धिमधिगच्छति । यद्यपि सङ्गफलयोस्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनवेशाभावात् तदुक्तं नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदितप्रतिज्ञोक्तवृत्तयेन, तथाप्यनेनोक्त-लक्षणेन सत्त्वासेन परमां नैष्कर्म्यं सिद्धिं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशीतप्रवृत्तं लक्षणां पारमहंस्यचर्यामाप्नोति ॥ ४६ ॥

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा॥५०॥

तथा चोक्तं सर्वकर्माणि मनसा मय्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते इति पूर्वोक्तेन स्वकर्मागुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनस्वरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तदुक्तव्यमित्याह सिद्धिमिति । सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्पसादजां कार्येन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उक्त-रार्थः, किन्तुदुत्तरं यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मया वचनाद्विबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् किं विस्तारेण नित्याह समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय ! यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति

अनेन प्रकारेण या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदम्यथा दर्शयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य या परेति निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् कस्य ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः कीदृशी सा यादृशमात्मज्ञानं कीदृक् तत् यादृश आत्मा कीदृशोऽसौ यादृशो भगवतोक्त उपनिषदाख्यैश्च न्यायतश्च ननु विषयाकार ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवानात्मेष्यते क्वचित् नन्वादित्यवर्णी भा रूपः स्वयं ज्योतिरित्याकारवत्त्वमात्मनः श्रूयते न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वा-

व्या० टी० । संन्यासाच्चैकस्य प्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमानुस्यूतमाह तथा चेति । ज्ञानस्य प्राप्तिरियोग्यतायता जातस्यैव गन्धयस्त्रान्फलप्राप्तौ सुक्तावुक्तायां यत्कव्येयो नातीत्याशङ्क्याह पूर्वोक्तेनेति । क्रमाख्यं वस्तु तदित्युच्यते । सिद्धिप्राप्त इत्युक्तेन कस्मादनुद्यते तत्राह तदनुयात इति । उत्तरत्वेन प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति किं तदित्यादिना । ज्ञाननिष्ठा प्राप्तिक्रमस्य विस्तरणोक्तौ दुर्विधत्वमाशङ्क्य परिहरति किमिति । अद्य-र्थपादस्य पूर्वस्यामर्तुतमाशङ्क्याह यथेति । निष्ठायाः साधेयत्वात् प्रतिष-म्बात्स्य निर्देष्टव्यमित्याह कस्येति । या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा सा प्रकृतस्य ज्ञानस्य निष्ठेत्याह ब्रह्मेति । तस्य परा निष्ठा न प्रसिद्धेति क्त्वा साधनानुष्ठानाधीनतया साधेति सत्त्वाः पृच्छति कीदृशीति । प्रसिद्धमात्मज्ञानमनुस्यूत ब्रह्मज्ञाननिष्ठा अनुज्ञातेत्याह यादृशमिति । तत्रापि प्रसिद्धिरसिद्धेति शङ्कते कीदृशमिति । अर्थेनैव विशेषो हीति न्यायेनोक्तमाह यादृश इति । अत्रापि विप्रतिपत्तेरप्रसिद्धिर्भासन्वाय पृच्छति कीदृश इति । अर्थेनैव विशेषो हीति न्यायेनोक्तमाह यादृश इति । न जायते चिन्ता येत्यादीति वाक्यानि कूटस्थत्वमस-ङ्गमित्यादिन्यायः । ज्ञानस्य विषयानारत्वादात्मनसाविषयत्वादात्मकार-त्वाच्च तदाकारकज्ञानायागदात्मप्रसिद्धावपि नात्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते

क्षेपां वाक्यानां द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तर्मा-
 रूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थान्यादित्यवर्गमित्यादिवाक्यानि
 अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधादविषयत्वाच्च न
 संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कथं नैनं अश-
 ब्दमस्यर्गमित्याद्यैस्तच्चादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नं कथं
 तर्ह्यात्मनो ज्ञानं सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं
 भवति निराकारश्च आत्मेत्युक्तं ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराका-
 रत्वे कथं तद्भावनिष्ठेति नात्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्म-
 त्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसमनैर्मन्याद्युपपत्तेर्नात्मचेतन्या-
 कारभासत्वोपपत्तिः बुद्ध्याभामं मनस्तदाभासानीन्द्रियाणि

नत्विति । आकारवत्त्वमात्मनः श्रुतिसिद्धिमिति सिद्धान्ती शङ्कते नन्वा-
 दित्येति । उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववादी पारहरति नेत्या-
 दिना । संग्रहयाक्यं प्रपञ्चयति द्रव्येति । इतश्चाकारवत्त्वमात्मनो
 नास्तीत्याह अरूपमिति । यदात्मनो विषयत्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं न
 सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति अविषयत्वाच्चेति । आत्मनो विषयत्वे
 श्रुतिसदाहरति नेत्यादिना संदृशे सम्यग्दर्शनविषयत्वाय यस्यात्मनोरूपं
 न तिष्ठतीत्यर्थः । तदेव करणागोचरत्वेनोपपादयति नेति । शब्दा-
 दिभ्योऽन्यत्वाच्चात्मा विषयो न भवतीत्याह अशब्द इति । आत्मनोविषय-
 त्वाकारवत्त्वयोरभावे फलितमाह तस्मादिति । ज्ञानस्यात्माकारत्वाभावे
 सत्यात्मज्ञानमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शङ्कते कथं तर्हि इति ।
 ज्ञानानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह सर्वं हीति । आत्मनोऽपि तर्हि विषय-
 त्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यादित्याशङ्क्याह निराकारश्चेति । आत्म-
 नोविषयराहित्वं चकारार्थः । आत्मवत्तत्ज्ञानस्यापि तर्हि निराकार-
 त्वभाविष्यतीत्यत्राह ज्ञानेति । तच्छब्देनात्मज्ञानं गच्छते, तस्य

इन्द्रियाभासश्च देहाऽतो लौकिकैर्देहमात्र एवात्मदृष्टिः
 क्रियते देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाश्चेतन्यविशिष्टः
 कायः पुरुष इत्याहुः तथान्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनोऽन्ये
 मनसै तन्यवादिनांऽन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनस्ततोऽप्यन्तरमध्य-
 क्षमभ्याक्ततास्थमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् प्रक-
 तिचैतन्यवादिनः, सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्या-
 भासतात्मभ्रान्तिः कारणमित्यतश्चात्मविषयं ज्ञानं न विधा-
 तव्यं किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माधारोपेण निवृत्तिरेव
 कार्या नात्मचैतन्यविज्ञान सर्वैरभ्युपगम्यते अविद्याधारो-
 पितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् अतएव

भावनापौनःपुन्येनानुसन्धानं, तस्य निष्ठा समाप्तिरात्मनि साक्षात्का-
 रदार्ढ्यं न वै तत् सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निराकारत्वे सिध्यतीत्यर्थः ।
 ज्ञानात्मनोः साम्योपन्यासेन सिद्धान्ती समाधत्ते नेत्यादिना । यथोक्त-
 साम्यानुसारादात्मचैतन्याभासव्याप्ता ज्ञानपरिणामवती बुद्धिः साभास-
 बुद्धिः व्याप्तं मनः साभासमनोव्याप्तानीन्द्रियाणि साभासेन्द्रियव्याप्तः
 स्थूलो देहस्तत्र लौकिकभ्रान्तिं प्रमाणयति अत इति । आत्मदृष्टे
 देहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र चैतन्याभासव्याप्तिरिन्द्रियद्वारा कल्पयते इन्द्रियेषु
 च तद्दृष्टिदर्शनाच्चैतन्याभासवत्त्वं मनोद्वारा सिध्यति मनसि चात्मदृष्टे-
 यचैतन्याभासवत्त्वं बुद्धिद्वारा लभ्यते बुद्धौ वात्मदृष्टेरज्ञानद्वारा चैतन्या-
 भाससिद्धिरित्यर्थः । देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनं न्यायाभावादुपेक्षित-
 मित्याशङ्क्याह देहेति । तथापि कथमिन्द्रियाणां न्यायहीनमात्मत्व-
 मित्याशङ्क्याह तथेति । तथापि मनसोयदात्मत्वं तत्तन्यायमून्यमित्याश-
 ङ्क्याह अन्य इति । बुद्धेरात्मत्वमिति न्यायोपेतमिति सूचयति अन्ये
 व जीति । देहादौ बुध्यन्ते परमात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्वेति नियमं वारयति

विज्ञानवादिनी वीक्षाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वैव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षताञ्च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन तस्मादविद्याधारीपणानिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्त्तव्यं न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वादविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारप्रकृतवृद्धित्वादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमामन्नवरमात्मतत्त्वमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरं अन्यदिव च प्रतिभाति अविवेकिनां बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनान्तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयमामन्नमस्ति

ततोऽपीति । तत्र हि साभासेऽन्तर्यामिण्ये करणोपासकानामात्मधीरस्तीत्यर्थः । बुद्ध्यादौ देहान्ते लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वभ्रान्तौ साधारणकारणमाह सर्वत्रेति । आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव विधिविषयत्वमपि परेष्टं परास्त्वमित्याह इत्यत इति । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावे किं कर्त्तव्यं दृष्टव्यादिवाक्यैरित्याशङ्क्याह किं तर्हीति । आत्मज्ञानस्याविधेयत्वे प्रागुक्तमतः शब्दितं हेतुं विवृणोति अविद्येति । देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यात्मकैरुपलभ्यमानैः सत्तोपलभ्यमाने चैतन्यं नान्यथा तेषामुपलम्भो जडत्वादित्यत्र विज्ञानवादी भ्रान्तिं प्रमाणयति अतएवेति । सर्वं ज्ञेयं ज्ञानव्याप्तमेव ज्ञायते तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव यस्तु संमतं हि स्वप्नदृष्टं यस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति ते भ्राम्यन्तीत्यर्थः । ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वात् ज्ञातृवस्त्वनरमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह प्रमाणांतरेति । ज्ञानस्य स्वेनैव ज्ञेयत्वोपगमनेनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षताञ्च प्रतिपन्ना इति सम्बन्धः । ब्रह्मात्मविज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वे फलितमाह तस्मादिति । यत्र आत्मभावं नाब्रह्मणस्तत्ज्ञानस्य चाल्यन्तप्रसिद्धत्वे कथं ब्रह्मण्यन्यथा प्रथा लौकिकानामित्यत्राह अविद्येति । यथा प्रतिमासु दुर्विज्ञेयत्वादिरूपमेव ब्रह्म किं न स्यात्तत्राह बाधेति । गुरुप्रसादं शुभ्रपूषया तोषितबुद्धेराचार्यस्य करुणातिरेकात्तत्त्वं बुध्यतामिति

तथाचोक्तं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यमित्यादि केचित्तु पण्डितन्मन्या
निराकारत्वादात्मवस्तु नीपैति बुद्धिरती दुःसाध्या सम्यक्
ज्ञाननिष्ठेत्याहुः सत्यमेवं गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदा-
न्तानामत्यन्तवह्निर्विषयामक्तवृद्धीनां समग्रक्प्रमाणेष्वक्त-
श्रमाणां तद्विपरीतानान्तु त्वाकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि
सद्वुद्धिर्नितरात्तुःसम्पाद्या आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्त-
रम्यानुपलब्धेः यथा चैतदेवमेव नान्यथेत्यवीचाम उक्तञ्च
भगवता यस्यां जाग्रति भूतानि या निशा पश्यतो मुने-

निरवयवोऽनुग्रहः आत्मप्रसादस्त्वधिगतपददर्शितात्पर्यवाक्यस्य श्रौत-
युक्ताप्रनुसन्धानादात्मनो मनसो विप्रव्यवृष्टस्य प्रत्यगेकाग्रतया तत्प्राव-
गयासति त्रिवेकः । आत्मज्ञानस्यात्मद्वारा प्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमं प्रमा-
णयति तथाचेति । आत्मनो निराकारत्वात्तस्मिन् बुद्धेरप्रवृत्तेः सम्य-
क्ज्ञाननिष्ठा न सम्पाद्यति मतस्युत्थापयति केचित्त्विति । बहिर्मुखाना-
मन्तर्मुखानां वा ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्येति विकल्पप्राप्तं
बुद्धीकरोति अत्यनिति । पूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे हेतुत्वेन
योजनीयम् । द्वितीयं दृश्यति तद्विपरीतानामिति । अन्तर्निष्ठानां द्वैत-
विषये सम्यग्बुद्धेरतिशयेन दुःसम्पाद्यत्वं हेतुमाह आत्मेति । तद्वृत्ति-
रेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्त्वं कथमितप्राशङ्कग्राह यथा चेति । अद्वैतमेव वस्तु
द्वैतं त्वाविद्यकं नान्यथा तात्त्विकमितप्रतदेव यथा स्थातथोक्तवन्तो वयं
तत्र तत्राध्यायेष्विति योजना । अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शिनानां द्वैते नास्ति
सद्वुद्धिरितप्रव भगवतोऽपि सम्प्रतिमाह उक्तञ्चेति । परमतं निराकृत्य
प्रकृतसुपसंहरन्नात्मनो निराकारत्वे ज्ञानस्य तदालम्बनत्वे किं कार-
णमितप्राशङ्कग्राह तस्यादिति । नन्वात्मा कथञ्चित् ज्ञानक्रियासाध्यश्चे-
त्तस्य हेयोपादेयान्यतरकाटिनिवेशात् प्राप्तं स्वर्गादिदत्तं क्रियासाध्यत्वे-
नासिद्धत्वं नेतप्राह न हीति । आत्मत्वादेव प्रसिद्धरेण प्राप्तत्वाद-

रिति तस्माद्वाह्याकारभेदवृद्धिबिधित्तिरेवात्मस्वरूपालम्बने
कारणं न ह्यात्मा नाम कस्यचित् कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो
हेय उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्थाः सर्वाः
प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्जेरन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं
कल्पयितुं न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखमात्मावग-
त्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य तस्माद्यथा स्वदेहस्य परि-
च्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्त-
द्वगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेयात्मज्ञाननिष्ठा विवे-
किनां सुप्रसिद्धेति सिद्धं चेपामपि भिराकारं ज्ञानमप्रत्य-

नात्मवत्तस्य हेयोपादेयत्वयोरथे गान्ध प्रिया सिध्यतेतत्प्रर्थः आत्मनश्च -
एते क्रियासिद्धत्वात्तदा सर्वपत्नीनामभ्युदयनि श्रेयसार्थानां आत्मार्थ-
त्वायोगादधिगो भावेऽर्थत्वमप्राप्त्याचिकं स्यादितप्राह अप्रसिद्धे चीति ।
न प्रवृत्तीनां स्वाथत्वं देहात्मानं अन्यतरस्यार्थित्वं न तादर्थ्यादितप्रा-
शङ्क्य घटादिनदचेतनस्याश्रित्वायोगान्मैरमितप्राह न चेति । ननु
प्रवृत्तीनां फलप्राप्तयतया सुखदुःखयोरन्यतरार्थत्वाच्च स्वार्थत्वन्नाह
न चेति । प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थतोऽपि तयोः स्वार्थत्वासिद्धेरर्थि-
त्वेनात्मा सिध्यतीतत्प्रर्थः । अत्र सर्वपेक्षान्यायाटात्मावगतप्रवसानः सर्वो
व्यवहारः न चात्मन्यप्रसिद्धेयज्ञादिव्यवहारस्य तत् ज्ञानार्थत्वेनात्मप्रसि-
द्धिरेष्येतप्राह कात्मोति । नन्वात्माप्रसिद्धोऽपि प्रमाणद्वारा प्रसिध्यति
तत् प्रमाणादेवेति न्यायात्तत्राह तस्मादिति । मानस्येयादिसर्वव्यवहार-
स्यात्मावगतप्रवत्त्वोपगमात् प्रागेव प्रमाणप्रवृत्तेरात्मप्रसिद्धिरेष्यत्वादि-
तत्प्रर्थः । आत्मावगतेरेवं स्वाभाविकत्वे विवेकवतामारोपनिवृत्त्या ज्ञान-
निष्ठा सुप्रसिद्धेत्युपसंहरति इतप्रात्मोति । नन्वाकाराभेवानुभिमीमहे
द्विधिति वदन्तान्मनाकारमप्रतप्राचसिच्छतां प्रागर्थवगतेरप्रसिद्धमेव

जन्तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं
प्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यं, जिज्ञासानुपपत्तेश्चा-
प्रसिद्धञ्चेत् ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं
ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण
ज्ञानाव्याप्तुमिच्छेन्न चैतदस्ति अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं
ज्ञाताप्यत एव प्रसिद्ध इद्वि तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्त्तव्यः
किन्त्वनान्मवुद्दिनिवृत्तावेव तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुस-
म्पान्वा ॥ ५० ॥

ज्ञानं नेतप्राह जेषामिति । सुखादिवद्विज्ञानुभवगम्यं ज्ञानं नानुमेयं
विप्रयावगतप्रा तदनुनिर्मावितरेतराश्रयादिति भावः । इतश्च ज्ञानं
प्रसिद्धमन्यथा तत्र जिज्ञासाप्रसङ्गाच्च च ज्ञाने जिज्ञासाप्रसिद्धा
प्रसिद्धे च तदशोशादिप्राह जिज्ञामिति । तदेव उपश्रुयति अप्रसिद्ध-
ञ्चेदिति । दृष्टान्तवै व्याचष्टे यथेति । दार्शनिकं विद्वेष्येति तथेति ।
दृष्टापत्तिं निराचष्टे न चेति । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेत-
च्छब्दार्थः अनपस्थापतेरितप्रर्थः । ज्ञाने जिज्ञासानुपपत्तौ फलितमाह
यत इति । प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने ज्ञातर्यादनि किमायातन्तदाह ज्ञाता-
पीति । ज्ञानस्य विनाज्ञातारमपर्यवधानादितप्रर्थः । ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे
तत्र भावनापर्यायो विधिर्नास्तीतिप्राह तस्मादिति । कुत्र तर्हि प्रय-
त्नाख्या भावनेतप्राशङ्कप्राह किंत्विति । अविषये निराकारे चात्कनि
ज्ञाननिष्ठायाः दुःसम्पाद्यत्वभावे फलितं निगमयत तस्मादिति ॥ ५० ॥

स्वा० टी० । एवंभूतस्य पारमहंस्यज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकार-
साह सिद्धिं प्राप्त इति षड्भिः । नैस्तस्यैसिद्धिं प्राप्तः सन् यथा येन
प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा तं प्रकारं संक्षेपेणैव मे उच्यमान्निबोध,
प्रतिष्ठिता या ब्रह्मप्राप्तिस्त्वास्मां, तथा दर्शयितुमाह निष्ठाज्ञानस्य या
पूरेति । निष्ठा पर्यवधानं परिसमाप्तिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्वात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१

स्यं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति बुद्ध्याध्यव-
सायात्मिकया विशुद्धया साधारहितया युक्तः सम्पन्नो धृत्वा
धैर्येण आत्मानं कार्यकरणसङ्घातं नियम्य च नियमनं
कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन् शब्द आदिर्येषान्ते शब्दादयस्तान्
विषयांस्त्यक्त्वा सामर्थ्यात् शरीरस्थितिसात्त्वान् केवलान् मुक्त्वा
ततोऽधिकान् सुखार्थान् त्यक्तेत्यर्थः शरीरस्थित्यर्थत्वेन
प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य ॥ ५१ ॥

आ० टी० । ब्रह्मज्ञानस्य परां निष्ठां प्रतिष्ठापितामनूद्य लोकान्तर-
भवतारयित्वां पृच्छति सेवामिति । सेयं ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समा-
रोपिता तद्धर्मनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मणि परिसमाप्तिर्दानसन्तानरूपोच्यते सा
कार्या सुसम्पाद्येति यदुक्तं तत् कथं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः । पृष्टस-
पायभेदमुदाहरति युज्येति अध्यवसायो ब्रह्मात्मनिश्चयः साधारहितत्वं
संशयविपर्ययम्युन्मत्त्वम् । शब्दादिसप्तविषयतन्त्रागे देहस्थितिरप
दुःस्था स्यादित्प्राशङ्ग्याह सामर्थ्यादिति । विषयसात्वतन्त्रागे देहस्थितर-
नुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गादित्प्राये । देहस्थित्यर्थत्वेनानुज्ञातेष्व-
र्थेषु प्राप्तराशादिज्ञाननिष्ठाप्रतिबन्धकं व्युदस्यति शरीरेति । परित्यज्य
विविक्तसेवी स्यादिति सन्वन्धः ॥ ५१ ॥

स्वा० टी० । तदेवाहं बुद्धेर्प्रति । एतन्नेन प्रकारेण विशुद्धया
पूर्वोक्तया सात्त्विकया बुद्ध्या युक्तो धृत्वा सात्त्विक्या आत्मानं तामेव
बुद्धिं नियम्य निश्चलां कृत्वा शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा तद्विषयौ रागद्वेषौ
व्युदस्य । बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादीनां ब्रह्मभूवाय कल्पत इति
तृतीयेनान्वयः ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२

ततः विविक्तसेवी अरख्यनदीपुलिनगिरिशुहादीन्
 देवान् सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी लघ्वाशी लघ्वगन-
 शीलो विविक्तसेवालघ्वगनयोर्निद्रादिदोषनिवर्त्तकत्वेन
 चित्तप्रसादहेतुत्वात् ग्रहणं यतवाक्कायमानसो वाक्
 च कायश्च मानसश्च यतानि नियतानि संयतानि यस्य
 ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्कायमानसः स्यादे-
 वमुपरतकरणः मन् ध्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपं
 चिन्तनं योग आत्मस्वरूपविषय एवैकाग्रीकरणन्ती ध्यान-
 योगी परत्वेन कर्त्तव्यो यस्य स ध्यानयोगपरो नित्यं
 नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्त्तव्याभावदर्शनार्थं वैराग्यं
 विरागभावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैदृष्यात् समुपाश्रितो
 नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

आ० टी० । बुद्धेर्वैशारद्यं यत्नेन कार्यं करणनियमनद्वेह-
 स्थितिहेत्वतिरिक्तविषयत्यागः देहस्थित्यर्थेष्वपि तेषु रागद्वेषवर्जनमित्यु-
 पायभेदे सिद्धे सत्युपायान्तराग्यपि यत्नसाध्यानीत्याह तत इति ।
 चित्तैकाग्रप्रसादार्थं विविक्तसेवित्वं व्याकरोति अरख्येति । निद्रा-
 दिदोषनिवृत्त्यर्थं लघ्वाशित्वं विशदयति लज्जति । लघु परिमितं हितं
 मेध्यं वासित्वं शीलमस्येति तथोच्यते । विशेषणयोस्तात्पर्यं विद्वेषोति
 विविक्तेति । निद्रादीत्यर्भदशब्दादालस्यप्रसादादयो बुद्धिविज्ञेपका विव-
 क्षिताः । वक्ष्यमाणध्यानयोगयोरुपायत्वेन विशेषणान्तरं विभजते
 वाक् चेति । वागादिंसंयमस्यावश्यकत्वद्योतनार्थं स्यादित्युक्तम् । संयत-
 वागादिकरणपामस्थानायासेन कर्त्तव्यमपदिशति एवमिति । मन्त्रजपा-

दीत्यादिपदेन प्रवृत्तिप्रणामादयो ध्यानयोगप्रतिबन्धका गृहीताः । उक्त-
थोरेव ध्यानयोगयोरुपायत्वेनोक्तं 'यिरागभाव' विभजते दृष्टेति । सस्य-
क्त्वामेव व्यनक्ति नित्यमिति ॥ ५२ ॥

स्वा० टी० । किञ्च विविक्तंति । विवक्तसेवी शुचिदेशावस्थायी
लक्षाशी भितभोजी एतेरुपायैर्यतथाक्कावमानसः संयत वाग्देहचित्तो
भूत्वा नित्यं सर्वदा ध्यानेन यो योगो ब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परः सन् ध्याना-
विच्छेदार्थं पुनःपुनर्दृढं वैराग्यं सस्यगाश्रितो भूत्वा ॥ ५२ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३

किञ्च अहङ्कारणमहङ्कारो देहेन्द्रियादिषु तत् बलं
सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभा-
विकत्वेन त्यागस्यागक्यत्वात् दर्पो नाम हर्षानन्तरभावी
धर्मातिक्रमहेतुः दृष्टः तृप्यति तत्रां धर्ममतिक्रामतीति स्मर-
णात् तच्च काममिच्छां क्रोधं द्वेषञ्च परिग्रहमिन्द्रियमनोगत-
दोषपरित्यागे शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तैर्न वा
वाह्यःपरिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसप-
रिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्म-
मोऽतएव शान्त उपरतः यः संहृतायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

आ० टी० । ज्ञाननिष्ठस्य यतेर्विशेषणान्तरं समुच्चिनोति किञ्चेति ।
नित्यं ध्यानयोगपरत्ये समुच्चितं कारणान्तरं विदृश्योति अहङ्कारण-
मिति । सामर्थ्यंमाले बलशब्दादुपलभ्यमाने किमिति विशेषवचन-
मित्याशङ्क्याह स्वाभाविकत्वेनेति । उक्ते दर्पं मानमाह हृष्ट इति ।
वैराग्यशब्देन लक्ष्म्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं प्रकृतत्वख्यापनार्थमह-

द्वारादित्यागे परिग्रहप्राप्तप्रभावात्तन्त्यागोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह इन्द्रि-
येति । परिग्रहाभावे समत्वविषयाभावाद्भिर्ममत्वं कथमित्याशङ्क्याह
देहेति । अहङ्कारममकारयोरभावेन प्राप्तामलःकरणोपरतिमनुवदति
अतएवेति । अहङ्कारमनस्य जीवन्नेमासौ ब्रह्मीभवतीति फलितमाह यः
संहतेति । ज्ञाननिष्ठपटादृष्टं स शब्दो द्रष्टव्यः, ब्रह्मणो भवनमनुसन्वा-
नपरिपाकयर्थिनं साक्षात्करणं तदर्थमिति यावत् ॥ ५२ ॥

स्वा० टी० । ततश्च अहङ्कारमिति । विरक्तोऽहमित्याद्यहङ्कारं
ममं दृश्याहं तपे योगबलादन्तर्गम्यत्तिलक्ष्यं प्रारब्धवशात् अमाय-
मानेऽपि निगद्ये, कामं क्रोधं परिग्रहञ्च विमल्य विशेषेण त्यक्त्वा
बलाटापक्षेपु निश्चिन्तं मन शान्तं परमासुप्तशान्तं प्राप्नो ब्रह्मभूयाव
ब्रह्माहमिति नैसर्ग्येना स्यानाय कल्पते योग्यो भवति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्या-
त्मप्रसादस्वभावो न शोचति किञ्चित्दुर्घकेत्यर्थं आत्मनो वा
वैगुण्यञ्च दिश्य न शोचति न मन्तव्यते न काङ्क्षति न ह्यप्रा-
प्यपिपदाकाङ्क्षा ब्रह्मविद् उपपद्यते अतो ब्रह्मभूतस्यार्थं
स्वभावाऽनूद्यते न शोचति न काङ्क्षतीति न ह्यप्यतीति वा
पाठः समः सर्वेषु आत्मोपस्थे न सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा
सममेव पश्यतीत्यर्थो नात्मसमदर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् भक्त्या मामभिजानातीति च एवं भूतो ज्ञाननिष्ठो
मद्भक्तिं माय परमेश्वरे भक्तिं भजनं परमामुत्तमां ज्ञानल-
क्षणां चतुर्थीं लभते चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तम् ॥ ५४ ॥

आ० टी० । अयेच्छितं पूरयन्नुत्तरञ्चोक्तमवतारयति अनेनेति ।

बुद्ध्या विशुद्धयेत्यादिरत्र क्रमः, ब्रह्मप्राप्तौ जीवन्मैव निवृत्ताशेषानर्थो
 निरस्तियानन्दब्रह्मात्मत्वेन भवद्वित्यर्थः । अध्यात्मं प्रत्यगात्मा तस्मिन्
 प्रसादः सर्वानर्थानिहत्तत्रा परमानन्दाविर्भावः । स लब्धो येन जीव-
 न्मुक्तेन स तथा । न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह न हीति । प्राप्त्व्य-
 परिहारायां भावनिश्चयादित्यर्थः । स्वभावानुवादसुपषादर्यात् ब्रह्मभूत-
 स्येति । तस्याप्राप्तिविषयाभावाच्चापि परिहारायां परिहारप्रयुक्तः शोक-
 परिहारायैस्त्वैवाभावादित्यर्थः । पाठात्नरे तु रमणीयं प्राप्य प्रसोदते
 तदभावादित्यर्थः । विवक्षितं समदर्शनं विशदयति आत्मेति । ननु
 सर्वेषु भूतेष्व्वात्मनः समस्य निर्विशेषस्य दर्शनमत्राभिप्रेतं किं नेष्यते तत्राह
 नात्मेति । उक्तविशेषणवतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रायुक्तक्रमेण
 प्राप्ता सुप्रतिष्ठिता भवतीत्याह एवमुक्त इति । अवश्यमनननिदिध्यासन-
 भ्यासवतः शमादियुक्तस्याभ्यस्तौ अवश्यादिभि ब्रह्मात्मन्यपरोक्षं मोक्षफलं
 ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः । आर्त्तदिभक्तिक्रियापेक्षया ज्ञानलक्षणां भक्तिं
 चतुर्थीभक्त्या ज्ञानम् । तत्र सप्तमस्य वाक्यमनुकूलयति चतुर्विधा इति ॥५४॥

स्वा० टी० । ब्रह्माहमिति नैशब्देनावस्थानस्य फलमाह ब्रह्मेति ।
 ब्रह्मभूतो ब्रह्मण्ययस्थितः प्रसन्नचित्तः नष्टं न शोचति न च प्राप्तिं
 काङ्क्षति देहाद्यभिमानाभावात् । अतएव सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन्
 रामहोषादिकृतविकोपाभावात् सर्वभूतेषु ब्रह्मवनालक्षणा परां मदुभक्तिं
 लभते ॥ ५४ ॥

**भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥**

ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावानह-
 सुपाधिकृतविस्तरभेदः यथाऽहं विध्वस्तमर्षीपाधिभेदाऽभि-
 मत उन्नमपुरुषः आकाशकल्पस्तं मामपेतं चैतन्यमात्रै-
 करसमप्रसजरममरमभयमनिधनत्त्वतःऽभिजानाति ततो

मामेवन्तत्त्वतो ज्ञात्वा विगतं तदनन्तरं मामेव नात्र ज्ञाना-
नन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विगते तदनन्तर-
निति किं तर्हि फलान्तराभावात् ज्ञानमात्रमेव चेन्नञ्चापि
मां विद्वीत्युक्तत्वात् ननु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य या परा
निष्ठा तया मामभिजानातीति कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते
यदेव यस्मिन् विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयम-
भिजानाति ज्ञातिं न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणा-
पेक्षत इति ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु
ज्ञाननिष्ठयाभिजानातीति नेप दोषो ज्ञानस्य ग्राह्योत्पत्ति-
परिपाकहेतुशुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्च-

आ० टी० । ननु समाप्तिसाध्येन परमभक्तप्रात्मकेन ज्ञानेन किं
अपूर्वमवाप्सते तत्राह नत इति । भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्मा-
भिसुख्येन प्रत्यक्षया जानाति व्याप्नोतीत्यर्थः । तदेव ज्ञानं भक्तिपराधीनं
विशुषोति वागानिति । आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नतामसङ्गत्वञ्च । चेत-
न्यस्य विषयसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति कर्तृत्वमिति । ये तु दृष्यबोधात्मक-
मात्मनो मन्यन्ते तान् प्रत्युक्तं चैतन्यमात्रेति । आत्मनि तन्मात्रेऽपि
धर्मान्तरमुपेत्य धर्मधर्मित्वं प्रत्याह एकरसमिति । सर्वविक्रियाराहि-
न्योक्त्या कौटस्थ्यप्रभात्मनो व्यवस्थापयति अजरमिति । उक्तविक्रियाभावे
तद्धेतुज्ञानासम्बन्ध हेतुमाह अभयमिति । तत्त्वज्ञानमनूद्य तत्फलं
विदेहकैवल्यं लभयति तत इति । तत्त्वज्ञानस्य तस्मादनन्तरप्रवेश
क्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्नोति प्रत्याह नातिेति । भिन्नत्वाभावे का मति-
र्भेदोक्तेरितप्राशङ्गीप्रचारिकत्वमाह किं तर्हीति । प्रवेश इति शेषः ।
ब्रह्मप्राप्तिरेव फलान्तरमितप्राशङ्क्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावाच्च ज्ञानानि-
रिक्ता तत्प्राप्तिरितप्राह जेतन्नञ्चेति । ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या
मामभिजानातीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति । विरुद्धत्वं स्फोरयित्वं

यावसानत्वन्तस्य निष्ठाशब्दाभिलाषात् शास्त्राचार्योपदेशेन
 ज्ञानोत्पत्तिपारिकहेतु सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धाद्यमा-
 नित्वादिगुणं चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्व-
 ज्ञानस्य कर्त्तादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहि-
 तस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननि-
 ष्टेत्युच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्त्तादिभक्तितयापेक्षया परा
 चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता तथा परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतो-
 ऽभिजानाति यद्वदन्तरमेवेश्वरचेतस्रभेदबुद्धिरशेषतां निव-
 र्त्तते अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणाया भक्त्या मानभिजानातीति
 वचनं न विहृष्यते अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं

पृच्छति कथमिति । विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते उच्यते इति
 तत्र ज्ञानस्योत्पत्तिरेव विषयाभिव्यक्तिरित्याह वदेति । एवकारनिरस्यं
 दर्शयति न ज्ञानेति । इतप्रावयोः सिद्धमिति शेषः । ज्ञानस्योत्पत्तेरेव
 विषयाभिव्यक्त्येऽपि कथं प्रकृते विरोधीतप्रापद्ग्राह्यततश्चेति । विरु-
 द्धमिति शेषः । सिद्धं विरोधं निरस्यति नैव दोष इति उक्तमेव हेतुं
 प्रपञ्चयति शास्त्रेति । यो हि शास्त्रानुध्यायीचार्योपदेशेन ज्ञानोत्-
 पत्तिः आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः तस्याश्च परिपाकः संशयादि-
 पतिबन्धध्वंसस्तत्र हेतुभूतस्योपदेशस्यैव सहकारिकारणः यद्बुद्धिशुद्ध्यादि-
 तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशाज्जनितं यदैक्यज्ञानं तस्य कारकभेदबुद्धिनिबन्ध-
 नानि यानि सर्वाणि कर्म्मणि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण
 स्वात्मन्येव सर्वप्रकल्पनारहिते यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति
 व्यवस्थितं प्रामाण्यकैरित्यर्थः । यदि यथोक्ता परा ज्ञाननिष्ठा कथं
 तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति तत्राह सेवमिति । यथोक्तया
 भक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञानं सिध्यतीत्याह तयेति । तत्त्वज्ञानस्य फलमाह
 यदन्तरमिति । ज्ञाननिष्ठारूपाया भगवद्भक्तेर्यदवस्थानानतिरेकात्तत्त्व-

वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं प्रसिद्धमर्थवद्भवति विदित्वा
व्यत्यायाथ भिन्नाचर्यं चरन्ति तस्मात् न्यासमेषान्तपसा-
मतिरिक्तमाहुर्न्यास एवात्ययेद्यदिति सव्यासः कर्मणां
न्यासां वेदानिसञ्च लोकममुञ्च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं
चेत्यादि इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानां
आनर्थक्यं युक्तं न चार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात् प्रत्यगा-
त्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य नहि पूर्वसमुद्रं जिग-
मिषोः प्रातिल्लाभ्येन प्रत्यक्समुद्रजिगमिषुणा समानमा-
गत्वं सम्भवति प्रत्यगात्मवपयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनिवे-
शश्च ज्ञाननिष्ठा सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणा सह-
भावित्वेन विरुध्यते पर्वतसर्षपयोरिवान्तरवान्विरोधः प्रमा-
णविदा निश्चितस्तस्मात् सर्वकर्मसत्याभिनेव ज्ञाननिष्ठा
कायतीति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

फलस्य चाज्ञाननिवृत्तेस्तस्मात्तत्वात् वेदोक्तेश्चौपचारिकत्वात् प्रकृतं
वाक्यमपिरुद्धमुपसंहरति व्यत इति । कौपदेशिकैक्यज्ञानस्य सर्वकर्म-
सद्ग्राहसहितस्य स्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थौपयिकत्वमित्प्र-
सिद्धये मानमाह अत्र चेति । तदेव शास्त्रमुदाहरति विदित्वेतप्रा-
दिना । दर्शितानि वाक्यानि सर्वकर्माणि मनसेतप्रादीनि । नन्वेषां
वाक्यानामवियुक्तार्थत्वाच्चास्ति सार्थं प्राभाष्यमितप्राशङ्क्याध्ययनविध्यु-
पात्तत्वात् वेदवाक्यानान्तदुरोधित्वाच्चेतरेषां नैवमितप्राह न चेति ।
तथापि सोऽरोदीदितप्रादिवच्च स्वार्थं मानतेतप्राशङ्क्याह न चार्थवादत्व-
मिति । इतश्च मुनञ्चोरपेक्षितमोक्षौपयिकज्ञाननिष्ठस्य सद्ग्राहोऽधिकारो
न कर्मनिष्ठायामितप्राह प्रतप्रागिति । ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठाविरुद्धेतप्राह
इष्टान्त्वमाह न हीति । ज्ञाननिष्ठास्वरूपास्तुवादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्याः

बह्विधत्वम् विरुद्धमिति दाष्टान्तिकमाह प्रतुगात्मनि । कथं ज्ञान-
कर्मणोर्विरोधधोरितप्राशङ्क्य कर्मण्यं ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य श्रुतिस्मृति-
सिद्धत्वादितप्राह पवेतेति । अन्तरत्वानुभवोरेकधर्मिनिष्ठत्वेन शाङ्ख्यै-
भावसम्पादकभेदेवानितप्रर्थः । ज्ञानकर्मणोरसमुच्चये फलितसुपबंहरति
तस्मादिति ॥ ५५ ॥

आ० टी० । ततश्च भक्त्येति । तथा च परया भक्त्या तत्त्वतो
भगवन्निजानाति, कथंभूतं, यावान् सर्वव्यापी यथास्मि सच्चिदानन्दधन-
स्तथाभूतं, ततश्च मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तस्य ज्ञानस्योपरमे
श्रुति मां विद्यते परमानन्दरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्द्वयपाश्र्वयः ।

मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

स्वकर्मणा भगवतोऽर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं
ज्ञाननिष्ठायोग्यता यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलाव-
माना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रक-
रणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि
सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन् मद्द्वयपाश्र्वयोऽहं वासुदेव ईश्वरो व्यपा-
श्र्वयो यस्य स मद्द्वयपाश्र्वयो मयर्पापितसर्वात्मस्वभाव इत्यर्थः
सोऽपि मत्प्रसादान्मेश्वरस्य प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं
नित्यं वैशण्व्यं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

आ० टी० । तर्हि ज्ञाननिष्ठयैव मोक्षसम्प्राप्त्यै कर्मानुष्ठानसिद्धि-
रितप्राशङ्क्याह स्वकर्मणेति । तामेव सिद्धिप्राप्तिं विशनष्टि ज्ञानेति ।
ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै स्वकर्मानुष्ठानं भगवदर्चनरूपे कर्तव्यमितप्रर्थः ।
ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थेत्प्राशङ्क्य ज्ञाननिष्ठासिद्धयर्थेत्प्राह यच्चि-
न्तितेति । ज्ञाननिष्ठापि कुलोपयुक्तेतत्राह मोक्षेति । स्वकर्माणां
भगवदर्चनात्मनो भक्तियोगस्य परम्परया मोक्षफलस्य कार्यत्वेन विधे-

यत्वे विश्वपेक्षितां स्तुतिमवतारयति स भगवदिति । ज्ञाननिष्ठा कर्म-
निष्ठेषुभयं प्रतिज्ञाय तत्र तत्र विभागेन प्रतिपादितं किमितीदानीं
कर्मनिष्ठा पुनःस्तुतया कर्त्तव्यतयोच्यते तत्राह शास्त्रार्थेति । तत्र
तत्रोक्तस्यैव कर्मानुष्ठानस्य प्रकरणवशादिहोपशंहारः सर्वशास्त्रार्थ-
निश्चयस्य दृढतां द्योतयतीत्यर्थः । यद्यपि कस्यचित् कर्मानुष्ठायिनो
बुद्धिशुद्धिद्वारा कैवल्यं सिध्यति तथापि पापबाहुल्यादकर्मानुष्ठायिनोऽपि
कस्यचिद्बुद्धिशुद्धभावे कैवल्यसिद्धिरित्यत्राह सर्वकर्माणीति । सर्व-
शब्दानुसंधादीश्वराराधनस्तुतिपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे प्रतिपिद्धान्यपीति ।
नित्यनैमित्तिकवदित्युपेक्षः । निष्पिद्धाचरणस्य प्रामाणिकत्वं व्याव-
र्त्तयति सदेति । अनुतिष्ठन्वैष्णवं पदमाप्नोतीति सम्बन्धः । पापकर्म-
कारिणो यथाङ्गपदप्राप्तौ पापस्यापि भोजफलत्वमुपगतं स्यादित्यत्राह
महत्प्रदान्त्रय इति । तस्यैव तात्पर्यमाह मधीति तर्हि ज्ञानस्य भोज-
हेतुत्वमुपेक्षितं स्यादित्यत्राह सोऽपीति ॥ ५६ ॥

स्वा० टी० । स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तं शोचप्रकारसप-
संहरति सर्वकर्माणीति । सर्वाणि नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि
पूर्वोक्तक्रमेण सर्वदा कर्वाणः महत्प्रदान्त्रयः व्यक्तमेव व्याप्यत्य-
न्वीयो ननु स्वर्गादिफलं यस्य स मत्प्रसादात् प्राश्नतमनादि अव्ययं नित्यं
सर्गेतद्वदं पद प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

यस्मादेवन्तस्मात् चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि
दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे सन्न्यस्य यत् करोषि यदश्नासीत्यु-
क्तन्यायेन मत्परोऽहं वासुदेवः परी यस्य तव स त्वं मत्परः
सन् मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगमपि समाहितबुद्धित्वं
बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयोऽनन्यशरणत्वं

मच्चित्तः मयत्रैव चित्तं यस्य स मच्चित्तः सततं
सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

आ० टी० । प्रसादोऽनुग्रहः सस्यक् ज्ञानोदयः पदं पदनीयं
उपनिषत्तान्तर्यं गम्यमव्ययमपक्षयरहितं परमेश्वरप्रसादस्यैव माहात्म्यं
यतः सिद्धन्तस्मात्तत्प्रसादार्थं भयता प्रयतिव्यमित्याह यस्मादिति ।
भगवत्प्रसादासादितसस्यक्ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्ममाहादिति ज्ञानं त्रिवेक-
बुद्धिः । आश्रयशब्दार्थमाह वानन्येति । किमतो भवति नदाह
मच्चित्त इति ॥ ५७ ॥

स्वा० टी० । यस्मादेव तस्मान् चेतसेति । सर्वाणि कर्माणि
चेतसा मयि संन्यस्य सपर्यं मत्परं अनेव परः प्रायः परुषार्थं यस्य
स व्यवसायात्किमुदा बुद्ध्या योगरुपाश्रय सततं कर्मानुष्ठानकालेऽपि
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरेति न्यायेन मथ्येव चित्तं यस्य तथाभूतो
भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसार हेतुजा-
तानि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि अथ चेत् यदि
त्वं मदुक्तमहङ्कारात् पण्डितोऽहमिति न श्रोष्यसि न ग्रही-
ष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनागङ्गक्षिप्यसि ॥ ५८ ॥

आ० टी० । भीत्यापि प्रवर्त्तत इति मन्वानो विपर्यये दोषमाह
अथ चेदिति ॥ ५८ ॥

स्वा० टी० । ततो यद्भविष्यति तच्छृणु मच्चित्त इति । मच्चित्तः
इन् मत्प्रसादात् सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सांसारिकदुःखानि
तरिष्यसि, विपक्षे दोषमाह अथ चेत् यदि पुनस्त्वमहङ्कारात् श्रावत्या-

भिमानात् मदक्तमेव न श्रोष्यसि तर्हि विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थादुभयो
भविष्यसि ॥ ५८ ॥

**यद्दहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोच्यति ५९**

इदञ्च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं
करिष्यामीति यदि चैतत् त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य
इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि
मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात् प्रकृतिः स्वत-
न्त्रभावस्त्वां नियोच्यति ॥ ५९ ॥

आ० टी० । स्वातन्त्र्ये सति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशङ्क्याह
इदञ्चेति । इतश्च त्वया युद्धाच्च वैकुण्ठ्यं कर्तुं सुचितमित्याह
मिथ्येति ॥ ५९ ॥

स्वा० टी० । कामं विनङ्क्ष्यामि ननु बन्धुभिर्युद्धं करिष्यामीति
केनत्वाच्च यद्दहङ्कारमिति । मदक्तमनाद्यत् केवलमहङ्कारमवलम्ब्य युद्धं
न करिष्यामीति यन्नन्यत्वे त्वमध्यवस्यसि एष तव व्यवसायो मिथ्यैवा-
स्वतन्त्रत्वात्तत्र, तदेवाह प्रकृतिस्त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती नियो-
च्यति युद्धे प्रवर्त्तविष्यत्येव ॥ ५९ ॥

**स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कतुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ६०**

यस्माच्च स्वभावजेन शीर्ष्यादिना कौन्तेय ! यथोक्तेन
निबद्धो निश्चयेन बद्धः स्वेनात्मोयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि
यत् कर्म मोहादविवेकतः करिष्यस्यवशोऽपि परवश एव
तत् कर्म यस्मात् ॥ ६० ॥

आ० टी० । यस्मात्ते । स्वभावेन कर्मणा निबद्धस्त्वभिति
सस्वन्वः । इतोऽपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति ॥ ६० ॥

स्वा० टी० । एकञ्च स्वभावजेनेति । स्वभावः चाञ्चयत्युदहः
पूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातिन स्वीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो
यन्वितस्त्वं मोहात् मत्कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं नेच्छसि अथशः संस्तत् कर्म
करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१

ईश्वरः ईशानश्रीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां
हृद्देशे हृदयदेशेऽर्जुन ! शक्तान्तरामन्वभावो विशुद्धान्तः-
करण इति अहश्च कृष्णमहरर्जुनश्चेति दर्शनात् तिष्ठति
स्थितिं लभते, स कथन्तिष्ठतीत्याह भ्रामयन् भ्रमणं द्वा-
रयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानीव यन्त्राख्यारूढान्यधिष्ठिता-
नीवेति इवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यो यथा दारुक्रतुः कषादीनि यन्त्रा-
रूढानि मायया कृद्मना भ्रामयन् तिष्ठतीति सस्वन्वः ॥ ६१ ॥

आ० टी० । अर्जुनशब्दस्योक्तार्थत्वे युतिरुदाहरति अहयेति ।
अहय कृष्णमहरर्जुनश्च विवर्त्तेति रजसी वेद्याभिः इत्यत्र किञ्चिदह-
दावत् कृष्णमच्छङ्खलुधितमिव लक्ष्यते किञ्चित् एनरहरर्जुनमति रुच्छं
शुद्धभावसुप्रलभ्यते एवमर्जुनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शना-
दुक्तार्थत्वसंचितमित्यर्थः । यन्त्रारूढानीवेति कथमुच्यते तत्राह इवशब्द
इति । तदेव प्रपञ्चयति यद्येति । दारुमयानि यन्त्राणि यथा लौकिको
मायावी मायया भ्रामयन्वर्त्तते तथेश्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि भ्रामयन्नेव
हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स्वा० टी० । तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतन्त्र्यं
स्वभावपारतन्त्र्यं चोक्तं इदानीं स्वमतसाह ईश्वर इति दाभ्याम् ।

सर्वभूतानां हृन्मध्ये ईश्वरोऽन्तर्ध्यामी तिष्ठति, किं कुर्वन्, सर्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्राभयंस्तत्तत्कर्मसु भवर्तयन् यथा टारु-यन्त्रमारूढानि कृत्स्माणि भूतानि स्तम्भधरो लोके भ्राभयति तद्द-त्तर्धः, यद्वा, यन्त्राणि शरीराणि आरूढानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्राभयन्तिर्धः, तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रः, एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केयवो निर्गुणश्चेति । अन्तर्ध्यामिन्नाह्वयञ्च, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयस्यति यं आत्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं एष ते अन्तर्ध्यास्यस्यत इत्यादि ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ईश

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं ससारातिहरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत ! ततस्तत्प्रसादा-दीश्वरानुग्रहात् परां प्रकृष्टां शान्तिं परामुपरतिं स्थानञ्च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

आ० टी० । ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति चेत् प्राप्तं कैव-ल्यार्थस्यापि पुरुषकारस्थानर्थक्यमित्याशङ्क्याह तमेवेति । सर्वात्मना बनोदभ्या वाचा कर्मणा चेत्यर्थः, ईश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-पर्यन्तादिति शेषः, सन्नास्तिष्ठन्त्यास्मिन्निति स्थानम् ॥ ६२ ॥

स्वा० टी० । तमिति । यच्चादेवं सर्वे जीवाः परमेश्वरपरतन्वा-स्तस्माद्देहद्वारं परित्यज्य सर्वभावेन सर्वात्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ, ततश्च तस्मैव प्रसादात् परामुत्तमाशुपशान्तिं स्थानञ्च परमेश्वरं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विष्टश्वेतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्यात् गोप्यात्
गुह्यतरं अतिशयेन गुह्यं रहस्यामित्यर्थः मया सर्वज्ञेनेष्व
एष विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण
समस्तं यथोक्तं चार्थज्ञातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

आ० टी० । शास्त्रसुपसंहर्तुमिच्छन्नाह इति ते ज्ञानमिति ।
ज्ञानं करणव्युत्पन्ना गीताशास्त्रं, यथेच्छसि तथा कुरु, ज्ञानं कर्माण्यु-
पदिष्टं तदनुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

आ० टी० । सर्वगीतार्थसुपमहरन्नाह इतीति । इत्यनेन प्रकारेण
ते तुभ्यं सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन मया ज्ञानमाख्यतत्पदिष्टं, वक्ष्यते,
गुह्यात् गोप्यात् रहस्यमन्वयागार्दज्ञानादपि गुह्यतरं एतन्मयोपदिष्टं
गीताशास्त्रमशेषतो विमृश्य पर्याजाय पश्चाद्व्यथेच्छसि तथा कुरु,
यतस्मिन् पर्याजोचिते सति तव मोहो निवर्त्तयित इति भावः ॥ ६३ ॥

सर्वं गुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ६४

तथा भूयोऽपि मथोच्यमानं शृणु सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्ये-
भ्योऽत्यन्तगुह्यतमं रहस्यं उक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु
मे मम परमं प्रकृतं वचो वाच्यं न भयात् नाप्यर्थकार-
णाद्वा वक्ष्यामि तर्हि इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचा-
रेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते
तव हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् ॥ ६४ ॥

आ० टी० । गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शनद्वारा तात्पर्यं
प्रतिपन्नमसमर्थं प्रत्याह भूयोऽपीति । किमर्थमिच्छन् पुनः पुनरभिप्रा-
यीत्याशङ्क्याह न भवादिति ॥ ६४ ॥

आ० टी० । अतिगम्भीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्याजोचित-

भगवतः कृपया स्वयमेव तत्र सारं संदृष्ट्वा कथयति सर्वगुणतममिति
विभिः । सर्वेभ्योऽपि गुणोभ्यो गुणतमं मे वक्षस्तत्र ततोक्तमपि भूयः
पुनरपि वक्ष्यमाणं शृणु पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृढमत्यन्तमिष्टः
प्रियोऽसीति यत्वा तत एव हेतोस्ते हितं वक्ष्यामि, यद्वा, मम स्वमि-
ष्टोऽपि मया वक्ष्यमाणं दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य ततस्ते
वक्ष्यामीत्यर्थः, दृढप्रतिगति क्वचित् पाठः ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्भयाजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

तदि साहितानां हिततमङ्गित्वादित्याह मन्मना भव
मद्भक्तो भ । मद्भक्तो भव मद्भजनो भव मद्भयाजी मयि
मत्जनशीलो भव मां नमस्कुरु नमस्कारं मयि समैव कुरु
तत्रैव वासुदेवो वासुदेवे एव सर्वरूपार्पितसाध्यसाधन-
प्रयोजनो मामेवैष्यसि आगमिष्यसि सत्यस्ते तव प्रति-
जाने, न च प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थो यतः प्रियो-
ऽसि मे एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तैरवश्य-
म्भाविमोक्षफलमपवादार्थं भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति
वाक्यार्थः ५ ६५ ॥

आ० टी० । हितमिति साधारणनिर्देशे कथं परमित्यादिविशे-
षणमित्याशङ्क्याह तर्हीति । तदेव प्रश्नद्वारा विवृणोति किं तदित्या-
दिना । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तत्रेति । एवमज्ञया रीत्या वर्त्तमानस्त्वं
तस्मिन्नेव वासुदेवे भगवति अर्पितसर्वभावो मामेवागमिष्यसीति सच्चञ्चः ।
सत्यप्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह यत इति । इदानीं वाक्यार्थं त्रयोऽर्थानां
प्रदृश्युपयोगित्वेन संगृह्णाति एवमिति ॥ ६५ ॥

सा० टी० । तद्देवाह मन्मना इति । मन्मना कञ्चित्तो भव
मद्भक्तो मद्भजनशीलो भव मद्भयाजी मद्भयजनशीलो भव मामेव नमस्कुरु

एवं वर्तमानस्त्वं मनुप्रसादलक्ष्मिज्ञानेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि अत्र च संशयं माकार्षीः त्वं हि मे प्रियोऽसि अतः सत्त्वं यथा भवत्येवं दुभ्यमहं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि ॥ ६५ ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमोक्षरशरणतामपसंहर-
त्याधिदानीं कर्मयोगत्यागनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्त-
विहितं वक्तव्यमित्याह सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्व-
धर्माः तान् धर्मगच्छेनात्राधर्मोऽपि गृह्यते नैकम्यस्य विव-
क्षितत्वात् नाविरतो दुश्चरितादिमुच्यते इति त्यज धर्म-
मधर्मश्चेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान् परित्यज्य सस्यस्य
सर्वकर्माणीत्येतन्नामैकं सर्वज्ञानं सर्वभूतस्यमोक्षरं अच्युतं
गुरुं जन्ममरणविवर्जितमजर्मवेत्येवमेकं शरणं ब्रज न
मत्तोऽन्यदस्तीत्यनधारयेत्यर्थः अहं तु त्वामेवं निश्चितबुद्धिं
सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्म-
भावप्रकाशीकरणेन रक्तञ्च नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञान-
दीपेन भाष्यता इत्यतो मा शुचः शोकं मा कार्षी-
रित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ष्या० टी० । इत्तमनुद्यानन्तरल्लोकतात्पर्यमाह कर्मयोगेति ।
धर्मविशेषणादधर्मात्तुष्टां वारयति धर्मोति । ज्ञाननिष्ठेन सुकृत्तुष्टा
धर्माधर्माद्योक्त्याल्यत्ये श्रुतिस्मृती उदाहरणं नाविरत इति । मामेक-
मित्यादेस्तात्पर्यमाह न मत्तोऽन्यदिति । अर्जुनस्य अत्रियत्वाद्भक्त-
ब्रह्म्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठायां सुखानधिकारेऽपि तं पुरस्कृत्याधिकारि-
त्यश्लेषोपदिदिक्तत्वादविरोधमभिप्रेत्याह अहं त्वानि । उक्तोऽर्थे

दाशमिकं वाक्यमद्वयमिति उक्तञ्चेति ईश्वरस्य त्वदीयबन्धननिरसनद्वारा
तत्पान्नायित्वं च ते शोकावकाशोऽस्तीत्याह अत इति ॥ ६६ ॥

स्वा० टी० । ततोऽपि गुह्यतममाह सर्वेभ्यः । मङ्गलप्रयै सर्वं
भविष्यतीति दृढविश्वासेन विधिकेङ्कर्यं त्यक्त्वा मदेकशरणो भव एवं
वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं माकार्षीः
त्यनस्त्वं सर्वपापेभ्योऽहं भोजविष्यामि ॥ ६६ ॥

इदन्ते नातप्रस्त्राय नामक्त्राय कदाचन ।

न चाशुश्रूपवे वाचं न च मां योऽभ्यसूयति ६७

अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससमाधानं
निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वा आहोष्विदुभयमिति
कृतः सन्देहः यत् ज्ञात्वामृतमश्नुते ततो मान्त्वतो ज्ञात्वा
मिष्यते तदनन्तरमित्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात्
निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति कर्मण्येवाधिकारस्त्रे कुरु कर्म-
बन्धेवमादीनि कर्मणां अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयन्ति एवं
ज्ञानकर्मणोः कर्त्तव्यतापदेयात् समुच्चितयोरपि निःश्रेयस-
हेतुत्वं स्यादिति भवेत् संशयः किं पुनरत्र मीमांसाफलं
भवेत्तदेव एषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणं,
इति विस्तीर्णतरं मीमांस्यमेतत् आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य
निःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्त्तकत्वेन केवल्यफलावसा-
नत्वात् क्रियाकारकफलभेदवद्विरविव्यग्रात्मनि नित्यप्रवृत्ताः
मम कर्माहं कर्त्ताऽमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयम-
विद्या घनादिकालप्रवृत्ता, अस्या अविद्याया निवर्त्तकमय-
महमस्मि केवलोऽकर्त्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चि-

दित्वेवं रूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभू-
ताया भेदबुद्धेर्निवर्त्तकत्वात् तु शब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः न
केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रे-
यसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्त्तयति अकार्यत्वाच्च निःश्रेय-
सस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः न हि नित्यं वस्तु कर्मणा
ज्ञानेन वा क्रियते, केवलज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि न अवि-
द्यानिवर्त्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वाद् विद्यातमो-
निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वं रज्वादि-

व्या० टी० । पर्यापरालोचनानो गीताशास्त्रं व्याख्यायोपसंहृत्य
तत्तत्पर्यार्थं निर्द्धारितमपि विचारद्वारा निर्द्धारयितुं विचारमवतारयति
अस्मिन्निति । किंशब्दार्थमेव त्रेधा विभजते ज्ञानमिति । निमित्ताभाव,
संशयस्याभावत्वाच्च निरस्यतामिति मया पृच्छति कृत इति । तत्तदर्थो-
क्त्योक्तानेकवाक्यदर्शनं तन्नमित्तमित्याह यत् ज्ञात्वेति । कर्मणामव-
श्यकर्त्तव्यत्वोपलम्भात्तंभ्योऽपि निःश्रेयसप्राप्तिर्भातीत्याह कर्मण्येवेति ।
तथार्थं ससञ्चयप्रापकं नास्तीत्याशङ्क्याह एवमिति । सत्यां सामग्र्यां
कार्यमवश्यम्भावीत्युपसंहरति इति भवेदिति । सन्दिग्धं सफलञ्च
विचार्यमिति स्थिते सति फलं सन्दिग्धमपि न विचार्यमिति बुद्ध्या
पृच्छति किं पुनरिति । प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः सञ्चितयोर्वा कृत्तिं प्रति
परमसाधनतेत्यवधारणमेव विचारफलमिति परिहरति नन्विति ।
सन्देहप्रयोजनयोर्विचारप्रयोजकयोर्भावात् विचारद्वारा परमसुक्ति-
साधनं निर्द्धारणीयमिति निगमयति अत इति । एवं विचारमवतार्यं
सिद्धान्तं संगृह्णाति आत्मंति । संग्रहवाक्यं विवृण्वन् व्यादावात्म-
ज्ञानापोहामविद्यां दर्शयति क्रियेति । आश्रयोक्त्या तदनादित्वमाह
आत्मनीति । तामेव विद्यामनाद्यविद्योत्यामनर्थीत्तिकां प्रपञ्चयति ममेति ।
अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रवाहरूपेणानादित्यमस्या विवर्त्तित्वा विशिष्ट

विषये सर्पाद्यज्ञानतमसो निवर्त्तकप्रदीपप्रकाशफलवत्
विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यवसानं हि प्रकाशफलं
ज्ञानं तथा दृष्टार्थायाञ्च छिदिक्रियामन्यनादीनां व्यापृत-
कर्त्तादिकारकाणां हैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले
कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठा
क्रियायां सुदृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञातादिकारकस्यात्मकैव-
ल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे वा प्रवृत्तिरनुपपन्नेति न ज्ञान-
निष्ठा कर्मसहितोपपद्यते ज्ञाननिष्ठा भुजिक्रियाग्निहो-

अनादीति । तत्र कारणाविद्यानिवर्त्तकत्वमात्मज्ञानस्योपन्यस्यति अस्या
इति । ननु नेटवत्पद्मं ज्ञानं निवर्त्तयत्यविरोधेनोत्पन्नत्वाच्च चानुत्-
पन्नमलव्यात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्राह उत्पद्यमानमिति । कथं
तस्य कारणाविद्यानिवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्य कार्याविद्यानिवर्त्तकत्वदृष्टे-
रित्याह कर्मति । आत्मज्ञानस्येत्यादिसंयच्छवाक्ये तुशब्दयोग्यविशेषा-
भावादानर्थक्यमाशङ्क्याह तुशब्द इति । पक्षद्वयव्यापर्त्तकत्वमेवास्य स्फुट-
यति नेत्यादिना । इतश्च कर्मासाध्यता सुक्तेरित्याह व्यकार्यत्वाच्चेति ।
एष नित्यो महिमेति श्रुतेः नित्यत्वेन सोक्ष्ण्यकार्यत्वाच्च तत्र हेत्व-
येक्ष्ण्युपपादयति न हीति । ज्ञानेनापि सोक्ष्णो न क्रियते चेत्तर्हि
केवलमपि ज्ञानं सुक्तरनुपयुक्तमिति कुतस्तस्य तत्र हेत्वत्वधोरित्याशङ्कते
केवलेति । ज्ञानानर्थक्यं दूषयति नेति । तदेव प्रपञ्चयति अविदोति ।
यदुक्तमविद्यानिवर्त्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमिति तत्र दृष्टान्त-
माह रज्जादोति । उक्ते विषये तन्नोनिवर्त्तकप्रकाशस्य कस्मिन् फले
पर्यवसानं तत्राह विभिरुक्तेति । प्रदीपप्रकाशस्य सर्पभ्रमनिवृत्तिद्वारा
रज्जुभावे पर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापि तदविद्यानिवृत्त्यात्मकैवल्यवसान-
मिति दाष्टान्तिकमाह तथेति । ज्ञातादीनां ज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मान्तरे
प्रवृत्तिसम्भवात् कर्मसहितैव सा कैवल्यवसायिनीति चेत्तत्राह दृष्टा-

आदिक्रियावत् स्यादिति चेत् न कैवल्यफले ज्ञाने क्रिया-
फलार्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ति सर्वतः
संभ्रतोदके फले कूपतटागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्
फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तेः
न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले
व्यापरोपपत्तिस्तद्दिव्यव्यर्थित्वं तस्मान्न कर्मणोऽस्त
निःश्रेयससाधनत्वं न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्नापि
ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिवर्तक

र्थायामिति । कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठाया टटान्तेन साधयन्नाशङ्कते
भुजोति । भुजिक्रियाया कौकिक्या वैदिक्याश्वाग्निहोत्रादि क्रियायाः
सहानुष्ठानवदग्निहोत्रादिक्रियाया ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः ।
भुजिफले तद्व्याख्ये प्राप्तेऽपि स्वर्गादौ तद्धेतौ चाग्निहोत्रादावर्थित्व-
ददेषुक्तं तत्र साहित्यं न तथा सक्तिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादौ
तद्धेतौ वा कर्मव्यर्थित्वानेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति
नेत्यादिना । संप्रहयाक्यं विदुषोति कैवल्योति । ज्ञाने फलयति लुब्धे
फलान्ते तद्धेतौ च नार्थित्वत्वं टटान्तेमाह सर्वत इति । सर्वत्र
संभ्रुतं व्याप्तसदकमिति ससद्भोत्रिस्तत्फलं ज्ञानाद तस्मिन् प्राप्ते तद्वा
श्रद्धिनिष्ठायाक्रियायां तदधीने च ज्ञानादौ कस्याच्दर्थत्वं तथा
प्रकृतेऽपीत्यर्थः । निरतिशयफले ज्ञाने लब्धे सातिशयफले कर्मण्य
वार्थित्वमित्येते तद्दृष्टान्तेन स्फुटयति न हीति । कर्मण्यः सातिशयफलत्व-
सुकृत्पजीव्य फलितमाह तस्मान्नेति । ज्ञानकर्मणोः साहित्यासम्भव-
मपि पूर्वोक्तं निगमयति न चेति । न हि प्रकाशतमसोरिव मिथो
विदुषोस्तयोः साक्षादेकज्ञान् फले साहित्यमित्यर्थः । ननु ज्ञानमेव
कोषं साधयदात्मसहायत्वेन कर्मापेक्षते करणस्थोपकरणापेक्षत्वत्वात्
नापीति । ज्ञानसत्पत्तौ यत्साद्यपेक्षमपि नोत्पन्नं फले तदपेक्षं सोत्

त्वेन च विरोधात्, नहि तमस्तमसो निवर्त्तकमतः केवल-
मेव ज्ञानं निःश्रेयसाधनमिति न नित्याकरणे प्रत्यवाया-
प्राप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् यत्तावत् कैवल्यज्ञानात्
कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत् यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्यु-
क्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात्, नन्वेवं
तर्हि कर्मभ्यां मोक्षो नास्ति इत्यनिर्भीक्ष्णप्रसङ्ग एव नैष
दोषो नित्यत्वान्मोक्षस्य नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात् प्रत्य-
वायस्याप्राप्तिः प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः
कास्यानाञ्च प्रवर्जदादिष्टशरीरानुपपत्तिः वर्त्तमानशरी-

पत्तिनान्तरीयकत्वेन सुक्तेस्तन्मात्रायत्तत्वादित्यर्थः । यदुक्तमिति कर्त्तव्य-
त्वेन ज्ञानं कर्म्मामेक्षमिति तत्राह अविद्येति । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तक-
त्वात्तत्र कर्मणो विरुद्धतया सहकारित्वायोगाच्च फले तदपेक्षेत्यर्थः ।
कर्मणोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्त्तकत्वे कथं विरुद्धतेत्याशङ्क्याह न हीति ।
केवलस्य समुच्चितस्य वा कर्मणो मोक्षे साक्षादनन्वये फलितमाह अत
इति । केवलज्ञानं सुक्लिषावनमित्युक्तं तन्निषेधवन्नाशङ्कते नेत्या-
दिना । निषेध्यमनूद्य नजथेमाह यत्तावदिति । नित्याकरणे प्रत्यवाय-
प्राप्तेरिति हेतुं प्रपञ्चयति यत इति । ज्ञानवतोऽपि नित्यानुष्ठान-
स्यावश्यकत्वाच्च केवलज्ञानस्य कैवल्यहेतुतत्त्वर्थः । कैवल्यस्य च नित्यत्वा-
दित्यस्य व्यावर्त्तं दर्शयति नन्विति । यदि नित्यनैमित्तिककर्म्मणि औता
न्यकरणे प्रत्यवायकारीग्यवश्यानुष्ठेयान्येवं तर्हि तेभ्यः समुच्चितेभ्योऽस-
सुच्चितेभ्यश्च मोक्षो नेत्युक्तत्वात् केवलज्ञानस्य वा तद्धेतुत्वादनिवन्धना-
सुक्तिर्न सिध्येदित्यर्थः । कैवल्यस्य चेत्यादि व्याकुर्वन्न निर्भीक्ष्णप्रसङ्गं
प्रत्यादिशति नैष दोष इति । सुक्तेर्नित्यत्वेनायत्नसिद्धेर्न तदभावशङ्के-
त्युक्तं प्रपञ्चयति नित्यानामिति । काम्यकर्मवशादिष्टशरीरापत्तिं
शङ्कित्वोक्तं कास्यानाञ्चेति । आरब्धकर्मवशात्तर्हि देहान्तरं नेत्याह

रारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन् शरीरे
 देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनः रागादीनां
 चाकरणात् स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्यत्रसिद्धं कैवल्य-
 मिति अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्ति
 फलस्थानारब्धकार्यस्यापभोगानुपपत्तेः ज्ञयाभाव इति चेन्न
 नित्यकर्मानुष्ठानायासदःस्वापभोगस्य तत्फलोपभोगत्वाप-
 पत्तेः प्रायश्चित्तवद्वा पृथोपात्तदुहितज्ञवार्थत्वं नित्यकर्मणां
 ध्वारब्धानाञ्च उपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वाद्पूर्वाणाञ्च कर्म
 णामनारम्भेऽयत्रसिद्धं कैवल्यमिति न तमेव विदित्वात
 मृत्युर्नेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायात विद्याया अन्य.

वृत्तमानेति । तर्हि देहान्तर प्रवेशकर्मणा स्थायित्वाशङ्क्य कस्याप्ययसं क-
 मविक्रत्वान्नेत्याह पतितेऽस्मिन् इति । रागादीनां कर्मान्तर ततो देहान-
 त्तरञ्च भविष्यतीत्याशङ्क्याह रागादीनामुक्ति । आत्मनः स्वरूपावस्थान
 मिति सम्बन्धः । अतीतासङ्ख्यजन्मोदात्वात् जन्मस्य कर्मणो नानाफलस्थाना
 रब्धस्य भोगेनाद्यत्वात् ततो देहान्तरारम्भात्कर्मविक्रत्वस्यापमार्गिककृत्याञ्च
 सत्तेरयत्रसङ्गनेति चोदयति अतिक्रान्तेति । नात्रकर्मविक्रमत्त देहान्तरं
 शङ्कतव्यमित्याह नेति । नित्यमैमित्तिककर्मणा आतान्यमसादनुष्ठयानि
 तदनुष्ठानं च सज्जानयासक्तो दुःखोपभोगस्ततोक्तानारब्धकर्मफलभोग
 त्वोपगमाच्च ततो देहान्तरमित्याह नित्येति । नित्यादिना दुरितनिवृत्ता
 यथविरोधाच्च सुकृतगिर्हतिस्वाता देहान्तरमित्याशङ्क्य सुकृतस्य नित्यादे
 रन्यत्वेनारब्धत्वे च न्यायावच्छेदस्य तस्यासिद्धस्यत्तते । देहान्तरायोगा-
 श्चत्प्रादेरनन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति कथा यथा प्रायश्चित्तस्यपान्त-
 दुरितनिवृत्त्यर्थं न फलान्तरमित्यन्त्येदं कर्ममपि नित्यादिकर्मोपात्तपाप
 निराकरणार्थं तस्मिन्नेव पथ्यवस्यन्न देहान्तरारम्भकमिति पञ्चान्तरमाह
 प्रायश्चित्तवदिति । तथापि प्रारब्धवशादेव देहान्तरं शङ्कते नानाजन्मा

पत्या मोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनासम्भव-
 वदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः ज्ञानात् कैवल्यमाप्नोति इति च
 पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च
 यथा पूर्वीपात्नानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा
 पुण्यानाप्यनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुराणस्मृतेरनारब्ध-
 फलानां स्यात् समावभोषा च देहात्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ
 मोक्षानुपपत्तिः धर्मावर्जितेषु वाच्येण शुभविप्रमोक्षानामप्युत्-
 पत्तात्तज्ज्ञानादृच्छेदानुपपत्तिः धर्मावर्गीच्छेदानुपपत्तिः
 नित्यानाञ्च कर्मणां पुण्यलोकफलशर्तुर्विणी धाम्यराय स्वक-
 र्मानिहाः पण्डितोका भवन्ति इत्यादिस्मृतेश्च कर्मत्रयानुप-

रक्षाकाणामपि तेषां द्यावदृषितारन्यायेन सम्भवंतिद्याकृद्ग्राह्यारब्धा-
 नाश्चेति । परोक्षितकर्मणामिव क्षीणार्थेऽपि कानिचिदपि कस्मोश्चि
 देहात्तरमारनेरद्विद्यादृग्ग्राह्यप्रतीकाश्चेति । विना ज्ञानं कर्मस्यैव
 शक्तिरिति पक्षे अत्यवस्थेन निराचये नेत्यादिना । विद्यतेऽदनयेति
 श्रुतेरिति सम्भवः । उपपत्तार्थं विदुषोऽनेत्यादिभागं व्याकरोति
 षण्य इति । यदा चर्मावदृक्काशं वेष्टयन्नि सानात् तदा देवमवि-
 प्राय दुःखस्थान्तो भविष्यतीति श्रुतिरुदीतोऽन्वदति चर्मावदिति ।
 औत्तार्थे स्मृतं संघटति ज्ञानादिति । किञ्च त्वर्थादन्याशरणाद्युग्रह-
 मानहीनत्वेनासासतया पण्डितकर्मणामनारब्धफलानां क्षयाभावे देहा-
 न्तरारब्धसम्भवाच्च ज्ञानं ज्ञानाभावरित्याच्च अनारब्धेति । तथाविधाना
 कर्मणां नास्ति सम्भारनेत्यादृग्ग्राह्येति । अनारब्धफलपुण्यकस्मो-
 भावेऽपि कथं मोक्षानुपपत्तिरिति तत्राह तेषाञ्चेति । इत्येव कर्मक्षया
 नुपपत्त्या ज्ञेयानुपपत्तिरिति तत्राह धर्मेति । कर्मणा पिटलोक इति
 श्रुतिमाश्रित्य कर्मस्य हेत्वन्वयश्च नित्यानामिति । स्मृत्यापि यथोक्त-
 मर्थं समर्पयते वृत्तं इति । तस्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विधिष्ट-

पत्तिः ये त्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात् पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेक्यान्यत् फलमस्यश्रुतत्वात् जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति नाप्रवृत्तानाञ्च फलदानासम्भवात् दुःखफलविशेषानुपत्तिः कर्मणां स्यात् यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति तदसन्न हि मरणकाले फलदानायासदुःखरौभूतस्य कर्मणः फलमन्यमारब्धे जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मण्ये जन्मनि नरकफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्स्वभिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानाया-

जात्यादिभाजो जन्म प्रतिपदात् इत्येतदादिपदार्थः । यत्तु नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनुवदति ये त्विति । नित्याननुष्ठीयमानान्यायासपर्यन्तानीति शेषः । तथापि नित्याभावात्काम्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशङ्क्य विध्युद्देशे तदश्रवणान्नां व मित्याह न त्विति । विध्युद्देशे फलाश्रुतौ तत्कामनायानिमित्तस्याभावाच्च नित्यानि विधीयेरन्नित्याशङ्क्याह जीवनेति । न नित्यानां विध्यसिद्धिरिति शेषः । अनुभाषित दूषयति नेत्यादिना । तदेव विद्वेषवृत्तिपेक्ष्यमनूद्य नञर्थमाह यदुक्तमिति । अप्रवृत्तानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति न हीति । कर्मान्तरारब्धेऽपि देहे दुरितफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखं भुज्यताङ्कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह अन्यथेति । यदुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तेश्च स्यादिति तदुपपादयति तस्येति । सम्भावितानि तावदनन्तानि शश्वितानि दुरितानि च नानादुःखफलानि यदि तानि नित्यानुष्ठानायासरूपं दुःखं तन्मात्रफलानि कल्पेरन् तदा तेष्वेवं कल्पमानेषु सत्स्वनित्यस्यानुष्ठितस्यायाससादादयतो यो दुरितकृतो दुःखविशेषो न तत्फलं

सदुःखमात्रफलेषु कल्पमानेषु हन्वोगादिवाधानिमित्तं
दुःखं न हि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख
मेव पूर्वोपासदुरितफलं न शिरसा पापाणवहनादिदुःख-
मिति अप्रकृतञ्चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्व-
कृतदुरितकर्मफलमिति कथमप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य
क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं
नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान् प्रसूतफलस्येत्यर्थः
सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं तत्प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवा-
स्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषण-
मयुक्तं नित्यकर्माविध्यानयैक्यमङ्गयं परीगेनैव प्रसूतफलस्य

दुरितफलानां दुःखानां बलत्वादतो नित्यं कर्म यथा विशेषं तं दुरित-
कृतदुःखविशेषफलकमित्युक्तमित्यर्थः । किञ्च नित्यानुष्ठानायासदुःख
भावात्फलानि चेद्दुरितानि कल्पन्ते तदा हन्वोगादिवाधाद्यै रोगा
दिवाधायश्च दुरितनिवृत्तयानुपपत्तेः रुक्तफलत्वस्य चासम्भवाद्दु-
पपत्तिरेवोदीरितवाधायाः स्फादित्यह इत्येत । इतश्च नित्यानुष्ठाना-
यासदुःखमेव दुरितफलमित्युक्तमित्याह नित्येति । दुःखमिति न
शक्यते कल्पयितुमिति पूर्वेषु सूच्यते । यदि तदेव तत्फलं न तर्हि
शिरसा पापाणवहनादिदुःखं दुरितकृतं न च तत्कारणं रुक्तं दुःख-
स्यात्कार्यत्वादतस्तदाकर्षकं स्फादित्यर्थः । नित्यानुष्ठानायासदुःख-
सुपासदुरितफलमित्येतदाकृतत्वाच्चायुक्तं वक्तुमित्याह अप्रकृतञ्चेति ।
तदेव प्रपञ्चयितुं शक्यति कथमिति । तत्रादौ प्रकृतमाह अप्रकृतमिति ।
तथापि कथमस्माकमप्रकृतवादित्वं तत्राह तत्रेति । प्रसूतफलत्वमप्र-
सूतफलत्वमिति प्राचीनदुरितगतविशेषानुपगमादविशेषेण सर्वस्यैव तस्य
प्रसूतफलत्वाच्चित्यानुष्ठानायासदुःखफलत्वसम्भवाच्चापकृतवादिनेति शङ्कते
त्येति । पूर्वोपासदुरितस्यापि विशेषारब्धफलत्वे विशेषणानर्थक्यमिति

दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च श्रुतस्य नित्यस्य दुःख-
 क्षेत् फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तत् दृश्यते व्यायामा-
 दिवत्तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तिः जीवनादिनिमित्ते च
 विधानान्नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफल-
 त्वानुपपत्तिः यस्मिन् पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं
 न तु तस्य पापस्य तत्फलमथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य
 प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानु-
 ष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत
 नित्यप्रायश्चित्तयोर्निमित्तिकत्वाविशेषात् किञ्चान्यन्नित्यस्य

परिहरति तत इति । दुरितभावस्थारब्धफलत्वेनानारब्धफलस्य तस्यो-
 क्तफलविशेषपत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । पूर्वोपात्तदुरितमारब्धफलञ्चोद्भोगेनैव
 तत्क्षयसम्भवात्तद्विद्वत्त्यर्थं नित्यं कर्म न विघातव्यमिति दोषान्तरमाह
 नित्येति । इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं नोपात्तदुरितफलमित्याह
 किञ्चेति । तदेव स्फोरयति श्रुतस्येति । यथा व्यायामगमनादिकृतं
 दुःखं नान्यस्य दुरितक्षेपत्रते तत्फलत्वसम्भवात्तथा नित्यस्यापि श्रुत्युक्त-
 स्यानुष्ठितस्यायासपर्यन्तस्य फलान्तरानुपगमादनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्
 फलं तर्हि तस्मादेव तद्दर्शनात्तस्य न दुरितफलत्वं कल्प्यं नित्यफलत्व-
 सम्भवादित्यर्थः । दुःखफलत्वे नित्यानामनुष्ठानमेव श्रेयः स्यादि-
 त्याशङ्कग्राह जीवनादिति । नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तर-
 माह प्रायश्चित्तवादिति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति यस्मिन्निति । तथा जीव-
 नादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वासङ्घिरिति शेषः । सत्यं
 प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य
 पापस्य फलमिति शङ्कते व्यथेति । प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्त-
 भूतपापफलत्वे जीवनादिनिमित्तनित्यादानुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव
 फलं स्यादोपात्तदुरितस्येति परिहरति जीवनादीति । प्रायश्चित्त-

काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वान्नित्या-
नुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्या-
नुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृत-
दुरितफलं प्रसज्येत तथा च मतिं नित्यानां फलाश्रयणा-
त्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदु-
रितफलमिच्छार्थापत्तिकल्पना चानुपपन्ना एवंविधानान्य-
थानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नि-
त्यानां विरोधाच्च निरुद्धश्चेदमुच्यते नियमकर्मणानुष्ठीयमाने-
नास्यान्यस्य कर्मणः फलं भुञ्जत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवा-
पभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फला-
भाव इति विरुद्धश्चेति किञ्च काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीय-

दुःखस्य तद्विहितपापफलत्ववञ्जीवनादिनिमित्तकामत्यादि कर्म कृतमपि
दुःखं जीवनादिफलमित्यत्र हेतुमाह नित्येति । इतश्च नित्यानुष्ठाना-
यासदुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्यागदुःखं वक्तुमित्याह किञ्चेति । काम्या-
नुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात् प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्यः
तथा चेति । विहितानि तार्थान्नित्यानि न च तेषु फलं श्रुतं न च विना
फलं विधिः तेन दुरितनिवर्त्तणार्थानि नित्यानीत्यर्थोपपत्त्या तेषु च सा
युक्ता काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । किञ्च नित्या-
न्यनुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात् काम्यवदित्यनुमानात्क्षेपं
दुरितनिवृत्त्यर्थं तेषाञ्च एवमिति । काम्यादिकर्म दृष्टान्तयित्तमेवमित्युक्तम् ।
स्वीकृतव्याघाताच्च नित्यानुष्ठानात् दुरितफलभोगोक्तिरयुक्तेत्याह विरो-
धाच्चेति । तदेव प्रपञ्चयति विरुद्धश्चेति । इदंशब्दार्थमेव विशदयति
नित्येति । अन्यस्य कर्मणो दुरितस्येति यावत् । स एवेति । यदनन्तरं
यद्भवति तत्तस्य कार्यमिति नियमादित्यर्थः । इतश्च नित्यानुष्ठाने
दुरितफलभोगो न सिध्यतीतत्राह किञ्चेति । काम्यानुष्ठानस्य नित्यानु-

माने नित्यमप्यग्निहोत्रादितन्त्रेणैवानुष्ठितम्भवतीति तदा-
 शसदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपचीर्णं स्यात्तन्त्रत्वा-
 दथ कास्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानाया-
 सदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत न च तदस्ति दृष्टविरोधात् न
 हि काम्यानुष्ठानानासदुःखात् केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं
 भिद्यते किञ्चान्यदाऽद्वितमप्रतिभिदच्च कर्मे तत्कालफलं
 न तु शास्त्रचरितं प्रतिभिदं वा तत्कालफलं भवेद्यदि
 भवेत् तदा स्वर्गादिव्यप्यदृष्टफलशामने चाद्यमी न स्यात्
 अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःख-

ष्ठानस्य च यौगपदास्त्रित्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलभोगवत् काम्य-
 फलस्यापि भुक्तत्वसम्भवादिति हेतुमाह तन्त्रत्वादिति । नित्यकाम्यानु-
 स्ठानयोर्द्वैगपद्येऽपि नित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठानफलं
 श्रुतत्वादिति भङ्गते च्येति । काम्यानुष्ठानफलं नित्यानुष्ठानायास-
 दुःखाद्भिन्नमेतर्हि काम्यानुष्ठानायासदुःखं नित्यानुष्ठानायासदुःखं
 मिथो भिन्नं स्यादद्याह तदनुष्ठानेति । प्रकृत्येष्टत्वमाशङ्क्य निराशये
 न चेति । दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति न हीति । व्यात्मज्ञानवदस्मिहो-
 त्रादीनां मोक्षे सच्च दन्वयो नेत्यन्यदपि कारणमस्तीत्याह किञ्चास्य-
 दिति । तदेव कारणं विवृणोति च विहितमिति । यत्कर्म मर्दनभोज-
 नादि तत्र शास्त्रे विहितं निषिद्धं वा तदनन्तरफलं तथानुभवादित्यर्थः ।
 शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलमानन्तर्यास्याचरितत्वादतोष्ठाने दृष्टफले-
 नादृष्टफलकर्मवदकारि भवति, नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्मप्राप्ताः
 चेति विवृणुत्वाह नत्विति । शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फलानन्तर्ये
 स्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिर्विच्छेते ततस्तेष्वपि तथाविधफलामेव वा
 पृष्टत्तिराग्निहोत्रादिषु न स्यादित्याह तदेति । किञ्च नित्यानामग्निहो-
 त्रादीनां नादृष्टफलं तेषामेव काम्यानां तादृक्फलं न च हेतुं विना यत्

मात्रेणोपचयः कास्यानाञ्च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिक-
त्तव्यताद्याधिक्ये त्वसति तत्फलकामित्वमात्रेणेति न
शक्यं कल्पयितुं तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः
कदाचिदप्युपपद्यते ।

अतथाविद्यापूर्वकस्य कर्मणोविद्यैव शुभस्याशुभस्य वा
क्षयकारणं अश्रेयतां न नित्यकर्मानुष्ठानमविद्याकमबीजं
हि सर्वमेव कर्म तथाचोपपादितं अविद्वद्विषया सर्वकर्मसत्या-
मपूर्विका ज्ञाननिष्ठा उभौ तौ न विजानीतो वेदाविनाशिनं
नित्यं ज्ञानयोगेन साङ्ग्यानां कर्मयोगेन योगिनामज्ञानां

विभागो भागोत्याह अग्निहोत्रादीनामिति । फलकामित्वमात्रेणेति न
व्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः । यानि नित्यान्यग्निहोत्रादीनि यानि च
कास्यानि तेषामुभयेषामेव कर्मस्वरूपविशेषाभावेऽपि नित्यानां तेषां अनु-
ष्ठानायासदुःखभावेण क्षयो न फलान्तरमस्ति तेषामेव कास्यानामङ्गा-
द्याधिक्याभावेऽपि फलकामित्वमधिकारिष्यस्तोत्येतावन्मात्रेण स्वर्गादि-
महाफलत्वमित्यर्थं विभागो न प्रमाणवर्तित्यर्थः । उक्तविभागायोगे
फलतमाह तस्मान्नेति ।

कास्याद्वित्यानामपि पितृलोकाद्यदृष्टफलवत्त्वे दुरितनिवृत्त्यर्थत्वा-
योगादर्थेनात्मविद्यैवास्त्युपगम्येत्याह अतश्चेति । शुभाशुभात्मकं कर्म
सर्वमविद्यापूर्वकञ्चेदग्रेणतस्मिन् हि तस्य क्षयकारणं विद्येत्युपपद्यते न तत्
सर्वं कर्मविद्यापूर्वकमिति सिद्धमित्याशङ्क्याह अविद्येति । तत्र हिशब्द-
ज्योतिता युक्तिं दर्शयति तथेति । इतथाविद्वद्विषयं कर्मत्याह अविद्व-
दिति । अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयमित्यत्र वाक्योपक्रममनुकूलयता व्यात्मनि
कर्तृत्व कर्मत्वं वारोपयन् न जानात्यात्मानमिति वदता कर्मज्ञानमूलमिति
दर्शितमित्याह उभावेति । आत्मानं याथातथ्येन जानन् कर्तृत्वादि-
रहितो भवतीति ब्रुवता कर्मसन्ध्यासे ज्ञानवतोऽधिकारित्वं सूचितमि-

उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधना अनिर्देश्याचरोपा-
सकास्त्वद्देष्टा सर्वभूतानामित्यध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः
क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयाक्तज्ञानसाधनानाञ्चाधिष्ठानादिपञ्च-
हेतुकसर्वकर्मसन्ध्याभिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां
ज्ञाननिष्ठायां वर्त्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्म-
फल एवं परमरसपरिव्राजकानामिव तत्त्वभगवत्स्वरूपात्मै-
कत्वशरणानां न भवति भवत्येवमन्येषामज्ञानां कर्मिणा-
मसन्ध्याभिनामित्येष गीताशास्त्राक्तस्य कर्त्तव्याकर्त्तव्यार्थस्य
विभागः । अविद्यापूर्वकत्व सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेन्न

दित्यादित्यायेन भगवत्कर्मकारिणस्ते यद्यपि युक्ततमाः तथापि कर्मिणो-
ऽज्ञाः सन्तो न भगवन्त्वं सूक्ष्मा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः । तेषामज्ञत्वे गमकं
दर्शयति उत्तरोत्तरेति । चित्तसमाधानसारभ्य फलत्यागपर्यन्तं पाठक्र-
मिणोत्तरात्तरं हीनसाधनोपादानादभ्यासासमर्थस्य भगवत्कर्मकारित्वा-
भिधानाङ्गभगवत्कर्मकारिणामज्ञत्वं विज्ञातमित्यर्थः । ये त्वचरमनिर्देश्य-
मित्यादिशास्त्रावष्टम्भेन विद्वद्द्वेषयत्वं मन्त्रप्रासपूर्वकज्ञाननिष्ठाया निर्वृत्ति-
रयति अनिर्देश्येति । उक्तसाधनास्ते मन्त्रप्रासपूर्वकज्ञाननिष्ठायासधिक्रिये-
रिति श्रेयः । किञ्च तयोदशे यान्यमानित्वादीनि चतुर्दशे च प्रकाशञ्च
ऽवर्तितञ्च इत्यादीनि पञ्चदशे च यान्यसङ्गत्वादीनि उक्तानि तैः सर्वैः सा-
धने सञ्जिता भवन्त्यनिर्देश्याचरोपासकास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायासेषाधि-
क्रियेरन्वित्याह क्षेणेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठाप्य ज्ञाननिष्ठा-
नामनिष्ठासिद्धं मिश्रितमिति त्रिविध कर्मफलं न भवति किन्तु सुक्तिरेव
कर्मनिष्ठानान्तु त्रिविध कर्मफलं न सुक्तिरिति शास्त्रार्थविभागसभिप्रेतसु-
पस्यहरति अधिष्ठानादीति । यदुक्तमविद्याकामवीजं सर्वं कर्मेति तत्र
शास्त्रावगतस्य कर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वानुपपत्तेरित्याक्षिपति अविद्येति ।
दृष्टान्तेन समाधौ नेति । तत्राभिमतं प्रतिज्ञां विभजते यद्यपीति ।

ब्रह्महत्यादिलक्षणवत् यद्यपि शास्त्रागतं नित्यं कर्म तथा-
 प्यविद्यावत् एव भवति यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्म-
 हत्यादिलक्षणं कर्मनर्थकारणं अविद्याकामादिदोषतो
 भवति अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नितरत्रैर्मित्तिककाम्या-
 द्यपीति व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाने प्रवृत्तिर्नितरादिकर्मस्वनुपप-
 न्नेति चेन्न चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहङ्करो-
 मीति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसङ्घाते अहंप्रतप्रयो गौणो
 न मिथ्या इति चेत् न तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेरा-
 त्मीये देहादिसङ्घाते अहंप्रतप्रयो गौणो यथात्मीयपुत्रे

उक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे यथेति । अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादि कर्मत्वत्
 हेतुमाह अन्यथेति । दार्शनिकं गृह्णाति तथेति । तान्यर्थविद्यादिमतो
 भवन्तीत्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामेधितव्यमित्यर्थः । पारलौकिकमसद्देहा-
 द्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्ययोगान्न तेषामविद्यापूर्वकतेति शङ्कते व्य-
 तिरिक्त इति । सत्यपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमार्थिकात्मज्ञानाभावा-
 न्निश्चिन्त्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वं तेषामप्रतिहतमित
 परिहरति नेत्यादिना । कर्मणश्चलनात्मकत्वाद्वा अकर्तृकत्वं तस्य नि-
 क्रियत्वात् देहादिसङ्घातस्य तु सक्रियत्वात्तत्कर्तृकं कर्म युक्तं तथापि
 सङ्घातेऽहं ममाभिमानद्वाराहं करोमीत्यात्मनो मिथ्याधीपूर्विका कर्मण्य
 प्रवृत्तिर्दृष्टा तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । यदुक्तं देहादिसङ्घाते-
 ऽहमभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदाक्षिपति देहादीति । अहं धियो गौणत्वे
 तत्पूर्वककर्मस्वपि गौणत्वापत्तेरात्मनोऽनर्थाभावान्नप्रवृत्त्यर्थं हेत्वन्वेषणं
 न स्यादिति दूषयति नेति । एतदेव प्रपञ्चयन्नादौ चोद्यं प्रपञ्चयति
 आत्मीयेति । तत्र श्रुत्वयत्स्मिन् दृष्टान्तमाह यथेति । दर्शितश्रुतेरा-
 त्मीये पुनरेहप्रत्ययो गौणस्तथा सङ्घातेऽप्यात्मीयेऽहं प्रत्ययस्तथा युक्त
 इत्यर्थः । भेदधीपूर्वकत्वं गौणधियो लोके प्रसिद्धमित्याह लोके चेति ।

आत्मा वै पुत्रनामासोति लोके चापि मम प्राण एवायङ्गौ-
रिति तद्वन्नैवं मिथ्याप्रतप्रयो मिथ्याप्रत्ययसु स्याण्पुरुषयोर-
गृह्यमाणविशेषयोर्न गौणप्रतप्रयस्य मुख्यकार्यार्थत्वं अधि-
करणस्तुतप्रर्थत्वाल्लोपमाशब्देन यथा सिंहो देवदत्तोऽग्नि-
र्माणवक इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्यपैङ्गलप्रादिसामान्य-
वत्त्वात् देवदत्तमाणवकाधिकरणकस्तुतप्रर्थमेव न तु सिंह-
कार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रतप्रयनिमित्तं किञ्चित्
साध्यते मिथ्याप्रतप्रयकार्यत्वं त्वनर्थमनुभवति गौणप्रतप्र-
यस्य विषयञ्च जानाति नैवं सिंहो देवदत्तः स्यान्नायमग्नि-
र्माणवक इति तथा गौणेन देहादिसङ्घातेनात्मना कृतं

लोकवदानुरोधेनात्माये सङ्घातेऽहं धीरपि गौणी स्यादिति दार्ष्टान्तिक-
माह नद्विति । मिथ्याधियोऽपि भेदधीपूर्वकत्वसम्भवादात्मोयसङ्घाते-
ऽहं धियो मिथ्यात्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह नैवमिति । भेदधीपूर्व-
कत्वाभावे कथं मिथ्याधीरुदेतीत्याशङ्क्याह मिथ्येति । अघिष्ठानारोप्ययो-
र्विवेकात्प्रहातदुन्मत्तिरित्यर्थः । देहादावहं धियो गौणतेति चोद्ये
विष्टते तत्कार्येष्वपीत्यादिपरिहारं विष्टणोति नेत्यादि । हेतुभागं विभ-
जते यथेति । सिंहो देवदत्त इति वाक्यं देवदत्तः सिंह इवेत्युपमया
देवदत्तं क्रौर्यादाधिकरणं स्तोतुं प्रवृत्तं अग्निर्माणवक इत्यपि वाक्यं
माणवकोऽग्निरिवेत्युपमया माणवकस्य पैङ्गल्याधिकरणस्य स्तुत्यर्थमेव
न तथा मनुष्योऽहमिति वाक्यस्य अधिकरणस्तुत्यर्थता भातीत्यर्थः । देव-
दत्तमाणवकयोरधिकरणत्वं कथमित्याशङ्क्याह क्रौर्येति । किञ्च गौण-
शब्दं तत्प्रत्ययञ्च निमित्तं कृत्वा सिंहकार्यं न किञ्चिद्देवदत्ते साध्यते
नापि माणवके किञ्चिदकार्यं मिथ्याधीकार्यं त्वनर्थमात्मानुभवत्यतो न
देहादावहं धीर्गौणीत्याह न त्विति । इतोऽपि देहादौ नाहं धीः
गौणीत्याह गौण्येति । यो देवदत्तो माणवको वा गौण्या धियो विषय-

कर्म न मुख्येनाहं प्रतप्रयविषयेणात्मना कृतं स्यान्न हि
 गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यान्न
 च क्रौर्येण पैङ्गलेन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किञ्चित्
 क्रियते सुतरार्थेनोपचीणत्वात् स्तूयमानौ च जानीतो नाहं
 सिंही नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममाग्न्येति तथा
 न सङ्घातजं कर्म मम मुख्यस्यात्मन इति प्रतप्रयो युक्ततरः
 स्यान्न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति यच्चाहुरात्मोयैः स्मृतीच्छा
 प्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोतीति न तेषां मिथ्याप्रतप्रय-
 पूर्वकत्वात् मिथ्याप्रतप्रनिमित्तेष्टानिष्टानभूतक्रियाफलज

स्तत्परो नैष सिंही नायमग्निरिति जानाति नैवमविद्वानात्मनः सङ्घा-
 तस्य च सत्यपि भेदे सङ्घातस्थानात्मत्वं प्रथेत्यतो न सङ्घातेऽहंशब्दात्-
 त्वयौ गौणावित्यर्थः । सङ्घाते तयोर्गौणयो दोषान्तर मसृञ्चिनोति
 तथेति । तथा सत्यात्मनि कर्तृत्वादपतिभासासिद्धिरिति शेषः । गौणेन
 कृतं न मुख्येन कृतमिद्यदाहुरग्नौ न स्मृत्यति न हीति । यद्यपि देव-
 टत्तमाणवकाभ्यां कृतं कार्यं मुख्यभ्यां सिंहाग्निभ्यां न क्रियते तथापि
 देवटत्तगतक्रौर्येण मुख्यसिंहस्य माणवकनिष्ठपैङ्गलेन मुख्यान्नेरिथ
 च सङ्घातगतेनापि जडत्वेनात्मनो मुख्यस्य किञ्चित् कार्यं कृतं भविष्य-
 तीत्याशङ्काह न चेति । देहादावहंधियो गौणत्वाद्योगे हेत्वन्तर-
 माह स्तूयमानाविति । देवदत्तमाणवकयोः सिंहाग्निभ्याम्भेदधीपूर्वकं
 तद्वापारवत्त्वाभावधीवदात्मनोऽपि मुख्यस्य सङ्घाताद्भेदधीद्वारा तदीय-
 व्यापारराहित्यमात्मनि दृष्टं स्यादित्यर्थः । व्यावर्त्यं दर्शयति न पुन-
 रिति । सङ्घातेऽहंधियो मिथ्याधीत्वमपि न तत्कृतमात्मनि कर्तृत्वं
 किञ्चात्मा यजज्ञानेच्छाप्रयत्नैरस्य कर्तृत्वं वास्तवमिति मतमनुवदति
 यच्चेति । ज्ञानाद्विदितमपि कर्तृत्वं मिथ्याधीकृतमेव ज्ञानं मिथ्याधी-
 कार्यत्वादिति दूषयति न हेतुमिति । तदेव प्रपञ्चयति मियेति ।

नितसंस्कारपूर्वकाहि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयो यथास्मिन् जन्मनि
देहादिसङ्घाताभिमानरागद्वेषादिक्रतो धर्माधर्मौ तत्-
फलानुभवश्च ततोऽतीतेऽतीततरेऽपि जन्मनीतप्रनादिरवि-
द्याकृतः संसारोऽतीतो नागतश्चानुमेयः ततश्च सर्वकर्मसञ्चा-
मात् ज्ञाननिष्ठायां आतप्रान्तिकः संसारीपरम इति सिद्धं,
अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहाद्यनुपपत्तिः
संसारानुपपत्तिः देहादिसङ्घाते आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः
न हि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहं मत्तश्चान्ये गवाद्य इति
जानन् तेष्वहमिति प्रनप्रयं मन्यते कथिद्जानंस्तु मन्यते स्थाणौ
पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतो देहादिसङ्घाते कुर्याद्दहमिति

मिथ्याज्ञानं निमित्तं कृत्वा किञ्चिद्विदं विद्विदमिदमित्यारोप्य ततद्वारा-
त्तुभूते तस्मिन् प्रेप्माजिज्ञासाभ्यां क्रियां निर्वर्त्य वेदमनिष्टञ्च फलं
भुक्त्वा तेन संस्कारेण तत्प्रविष्टाः सृष्ट्यादयः स्वात्मनि क्रियां कुर्वन्तीति
युक्तं कर्तृत्वस्य च मिथ्यात्वमित्यर्थः । अतीतानागतजन्मनोरिव वर्त्त-
मानेऽपि जन्मनि कर्तृत्वादिभंसारस्य वस्तुत्वमाशङ्क्याह यथेति । विमतौ
कालावविद्याकृतसंसारवन्तौ कालत्वाद्दर्त्तमानकालवदित्यर्थः । संसारस्या-
विद्याकृतत्वे फलितमाह ततश्चेति ।

तस्याविद्याकृत्वे न विद्यापोहत्वे हेतुत्वरमाह अविद्येति । कृतोऽस्याविद्या-
कृतत्वं धर्माधर्मकृतत्वसम्भवादित्याशङ्क्याह देहादीति । आत्मनो धर्मा-
दिकर्तृत्वस्याविद्यकत्वान्नाविद्यात् विना कर्मिणां देहाभिमानः सम्भव-
त्यतश्च आत्मनः सङ्घातेऽहमभिमानस्याविद्यया विद्यमानतेत्यर्थः । आत्मनो
देहाद्यभिमानस्याविद्यकत्वमन्यव्यतिरेकाभ्यां साधयन् व्यतिरेकं दर्शयति
न हीति । अन्ययं दर्शयन् व्यतिरेकमनुवदति अजानन्निति । पुत्रे
पितरहंधीयदात्मीये देहावहंधीर्गौपीत्युक्तमनुवदति यस्त्विति । तत्र
दृष्टान्तश्रुतेर्गौपीयात्मविषयत्वमुक्तमङ्गीकरोति स त्तििति । तर्हि देहादावपि

प्रतप्रयं नहि विवेकतो जानन् यत्त्वात्मा वै पुत्रनामासीति
 पुत्रेऽहंप्रतप्रयः स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणो
 गौणेन चात्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं न शक्यते
 कर्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् अदृष्टविष-
 यचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत
 इति चेन्न अविद्याकृतःत्वकत्वात् तेषां गौणा आत्मानो
 देहेन्द्रियादयः किं तर्हि मिथ्याप्रतप्रयेनैवासङ्गस्यात्मनः
 सङ्गात्मत्वमापाद्यन्ते तद्भावे भावात्तदभावे चाभावादविवे-
 किनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृश्यते दीर्घोऽहङ्गीरोऽहमिति
 देहादिसङ्घातेऽहंप्रतप्रयो भवति न तु विवेकिनां अन्योऽहं

तद्येव स्वकीये स्यादहंभीर्गौणीत्याशङ्क्याह गौणेनेति । न हि स्वकीयेन
 पुत्रादिना गौणात्मना पितृभोजनादिकार्यं क्रियते तथा देहादेरपि गौणा-
 त्मत्वे तेन कर्तृत्वादिकार्यमात्मनो न वास्तव सिद्धमित्यर्थः । गौणात्मना
 मुख्यमात्मनो नास्ति वास्तवं कार्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह गौणेति । न हि
 गौणेनसिंहेन देवदत्तेन मुख्यसिंहकार्यं क्रियते नापि गौणाग्निना
 भागवत्केन मुख्यग्निकार्यं दाहपाकादि तथा देहादिना गौणात्मना
 मुख्यमात्मनो न वास्तवं कार्यं कर्तृत्वाद् कर्तुं शक्यमित्यर्थः । स्वर्गका-
 मादिवाक्यप्रामाण्यात् आत्मनो देहाद्यतिरेकज्ञानस्य च केवलस्याकर्तृत्वा-
 त्तत्कर्तव्यं कर्म गौणैरेव देहादात्मभिः सम्पाद्य तेन हि सत्येव औता-
 तिरेकज्ञाने देहादावात्मत्वमात्मनो मुख्यं युक्तमिति चोदयति अदृष्टेति ।
 न देहादीनामात्मत्वं गौणं तदीयात्मत्वस्याविद्यत्वेन सिद्धत्वादतो न
 गौणात्मभिरात्मकर्तव्यं कर्म क्रियते किन्तु मिथ्यात्मभिरिति परिहरति
 नाविद्येति । तदेव विद्वेषज्ञजर्थं स्फुटयति गौणा इति । कथं तर्हि
 देहादिविषयात्मत्वप्रथेत्याशङ्क्याविद्याकृतेत्यादि हेतुं विभजते किं
 तर्हीति । देहादीनामनात्मनामेव सतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययकृतमित्यर्थः ।

देहादिसङ्घातादिति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसङ्घातेऽहं-
प्रतप्रयो भवति तस्मात् मिथ्याप्रतप्रयाभावेऽभावात् तत्कृत
एव न गौणः पृथक्पृथक्प्रमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंह-
देवदत्तयोरग्निमाणवकयावां गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा
स्यान्नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः यथा शुक्तिरजतयोर्य-
त्तूक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति न तत्प्रामाण्यदृष्टविषयत्वात्
प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिमाध्यसा-
धनसम्बन्धः श्रुतेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्श-
नार्थविषयत्वात् प्रामाण्यस्य तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्त-

त्वान्यव्यतिरेकावुदाहरति तद्भाव इति । उक्ते न्याये शास्त्रीयसंस्कार-
न्यूनानामनुभवः प्रमाणयति अविवकिनामिति । व्यतिरेकेऽपि दर्शिते
शास्त्राभिज्ञानामनुभवमनुकूलयति नन्विति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामनुभवा-
नुसारिभ्यां सिद्धमर्थसुपसंहरति तस्मादिति । तत्कृत एव देहावहं-
प्रत्यय इति शेषः । किञ्च व्यवहारभूमौ भेदग्रहस्य गौणत्वव्यपकत्वा-
त्तस्य प्रकृतंऽभावाच्च देहादावहृशब्दप्रतप्रयो गौणावितप्राह पृथगिति ।
अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् कर्तृरात्मनो व्यतिरेकावधारणात्तस्य देहा-
दावहं समाभिमानस्य गौणतेत्युक्तमनुवदति यत्त्विति । श्रुतिप्रामाण्य-
स्याज्ञातार्थविषयत्वात् भवान्तरसिद्धे व्यतिरिक्तात्मनि चोदनाप्रामाण्या-
भावाच्च तदवष्टम्भेन देहादावात्माभिमानस्य गौणतेत्युत्तरमाह न
तदिति । श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वं स्पष्टयति प्रत्यक्षादीति । अज्ञा-
तार्थज्ञापकं प्रमाणमिति स्थिते न ज्ञाते श्रुतिप्रामाण्यमिथ्याह अदृष्टेति ।
अज्ञातसाध्यसाधनसम्बन्धबोधिनः शास्त्रस्यातिरिक्तात्मन्यौदासीन्ये फलि-
तमाह तस्मादिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां दृष्टो मिथ्याज्ञाननिमित्तो देहा-
दिसङ्घातोऽहंप्रतप्रयस्तस्येति यावत् । अन्यविषयत्वाच्चोदनायार्तिरिक्तात्म-
विषयतेत्युक्तमिदानीन्निद्विषयत्वाङ्गीकारेऽपि न तद्विषोदुं शक्यमध्य-

स्याहंप्रत्ययस्य द्वेहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं न
 हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवत् प्रामाण्य-
 मुपैति यदि ब्रूयात् शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति तथाप्यर्था-
 न्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्पयं प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः न तु
 प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा कर्मणो मिथ्याप्रत्यय-
 जत् कर्तृकत्वात् कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् न
 ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्तेः कर्मविधिश्च्युतिवत् ब्रह्मवि-
 द्याविधिश्च्युतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न बाधकप्रत्ययानुपप-
 त्तेर्यथा ब्रह्मविद्याविधिश्च्युत्यात्मन्यवगते द्वेहादिसङ्घातेऽहं-
 प्रत्यगो बाध्यते तथात्मन्येवात्मावगतिर्न कदाचित् केनचित्

अविरोधादित्याह न हीति । अपौरुषेय्याः श्रुतेरसम्भावितदोषायाः
 मानान्तरविरोधेऽपि प्रामाण्यमप्रतप्राप्त्यवमितप्रामिदोषाह यदीति ।
 स्वार्थं बोधयत्प्राः श्रुतेरविरोधापेक्षन्नाहिरुद्धार्थवादित्वे तत्परिहाराय
 विवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धं तस्याः स्वीकर्त्तव्यं विरोधे तत्प्रामाण्यानुप-
 पत्तेरित्याह तथापीति । अविरोधमवधायत्रं श्रुतप्रर्थकल्पना न
 युक्तेति व्यावर्त्यं माह न त्विति । अविद्यावत्कर्तृत्वं कर्मेति त्वयोप-
 गमादुत्पन्नायां विद्यायामविद्याभावे तदधीनकर्तुरभावादनरेण
 कर्त्तारमनुष्ठानासिद्धौ कर्मकाण्डाप्रामाण्यमित्प्रध्ययनविधिबिरोधः स्या-
 दिति शङ्कते कर्मण इति । कर्मकाण्डश्रुतेर्विद्योदयात् पूर्वं व्यवहारिक-
 प्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रासङ्ग्यप्राभावेऽपि सम्भवादब्रह्मकाण्डश्रुतेश्च तात्त्विक-
 प्रामाण्यस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वान्नाध्ययनविधिबिरोध इति
 परिहरति न ब्रह्मेति । कर्मकाण्डश्रुतेस्तात्त्विकप्रामाण्यप्राभावे ब्रह्म-
 काण्डश्रुतेरपि तदसिद्धिरविशेषादिति शङ्कते कर्मेति । उत्पन्नाया ब्रह्म-
 विद्याया बाधकाभावेन प्रामाण्यत्वात्तद्धेतुश्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमित्
 दूषयति न बाध्यकेति । ब्रह्मविद्याया बाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साधयति

कश्चिदपि वाधितुं शक्या फलाद्यतिरिकावगतेर्यथाग्निरुष्णः
 प्रकाशश्चेति न च कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनि-
 राधेनात्तरोत्तरापूर्वापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिसुख्यप्र-
 वृत्त्युत्पादनार्थत्वात् मिथ्यात्वेऽप्युपायस्योपेयसत्यतया सत्यत्व-
 मेव स्याद्ययानुवादानां विधिगोपाणां लोकेऽपि बालोन्मत्ता-
 दोनां पय आदि पायप्रितव्ये चूडावडेनाटिवचनं प्रकारान्तर-
 स्थानाच्च मात्त्रा एव प्रामाण्यविधिः प्रागात्मज्ञानात् देहाभि-
 मानप्रत्यक्षादिप्रासास्यवत् । अतः सन्तते स्वयमव्याप्रियमा-
 णोऽध्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति तदेव च मुख्यं कर्तृत्व-
 मात्मनो यथा राजा युध्यमानेषु दंघेषु युध्यत इति प्रसिद्धं
 स्वयमयुध्यमानोऽपि सन्निवानाद्देवजितः पराजितश्चेति तथा
 मेनापनिर्वा नेव करोति क्रियाफलसम्बन्धश्च राजसेनापतेश्च
 दृष्टः यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य तथा देहादीनां कर्म

यथेति । देहादिभङ्गातवटितप्रपेरर्धः । लौकिकावगतेरिवात्मावगतेरपि
 फलाव्यतिरेकमुदाहरण्येन स्फोरयति यथेति । फलमज्ञाननिवृत्तिः कर्म-
 विधिश्रुतिवदित्युक्तं दृष्टान्तं विषययति न चेति । अनादिकालप्रवृत्त-
 स्वाभाविकप्रवृत्तव्यक्तीनां प्रतिबन्धेन योगाद्यलौकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति
 कर्मकारणश्रुतिस्तज्जननञ्च चित्तशुद्धिद्वारा प्रतःप्रगात्माभिसुख्यप्रवृत्तिसत्त्वा-
 टयति, तथा च कर्मविधिश्रुतीनां पारम्पर्येण प्रतःप्रगात्मज्ञानार्थत्वात् तात्-
 त्विकप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । नन्ववमपि श्रुतेर्मिथ्यात्वादाभासवदप्रामाण्य-
 मिति चेद्वेतःप्राज्ञ मिथ्यात्वेऽपीति । स्वरूपेणासतप्रत्येऽपि सतप्रोपेयद्वारा
 प्रामाण्यमितप्रत्व दृष्टान्तमाह यथेति । मन्वार्थवादेतिहासपुराणानां
 श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यप्राभावेऽपि शेषविध्यनरोधेन प्रामाण्यप्रवत् प्रकृतेऽपि
 श्रुतेः स्वरूपेणासतप्रायाविषयसतप्रतया सतप्रत्वङ्गतायाः प्रामाण्यप्रसवि-

आत्मकतं स्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात् यथा वा श्चामकस्य लोहभ्रामयित्वादेव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चात्मन इति तदसदकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् कारकमनेक-प्रकारमिति चेन्न राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां योधयित्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलोपभोगेन तथा यजमानस्यापि धनत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तस्मादेव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारः यः स गौण इत्यवगम्यते यदि मुख्यमन्यत् कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयज्ञमानप्रभृतीनां तदा सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत यथा श्चामणेन न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते

रुद्धमित्प्रर्थः । वाक्यस्य शेषविध्यनुरोधेन प्रामाण्यं नालौकिकमित्प्राह लोकेऽपीति । कर्मकाण्डश्रुतीनामुक्तरीतप्रा परस्परया प्रामाण्येऽपि साक्षात्प्रामाण्यप्रसुपेक्षितमित्प्राशङ्काह प्रकारान्तरेति । आत्मज्ञानोदयात् प्रागवस्था प्रकारान्तरं, तत्र स्थितानां कर्मकाण्डश्रुतीनामज्ञातसम्बन्धबोधकत्वेन साक्षादेव प्रामाण्यमित्प्रर्थः । ज्ञानात् पूर्वं कर्मश्रुतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह प्रागिति । प्रतोचि कर्तृत्वस्याविद्यकत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्यप्रमत्तुहमित्तुक्तं संप्रति कर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण पारमार्थिकत्वसुत्यापयति यत्त्विति । स्वव्यापाराभावे सन्निधिमात्रेण कृतो मुख्यकर्तृत्वमित्प्राशङ्काह दृष्टान्तमाह यथेति । स्वयन्बुध्यमानत्वे कथं तत्फलयत्त्वमित्प्राशङ्क्य प्रसिद्धिवशादित्प्राह जित इति । कायिकव्यापाराभावेऽपि कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह सेनापतिरिति । तस्यापि फलवत्त्वं राजवदविशिष्टमित्प्राह क्रियेति ।

तस्मात् सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव तथा च सति
तत्फलसम्बन्धाऽपि गौण एव स्यान्न गौणेन मुख्यं कार्यं
निर्वर्त्यते तस्माद्सदेवैतद्दीयते देहादीनां व्यापारेणा-
व्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति भ्रान्तिनिमित्तन्तु
सर्वमुपपद्यते यथा स्वप्ने मायायाञ्चैवं न च देहाद्यात्म-
प्रत्ययभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्व-
भोक्तृत्वाद्यनर्थं उपलभ्यते तस्मात् भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त
एवायं संसारम्रमः न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्य-
न्तमेवोपरम इति सिद्धम् ।

अन्यकर्मणा अन्यस्य सन्निहितस्य मुख्ये कर्तृत्वं वैदिकसुदाहरणमाह
यथा चेति । कथञ्चत्विजां कर्म यजमानस्येत्याशङ्क्याह तत्फलञ्चेति ।
स्वव्यापारादते सन्निधेरवान्यव्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह यथा
चेति । क्रियां कर्तृत्वं कारणं कारकमित्प्रक्रीकारविरोधान्नैतदिति
दृष्यति तदसादिति । कारकविशेषविषयत्वेनाङ्गीकारोपपत्तिरिति शङ्कते
कारकमिति । स्वव्यापारमन्तरेण न किञ्चिदपि कारकमिति परिहरति
न राजेति । दर्शनमेव पिशद्यति राजेति । यथा राजा युद्धे योध-
यितृत्वेन धनदानेन च मुख्यं कर्तृत्वं तथा फलभोगेऽपि मुख्यमेव तस्य
कर्तृत्वमित्याह तथेति । यदुक्तञ्चत्विक्कर्म यजमानस्येति तत्राह यज-
मानस्यापीति । स्वव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह
यथादिति । तदेव प्रपञ्चयति यदीति । तर्हि सन्निधानादेव मुख्यं
कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति नेत्याह न तथेति । राजादीनां स्वव्या-
पारयत्त्वे पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह तस्मादिति । राजप्रभृतीनां सन्निधेरैव
वत्तृत्वस्य गौणत्वे जयादफलवत्त्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह तथा
चेति । तत्र पूर्वोक्तं हेतुत्वेन चारयति नेति । अन्यव्यापारेणान्यस्य
मुख्यकर्तृत्वाभावे फलितमुपसहरति तस्मादिति । कथं तर्हि तत्रास्मादि
कर्तृत्वादौ स्वीकृतं न हि बुद्धेस्तदित् कर्ता यास्कार्थवत्त्वादिति

सर्वं गोताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्त्रिभ्रुवाये विशेषतयान्त
 इह शास्त्रार्थदाख्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वायेदानीं
 शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं
 संसारविच्छिन्नये अतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति
 व्यवहितेन सम्बध्यते तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय
 कदाचन कस्याश्चिदप्यवस्थायां न वाच्यं भक्तमृतपत्नी अपि
 सत्वशुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि न वाच्यं न च यो मां वासु-
 देवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा अभ्यसृयति आत्मप्रशंसादिदीषा-
 ध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा
 अपि न वाच्यं भगवत्सनसृयायुक्ताय तपस्विने भक्ताय शुश्रू-
 षवे अनुभूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति मामर्थ्याद्भ्रम्यते तत्र
 मेधाविने तपस्विने वेतनयोर्विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्ति-
 युक्ताय तपस्विने भक्ताय मेधाविने वा वाच्यं शुश्रूषाभक्ति-
 वियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यं भगवत्प्रपूया
 युक्ताय समस्तगुणवत्ऽपि न वाच्यं गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च
 वाच्यमित्येष शास्त्रसम्प्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

व्यायात्तत्राह आनीति । कर्त्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तमित्येतदुदाहरणेन
 स्फोरयति । यथे त मित्याज्ञानकृतमात्मनि कर्त्तृत्वादीत्यत्र व्यतिरेकं
 दर्शयति न चेति । अत्रत्य तरेके फलं कषयति तस्मादिति । इन्वार-
 ष्वस्यैवाविद्याकृतत्वे सिद्धे परमप्रकृत्युपसंहर त इति सस्यमिति ।

शास्त्रतात्पर्यार्थः । चारहारा निर्वृत्त्यानिन्तरलोकभवतारयति
 सर्वमिति । प्रकृते त्वदाटशाध्याये गोताशास्त्रार्थं सर्वं प्रतिपत्तिसौकर्या-
 त्तुप्रसङ्गान्ते च सर्वधर्मात् परित्यज्येलाशौ चिन्तयतस्तस्य संक्षेपेणोप-
 संहारं कृत्वा संप्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति योजना ।

किमिति विकारेणोपसंहृतः शास्त्रार्थः संक्षिप्तोपसंहृतो तत्राह शास्त्रा-
 र्थेति । संक्षेपव्यस्तारभ्य लुक्तेऽर्थे सर्वथा दृढतया बुद्धिमधिशोऽमी-
 त्थार्थः । हितार्थेत्येतदेव व्याचष्टे संक्षेपेति । कटाचनेति सर्वैः सम्ब-
 ध्यते । प्रतिषेधसामर्थ्यादिद्वयार्थे कथं त भगवतीति । सर्वसिद्धेऽर्थे
 अत्यन्तरामनुसृष्ट्य मेवाधित्वमन विप्रान् तप्तेति । विकल्पदर्शनात्तेषु
 मेधाधित्वमप्यप्रविशतीत्यर्थः । विकल्पश्चै कथमधिकारिप्रतिपत्तिरिति
 तत्राह गुण्येति । ताभ्यां युक्त्या अथान्यस्त्ववारहित्याय तपस्विने
 वाच्यमिति सम्बन्धः । तद्व्युक्त्या गुण्युक्त्या भगवति अमरकथा-
 र्थहितार्थेत्यर्थः । तपस्वित्वस्योक्तिरिति । निरपेक्षानधिकारिप्रतिषेध-
 मिति शङ्कां शान्तयति गुण्येति । अहमगस्तपाराहित्ये तात्पर्यं
 सूचयति भगवतीति । कदाचित्किंवाचित्तद्व्यागद्वयं पूर्वोक्तसर्वगुण-
 सम्पन्नायेवाह गुण्युक्त्या । अनुभवेण प्रत्यक्षेणोपलक्षणार्थसुभयपदार्थं,
 मेधाधिनस्तपस्वित्वं नातीयापेक्षते भवेत्यनुसृष्ट्याधकाभावादपेक्षितमेवेति
 भावः ॥ ६७ ॥

स्वा० टी० । एतं गीतार्थेन त्वमुदादिष्य तत्सख्यटादप्रवर्तने
 नियममाह इदमिति । इदं गीतार्थतत्त्व ते त्वया अतपस्काय धर्मा-
 लुप्तानहोनाय न वाच्यं, न चाभक्त्याय गुरावोश्चरे च भक्तिगुण्वाव
 कदाचिदपि वाच्यं, न चागुण्यपत्ते परिचर्यामकुर्वते वाच्यं, वा
 परमेश्वरं योऽभ्यस्यति भनुव्यदृष्ट्या दोषारोपेण निन्दति तस्यै च न
 वाच्यम् ॥ ६७ ॥

**य इमं परमं गुह्यं मङ्गलैष्वभिधास्यति ।
 भक्तिं मयि परां कृत्वा ममेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥**

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमितानीमाह य इमं यथोक्तं
 परमं निःश्रेयसार्थं केमवाच्यं नयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं
 गुप्तज्ञोप्यतमं मङ्गलैषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति
 अन्वतोऽर्षतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः यथा त्वयि मया भक्तिः

पुनर्भक्त्यात्तद्वृत्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं
भवतीति गम्यते कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां
कृत्वा भगवतः परमगुरोः अथ तस्य शुश्रूषा मया क्रियत
इत्येवं कृत्वेत्यर्थः तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र
संशयो न कर्त्तव्यः ॥ ६८ ॥

शा० टी० । शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्त्यर्थमुत्तरश्लोकपदसिं दर्शयति सम्प्र-
दायेति । य इत्यध्यायको निर्दिश्यते । परमत्वं एवमस्य निरतिशयपुरुषा-
र्कसाधनत्वमित्याह परममिति । गोप्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वाद्यथो-
क्तसंवादस्य एवतोऽर्थतश्च भक्तेषु स्थापने दृष्टान्तमाह यथेति । मयि
शासुदेवे भगवति अनन्यभक्ते त्वयि यथा मया ग्रन्थोऽर्थतः स्थापित-
त्वात्वा मङ्गलेष्वन्येषु यो ग्रन्थमिमं स्थापयिष्यति तस्मैदं फलमित्युत्तरश्लो-
कस्यन्वयः । नभक्तायेति भक्तेरधिकारिविशेषणत्वात्केर्मङ्गलकेष्विति पुन-
र्भक्तिपदद्वयमनर्थकमित्याशङ्क्याह भक्तेरिति । शुश्रूषादसहकारिरा-
दित्थं केवलशब्दार्थो यद्यपि सात्वशब्देन सूचितमेतत्तस्यापीतरेण स्फुटी-
कृतमिति विरोधः । प्रश्नपूर्वकमभिधानप्रकारमभिनयति कथमित्यादिना ।
भगवति भक्तिकरणप्रकारं प्रकटयति भगवत इति । यच्छब्दापेक्षितं
पूरयति तस्मैति । मामेवैष्यत्येवेत्यन्वयं गृह्येत्वा व्याचष्टे मुच्यत एवेति ६८

शा० टी० । एतैर्देवैरहितेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह य
इममिति । मङ्गलकेष्वभिधास्यति मङ्गलकेभ्यो यो वक्ष्यति स मयि परां
भक्तिं करोति ततो निःसंशयः सन् मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

किञ्च न च तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मनु-
ष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्त-
मोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थः वर्त्तमानेषु न च भविति

भविष्यत्प्रतिष्ठां काले तस्मात् द्वितीयाऽप्यः प्रियव्रतस्योऽपि
शौकीऽपि भवितव्यः ॥ ६८ ॥

आ० टी० । ननु सर्वेषां सुकृत्साधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तद्वि-
शेष्यं सुसुखीनां स विद्यासम्पदाने प्रवृत्तिरिति तत्राह किञ्चेति । इतश्च
विद्यासम्पदानं सु सुखा उद्योगविशेषेणैव प्राप्तं कर्तव्यमित्यर्थः । वर्तमानेषु
मध्ये त्वतोऽन्या नास्तीति प्रवृत्तयो नाप्यतीतेषु तादृक् कश्चिदापी-
दिति शेषः । तत्र विद्यासम्पदायत्तुः सकाशादित्यर्थः । ध्यानविशेष-
श्रेष्ठत्वेऽपि स्वतः प्रवृत्तः श्रेष्ठतत्वात्प्रवृत्ता विद्यासम्पदाने प्रवृत्ति-
रिति भावः ॥ ६८ ॥

आ० टी० । तिस्र न वेत्ति । तस्मात्तद्गोचरो गीताशास्त्र-
प्याख्यातः सकाशात् तेषु तेषु मध्ये कश्चिदपि मन विवक्षसमीत्यनं
परितोषकारं भाष्ये न च ज्ञानान्तरे भविष्यति समापि तस्मादन्यः
प्रियव्रतोऽपि न भवितव्यः । तत्र च ज्ञानान्तरेऽपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

अधोष्यते च य इमं धर्म्यं संवाद्भावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

दोऽपि मध्ये पार्श्वे च गतिप्रति य इमं धर्म्यं धर्माहन-
पेतं सौगन्दरूपं अग्रहावतीः तैर्नदं कृतं स्यात्, ज्ञानयज्ञेन
विचित्रयोः पार्श्वमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसयज्ञा-
द्विमिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याग्रयनं
स्तूयते फलप्रतिषेधे वा देवताशिशिपयज्ञान्निष्फलत्वात्त-
स्य फलं भवतीति तेनाध्यानेन अहमिष्टः पूजितः स्वाभ-
वियमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

आ० टी० । सम्पदायत्तुः सर्वाधिकं फलं च वक्तुं विवक्ष्यति-
त्युक्तौ न च विद्याधैतमिति न्यायेनाज्ञा सम्पदधैतुः प्रवृत्तं फल-

नाह वीऽपीति । यद्योऽप्यस्य नास्ति योऽप्यधीता तेनेदं कर्तं स्यादिति सम्बन्धः । तदेवाह अधोऽप्यत इति । तेनेदं कर्तमित्यभेदं शब्दार्थं विशदयति ज्ञानेति । तेनाहमपः स्यामिति सम्बन्धः । अतुर्विधानां वक्ष्यामां मध्ये ज्ञानवत्तस्य श्रेयान् इव्यमयात् वज्ञान् ज्ञानवत् इति विशिष्टत्वाभिधानात्तेनाहमपः स्यामित्यध्ययस्य सुतराभिपत्तेत्याह विशीति । पञ्चान्तमाह फलेति । फलं यममेवं प्रकृत्यति देवतादीति । यद्विज्ञानवत्तस्य फलं कैवल्यत्वेन तत्त्वप्रसाधेति सम्पद्यते तच्च देवता-त्यात्मत्वमिदं । कल्पमध्यमादेव तं फलं नभ्यते तस्मात्तत्त्व-मभवदिति कृतिसत्ताह तेनेति । तेनाहोत्वा ज्ञानवत्तत्वेनाध्ययनेन भगवानिष्टमथा च तत्ज्ञानादुक्तं फलमिदं रुद्रमत्यर्थः ॥ ७० ॥

शा० टी० । अठमः फलमाह अधोऽप्यत इति । आवयोः श्रीकृष्णार्जुनयोरेव । अर्थः भस्मात्तदेतं संज्ञात् योऽध्योऽप्यनेज रूपेण पठ-मप्यति तेन पुंसां संज्ञेयैः श्रेतेन ज्ञानवत्तेनाहमपः स्यां भवेद्यमिति ज्ञेयमिति, यद्यद्यसौ गातात्तैमबुध्यमान एव केवलं जपति तथापि मम तच्छृण्वतो मामनासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथा लोके यदृच्छयापि यदा कश्चित् कश्चिज्ज्ञानं यच्छाति तदा मम बुध्यतीति मत्वा तनु-यार्थं मामस्त्व तथाहमपि मयस्त्वज्ञेयता भवेयं, अतो यथा अजामित्य-च्छब्दवन्तु सुज्ञानं कथञ्चिज्ज्ञानोक्तायमानेषु प्रसजोऽस्य तथैव तथापि प्रसजो भवेय म त भाः ॥ ७० ॥

अज्ञानानसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि सुक्ताशुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ७१

अत्र योऽपि तं फलं अज्ञानानसूयश्चासुया-वर्जितः सन् इदं शब्दं शृणुयादपि यो नरोऽपि शब्दात् किमताऽप्येज्ञानवान् सोऽपि पापाशुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणां भवित्वादि कर्मावतम् ॥ ७१ ॥

आ० टी० । प्रपञ्चुरध्ये तु च फलसङ्गा चोत्तरिदाभी फलं कथयति
अवेति ॥ ७१ ॥

आ० टी० । अन्वयः जपनी योऽन्यः कश्चिच्छृणोति तस्मादि
फलमाह अज्ञायानिति । यो भरः अडासुक्तः केवलं शृणुयादपि,
अज्ञायानपि यः काश्चित् किमर्थमपसुञ्चैज्जाति अचङ्गं वा जपतीति दोष-
दितिं करोति तद्व्याहृत्यर्थमाह अनसुखश्चास्तयारहितो यः शृणुयात्
सोऽपि सर्वैः पापैश्चकितः गच्छन्नेष शिष्यगुरुणा लोकात् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

कश्चिदेतत् श्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसम्भोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थव्यवणिविभवमुक्त्वा पृच्छति तद्-
ग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राह्यः शिष्याः स्यान्तरेणापि इति प्रष्टु-
रभिप्रायं यज्ञात्तस्मात्स्यात् शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्या-
चार्यधर्मैः प्रदर्शितो भवति काञ्चित् शिष्यात् मयोक्तं श्रुतं
श्रवणेनावधारितं पार्थ ! एक त्वया एकाग्रेण चेतसा एक-
चित्तेन किं वा प्रसादितं काञ्चिदज्ञानसम्भोहः इज्ञाननिमित्तः
सम्भोहो देवित्तभावोऽविवेकता स्तान्नाविकः किं प्रनष्टो
यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणानसम्भवः मम चोपदेष्टृत्वायासः
प्रवृत्तस्ते तुभ्यं धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

आ० टी० । व्याचख्येण शिष्याय यावदज्ञानसंशयविपर्ययाव-
दनेकधोपदेष्टव्यमिति दर्शयितुं मगवानर्जुन इति पृष्टवानित्याह शिष्य-
श्चेति । प्रष्टुरभिप्रायं प्रकटयति तदग्रहण इति । शिष्यश्चेदुक्तं
पृच्छीतुं नेष्टे तर्हि तं प्रयोदासोऽन्यमाचार्यं शोचिता तस्य सन्दुष्टित्वा-
दित्याह आह यज्ञानरमिति । कश्चिदिति कोऽन्यपश्ये । तमेव व्याचष्टे
किमेतदिति । द्वितीयं किंपदं पूर्वस्य व्याख्यानतया सम्बध्यते कश्चिदिति ।

द्वितीयं प्रश्नं विभजते किं प्रकृत इति । मोहप्रसादात् प्रसक्तं दर्शयति
बुद्धयं इति ॥ ७२ ॥

आ० टी० । सन्तुष्टो धानुपपत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याकथेनाह कश्चि-
दिति । कश्चिदिति प्रश्नार्थं अध्यानसम्भोजस्तत्वाज्ञानकरो विपर्ययः,
आत्मन्यत् ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लज्जा त्वत्प्रसादात्प्रयाच्युत ! ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

अर्जुन उवाच नष्टो मोहोऽज्ञानजं तप्तः तस्मात्संसार-
नर्थाहेतुः सागर इव दुस्तरः । शृण्विष्य त्वत्प्रविषया लब्धा
यस्या लाभात् सर्वश्रेयसीनां विप्रभीतः । त्वत्प्रसादात्तव
प्रसादात्प्रया त्वत्प्रसादमाश्रिते वाच्यते । अज्ञेन मोहनाथ
प्रश्नप्रतिवचनेन न सर्वगाम्भार्यज्ञानफलवितावदिति नि-
श्चितं दर्शितं भवतीति यदुक्ताज्ञानसन्ध्याहनाथ आत्मस्मृतिः
लाभयेति तथा च श्रुतात्मनात्मवित्तं चापीति उपन्यस्या-
त्मज्ञाने सर्वश्रेयसिप्रसोक्तो भिद्यते इदमश्रयिस्तत्र को
मोहः कः शोक एकत्वमनुपगमन इति च सन्तुष्टाः अधि-
दानीं त्वच्छामने स्थितोऽस्मि गतसन्देहो मक्तसंशयः करिष्ये
वचनन्तवाहं त्वत्प्रसादात् कृतं मे कर्तव्यमक्षी-
त्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

आ० टी० । प्रभो यददृष्टात्कदापि न स्यात् अज्ञानसन्देहविषयं वचनं श्रुतक्षी-
दस्य भगवदनुपगमनाप्रिकल्पेन भगवन्तं परितोषविशेषवर्जितो भिद्यामि-
तवानित्याह अर्जुन इति । अज्ञानोत्थसहानिपकस्य नष्टत्वं भगवद्व्यति

समस्त इति । स्वयं ज्योतिषि प्रतीचि ब्रह्माण्डविद्याभ्रमं विघातयन्नि
 भाषित्वा प्रकाशयतीति मत्वाह स्मृतिश्चेति । स्मृतिभागे किं स्यादिति
 चेत्तदाह यस्या इति । मोहनाशे स्मृतिप्रतिबन्धे वाऽसाधारणकारण-
 माह त्वत्प्रसादादिति । प्रकृतान् प्रत्यप्रतिषेधनेन लब्धमर्थं कथयति अने-
 नेति । यदुक्तं स्मृतिप्रतिबन्धाद्गोपतो हृदयपन्थीनां विप्रमोक्षः स्यादिति
 तत्र प्रमाणमाह तथा चेति । ज्ञानादज्ञानतत्कार्यं निवृत्तौ श्रुत्यन्तरमपि
 संवादयति भिद्यत इति । भगवदनुग्रहाद्ज्ञानकृतमोहज्ञानन्दनन्तर-
 मात्मज्ञाने प्रतिबन्धे त्वदाज्ञानतिस्रोऽहमित्युत्तराद् व्यकरोति अथेति ।
 तत्र वचनं करिष्येऽहमित्यत्र तात्पर्यमाह अहमित् ॥ ७३ ॥

स्वा० टी० । कृतार्थः सन्नजन उवाच नष्टो मोह इति । आत्म-
 विषयो मोहो नष्टः यतोऽहमस्मीति स्वरूपानुसन्धानरूपा स्मृतिस्त्वत्-
 प्रसादान्नया लब्धा अतः स्थितोऽस्मि गतोऽधर्मवपयः सन्देहो यस्य
 सोऽहं तवाज्ञां करिष्यामीति ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥७४॥

परिसमाप्तः सक नान्नायशास्त्रार्थोऽधिदानीं कथामम्बन्ध-
 प्रदर्शनायै सञ्जय उवाच इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च
 महात्मनः संवादिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि अद्भुत-
 मत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षण रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

स्वा० टी० । शास्त्रार्थं समाप्ते सत्यस्यामवस्थार्या सञ्जयवचनं
 कुलोपयुक्तमिति तदाह परिसमाप्त इति । वासुदेवस्य सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य
 कृतार्थस्य पार्थस्य पृथासुनस्यार्जुनस्य महात्मनोऽद्भुतबुद्धेः सर्वाधिकारि-
 शुणसम्पन्नस्य अस्यग्वार्दं संवादं गुरुशिष्यभवेन प्रत्यप्रतिवचनाभिधान-

मिथमनुकूलमद्भुतं विचयकरं रोमाणि हृषेति पुत्रका भवन्त्यनेनेति
रोमहर्षणमाह्लादकं यथाक्तं श्रुतवानशौचाच्च इत्येवमिति ॥ ७४ ॥

आ० टी० । तदेवं छाराङ्गं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा
प्रस्तुतां कथामनुसन्धानः सञ्जय उवाच इत्यहमिति । रोमहर्षणं
शौभाङ्गकरं संवादमशौचं श्रुतवानहं स्वदमन्यत् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात् कथयतः स्वयं ७५

तस्मिन् श्रीकृष्ण व्यासप्रसादात् ततो दिश्यच्छ्रुताभात्
श्रुतवान् ज्ञातवानेन संवादं गुह्यमहं परं सागं योगार्थ-
त्वात् यन्योऽपि योगस्तं संवादमिमं योगेश्वरात् कृष्णात्
साक्षात् कथयतः स्वयं न परम्परातः ॥ ७५ ॥

आ० टी० । प्रकृतं संवादं कथमशौचीरिति चेत्साह तच्चेति ।
एतत्पदं सगादपरत्वात्तच्छ्रुत्वेन नेतव्यमत्याह एतमिति । परमपुरुषा-
र्थोपयुक्तत्वात् परत्वं परं गुह्यमिति शयेन गुह्यं इत्यहमिति वा योगो
ज्ञानं कर्म च तदर्थत्वादयं संवादः । योग उक्तः अथवा चित्तवृत्तिनिरो-
धस्य योगस्याङ्गत्वादयं संवादो योग इत्याह संवादमिति । योगानामी-
श्वरो योगेश्वरस्तदनुग्रहेत्सत्यदोगतत्फलयोः ततः साक्षादव्यवधानेन
श्रुतवान् न परंपरयेत्याह योगेश्वरादिति । स्वयं स्वयं परमेश्वरेणाति-
रक्षतज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतो व्याससाक्षात् इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

आ० टी० । व्यासनस्तस्य अथवा सम्भावनामाह व्यासप्रसादा-
दिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुःश्रोत्रादि मह्यं दत्तं ततो व्यासस्य
प्रसादादेतत् श्रुतवानस्मि, किं तदयमेवासाक्षात् परं योगं, परत्वमा-
विष्करोति योगेश्वरात् श्रीकृष्णात् स्वयमेव साक्षात् कथयतः श्रुत-
वानिति ॥ ७५ ॥

राजन् ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

हे राजन् धृतराष्ट्र ! संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं
केशवार्जुनयोः पुण्यं श्रुत्वा त्वमिदं पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च
मुहुर्मुहुः प्रविचिन्वाम् । ७६ ॥

श्री० टी० । यथाकर्तव्यं तं भगवतः श्रुत्वा किमुपेक्ष्यसे नेत्याह
राजस्येति । पुण्यत्वं साधयति अत्रणादपीति ॥ ७६ ॥

स्वा० टी० । किञ्च राजस्येति । हृष्यामि रोमाञ्चितो मयाभि
हृषं प्राप्नोमीति वा । स्पष्टमन्यत ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विश्वयो मे महान् राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

तच्च संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपविश्वयो मे महान्
हे राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

श्री० टी० । यत्पुनः पुनः रूपं सगुणवर्जुनाय भगवान्
दर्शितवान् विश्वनाथं तदित्यादिं स्मरेति तच्चेति ॥ ७७ ॥

स्वा० टी० । किञ्च तच्चेति । विश्वरूपं निर्दिशति । स्पष्टमन्यन् ॥७७॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीविजयो मातङ्गवा नोतिर्मतिमम ॥७८॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रां संहितायां
वैयासिक्यां भौष्यपर्वणि श्रीभगवद्गीतासू-
पनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

किं बहुना यत्र यस्मान् पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगाना-
मौश्वरस्तत्प्रभवत्वान् सर्वयोगवोजश्च कृष्णो यत्र पार्थो
यस्मिन् पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र श्रीस्ताम्नन् पाण्ड-
वानां पक्षे विजयस्तत्रैव भूमिः श्रियो विशेषविस्तारो
भूतिर्भूवाऽव्याभिचारिणो नोतिर्नय इत्येवं मतिर्ममेति ॥७८॥

इति श्रीगीवन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
पद्मिनाजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
कृतौ गीताभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ।

आ० टी० । द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोः जरनारायणयो रवादस्य
प्राभाष्यार्थं परमुत्कर्षं दर्शयति किं बहुनेति । कथं सर्वेषां योगा-
नामौश्वरो भगवानिति तत्प्रश्नं तत्प्रभवत्वात् । सर्वयोगो ज्ञानं कर्म
च तस्य पीजं शास्त्रीयं ज्ञानवैराग्यादि तद्भि भगादपीन तदनुग्रहविही-
नस्य तदयोगादतो योगतन्फलयोर्भगवदनुग्रहावन्त्याङ्गवधतो योगेश्वर-
त्वमित्यर्थः । श्रीलक्ष्मोर्विजयः परम उत्कर्षः राज्ञो धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेष्
विक्रयाणां शिथिलीकृत्य पाण्डवेषु जयप्राप्तिर्भैकान्तिकीष्टपसंहरति
इत्येवमिति । उपयोपेयभावेन निष्ठाद्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात् कर्मनि-
ष्ठापरंपरया ज्ञाननिष्ठाहेतुः ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव मोक्षहेतुरिति
शास्त्रार्थस्यसंहरत् मितौलुक्तम् । काण्डत्वयात्मकं शास्त्रं पट्वाक्याभै-
नाकरम् । आदमध्यान्तघटकेषु व्याख्यया गोचरीकृतम् । संक्षेपविकार-
राभ्या यो लक्षणैरुपपादितः । सोऽर्थोऽन्तिमेन संक्षिप्य लक्षणेन विव-
क्षितः । गीताशास्त्रमकार्ष्यबोत्यमसृतं वैकुण्ठकथोद्भवं श्रीकृष्ठापरना-
मवन्निर्गतं निष्ठाद्वययोःततम् । निष्ठा यत्र सतिः प्रष्ठादजननी

साक्षात् कृतं कुर्वती भोक्त्रे पयर्षवसास्यति प्रतिदिनं सेवेभ्यमेतद्बुधाः ।
 प्राचासाचार्यपादानां पदवीमनुगच्छता । गीताभाष्ये कृता टीका
 टीकतां पुरुषोत्तमम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुभानन्दे पूज्यपाद-
 शिष्यभगवदात्मन्दगिरिविरचिते श्रीगीताभाष्य-
 विवेचनेऽष्टादशोऽध्यायः ।

स्वा० टी० । अतस्त्वं पुत्राणां राज्यादिशङ्कं परित्यजेत्याशयेनाह
 अत्रैति । यत्र येषां पक्षे योगानामीश्वरः श्रीकृष्णो वर्तते यत्र च पार्थो
 गार्हपत्यधनुर्हस्तैव श्रीरान्यबन्धीस्तैव च यिजयस्तैव च भूतिर-
 क्षरोत्तराभिद्विष्टः नीतिन्यायोऽपि तत्रैव ब्रुवाणीति सममतिनिश्चयः अत
 इदानीमपि तावत् सपुत्रस्त्वं श्रीकृष्णं शरणमुपेत्य पाण्डवान् प्रसाद्य
 सर्वस्वं तेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राणरक्षां कुर्विति भावः । भगवद्भक्तयुक्तस्य
 तत्प्रसादात्मबोधतः । सुखं बन्धविसृक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः । तथाहि
 पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनम्यया । भक्त्या त्वनम्यया शक्य
 अहमेवंविधोऽर्जुन ! इत्यादौ भगवद्भक्तोर्भक्तं प्रति साधकत्वश्रवणा-
 त्तदेकान्तभक्तिरेव सत्प्रसादोत्पन्नानावान्तरव्यापारयुक्ता श्रीकृष्णैतुरिति
 स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य च भक्तप्रयान्तरव्यापारत्वमेव, तेषां सततयुक्तानां
 भजतां प्रीतिपूर्वकम् । इदामि बुद्धियोगं तं येन सासुपयान्ति ते ।
 मद्भक्त एतद्दिज्ञाय मङ्गावायोपपद्यते, इत्यादिवचनात् । न च ज्ञानमेव
 भक्तिरिति युक्तं समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । भक्त्या
 सामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः ॥ इत्यादौ भेददर्शनात् । न
 चैवं सति तमेव विदित्वाऽतिशयमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति
 श्रुतिविरोधः शङ्कनीयः, भक्तप्रयान्तरव्यापारत्वान् ज्ञानस्य न हि काष्ठैः
 पञ्चतीक्ष्णुक्ते ज्वलनागमसाधनत्वसक्तं भवति । किञ्च यस्य देवे परा
 भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते मङ्गात्मनः ।
 देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे यमे तेष हृणुते तेन लभ्य इत्या-
 दिश्रुतिश्रुतिपुराणवचनान्येवं सति समझषानि भवन्ति, तस्माद्भगवद्भक्तिः

रेव भोक्षहेतुरिति सिद्धम् । तेनैव द्मया मत्या तद्गीताविष्टतिः कृता ।
 स एव परमानन्दस्तया प्रीणात् माधवः । परमानन्दश्रीपादरजःश्रीघा-
 रिणाधुना श्रीधरस्वामियतिना कृता गीता सुबोधनी । स्वप्रागल्भ्य-
 बलाद्विबोधा भगवद्गीतां तदन्तर्गतं तत्त्वं प्रेष्यरूपैति किं गुरुकपा-
 पीयूषदृष्टिं विना । अम्बु स्वाङ्गलिना निरस्य जलधेरादित्सुरन्तर्मषी-
 त्तावर्त्तेषु न किं निमज्जति जनः सत्कर्णधारं विना ॥ ७८ ॥

इति श्रीधरस्वामियतिकृतायां श्रीभगवद्गीताटीकायां सुबो-
 धिन्यां परमार्थनिर्णयो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

